

029:891.981 Հարցեր

ԱՆՍԱՍ ՉԱՔԱՐՅԱՆ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՅ

Կյանքը, գործը, փամանակը

Գիրք 3

II
A93323

Սույն աշխատությունը ստեղծվել է
ՀՀ ԳԱԱ Ս. Արեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտում

ԵՐԵՎԱՆ 2008

ՀՏԴ 891.981.0
ԳՄԴ 83.3Հ
Չ 282գ

ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ
ՉԱՐԵՆՑԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ,
ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ,
ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՑԱԽԻՆ

Խմբագիր՝ Սերգեյ Սարիսյան

Զաքարյան Ալմաստ,
Չ 282գ «Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը»:- Եր.,
«ՖԵՆՈՄԵՆ» հրատարակչություն, 2008, 532 էջ:

1997 թ. հրատարակվեց «Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը» առաջին ստվար գիրքը: 2003-ին հաջողվեց հրատարակել՝ Մոսկվա, Կ.պոլիս, Աթենք, Յոն, ՅՕԿ - 1923-1925 թթ. իրադարձություններով երկրորդը: Սույն գիրքը շարունակվող երրորդն է՝ 1925-1927 թթ. Վենետիկ, Փարիզ, Բեռլին, Մոսկվա, Երևան, «Նոյեմբեր» միություն, Ուղղիչ տուն... հարուստ իրադարձություններով:

ԳՄԴ 83.3Հ

ISBN 978-99941-846-2-0

© Ա. Չաքարյան, 2008

1929թ.
(Տմարդի վիրահատության շեմին)

Հայերն առաջինն են,
որոնք տակավին միջին դարերում
հասկացան միջազգայնությունը
և ըմբռնեցին պատմության
համամարդկայնությունը...

Նիկողայոս Մառ

ԽՄԲԱԳՐԻ ԽՈՍՔԸ

Նրա գիտական կենսագրությունը համընկնում է Ազգային ակադեմիայի համակարգում գրականության ինստիտուտի կազմավորման հետ, որի ինքնական ու անհամատեղ գերին մնաց ամբողջ կյանքում: Դա և՛ ճակատագիր էր, և՛ կոչում: Այստեղ մի որոշ նախափորձերից հետո Ալմաստ Ջաքարյանը ծեռամամուխ է լինում Եղիշե Չարենցի երկերի վեցհատորյա ակադեմիական հրատարակության գործին, և այն, ինչ պատշաճ էր կոլեկտիվ մի խմբի աշխատասիրության, կատարեց միայնակ աղբյուրագետ-համակարգող, բնագրագետ և ծանոթագրող: Քննությունը փայլուն էր՝ նոր սկզբի վրա դրվեց չարենցագիտությունը և ուղենիշ եղավ չարենցագիտության: Հավանաբար հենց հանձարի բանատողի հմայքը նրա նախասիրություններն ուղղեց հայոց բանաստեղծության ակունքների որոնմանը և «XX դարի սկզբի հայոց բանաստեղծությունը» երկհատոր աշխատությամբ առաջադրելու ժամրի պատմության ու պոետիկայի նոր ու անակնկալ բացահայտումներ: Նրա գրիչը ընդհատում չունի, մշտապես ներկա է «գրական արձագանքներում» իր հարցախույզ խոհերով ու տազնապներով:

Եվ, այնուամենայնիվ, Ալմաստը պիտի գրեր իր «կյանքի գիրքը»՝ Չարենցի գիտական կենսագրությունը՝ «Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը» համապարփակ խորագրով: Հիրավի համապարփակ, քանզի այստեղ շարժման մեջ է հայոց ժամանակը՝ ազգային, հասարակական, գաղափարական բարդ տեղաշարժերով: Դեպքերն ու դեմքերը ուղղակի թե անուղղակի կապերով առնչվում են ազգային հանձարի կենսագրությանը, իմաստավորվում, գնահատվում, վերլուծվում նրա հայացքով: Եվ պետք է դիտել միայն, թե ինչպիսի հմտությամբ է գրականագետը ներհյուսում ժամանակագրության

էջերը, բացահայտում, մեկնաբանում իրերի բնույթը, ու համոզվում ես, որ նա, միայն նա կարող էր կատարել այդ գործը, քանզի արտոնված էր անանձնական մվիրումով, նաև հարուստ կենսափորձով, մտավոր զարգացմամբ և անհատապես գիտակցված աշխարհայացքով: Լույս են տեսել աշխատության առաջին և երկրորդ հատորները, ավարտված է երրորդ հատորը, ենթադրվում են նաև երկու կամ գուցե ավելի հատորներ:

Ալմաստը շնորհված է բնությամբ: Ազնիվ ու մաքուր խղճով բարձրից մայեց ունայն աշխարհի անցողիկ կրքերին և հպարտ մնաց փառքի ու շահի անտրիտուր վիճակախաղի հանդեպ: Իսկ սա արդեն գոյության իրավունք է: Շնորհավորում են իր ութսունամյակը աներկմիտ հավատով, որ կյանքի իմներորդ տասնամյակը նա կիմսստավորի գիտական իր հոյակապ ծրագրի իրականացմամբ:

Սերգեյ
ՍԱՐԻՆՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՎԱՆԴՆԵՐԸ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

Ալմաստ Ջաքարյանը բանասիրական գիտությունների դոկտոր է և հեղինակ երկիասոր ուշագրավ ուսումնասիրության՝ «XX դարի սկզբի հայոց բանաստեղծությունը»: Նրա խոսքն ունի երկարամյա աշխատանքով ամրակապված հիմք՝ լինի ծանոթագրություն, ռեպլիկ, գրախոսական, հոդված թե գիրք: Գաղափարական-թեմատիկ վերլուծությունը նա մշտապես ուղեկցում և հարստացնում է արվեստի գեղեցկությունները ցույց տալու միջոցով: Նրան հատուկ են բանասիրական աներևակայելի դժվար պրպտումները, ճշմարիտ ու համարձակ գնահատումներն ու հարցադրումները, զերծ ամեն տեսակի ծեծծեքումներից, բառախաղերից: Տաղանդավոր գրականագետը միաժամանակ ուշագրավ քննադատ է:

Իմ այսպիսի հանդգնումքն է՛լ ավելի ամրապնդվեց, երբ նրա մի շարք ուսումնասիրություններ փնջավորված տեսա մեկ գրքի մեջ՝ «Ավանդների ուժը» վերնագրի տակ:

Ուշադիր աչքը կնկատի, որ Ա. Ջաքարյանը չի էժանացնում իր խոսքն ու անդրադառնում է գրական այնպիսի մեծությունների և արժեքների, որոնք գնահատելի են ըստ ամենայնի: Այս ժողովածուն, որ բաժանված է երկու մասի՝ «Գեղարվեստական մտածողության հարցեր» և «Գրաքննադատական արծարծումներ» ենթավերնագրերով, շատ ավելի ծանրացած է Չարենցի վրա՝ ութ հոդված և գրախոսական, ապա՝ Դեմիրճյանի և Բակունցի վրա և այլն: Ու ամեն մի դեպքում գրականագետը ձգտում է ասել իր խոսքը, թարմություն հաղորդել արդեն ասվածին: Օրինակ, քննելով Դ. Դեմիրճյանի «Քաջ Նազար» փառահեղ կատակերգությունը, նա գտնում է, որ այն «հարազատ է նույն ժամանակներում գրված Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիր»

րի» պոեմանման վեպին», ապա շարունակելով վերլուծությունը, անում է իր մեկ այլ եզրակացությունը՝ «Ճշմարիտ գրողները՝ ժողովրդի բարձրագույն բանականության ու մտքի կրողները, չեն քծնում, չեն շողոքորթում նույնիսկ ժողովրդին»:

Հետաքրքիր է Պ. Սևակի «Անլռելի զանգակատան» ժանրային բնույթը պարզաբանող հոդվածը, որտեղ էլ մեր արդի պոեզիայի մեծություններից մեկին նա առնչում է Գր. Նարեկացուն, խոսում տաղաշարային պոեմի ժանրի կենսունակության մասին:

Ուզում եմ հատուկ ուշադրություն հրավիրել ժողովածուի մեկ այլ հոդվածի վրա, որը նվիրված է գրականագիտության ու քննադատության հարցերին և որը վերջին քսանամյակի, ըստ իս, ամենաշահագրգռված ու սրտացավ խոսքերից մեկն է մեր բնագավառում: Հիացմունքով կարդացի այդ հոդվածը, որը ժամանակին բարձր ամբիոնից հնչել է որպես ելույթ և մտածեցի, որ հեղինակը թերևս նաև կրթոտ ճարտասան է: Ինչպիսի՝ հարցադրումներ, ճշմարիտ, դիպուկ, շեշտակի նետահարումներ, ինչպիսի՝ գիտականություն: Օրինակ, որքան ուշագրավ է նա բանավիճում ռոմանտիզմի և ռեալիզմի շուրջ Պ. Պռոշյանի առնչությամբ, որքան տեղին է ծաղրում «Արաքսի արտասուքի» վերլուծության մակարդակը պատկառելի մի գրքում, որքան նախանձախնդիր է խոսքարվեստի գեղեցկության նկատմամբ, ինչպես է տակտով առարկում վաստակաշատ Խ. Սարգսյանին, ինչքան ճիշտ է դնում Լ. Շանթի ստեղծագործության գնահատության հարցերը, զայրույթով խոսում այնպիսի գրաքննադատության մասին, որը գետնաքարշ մտքեր է որոնում...

Ժողովածուում գրախոսականներ են նվիրված Ս. Աղաբաբյանի, Էդ. Ջրբաշյանի, Ա. Ինճիկյանի, Կ. Դանիելյանի, Ա. Շարուրյանի, Գ. Անանյանի աշխատություններին, Չարենցի մասին պատմող հուշերի ծավալուն գրքին և այլն: «Ամմացորդ նվիրումով» վերնագրի տակ նա խոսում է Արամ Ինճիկյանի ետմահու լույս տեսած «Ավետիք Իսահակյան» գրքի մասին, որտեղ սեղմ, բայց ըստ ամենայնի գնահատված է պայծառանուն գրականագետն ընդհանրապես: Ա. Ջաքարյանը նկատում է, որ գրականագիտությունը շատ առիթներ կունենա անդրադառնալու Արամ Ինճիկյանի ճկուն եզրակացությա-

նը. «Իսահակյանականը Չարենցը ժառանգել էր Տերյանի միջոցով, բայց արդեն որակափոխված՝ տերյանականացած...»:

Գողտրիկ հողված է «Չարենցի գրադարանը», որը գրքերի, նրանցում եղած նշումների և ընծայականների վերլուծությամբ մեզ է ներկայացնում համաճարեղ պոետին մի քանի տեսանկյունով:

Ալմաստ Ջաքարյանը ոչ միայն արժեքավորում է մեր մյուս գրականագետների աշխատությունները, ոչ միայն համաձայնում է կամ չի համաձայնում, բանավիճում է, այլև հաճելիորեն հուշում է իր գործընկերներին մոռացված տեսանկյունները, ստվերում թողնվածները, նրանց մղում է նոր զբաղմունքների՝ բարությանը առլեցուն: Օրինակ՝ Չարենցի թումանյանական արվեստի կապակցությամբ:

«Ավանդների ուժը» գրքի գիտական շարադրանքն աշխուժացել է գրականագետի անձնական խառնվածքին ներհատուկ անհանգստությամբ, ջերմությամբ, տարերքով, անզիջողությամբ: Եվ որքան էլ հեղինակը խոնարհ ակնածանքով է տրամադրված մեր դասական արժեքների նկատմամբ, այնուամենայնիվ, գրքից ստանում ես մի տպավորություն՝ նա անսահմանորեն ապրում է արդիականության շահերով, արդի գրականության խնդիրներով:

Այս ժողովածուն, իրոք, սովետահայ գրականության պատմության և տեսության հետաքրքիր հարցեր է շոշափում:

**Մելիքսեթ
ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ**

* * *

Այս երիտասարդը շատ շուտով վախճանվել էր, և չեմ էլ հասցրել ճանաչել... Ինչ արած, անիրավ է աշխարհը...

Եղիշե Չարենցը Ավետիք Իսահակյանի հետ... Վեներտիկում

*Տեսի երկիրը ես Իրալիո,
Եվ Վենետիկը, և զոնդումներ...
Այնպեղ շրջում էր պոեպը մեր
Երագային իր պարտամ բայով...*

Է. Չարենց

Սկսենք հենց իր՝ Իսահակյանի հայտնի հակիրճ հուշով՝ վերծա-
նելու-ճշտելու-լրացնելու-մեկնաբանելու անսպառ հեռանկարով։ Ապա
անցնենք որդու հուշերին։

Հռոմին հաջորդած հանգրվանը լինում է Վենետիկը. այցելությունը
Իսահակյանին՝ «*Չարենցի հետ Վենետիկում*» վերնագրով իր իսկ
Վարպետի մահից առաջ թղթին հանձնած խիտ ու խոսուն հուշար-
կումով. «Մեծատաղանդ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցին առաջին անգամ
ես տեսա Վենետիկում, 1925 թվականին¹։ Չարենցը եկել էր Հայաս-
տանից Եվրոպա ճանապարհորդելու։ Ինձ մոտ եկավ նա Հռոմից։
Առաջին տպավորությունը, որ ստացա նրանից, փայլուն չէր. վտիտ
մարմին, կարճահասակ, բայց խոհական, խելացի աչքերով։ Մնաց մի
ամբողջ ամիս Վենետիկում, և մենք շատ ու շատ խորին կերպով

¹ Բնագրում՝ «1924 թվականին», վրիպում է։

1925թ. ապրիլի 22 տարեթվով արդեն, երբ Չարենցը Բեռլինում (թե՛ Սոֆիայում)
էր, Մ. Սարյանին հասցեագրած նամակում գրում էր. «Սիրելի Սարտիրոս մարտ
ամսին այստեղ էր Ե. Չարենցը. ամեն օր միասին էինք, շատ-քիչ կովեցինք. միշտ
արիշ-բարիշ էինք, հաշտ ու սիրով։ Նրա մասին շատ գեշ, չար խոսքեր էի սել, բայց
ես նրան լավ տղա գտա. ընկերական սիրտ ունի, դարդիման է։ Երիտասարդական
տարիքի պատճառով թերություններ ունի... Սակայն խեղճը շատ ջղային է. հիվանդ
տղա է ուղղակի. անշուշտ, տարիների հետ այս ամենը կանցնի... տարիքից ավելի
զարգացում ունի և կարողացած ու կարողալ սիրող տղա է շա՛տ առաջ կգնա»։
Մայիսի 26-ի նամակում էլ. «Չարենցը եկավ, գնաց, և անշուրիքը մի տող չգրեց.
չգիտեմ ու՞ր է հիմա...»։ Հուլիսի 28-ին դարձյալ կրկնում էր... «Չարենցը գնաց և
ոչ մի տող չգրեց... Ես սիրեցի նրան լավ ընկեր է»։ Տես Ա. Ինճիկյան, *Ավետիք
Իսահակյան*, 1977, էջ 68-69։

Տեսնես վերժանելի-անվերժանելի ինչպիսի՞ առակակալներ են սպասվում բուն
բնագրերից։

բարեկամացանք, մտերմացանք: Ամբողջ օրը միասին էինք: Առավոտը կանուխ գալիս էր հյուրանոցից, մնում էր մինչև ուշ գիշեր մեր տանը: Թափառում էինք հրաշալի Վենետիկում՝ ջրանցքներով, գոնդոլներով, գնում էինք ծովափ, հետո գնում էինք Մխիթարյանների վանքը՝ Սուրբ Ղազար:

Խոսում էինք անվերջ ամեն հարցերի մասին – գիտության, գրականության, փիլիսոփայության, հեղափոխության, բոլոր այն մեծ խնդիրների, որ կան, և փոքր խնդիրների նաև, որ հուզում են մարդկանց:

Վենետիկի հասարակությունը իր պարապ ժամերն անց էր կացնում աշխարհի մեջ ամենագեղեցիկ հրապարակի՝ Սուրբ Մարկոսի հրապարակի վրա: Մի կողմը Սուրբ Մարկոսի հրաշալի տաճարն է, մյուս երեք կողմերը թանգարաններ են, սրճարանները՝ բոլորն էլ մարմարակերտ պալատներ: Եղիշեի հետ էլ մենք անցկացնում էինք Սուրբ Մարկոսի հրապարակի զանազան սրճարաններում: Սուրբ Մարկոսի հրապարակը լեցուն էր աղավմիներով, որ կոչվում են Սուրբ Մարկոսի աղավմիներ՝ հազարավոր, տասնյակ հազարավոր, և կառավարությունը կերակրում էր նրանց: Հրապարակում ծախում էին հունդեր, սիսեռներ՝ կերակրելու համար աղավմիներին: Հասարակությունը, շարունակ նկարվում էր՝ ափերում սիսեռներ բռնած: Աղավմիները գալիս, նստում են կտցահարելու համար, և՛ ուտերի վրա, և՛ գլխարկների վրա: Սիսեռն ու շարենցն էլ նկարվեցինք Սուրբ Մարկոսի հրապարակի վրա՝ աղավմիների հետ միասին: Չարենցը բախտավոր եղավ, որ նրա վրա նստեցին 3-4 աղավմի, իսկ իմ ձեռքը մնաց դատարկ:

Չարենցը խոհուն, զարգացած, մեծ էրուդիցիայի տեր անձնավորություն էր, անհանգիստ բնավորություն, ըմբոստ ու եռուն: Բոլոր ազգերի գրականությունները գիտեր, լավ ճանաչում էր և մեծ ճաշակի տեր էր: Արդեն ես նրան ճանաչում էի նախքան նրա հետ ծանոթանալը:

Ես կարդացել էի (Վենետիկի վանքը ստանում է հայկական ամեն մի հրատարակություն, ուր էլ որ լինի) Չարենցի երկհատորյակը, որ տպված էր Մոսկվայում 22 թվականին: Ինձ վրա մեծ տպավորություն թողեցին նրա «Ղանթեական առասպելը» և «Տաղարանը», լիրիկական մի շարք բանաստեղծություններ, մանավանդ նրա հայրենասիրական բանաստեղծությունը՝ մեծ խորքով՝ *«Ես իմ անուշ Հայաստանին»*: *Ինձ համար, առանց չափազանցության, բոլորովին օբյեկտիվ կերպով կասեմ, որ հայ տառերով, հայ բառերով այդպիսի բանաստեղծություն չի գրված՝ հայրենասիրության տեսա-*

կետից: Դա եզակի, անմախքընթաց բան է: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ եվրոպական, համաշխարհային գրականության հայրենասիրական ժանրի բանաստեղծություններ այդպիսի թափով, այդպիսի ընդարձակ խորքով գրված բան՝ գոնե ես չեմ հիշում:

Պետք է ասեմ, որ Չարենցը Հոկտեմբերյան սոցիալիստական էպոխայի ամենամեծ բանաստեղծն է հայ գրականության մեջ, և նա բազմակողմանի կերպով ազդեց հայ գրականության վրա, մանավանդ ռիթմի, լեզվի, տաղաչափության, պոետիկայի կողմից:

Եղիշե Չարենցի կորուստը հավիտյան ողբալի է, և եթե նա ողջ մնար, դեռ ինչեր կարող էր տալ: Համենայն դեպս, նա ինչ որ տվեց, դա մի անմահ կոթող է հայ գրականության մեջ:

Հարգանք նրա հիշատակին:

1957, սեպտեմբեր»²:

² Ավ. Իսահակյան, Եժ, հ.5, 1977, էջ 124-125:

Հիշեցմանը, Չարենցից առաջ 1924-ի ապրիլին Բեռլինի վրայով Ս. Սարյանը մեկնում և հասնում է Վենետիկ՝ մասնակցելու Կերպարվեստի 14-րդ միջազգային ցուցահանդեսին: Իրոք, սքանչելի են «Գրառումներ իմ կյանքից» գրքում «Իտալիայում» վերնագրով երևանից = Հայաստանից... Վենետիկ բնության սարյանական գրչապատկերները. ներառյալ «Հարթավայրը հարուստ է ու փարթամ, քաղաքները հաջորդում են իրար՝ Վերոնա, Պադուա, Մեստրե և, վերջապես, քմահաճ բախտի ձեռքով ծովածոց նետված, մարգարտի պես գեղեցիկ Վենետիկը»: Վենետիկը, որտեղ և արժանանում է համաշխարհային ճանաչման: Քննադատ Ջ. Սպրովիյերիի այսօրինակ գնահատությամբ. «...Այլ է Սարյանը: Նրա նկարները հզոր և ինքնուրույն տեսնվեցնում են այնպիսի ճոխ արտահայտություն են ներկայացնում, որ չեն կարող չթողնել ամենաուժեղ տպավորություն դիտողի վրա: Թե նրա գույները և թե գծանկարը չափազանց ուշագրավ են ժամանակիս արվեստների որոնումների տեսակետից: Դժվար է նույնիսկ ասել, թե այդ երկու կողմներից որն է ավելի ուժեղ նրա նկարչության մեջ...»:

Բնականաբար «շփվում է» և Վենետիկի «հայ հասարակայնության հետ»՝ «տեղի կրթական հաստատություններում սովորող ուսանողներից, Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցում դասավանդող մի քանի մտավորականներից, վաճառականներից»:

Անշուշտ, ժամանակների բնորոշ զգուշավորությամբ դառնում է Իսահակյանին, բայց սույն բայցով. «Բայց բոլորից հետաքրքիրը ինքն էր՝ համճարեղ բանաստեղծը: Եվ հենց Վենետիկում էլ սկսվեց մեր ընկերությունը: Ամեն կերպ աշխատում էր, որ լավ զգայի: Ինքն էլ լավ էր զգում ինձ հետ և, կարծես, ինձնից առնում էր հայրենիքի կարոտը»:

Հեշտ է ասել, բայց դժվար է պատկերացնել մտահոգությունների տարրողությունը, չափն ու կշիռը: Անմիջական տպավորությամբ հնչելության արժանազատ նույն 1924-ի «Հայրենիքի» օգոստոսի 5-ի համարում տպագրված Իսահակյանի արվեստաբանական անգուզական հոդվածով. համտեսի կարգով այսպիսի խորաթափանց

«Ձմեռալի» շենին դեռևս տուրքը «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական էպոխային» պարտադիր էր, բայց ո՞վ, ո՞վ, 1922-ի երկերի ժողովածուն՝ ոչ թե մեզ, այլ՝ 1921-ին ստեղծված «Քամին» իր նման «Աթիլլան» կարողացած Իսահակյանը, հո, հաստատապես գիտեր, որ «սոցիալիստական էպոխա» կոչեցյալը օրգանապես խորթ էր թե՛ իրեն, թե՛ Չարենցին:

Ուրեմն և սկսեմք իրենց հիշարժանից հիշարժան վեներտիկյան ծանոթությունից՝ Իսահակյանի հուշ-գնահատանքի կողքին ձեռքի տակ ունենալով իր որդու՝ Վիգեն Իսահակյանի հանգամանալի հուշերը:

* * *

«1925 6 մարտի, Վեներտիկ» տարեթվով Ավետիք Իսահակյանը Վահան Նավասարդյանին հայտնում էր. «Մի երեք օր այստեղ է Չարենցը... Եկել էր ինձ տեսնելու: Շատ հարգանքով արտահայտվեց...

դիտարկումներով. «...իսկական արվեստը իսկական արվեստագետի հոգու առարկայացումն է, նրա սիմվոլ-պատկերը (ընդգծ.՝ Ալ. Չ):

Երբ նայում եք նրա նկարներին, մի ամիսն սիրով ու կարոտով լցվում է ձեր հոգին դեպի հայ աշխարհը՝ «արևի տակ պարզված հեքիաթ», մի խորին քնարերգություն. իր քննադ լեռներով ու գետերով, արտերով ու եղևիկներով, պաշտելի հայ գյուղացիով և իր մշիդական գութանով... Եվ մտածում եք, ինչպե՞ս է սիրում հեղինակը այս երկիրն ու նրա հերկողին, ինչքան շատ, որ նույն քուխ զգացումով է վարակում ձեզ: Երբ մոտենում եք նրան, ծանոթանում եք նրա մտքերի ու զգացումների հետ, դուք տեսնում եք, որ իրավ, այդ նկարները նրա հոգուց են դուրս բխել. այդ նկարների նախատիպերը, հայաստանը, գուրգուրված, սիրված են նրա հոգուն այնքա՞ն կաթոզին, այնքա՞ն գեղեցիկ...

Սարյանի նկարներից մի քանիսը արվեստի զուխգործոց են. օրինակի համար. «Հայաստան» նկարը, որ խտացումն է, համադրությունը մեր հայրենիքի. հեռվում Մասիսն է, ձյունաթագ, հետո Արագածը. երկաթաբար... ժայռեր, որոնց վրա հին վանքեր ու ամրոցներ... դալար հովիտներում արտեր, սոսնի ծառեր, կապույտ գետակը՝ ջրընկեցով, որ թերում է ապառաժների ոտքերը, գյուղը, տանիքի վրա աղջիկների կլոր-պարը:

Երկրորդ նկարը նույնպես հայաստանի սինթեզն է, խտացումը, համայնապատկերը, վարդագույն ու մանուշակագույն լեռներ, նույն երկաթյա ժայռերը, մաշված կողերով, բարձր խոյակներով, անմեկին վանքերով, հովիտներում կապույտ սովերների մեջ գյուղը, խոտաբարձ սալեր, սրընթաց ձիավորը արևակեզ ճանապարհի վրա...», և այլն և այլն (տես Գրառումներ..., 1966, էջ 170-184):

Եվ այսպես երկու ամիս միջոցով սրտառու է խոսք ու զրույց փոխադարձվող Սարյանի և Իսահակյանի միջև, որ մեկ ամիս միջոցով էլ 1925-ին փոխադարձվում-բորբոքվում է Իսահակյանի ու Չարենցի միջև: Հայրենիքին վերաբերող «կաթոզին» խոսք ու զրույցով. . անհատնում...

դեպի ինձ»:³ Այս տողերից ստուգապես երևում է, որ բանաստեղծը Վենետիկ է հասել մարտի 3-ին, դա հաստատվում է նաև Չգ պահպանվող յուր «Հայրենի աղբյուրից» (1920, Բոստոն) գրքի վրա եղած «Իմ սիրելի եղիշե Չարենցին Ավետիք Իսահակյանից. Վենետիկ, 4 մարտի 1925 թիվ» մակագրության և Իսահակյանի որդու՝ Վիգեն Իսահակյանի հուշարկման համադրումով:

Դարձյալ «Չարենցի հետ Վենետիկում» խորագիրը կրող մեծարժեք հուշեր՝ շարադրված բանաստեղծի որդուն վայել ազնիվ գրչով, վկայությունների հավաստիությամբ և վենետիկյան կախարդական հրաշալիքների ու մթնոլորտի զգացողությամբ: Վենետիկյան ֆոնի վրա էլ, ահա՛, «1925-ի գարնան սկիզբն էր, Վենետիկն արթնանում էր ձմեռվա քնից»⁴. – մուտքով մի երեկո իրենց զբաղեցրած տանը հայտնվում է Չարենցը:

Ներկայանում է՝ *փաստացի 1924-ի մայիսի 20-ից ամիս ու կես միջոցով Վենետիկում Իսահակյանի հետ բարեկամացած Մ. Սարյանի տեղեկություններով ու հանձնարարականներով*: Պատմա-մշակութային կարևոր իրողություն, որքանով հայրենիքի իրադարձությունների ու իրավիճակի, ինչպես և Չարենցի մասին առաջին վստահելի-հիմնավոր տեղեկությունները՝ ներառյալ 1923-ի Ղարաբաղյան օրերի, համատեղ կեցվածքն ու ճաշակածը, – Իսահակյանը ստացել է Սարյանից⁵: Որով և փարատվել, վերջակետ է դրվել Չարենցի մասին հայրենիքից փոխանցված, թերևս, եղերգական «Երկու աշխարհի սահմանագծում» էտյուդաշարքին առնչվող բանբասանք-չարախոսությունների պատճառած դժգոհությանը: Արձանա-

³ Յուսաբեր, 1958, 14 օգոստ.:

⁴ Նք, 1989, թիվ 4, էջ 97: Մեքերումներն այսուհետև կնշվեն բնագրում:

⁵ Հաստատել կարելի է, որ արտասահման մեկնելիս Չարենցը հետը ունեցել է իր գրքերի հրատարակություններից օրինակներ, որոնցից մակագրությամբ նվիրել է Իսահակյանին, ինչպես և նամակներ Դ. Դեմիրճյանից ու Սարյանից, առաջինի «Գարունի» (1920, Թիֆլիս) հետ միասին... Ինչ եղան. գուցե թե Հայրենիք վերադառնալու օրերին Իսահակյանը ի պահ վստահել է Մխիթարյաններին:

Տակավին 1924 թ. հունվարի 25 տարեթվով Ուրբեն Դարբինյանին ուղղած նամակում Իսահակյանը գրում էր. «Մի երկու օր առաջ ստացա «Հայրենիք» ամսագիրը: Դերենիկի (Դեմիրճյան) բանաստեղծությունն անակնկալ էր, չափազանց հուզիչ: Եվ ինչ գեղեցիկ է ստեղծել-պարզ ու խորունկ: Ի՞նչ ճանապարհով է ուղարկել քեզ: Թիֆլիսից, Երևանի՞ց, կարող ես ինձ հասցեն ուղարկել՝ գրեմ նրան»: Յուսաբեր, 1959, 25 սեպտ.:

գրված 1923-ի սեպտեմբերի 15 տարեթվով Ռուբեն Ղարքինյանին հասցեագրած նամակում տեղ գտած այս ցավածին-ցավալի տողերով. «Մի Չարենց ունեն, մի գաճաճ, որ բուլշեվիզմի թևով կթռչի և նրա հետ էլ պիտի հօղս ցնդի»:

Այնպես որ, նախապես ասենք. Վ. Իսահակյանի հուշերին, ստորև պետք է որ տեղ-տեղ ուղեկցեն Մ. Սարյանի *«Գրառումներ իմ կյանքից»* գրքում տեղ գտած վեմետիկյան գրառումները՝ առանձին ճշտումներով⁶:

Չարենցին առաջին օրը հյուրընկալողները լինում են տիկին Սոֆին՝ Իսահակյանի կինը, և հուշագիր որդին: Հաջորդ օրից էլ, ասել է՝ մարտի 4-ից, ինքը՝ ըստ որդու՝ պատվարժան հյուրին ընդունելու համար գումար հայթայթելու նպատակով Պաղուա մեկնած Իսահակյանը: «...Հայրս, – գրում է նա, – ստացել էր մեր հեռագիրը ու արդեն վերադարձել Պաղուաից. (բայց Պաղուա չէր մեկնել, այլ՝... Ալ. Ջ.) շտապել էր գալ Չարենցին տեսնելու: Առաջին անգամ էր հանդիպելու» (էջ 97):

Ուրեմն և. «բարև ու գրկախառնություն», տիկին Սոֆիի վարձած հյուրանոցի փոխարեն, նոր սենյակ գտնելու մտահոգություն, և վարձվում է՝ «Սուրբ Մարկոսի հրապարակից ոչ հեռու, եթե չեմ սխալվում «Հոտել Լուսնանո» հյուրանոցում, որտեղ իջևանում էին Միլանից, Վիեննայից եկած ճարպիկ հայ վաճառականները» (էջ 98):

Ահա՝ «Այդ առավոտից էլ սկսվեց հորս և Չարենցի բարեկամությունը, որը պիտի այնքան ողբերգական ավարտ ունենար», – ավելացնում է հուշագիրը:

Եվ սակայն չարունակում է՝ անտեղյակ արդեն իսկ մի այլ օրով ծայր առած բարեկամության իրողությունը: Հասկանալի է, հարկադիր գաղտնիության պայմաններում: Ուրեմն և՛

* * *

Շեղում և հիմնավորում՝ «Լիրիքական շեղման»...

Իր «Չարենց» գրքում, անդրադառնալով «Էպիքականում» տեղ գտած «Զգրված պոեմին», Վահան Նավասարդյանը գրում է. «...Զգրված պոեմի չորս գլուխներից հատվածներ բերելով, ուր անխնա հատվածներ կան նաև Ղաշնակցության դեմ, հեղինակը այդ հատվածներից չորրորդում խոսում է իր կատարած ճամփորդության մասին

⁶ Յուսաբեր, 1958, 14 օգոստ.:

Նեապոլից՝ դեպի իտալական Կապրի կղզին, ուր մի ժամանակ ապրել է Լենինը: Կտորի տակ հետևյալ թվականը կա «1926-1929»:

Արդ. եթե գրության ծագումը դատելու լինենք թվականով, ինչպես գիտենալ, ե՞րբ է ծնունդ առել «Զգրված պոեմի» այս գրած գլուխը: Զարեմքը ճանաչում էր Լենինին – և պաշտում էր նրան *մինչև* 1925-ը, իր պտույտը դեպի Կապրի նա կատարում է 1925-ին, այդ առթիվ վերհիշում է իր վարպետին և նրան նվիրված կտորը–գրում 1926-ից մինչև 1929...

Մոտավորապես այդ «Զգրված պոեմի» օրերին՝ 1925-ին տեղի ունեցավ մեր հանդիպումը, ուր խոսքը դարձավ ոչ միայն Դաշնակցության, այլև Աղբալյանի շուրջը... Ուզում ենք ասել, որ պոետն՝ ընկ. Աղբալյանի հետ իր բաժանումներից մինչև իր մահվան օրը՝ հավանաբար նրան *հաճախ է* հիշել և *հաճախ է* իր մտքում կրկնել նրա սրտացավ կշտամբանքը⁷:

Միանգամայն իրավացի արձանագրում. երբևէ և երբեք Զարեմքը չի մոռացել և մշտապես խորին երախտագիտությամբ ու ակնածանքով է վերաբերվել Աղբալյանին ու անկասկած նրան է ձոնված «1929, 27 XI, Երևան» տարեթիվով «Սիրելի Ա-ին» բանաստեղծությունը⁸:

Եվ սակայն «Զգրված պոեմի»՝ «Լիրիքական շեղում (Չորրորդ գլխից)» հատվածներում բոլոր նշաններով գործ ունենք այլ իրողության հետ: Հանած, իհարկե, «հանճարեղ ղեկավար» արծարծող առաջին չորս տողը: Իսկ հաջորդն, ահա, այս է:

...Հիշում եմ՝ օրը լուսավոր էր,
Երկինքը ջինջ ու անհատակ,
Ծովի պշրամքը ու օրորը,
Գարնան թուլանքը խորը, խորը,
Ինչպես երկինքը կապուտակ...
Ծովում ճախրում էր մի ջինջ ապրիլ,
Թնդացող գարնան անհուն հավատ,
Եվ, նստած մի պարզ, փոքրիկ նավակ՝
Մենք գնում էինք դեպի Կապրի՝...

(4, 65):

⁷ Վահան Նավասարդյան, *Զարեմք. Հուշեր և խորհրդածություններ, Թեհրան, 1962, էջ 23-24: Առանձին էջերը նշվում են բնագրում:*

⁸ *Կարելի է ենթադրել, որ հայրենիքից արտասահման վերադարձող Ավ. Իսահակյանի հետ (1930) ուղարկել է բանաստեղծության ինքնագիրը:*

Երանգ առ երանգ հուշարկումը վերաբերում է 1925-ի գարնանը, ջինջ ու թովիչ այդ օրերին երանավետ հավատով քնավորված Իսահակյանի հետ իրենց որոշմանը և այցելությանը Կապրի: Փոքրիկ նավակ, հաղթանդամ իտալացի թիավար, որին և հասցեագրված է քնարաշունչ այս դարձդարձումը.

...Նա նայում էր մեզ ժպտով բաց,
Լսում բարբառը մեր անձամոթ,
Եվ երբ կանգ առանք մենք կղզու մոտ՝
– Այստեղ ապրել է Լենինն, ասաց,—
Լենինը – լավն էր, – ասաց հետո
Ու ժպտաց հստակ աչքերով իր –
Եվ ես հիշեցի մի այլ երկիր,
Եվ մի այլ պայծառ, արևոտ օր,
Երբ նույն հավատով ու խանդով խոր,
Ասաց ինձ նույնը, նույն սիրով լի,
Մի այլ նավաստի՝ անունն Ալի...

(4, 66),

– ապա հաջորդում են գաղափարական «ծուղակային» պահերի համար սովորական դարձած չարենցյան՝կախման կետերն ու բազմակետերը... Օրինական հարցերով: Բայց ինչու՞ սիրով լի իտալացի նավաստի ու համեմատելի Ալի... և ոչ Պողոս կամ Պետրոս: Բայց ինչու՞ է Լենինի հետ շեշտել-հաշվարկվել՝ թե *«Եվ ես հիշեցի մի այլ երկիր»*. բանաստեղծական յուրօրինակ խորամանկությամբ այդ տողը հուշարարությամբ կապվա՞ծ չէ արդյոք հաջորդ հատվածում շեշտադրված տողերին, ըստ որի Լենինը՝

...Կարող էր մատի մի շարժումով
Մի ամբողջ, ամբողջ մի դասակարգ
Նա դատապարտել մահվան...

(4, 66):

Եվ չարենցյան ծանոթ ենթաբնագրային գաղտնագիր խոսքով աղեղվելով «Լիդիքական շեղման» առաջին հատվածի խոսումն՝ *«...Ծոփում ճախրում էր մի ջինջ ապրիլ»*, – տողի հետ – թելադրում-հիշեցնում են հրեշավոր եղեռն ճաշակած «Մի ամբողջ, մի ամբողջ» ժողովրդի...

Ուրեմն և Ալի ու իտալացի նավաստի և ոչ երբեք մի հայ Պողոս կամ Պետրոս...

Իմ խորին համոզմունքով «Զգրված պոեմի» չորրորդ գլխից հայտնի այս «Լիիրիքական շեղումը» մեկից մեկ վերաբերում է Իսահակյանի ու Չարենցի նախալեննետիկյան հանդիպմանը Ռոմում: Ըստ բանաստեղծական քննարաշունչ ափսոսանքային-երանափետ տոնայնության և ըստ գալիք սերունդներին թերևս օտար, բայց մեր սերնդի համար ևս միանգամայն իմանալի-հասկանալի հոգեբանություն ու ժամանակների տրամաբանություն:

Ուրեմն և. իր ուղևորության արդյունքում Չարենցը պարտավոր էր հաշվետու լինել ուր որ հարկն էր. – պարտավոր էր. լենինյան «սրբավայր» Կապրի այցելելը կարող էր լենինյան գաղափարաբանությանը նվիրվածություն ճանաչվել. – ինչ խոսք: Եվ նույնը վերաբերում էր Չարենցի վերադառնալ երազող Իսահակյանին: Ըստ այդմ էլ Կապրի մեկնելու վճիռը կայացել էր Չարենցի վենետիկյան այցելությանը նախորդած օրերին. և իտալացի թիավարի նավակով Կապրի գնացողները եղել են Չարենցն ու Իսահակյանը, երրորդ անձնավորության հետ միասին, որը և՛ *դարձյալ վստահորեն ասած, եղել է Վ. Նավասարդյանը*: Ըստ սույն փաստարկների՝ վերաքաղված նախ Ահարոն Խաչատրյանի հուշերից. «Այդ գրքույկին մեջ (Վ. Նավասարդյանի «Չարենց»՝ Ալ. Զ) ճշտվելիք կետեր կան. նախ Նավասարդյանը կը հայտնարարե. թե Չարենց ինքը բաղձանք հայտնած է տեսնվելու իրեն հետ. ինչ որ ճիշտ չէ, քանի որ Չարենց՝ Նավասարդյանի մոր հանձնվելիք մամակը տանելու հանձնառության պայման կը դնե չարտահայտվել հանդիպումի մասին մամուլի մեջ (ուրեմն տրամաբանական է, որ բնավ չէ մտածած կամ փափաքած հանդիպել Նավասարդյանի դիրքն ունեցող կուսակցական հակառակորդի մը հետ), որով Նավասարդյան իր խոստովանությամբ հակասության մեջ կ'իյնա: Բացի ադկե, Սարյանի վկայությունը մեջտեղն է. ան է որ իմաց կուտա Չարենցի Ռոմ ըլլալը, վերջինս Նավասարդյանի Ռոմ գտնվելն անտեղյակ էր բոլորովին: Իսկ ես պիտի ավելացնեմ, որ Չարենց այնքան դառնացած էր եղելութենեն, որ չէր փափաքեր անգամ տեսնվիլ Նավասարդյանի հետ մի քանի անգամներ (ինչպես կը հավաստե վերջինս իր գրքույկին մեջ). թողունք. որ ան՝ մեկ երկու օր հետո *Նախօրին շոգենալ պիտի առներ մեկնելու համար դեպի Եգիպտոս պաշտոնատեղին...*» (ընդգծ.՝ Ալ. Զ):

Ահա և «իր գրքույկին մեջ» *Նավասարդյանի վկայած-արձանագրածը*. «Չարենցն ընդգծված տողերով վկայում է, որ դուրսը արտասահմանում դեռ կան կենդանի մարդիկ այդ կուսակցությունից, որին ներսը՝ հայրենիքում, նա «տեսել է «դազադում»... ամգամ «ճանապարհ է դրել մինչև գերեզման, և նույնիսկ «մի բուռ հող է ցանել վրան»... և ապա. «Ահա այս մթնոլորտի մեջ մեր հանդիպումը պատկերելով՝ Չարենցը քիչ հետո, իր նույն «պատմվածքի» շարունակությանը մեջ, ընդարձակորեն տալիս է միայն *մեկ մասը* այն գրույցի, որ զանազան հարցերի շուրջը գերազանցաբար՝ քաղաքական – նա ունեցավ ինձ հետ...»: Եթե կից հիշենք նաև, որ միանգամայն հավաստի Չարենցի հետ Հռոմում հանդիպելուց առաջ Նավասարդյանը Վենետիկում այցելել էր Իսահակյանին (վերը հիշատակված Դաշնակցության համագումարի արդյունքներով), ապա կարող ենք համարյա անխաթար վերականգնել պայմանավորվածության շղթան. նախ Աթենքից Վենետիկ, ապա՝ Վենետիկից Հռոմ, կրկին՝ Վենետիկ. հետո էլ միատեղ հանդիպում Նեապոլում... այնտեղից էլ ուղևորություն Կապրի... Վերջին դեպքերում, անշուշտ, Մ. Սարյանի նկատելի միջնորդություն-օգնությամբ. Աթենքից՝ Վենետիկ Իսահակյանի հաղորդակցությունն էլ կամ Չարենցի նամակով, կամ վստահելի մեկի միջոցով:

Ամեն պարագայում պայմանավորվածությամբ հետապնդած նպատակը եղել է Չարենցի ստանձնած երկսայրի պատասխանը համագումարին, ըստ այդմ պատասխանատու դեր են ստանձնած եղել թե՛ Իսահակյանը, և թե՛ մանավանդ Նավասարդյանը: Ուրեմն և դեպի Կապրի ու հետո ամեն կարգի խոսք ու գրույցի շրջանակում՝ առավելապես շոշափվել են համագումարը և կայացված ազգադավ որոշումները՝ բոլոր նշաններով եռակողմանի համերաշխության մթնոլորտում, որի ամերկբայելի վկայությունը «*Չգրված պոեմի*» «*Լիրիքական շեղումն*» է... ինչպես և Նավասարդյանի մտաբերած «*Ես իմ անուշ Հայաստանին*» և «*Մորս համար գազելը*»...

Ուրեմն և Իսահակյանի՝ Պադուա մեկնելն ու Չարենցից հետո վերադառնալը հնարովի էր՝ թաքնվելու և պաշտպանվելու համար գործակալական աչքից...

Կարելի է կարծել, որ Իսահակյանի թղթերում գտնվեն ինչ-ինչ գրառումներ, գուցե թե գտնվեն և Հայր Արսեն Դազիկյանի թղթերում... Ակներևաբար կարելի է կարծել նաև, որ հայրենիք վերադարձին Թիֆլիսում տված հարցազրույցում Չարենցի հայտնած՝ «Առիթ ունե-

ցա այցելելու Պոլիս, Աթենք, Նեապոլ, Հռոմ, Վենետիկ, Փարիզ, Բեռլին և այլ տեղեր (6.302). – դիտավորյալ է Նեապոլը հիշատակել Աթենքից հետո... շփոթեցնելու համար նույն ծառայություններին...

(Թերևս կան Նավասարդյանը, կան Իսահակյանը Չարենցին դիմավորել են Հռոմից առաջ՝ հենց Նեապոլում):

Հիշյալ թղթերում գուցե թե պահպանված լինեն նաև Վ. Նավասարդյանին վերաբերող տեղեկություններ... Հուսամք:

Վիզեն Իսահակյանի... և Մարտիրոս Մարյանի «ուղեկցությամբ»...

Ուրեմն և այս պարտավորեցնող շեղումից հետո դառնանք Վ. Իսահակյանի հուշերին:

Հասկանալի է, Չարենցի վեներտիկյան օրերի «ժամանակագրության» համար՝ Իսահակյանի ու Չարենցի մամակագրական և այլ գրությունների կողքին՝ ծաղկաքաղով, սկզբնաղբուր են ծառայելու Վիզեն Իսահակյանի հուշերը: Մանավանդ որ առանձնանում են կինոթեմադրիչի դիտողական արտակարգ հիշողությամբ ու հետաքրքրաշարժ սրամտությամբ: Սկսած հանդիպման առաջին պահից. «Նախ իրար ուշադրությամբ զննեցին: Չարենցը ասաց. «Պարոն Իսահակյան, ես պատկերացնում էի, որ Ձեր մորուքը սվեդի երկար պիտի լիներ»: Եվ ծայր է առնում երկպալան կինոժապավենը՝ ըստ Իսահակյանի պատասխանի. «...Երկար էր, բայց մի ամզան ժնկում զնացել էի վարսավիրանոց սափրվելու, ընկա մի վարսավիրի ձեռք, որն ուներ սոցիալիստական համոզմունքներ և՛ այնքան սուզվեց քաղաքական շաղակրատության մեջ, որ... մորուքս կամաց-կամաց փոքրացավ, մնաց այն, ինչը դուք տեսնում եք...» (էջ 98): Ասել է բե՛ «սոցիալիստական շաղակրատանք» մերժելը Իսահակյանի թիվ առաջին քաղաքական հավատամքն էր, որը և պետք է հաշվի առնել Չարենցը...

Բայց չէ որ 1923-ին վերաբերող «Սնոուդեն ամուսիններ կամ ինքնիրեն կոմունիզմ» կինոֆելիետոնով նույն հավատամքն ուներ և Չարենցը...

Նապես նույն ահեսի երկպալան կինոժապավեն է և դրան հաջորդած երկրորդը՝ Իսահակյանի ծանոթ սրամիտ խոսք ու գրույցի և Չարենցի հարցաթիության խառնուրդով.

«Չարենց՝ լավ մայեք ինձ և հիշեք Ղարսը». և էլի Իսահակյանի պատասխանով ցուցադրվում է իրենց այս «վաղեմի ծանոթությունը». «Այո, Ղարսում, 1905 թվին, հիշում եմ մի փոքրիկ անպատկառ տղայի, որին դեռ մի ապտակ էլ հասցրի... Ղարսում էր», – շարունակում է Իսահակյանը: – Որոշ ժամանակ անց նկատեցի, որ մի փոքրիկ, լսելացի աչքերով, իր դեմքի համար բավականին մեծ քթով աշխույժ մի տղա հետևում էր ինձ ամբողջ օրը: Ուր զնացի, չկա-

րողացա ազատվել նրանից: Իրիկունը հյուրանոցիս դռան մոտ էլի այդ տղան էր կանգնած և համարձակորեն սևեռում ինձ էր զննում: Համբերությունս սպառվեց և նրան մի լավ ապտակ հասցնելով՝ գոռացի. «Գնա՛, կորի, ի՞նչ ես ուզում ինձանից, ամբողջ օրը հետևում ես» (էջ 98):

Դե՛ սա բանաստեղծական մեծ հոգիների հարազատության շարժապատկեր է. երկտարբերակ, չապլինյան երգիծապատկերներ հիշեցնող կարճ ժապավեններ, որոնցից վերջինին կից առանց փակագծեր բացելու Վ. Իսահակյանը նկատում է այսքանը. «Այս պատահարը շատ հուշեր արթնացրեց»: Ուստի բացենք փակագծերը, նաև նշելով, որ այդ պահից էլ «Պարոն Իսահակյանը» կտրուկ պահանջում է իրեն կոչել Ավետիք, «ես էլ ձեզ՝ Եղիշե», որից հետո Չարենցը վերսկսեց ընդհատված խոսքը և երկչոտ ասաց. «Ավետիք»: Շուտով այդ բարեկամությունն այնքան ամրացավ, որ Ավետիքը դարձավ Ավո...» (էջ 98):

Պարզ է, Ավոյի հետ խոսակցությունն այդ պահից դարձել է Իսահակյանի մասնակցությունը 900-ական թթ. ազգային-ազատագրական շարժմանը, որի բերումով էլ 1905-ին գտնվել էր Կարսում, հետո հայ ժողովրդի բյուր զավակների հետ ճաշակել ցարական բռնատիրության կամայականությունները, ավելին. վտարանդի թափառելը երկրներկիր: Բնականաբար խոսակցություն է եղել և ֆիդայական ազատամարտերից ու մարտիկներից, որոնց երգիչն էր Իսահակյանը, – ապա անցել է Ղաշնակցությանը՝ գաղափարական ազնիվ գործիչների կողքին՝ ջրի երես ելած ցուցամուկներով ու ծախու ստահակներով: Եվ խոսքը խոսքի վրա, հազիվ թե երկու կողմից էլ հաջողվեր խուսափել այդ «անպատկառ տղայի» «Ազգային երազում» (1918) տեղ գտած «Օ, Իսահակյան եղբայր Ավետիք...» (2, 62) «անպատկառ» դիմումից և հետահայաց ցավով չդառնալ 1918-ի մղձավանջային անցքերին: Միաժամանակ և «Ազգային երազում» հոլովվող Սիոյին-Ավետիս Սիարոնյանին: Որոշակիորեն, երկու կողմից էլ միևնույն աննպաստ վերաբերմունքով: Իսահակյանի դեպքում այս փաստացի վավերագրով. ամենայն հավանականությամբ 1923-ի «դեկտեմբերի 18» տարեթվով դարձյալ Վ. Նավասարդյանին հասցեագրած նամակում Իսահակյանը հայտնում էր. «...մի քանի ամիս, ոչ մի թերթի, նույնիսկ «Հայրենիքին» բան չեմ տալու. մանավանդ, որ հիմա այնտեղ հայոց մեծ դիվանագետ Սիարոնյանը փայլում է

իր «Ղեղդ»-ներով, որ նվիրում է «հայ ժողովրդին», խորհուրդ տալով վերջինիս, որ ողբա իր էշը: Ո՞վ է այդ էշը. ի՞նչն է, թրքաց Հայաստանը. թե իր կորցրած պոստը, անշուշտ, իմ սիրելի Համո Օհանջանյանը, որ Ահարոնյանի հանճարի գնահատողն էր, թերևս մեկնաբանե. գրում են Դարբինյանից («Հայրենիքի» խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանից՝ Ալ. Ջ) հարցնելու-իմանալու, թե Ղեղդն հայ ազգն է, որ հող է երազում, և գտնում է հողը, թեև պզտիկ, ապա ի՞նչն է կորցրած էշը. երևի թրքահայը, որ իսկապես էշ էր մեր փորձերի ձեռքում...»⁹:

Ակներևաբար պապենական Բայազեդ կորցրած Իսահակյանի այս և Մակու ու Կարս կորցրած Չարենցի «Ազգային երագի» ոգով էլ հենց առաջին օրից ծայր են առել Վենետիկում եղած օրերից անպակաս քաղաքական խոսք ու զրույցը, քննարկումներն ու վիճաբանությունները: Այդպիսի և մնան հարցերի շուրջը՝ երկուստեք լրացումներով, հակադարձությամբ ու համաձայնությամբ: Վերից վար շոշափվել են հայոց ազգային ազատագրական պայքարի դարավոր հանգույցները, 20-րդ դարի ճակատագրական անցքերով, փոխանակվել են կարծիքներ ու վերաբերմունք հայդուկային շարժման ներկայացուցիչների, զորավար Անդրամիկի, Ղաշնակցության գործիչների վերաբերյալ. թեր կամ դեմ, քանի որ բացառված է շարժում կամ կուսակցություն՝ առանց *մակաբույծների թանձր փրփուրի*:

Բայց և, հասկանալի է, ամենից ավելի խոսք ու զրույցը ամեն դեպքում դարձել-պտտվել են Հայաստան Հայրենիքի կացության, Աթենքում Չարենցի գործունեության, ՀՕԿ-ի ու ներգաղթի, ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, հոգևոր-մտավոր կյանքի, պետական, մտավորական գործիչների շուրջը: Ծարավի հարցուփորձով Իսահակյանը հետաքրքրվել է Տերյանի ու Թումանյանի կյանքի ու մահվան հանգամանքներով ու մանրամասներով... և, պարզապես, օր չի եղել որ սրտաբեկ, նկուն, թախծաշունչ գույներն ու երանգները չուղեկցեն խոսք ու զրույցները: Ըստ այդմ բնորոշ է. Չարենցի Վենետիկ այցելության շուրջ մույն վերը քաղված մամակում Իսահ-

⁹ Յուսաբեր, 1958, 20 օգոստ.:

Հավանաբար – նման պատճառներով էլ 1923-ից նվազել է նամակագրությունը Իսահակյանի և Ահարոնյանի որդու՝ Վ. Ահարոնյանի միջև. տե՛ս բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի *Նամակները՝ ուղղված Վարդգես Ահարոնյանին*, երևի թե հրապարակված 1998-ին:

հակյանը Նավասարդյանին հայտնում էր, թե՝ «Քո գնալուց հետո, ես շատ տխուր լուրեր առա, եղբորս մահը... քրոջս տղայի մահը... շատ է կոտրած սիրտս, և ձեռքս չի գնում աշխատանքի. և կամազուրկ վիճակին այս էր պակաս. լրացուցիչ դառնության բաժակը»¹⁰:

«Եղբորս մահը... քրոջս տղայի մահը»: Բայց չի հայտնում, որ Չարենցի պատմածներից բեկված հոգով վերստին սգում է և 1916-ի Իսահակի կորուստը, Մեծ եղեռնի կողքին հայոց 1918-ի ահավոր երկու եղեռնը, Տերյանի ու Թումանյանի կորուստը՝ երկուսն էլ հայոց զոհասեղանին... որ Չարենցի պատմածներից Հայրենիքի հետ տնքում է ինքը՝ եռակի ճնշման, ստալինյան գազամաքարո կրնկի տակ...

* * *

Բայց դառնանք Վենետիկի հրաշալիքներին, որպիսիք, բնականաբար, շատ էին հետաքրքրում Չարենցին. և, իհարկե, շատ էլ ցանկանում էր ներկայացնել երազային-հեքիաթային սիրահար Իսահակյանը – գումարած Ավետիքի որդի Վիգենի բաղձանքը:

Եվ այսպես. «Գրանդ կանալ», պալատներով, զոնդոլներով, «...որոնք ճոճվելով տանում էին մեծադիր բարձերին հենված գեղեցիկ վենետիկոսիկներին և նրանց ոտների առջև փռված երկրպագուներին», – կախարդիչ տեսարաններ, որոնց ուղեկցում էին Իսահակյանի հաղորդած Վենետիկի պատմության հետաքրքիր դրվագներ: Գեղեցկությունների շարան՝ և՛ տեսողական, և՛ լսողական՝ կապված նաև Վենետիկի հայ համայնքի պատմության հետ, որը, ասես, մանուկ օրերի իր գրառումներից քաղում է հուշագիրը. «Վենետիկը, – ասում էր նա (Իսահակյանը՝ Ալ. Զ.) մի քիչ էլ հայ է, որովհետև այն ամենը, ինչ ուներ Մխիթարյան միաբանությունը՝ Սուրբ Ղազար, Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցը, երկու եկեղեցի քաղաքում և հսկա կալվածքները Վենետիկի նահանգում, երկու պալատ «Գրանդ կանալի» վրա, նույնպես կապված են մեր պատմության հետ: Մեկը վեհասքանչ «Պեզարո» պալատն է, որը ժամանակին պատկանել է Մխիթարյաններին, ուր և 1836 թվին հիմնվել է Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը: Հայրերը տարիներ անց շենքը գտնելով դպրոցի համար լիովին ոչ հարմար՝ այն վաճառում են

¹⁰ Յուսաբեր, 1958, 14 օգոստ.:

Իսահակյանի մամակագրությանն հետևելիս՝ անմիջապես կարելի է նկատել, որ ինքը գիտե, որ մամակագրությունը հսկողության տակ է: Անկասկած այդ գիտեին և իղողներն ու պատասխանողները:

Վենետիկի քաղաքապետարանին, իսկ հետագայում այնտեղ ստեղծվում է Գեղարվեստական թանգարանը: Մյուսը «Կորնարո» պալատն է՝ Կիպրոսի և Հայաստանի թագուհի Եկատերինա Կորնարոյի սեփականությունը: Եկատերինան կինն էր Ժակ 2-րդի՝ Լուսինյան տոհմից, Կիպրոսի և Հայաստանի վերջին թագավորի: Ամուսնու մահից հետո Եկատերինան՝ ծնունդով վենետիկուհի, Կիպրոսը միացրեց Վենետիկին» (էջ 99):

Հիասքանչ գեղեցկություններ՝ կախարդական պատմությունների ու տեղեկությունների ուղեկցությամբ՝ Վարպետի ծանոթ հուզական շեշտերով ու սրախոսություններով. «Ռիալտո» կամուրջ, շարունակվող այլ պալատներով, որոնցից մեկում ապրել է լորդ Բայրոնը. մեկ այլում՝ ըստ ավանդության, Շեքսպիրի Դեզդեմոնան, մյուսում՝ «նախազգալով իր մահը... հատուկ եկել», վախճանվել է Ռիխարդ Վագները...

«Եվ այսպես, իրար հետևում էին պալատները, նրանք հարյուրից ավելի էին, փայլուն կերպով համաձուլում էին իտալական և արևելյան ճարտարապետական ոճերը: Ժամանակին ազնվական ընտանիքներով բնակեցված այս պալատներից յուրաքանչյուրն ուներ իր պատմությունը, լեգենդը...» – պատմական օրերի հիացքով գրում է հուշագիրը՝ Մ. Սարյանի հավաստման հոգով, ըստ որի՝ «Վենետիկի գրեթե բոլոր տաճարներն ու պալատները գեղարվեստական արժեքների պահեստներ են»¹¹: «Այս զարմանահրաշ տեսարանները, – շարունակում է որդի Իսահակյանը, – չէին կարող չհուզել Չարենցին: Դառնալով հորս, նա ասաց. «Պարոն Իսահակյան, չեմ գարմանում, որ դուք այստեղ, այս գեղեցկություններով շրջապատված, գրում եք գեղեցիկ բանաստեղծություններ»: Հայրս պատասխանեց. «Եթե ապրեի Արագի ափին, ավելի լավ բաներ կստեղծեի» (էջ 99):

Եվ այս է, որ չարենցյան գերզգայական խոյանքով, պիտի դառնար՝ «Էլեգիա, գրված Վենետիկում».

...Այնտեղ արևը քնքուշ բույրով
Ցողում էր ծովը այնպե՛ս հեշտին,
Իսկ նա հիվանդ էր հին մի վշտից,
Հին մորմոքից՝ իր սիրտը այրող:

¹¹ Մ. Սարյան, *Գրառումներ...*, էջ 175:

Որդի Իսահակյանի հուշերը սկզբնապես հրատարակվել են Նք. «Հայրս» վերնագրով հրատարակվել է 2000 թ.: Կլիմեն Էջերի փոխանցած տարբերություններ:

Նա իր սրտով հիմ, հիմ քնարով
 Եվ մատներով իր՝ արդեն անուժ՝
 Դեռ գուրգուրում էր հեռու մի հուշ—
 Եվ այնպե՛ս, այնպե՛ս, այնպե՛ս անուշ
 Նա փսղաքշում էր հուշը այդ ուշ,
 Եվ ի՞նչ էր հուշը, — մշուշ ու մութ... (2, 250):

«Գեղարվեստական հոգի»՝ ենթաբնագրային «միության կենտրոնով», որ անկարելի է իմաստավորել առանց Իսահակյանի մամակի»... և կանադուրկ վիճակին այս էր պատաս. լրացուցիչ դառնության բաժակը. — ասել է գոյացած հայրենիքի մասին Չարենցի պատմածներից, ճիշտ և ճիշտ «Երկիր Նաիրի» պոեմաման վնասում հողովվող «մշուշ ու մութի», այն է թե՛ «Ամեն ինչ հարց է, — մթին համեղուկ» (Վ. Տերյան) տալուդությամբ:

Սա իրենց քաղաք ելած առաջին օրն էր:

Հյուրանոցում սենյակ վարձելուց հետո, ի՞նչ: Էլ միայն վիզենի հետ դեռ պետք է գնային խամուք, քանի որ Չարենցը՝ «... ուզում էր մոր հագուստ առնել, որպեսզի Եվուպայում ավելի ներկայանալի տեսք ունենար: Վատ էր հագնված: Հիշում եմ մի քանի մանրամասներ: Նախ գնեցինք գաբարդինե անջրանցիկ վերարկու, ֆետրե գլխարկ ու կոշիկներ: Հագինք, իրոք, շատ մաշված էին, ամփոջապես նետեցինք»: Եվ գնածը այն հագուստ-կապուստն է, որով Իսահակյանի հետ լուսանկարվել են Ս. Լեարկոսի իրապարսկում աղավնիներ կերակրելիս (հայտնի լուսանկարը՝ Ա. Զ):

Դրանից հետո էլ մի զրախանությանից «Մեծ գոհունակությամբ» պետք է գնեի «Վատերման մակնիշի» մի խոշոր ինքնահոս, մի այլ գրախանություն՝ թերթեր, մի քանի գրքեր. «Սի քիզ գերմաներեն գիտեր¹², ուզեց գիրք գնել, հռետաքրքրվեց արժեքով. գներն այնքան բարձր էին, որ ցավով հրաժարվեց» (էջ 99): Հետո՝ «Տեսնելով, որ ես հոգնել եմ (ինքն էլ բավականին հոգնած), առաջարկեց որևէ սրճարան մտնել». և դա լինում է «Կաֆե Զիակոմուցին»՝ ուր Վենետիկի հայերն իրենց բույնն էին դրել, հայրս էլ էր հսմախոսն այդ սրճարանը, գալիս էր հսյրենակյոցներին տեսնելու, գրուցելու»:

¹² Զգ պահպանվում էին տալիքը չափի գերմաներեն-ռուսերեն բառարաններ. ամենասիրոջը, երկի թե, վերցրած է եղել իր հետ: Դե, երկի թե Իսահակյանի հետ փոխանակել է որոշ գերմաներեն դարձվածներ...

Այս սրճարանում էլ, ահա՛, հավասարը հավասարի պես Չարենցը հարցնում է. «Վիզեն, հայերեն կարդա՞նք ես.

– Այո՛, – պատասխանեցի ես:

– Իմ գրվածքներից կարդացե՞լ ես:

– Իհարկե:

– Եվ ո՞րն ես ավելի շատ հավանել:

– «Ամենապոեմը»:

– Իսկ մյուս պոեմները կարդացե՞լ ես:

– Այո՛, մյուսներն էլ:

– Պոեմներիցս ո՞րը ամենաշատը քեզ դուր եկավ:

– Դարձյալ «Ամենապոեմը», – պատասխանեցի առանց վարանմունքի: Նա զարմացած ժպտաց և մտածկոտ ասաց. – Գուցե դու իրավացի ես, ես այդ պոեմը գրել եմ 1920 թվին, տակավին շատ երիտասարդ էի» (էջ 100):

Կարելի է, թերևս, մտածել, որ պատանի Վիզենին դուր է եկել «Ամենապոեմի» կոլորիտային և կինո-ժապավենային շարժունությունը (պլաստիկան). ցուցանիշը իր հետագա զբաղմունքի: Իր հերթին կարելի է կարծել, որ Չարենցն էլ ինչ-որ տեղ զգուշանում էր, երկյուղելով, թե Իսահակյանը՝ յուր «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» հանգի հայացքների համակիրը չէ, և ակնարկում էր, որ ինքն այլևս այն չէ: Համենայն դեպս, բնորոշ է, որ գայթակղված թարեքին շարված տակառիկներով՝ սուրճից ու հացիկներից հետո, պատվիրում է «երկու փոքրիկ բաժակ խտալական «մարսալա» գինուց», երազելով քանի դեռ Վենետիկում է ամեն տակառիկից ըմպել մի բաժակ:

Ինչևէ. այդ օրվանից «Ջիակոմուցին» դառնում է այն, ինչ Իսահակյանի համար էր. «...ամեն օր հորս հետ իրենց զբոսանքն ավարտելուց հետո մտնում էին այդ... սրճարանը՝ հանգստանալու, մի բան խմելու և խոսելու մինչև ընթրիքի ժամը:

Ափսոսում եմ, որ ջախելությունս խանգարում էր ընթերցել և հիշել նրանց խոսակցության մանրամասները, բայց շարունակ քաղաքների անուններ էի լսում. Դարս, Սևր, Սան-Սոնֆանո, Վերսալ, Բրեստ և այլն» (էջ 100):

Հայոց ոտնահարված դատի մեկը մեկից խոսում անուններ, որ եղել են նրանց ամենօրյա խոսակցությունների առարկա...

Հարկավ, խոսքն ու զրույցը շարունակվում էր ընթրիքների ժամանակ, Իսահակյանի հարկի տակ՝ բոլոր նշաններով երկու կողմի էլ

նյութական սուղ պայմաններում: Այս դեպքում արդեն վկայությունները որոշակի են, քանի որ վերաբերում են Հայաստանի «իրականությանը»: «...Հայրս ցավում է, որ Երևան գալիս էլ չի տեսնելու իր սիրելի Հովհաննես Թումանյանին, էլ նրա հետ ուրախ սեղան չի նստելու...»¹³... Չարենցը ներկայացնում էր Հայաստանի նոր գրողներին, պատմում էր գրական անեկդոտներ... *Չերմությամբ էր խոսում Ակսել Բակունցի մասին, պատմում էր Ալեքսանդր Թամանյանի, նոր Երևանի, նրա հատակագծի, «Վարդագույն» քաղաքի երազի մասին: Լեզվական «բարեփոխումները» շատ զբաղեցրին նրանց մտքերը. հայրս դեմ էր դրանց, մանավանդ նոր ուղղագրությանը: Չարենցը գտնում էր, որ լեզվական մի «բարեփոխում» պետք էր..., որին՝ ինչպես և զգացվում է հուշագրի շարադրանքից, վերապահումներով հանդերձ, համաձայն էր և Իսահակյանը: Իրավամբ, ինչպես ցույց տվեց «Լեզվաշինարարության» հետագա ընթացքը:*

Չարախոսությունները շարունակվում են...

գրախոսությամբ...

Բայց այստեղ տեղն է ընդհատել՝ անդրադառնալու համար, իրոք, անհետաձգելի մի դիպվածի, որի շուրջը ժամանակին հյուսվել են որոշ «գեշ» խոսակցություններ:

¹³ Տակավին 1923-ի Թումանյանի մահվան օրերին Իսահակյանը գրում է. «...Այս տողերս գրելուս մի վայրկյան մտքես չի հեռանում խեղճ Օհաննեսը. ինչքան էլ թերի կողմեր ունենար Օհաննեսը (հասարակական-քաղաքական տեսակետից), բայց և այնպես մի լուսավոր աստղ էր, հայության համձարին դարերով պատիվ բերող. և սիրելի էր շա՛տ. և նրա թողած տեղը միշտ կը մնա բաց, միշտ պիտի մարմոքե մեր սրտերը. երբ երազում էի Կովկաս գնալ, առաջին կարոտս էր նրան տեսնել, լսել նրան. մեծ հրապույր ուներ, մեծ մարդ էր. ի՞նչ գրեմ. հայտնի է քեզ, քեզ էլ կը համակե այդ կորուստը: Ես իմ մասին գոնե շա՛տ-շա՛տ ավելի զգայի, եթե կրած չլինեի այս ութ տարվա մեջ այն անսահման կորուստները, որ կրեց հայ ազգը կեսը ոչնչանալով. բթացել եմ, շա՛տ բթացել եմ. առաջ Հովհաննեսի մահը ինձ բոլորովին պիտի խորտակեր, հիմա ամեն օր լրագրերում ահավոր բաներ եմ կարդում, հնար կա՞ այլևս ազդվելու, մարդկորեն անկարելի է... Մի խոսքով ափսո՞ս Օհաննեսը, և ի՞նչ պիտի լինի նրա բազմանդամ ընտանիքը...»:

Այս տողերով է պատասխանել Իսահակյանը «5 մայիսի, 1923, Վենետիկ» տարեթվով Վ. Սիարոնյանի նամակին: Տե՛ս բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի նամակները ուղղված Վարդգես Սիարոնյանին, 1998, էջ 205:

Ուրեմն և համոզված ենք, որ հուշագիրը օրը օրին ծիշտ է մտաբերում Չարենցի հետ այդ օրը պատահած դիպվածը. «Ուշ գիշեր էր, երբ նա գնաց: Հաջորդ առավոտյան Չարենցը պատմեց գլխին եկածը: Հյուրանոց վերադառնալու ճամփին սխալվել էր և ընկել վատ համբավ ունեցող մի թաղամաս՝ լի պանդոկներով, հարբած ծովայիններով: Ստիպված է եղել մի երկու բաժակ խմել նրանց հետ, և, բարեբախտաբար, հյուրանոց է հասել առանց թալանվելու»¹⁴ (էջ 101):

Առանց վարանելու կարելի է ասել, որ պատանի Վիգենը տան խոսակցություններից տեղյակ է եղել քաղված տողատակի չարախոսություններին: Եղել է և ականատեսը մրգերի ու բանջարեղենի «Էրբերիա» շուկայի մոտերքում պատահած մի այլ դիպվածի. «Գունագեղ մետաքսի շալերի մեջ փաթաթված «գեղեցիկ վեմետիկուհիների» հետ հաճոյախոսելու համար քիչ է մնացել ընկնի «տուր ու դմփոցի» մեջ, և

¹⁴ *Անհրաժեշտաբար հարկ է անդրադառնալ դիպվածին՝ Աթենքում լույս տեսնող Նոր օր լրագրի 1925-ի ապրիլի 24-ի թիվ 479 և հունիսի 2-ի թիվ 511-ում տեղ գտած սույն արձագանքներին: «Բանաստեղծ Եղիշե Չարենց Իտալիոյ մեջ»՝ «Վեմետիկ 12 ապրիլ» տարեթվով առաջինում կարդում ենք. «Վանքին մեջ պտույտներս կշարունակեմ. արվեստագետի մը համար մեծ զրկանք է Վեմետիկը չտեսնելը:*

Հանդիպեցա Վարանդյանին և Իսահակյանին: Երեկ իմացա, թե բանաստեղծ Եղիշե Չարենցին մեծ դժբախտություն պատահած է:

Արդեն գիտեի, որ հոռմ կգտնվի և իր որոնումները կշարունակե: Բավական հարուստ պաշար ամբարտ է:

Չարենցի կյանքի մասին դժբախտաբար լավ լուրեր չէ, որ շրջան կ'ընեն, թեև ըսածներու մեջ չափազանցություններ ալ կան:

Չարենց կ'պտտի իրն արվեստագետ և ոչ իրն քաղաքական գործիչ, այդ իսկ պատճառով իր ապրած անհատական կյանքին տարբեր ակնոցով պետք չէ մոտենալ:

Պատմեմ դեպքին մանրամասնությունները, որոնք կքաղեն հավաստի աղբյուրներ:

Չարենց հռոմի մեջ իր հետազոտություններուն առարկա կդարձնե իտալական պարերը և քաբարենները, օրվա մեծագույն մասը անցնելով իտալուհիներուն հետ: Գիշերները կ'ուսացնե ստորերկրյա սենյակներուն մեջ:

Իրիկուն մը ամենաստորին քապարեի մը մեջ կ'իյնա ու կ'գինովնա: Կսվի թե առհասարակ հոն հաճախողները դրամաշորթներն և արկածախնդիրներն կքաղկանան:

Չարենց Բագուսի խնկարկության արարողության վերջին թույններուն, կանդրադառնա թե սրճարանին մեջ մեծ իրարանցում մը կա. երկու մարդիկ իրարու հետ կկռվին:

Իր խանդավառությունն ու ներշնչանքը այնքան ուժեղ կարտահայտվի իր մեջ,

փրկվել է «Վենետիկի հայ պրոֆեսորի» – ասել է Իսահակյանի հեղինակավոր օգնությամբ:

Կարելի է պատկերացնել, թե այս երկու, գուցե և ավելի, նման դիպվածներին որպիսի սրտաբուխ հումորով, սրամիտ-մրբանկատ թեթևությամբ է վերաբերվել Իսահակյանը: Ժառանգական մույն թեթևությամբ էլ մատուցում է որդին՝ հետամուտ մարդկային «սխալմունքների» ճշմարտությանը, ամեն դեպքում երանգավորելով, ծայրը ծայրին հանգուցելով ինչպես Չարենցի, այնպես էլ իտալացի տաքարյուն երկրպագուների արկածասիրության գրգիռները: Ըստ այդմ էլ դիպվածն անփոփոխ է այս տողերով. «...Մի որոշ ժամանակ Վենետիկի այս մոգական վայրում անցկացնելուց հետո հեռացանք կանուրջից: Չարենցը չէր կարող թաքցնել իր հիասթափությունը՝ չկարողանալով Ռիալտոյի վրա որևէ գեղեցկուհու հետ ծանոթանալ: Հայրս նկատեց այդ և ասաց. «Եղիշե, երևի դու էլ վախեցար Ռիալտոյի գեղեցկուհիների սև աչքերից» (էջ 108):

որ հանկարծ ուստումով մը սթափ կբարձրանա իր քերթվածներեն արտասանելու համար:

Այս պահուն գինովի մը ընդառաջ կերթա իրեն վար առնելու համար գինը. բայց ներկաներեն քանի մը հոգի արգելք կըլլան իրեն:

Չարենց գինը հմայող գեղուհիեն ավելի վերացած, առանց կարևորություն տալու շուրջի անցուդարձերուն, կշարունակե իր մենախոսությունը մինչև որ տասնյակ մը սեղաններ ու զավաթներ վայր կիյնան ու կփշրվին:

Այդ պահուն, տիրող անհանգստության վերջ մը տալու համար, երկու իտալացիներ բռնի իր թևերեն մտնելով դուրս կհանեն քապարենն, հակառակ իր ընդդիմության: Դուրսը Չարենցը կը խնդրե գինը բռնողներին թույլ տալ իրեն իր հաշիվը մաքրել: Դրամապանակը բացած պահուն իր մոտ կեցողները հաճույքով կտեսնեն դրամաթուղթերու տրցակ մը:

Բարեկամությունը կսկսի Չարենցին և երկու անծանոթներու միջև: Կերթան ուրիշ քապարե մը և մինչև առտու այդ կյանքը կշարունակեն:

Լուսաբացին Չարենց փողոցին մեջ ինքզինքը կգտնե բոլորովին առանձին և զարմանքով կտեսնե, որ դրամապանակին մեջ գտնված դրամը անհետացած է: Հագիվ միջոց կգտնե ինքզինքը Վենետիկ նետելու: Այժմ կբավի հոս խեղճ վիճակի մեջ: Կսպասե Հայաստանի կառավարության օժանդակության իր պտույտը շարունակելու համար:

Գողցված գումարը մոտ 15 հազար ֆրանս. ֆրանկ կհաշվի:

Չարենց առայժմ պիտի մնա Վենետիկ ամբողջացնելու համար կիսատ թողած քերթողականի ինչ-ինչ կտորներ: Սկսած է երկար քերթված մը գրել Մյասնիկյանի մասին, որ լույս պիտի տեսնե առանձին գրքի ձևով»:

Հասկանալի է, ինչպես ինքը՝ «Սև աչերեն շատ վախեցիր...» և «Մի մրահոն աղջիկ տեսա Ռիալտոյի կամրջում...» բանաստեղծությունների հեղինակը...¹⁵

Որդու վկայածով նույնպիսի թեթևությամբ է ընդունում-հարթում Իսահակյանը նաև «Վենետիկի գեղեցկուհիներին» առնչվող Չարենցի արկածներից մյուսը։ Օրերից մի օր Չարենցը անքնությունից իջնում է մեծ ջրանցքի ափ թափառելու և ծխախոտ գնելու։ Թռչուններով «բեռնավորված» նավերը, «...գոմորլները իրար փաթաթված սիրահար զույգերով» վերադառնում էին ափ, մոտենում է կասկածելի արտաքինով մեկը՝ «Մի կին չէիր ուզեմա» առաջարկով։ Չարենցը մերժում է... ապա նստած ջրանցքի ափին «ներշնչված՝ զգում է, որ ուզում է ստեղծագործել»... Գիշերային անուրջներով նիրհում է, մրսում, հիվանդանում։

Այս անգամ էլ գիշերային Վենետիկի կենդանի կինոպատկերներ՝ նորից թաթախված հորից ժառանգած *սիրառատությամբ*... վերջում էլ՝ անկողնում գիշերանոց հագած, գլուխը սրբիչով փաթաթած, դիմագծերը առավել սրված Չարենց, – որ «նկարահանվում» է այս տողերով. «Հայրս մխիթարում է Չարենցին՝ ասելով. «Ոչինչ, եղիշե, կանցնի, դու քո բռնութիւն քաշե, հետո դուրս գանք, մի լավ տաք թեյ կիսմենք, և արևին, օդին դու լավ կզգաս»։ Քիչ անց միասին դուրս եկանք։ Եվ երկու հայ բանաստեղծներ վայելեցին մի-մի գավաթ բուրավետ թեյ՝ ֆրանսիական կոնյակի հաճելի հարևանությամբ։ Քիչ անց Չարենցի տրամադրությունը բացվեց։ «Ավետիք, ի՞նչ լավ օր է այսօր, ի՞նչ հանգիստ ես և ազատ. ախր դու գիտե՞ս, սիրելի Ավո, որ ես երկար-երկար տարիներ ինձ մի օր գոնե այսպես հանգիստ ու անվրդով չեմ զգացել»։ Հայրս մեղմ ժպտաց և ասաց. «Եթե ինձ պես երկար մնաս այստեղ, ամեն ինչ քեզ էլ սովորական կթվա, միայն թե գիտեմ՝ շատ կկարոտես մեր հայրենիքը։ Հայրենի՞ք»։ Հայրս մի պահ լռեց։ Ապա շարունակեց։ «Հին խոսքեր կան, որ նվիրականացած են. «Հայրենիքի ծուխն էլ քաղցր է», կամ ինչպես Օհաննեսն է ասել՝ «Ամենից լավ տունը» (էջ 113)։

¹⁵ Ռիալտոն ինում եղել է Վենետիկի սակարանը, որի անունից մնացել է կամուրջի անունը։ Հասկանալի է, այդ վայրերում հաճախ են հոլովել Շեքսպիր ու «Վենետիկի վաճառականը», և 1923-ի հիշարժան բեմադրությունից Չարենցը դրվագներ է պատմել «Միշոյի, Արուսի, Փափագի» և մյուսների մասին, որպիսիք հետագայում երևանում, Իսահակյանը մտաբերել-վկայակոչել է մրսաց հանդիպելիս... Արդեն ծանոթ դրամայում հիշատակված Ռիալտոյին...

Վենետիկում անցկացրած, ահա՛, այս հազվագյուտ օրերի մասին են գրված, ինչպես տողատակին քաղված, այնպես էլ ստորև քաղվելիք անհամեմատ կարծառուտ հաղորդումները: Երկուսն էլ ընդունելի-հասկանալի Մ. Սարյանին պատկանող սույն ցուցանիշով: Անդրադառնալով Վենետիկի հայ հասարակության կազմին՝ տեղի հաստատություններում սովորող ուսանողներ, Մուրադ-Ռաֆայելյանում դասավանդող սակավաթիվ մտավորականներ ու վաճառականներ, Սարյանը շեշտում է. «...Արժե հիշատակել հայի մաև մի տիպ, որ կա բոլոր հայ գաղութներում: Դա, ես կասեի, բարձր կարգի «խաչագողն» է: Այս պարագիտ տարրը առաջացել և ապրում է ի հաշիվ Հայաստանից կտրված հայերի՝ հայրենիքի կարոտի զգացմունքների:

Ավետիքը գրեթե բոլորին ճանաչում էր և ինձ ծանոթացրեց նրանց հետ...»¹⁶:

Երևի թե այդ «տարրին» էր պատկանում և անցած էջերի տողատակի «Հաղորդագրությունը»՝ ստորագրած «Յ. Ս.»։ Հավանաբար, նույն անձնավորության թխածն է և «Նամակ Վենետիկեն (Սեփական)» վերնագրով, տակն էլ «Թղթակից», ահա՛ այս մյուսը. «Առիթ ունեցա հոս տեսակցություն ունենալու Հայր Վարդան Հացունիի հետ: Տեսակցությունը դարձավ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի շուրջը: Հայր Հացունի հետևյալ կերպով արտահայտվեցավ բանաստեղծի մասին.

– Չարենց բացարձակ տգետ մըն է. զինք շփացուցած են շուրջինները. ան իբրև բանաստեղծ ոչ մեկ արժեք չունի, բացի պոռչտութենէ և բացազանչություններէ. ինք գրաշար մը եղած է: Ան մեկեն ի մեկ իբրև բանաստեղծ երևան եկավ: Ես զինք տեսա ցուցամուլ, բացարձակ արժեքն զուրկ»:

Արդարև Չարենց իր տեսնված մարդերուն վրա ողորմելի տգետի մը տպավորություն կթողու: Թե Վիննայի և թե Վենետիկի Մխիթարյանները շատ լարված են պոլշեփկներու դեմ: Հայաստանի կառավարությունը արգելել է «Բազմավեպի» մուտքը Հայաստանի սահմաններու ներս, պարզապես թերթին մեջ նոր ուղղագրության դեմ Հացունիի կողմն գրված հոդվածին պատճառով:

Զմոռանալու միտումով, այլև պահանջով՝ կրկնելով Սարյանի մտաբերածը. «...Ավետիքը գրեթե բոլորին ճանաչում էր և ինձ ծանոթացրեց

¹⁶ Մ. Սարյան, *Գրառումներ...*, էջ 181-182:

նրանց հետ...» զգաստության կոչող տողերը, – շարունակենք. հայտնապես «Յ. Ս.» թե «Յ.»-ի թղթակցությունները բացահայտ չարախոսություններ են, ուրեմն և պարտադրում են փաստացի հերքում¹⁷. 1925-ի ապրիլի 24-ին առավել ևս հունիսի 2-ին Չարենցը արդեն Վենետիկից անցել էր Ղոն, Ղոնից՝ մարտի 31-ին Փարիզ, այստեղից էլ՝ Բեռլին, Բեռլինից էլ Սոսկվա... Ասել է կեղծիք է՝ «Այժմ կբնակի հոս (Վենետիկում՝ Ալ. Չ) խեղճ վիճակի մեջ» տեղեկատվությունը: Ինչ վերաբերում է «գողացված գումարը մոտ 15 հազար ֆրանս. ֆրանկ կհաշվվի», «դրամաթղթերի տրցակին», ապա Պոլիս, Աթենք, Ղոն, Վենետիկ, Փարիզ ամբողջ ուղևորության ընթացքով Չարենցը մշտապես եղել է դրամական նեղության մեջ: Այնքան, որ Վենետիկում չի կարողացել գնել ոչ մի գիրք (ինչպես և վկայում է Վ. Իսահակյանը): Ղոնում էլ գնել է միայն մեկը:

Որպես փաստարկ տեղն է վկայակոչել և Վենետիկի նշանավոր ապակու գործարան-թանգարան այցելությանը վերաբերող Վ. Իսահակյանի ցավով մտաբերածը. «...Թանգարանի կողքին խանութն է, ուր վաճառում են հիասքանչ ապակյա իրեր. բաժակներ, արծանիկներ, որոնց մեջ արտացոլվում են ծիածանի բոլոր գույները... Հայրս և Չարենցը մոտեցան, ուզում էին մի-մի հուշանվեր գնել, բայց, ավա՜ղ, նրանց բոլոր փողերը միասին չէին բավարարի մի բան գնելու...» (էջ 110):

Բացառություն են, թերևս, Վենետիկում կամ Ղոնում գնած բանաստեղծի տուն թանգարանում պահպանվող ճապոնական ոճի դրվագները, ամենայն հավանականությամբ, ընտրված Սարյանի հանձնարարած ճաշակով¹⁸:

Ըստ այդմ, ինչպես ասում են, առանց «անձնական հին հաշիվների» այդ բոյի վատություն չի լինում տրամաբանությամբ՝ հակված են կարծելու, որ սույն թղթակիցը կամ թղթակցի հետևում կանգնած անձը,

¹⁷ Նոր օր, 1925, 2 հունիսի: Հնարավոր է լրագրում գետեղված լինեն այս բնութի այլ հաղորդումներ ևս. երևանում եղած հավաքածուները երբեմն թերի են:

¹⁸ Գրառումներում՝ ներկայացնելով 1924-ի Կերպարվեստի միջազգային 14-րդ ցուցահանդեսի 14 սենյակներում առանձին-առանձին ցուցադրված երկրների նկարիչների գործերը, - Սարյանը գրում է. «...Օտարազգիների տրամադրած սենյակներից ամենահետաքրքրականը ճապոնականն էր: Ճապոնացիք, իրենց հատուկ վիրտուոզությամբ ու թեթևությամբ, թռչուններ ու կենդանիներ էին պատկերել՝ բացառապես դեկորատիվ մոտիվներ տալով»։ Գրառումներ իմ կյանքից, էջ 176: Այդ «դեկորատիվ մոտիվները» ցուցադրված են Չոթ:

ոչ այլ ոք, քան ինքը «Եղիշե Չարենց. Անձնական հանդիպումները» հուշերի հեղինակն «Ն. Յ.»-ն. ասել է Նշան Հովհաննիսյանը. 1920-ին Ամերկոմի այն հայտնի պաշտոնյան, որի նյութով էլ՝ ի պատասխան մասնույն այս թղթակցությունների, – հյուսվեց Գ. Մահարու եռերգության երգիծական դրվագը՝ տպագրված ԳԹ 1933-ի թիվ 3-ում: Բանաստեղծի կյանքի 1920-ի օրերին վերաբերող էջերում այդ մասին արդեն խոսվել է հանգամանորեն: Ավելացնենք. 40-50-ականին Ն. Հովհաննիսյանը, ինչպես ասվեց, ավանդել է Կիպրոսի Մելգոնյան վարժարանում¹⁹, և շարունակվում էր քինախնդրությունը զրախոսությամբ...

Այցելություն Սուրբ Ղազար

Հուշարկունների հաջորդ օղակը վերաբերում է այցելությանը Սուրատ-Ռափայելյան դպրոց, որին նախորդում է Չարենցի ծանոթանալ-բարեկամանալը իրենց տանտիրուհու Ջորջիո որդու հետ: Մեծ է լինում տղայի զարմանքը, երբ ահագուլ բուլշևիկի փոխարեն տեսնում է սովորական մարդ՝ Չարենցին: «Դպրոցական պարզ գերմաներենով» բացվում է զրույցը. այնքանով է, թե ինչպես Իսահակյանը, Չարենցը ևս գիտի, կարդացել ու սիրում է «երիտասարդության պաշտամունք» դ'Անունցիոյին»։ «Ջորջիոն կռվել էր նրա էսկադրիկայում՝ Ավստրիական ճակատում», – գրում է Վ. Իսահակյանը. առիթը ներկայացել էր, և, ամկարելի է թե Իսահակյանն էլ վրա բերած չլիներ, թե *Չարենցն էլ կռվել է Կովկասյան ճակատում թուրքերի դեմ*: Ըստ այդմ էլ՝ «...Ջորջիոն շատ զոհ մնաց զրույցից, հիացած էր Չարենցով և ամեն անգամ, երբ Չարենցը այցելում էր մեզ, մա էր վազում դուռը բացելու և ակնածանքով հարցնում էր նրա առողջության, վեներիկյան տպավորությունների մասին, խորհուրդ էր տալիս այցելել Լազունայի կղզիները: Մուռանո, Տորչելո...» (էջ 104):

Ապա ամենակարճ ճանապարհով՝ «Լաֆոնտենի առակների թեմաներով արտահայտիչ քանդակների» միջով, Իսահակյանի «գիտությանը» հասնում է դպրոց. լավ մրցավայր, տեխնիկական առարկաների դասավանդման հիմնավոր դրվածք (քանի որ իտալացիներ էին ուսու-

¹⁹ Ն. Հովհաննիսյանի մասին հետաքրքրվել են վարժարանի սաներից. խուսափել են պատասխանել... Ինչու:

ցիչները)։ Լարային նվագախումբ՝ ղեկավարությամբ Վենետիկում ճանաչված կոմպոզիտորի, – որի կազմում էր և ապագա երգահան Ալեմշահը։ Դանթեն՝ ուսումնական առանձին առարկա...

Աչքի առաջ Մուրատ-Ռափայելյան դպրոցի տեսարանները, ականջալուր Իսահակյանի ու հայրերի բացատրություններին, թախծաշունչ մտքերով, անշուշտ, Չարենցը թափառում էր Կարսով մեկ։ Իր առաջին սիրո՝ Աստղիկի հետ էր, Ղոնդախյան եղբայրների հետ, որոնցից պատանեկան հափշտակությամբ լսել էր պատմություններ Մուրատ-Ռափայելյան դպրոցից... մղվելով-մղվել աստվածային Դանթե Ալիգիերի... Կարելի է կարծել, ուր՝ ի լրումն երկերի երկհատորյակի, համեմայնդեաս, Չարենցը հասցրել էր որոշակի շեշտադրումներով Իսահակյանին տեղեկացնել կարսյան այդ «առնչություններին», – և մերթ ընդ մերթ աչքի տակով, մտովի մշտական առկայծումներով նրա հետ էր և Իսահակյանը...

Դանթեի հետ միասին ընթերցանության առարկա էին եվրոպական գրողները՝ Զյուզո, Սենկևիչ, Դե Ամիչիս, Մաձինի, այլև արևմտահայ բանաստեղծներ, և ոչ մի ծանոթություն արևելահայ գրականությանը, ներառյալ Թումանյան, Իսահակյան, Չարենց։ Այլև մասնավարժական «հնաոճ, պահպանողական» մեթոդներ, որի վերաբերյալ բազմիցս «կարծիք էր հայտնել» Իսահակյանը։ Չարենցից էլ նույն տպավորություններն է արձանագրում հուշագիրը. հատկապես շեշտելով աշակերտների անտեղյակությունը հայ իրականությունից. թե՛ «...նրանց համար Զայաստանը անծանոթ հող է, տեռափնկոգնիտո»։ «Զայրս, – չարունակում է հուշագիրը, – մխիթարելու համար ասում էր. «Այնուամենայնիվ, տղերքը հայկական միջավայրում են աճում, չեն մոռանում իրենց հայրենիքը» (էջ 102)։ Զասկանալի է, որ նույն մտահոգությամբ էլ հայրը բնակություն էր հաստատել Վենետիկում։

Այս առումով ըստ կարգի ուշագրավ են Զայաստանից Չարենցի բերած «պարզունակ բացիկները»։ Զամալսարանի շենք, կոնյակի գործարան, Զանգվի էլեկտրակայան, կաշվի գործարան... «կենդանի պատկերներ» վերաշինվող հայրենիքից, որոնք բաժանում է աշակերտներին, պատվիրելով՝ «...լավ սովորել, դառնալ լավ մասնագետներ՝ ապագայում Զայրենիքում աշխատելու համար, գալ ու մասնակցել Զայաստանի վերելքին, զարթոնքին, և, հիրավի, այս դպրոցը շատ պիտանի ուժեր է պատրաստել հայրենիքի համար, որոնք հիմա էլ ծառայում են նրա բարգավաճման գործին» (էջ 101) – իրավացիորեն

եզրակացնում է որդի Իսահակյանը, անշուշտ, հետևելով հորը և Չարենցին:

Եվ հենց նրանց՝ Մխիթարյան հայրերին՝ ու միաբանությանն էլ նվիրված է հուշերի հաջորդական ու ծավալուն բաժինը. պատգամի պես հնչող Իսահակյանի այս մտքով. «...մեզ՝ *հայերիս համար վեճենտիկը, Մխիթարյան միաբանության և իր կրթական հաստատությունների շնորհիվ արևմուտքում հայ մշակույթի ամենակարևոր օջախներից մեկն է*» (էջ 104) (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.):

Չետաքրքիր է, մեծերի ամեն միտք, մտաբերում որպես կանոն ներսում թաքցնում է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի առում, ուղղվածություն ու նստվածքներ: Նույն «կանոնով» Իսահակյանի այդ գնահատականի խորքերում, անկարելի է, թե նստվածք չլինի Չարենցի Ս. Ղազար այցելությանը նախորդած այս եղելությունը. 1924-1925-ի ընթացքով հնդկահայ Սամվել Մուրատի կտակի շուրջը բորբոքված վեճերին արծազանքում է նաև Լեոն, գրելով, թե՝ «Այդ արժեքավոր ձեռագրերի տեղը Մխիթարյան վանքը չէ, այլ միայն Խորհրդային Հայաստանի կեդրոնը, ուր այժմ հավաքված է մոտ վեց հազար ձեռագիր»²⁰: Ինչ խոսք, Մխիթարյանների հետ միասին Իսահակյանը ևս վեճը համարել էր ավելորդ, մանավանդ, երբ արդյունքը եղավ այն, ինչ պետք է լիներ: Չեշտ ու հանգիստ փակվեց «Բազմավեպի» մուտքը Հայաստան և միաբանության ու հայրենիքի միջև տասնամյակներով թագավորեց խորթությունը՝ Ար. Կարինյանի և նմանների ծախու-չարչիական կծու հերյուրանքների ուղեկցությամբ:

Ավելորդ է ասել, որ Ս. Ղազար այցելելիս Չարենցի ընկճվածությամբ գումարված է եղել և այդ պատմությունը:

Եվ այսպես մարտյան զարնանային առավոտ, և՛ «Չարենցն էլ պիտի գնար հայի համար սրբազան ուխտավայր» – Սուրբ Ղազար, որ ձգելով ձգում էր աշխարհահռչակ մեծությունների՝ Բայրոն, Յուգո, Վերդի, Շոպեն, Վագներ, Թագոր, արքաներ, այդ թվում Նապոլեոն Բոնապարտ, որի հրովարտակով (1804) ապահովվել է *վանքի ինքնակա անկախությունն ու անձեռնմխելիությունը...* վերջապես բարձրաստիճան զինվորականներ, հնդիկ ռաջաներ... որոնք ի դեմս Ս. Ղազարի ճանաչել են Հայաստան ու հայություն...

Եվ գնում են որդի Իսահակյանի մտաբերած բանաստեղծական այս

²⁰ Արարատ, 1925, 6 փետրվ.

մթնոլորտով ու տրամադրությամբ. «...Վենետիկյան Լագունայի ջրերի վրա մեղմ ճոճվելով՝ նավակը մեզ և Չարենցին տանում էր դեպի երանելի կղզին: Հեռվից երևաց կղզու ուրվագիծը՝ լիբանանյան մայրիները, որոնք հեռավոր Լիբանանից բերել և տնկել էր աբբահայր Հյուրնուզը 1860 թվականին» (էջ 104):

Հաջորդում են մեկը մեկից «երանելի» ու վարակիչ «աչքապարար-հոգեպարար» տեսարաններ՝ «հեքիաթային գեղեցկությամբ» ու «փարթած փայլով», այլև լեզենդային հյուսածոներով: Առաջին դիմավորողը լինում է՝ «...կղզում բոլորի սիրելի շունը՝ մի խոշոր հովվական շուն, որին համարում են հայկական ցեղի գամփո», արտաքինից ահաբեկող, «...բայց և շատ բարի... *հազար այցելուների մեջ ամմիջապես զանազանում էր հային և հատուկ ուշադրությամբ ընդունում նրան*. Սիրում էր նաև իտալացիներին, մի քիչ ավելի նվազ՝ ֆրանսիացիներին, հոստոտում էր նրանց կանանց անուշ օժանելիքների բուրմունքը, իսկ ահա գերմանացիներին հաչելով էր դիմավորում, չգիտեմ, թե ինչպես կդիմավորեր թուրքերին, բարեբախտաբար նրանք երբեք կղզի չեն այցելում» (էջ 104):

Ասել է Ս. Ղազար, այնքան լեզենդար, որ լեզենդ է հյուսվել անգամ այդ «հայկական ցեղի գամփոի» մասին: Կարելի է պատկերացնել, թե ինչպես այդ օրը Իսահակյանին, որպիսի բերկրալի գորովանքով է առհասարակ ընդունել-ուղեկցել «*ամենահայերին*». «Գամփոն ամմիջապես հորս ճանաչեց, պոչը գոհունակ ճոճելով, նրա ոտքերին քսվելով, մեզ առաջնորդեց մինչև վանք»:

Ինչ իմանաս, երևի թե այդ օրը Չարենցի հուզմունքը զգացած գամփոն՝ հաջորդ այցելություններին նույնպիսի գորովանքով է ընդունել նաև ի բնե «*Շան կարոտների*» անսուտ լեզվի ըղձասաց Չարենցին:

Երևի թե... բայց այս պահին, ահա՛, «իսկական արցունքներով» ինձ այնպես է թվում, որ բանտում, մահվան մահճում՝ զգայությունների գերգրգռված ամենավերին տենդագին ալիքներով Չարենցին *անընդմեջ տեսլացել են* Իսահակյանի հետ իրենց կյանքի այդ պահերը...

Իսկ անցած օրերի «ժամանակի կենսագրության» հենքով՝ Վ. Իսահակյանը մտաբերում է. «Մխիթարյան հայրերը շատ գոհ էին, որ միաժամանակ պիտի հյուրընկալեին և՛ Իսահակյանին, և՛ Չարենցին»... հրավիրեցին վանք. և հայր Վրթամեսը անում էր կղզու պատմությունը. հերթականորեն Մխիթար Սեբաստացի, վանք. սյունագարդ երկա-

րավուն միջանցքով եկեղեցու ներքին բակ, ապա գրադարան, որի «դռան վերևում գրված է, թե այստեղ պետք է պահպանել լռություն և ընթերցել սուրբ գրությունները. հիրավի, «Խաղաղություն ու արդարություն» ոգով. ինչպես և ստեղծվել է Մխիթարյանների մշակութային անգնահատելի ժառանգությունը՝ ձեռագիր ու տպագիր հարստությամբ, պատկերասրահով, այլևայլ ինչք-ունեցվածքով:

Իսկ այնուհետև հատուկ թույլտվությամբ մտնում են ներքին բաժնի վարդապետների խցերը, հուզմունքով՝ Ալիշանի խուցը, ապա ուրիշների, նաև Բայրոնի. զննում գրիչը, հագուստ-կապուստը, գրքերը, խռովալի հուզմունքով գլուխ խոնարհում Բայրոնի այս ինքնագրի առջև. «Ինչպիսին էլ որ լինի նրանց (հայերի՝ Ալ. Զ.) ճակատագիրը, իսկ այն տխուր է... ինչ էլ որ սպասվելու լինի ապագայում, նրանց երկիրը պետք է որ հավիտենապես մնա ամենահետաքրքիրներից մեկը ողջ երկրագնդի վրա...»²¹:

Այգում քանի տեղից շոշափում նրա ձեռքով տնկած ծիթենին...

«...Չարենցը տեսնելով այս բազմախորհուրդ վայրերը, դիմեց հորս. «Ավետիք, մենք էլ չդառնա՞նք սուրբ հայրեր, այստեղ կունենանք տուն, տեղ, հագուստ, գրադարան և մի լավ տպարան մեր տրամադրության տակ: Էլ ինչ կարող ենք երազել: Խաղաղ կապրենք աշխարհից հեռու և՛ մեր բանաստեղծությունները կհորինենք»: Հայրս պատասխանեց՝ «Լավ միտք է, ես էլ մտածել եմ այդ ուղղությամբ, և կարող է պատահի, որ սուրբ հայրերը ինձ ընդունեն իրենց միության մեջ, բայց քեզ՝ երբեք. դու վատ համբավ ունես, որպես անաստված» (էջ 105), – վերհիշում է Վ. Իսահակյանը:

Անաստված լինուց առաջ երկուսն էլ չունեին ո՛չ տուն, ո՛չ տեղ... ո՛չ հանգիստ ստեղծագործելու և տպագրվելու հնարավորություն. ինչպիսիք լիովի տրված էր *հայրենյաց ստահակներին*... Հենց այդ էլ հիշեցնում է Վիգեն Իսահակյանը սերունդներին՝ ճաշակած լինելով իրենց չափավորից-չափավոր կյանքը օտար ափերում, ինչպես և հայրենիքում: Հավասարապես և Չարենցինը՝ ուղևորության միջոցին, առավել ևս 1936-1937-ի տառաջիորեն սովյալ օրերի... սրան էլ արդեն տեղյակ էր հոր աղի արցունքով...

Որքան էլ ուշիուշով հետաքրքրված, հոգեպես ճնշված, շփոթ

²¹ 29 պահպանվում են Ե. Չարենց նշումով Եսթրոն նկարագրող շքեղ հրատարակությամբ մեծադիր գիրքը (1904) և Չարենց նշումով՝ Եսթրոն, Мустерев, 1933, М.-Л.

մտքերով, Չարենցը՝ Մ. Շահինյանի ճշգրիտ դիտարկած «ամաչկոտ քաշվածությամբ», – Իսահակյանի հետ շրջագայում են վանքում մինչև կեսօրվա ճաշը: Իսկ ճաշին, ահա՛, մոտենում է կրիտիկական պահը. աբբահոր աղոթքից հետո պետք էր խաչակնքել, և ինքը, գուցե թե, «վատ համբավի» բերումով համարձակություն չունենալով՝ չի խաչակնքում. «Աբբահայրը աչքի տակով պարսավանքով մայեց նրան», – նկատում է հուշագիրը՝ շեշտելով երկարատև ճնշող լռությունը, մինչև որ խոսք է առնում Չայր Արսեն Ղազիկյանը. «Պարոն Չարենց, դուք շատ պոեմներ, բանաստեղծություններ եք գրել, ընթերցողները կարող են նրանց մի մասը հավանել կամ չհավանել, բայց Ձեր «*Ես իմ անուշ Չայաստանի...*» բանաստեղծությունը խոսում է բոլոր հայերի սրտի հետ, լինեն աշխարհական, թե կրոնական: Այս քերթվածը բավական է, որ մենք Ձեզ սիրենք»: Չարենցը շրջվեց հորս կողմը և ասաց. «Տեսնում ես, Ավետիք, այստեղ ինձ էլ են սիրում և ինձ էլ կվերցնեն իրենց վանքը» (էջ 105):

Սրանով էլ փրկում է վաղ պատանեկությունից իրեն հարազատ Չայր Արսեն Ղազիկյանը. էլ ինչ կարելի է նրազել...

Վ. Իսահակյանի հավաստումով այդ օրը «բազմաթիվ էին աբբայության հյուրերը. «...կային Իտալիայի տարբեր քաղաքներից եկած հայեր և օտար հյուրեր, գրողներ, արվեստագետներ: Դոմինգ եկած կաթոլիկ եկեղեցու մեծ պաշտոնյա էլ կար: Դորս ծանոթ ավստրիացի գրող Բրոշը (թերևս Broch՝ Ալ. Չ) մոտեցավ Չարենցին և հետաքրքրվեց Խորհրդային Միության գրականության վիճակով. նա անհամազուտացած էր որոշ գրողների ճակատագրով», – և որ նրա հարցերին Չարենցը պատասխանել է, թե երկյուղելու կարիք չկա, մերժված է «գռեհիկ-սոցիոլոգիական» մոտեցումը գրականությանը, «բազմաթիվ գրողներ խանդավառ լծված են Խորհրդային գրականության ստեղծման գործին» (էջ 105), – ասել է այն, ինչ նրազելով-երագում էր ինքը՝ երկրի լավագույն գրողների հետ միասին:

Այսպես մոտենում է հրաժեշտի ժամը. հայրերը ուղեկցում են իրենց դեպի նավամատույց, և հուշագիրը ամփոփում է հիշարժան օրվա տպավորությունները երկու այսպիսի խորիմաստ խորհրդանշական մտաբերումով. «...Վանքի շուրջ, որպես կղզու իսկական տեր, գլուխը կախ ուղեկցեց հորս և Չարենցին՝ մինչև մենք նավակ նստեցինք, և ապա նստեց ափին մի բարձր տեղ, որտեղից ուշիմ հետևում էր նավի հեռանալուն: Արդեն բավական հեռու էինք ափից, հայացքս դարձրի

դեպի կղզին, շունը նստած էր նույն տեղում. հետևում էր մեր նավակին և երբեմն-երբեմն տխուր հաչում:

Իջանք Արսենալի նավամատույցում... Իրապարակում Ջուզեպե Գարիբալդու արձանն էր, հայրս շատ էր հարգում Իտալիայի անկախության հերոսին» (էջ 105-106):

Կինոբեմադրիչի լեզվով շարադրված այս տողերը հուշում-նշանակում են, որ Սուրբ Ղազարի «տեր» Գամփոը անբաժան է եղել ոչ միայն Իսահակյանի ու Չարենցի այլև սիրելի Վիգենի լավ ու վատ օրերի տեսիլներից: Նշանակում են նաև, որ այդ օրը Իսահակյանն ու Չարենցը սեփական հայրենիքի անկախության երազանքով լռելյայն գլուխ են խոնարհել Ջուզեպե Գարիբալդիի արձանի առջև. խոնարհվել են ու երդվել «հազար կյանքով» մեռնել «անուշ Հայաստանի» հողին ու հողում... ապրել այդ հողի համար...²²

²² Վերջերս ԴԴ ԳԱՄ լեզվի ինստիտուտի առնչությամբ հարկ զգացվեց վերստին դառնալ Մխիթարյանների: Ղարծյալ Իսահակյանի «ղերակատարումով»: Էապես նույնպես ծայնակցող Իսահակյան=Չարենց վենետիկյան օրերին ու հոգևոր հարազատությանը: Ավելին, հայոց գրականության պատմության համար իրատապ Մխիթարյան=Պատկանյանների տոհմ գործունեության լուսաբանությանը (ավադ, նույնպես շատ ուշացումով):

Ուրեմն և կարիք է զգացվում կարճառոտ ժանրության. 14-15-16-րդ դարերում այլազան ցեղախմբերի արշավանքների, ի մասնավորի 16-ի սկզբներից Օսմանյան ձուլորժիայի և Աեֆյան Իրանի միջև բաժան-բաժան ընթացքներով հայ ժողովրդին վիճակվել էր դաժան, անելանելի բախտ: Որին ուղեկցում էր հոգևոր-մշակութային անողորմ ամայություն:

Վտանգի տակ էր հայոց հնադարյան-մշակութային ողջ ունեցվածքը: Եվ... «իմացական կարիքներ հոգալու» մտահոգությանը փրկարար առաքելություն է վիճակվում... ամենայն հայոց սրբություններից Մխիթար Սեբաստացուն...

Տարիների մագաղաթա-ծեռագրա-մասունքահավաք անձնանվեր-անձնուրաց գործունեությամբ՝ աշակերտների հետ բազմաշաղչար, այլապնում-ամբաստանություններ ճաշակելով... մինչև որ 1715-ին Վենետիկում = Սուրբ Ղազարում հիմնադրում է Մխիթարյան Միաբանությունը: Որով, կարելի է թե սովորենք հպարտանալ... ավելի քան օրինական հպարտությամբ ու երախտագիտությամբ:

Պրպես պատմամշակութային հաստատություն դարակազմիկ՝ շեշտադրված է և Իսահակյանի ծրագրային խոսքում հայագիտական-մշակութային անգնահատելի դեմքերով ու արժեքներով, Հայկազյան բառարան, Հայր Ալիշան, Չամչյան... Բարգմանություններ... Դանթե Ալիգիերի... «Բազմավեպ» և այլն:

Իսահակյանի հետ ս. Մարկոսի հրապարակում, եկեղեցում, Դոժերի պալատում, գրադարան-թանգարանում...

Մի անգամ էլ այսպես Իսահակյանի ուղեկցությամբ այցելում են Սուրբ Մարկոսի եկեղեցի, որի հրապարակում և լուսանկարվում են աղավանդների հետ, – ապա շքեղ խճանկարներով զարդարված Դոժերի պալատ: Տեղին և իմաստալի են պալատին վերաբերող որդի Իսահակյանի մտաբերումները, որոնք պարտավոր ենք քաղել ամբողջովին: «...Այցելում ենք Դոժերի պալատ՝ Վենետիկի հզորության, փառավորության ամենաարտահայտիչ հուշարձանը: Բարձրանում ենք նրա հոյակերտ սանդուղքներով: Առջևում տեսնում ենք մի հզոր քանդակ՝

Բայց դառնանք Մխիթարյան Պատկանյանների լուսավորա-կրթա-մշակութային գործունեությանը Արևելյան Հայաստանում: 19-րդ դարի 30-40-ականներին Կ. Պոլսից Նոր Նախիջևանում հաստատված երեք-չորս սերնդի ազգամկեր գործունեությունը:

Այսած Ռ. Պատկանյանի Սերովբե պապի բացած նշանավոր վարժարանից (Դժեկ, հասկացիր Միք. Նալբանդյանի Մխիթար Սեբաստացու պաշտամունքը «Մխիթար և Մխիթարյանք» դիմապատկերներով): Եվ այսպես մշակութապատմական օղակներ. Գաբրիել քահանա՝ Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, 1850-ին առաջին աշխարհաբար շաքաթաթերթ «Արարատ»-ի հրատարակիչ, (որ շուտով արգելվում է). փոխարինում է «Հյուսիսափայլը» (բնականաբար... չարգելվելու մտադրությամբ...)... Ռափայել Պատկանյանի հղացումով էլ «Արարատ»-ի կողքին կամ փոխարեն հայտնվում է «Արաքս» խորհրդանիշը. այն էլ արտասուքով... Դժեկ, եկ ու որոշիր հայոց խորհրդապաշտության սկիզբը =չափ ու կշիռը... սինկրետիկ նկարչաձայնա-շարժումնային = ջրի արցունքակերպ հոսքի և քայլամուկորի (բառային իմջպիսի՝ նորամուծություն) դարիվ-դարիվի, «փախչում է իր ափերից» = զուգակցությամբ... նաև Մայր-ի = կողքին «Աղատու մոր ողբը», «Վարդան Սամիկոնյանի մահը» = «Հիմի՛ էլ լռենք» ազատաշունչ դողանքով... «Մի ընդհանուր և ամենուն հասկանալի լեզու» առանց որի «ազգը ազգ չէ, այլ խուժան, խաժանուժ» կարգախոսով: Ապա և դարձյալ վերժանելու արժանի Մայր Աթոռ Զքմիածնի Գևորգյան ճեմարանի առջև իր խնդրանքով պահպանվող Պատկանյանի կիսանդրիով... Ամեն դեպքում ազգային-քրիստոնեական միասնական = անքակտելի-անբեկանելի ժառանգականության ցուցանիշ... Առանց խտրականության...

Այդ էր պակաս... Եթե մտաբերենք նաև 1905-ի դժնդակ օրերի Ավ. Իսահակյանի հայտնվելը նորեն Նոր Նախիջևանում, ապա և Ավ. Մյասնիկյանի հետ Մոսկվա ուղևորվելը. նրա ուսումնառությանը հովանավորելը... և այլ նորեն = վերստին-ներով (ընդգծ.՝ Ավ. Ջ):

Չնոռանալով Բայրոնի գործունեությունը Սուրբ Ղազարում Մխիթարյանների հետ, և Չարենցի այցերը...

Հանգամանորեն տես նաև «Ողջերս չճանրանանք ողջերիս վրա» = Ավաստ Չաքարյան, ԳԹ, 2004, 2-3, հուլիսի 16, 23:

Նոյն է, հարբած, ձեռքին գինով մի թաս: Չարենցին ավելի շատ կախարդում է այս պալատի խորհրդավոր շրջապատը՝ անցյալի պատմության սարսափեցնող վկաները, բանտերը, մարդկանց տանջելու զանազան գործիքները, գերագույն դատարանի դահլիճը, որի մուտքին ամրացված է առյուծի գլուխ, բերանը բաց: Սա այն փոստարկղն է, ուր գցվում են քաղաքացիների կողմից գրված անանուն գրություններ: 16-րդ դարի մի օտար ճանապարհորդ ասել է, թե ով ուզում է այցելել Վենետիկ, պետք է լեզուն թողնի ցամաքում և համր մտնի քաղաք: Խոսողներին ողջ-ողջ թաղում էին Դոժերի պալատի կապարե տանիքների տակ, որը «Պիոմբի» էր կոչվում: Ամռանն այստեղ սաստիկ տաք է, իսկ ձմռանը՝ սարսափելի ցուրտ: Չարենցն ուզեց մոտիկից տեսնել այն, բարձրացանք: Այստեղ բանտարկված է եղել Սիլվիո Պելիկոն՝ իտալացի բանաստեղծ և հայրենասեր, որի հուշերը՝ «Իմ բանտերը» խորագրով հռչակավոր գիրքը շատ էր ընթերցվում Ռուսաստանում մախահեղափոխական տարիներին: Մի մարմարե կամուրջ միացնում է հին ու նոր բանտերը. սա վերջին հառաչանքների կամուրջն է, որտեղից անցնողը ողջ չէր մնում: Կամուրջը՝ կառուցված 16-րդ դարում, չորս կողմից փակ էր, միայն մի փոքր լուսամուտ, սրբատաշ մարմարյա պատի մեջ, թույլ էր տալիս դատապարտվածին մի վերջին անգամ զնայլվել Վենետիկի տեսարանով:

Չարենցը՝ դիտելով երբեմնի դաժան տիրապետության քարե վկաները՝ տխրեց, խորասուզվեց մտքերի մեջ, ո՞վ գիտե՝ այդ պահին ինչ էր նախազգում: Դրսում, պալատի կողքին, էլի մի բանտ կար. «Նոր բանտ» էր, կառուցված բաց վանդակի ձևով, հաստ ճաղերով փակված: Բանտարկյալները վայրի կենդանիների նման իրար են շփոթված եղել և անցորդը կարող էր տեսնել նրանց հեռվից, խոսել: Անցյալի դաժան պատկերները մռայլեցին հորս ու Չարենցին, միայն քաղաքի անցուդարձը, հուշանվերներ վաճառողների աղաղակը և գեղեցիկ վենետիկուհիները կարողացան ցրել նրանց մտքերը» (էջ 103):

Ուշագրավ է, որ Դոժերի պալատի հանգամանալի նկարագրության կողքին որդի Իսահակյանը շրջանցում է Վենետիկի «Ամենահանդիսավոր և իր գեղեցկությամբ ամենայուրօրինակ» այդ հրապարակը շրջափրոդ «մի ամբողջ շարք ճարտարապետական գլուխգործոցներ. Սուրբ Մարկոսի տաճարը, Գրադարան-թանգարանը... Կամպանիլան և երկու կոթողներ, մեկի գլխին Սբ. Գևորգի արձանը, մյուսի գլխին թևավոր առյուծը, որ Վենետիկի սիմվոլն է...

Շրջանցում է, անշուշտ, գիտենալով, որ դրանք՝ հատկապես Գրա-

դարան-թանգարանը, լավագույնս ներկայացված են Մ. Սարյանի դասական «Գրառումներում»²³: Վենետիկյան նկարչական դպրոցի այսպիսի նրբագույն զգացողությամբ. «...մի շարք փառահեղ գործեր՝ մեծ կատարելության հասցրած տեխնիկայով, գերազանց կոմպոզիցիայով, խորունկ բովանդակությամբ: Կրոնական քողի տակ տրոփում է կյանքի զգացողությունը: Ահա թե ինչու այդ նկարներն այնքան համոզիչ ու հրապուրող են: Արվեստագետները, ասես ոսկերիչներ, կերտել են ճարտարապետական մոտիվներով հարուստ նկարներ, որոնք դեկորատիվ նշանակություն ունեն: Ջարմանալի վարպետությամբ դասավորել են զանազան դիրքերով մարդկային կերպարանքներ՝ նստած, թռչող, վայր ընկնող, վազող, մերկ կամ կիսամերկ: Եվ բոլոր դեպքերում երևում է մարդու մարմնի ճիշտ ճանաչողությունը: Մի քանի նկարիչներ իրենց նկարներն, ասես, թանկագին մետաղից են ձուլել՝ հաճախ իլուզիայի հասնող վարպետությամբ տալով նյութը: Երբեմն պարզապես իսկական ոսկուն, արծաթին և գոհարեղենին են դիմել՝ գործածելով որպես թագեր, գոտիներ, լուսապսակներ և այլ տեսակի զարդեր»²⁴:

Սարյանից լսած նախնական ծանոթություններով՝ Չարենցը, անկասկած, այցելել ու դահլիճ առ դահլիճ ամենատարբեր մտածումներով ու հիացքներով դիտել-զննել է այդ ամենը, մտովի տպավորություններ փոխանակել Սարյանի հետ: Ինչպես և Իսահակյանի՝ անմիջականորեն դիտելիս, կամ հետո:

Հակառակ Վ. Իսահակյանի՝ Դոժերի պալատին արդեն նկարիչն անդրադարձել է համառոտակի, միայն որպես ճարտարապետական երևելի շինություն, և ոչ մի խոսք՝ սարսափների մասին: Թեև կասկածից վեր է՝ թե՛ Իսահակյանի, թե՛ Չարենցի հետ՝ վերիիշել-վերարժարծել է բազմիցս: Պատճառը, իհարկե, թաքնված է նաև արվեստագետի բուն խառնվածքում. և ապա, մինչդեռ Վ. Իսահակյանի հուշերը շարադրված

²³ Մ. Սարյան, *Գրառումներ...* էջ 174: Իրապես բառացիորեն սեղանի գիրք, հավասարապես և՛ նկարչություն, և՛ ճարտարապետություն ու քանդակագործություն ճանաչել-զգալու, ճաշակ ուսանելու արվեստաբանական դասընթաց: Մանավանդ երբ մեր ժողովուրդը վերջին տասնամյակներում այդ արվեստների ստեղծագործական բուռն շրջան է ապրում:

²⁴ Նույնը, էջ 175:

Հիրապի վենետիկյան տեղանքի խորհրդանշային միմյանց սեպվող = տարբերակվող խորհրդավոր-խորախորհուրդ բեռով ու տարողությամբ: Մ. Սարյանի «Գրառումներ...»-ին արձագանքող դիտարկումներով «Հայրս» գրքի նաև Չարենցին վերաբերող էջերում. տես էջ 213-280:

են 80-ական թվականներին, Սարյանի գրառումները ձևավորվել են 60-ականին: Ըստ այդմ բնորոշ է, որ, այդուհանդերձ, Սարյանը գտել է պալատի բուն բնույթը հուշելու ելք, գրելով թե՛ «Ղոժերի պալատի... դահլիճները նկարագարոված են այնպիսի խիզախ վարպետների ձեռքով, որպիսիք են Տիցիանը, Տինտորետտոն և Վերոնեզեն...»:

«խիզախ վարպետների»՝ և սա նշանակում է թե նկարագարողները Սարյանը «ընթերցել» և գնահատում-համարում էր որպես դահճության մերկացումներ:

Ամեն դեպքում համահունչ-համագոր Իսահակյանի ու Չարենցի, ինչպես և իր՝ Վ. Իսահակյանի՝ ապրած-վերապրածին Պալատը դիտելիս: Իսկապես ասած բանտերի, բանտային տեսիլների անսովոր հայ ժողովրդի աշխարհագրաօրոգության խոսուն ցուցանիշ, որի արտահայտություններից մեկն էլ եղավ Հայոց համազգային շարժման, աղետավոր մեծ երկրաշարժի և «*Ղարաբաղ կոմիտեի*» տղաների ձերբակալության օրերին սեպվող *Հովհաննես Չքիջյանի ստորագրությունը* և «*Նորից գոտենալու է*» խորագիրը կրող այս հիշարժան ընդվզումը. «...Ինձ չափազանց երկար ուղեկցել են երկու գաղտնիք. ինչպե՞ս է, որ մարդկության ամենամեծ Մահը ապրած իմ ժողովուրդը մահերգ չի ստեղծել, և ես ապրիլի 24-ը սգում եմ Վերդիի, Բերլիոզի, Մոցարտի մահերգերով: Ինչպե՞ս է, որ մարդկության արշալույսից մինչև այսօր կառուցող իմ ժողովուրդը բանտ չի հղացել ու չի կառուցել: Դա չինության միակ տեսակն է, որին հայի մուրճը չի ամել: Բայց չէ՞ որ հենց մեզ են բաժին ընկել բռնության ամենաքիթ տեսակները: Կարո՞ղ էր, չէ՞, ինքն էլ բռնության դասեր առնել բռնավորից:

Հիմա ես գիտեմ և ի հեճուկս Մահի ու Բռնության վկայում եմ՝ հայոց ծայնանիշով մահերգ չի գրվելու, ինչպես որ հայոց մուրճով բանտ չի կառուցվելու:

Ու նորից իմ փոքրիկ, իմ նշխարք ժողովուրդը այնքան արյուն հեղեց, որ աննախադեպ է տարերային աղետների արյունոտ ճանապարհին: Բայց տեսեք, թե այդ արյան շուրջը ինչպես փարթամ բողբոջել է Գուրը, այդ արյունով ինչպես միավորվեցին մարդիկ, ժողովուրդներ, պետություններ, պրեզիդենտներ...»²⁵:

Հասկանալի է՝ ի հեճուկս աշխարհի անգութների...

²⁵ ՍՀ (ասել է՝ ԽՀ – խորի. *Հայաստան օրաթերթ*), 1988, 13 դեկտեմ.

Տիաճ ու հաճելի անակնկալներ...

Հասկանալի է, որ այստեղ հնարավոր չէ էջ առ էջ դառնալ Վ. Իսահակյանի բոլոր հուշարկումներին, որոնց փոփոխվող ժամանակները, անշուշտ, թելադրելու են գրապատմական փոփոխական առումներ ու մոտեցումներ: Մեր օրերի մոտեցումը, ինչպես ասվեց, մերօրյա է, որով ուշադրության արժանի է մաս «Ֆլորիան» սրճարանում պատահած այս տիաճ դիպվածը: Առիթը եղել է Չարենցի «հպարտ կեցվածքը», որի համար արժանացել է ենթասպայի հանդիմանալի «Ռտքի» հրամանին (թագավորական քայլերգի կատարման պահին ոտքի չկանգնելու համար): Միջադեպը հարթել է «պրոֆեսոր» Իսահակյանը, սպա թեթևացած, կեսլուրջ, կեսկատակ, ասելով. «եղիշե, դու լավ պրծար, նրանք կարող էին քեզ մի ամբողջ շիշ հնդյուղ խմեցնել»: Բռնի հնդյուղ խմեցնելը ֆաշիստական դիկտատուրայի առաջին տարիներին նրանց նախընտրած պատժի տեսակն էր, – ավելացնում է հուշագիրը (էջ 106):

Սակայն դա չի խանգարում, որպեսզի, թերևս, պատվելի հայ հյուրերի պատվին, նվազախումբը՝ զարմանալին այդ «սքանչելի երեկոյին» հնչեցնի Ալ. Սպենդիարյանի «Երեք արմավենի», ըստ ավանդության մի հայի հիմնած այդ սրճարանում հայտնվի Բենիամինո Ջիլին, և արժանանա ժողովրդական խանդավառ վերաբերմունքի, շարժելով Չարենցի զարմանքը. «Չարենցը զարմացած երանի տվեց այս մարդկանց, որ «ուրիշ դարդ ու ցավ չունեն»:

Ա՛խ, հայ ժողովրդի բոլոր վեհ գավակների կյանքի բոլոր օրերի ժամերից անբաժան «դարդ ու ցավ»...

Նույն այս օրվան է վերաբերում և Վ. Իսահակյանի մտաբերած միջադեպը. «Ճանապարհին հայրս նկատեց, որ մի մարդ գողունի հետևում է մեզ: Մայրս ու Չարենցը ոչինչ չէին կասկածում: Գուցե հորս Կովկասում ծեռք բերած փորձը՝ ցարական ոստիկանությունից խուսափելու գործում, օգնեց իրեն: Վենետիկի ոստիկանությունն արդեն հետաքրքրվել էր Չարենցով... Շարունակում էինք մեր ճամփան, իսկ լրտեսը հետևում էր մեզ, հայրս ձևացնում էր, թե ինքը ոչինչ չի նկատել:

Հասանք տուն, լրտեսը փողոցի ստվերում թաքնվեց, սակայն հորս աչքից դա ևս չվրիպեց...» (էջ 107): Նստում են թեյի, հայրը՝ տիկին Սոֆիին խնդրում է այդ «խեղճ մարդուն» ներս հրավիրել. հրավիրում է. «...մարդը շփոթված չիմացավ ինչ անել և անմիջապես չքվեց, այլևս

չտեսանք նրան, երևի պետերը նրան փոխել էին ավելի հմուտ գործակալով» (էջ 107), – եզրակացնում է հուշագիրը:

Դժվար է ասել, ամհմուտ-հմուտ ո՞ր երկրի գործակալներն են եղել դրանք. կճշտեն ժամանակները. և սակայն, հետաքրքիր է Չարենցի Վենետիկ հասնելուն նախորդած նկատելի չափով անսովոր այս իրողությունը. 1925 թ. 7-ի տարեթվով Հայր Արսեն Ղազիկյանի՝ Չոպանյանին ուղղած նամակից պարզվում է, որ մտել ու թալանել են իր տունը, բացի անկողիններից, տարել ամեն ինչ՝ մատնելով իրեն ծայր աղքատության²⁶:

Այցելությունները հիշարժան վայրեր շարունակվում են. մեկ Լիդայի մարզադաշտ, որտեղ՝ Մասկանայի «Գեղջկական ասպետությունը» ունկնդրելու փոխարեն, սպասվում էր տեղատարափ անծրե, ամպրոպ ու ծովային փոթորիկ. ապա փրկվելուց հետո մի հին թալապատ շքեղ պալատ-հյուրանոցում հանդիպում են Ֆրեյդի, Ցվեյգի, Շնիցլերի, Վերֆելի, Մաուրերի և ուրիշների անուններով նշանավորվող դարասկզբի վիեննական մտավորական շրջաններից Իսահակյանի «լավ ծանոթ», «սքանչելի արծանիկներ» պատրաստող քանդակագործ Յոլդերին: Հիշարժան մտաբերում, որքանով՝ «...նա վենետիկյան «Բիեննալեյում» տեսել էր Մարտիրոս Սարյանի կտավները և հիացել... ցանկություն հայտնեց այցելել Մոսկվա, Նրևան... Չարենցի դիմագծերը, արտահայտիչ աչքերը գրավեցին նրան, ուզեց քանդակել Չարենցին, սակայն դա անիրականալի էր՝ Չարենցը ժամանակ չունեց, և Յոլդերը բավականացավ Չարենցից մի քանի մատիտանկար անելով²⁷:

Դաիլիճում ուղևորները (ալեկոծությունից փրկված՝ Ալ. Չ) աշխուժանում էին, կոնյակով տաք թեյ խմում, տղամարդիկ կատակում էին, կանայք երգում: Մեր սեղանն էլ էր աշխույժ: Չարենցը ոգևորված խոսում էր, պատմում, կոնյակ հյուրասիրում Յոլդերին, նա էլ վիսկի՝ Չարենցին, իսկ հայրս, թեև նվազ ոգևորությամբ, մասնակցում էր այդ զինարբուքին» (էջ 109):

²⁶ ԳԱԹ, Ար. Չոպանյանի արխիվ, թիվ 3836: Համոզված կարելի է ասել, որ արտասահմանում Ավ. Իսահակյանը մշտապես եղել է խորհրդային հետախուզության հսկողության տակ: Ինչպես և Մ. Սարյանն ու Ե. Չարենցը՝ Վենետիկում գտնված օրերին: Հայր Ղազիկյանը Մխիթարյաններից Իսահակյանի ամենամտերիմն էր, անկարելի է, թե նկատված չի եղել՝ կրելու որոշ չափի պատիժ ու անախորժություններ:

²⁷ Գուցե, գտնվեն մատիտանկարներ. հետաքրքիր է եվրոպացի արվեստագետի ընկալումը՝ Չարենցի...

Կառուցվածքային-իմաստային բազմիմաստ հանգույցներ կան Վ. Իսահակյանի հուշերում, որոնցից է և Հոլդերին առնչվող այս մեկը. «Մեզ հրաժեշտ տալիս Հոլդերն ասաց. «Եթե ճակատագիրը որոշե՛ր, որ մենք այս անմահ քաղաքում մեռնե՛ինք, ապա մենք երեքս կիիշ-վե՛ինք արվեստի պատմության մեջ, ի թիվս այնպիսի մշամավոր դեմ-քերի, ինչպիսիք են Վազները, Մաուրերը և շատ ուրիշներ, որոնք թաղված են Սան Միքելի գերեզմանատանը, որն, ի միջի այլոց, խորհուրդ կտայի այցելել» (էջ 109). թերևս բառացի մտաբերում է՝ նաև հակադարձությամբ գնահատելու չափանիշները տակն ու վրա անող հայերիս հուշելով խորհել, թե՝ *իսկ մենք, մենք ի՞նչ կկորցնե՞ինք...*

Այս էլեգիկ հակադարձության մթնոլորտով էլ հնչեցվում է Ավ. Իսահակյանի տարիներով ապրած-վերապրած վեճետիկապաշտություն-վեճետիկաբաղձությունը. «Հայրս ասում էր. «Վեճետիկ. միայն երևա-կայության մեջ աշխարհը կարող է այսքան գեղեցիկ լինել. իրակա-նություն չէ մեր տեսածը, այլ անուրջ, հեքիաթ, կախարդանք...»: Չարենցն էլ սիրեց այս քաղաքը, թեպետ անվանում էր նրան անկու-մային, մեխած» (էջ 109): Հագիվ թե անվանած լինի «անկումային, մեխած...». դա պարզապես Չարենցի «էլեգիա, գրված Վեճետիկում» երկի և հասկանալի պարտադրանքով արտասահմանից վերադառ-նալուց հետո արած երկիմաստ հայտարարությունների թյուր մեկնու-թյունների արծագանք է: Իսկ իրականում Չարենցի համար նույնպես սիրելի ու բաղձալի էր Վեճետիկը. վկայությունը ոչ միայն էլեգիկ անրջայնությամբ շաղախված «էլեգիան», այլև *«Մահվան տեսիլ» պոեմի վեճետիկաբաղձ էջերը*.

Վեճետիկաբաղձ է և ինքը՝ Վիգեն Իսահակյանը, որը՝ էլեգիկ նույն տրամադրվածությամբ սիրելի հոր ու Չարենցի հետ այժմ էլ փո-խադրվում և ընթերցողին էլ փոխադրում է քաղաքի հյուսիսահայաց ափ. չորս կղզիների՝ այդ թվում Սան Միքելի բանաստեղծականորեն «մեղամաղձոտ» համապատկերով և աշխատավոր հասարակ բնակիչ-ների առօրյայով: «Ամհուն, լուռ, հայելանման կամաչագույն ջրեր»՝ «մահագույժ գերեզման կղզու» հարևանությամբ: Այստեղի նավա-մատույցից *Սգոց կղզի* են մեկնում հուղարկավորության նավերը. «Այստեղ ամեն ինչ տրամադրում է խոր մտորումների, խորհրդածության. մարդիկ ցածր են խոսում, չի լսվում ծիծաղ, զվարճախոսություն»: Ուղևորները լռություն են պահպանում, երբեմն հեռվից հնչում են գերեզմանատան եկեղեցու զանգերը...» (էջ 109): Այս համապատկերը

առանց վերապահության ուղեկցել է թե՛ Իսահակյանի և թե՛ Չարենցի ամենախորհրդավոր մտածումներին ու խոհերին, որը և յուրովի դրսևորվել է համապատկերին կից Վ. Իսահակյանի ավստոսանքում. «Ավստոսում եմ, որ ժամանակի սղության պատճառով մենք չկարողացանք այցելել այս կղզին, խոնարհվել... նշանավոր մարդկանց շիրիմներին այն մարդկանց, որոնք մոտալուտ մահի զգալով՝ եկել էին Վենետիկ, որպեսզի մեռնեն ու թաղվեն այդ ռոմանտիկ ծովալճակում» (էջ 109): Իսկապես, ամեն տեսակետից, ամեն առումով նախանձելի շքեղություն թե՛ Իսահակյանի, թե՛ Չարենցի համար...

Կարելի է ենթադրել, որ Սգո կղզի չայցելելու սլառմառը եղել է դրամական «սղությունը». այն էլ՝ Մուրանոյի, Բուրանոյի ու Տորչելոյի ապակեգործների, ժանյակագործների ու գոմղլագործների վիճակին կից Իսահակյանի հանրահայտ բանաստեղծական հուշարարությամբ.

...Հարուստ մարդիկ կուտեն-խմեն

Աշխարհի ճոխ սեղանից.

Մենք աշխարհի խորթ տղերքն ենք.

Մեզ փայ չըկա աշխարհից...

Եվ ապա՝

...Էլ ինչու՞ ես քարը թողնում

Քարի վրա- քար-աշխարհ...²⁸

Այս ընթացքով հիշարժան է հանդիպումը Պիեր անունով կիսառուս մի երիտասարդ նկարիչ-ծևավորողի հետ: Իսահակյանի ու Չարենցի՝ նրա հետ վարած, մեծապես ռուս գրականությանն ու արվեստին, խորհրդային մշակութային բարքերին վերաբերող խոսք ու գրույցի շրջանակով: Հարցադրումների ուղղությունն ու բովանդակությունը թելադրողը, քնականաբար, եղել է ոչ այնքան երիտասարդը, որքան գրուցակիցները, ըստ այդմ հարկ է քաղել որոշ հատվածներ. «...Պիերը հարցնում էր խորհրդային արվեստի, գրականության ներկա վիճակի մասին, որոշ տարակուսանքներ հայտնում գալիքի նկատմամբ: Պիերը գտնում էր, որ Ռուսաստանում պատերազմից ու հեղափոխությունից առաջ արվեստը և գրականությունը շատ բարձր աստիճանի էին հասել, մրցելով նույնիսկ արևմտավրոպականի հետ: Նա երազում էր ռուսական և արևմտյան արդի արվեստի սինթեզի մասին, ինչն արդեն կատարել էին կոմպոզիտորներ Ռիմսկի-Կորսակովը, Սկրյաբինը, Ստրավինսկին, Դիազիլը՝ բալետում, նկարչության մեջ... Մալևիչը, Շագալը,

²⁸ Ավ. Իսահակյան, ԵԺ, հ. 1, 1973, էջ 88:

Սարյանը... Պիեռը համոզված էր, որ արևմտյան արվեստը պիտի գիջի արևելյանին: Հայրս համաձայն էր այս մտքին, ասելով, որ եվրոպայում շատ է ընթերցվում գերմանացի փիլիսոփա Օսկար Զպենզլերի «Արևմուտքի անկումը» գիրքը, որը ևս հաստատում է այս երկյուղը:

Զարենցը հարցրեց Պիեռին, թե կարդացե՞լ է, արդյոք, Մայակովսկուն: Պիեռը պատասխանեց, որ Իտալիայում կարդում են նրան, գնահատում, և որ մենք էլ ունենք մեր ավանգարդյան պոետները, ֆուտուրիստները: Նրանց պարագլուխ Մարինետին քարոզում է քանդել հինը, ավերել Վենետիկի հին պալատները և նրանց բեկորներով լցնել Գրան ջրանցքը: «Ասում են, որ Ռուսաստանում արդեն գերազանցել եք նրանց և բավականին թվով եկեղեցիներ, հուշարձաններ եք քանդել»: Զարենցն ասաց, որ դրանք հիպերբոլաներ են, Չմեռային պալատի գրավման ժամանակ ոչ մի ապակի չէր կոտրվել, միայն վերջին թագավորի արձանն էին տապալել: Պետրոգրադը մնացել է ինչպես որ կա: Պիեռն ասաց, որ ինքը լսել է իր մոր պատմածներն այդ մասին, որ պրոլետարական գրողների միությունը, այսպես կոչված՝ ՌԱՊՊ-ը, վայրագություններ է անում ու հալածում ռուս գրողներին: Զարենցը պատասխանեց, որ պայքարը գնում է միայն հեղափոխական գրողների դեմ, և որ դասական գրողները, ինչպես պարոն Իսահակյանը, որ Ձեր կողքին է նստած, հարգանք ու պատիվ են վայելում Խորհրդային Միությունում, որ նրանց դասական գործերը տպագրվում են հազարավոր օրինակներով... Հայրս զրույցը վերջացրեց բանաստեղծ Վլադիմիր Սոլովյովի խոսքերով. «Արևելքից է գալու լույսը» (էջ 110-111):

Եվրոպական աշխարհից դավանած թեզ, որը վերակերպության պոտենցիալ լիցքով՝ ինչ-որ տեղ սնելով, կարող էր ծառայել ստալինյան արևելյան մերկապարանոց-մենգափոխված քաղաքականությամբ:

Ընդդեմ բուլշևիզմի...

Անշուշտ, այդ երիտասարդից առաջ և հետո, նույն այդ ՌԱՊՊ-ի, դրա հայ դավանակիցների, ավանգարդի, ֆուտուրիստների, Մայակովսկու... շուրջը առաջին օրերից իսկ Իսահակյանն ու Զարենցը խոսք ու զրույցի են բռնվել բազմիցս: Զարենցը պաշտպանում էր ֆուտուրիզմը, հատկապես Մայակովսկուն, Իսահակյանը (ինչպես և Սարյանը)՝

«թերահավատությամբ» վիճարկում էր, գտնելով, թե՝ «Բլոկը բոլորից լավ է կարողացել արտահայտել հեղափոխության ոգին, նա մեզ լսել տվեց հեղափոխության երաժշտականությունը, նրա դիմը, նրա առաջընթացը... այս հիանալի պոեմը... մի սքանչելի օրինակ է հեղափոխական պոեզիայի, իսկ քո հիշատակած հեղինակների հորինվածները երբևիցե իմ սրտով չեն լինելու... Ես սիրում եմ հավերժական արժեքներ, հավերժական պոետներ» (էջ 107): Հիմնավոր վեճ, բայց, թվում է, այնքան էլ ոչ հարազատորեն մտաբերված, քանի որ ըստ «Տասներկուսի» հեղափոխական երթի առջևից (ասել է նշանաբանով) ընթանում է Հիսուս Քրիստոսը, իսկ իրականում 1917-ի հեղափոխության ընթացքով, «պերմանենտ» հետևողականությամբ Քրիստոս ու քրիստոնեություն կոչվածո առհասարակ տասնամյակներով բացառված էր անծայրածիր Ռուսաստանում: Ասել է՝ այդ հեղափոխության ոգին, դժբախտաբար, այլ էր. և դա իսկապես գիտեր Իսահակյանը²⁹: Գիտեր, որ Բլոկի «Տասներկուսը» ոգով ու էությամբ մարգարեական ընդդիմություն էր ա՛յդ հեղափոխությանը. Ընդդիմություն, որը, անկարելի է թե նկատած, իրենց վեճերում ու խոսակցություններում շեշտած չլինի Իսահակյանը՝ մտաբերելով «Ամբոխները», «Ամենապոեմը», «Քամին», չարենցյան այլևայլ էջեր: Էապես ինչպես Բլոկի, այնպես էլ Չարենցի ու Մայակովսկու դեպքում (առանձին սայթաքումներով՝ հանդերձ) խոսքը վերաբերում է հասարակական ու մարդկային մաքրագործման գեղարվեստական մոտեցման խառնվածքային տարբերությանը: Բլոկի պարագայում գործում է քրիստոնեական հոգեբանությունը. Չարենցի պարագայում կիսով չափ նույնը, մյուս կեսով՝ մաքրագործման պայքարի ջիղերով, ազգակից է Մայակովսկուն... Այսպես, թե այնպես հավերժորեն մարդկությանն ուղեկցող մաքրագործում՝ ընդդեմ և հակառակ անմարդկայնության, անարդարության, բռնության ու բռնատիրության՝ ամենաբազմապիսի տարբերակներով...

Այդուհանդերձ, նկատենք, որ Իսահակյանի «թերահավատությունը», այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով ծառայել է Չարենցի օտարացմանը Լեֆ-ին (ինչպես և, թերևս, Մայակովսկուն), քանի որ՝

Լեֆյան թմբուկը թողած մի կողմ,

Հատվող տողերը նետելով դեմ,

Կրկին խրթին մի ու խոր դողով

²⁹ Այս հանգուցային հարցերի շուրջը տես հաջորդ էջերում... (թե՞ չէ՞ նաև հատորներում):

Առնում են յամբ ես ու քողաղոտ,

Որ մեր պայքարը քնարերգեն... (4, 57), – բայց և մնում է հավատարիմ որպես «պայքարի քնարերգու», ինչպես Մայակովսկին...

Հասկանալի է, որ օրեր տևած խոսք ու գրույցում ինչպես գաղափարական, այնպես էլ ստեղծագործական առումներով մտաբերելանդրադարձել են իրենց մոտ ու հեռու բարեկամներին, ծանոթներին, և հետաքրքիր է, Իսահակյանի ու Չարենցի ամենամոտ բարեկամները Վ. Իսահակյանի մտաբերումով զարմանալիորեն համընկնում են: «Խոսում են իրենց արվեստակից եղբայրներից, Թումանյանից, Սարյանից, հորս բարեկամներ Գարեգին Լևոնյանից, Դերենիկ Դեմիրճյանից...» (էջ 107): Ավելի երկար, իհարկե, Դեմիրճյանից, «Գարունից» հետո, առավելապես «Քաջ Նազարի» նյութով, ինչպես և Փարիզից գրած նամակում տեղեկացնում է Չարենցը. «...Ես նրան (Իսահակյանին՝ Ալ. Չ.) մեծ ոգևորությամբ պատմում էի քո «Ղատաստանի», «Քաջ Նազարի» և այլ գրությունների մասին: Նա «Ղատաստանդ» չի կարդացել, իսկ «Քաջ Նազարի» միայն վերջին գործողությունն էր կարդացել դասագրքում – շատ էր հավանել, ուղղակի հիացած էր: Դե՛, ես էլ իմ կողմից յուր լցրի նրա հիացումների վրա: Արդեն քո «Քաջ Նազարի» առաջին ընթերցողը և հիացողը – եթե հիշում ես – ես եմ եղել...» (6, 419):

Նշանակում է հիացել, անդրադարձել-հոլովել են կատակերգության սրամիտ դարձվածները, թևավոր խոսքերը՝ վայելելով թեթևություն ինչպես «առաջին ընթերցողի» վիճակով Դեմիրճյանի հետ 1923-ի ամռանը Թիֆլիսում, այնպես էլ Իսահակյանի հետ Վենետիկում: Եթե նկատի ունենանք, որ հեղինակի տվյալներով «Քաջ Նազարը» գրել է Մոսկվայից «Վախթանգովի ստուդիայից Թիֆլիս եկած ուսանողների՝ Թ. Սարյանի, Ա. Գուլակյանի խնդրանքով 1922-ին երեք ամսում, ապա պարտավոր ենք անդրադառնալ կատակերգության այն օրերի այժմեականությանը: Ասել է այն հանգամանքներին, որոնք որպես հասարակական մթնոլորտ, կենսական պահանջ կամ հրամայական՝ սնել, բորբոքել, պայմանավորել են կատակերգության թե՛ միասնական գաղափարը, թե՛ աղը: Ըստ այդմ, որքան էլ նյութը հեքիաթային, «Քաջ Նազարը» 1917-ի ռուսական հեղափոխության հանգամանքների, ժամանակի հասարակական տրամադրությունների ծնունդ է, ինչպես. Պետրոգրադում իշխանությունը հոսում էր փողոցներում և տիրացան

բուլշևիկները – հեղափոխությունը լեռ էր, բայց, ահա՛, այսպիսով մուկ ծնեց (հիշենք 1923-ին ստեղծված «Կապկազ» թամաշայի տողերը. «Ռուսեթում հեղափոխությունը քնեց, Լեռ էր մուկ ծնեց, մեռավ...» (3. 91). էապես-տակավին ռուսական առաջին հեղափոխության արդյունքում վեխականներից Մ. Գերշենգոնի արձանագրած՝ «կրթարանա գյադայությունը» իրողություն... իրողության: Երգիծական անդրադարձ:

Մոտավոր շարադրված տրամադրություններ, որպիսիք համընկնելով միանգամայն անհնարինի-անկարելի իրականություն դարձած աբսուրդին, լայն ճանապարհ են բացում գեղարվեստական ֆարսային վերակերպությունների (մետամորֆոզների) համար: Այդ ճանապարհին «Քաջ Նազարը» առաջիններից էր, բոլոր *գումարելիներով մարգարեական* նաև այնքանով, որքանով տասնամյակներ են պետք խորհրդային ժողովուրդներին՝ ազատագրվելու աբսուրդի ու գյադայության, իսկապես զանգվածային համաճարակից: (Բուլզակովի հանրահայտ մետամորֆոզներն արդեն պետք է որ անդրադարձնեին *գյադայական ֆաշիստականացող գրգիռներ ու մարմաջներ*):

Ամեն դեպքում ինչպես 1905, այնպես էլ 1917-ի ռուսական հեղափոխություն-հակահեղափոխությունները՝ հայ ժողովրդի համար ողբերգորեն բախտորոշ անդրադարձներով, եղել են Իսահակյանի ու Չարենցի մշտական խոսակցությունների մյուսը, և անկասկած, նաև «Քաջ Նազարի» նշված, թե չնշված դեմիոքյանական աբսուրդա-համաճարակային առումներով: Ասել է թե՛ բուլշևիզմի դեմ միանգամայն հիմնավոր դիրքորոշումով՝ պարզ ու մեկին շարադրված Իսահակյանի նամակներում, և ոչ միայն նամակներում:

Հետևենք ուրեմն: Նախորդից տասը օր հետո «1925 16 մարտ, Վենետիկ» տարեթվով՝ դիմելով նույն Վ. Նավասարդյանին, Իսահակյանը գրում էր. «...Դու ինձ ներշնչեցիր թե՛ բուլշևիզմը իր վերջի սկիզբն է ապրում. իսկ Չարենցը գլուխս է տանում, թե՛ ավելի ամուր եմք, քան ամենամամուր պետությունը՝ օրինակ՝ Անգլիան:

Ես երկուսիդ էլ չեմ հավատում, երկուսդ էլ երագում եք... իրականությունը ոչ ոքի հասկանալ չի տված: Միակ ուրախ լուրը որ կա - քրդերի շարժումն է, որ՝ եթե վիժի էլ, բավական կցնցե թուրք գազանավարությանը, և բավական արյուն հոսել կտա...»³⁰:

³⁰ Յուսաբեր, 1958, 15 օգոստ.:

Պատմությունն այս հարցում ևս հաստատեց քաղաքագետ Չարենցի հեռատեսությունը՝ ավելի քան 60 տարի ևս (առանց «ենք»-ի) «ամուր պահելով» խորհրդային բռնատիրությունը: Ըստ ամենայնի հավաստեց և նրա «գլուխ տանելու» կարևորությունը՝ Իսահակյանի Հայաստան վերադառնալու առաքելությամբ: Որքանով դժվար է պատկերացնել *1937-ին հաջորդած հոգևոր ամայության չափերը Հայրենիքում*, եթե չլիներ Իսահակյանի ներկայությունը: Փաստացի նրա վերադարձը կենսական նտահոգություն էր հայոց մտավորականության, ինչպես Թումանյանի ու Մյասնիկյանի համար, որ Սարյանից փոխանցվում է Չարենցին, ապա Սակինցյանին, Դ. Դեմիրճյանին, Դ. Անանունին... սույն համընդհանուր շահախնդրությամբ, որ գտնում ենք Չարենցի այցելությանը նախորդած Իսահակյանի «26 հունվար, 1925, Վենետիկ» տարեթվով մի այլ նամակում. «...Գրել էի Ղափթ Անանունին, խորհուրդ էի հարցրել վերադարձիս մասին. գրում է - եկ, եկ, եկ: Քեզ պես մարդոց պետք ունենք, մի՛ վախեցիր, քանակը որակ է դառնում, երբ շատանանք, սոցիալիզմն ու Սիոնը իրար կ'զօդենք...»³¹:

Բայց առավել հիշարժանը, ահա՛, այս է. պարզվում է, որ բոլշևիզմի դեմ անհաշտ դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը երակներից մեկն է «Ուստա Կարոյի». ուրեմն և, թերևս, գլխավոր պատճառն է վեպի անավարտության...

Որքանով «21 հուլիսի, 1925, Վենետիկ» տարեթվով դարձյալ Վ. Նավասարդյանին հասցեագրված նամակում գրում է. «...«Ուստա Կարոյի» մեջ մեր կյանքի վերջին 20-25 տարին է ամփոփված, սկսած 1904 թվից մինչև այսօր. մինչև վերջացրած տարին, իսկ վեպս կը վերջանա երկու-երեք տարուց հետո, առաջին հատորը մի տարուց հետո, 1000 էջը, իսկ մնացածը... հետո, ա՛յ, թե վեպս ավարտված լինի բոլշևիզմի փլուզումով, դու տես՝ Չատիկը: Վեպիս մեջ հյուսված են գյուղ ու քաղաք, Ղաշնակցություն, ռուս հեղափոխություն, թրքահայ ժողովրդի ջարդն ու փչացումը, տեղահանություն, բոլշևիզմ և այլն և այլն: Պատմական վեպ չէ, այլ հոգեբանական, փիլիսոփայական, և շահ տարրեր կան մեջը. էպոս, ռոման, լիրիկա, հումոր... դա օվկիանոս է, վեպ չէ:

Չարենցը հիացավ, զարմացավ. և դասեց հավասար Դոն Քիշոթի, Վայնա ի միր (Պատերազմ և խաղաղություն), Հոմերոսի հետ: Միայն

³¹ *Յուսաբեր, 1958, 26 հունվ.:*

թե ապրին մի երեք տարի և հաց ունենամ: Այդ վեպի համար անսահման բան եմ կարողում - բարբառներ, ազգագրական նյութեր, գիտական գրքեր, սոցիոլոգիա, պատմություն և վեպեր, քննադատություններ: *Ոճի խնդիր կա, ոճ պիտի ստեղծեմ* ինձ համար և բազմատեսակ վեպ: (Երևի թե ոճը չգտնվեց, դժվար է ասել ինչու... Ալ. Զ.):

Սրանից էլ դուրս մի՞թե ժամանակ ունեմ, մանավանդ որ ծուլ եմ բնությունից, և հաճախ մեղանխուլիա... Այդ վեպիս համար պետք է մի 6 ամսով լինեմ Հայրենիքում, և *դրա համար էլ բուլշևիկների հետ կապեր եմ պահում, իսկ վեպիցս հետո նրանք գլուխս կտրելու ֆերման պիտի արձակեն, որովհետև անտիբուլշևիկ վեպ է* (այս չասացի Չարենցին, մյուս կտորները կարդացի):

Ինձ Հայաստան կթողնեն իբրև գրող, որովհետև նրանք համարում են ինձ ռեակցիոներ, մացիոնալիստ: Չարենցն ասաց, եթե այսօր Նավասարդյանն իրեն հայտարարե կոմունիստ, երկու ձեռքով կգրկենք և կընդունենք, որովհետև նա մարքսիստ է, սոցիալիստ է, իսկ եթե ես ինձ կոմունիստ համարեմ, վրաս կխնդան, որովհետև ծովերով հեռու եմ սոցիալիզմից:

Տեսնու՞մ ես վերաբերմունքը: Թեև ուզում եմ և պետք է Հայաստան գնամ, բայց կարծում եմ, որ չեմ գնալու: Մինչդեռ չափազանց կարոտել եմ հայ հողին ու ժողովրդին»³²:

Այս ամենի կողքին էլ հիշարժան է տևական հոգեմաշ տվայտանքի այս ալիքը՝ վերստին նվիրական վկայություն բանաստեղծի անանձնական սրբազան հայրենասիրության: Կարճ ժամանակից արդեն 18 դեկտ. (°) Վենետիկ տարեթվով գրում էր. «...Ես բուլշևիզմի մասին իմ ուրույն կարծիքները ունեմ, որ հոս պարզել երկար կտևե. այսքանը ասեմ, որ ոչ միայն կոմունիզմից, այլև սոցիալիզմից օրը-օրի վրա հեռանում եմ. և այսպես, համակիր չլինելով նրանց հետ (բուլշևիկների), սակայն ուզում եմ, որ նրանք մնան, կոմտր-ռևոլուցիայից վախենում եմ, և ատում եմ գրեթե բոլոր հեղափոխությունները, առհասարակ բան դուրս չի գալիս հեղափոխություններից (ֆրանսիական հեղափոխությունը նույնպես վիժված բան եղավ), և գիտեմ, որ նրանք մնալով, աջ կ'երթան»³³:

Ըստ այդմ նշանակում է Իսահակյանը սկզբունքորեն դեմ էր Հա-

³² Յուսաբեր, 1958, 16 օգոստ.:

³³ Նույնը, 20 օգոստ.:

յաստանի, առհասարակ խորհրդային իշխանության հասցեին գրգռիչ ելույթների, և ամեն դեպքում՝ Հայրենիքի անվտանգության շահախնդրությամբ: Այս և անցած էջերում հիշատակված Ահարոնյանի, այլև բացահայտ խստությամբ Ս. Վրացյանի հասցեին Իսահակյանի նամակներում եղած արտահայտություններից,³⁴ – հետևում է, որ բավականաչափ գիզգազավոր է վերաբերմունքը նաև Դաշնակցության հանդեպ: Ըստ այդմ մնացյալը՝ մի մասով հրապարակված Սփյուռքի պարբերականներում, մեծ մասով սփռված անտիպ բազմաքանակ նամակներում, գրառումներում, - ձեռքի տակ ունենալու պայմանով միայն կարելի կլինի բնութագրել թե՛ գիզգազները և թե՛ ընդհանուր վերաբերմունքը: Իսկ համակողմանի ամբողջականը՝ բազմապիսի պատճառակցությունների, հարաբերությունների, այլազան քայլերի ու շահերի փոփոխական ընթացքներով, բնականաբար, վերապահված է «Ուստա Կարոյին»: Վեպի ակնկալվող գիտական հրատարակությունը՝ Իսահակյանի մեծ աշխարհին արժանի համամարդկային ու ազգային զեղարվեստական, պատմական, ժողովրդագիտական իմացություններ, ծաշակ ու հմտություն պահանջող դժվարին գործ:

Այդուհանդերձ, որոշակիորեն կարելի է հավաստել, որ թե՛ Իսահակյանի և թե՛ Հարենցի համար կուսակցական համակրանքներից առաջնահերթը մարդկայինն է, ազնվությունը, անշահախնդիր նվիր-

³⁴ «29 օգոստոսի, 1931, Փարիզ» տարեթվով, օրինակ, գրում էր. «Սիրելի Վահան, ինձ ասացին, որ իմ դեմ բան ես գրել թերթիդ մեջ, դեռ չեմ կարդացել: Սակայն ցավում եմ, որ դու էլ ընկար «Յառաջ»-ի պրովակացիայի մեջ՝ Ա.-ի կողմից հիմարաբար և նենգաբար կազմված:

Մանրամասների մասին իմացիր Ռուբենից, Աբրահամից, Համալյանից: Ա...ը գլուխը կորցրել է՝ ձգտելով զանազան ուղիներով կուսակցության գլուխ դառնալ»: Յուսաբեր, 1958, 22 օգոստոսի:

Թեև Հայաստանից վերադարձին «11 օգոստոսի, 1930, Փարիզ.» տարեթվով բանաստեղծի վերաբերմունքը, հարաբերությունները Նավասարդյանի հետ այսպիսին էին. «...Ամենից առաջ քո հարազատներիդ մասին, – և հազար ներողություն, որ հիմա եմ գրում. մայրիկիդ շատ և շատ անգամ եմ տեսել, տեսա և զալուս օրերին: Խեղճը միայն քո կարոտով է ապրում և քեզ տեսնելու հույսով: Քանի դեռ Դավիթ Անանունը աքսորված չէր, երկու անգամ եղել ենք մայրիկիդ մոտ, ծաշել ենք (քյուֆթա ենք կերել), քո կենացը խմել: Երբ մի երկու տարի առաջ սիրտս հիվանդացավ և պառկած էի՝ մայրիկդ եկավ ինձ այցի և մոտս նստած լաց եղավ: Մայրիկդ և քույրիկդ ողջ առողջ են, մայրիկդ ունի Ապանդարյան փողոցի վրա, երկրորդ հարկում մի սենյակ, ապրում է և քեզ երազում, նրա մխիթարանքը քո նամակներն են...»: Նույնը:

Նկատի ունի Սիմոն Վրացյանին... Այո...

վածությունը հայրենիքին: Խոստում վկայություններից մեկն էլ Չարենցի մեկնելուց հետո «25 մարտի, 1925, Վենետիկ» տարեթվով Վ. Նավասարդյանին ուղղած մամակի այս տողերն են. «...Ա. Մյանսիկյանի մահը ինձ շատ ցավ պատճառեց. շատ պետքական էր մեր դժբախտ ժողովրդին և շատ ցավեցի, իբրև հին ընկերի. լավ մարդ էր, չգայրանաս: Խնդրեմ, վրան գեշ չը խոսես: Նա ձեռքի տակով շատ բարիքներ է հասցրել հայերին»:

Թումանյանի, Ամանունի, ճեմարանական ընկերների մամակներից, Սարյանի ու Չարենցի պատմածներով ձևավորված համոզմունք, որը, որքան հայտնի է, փոփոխություն չկրեց: Իսկ շարունակությամբ էլ Դաշնակցությանը վերաբերող այս բազմամշանակ հստակածը. «եղիշե Չարենցը այստեղ էր, գնաց: Եվ խնդրելով ինձնից տարավ քո բոլոր ինձ տված գրքերը, շա՛տ հետաքրքրվում էր. ես ուրախությամբ բոլորը տվի. թեև վրան ինձ նվեր էիր գրել. հույս ունեմ, որ չես մեղանա, գիտենալով, որ ուզում ես գրքերդ նրանք կարդան, հետը տանելու է Մոսկվա:

Հետևյալ գրքերն են. – 1. Դաշնակցության լիկվիդացիան, 2 Դաշնակցության անելիքը, 3. Հայաստանի ազատությունը, 4 Դեմոկրատիա և 5. Բ. Իշխանյանի գիրքը:

Շա՛տ ուրախ կլինեի, եթե ինձ նորից ուղարկեիր: Եթե չկա – վնաս չունի»³⁵:

Ինչ խոսք, սա հետևել է Դաշնակցության, նրա առանձին ներկայացուցիչների շուրջը համամիտ կամ վիճարկված խոսք ու զրույցի: Լիապես համամիտ, անկեղծ սիրով, երախտագիտությամբ, կյանքի հետաքրքիր դիպվածներ ու դրվագներ մտաբերելով, երբ խոսքը դարձել է Ն. Աղբալյանին, Վ. Նավասարդյանին, Լ. Շանթին (խռով էին), բժ. Համո Օհանջանյանին..., համոզված լինեմք և շատ ուրիշների: Երկուստեք անկաշկանդ անկեղծությունը նույնն է եղել և հակակրեկներին դառնալիս, քանի որ այդ հասակում ևս երկուսն էլ խառնվածքով բունն էին, վիճելիս-առարկելիս՝ տաքացող:

Եվ որքանով՝ ամենագրավիչ ու տևական զրույցները, անշուշտ, ծավալվել են հայդուկային շարժման երգիչ Իսահակյանի հետ = ի պատիվ դառնանք առանձին գլխով:

³⁵ *Յուսաբեր, 1958, 15 օգոստ.:* Թերևս այդ գրքերը մնացին Բեռլինում, Ա. Պատմագրյանի մոտ, իսկ մինչ այդ բավական ժամանակ ուներ «կարդալու»: *Գուցե և Նժդեհ... (?)*:

Հայդուկային շարժման նվիրական հուշերով ու... ցավով «Խմբապետ Շավարշ»...

Ամեն դեպքում տասնամյակների տպավորությամբ ու մտորումների սահմաններում, ինչպես Իսահակյանի բացահայտ, այնպես էլ Չարենցի կիսաբացահայտ բոլոր համակրանքները հայոց նվիրական ազգային ազատագրական բռնկումների՝ ֆիդայության կողմն էր: Մանկապատանեկան տարիներից Իսահակյանի ֆիդայական ղողանջները լսած-սերտած, սրտաբուխ «Սալմո ձորերը», Վանա ծովի ափով Աստղիկի կարոտներով իր ծայնեղով օր ու գիշեր հեգած, զորավար Անդրանիկի զինվոր Չարենցի նվիրվածությունը ֆիդայությանը՝ վենետիկյան այր օրերին անկարելի է, թե ստացած չլինեն նոր լիցքեր: Անկարելի է թե զորավարի էրզրունյան նահանջի ողբերգությունից՝ Չարենցը մոկտալով մտաբերած չլինի աչքով տեսած, կամ Թոթովենցից լսած մանրամասներ: Ի՞նչ իմանաս. գուցե թե Իսահակյանի հետ խոսք ու զրույցից հետո էլ, վերադառնալով հյուրանոց մտորելով-մտորել է ֆիդայության հետագա ճակատագրի շուրջը: *Մտաբերել է 1919-ի ամիսներ տևած խմբապետական խժոժությունները*, այն էլ վերասերված ֆիդայական որոշ խմբերի մասնակցությամբ: Այդ թվում խմբապետ Շավարշ Բասենցյանի «Իզիթական» շահատակությունը՝ 1920-ի շարունակությամբ, ամեն պարագայում ի շահ «Հեյ ջան Ազրբեյջան... Իզիթես հիմի»¹, ազգադավ քաղաքականության ու գաղափարաբանության

¹ Ազատ Վշտունի, *Երկերի ժողովածու, 1947: 1923-ի Ղարաբաղյան օրերի «Նավթածով Բաքվի» «Սիրերգությունից» տեղն է ի լրումն քաղել որոշ այսպիսի հատվածներ.*

Ջա՛ն,
Ազրբեյջա՛ն,
Այ ջա՛ն,
Իզիթ ես հիմի,
Ջահել,
Վառել ես բյուրավոր ջահեր:

Դրել ես դու մի խան Ալի
Պողպատե սալի վրա.
Ծեծում ես մուրճովդ ամուր...

մոտիվների: Ով գիտի, թերևս, այդ մտածումներով էլ հղացել է անավարտ մնացած «Ապստամբություն» չափածո վեպի «*Խմբապետ Շավարշ*» հատվածը (1928) և աչքերի առջև հառնել է սրբազան հակոտնյան՝ Երևանից հեռանալու պահի արմաթաթախ *Սմբատ զորավարը*՝ «Վերնագիրը վերջում տրամաբանությամբ՝ որպես ապտակ քաղաքական շահատակության. այլև քավության վերին տուրք այն բանին, որ Հայրենիքի բախտի 1921-ի ճակատագրական պահին դեմ առ դեմ կարող էր գտնվել զորավարի հետ հակառակ թշնամական բանակում... Ինչևէ, «Խմբապետ Շավարշի» միության կենտրոնը *ճախճիրի ու մաքրագործման*, ահա, այս հակադրամիասնությունն է, որն անտեսել-չընդունելը, մեղմ ասած, պատկանում է անհեթեթության «առտնին զառանցանքի» կարգին: Ուրեմն քաղենք նաև ճախճիրը.

...Ինչպես տրֆով հիվանդի զառանցանքում հրե,
Նախճիրի պես բացվող առավոտվա ֆոնին
Գծելով տագնապի հնչնագրեր -
Երգում էր մաուզերների սիմֆոնին,
Կրակում էին տղերքը - բաց պատուհանից.

*Խփիր խավարի դռան
Կռանդ հուժկու
Եվ կուռ
Քանդիր պարիսպները փակ,
Քանդիր լուսամուտ,
Ու դուռ,
Թող ահի-մսհի երկրում
Տարածվի բերկրում,
Ցնծում.
Թող ցուլթ
Ու ցասում ծփա
Իշչի-ֆախլայի սրտում...*

Եվ ապա՝

*Ֆաթիմային սալամ,
Քո էմինեին սալամ:
Քո Նեջիբեին սալամ:
Սալամ խեր,
Սալամ,
Ու սեր...* (էջ 134-136):

Հարկավ, «Խմբապետ Շավարշը» մեկնաբանելիս, թերևս, հարկ է նկատի ունենալ կամ ենթադրել նաև մամուլի մեջ իրողություններ կամ «սիրերգային» մատվածքներ:

Իրար կողքի կանգնած, հայացքները դեպի լուսաբացը –
Համազարկը թռչում էր տանիքից-տանիք,
Առավոտվա միջով, որ նրանց պես հարբած էր:
Պղտոր առավոտվա միջով, առավոտվա մեզին,
Քաղաքի վրայով, որ զառանցում էր, -
Սավառնում էր խմբապետ Շավարշի հոգին,
Հարբած, մռայլ, դաժան, ինչպես ձյունը,
Որ բուք դարձած՝ խեղդում է, տրորում,
Դարձնում աշխարհը, կյանքը, ամեն ինչ – տենդ. –
Կրակում էր խունքը ու նայում հեռուն՝ աչքերում
Արյան, մեզի, մահի, տագնապի նախճիրներ... (2, 297-298):

Փոխաբերական արագընթաց դարձդարձումների, մակդիրների, բա-
յական տեղատարափի ողջ համալիրով՝ *քաղաքացիական խժոժու-
թյունների, նախճիրի զոհասեղան Չայրենիք՝ մաքրագործման
դրամատիկ սույն վերջնամասով.*

...Մի ամբողջ փողոց նա այդպես անցավ,
Մինչև հանդիպեց մի մարդու,
Որ երեսը շրջել չկամեցավ...
– Երե՛սդ, - գոռաց Շավարշը, - դեպի պատը, -
Թե չէ՝ ռեխ-մռեխդ հիմի կջարդեն...
Բայց այդ զարմանալի մարդը
Մաուզերը քաշեց – ու կանգնեց նրա դեմ,
Շավարշը շվարեց. երա՞զ էր, տե՞նդ, -
Ուզեց մաուզերի բլթակը քաշի,
Երբ հանկարծ հետևից մի ծանր ծեռք
Բռունցքով խփեց Շավարշին:
Շավարշը օրորվեց, ընկավ մայթին...
Եվ տանը միայն, երբ աչքերը բացեց
Ուշքի եկավ մի քիչ – հասկացավ, որ այդ մարդը,
Որին հանդիպել էր - եղել է իր մեծ
Խաչեղբայր – խմբապետ Սմբատը:
Որին և հաջորդում են առկախվող խոհերի երկու տող բազմակետ-
կախման կետեր (2, 300):
Ուրեմն և կարիք է զգացվում ծավալուն էքսկուրսի...

Հավելված. Լրացումներով ու համեմատական մեկնությամբ

Նախապես հարկ է շեշտել. Շավարշ Բասենցյանի անձնական-քաղաքացիական բնութագիրը տվյալ դեպքում ներկայացվում է Չաթ՝ «Շ. Բասենցյան» ստորագրությամբ և «1930թ. 22.8» տարեթվով պահպանվող «Հայպետշինի» պետ.ապարատի գտնա հանձնաժողովին, նույն հիմն. աշխատակից Շավարշ Բասենցյանից *բացատրություն* «վավերաթղթի և Գաթ ՉՖ պահպանվող Կարինե Քոթանճյանի «Հուշեր Շղիշե Չարենցի մասին» *ամբողջական* հուշերի համադրումով²:

Նախ վերաքաղենք տվյալներ Բասենցյանի «բացատրությունից». «...Ես Ձեզ նախապես իմ անցյալի մասին մանրամասն, առանց թաքցնելու պատմեցի և հայտարարեցի, որ Դաշնակցության հետ իմ զաղափարական ու կազմակերպչական բոլոր տեսակի կապերը կտրել եմ դեռ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, իսկ 18-19թթ. նույնիսկ «Վան-Տոսպ» թերթում մի շարք հոդվածներ եմ գրել Դաշնակցության պատասխանատու անձնավորությունների դեմ և 19 թվականին նույնիսկ հրապարակված համախոհներիս հետ դեմ եմ եղել միացյալ անկախ Հայաստանի հռչակմանը:

Իմ գործունեության զլխավոր առանցքը եղել է Տաճկահայաստանը...հայերիս վերաբերյալ այդ բռնությունները (սուլթանական՝ Ալ. Ձ.) ավելի կատարելագործված և սոսկալի են եղել...

Տաճկահայաստանում եղած ժամանակ մոտ հարաբերությունների մեջ եմ եղել թուրք հանրապետական կուսակցության հետ, մի քանի ընկերներով կազմակերպել ենք թուրք և զլխավորապես քյուրդ ժողովուրդներին սուլթանական և առանձին բռնակալների ու նրանց վայրագությունների դեմ:

Մի՞թե սա չի կարելի հեղափոխական գործ համարել...

Կարճ. ես իմ այդ շրջանի աշխատանքը համարում եմ հեղափոխական, որովհետև ուղղված է եղել Տաճկաստանում սուլթանիզմի, իսկ Ռուսաստանում՝ ցարիզմի դեմ, հանում ճնշված ազգերի ազատագրման, ինքնուրույնության:

Վերջապես ես բավականին տարիներ նստել եմ սուլթանական և

² Կ. Քոթանճյանի հուշերը գրի են առել ինքս. ՀեՉմ երկրորդ գրքում գետնդված են կրճատումներով: Այդ թվում Բասենցյանին վերաբերող բաժինը՝ որքանով առնչվում էր Ռուբենին:

ցարական բանտերում, որպես նրանց քաղաքական հակառակորդ ոչ թե քրեական հանցագործ, իսկ սուլթանական բռնապետությունից 101 տարի վճիռ են ունեցել, որպես նրա միապետության կարգերի դեմ պայքարող: 5 տարի 8 ամիս նստելուց հետո, 1908թ. ազատվել են»:

Եվ կրկին. «...Ես իմ խոսքը Ղաշնակցության մասին 18-19թթ. մամուլում հրապարակով ասել եմ, թերթերը իմ ձեռքի տակ են այժմ»³:

Եվ այնուհետև. «...Ղաշնակցությունը ինձ – Թավրիզում եղած ժամանակ ապահովել էր նյութապես և դեմ էր Չայաստան վերադառնալու: Իսկ ես գիտակցաբար եկա. եկա տեսնելու և իմ չնչին ուժերը ի սպաս դնելու այն պետականությանը...»:

«Եվ, վերջապես, նկատի ունեցեք, որ ինձ համար գոյություն չունի որևէ վախ, և իմ խոսքը իմ էությունն է: Ես խոսք եմ տվել Մյասնիկյանին և ասել եմ, որ լինելու եմ խորհրդային քաղաքացի և իմ ուժերի ներածին չափ աշխատելու եմ նոր Չայաստանի աշխատավորության համար անկեղծորեն...Գուցե ազնվության այս ձևը Ձեր վրա հայդուկային տպավորություն թողնի, բայց ինչ արած՝ իմ բնավորության խառնվածքն է այդպես «Ասիր՝ արա»:

Ապա դառնալով «Ավիսի» հետ հարաբերություններին, գրում է. «...Չայաստանի առաջին խորհրդայնացման ժամանակ իմ խնամքին հանձնված Ղաշնակցության զորամասով մնացի, բայց հետագայում Ավիսը տմարդի կերպով ինձ բանտարկել տվավ...Բանտից ազատվելուց հետո Ավիսի հետ թշնամացա, որովհետև նա ինձ խաբեց և հետո բանտարկեց, որա համար էլ քաղաքացիական կռվիներին զնացի Ղաշնակցության կողմը» և այլն:

Միանգամայն ստույգ խոստովանություններ. սկսած Ղաշնակցության և առաջին հանրապետության դեմ 1919-ին «Վան-Տոսպ» թերթում տպագրած հոդվածներից (գրված՝ բավականաչափ գրագետ): Ստույգ է և 101 տարի դատավճիռը, որի հետևանքով *Կարս անցած Բասենցյանին որդեգրել էր Կարինե Բոթանճյանի հայրը՝ Կորյուն քահանան*, բայց և կարճ ժամանակից հրաժարվել է, երբ Բասենցյանը որպես ահաբեկիչ (ասել է՝ տեռորիստ) ճանաչվել է

³ 1919-1920-ին Երևանում հրատարակվող «Վան-Տոսպ» լրագիրը խմբագրել-հրատարակել է (ասել է և Բասենցյանին հովանավորել է) Սկրտիչ Ջրբաշխյանը՝ ակադեմիկոսներ Մխիթար և Էդվարդ Ջրբաշխյանների հայրը: Վերջինը «տնօրինեց» ԳԱԱ գրականության ինստիտուտը և... հասցրեց ավերել...

հանցագործ, որի համար բանտ է «նստել» 5 տարի 8 ամիս, ազատվել 1908-ին:

Կ. Քոբանձյանի հավաստի մտաբերումով 1920-ին էլ, երբ «դոկտոր Ռուբենը» Չարենցի գրքերը պահելու համար («բուլշևիկյան որջ ես դարձրել որբանոցը») հարցաքննում ու մեղադրում էր իրեն՝ սպառնալով ներս է մտել Շավարշը մաուզերով՝ այդ ու՞մ քրոջն ես սպառնում հակադարձումով, որով և ինքը փրկվում է ու մեկնում Երևանից: Այս ամենին գումարած մամուլի էջեր հասած և լայնորեն արծարծված Բասենցյանի կեղեքիչ, սադրիչ թե զրպարտիչ արարքները: Եվ որ նույնքան հատկանշական է իր «Բացատրության» ողջ ընթացքով անընդմեջ փոխակերպությունները, մի բանակից մյուսին անցնել-գլինվորագրվելը:

Ինչպես այս մեկը. «Թիֆլիս, 12 օգոստոսի, «Մշակի» այս տարվա հ. 36-ում և «Վան-Տոսպի» հ. 13-ի մեջ ոմն Վանանդեցի և Բ. ընկ. Բաշ. գյուղի ճյուղի վարչության նախագահ Շավարշ Բասենցյանի՝ իմ դեմ գրած ստահող մեղադրանքին ու զրպարտությանը պատասխանելով նույն թերթի «Մշակի» հ. 71-ում ես գրել էի թե՛ խնայում եմ մամուլի էջերը զբաղեցնելու բամբասանքներին ու ստախոսություններին պատասխանելով. նման մարդկանց պատասխանելու տեղը մամուլը չպետք է լինի, այլ մի ուրիշ միջոց, որին տարաբախտաբար ստիպված եմ դիմել, և ես հակառակ իմ կամքի, որի հետևանքը երբ և ինչպիսին էլ լինի՝ խոստանում եմ հրապարակ հանել մամուլի միջոցով: Հասկանալի է, որ ակնարկածս միջոցը պետք է լիներ պետական դատարանը: Բայց երբ ես ուզեցի որոշումս իրագործել, տեսա որ ես Բասենցի Երևան պետք է քարշ տամ ոչ միայն Խ. Հաջաթյանի ամբողջ ընտանիքը, այլև տասից ավելի գաղթական գյուղացիների, որոնք հարկավոր էին գործի քննության համար:

Այդքան մարդկանց այդպիսի չարչարանքի ենթարկելը ծանր էր ինձ համար, և ես հրաժարվեցի մտադրությունիցս, թեկուզ դա վնասակար լիներ ինձ համար: Դրա փոխարեն ես դիմեցի Կ.Հ.Բ. Ընկ. Կարսի ճյուղի վարչությանը՝ խնդրելով ուղարկել մի մարդ իմ գործի քննության համար: Խնդիրս հարգվեց. Կարսի վարչությունը ապրիլ ամսին ուղարկելով Բասեն գաղթականական գործերով իր լիազոր պ. Սարգիս Աղասարյանին՝ հանձնարարեց նաև կատարել իմ գործի քննությունը: Պ. Աղասարյանը իմ բացատրությունները լսելուց բացի՝ հարցաքննել է և այն բոլոր մարդկանց, որոնք կարող էին որևէ բան գիտենալ հիշյալ

գրապարտության նյութ կազմող պատմությունից, շրջելով բոլոր այն գյուղերը, որտեղ այն ժամանակ ապրում էին նրանք: Թե ի՞նչ ձևով է քննել և ի՞նչ պատասխաններ է ստացել պ. Աղասարյանը վկաներից և թե ինչպիսի՞ զեկուցումներ է ներկայացրել իր կատարած քննության մասին Կարսի վարչությանը, ես չգիտեմ. եթե երբևիցե հարկ լինի այդ բոլորին, թերևս պ. Աղասարյանը ինքը կարողանա հրապարակ հանել: Պարոնի քննությունից շատ հետո հունիս ամսի մեջ Կ. Յ. Բ. ընկ. Կարսի վարչությունից ես ստացա մի գրություն, որը ստորև առաջ եմ բերում ամբողջությամբ, իսկականը պահելով մոտս:

Քաղվածք հ. 1701

2 հունիսի 1916թ. Կարս

*Կ. Յ. Բ. Ընկերության Կարսի ճյուղի վարչության
հ. 25 արձանագրությունից (22 մայիսի 1916թ.)*

Բասենի շրջիկ-լիազոր Միքայել Նանիկյանի գործը:

Ժողովը լսելով շրջիկ-լիազոր Սարգիս Աղասարյանի գրավոր զեկուցումը այս խնդրի մասին և ծանոթանալով վկաների ցուցմունքներին, գտավ, որ «Մշակի» հ. 36-ի և «Վան-Տոսպի» հ. 13-ի (1916) մեջ տպված թղթակցությունները չեն համապատասխանում իրականության:

Ի.տ. Մախագահի Ջ. Ջամբազյան
գործակատար՝ Գր. Բալասթեկյան

Բավականանալով այսքանով, ես այժմ ընթերցողին եմ հանձնում դատելու, թե ո՞վ է «ստոր, սրիկա և կեղտոտ արարքների տեր»: Ես, թե՞ Վանանդեցին ու Շավարշ Բասենցյանը, որոնք իրանց վրա ուշադրություն գրավելու համար ոչ մի միջոց չունեն, բայց եթե ուրիշներին բամբասելով ու գրապարտելով աղմուկ բարձրացնելու մտքեր պղտորելը: Չայտնում եմ, որ այլևս ինչ էլ որ գրեն իմ մասին հիշյալ պարոնները, չեմ պատասխանելու, որովհետև՝ խոստովանում եմ՝ չափազանց ծանր և անախորժ աշխատանք է զբաղվել պատասխանելով այնպիսի մարդկանց մեղադրանքներին, որոնց, իրանց բնականաբար գյուղից վճռել տալու համար, համագյուղացիները մոտ 80 ստորագրությամբ համախոսական էին կազմել: Մարդիկ, որոնք Բա. ընկ. ճյուղի վարչության «Մախագահի» մեծադղորդ անվան տակ զաղթականներին սերմացու են տալիս ցանելու ու արդյունքը հավասար չափով կիսելու պայմանով, որոնք իրանց համագյուղացուն մի հարյուր ռուբլի պարտք են տալիս, ամիսը 10 ռուբլի տոկոս ստանալով, - այդպիսի մարդկանց

մեղադրամքներին ուշադրություն դարձնելն ու պատասխանելը ես իմ արժանապատվությանը վայել չեմ համարում:

Միքայել Նանիկյան:

Ծանոթ. հմբ. – Կ.Յ.Բ. Ընկերության Կարսի»:

Ուրեմն և հեղինակականություն ասես (թեև ինքն իրեն համարում է «Ասիր՝ արա»), թե վերասերում, ոչինչ չի փոխվում: Եթե մանավանդ խոսքը վերաբերում է 1919-1920թթ. Հայրենիքի ամենաաղետալի կացությանը՝ *մաուզերիզմ կոչված ամոթաբեր իրողությանը հանդերձ*: Ասել է՝ ինչպես պոեմանման վեպի գործող անձանց բնորոշների պարագայում, «համբալետ Շավարշի» բնորոշ ևս գտնված է ճշգրիտ ընտրությամբ⁴. ինչպես և *ճշգրիտ է ապտակող-դատա-*

⁴ Գ.Թ 1967, փետրվարի 10-ի համարում՝ իրապես ընդդեմ Չարենցի գրված «Չարենցի մասին» հուշերից՝ տպագրված «Քոչոյի տղան ու խմբապետը» հոդվածում գրող Աղավնին իր և իր բարեկամ Հրաչյա Քոչարի «մարդասիրական-հայրենասիրական» մտահոգությամբ ներկայացնում է մի այլ Շավարշի: Նրա և Հր. Քոչարի զրույցով պարզաբանելով-հավաստելով, թե Չարենցը՝ «Հիմի էլ սուտ կգրա... Շավարշի մամուս շուն էր կերե, որ էնի թուր քաշեր կնկա վրա... Էդ բան սուտ է, Չարենց թալիմու կոիվ չի տեսե, սուտ կգրա...» և այլն և այլն: Որոնց և վերջում հետևում է իրեն՝ Աղավնու, նողկանքի հասնող վերաբերմունքը, այսպիսի դրսևորումներով. «...փողոցում տեսնեի Չարենցին, պահվելով կցմալի հետևից, ու մտքումս էլի «համբալետ Շավարշ»-ն էր: Կուրյո՛գ: Այս բառի նշանակությունն արդեն գիտեի»:

Ավելացնենք. եթե այդ բառի նշանակությունը գիտենայիր, չէիր համարժակվի գրող կոչվել և Չարենցին այդօրինակ չարությամբ անվանարկել: Նույնը վերաբերում է և իր «Քոչոյի տղա» բարեկամին:

Փոխաբերություն, խորհրդանշ, պայմանականություն... և այլ գեղարվեստական հասկացություններին անգիտակ գրական մեյնիմալիզմների իմաստականությունները: Եվ սակայն փաստերը փաստում են, որ այդ Շավարշը, մեղմ ասած, այնքան էլ «ազնվաբարո» չի եղել: Եվ նաև այն, որ հենց ինքն է գրավոր խոստովանել, թե պայքարել է Հայաստանի առաջին հանրապետության դեմ: Ուրեմն և հարց է ծագում: Իսկ ի՞նչ է, ուրանանք, մաուզերիզմի իրողությունն ու պատճառած դառն վնասները այդ տարիների ոչ միայն իշխանությանը, այլև զանգվածաբար՝ բուն հայ ժողովուրդին:

«Համբալետ Շավարշում» ազնվաբարո վեսնը գորավար Սմբատ Բորոյանն է՝ «Տարոնի հայդուկ Մախլուտոն»։ Առաջին հերթին հարկավոր էր հիշել նրան. որն այնպես վեհաշուք է ձեր աշխուսթից մշտապես հալածված Չարենցի սիրելի երիտասարդներից իս. Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչում»:

Ուրեմն և ստիպված կրկին ավելացնենք նաև. 1937-ին Ն. Ջարյանը երևանի քաղխորհրդին ներկայացրել է գրություն, որով առաջարկվում է Չարենցի բնակարանը տրամադրել Ա. Վարդանյանին: Կից ներկայացված երիտգրողների ցուցակով հերթականորեն բանտարկյալների բնակարանին սպասող Ն. Ջարյան, Հր. Քոչար, աշխրաթից այլք... և կոմերիտ Աղավնին:

պարտողը՝ հայոց հայդուկային շարժման սրբազան օծյալներից հենց այս մեկը...

Հենց այն Սմբատը, որը տարիներ անց յուր հուշերի «Քանի մը խոսք» առաջաբանում պետք է գրեր այս սրբազան տողերը...

«...Եվ այսօր, երբ կարգ մը համբակներ կը ջանան հայ հայդուկը մերկայացնել իբրև տեսակ մը ավազակ, առանց բառը արտասանել հանդգնելու, այս խոր գիտակցության և անխախտ հանդման մեջ է, որ հպարտությունս կը վերգտնե ինքզինքը:

Եվ այդ հպարտությամբ ալ, ես որ ողջ մնալու դժբախտությունն ունեցա, հարգանքի և հիացումի իմ սրտաբուխ տուրքս կը մատուցանեմ բոլոր անոնց, որ ինծոն հեռու, կամ իմ կողքիս, անտրտունջ ինկան ազատագրության արյունոտ ճամբուն վրա:

Անոնց անգին զոհողությունը պսակված է այսօր:

Մեկ աչքս կուլա՝ երբ կը նայիմ ամբողջ աշխարհի մեջ ցրված թրքահայ բեկորներուն: Բայց մյուսը հպարտությամբ և հավատքով կը ժպտի, երբ կը դառնամ մեր Հայաստանին, որ առողջ, կենսունակ մանուկի մը պես կաճի ու հասակ կը նետե (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.):

Ու վստահ եմ, որ անոնց հոգիներն ալ կը խայտան իմինիս հետ:

Թող այս քանի մը տողերս կենդանի պահեն անոնց հիշատակը՝ մոռացկոտ սրտերուն մեջ: Սմբատ: Հայոց պանթեոնի պատվավոր պահակ... Սմբատը...

Եվ ապա զորավար Անդրանիկի լուսազարդ հուշերով ողողված լեզենդար Մախլուտոյի մահ սույն տողերը. «Անդրանիկը մեծ էր սրտով և աստվածատուր բնագրով... մեծ էր, այլ դարձավ վիթխարի տիտան մը, առասպելական էակ մը...»:⁵

Արժե մտաբերել, թե էլ ու՞մ, քանիսի՞ հասցեին է Չարենցն օգտագործել «զարմանալի», «մեծ» մակդիրները և այդ ո՞վ է մարմնավորում ազգային նման նախճիր-խժոժությունների, այդ շարքում *ռուսահայ-թրքահայ աղետաբեր իմաստակությունների մաքրագործման սրբազան առաքելությունը*: Եվ այդ Սմբատ Բորոյանին վերաբերող զորավար Անդրանիկի հուշերը («Հայրենիք», 1931, թիվ 8-12) հրապարակվելուց շատ առաջ...

Ուրեմն և ի պատիվ կրկնենք.

⁵ Տե՛ս Սկրտիչ Երիցյան, *Զորավար Սմբատի հուշերը*, Փարիզ, 1936, էջ 6 և 106:

...Եվ տանը միայն, երբ աչքերը բացեց
Ուշքի եկավ մի քիչ – հասկացավ, որ այդ մարդը,
Որին հանդիպել էր - եղել է իր մեծ
Խաչեղբայր – Խմբապետ Սմբատը

..... (2, 300):

Դե՛, էլ ում կարող էր Չարենցը համարել «... մեծ Խաչեղբայր – Խմբապետ Սմբատը»... մեծատառերով, հետո էլ երկու տողով դիմել այս դեպքում էլ «բազմակետերի լեզվին»... «Դե՛, էլ ում, եթե ոչ Սմբատ Տարոնացուն, սրբազան Տարոնի որդուն... Արմակցական-ժառանգական անբեկանելի օրինաչափությամբ» (Պ. Սևակ) հայդուկային շարժման երգիչ Իսահակյանի...

Ուրեմն և ոչ ավել, ոչ պակաս: Հայրենիքի ողբերգական կացության, ավելի ծիշտ պատուհասի գեղարվեստական շեքսպիրյան ուժի սլացք՝ ինչպես կոմպոզիցիոն դրամատիկ հղացումով, այնպես էլ հզոր թափով, պատկերավոր փայլատակունների հորդահոս խաղացկուն գույներով ու երանգներով: Որն, անշուշտ, բոլորովին կարիք չունի անտեղի-ավելորդ ներկ ու սվաղի... Իսկապես ասած, հազիվ թե հնարավոր լինի չքմեղանալով սվաղել, մանավանդ մեր օրերի փորձություններով անցած մեզպեսներին:

Ամեն դեպքում այդ է անուն-ազգանունով հայտնի բնորդի «*Վարք Մեծացը*», սույն «Եղիշե Չարենց. Կյանքը, գործը, ժամանակը»՝ 1997-ին հրատարակված առաջին գրքում ներկայացված 1919-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության պատուհասային իրավիճակին վերաբերող լեջերով և ֆոնի վրա:

Եվ ի վերջո. բավ է դես ու դեն ընկնել՝ մոռանալով բանաստեղծի ամենամտերիմ բարեկամներից Միքայել Մազմանյանի մտաբերումը. «*Խմբապետ Շավարշի*» մեկնության բանալին. «– Ահա քեզ Խմբապետ Շավարշը, – ներկայացրեց մի օր ինձ Չարենցը Խորառձառի ակունքում հաղթանդամ մի մարդու. – Սրանից են առել իմ պոեմի հերոսի կերպարը, ծանոթացեք:

Մի տարիքոտ, բարձրահասակ մարդ էր այդ Շավարշը, բեղերով, աչք թե ծախ այտին դանակի հարվածի սպիացած հետքով:

Միքելանջելոյի սիքստինյան որմնանկարների մոնումենտալ ուժն իր մեջ Չարենցի պոեմի այդ ֆրագմենտը՝ խոշոր ուժի իր ընդհանրա-

ցումներով, առանց պաճուճանքների, վրձնի անողոք հարվածներով ստեղծված իր կերպարներով (ընդգծ.՝ Ալ. Ձ):

Ինքը՝ Շավարշը նայում էր մեզ ժպտերես, թերևս գոհ, որ մազապուրծ է եղել դաժան ժամանակի ճիրաններից ու արժանացել մեծ բանաստեղծի ուշադրությանը» (ՅԵՁմ, էջ 77)⁶:

Եվ իրոք, նմանապեսների «Վարդ Մեծացի» ֆաբուլային «խոշոր

⁶ Ավելացնենք նաև, որ քննության առարկա Շ. Բասենցյանի «Բացատրությունը» «Խմբապետ Շավարշը... առանց մաուզերի» վերնագրով և կից հաղորդումով հրապարակել է Չարենցի տուն-թանգարանի ավագ գիտաշխատող Արթուր Անդրանիկյանը, որից և տեղեկանում ենք, որ «Բացատրությունը» 60-ական թթ. Չարենցի տուն-թանգարանին է նվիրել Թ. Մակուչյանը, տե՛ս ԳԹ, 1989, 21 հուլիսի:

Լրացնենք. իր «Սասուն աշխարհի բանասացը. Խաչիկ Ղաշտենցի ստեղծագործությունը» հետազոտության էջերում երիտասարդ գրականագետ Կարո Վարդանյանը դիտարկում է. «Ղաշտենցը խնդիր չունի անհատ կերպարներ կերտելու: Նրա հերոսները (Արաբո, Սերոբ, Անդրանիկ, Գևորգ, Սմբատ և այլն) բավականին հատուկ ուրվագծված են հայ ընթերցողի պատկերացումներում, և նրանց նկատմամբ ստեղծագործական ցանկացած այլ մոտեցում կարող էր այդ ուրվագիծը տարտղ-նելու վտանգն ունենալ: Ղաշտենցի խնդիրը հավաքականության մեջ է...»: Եվ ապա. «Ինչ խոսք, Ղաշտենցի հերոսները կարող էին ունենալ և իրականում ունեին բնավորության և սկզբունքների էական տարբերություններ, սակայն վիպասքում դրանք հասցված են նվազագույնի: Դրանք կարևոր չեն: Կարևորը ժողովրդական ընկալումն է, իսկ այդ ընկալմամբ բոլոր հայդուկներն էլ ստեղծված են միևնույն ատաղծից, տարբեր է միայն նրանց հեղինակությունների աստիճանը: Երբ Անդրանիկն ասում է. «մեր միակ փրկությունը երկաթի շերտի մեջ է»... ապա դա միայն իր համոզմունքը չէ, դա ողջ ֆիդայական շարժման նշանաբանն է: Այդ շարժման փիլիսոփայությունն է ջրվոր Ֆադեի փիլիսոփայությունը՝ «ինչքան էլ թուփ ու թվանքներ գոռան, վերջը պիտի խոնարհվեն թիակի առաջ», և այդ շարժման մորմուտը է Սորոբը Կարոյի մորմուտը. «աշխարհում մեր գտածը քիչ եղավ, մեր կորուստը շատ»:

Ապա և կիզակետային Սասունցիների «Յարխուշտայի»=«Ծափապարի» դիտարկումը, «Սասունցիներն, իրավամբ, կարող են հպարտանալ պարարվեստի այս անօրինակ գլուխգործոցով: Յարխուշտան... հաղթ շարժումների մի խելահեղ ներդաշնակություն է, որն անսահման հնարավորություն է ընծեռնում և բազուկների ողջ գործությանը, և, մանավանդ, լեռնցիների անսահմ. ռազմատենչ ոգուն... Այդ ոչ թե պար էր, այլ հողմի շառաչ: Ճուլգերով կանգնեցին ճակատ-ճակատի: Ճունկի էին իջնում, բարձրանում, օրորվում և սլտուլտներ գործելով ձեռքերը թափով բախում են իրար: Նորից են չոքում, կռանում, կանգնում և նորից շառաչելով բախվում էին միմյանց: Միայն մի անգամ վրիպեց Արծիվ Պետուն: Սորոբը ուշացավ: Պետուն երեք անգամ պտույտ գործելով և ծափ զարկելով, Սպաղանքը Մակարին և Կարոյուտ Թաղեյին շրջանցելով, ձեռքի թաթերը թափով իջեցրեց դիմացի կեչիներին...» (տե՛ս 2000, էջ 114, 118):

Տավրը, գրականագիտական լուրջ հեռանկար ունեցող երիտասարդ Կարո Վարդանյանը այդ խառնակ օրերին ինչ-ինչ սիմաթիություններով թողեց իմստիտուտը... արդեն ամայացող... Կեցցեն, սիրելիս... Բայց վերադարձիր...

ոճի» բնութագիր ու մեկնություն՝ մնանը մնանին հնարավոր տարբերակով հանդերձ...

Եվ համոզված եմ՝ պոեմի հղացմանը մասնակցել են Ավ. Իսահակյանն ու Բակունցը...

Հավելված. ըստ հարկի շարունակվող...

Ուշադիր լինենք ու հիշենք՝ «Տարոնական շարժման պատմությունը» օլիսից սույն տողերը. «Դեմք սկզբից էլ փշոտ եղավ տարոնականության ճամփան: Հայության՝ հոգով տկար, անցավոր ներկայով բավարարվող, Ցեռի էությանն անծանոթ տարրերը պայքար ծավալեցին Տարոնական շարժման դեմ՝ մեկ ամբաստանելով այն որպես քաղաքական նոր կուսակցություն ստեղծելու փորձ, որն իբրև պիտի հակադրվեր մնացած հայկական կուսակցություններին, մեկ որպես տարոնցի հայերի հատվածական շարժում և այլն: Այդ պայքարի առաջին շարքում կրկին ԴՅԴ ղեկավարությունն էր՝ Ռ. Տեր-Մինասյան, Ս. Վրացյան... Վերջինս իր կողմից խմբագրվող «Վեմ» հանդեսում բացասական արտահայտվեց Տարոնականության հասցեին, միաժամանակ շարժմանը վերագրելով անհիմն մեղադրանքներ (տես «Վեմ», Փարիզ, 1938, թիվ 22, էջ 102-103): Դրանց հերքումով Հայկ Ասատրյանը «Տարոնի Արծիվում» հանդես եկավ «Հարկադրական մի պատասխանով» (թիվ 5-6, 1938, թիվ 7, 1939... (էջ 55):

Տարոնականության արձագանքողներից էր և Սմբատը... Արդյո՞ք չեքսպիրյան թարգմանություններին զուգակցող Խաչիկ Դաշտենցի խիստ քննադատության արժանացած «Տիգրան Մեծ» դրաման (1947), «Խողեղան», «Ռանգպարների կանչը» չէ՞ն ստեղծվել Չարենցից՝ Իսահակյան փոխանցված հովանիով... իսկ ընդհատակում տարոնականության գործոնը կամ կանչն ու դողանքը չէ՞... ինչպես և «խմբապետ Շավարշի»... կիսահուշարարությամբ...

...Եվ տանը միայն, երբ աչքերը բացեց
Ուշքի եկավ մի քիչ – հասկացավ, որ այդ մարդը,
Որին հանդիպել էր - եղել է իր մեծ
Խաչեղբայր – Խմբապետ Սմբատը... (2, 300):

Պատահական չէր, իհարկե, նաև այն, որ ակադեմիական առանձնակի կարգավիճակով՝ առանց անգլերեն իմանալու Հայաստանում միակ շեքսպիրագետ կարգվեց Ռուբեն Ջարյանը, որը ամեն տարի մեկնում էր Լոնդոն շեքսպիրյան օրերի... երբեմն էլ տիկնոջ հետ... անշուշտ Մոսկվայի վրայով...

Արժե, անպայման հիշեցնել նաև. «...1921թ.-ի սեպտեմբերին կուսակցական դատարանը Ս. Վրացյանի առաջարկով, վճռեց «հեռացնել Գ. Նժդեհին «Դաշնակցության շարքերից և ներկայացնել նրա գործը կառավարության ապագա 10-րդ ընդհանուր ժողովին» («Նոր աշխարհ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1922թ., թիվ 3, էջ 138-141): Վերաքաղվել է Գարեգին Նժդեհի, հրատարակիչ՝ Հայաստանի հանրապետական կուսակցություն, 1995, էջ 10:

Դե՛, ստալինյան հրահանգով Նժդեհը պետք է հետ քաշվեր Սյունիքից ու Գողթանից, – Նժդեհը չէր ենթարկվել... Եթե հիշում եք Պարսկաստան անցավ Սյասնիկյանի Հայաստան հասնելուն պես. այն էլ լավ հիշենք՝ *Լենինի հայտնի մամակով...* Մի՞թե առանց առանձնակի քայլերի... Հարկ է ծանոթանալ Լենինի մասին Սյասնիկյանի հուշերից գոնե վերջին էջերին. «...Իմ վերջին հանդիպումը կենդանի ընկ. Լենինի հետ տեղի ունեցավ 1922 թվի դեկտեմբերին: Այն ժամանակ նա ապրում էր Գորկիում – այժմ պատմական տանը – *որտեղ վերջ տրվեց նրա կյանքին*: Նա այն ժամանակ մոր էր վերջնականապես ապաքինվել առաջին հարվածից և պատրաստվում էր արդեն վերադառնալ Մոսկվա, որպեսզի ձեռք զարկեր իր սովորական աշխատանքներին: Ուրախ էր, ծիծաղում էր. զանգատվում էր միայն այն մասին, թե բժիշկները չարչարում էին իրեն, լցնում էին նրա ստամոքսը դեղերով ու փչացրին այն: Ասում էր, որ «այժմ իրեն լավ է զգում», և հույս ունի առաջվա պես աշխատելու: Եվ իրավ. նա քիչ էր փոխվել այն ժամանակ: Շատ հարցեր էր տալիս, ըստ սովորության աշխույժ կերպով հետաքրքրվում էր ամեն բանով: Խոսում էր *անդրկովկասյան գործերի մասին*: Հարցնում էր, թե արդյոք ուղի՞ է կանգնել ավերված Հայաստանը: Ի՞նչ դրության մեջ է այնտեղ բամբակը, ոռոգումը, պարենեղենը, բավականաչափ ամու՞ր է արդյոք Կարմիր բանակը, չե՞նք նեղացնում արդյոք մենք «մեր մարդկանց», ազիտացիա չէ՞ մղվում արդյոք բուրժուական ինտելիգենցիայի կողմից, չե՞ աղաղակում արդյոք վերջինը *«ռուսական սվինների»* մասին և այլն, և այլն: Ես հեռացա նրանից այն տպավորության տակ, թե Անդրկովկասյան ֆեդերացիան և այն

ժամանակ ընկ. Լենինի գաղափարով ծրագրվող խորհրդային Հանրապետությունների Միությունն ավելի ևս կամրապնդե ազգամիջյան բարեկեանությունը և կուժեղանա խորհրդային իշխանությունը (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.):

1924 թվի հունվարին ես գնացի ընկ. Լենինի մոտ՝ վերջին անգամ: Սակայն ես այն ժամանակ տեսա մեռած Լենինին:

Այդպիսին եմ իմ տպավորությունները նրա հետ ունեցած հանդիպումների մասին: Ես, իհարկե, չսպառնեցի այն ամենը, ինչ կարելի էր գրել այդ հանդիպումների մասին: Օ՛հ, եթե հնարավոր լիներ պահել հիշողության մեջ նրա բոլոր մտքերը, խոսքերը, խորհուրդները, դատողությունները, մի խոսքով, այն գլուխը՝ կուրացնող լույսով, որի ճառագայթները շատ անգամ եմ գործել իմ՝ կենդանի մարդու, վրա իրենց զարմանալի ազդեցությունը:

Ես անչափ երջանիկ եմ և մինչև կյանքիս վերջը կը պարծենամ և միաժամանակ կապշեմ (կարծես դա մի երազ չէ!), որ ընկ. Լենինի ժամանակակիցն էի, անձամբ ծանոթ նրա հետ, ձեռքը սեղմում, մամ էի գալիս ու նստում նրա հետ միասին, և այդ հսկայի, հանճարի և մեր ժամանակի ամենամեծ հետևողն էի ու փոքր աշակերտն էի:

Ա. Մյասնիկյան

Ծ. խմբ. - Այս հոդվածը գրված է Ռ. Լյուքսեմբուրգի անվան (Թիֆլիսում) ծխախոտի գործարանի բանվորների առաջարկով՝ նրանց պատի լրագրի համար»: Տես Մտկչ, ապրիլի 21, 2:

Ուրեմն և հիշենք 1921-ի հունվարին Ալ. Մյասնիկյանը մեկնեց Անդրկովկաս = Հայաստան, *իր հետ ունենալով Վ. Ի. Լենինի նամակը՝ ուղղված «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին»:*

1922-ին Անդրֆեդերացիայի միջոցին էլ Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղար էր...

Հայր Արսեն Ղազկկյանի... և վերստին Դանթեի հետ...

Իսահակյանի հետ միասին առանձնակի ուշադրության կարոտ են Չարենցի և Հայր Արսեն Ղազկկյանի վեցնետիկյան հանդիպումները: Ղազկկյանի հետ Իսահակյանի հաստատուն մտերմության, և նախքան Չարենցի վեցնետիկ հասնելը՝ երկերի մոսկովյան երկհատորյակի նյութերով արդեն փոխադարձաժ մտքերի ու վերաբերմունքի մթնոլորտում: «*Ես իմ անուշ Հայաստանիի*» կողքին Ղազկկյանի համար Չարենցը, ինչ խոսք, թանկ ու զնահատելի էր և «*Դանթեականի*» բանաստեղծական մուտքով: Ուրեմն և հանդիպումները բաղձալի էին կրկնակի:

Եթե ընդունենք, որ առաջին այցը ս. Ղազար վերաբերում է Չարենցի վեցնետիկ հասնելուց հետո առաջին կիրակիին, որքանով առաջին այցի հանդիսությանը մասնակցել են թե՛ Մուրատ-Ռաֆայելյանի ուսուցիչ հայրերը, և թե՛ Վիգեն Իսահակյանն ու դասընկերները: Նաև ընդունենք, որ ընդունելության օրերը մեծ մասամբ կիրակին էր, և այդ օրն է հատուկ ընդունելության արժանացել Թադորը, որի առթիվ «*Թակոր ս. Ղազարի մեջ*» վերնագրով հաղորդվում էր. «Հնդկ բանաստեղծ ժամանակե ի վեր իր ընտանիքով Խտալիա կը գտնվի: Հունվարի 29-ին այցելած է ս. Ղազար: Կղզիին նավամատույցը զինք դիմավորած են վարդապետները, առաջնորդությամբ Հ. Ա. Ղազկկյանի:

Բանաստեղծ Թակոր պատած է վանքին թանգարանը, գրատունը: Հրաժեշտ առնելե առաջ Թակոր սեղանատան մեջ հյուրասիրված է արևելյան վարդանուշ ըմպելիով»¹:

¹ Նոր օր, 1925, 24 փետր.:

Չգ «Չարենց» նշումով պահպանվում է

Рабиндранат Тагор, Садовник.. Перев. В Тардова. М. 1914. այսպիսի նշումներով. «Одним даны слезы, что льются ручьями при свете, другим даны слезы, сокрытые во тьме.

Я всем им нужен, и нет времени мне задумываться о грядущей жизни».

= նշանն ենք գտնում 12-ի առաջ և վերջում:

14 — А я остановился перед этой хижинкой, сам не знаю, зачем. Много лет назад был день, день ветренного марта, когда томимы были лепеты весны и осыпался манговый цвет на дорожную пыль.

Зыблящаяся вода, подпрыгивая, лизала медный сосуд, забытый на ступеньке пристани.

Ապա այդ եթեների հանրագումարով պետք է որ նախ ճանաչենք Ղազիկյանի հեղինակության չափը, ընդունենք, որ Չարենցի հետ խոսք ու զրույցի նյութ է եղել և Թագորի այցը, ստեղծագործությամբ հանդերձ, այլև նախորդ էջերում արծարծված *Սամվել Մուրատի կտակի շուրջը*. և որ նույնպես կարևոր է, պետք է համոզված լինենք, որ Իսահակյանի հետ, թե՛ մենակ, Չարենցը ս. Ղազար է այցելել բազմիցս:

Ուրեմն և Չարենցի հարցասիրության և Հայր Արսեն Ղազիկյանի պատրաստակամության համեմատելիով՝ ստույգ կարելի է ասել, որ այդպիսիք մեծապես անցել են հարց ու պատասխանով, խորքային հանգամանակի-մանրագին խոսք ու զրույցով դանթեական արվեստի հազար ու մեկ անվերջանալի հարցերի շուրջը²:

Վ. Իսահակյանի հավաստումով Մուրատ-Ռափայելյան դպրոցում՝ «*Դանթեն մեզ համար ուսումնական առարկա էր*, կարդում էինք, անգիր անում, բայց չէինք հասկանում» (էջ 102): Այս իրողության դիմաց Չարենցը, պարզապես, Մեծ իտալացու արվեստի հիմնական-եական մանրագին կլանող-յուրացնող էր. Ղազիկյանի համար էլ Չարենցը՝ «*Դանթեական առասպել*» վերնագրին հանդիպելու պահից՝ սիրելի անձնավորություն: Բայց ամեն պարագայում նա «*Դժոխքից*» յուրացրել էր լոկ 1916-ի յուր տարիքին համազոր առավելը: Մինչդեռ հասուն երեսունի շեմին այլ էին *Դանթե հզորագույն երևույթի* մեկը մեկից բարդ ու խորախորհուրդ-առեղծվածները: Եվ ի պատասխան իր անհազ հարցասիրության՝ իմացական խուզարկու խորքերով տեղում են դանթեագետ Ղազիկյանի ստուգաբանություններն ու մեկնություն-

И я думаю об этом дне, дне востренного марта, сам не знаю, зачем. Глубже становятся тени, идут стада к своим загонам".

= նշված է 15-ը, 16-23-ը:

24-ից՝ *"услышит только сердце, а не уши"*. 25-ը՝ *"Есть глаза, что смеются, и есть глаза, что плачут, - а в моих глазах безумие"*.

27-ը, 29-ը, 30-ը, 32-ը, 34-ը, 52-ը, 60-ը, 62-ը, 66-ից՝ *"Так океан всегда вздымает свои руки к небесам, стремясь к тому, чего нельзя достать..."* և այլն:

² «*Գրական հուշարձաններ*» մատենաշարով Դանթե Ալիգիերիի «*Աստվածային կատակերգության*» (թարգմ. Արբուն Տայան) հրատարակության միջոցին (1969) Հայաստանի ԳԱ խմբագրական-հրատարակչական խորհրդում քննության է առնվել նաև Դանթեի, թե՛ Դանտե գրության հարցը: Նիստին (1968-ի հավանաբար դեկտեմբեր) ակադ. Արտաշես Կարինյանի դիմաց հրավիրված է եղել և Պ. Սևակը, որը, բնականաբար, պաշտպանել է չարենցյան Դանթե գրությունը: Եվ սակայն, միանգամից թե՛ Չարենցի դեմ, թե՛ Սևակի քամահրալի հաղթանակողը եղել էր ակադեմիկոսը: Ի դեպ Սևակի կարծիքից մի օրինակ պահպանվում է իմ գրադարակներում: Գուցե արդեն համարձակվենք դառնալ Դանթե գրությանը:

ները: Սկսած «Նոր կյանքից», դրանում անդրադարձված հույն բնախույզների՝ արաբա-լատինական երանգներով գունավորված կյանքի, հոգու և բանականության ոգիների ուսմունքից, որով և բացատրվում էր մարդկային զգայությունների հոգեբանականաբանական կառուցվածքը³: Էսպես հիմքերի հիմքը վերացարկուններով ու այլաբանություններով բնութագրվող Դանթեի արվեստի բանալին՝ նրա փիլիսոփայական-գեղարվեստական մտածողության համալիրը:

Բայց և միաժամանակ՝ առաջին փորձերից կիսաբնագղական համակվածությամբ Դանթեի ավանդների ժառանգորդ Չարենցի ստեղծագործության հիմնական հանգույցներ բացելու բանալի, որը և պարտադրում է փոքր-ինչ համակողմանիորեն անդրաբանալ *«Նոր կյանքին»*:

«Նոր կյանքը» առաջին իսկ էջերից ծավալվում է նշված ոգիների խլրտացող-թալտացող տեսողական-տեսլային ահա՛ այսպիսի խաղերով. «...Այդ պահին, – Ճշարիտ եմ ասում, – սրտիս ամենագաղտնի խորքերում բնակվող կյանքի ոգին՝ թալտաց այնքան ուժեղ, որ սարսուռով բաբախեց ամենափոքրիկ զարկը: Եվ դողալով, նա արտասանեց հետևյալ բառերը. «Սկսում է նոր կյանքը»: Նույն վայրկյանին իմ ոգու հոգին, որ բնակվում է բարձր վերնասենյակում, ուր իրենց տպավորություններն են բերում բոլոր զգացմունքների հոգիները, հիացած և դառնալով գլխավորապես տեսողական ոգիներին, – ասաց հետևյալ բառերը. «Այժմ երևում է ձեր էության: Ահա եկավ ինձ հզոր աստվածը, որպեսզի կառավարի ինձ»: Այդ ակնթաթին այն բնական ոգին, որ ապրում է այն մասում. որտեղ կատարվում է սնուցումը, – հեկեկալով, լացով, պաղատանքով շշմջաց հետևյալ խոսքերը. «Օ՛, ես ռժբախտ եմ, քանի որ այսուհետև հաճախ եմ հանդիպելու խոչընդոտների»: Ես ասում եմ, որ այդ ժամանակից Ամուրը սկսեց տիրանալ իմ հոգուն, որը շուտով անբողջապես ենթարկվեց նրան»:

Այլաբանորեն վերացարկվող տեսլային-տեսողական այս պատկերներին հաջորդում են անուրային մման նոր գաղափարական «ոգեղեն» վերակերպություններ. «...Ինձ թվաց, թե իմ սենյակում ես տեսնում եմ

³ Նույն առումով «Նոր կյանքի» ծանոթագրություններում կարդում ենք. «...Ըստ միջնադարյան փիլիսոփայական ուսմունքի մարդու մեջ կա երեք ոգի, կամ երեք ուժ... այն է. բնության ոգի, կյանքի ոգի, և հոգևոր ոգի... Կյանքի ուժը, կյանքի ոգին... գտնվում է սրտում». Данте Алигьери, Малые произведения, М. 1968, с. 475. Նույնը, էջ 7,8,14,15,17, ապա հաջորդ էջի հատվածները՝ 19,20: Այնուհետև էջերը նշված են բնագրում:

կրակագույն ամպ»։ «...երբ նա արտաբերեց այդ բառերը, տեսիլքը ակնթաթաթար չքացավ, որովհետև Ամուրը

ներխուժեց իմ մեջ այնպիսի ուժով, որ իր էությունը ներարկեց իմ էությանը»։ Երրորդը՝ «...Եվ երբ նա պատրաստվում էր ողջունել ինձ, սիրո ոգին, տապալելով մյուս զգացմունքների ոգիներին, վտարեց տեսնելու թուլացած ոգիներին, ասելով նրանց. «Գնացեք պատիվ մատուցելու ձեր գեղուհուն»։

Ապա վերակերպությունները թևակոխում են տխրության ոլորտը. արտահայտվելով մեկ այսպես. «...այնպիսի վիշտ տիրեց ինձ, որ ես հեռանալով մարդկանցից, տաք արցունքներով հեղեղեցի հոդը»։ Իետո էլ՝ «...Ամուրի գեղեցկագույն իշխանություն, որ հետ է պահում ամեն նսեմից...», նաև չափածոյով.

...Ամուրը՝ լուսատուի պես հակված ձեզ վրա,

Տիրական ձեռքով մթագնում է ամեն ինչ..., –

հերթագայող այս բացատրությամբ. «...երբ ես ասում եմ, թե Ամուրը սպանում է իմ մյուս բոլոր ոգիներին, այնուամենայնիվ տեսողության ոգիները մնում են կենդանի, թեկուզ և իրենց օրգաններից դուրս

...Եվ արբեցման սարսուռ են բերում...

Ասես, քարերը գոչում են. «մեռիր...»

Եվ նորից սոնետին կամ սոնետայինին հետևում են այլաբանություն-վերացարկումների իմաստաբանական ծանուցումներ. «Երբ ես գրեցի այս սոնետը, իմ մեջ ցանկություն առաջացավ ավելացնել ևս մի քանի խոսք, որպեսզի ներկայացնեմ ևս չորս վիճակ, որոնք, մնում էին, ինչպես ինձ թվաց, դեռևս չարտահայտված։ Նախ ես ցանկանում էի պատմել այն ցավը, որը զգացի, երբ իմ հիշողությունը մղում էր երևակայությանը պատկերացնել, թե Ամուրը ինձ ինչ դարձրեց...» (էջ 21), ապա հաջորդ աստիճաններից այս մի քանիսը՝ անշուշտ, ինչ-որ չափով ամբողջացնելու մտադրությամբ՝ վերը նշված դանթեական փիլիսոփայական-գեղարվեստական համալիրը։

Որը պահանջում է շարունակել այլացումները. «Երբ գեղուհիները իրար մեջ խոսակցություն սկսեցին, – ինչպես երբեմն մենք տեսնում ենք երկնքից իջնող գեղեցիկ ծյանը միախառնված ջուրը, – այդպես էլ ինձ թվում էր, թե լսում եմ նրանց բառերին միախառնված հառաչանքներ...» (էջ 23)։ Ասել է թե՛ տեսողական ու լսողական խառնածին համատեղ զգայություններ ու երևակայություն։ Եվ սրան էլ հաջորդում է բացատրությունը. «...առաջին դեպքում ես խոսում եմ Ամուրի

պոտենցիալ վիճակից, երկրորդում՝ այն մասին, թե ինչպես է պոտենցիալ վիճակը վերածվում գործողության...» (էջ 27): Այսպես համաճարեղ Դանթեն բացատրելով-մեկնաբանելով ցուցադրում է բանաստեղծական արվեստի ներգոյաժին-ներհոգեկան ընթացքները. զգայությունների առարկայացումից՝ այլաբանական-գուգորդական այլացումներով մինչև ապրումներ, տրամադրություններ, հոգեվիճակներ տարբերակելը՝ վերացարկվածի այլացումներով համդերձ. ինչպես այս մեկը. «Ազա-հանդես տեսա սերը», ինչպես այս մյուսը. «Նրանք նետում էին չար տխրության բոց...» (էջ 27, 29):

Ակնհայտորեն առարկայական ու զգայական հատկանիշների համախառն փոխակերպություն, որի «յարդարացումը» հրովարտակի պես հնչող սույն բանաձևումներն են: «...Ռւրեմն և որքանով բանաստեղծներին թույլատրվում է երևակայության մեծ ազատություն, քան նրանց, ովքեր գրում են արձակ... մենք տեսնում ենք, որ բանաստեղծները ամշունչ առարկաներին դիմում են այնպես, կարծես թե դրանք ունեն զգացմունքներ ու բանականություն, և նրանց հարկադրում են խոսել ոչ միայն որպես իրական առարկաներ, այլև մտացածին...»: Հենց այդ թելադրանքով էլ բանաստեղծական հյուսվածքում՝ «...որոշ երևույթներ խոսում են այնպես, ինչպես, եթե լինեին սուբստանցիաներ ու մարդիկ» (էջ 36):

Պարզ ու մեկեն սա ընդհանրացում-մեկնաբանություն է «Նոր կյանքի» այն սոնետների ու կանցոնների, որոնցում Ամուրը հանդես է գալիս բանաստեղծական երևակայական-մտացածին խառնածին հատկանիշներով ու գործողություններով. «...Ես Ամուրի մասին խոսում եմ այնպես, ինչպես, եթե նա ունենար ինքնություն կեցություն, և ոչ թե լիներ միայն բանական էություն (Существо), այնպիսին, ինչպիսին եթե նա լիներ մարմնավորված, որը, իրապես ասած, կեղծ է, որքանով Ամուրը ոչ թե գոյություն է, այլ հատկանիշ գոյության մեջ: Ես խոսում եմ նրա մասին, որպես մարմնական երևույթի և անգամ որպես մարդու, մի բան, որ ակնհայտ է իր մասին իմ երեք ասածներից. ես հաստատում եմ, որ տեսնում եմ ինչպես է նա գալիս, և քանի որ «գալիս է» նշանակում է գործողություն տարածության մեջ, և ես տալիս եմ նրան մարմնի հատկություն: Ես գրում եմ նաև, որ Ամուրը ծիծաղում էր և որ նա ասաց. այս ամենը հատուկ են մարդուն, հատկապես ծիծաղելու հատկությունը, հետևում է, որ ես Ամուրին վերագրում եմ մարդկային հատկություններ...» (էջ 35):

Մոտավոր հարաբերականով սույն համալիրով էլ առարկայացվող-մարդկայնացվող և հակառակը, – մեծապես տեսողական-լսողական զուգորդական այլացումներով տարբերակվում են Ամուրի տված խլրտացող ուրախություններն ու տխրություն-վշտերը, հերթագայող մի համ-զույցում էլ միախառնվելով վերակերպվում *բաղձալի երանության՝ ասել է թե՛ Բեաթրիչին*:

Հայտնապես սույն մեջբերումները հետապնդում են որոշակի նպատակ: Այն է. բանաստեղծական մուտքից սկսած ցուցադրել Չարենցի օրգանական հարազատությունը Դանթեի ավանդներին՝ որդեգրած ինչպես անմիջականորեն Մուրատ-Ռափայելյանի սան Դոնդախյանի միջնորդությամբ, այնպես էլ միջնորդված Դժիբիշևսկու և առհասարակ 20-րդ դարի լեհական գրականության միտումներից՝ վերջինիս Դանթեի ավանդների հետ անհերքելի օրգանական ընդհան-րություններ, որպիսիք դժվար չէ տեսնել այս էջերում՝ Դանթեից քաղված հատվածները համեմատելով *«Երեք երգին»*, լիրիքական բալլադ-ներին վերաբերող էջերում լեհականից վկայակոչված-արծարծված հատվածների ու միտումների հետ⁴:

Անհերքելի տվյալներով 19-րդ դարի երկրորդ կեսից համաշխարհա-յին գրականության մեջ (և ոչ միայն գրականության) նկատվում են դանթեական ավանդների վերակոչման-վերաբորբոքման խորացող հզոր տեղաշարժեր: Նաև դրսևորված հիշարժան այնպիսի իրողություններով, որպիսիք բազմիցս արձանագրել է դանթեագիտությունը. «Տպագրու-թյան գյուտից սկսած Դանթեի պոեմը հրատարակվել է այնքան, ինչքան աշխարհում ոչ մի գիրք, բացի Աստվածաշնչից: Դեռ հարց է, թե արդյոք Աստվածաշունչը «հրատարակվել է ավելի հաճախ, քան *«Աստվածա-յին կատակերգությունը»*... Ներկա ժամանակներում (ասել է՝ 900-ականի սկզբներին՝ Ալ. Ջ.) տարի չի լինում, որ լույս չտեսնի պոեմի բնագրային մի քանի հրատարակություն, էլ չենք ասում թարգմա-նությունները... Պոեմի անսովոր տարածումը մասամբ բացատրվում է նրանով, որ Իտալիայում «Divina Commedia» ուսումնական պարտադիր առարկա է: Իտալիայի բոլոր գիմնազիաներում, լիցեյներում և հա-մալսարաններում տարին բոլոր «Աստվածային կատակերգությունը» կարդում են, բացատրում, հնչում են անգիր, այնպես որ Իտալիայում այժմ չկա կրթված որևէ մարդ, որը միայն մակերեսայնորեն ծանոթ լինի այդ ստեղծագործությանը», – գրում է հիշարժան դանթեագետ

⁴ Տե՛ս Ալմաստ Չաքարյան, *Եղիշե Չարենց, գիրք 1, 1997, էջ 88-163*:

Սկարտագինին, եվրոպական աշխարհի թարգմանությունների շարքում թվարկելով հայերենը⁵։ Բնորոշ է, որ այդ շարքում Դանթեի հանդեպ գորացող հետաքրքրություն է նկատվում հատկապես Գերմանիայում. «...միայն 18-րդ հարյուրամյակի վերջին սկսեցին ոչ միայն կարդալ Դանթեին, այլև հիմնալ նրանով։ Մինչև վերջին ժամանակներս, — շարունակում է Սկարտագինին, — Գերմանիան այդ ասպարեզում ցուցաբերում է ընդօրինակման արժանի մափաձեռնություն։

Իտալացիներն արդեն շատ բան են սովորել գերմանացիների վաստակից, և, կարելի է հուսալ, ժամանակի հետ կսովորեն առավել ևս»⁶։

Համաշխարհային գրապատմական իրողությամբ իտալացիների կողքին առավել սովորող-հիացող-ընդօրինակող-ժառանգողները լինում են դրացի լեհերը. սկսած *լեհական Դանթե համարվող Միցկևիչից* մինչև Պշիբիշևսկի, Տերտմայեր և ուրիշներ. 19-րդ դարի ընթացքով... 20-րդ դար։

Եվ կյանքի, իրոք, ճակատագրական բերումով հոգևոր ստացվածքները Պոլյակովներից հաչափովում է վեներիկյան Մխիթարյաններից եկող ստացվածքներին։ Ի դեմս Ղոնդախյանի, որը վերը նշված ուսումնառությամբ անտարակույս ոչ միայն հանգամանորեն ծանոթ էր Դանթեի կյանքին ու «Աստվածային կատակերգությանը», այլև «Նոր կյանքին» ու «Խնջույթին»։

Ուրեմն և Կարսի այգու տնական գրույցներից նրա հետ պատանի եղիշեն մանուսկրներ է կուտակել ոչ միայն «Դժոխքից», այլև «Նոր կյանքի» սոնետներից ու կանցոններից, առավել ևս *երանելի Բեաթրիչեից*։

Կարելի է հաստատապես ասել, որ այդ տպավորությունների էմոցիոնալ տրամաբանությամբ էլ յուր սիրած կապուտաչյա Աստղիկը՝ որպես թե՛ Հայրենիքի, թե՛ անձնական երանելի բախտ, աստվածային էությանը ու տենչամեղով, այլաբանորեն թևածում է «Կապուտաչյա Հայրենիքի» խորագրից՝ վերջնամաս։ Գիշտ այնպիսի *իմաստասիրական սիրո* ելևջներով, ինչպիսիք գտնում ենք «Նոր կյանքի» տեսլային-երազային դարձդարձումներում։ Հատկանիշներ, որպիսիք միաժամանակ հուշում են, որ, հավանորեն, պատանի Ղոնդախյանից լսել է և արտասանություններ՝ հայերեն բառացի թարգմանությամբ։ Ինչպես հատկանշական այս տողերը. «...Ամուրը սկիզբ է առնում

⁵ И. Скартацини, Данте, СПб, 1905, с. 173-174, 175.

⁶ Նույնը, с. 174.

այնպիսի ազնիվ տեղից, ինչպիսին Գեղուհու աչքերն են» (էջ 48) (ասել է ինչպես իր սերը՝ Աստղիկի կապույտ աչքերից): Կամ սա. «...այդ կանցնում դառնորեն սգում են երկու անձ. մեկը՝ ինչպես եղբայր, մյուսը՝ ինչպես ծառա», կամ էլ՝ «Ամուրին լսել սրտում...» (էջ 44, 45) և այլն:

Կարելի է ենթադրել, որ Հայր Արսեն Ղազիկյանի հետ հարցում խոսք ու զրույցը պետք է որ սկսած լինեն հենց Ղոնդախյանին վերաբերող հուշերից ու Հ. Նազարյանցից, աստիճանաբար վերաճելով՝ քնակոխելով բանաստեղծական մտածողության առանձնահատկությունների ու մանրամասների, այլաբանական անսպառ շերտերի ու փոխաբերական պատկերավորման ամենատարբեր մեկնությունների լայն ոլորտներ: Նաև վերաբերող «Նոր կյանքի» տեսլաշարային բնույթին, քանի որ էպոս տեսլաշարային է նույնպես և «Կապուտաշյա Հայրենիքը», ինչպես և «Նոր կյանքի» «քաղցր ոճին» վերաբերող կարևոր մյուսը, որ ենթադրում է բանաստեղծական ռճական օրգանական ներդաշնակություն՝ անձնապես խորապես վերապրած զգացմունքների հետ: Հատկանիշ, որ դարձյալ նույնությամբ հատուկ է «Կապուտաշյա Հայրենիքին»:

Ղանթեի սոնետներում ու կանցնոներում խորապես ապրված զգացմունքը սերն է. սիրուց է սկիզբ առնում, շարունակվում, ապա և Բեաթրիչեի մահվան տառապանքին միախառնված վերջավորվում «Նոր կյանքը»: Խորությամբ վերապրված սիրուց է սկիզբ առնում, շարունակվում, առկախվում և «Կապուտաշյա Հայրենիքը»:

Աստղիկի և Հայրենիքի միաձուլ սիրուց:

Անկարելի է, թե Հայր Ղազիկյանը դիտելով-դիտած և վայելած չլիներ Ղանթեի հետ Չարենցի հարազատության այս ակնառու երակները, մանավանդ գիտե՞նալով, թե քանի՜-քանիսին է ընդօրինակողի բախտ վիճակվել եվրոպական գրական շրջաններից: Ուրեմն և որպիսի երանավետ բախտավորություն... եթե գիտեր նաև, որ չկա իտալական որևէ բանաստեղծ, որ կրած չլինի հանճարեղ Ղանթեի ազդեցությունը:

«Աստվածային կատակերգության» թարգմանության ընթացքով խորապես գիտակ միջնադարյան աստվածաբանությանն ու գեղագիտությանը՝ հայոց միջնադարյան բանաստեղծության և իմաստասիրության տարբերակային ավանդներով հանդերձ, – անշուշտ, Հայր Ղազիկյանը խորամուխ էր Ղանթեի հետ Չարենցի հարազատության բուն ակունքներին. այն է թե՛ առավել հատկանշական այն առանձ-

նահատկություններին, որպիսիք անկապտելի տոհմիկ տարերքն են հայոց բանաստեղծական-գեղարվեստական մտածողության:

Ուրեմն և համադրել-համեմատության համար հիշենք դանթեագիտության մատնանշած հիմնականներից մի քանիսը. անշուշտ, գունարելով «Նոր կյանքից» վերը քաղված իր իսկ ծանուցած-բացատրած հատկանիշներին: «Աստվածային կատակերգության» հեղինակը, ասես, մտածում է փոխաբերություններով. փոխաբերական դարձվածը, ինչպես և համեմատությունները... սիրում է ծավալել (էջ 464): «Դանթեն սիրում է, ելնելով ներքին ինչ-ինչ հակասությունից... համեմատել միմյանցից հեռու առարկաներ կամ հասկացություններ» (էջ 461): «Դանթեի սիրած ստեղծագործական միջոցներից մեկն էլ կարդացածի համադրումն էր... իր տեսածի կամ երևակայականի հետ. այսպես ստացվում էր համանման համեմատությունների շարք, որով և ուժեղանում էր բանաստեղծական թափը» (էջ 463). և վերջապես՝ Դանթեն սիրում է հակադրություններ. և ի վերջո. «...Դանթեն խորանում է վերացարկունների ամտառում՝ չափազանց վտանգավոր փորձարկ, որ կարող էր կործանարար լինել նրանց համար, ովքեր չունեին նրա հանճարը, բայց նրա համար բացում էր նոր ուղիներ... ավելի հստակորեն գիտակցելով իսկական փիլիսոփայական լեզվի պահանջները՝ Դանթեն տքնում էր արտահայտության այլաբանական կառույցներում» (էջ 428):

Հայտնապես Նարեկացու մտածողության ու արվեստին ինքնահատուկ արտահայտչական համակարգ⁷: Իրողություն, որ, անշուշտ, մեծապես օգնել է Ղազիկյանին՝ թարգմանական բեղմնավոր աշխատանքում: Նույնպես Չարենցի հետ խոսք ու զրույցի անսպառ նյութ՝

⁷ Ինչպես այսպիսիք՝ դիտարկված եղիշե վարդապետ, Նարեկը հայ գրականության մեջ (Երուսաղեմ. 1947) մեկնության էջերում. «Իր սատանան ավելի հզոր է և գեղեցիկ, քան հրեշտակը, և իր դժոխքը ավելի ահավոր և լավ մտատեսված, քան արքայությունը» (էջ 51): «Ոչ մեկ վիճակ կը բավե սևեռելու համար այս ամենի աղոթողին ընդհանուր դիմագծությունը: Բանաստեղծը ամբողջովին լուծված է մեղավորի դիմակին տակ...» (էջ 53): «...Ամբողջ մարդկությանը փոխարինելու այս կեցվածքը մեծցուցած է Նարեկի տարողությունը, բայց որոշ չափով այլայլելով անոր հոգեբանական խորությունն ու ծշտությունը» (էջ 54): «Նարեկը առատ է փոխաբերություններով... Միտքն ու մեղքերը տեսանելի առարկաներու և էակներու ձևով կը տեսնեն...» (էջ 63):

Ըստ ամենայնի հետաքրքիր է գրականագետ Չ. Ավետիսյանի տեսական դիտարկումը. «Սատյանը բնութիւնով շատ ավելի ապաշխարունքային է, քան աղոթքային: Աղոթքը հոգեվիճակի պասիվ դրսևորում է, ապաշխարանքը՝ ակտիվ, մարտնչող: Սյուտեղ է, որ Սատյանը դուրս է գալիս միստիկական գրականության անձավից՝ հաստատուելով իր բացառիկությունը». տես Գթ, 2003, 14 նոյեմբերի:

իր թարգմանած Հոմերոսի, Վերգիլիոսի «Իլիականի», Հորացիոսի «Արվեստ քերթողականի»... և ամենից ավելի Դանթեի «Աստվածային կատակերգության», «Նոր կյանքի», «Խնջույքի» շուրջը՝ գեղարվեստական համակարգի տիրական դաշտով:

Դանթեականի ուղերսներ «Գիրք ճանապարհի»-ում

Մտածողության ու արվեստի թվարկած բնութագրական այդ հատկանիշները, օրինական իրավունքով, կարող ենք կրկնել հասուն Չարենցի հասցեին: Ամենից առաջ նկատի ունենալով «Գիրք ճանապարհին»:³ Սկսած ակնառու տեսլային-տեսլաշարային հատկանիշից, շարունակելով հաջողական մյուսները. այն է. Չարենցը՝ ասես թե մտածում է փոխաբերություններով, «փոխաբերական դարձվածները, ինչպես և համեմատությունները սիրում է ծավալել», ծավալելով վերացարկել, տքնել «արտահայտության այլաբանական կառույցներուն» և այլն և այլն. եվ այս ամենը հաստատելու համար բավական է վկայակոչել «Գիրք ճանապարհի» թեկուզ միայն «Մասիվան տեսիլը»: Համեմատությունների կողքին փոխաբերությունների քացահայտ տաբափ. այլաբանական անվերջանալի կառույցով, փոխաբերություն-վերացարկումների ծավալումներով⁴. ինչպես արնափոփուր գետ, խաբույլ, դարձդարձիկ բազմադեմ սնտառ, «Մտածումի նավ»... Կտնմում առկա հենց այնպիսի դերով ու շրջապատվողով. որպիսին դանթեագետները շեշտելով բնութագրում են ոչ միայն «Աստվածային կատակերգության» մեջ. «...նավառագաստ-նավահանգիստ» (կյանքի ինչպես և ստեղծագործության ճանապարհ) Դանթեի ամենասիրած փոխաբերություններից մեկը: Երկակի նշանակությամբ. ըստ որի կյանքն ու ստեղծագործությունը անբաժան են, – կարելի է գտնել և «Խնջույքում» ու սոնետներում (էջ 464):

Ընդ որում, արծազանքելով Դանթեին, հարազատ ժողովրդի ճակատագրին սեպվող իր Կտնմում փոխաբերության տարբերակային նույնօրինակ մեկնություն է հյուսում-հնչեցնում և Չարենցը.

³ Համակարգային այս շարքը հյուսված է վերը նշված “Малые произведения” գրքում գետնդրված И. Н. Голенищев-Кутузов-ի “Поэтика Данте” և “Жизнь Данте и его малые произведения” ինտագրություններից:

...Ահավասիկ գնում ենք քեզ հետ միասին, աշակերտ ու վարպետ,
(ասել է՝ Դանթե և Չարենց.. Ալ. Զ.)

Քերթության թոթովախոս մանուկ և այր բազմավաստակ,
Մեր խոհերով, մեր կյանքով, մեր երգերով
անհունորեն տարբեր,

Բայց և հարազատ ու արնակից, իբրև
միևնույն մարդկության երկու տարբեր հասակ: -

Ընկնում ենք քեզ հետ միասին մենք ճանապարհ երկար⁹,
Եվ մեր առջև ահա իր հորձանքն է ձգում
արնափրփուր մի գետ...
Եվ մենք նստում ենք Մտածումի նավը, որ
նավարկենք քեզ հետ: -

Գնում ենք ահավասիկ քեզ հետ Քերթության ու
խոհի դժվար ճանապարհով
Դեպի ափը դեմի՝ ամեն հույս ու հավատ թողնելով
այս ափին,
Եվ Մտածումն ահա, որպես մշտնջենական ու կորովի
Քարոն,
Նավարկում է դեպի Անցյալը, դեպի Անցյալը
դառն
Դեպի ափը Մահվան ու Սարսափի... (4, 225-226):

Լատինական պոեզիայից, ինչպես Դորացիոսի «Օդայից», հայտնի
այդ նույն ծով-ծովագնաց-նավահանգիստ փոխաբերությունը Դանթեի
«Խնջույքում» արդեն հանդիպում է երկու տարբերակով. «Հյորավի, ես
նավակ էի անդեկ ու անառազաստ. չար քամին... դառն աղքատու-
թյունից թիավարում էր նրան երկրի տարբեր նավահանգիստներ,
ծովափեր ու ծովախորշեր...» (էջ 116): Տարբերակ, որի առավել էական
բեկորները՝ որպես այլաբանական խարիսխ անշրջանցելի են «Պատմու-
թյան քառուղիներով» պոեմի առաջին իսկ հատվածից. մեկը մյուսին
ծայնակցող-արձագանքող, միաժամանակ և՛ ցրված, և՛ հավաքական
իմաստային այսպիսի դաշտով ու միության կենտրոնով.

⁹ Դիրավի վենետիկյան խորհրդանշային տեղանքի շրջանառություն...

Պատմության քառուղիներով մենք քայլել ենք երկար,
 Անդել, ցաքուցրիվ, անգաղափար...
 Այն անգո առավոտից, երբ լեզենդական
 Իր խարույկն է վառել մեր անգո նախահայրը,
 Այս Մասիսի հանդեպ, այս անիրական
 Արարատյան դաշտում, - որպես զրույց անծայր մի
 Տարածվել է ուղին մեր սնապատմելի...
 Եվ գնում է այսօր ու երկարում էլի
 Դեպի ի՞նչ անհայտ ափեր ու գալիքներ անծիր... (4, 203):

«Էպիքական լուսաբացից» սկսած նույն փոխաբերության կիսացրված-կիսահավաք որոշակի բեկորներ են շրջագայում և Չարենցի, այսպես կոչված «ծրագրային» բանաստեղծություններում: Բեկորներ, որոնք այս դեպքում էլ աղերսներ ունեն *«խնջույքի»* նույն առաջին տրակտատում համդիպող երկրորդ տարբերակի հետ. «...ժամանակն ահա կանչում ու պահանջում է, որ իմ նավը թողնի նավահանգիստը. ուստի իմ ցանկության քանու համաձայն ուղղելով Բանականության առագաստը, ես դուրս եմ գալիս բաց ծով՝ թեթև նավարկության արժանավայել փրկարար նավակայան հասնելու հույսով...» (էջ 135): Այնպես որ կամենանք-չկամենանք, պետք է ընդունենք, որ նոր «նավարկության» ելած Չարենցը արդեն իսկ «Էպիքական լուսաբացով» խորքային ընդհատակայա լիցքերով վերստին Դանթեի դետ էր: Եվ ոչ միայն ակնհայտ «բեկորներով», այլև սեփական «Մուսային» օրգանական ողջ էությանը ու կենվածքով: Հայտնապես նորօրյա հարազատ արձագանքը «խնջույքի» երկրորդ տրակտատի սույն հատվածի. այդ հատվածում՝ Վեներային տեղադրելով երրորդ երկնքում, Դանթեն՝ ցուցադրելով երկնքի «սիրով լի շարժումները», գրում է. «Այդ երկնքում մարմին է ստանում առաքինական մի բոց, որի ուժով, նայած այն ընդունելու իրենց պատրաստականության, - հոգիները բռնկվում են սիրով: Եվ՝ քանի որ հները նկատել էին, որ այդ երկինքը՝ այստեղ, երկրի վրա հանդիսանում է սիրո պատճառ, նրանք Ամուր աստծուն հայտարարեցին Վեներայի որդի, ինչպես այդ մասին վկայում է Վերգիլիոսը «Էնեականի» առաջին երգում, որտեղ Վեներան դիմում է Ամուրին այսպես. «Իմ որդի, իմ ուժ, ամենաբարձրյալ հոր զավակ»... ինչպես և Օվիդիոսը «Մետամորֆոզների» հինգերորդ գրքում, որտեղ ասում է, թե Վեներան Ամուրին ասաց. «Իմ որդի, իմ զենք, իմ ուժ»:

Եթե հիշում եք «Էպիքականի» «Խոհ» քերթվածին բնաբան է կցված «Սերը, ահա՛, նրա միակ մեղքը» տողը (4, 38)¹⁰: Ասել է թե՛ քաղված մեկնության ոգով՝ անսուտ ու անբիծ հավատ. վերին համգանակ «Իր որդի, իր զենք, իր ուժ»։ հիրավի այս եռաբաղադրիչ միասնությամբ էլ կարծիր թելի պես անցնում է «Էպիքականի» առաջին էջից վերջինը։¹¹

Հետևելով «Մահվան տեսիլի», այլև «Գիրք ճանապարհիի» մյուս քերթվածներին, կարելի է պարզորոշ դիտարկել նաև մասնավորապես «Դժոխքի» ածականների վերաբերյալ արձանագրվող առանձնահատկությունը. «...Այդ ածականները, ասես թե, քառակի միասնությամբ սարսռազդու անձրևումով հարվածում են մեղսագործներին։ Դանթեն օգտվում է ռիտորիկայի միջոցներից ոչ թե որպես «ornatus» - «զարդարանք», այլ բանաստեղծական որոշակի նպատակի հասնելու միջոց (էջ 459)։

Ահավասիկ. Չարենցի դեսպուն էլ քառապատիկ թանձրացումներով ածականներն օգտագործվում են հարազատ ժողովրդի անցած պատմական ծանրածանր ճանապարհի ու բախտի դրվագներ մարմնավորելու նպատակով.

...Քայլում ենք, իրարու բռնած, քայլերով տարտամ,
երերուն,

¹⁰ ՕՅսմսն, Баллады — послания. М., 19134 с. 116.

¹¹ Հենց այն, ինչ Նարեկի վերաբերյալ արձանագրում է անվանի գրականագետ-հայագետ Պողոս Խաչատրյանը. «...մեկնիչներին զբաղեցրել է բանաստեղծական մեծածավալ երկի գլուխների հաջորդականության պատճառաբանումը, այն տրամաբանական կապի հայտնաբերումը, որով յուրաքանչյուր հաջորդ գլուխ ընդհանուր միության մեջ է մտնում նախորդի հետ։ Միասնության այդ գիտակցումը բխում էր իր իսկ Նարեկացու հուշումից, թե՛

...փոխնալ զեղանակ բանիս,

Այլ ոչ զեղկութիւն աղէտիս (ԻԾ, 4-5)։

Հետևաբար, հայ բանաստեղծության ամենասևեռում երկի կառուցվածքային միասնության հիմքը հարակառ ողբերգական տրամադրությունն է, որը նրա բոլոր գլուխների լույսնում է կազմվում, և որը, սակայն, մշտափոփոխ ու ելածածան ընթացքով է զարգանում, քանի որ Նարեկացին գլուխ առ գլուխ փոխում է իր խոսքի եղանակը, գտնում արտահայտության նորանոր միջոցներ ու հնարանքներ։ Ահա իմացության այդ հիմքի վրա մեկնիչները, երբ առիթ է ներկայանում, շեշտում են այս կամ այն գլխի հարաբերությունն ու աղերսը նախորդ գլուխների հետ։ Լուծմունքի երկրորդ և երրորդ խմբագրություններում, օրինակ, հինգերորդ գլխի 5-րդ տողի («Քանզի որո՞վք դիմօք վերագրեցելով նշանակօք աղարտեցելովք») կապակցությամբ նշվում է, որ «գլխորորդ ծառի բանսն ասէ, զոր վերոյ գրեցաւ...»։ Պ. Մ. Խաչատրյան, Նարեկի միջնադարյան լուծմունքը, 1990, էջ 126-127։

Ամուղի, ինչպես մոլորված երկու կույր, կամ

ամօգ մանուկ:

Միևնույն մառախուղն է բռնել թե՛ մոտիկը մեր,

թե՛ հեռուն,

Միևնույն լռությունն անհուն... (4, 226):

Իրապես, շատ ավելի տեսանելի նշումներով, բանաստեղծական հարուստ ու քաղմերանգ հնարավորությունների ցուցանիշ, որով Ն. Ջարյանին «փառք ու պատիվ» վիճակվեց դատափետել «Գիրք ճանապարհի» «ածականային կուտակումները»¹²... Սակայն իրականում ցուցանիշ ու դրսևորում բանաստեղծական այնպիսի մտածողության ու համակարգի, որի բացատրությունը դարձյալ պատկանում է հենց իրեն՝ Դանթեին: «Խնջույքի» նույն առաջին տրակտատում՝ անդրադառնալով կանցումների փոխաբերությունների կառուցվածքային բնույթին, գրում է. «...սույն նկատառումով, ամեն կանցումի առիթով ես նախ հերթականորեն պետք է դատեն դրանց ըստ տառացի նշանակության, իսկ հետո միայն այլաբանության՝ ասել է՝ թաքնված (կամ խորախորհուրդ՝ Ալ. Ջ.) ճշմարտության վերաբերյալ... քանի որ տեսողությունը միտքը սկսեռած է պահում արտաքինի ու ներկայի վրա, իսկ մյուս միտքը՝ ներքինին ու անցյալին՝ հիշողությամբ» (էջ 137):

Այս բաժանումով հերթականորեն «տառացի նշանակությունը» կազմում է կանցումի առաջին մասը, այլաբանականի բեռը մեծապես կրում է երկրորդ հատվածը. իսկ կանցումի վերջին՝ հինգերորդ տանը համընկնող երրորդով էլ՝ «...հեղինակը դիմում է հենց, ասես, քաջալերելու համար իր ստեղծագործությունը» (էջ 138):

Եվ այսպես. «տառացի նշանակությամբ» մուտքից ծայր առնող ծավալուն կամ կարճառոտ փոխաբերություն և կամ զուգորդական համեմատություն՝ այլաբանորեն դրվագավոր միջնամասով և ապա

¹² «Մեր պոեզիայի լեզվի շուրջը» դիսպուտում (1934 հունիսի 8-10-ը)՝ «Ընկ. Ն. Ջարյանը իր ըմդարձակ ելույթում... այն միտքը զարգացրեց, թե ածականների առատ գործածությունն ընդհանրապես բնորոշ է միստիկ և ոռմանտիկ գրողներին, այնպիսի գրողների, որոնց ստեղծագործության բնորոշ գիծն է անորոշությունը, վերացականությունը և այլն: Այս տեսակետից մոտենալով ժամանակակից պոեզիայի լեզվին... օրինակներ բերեց ընկ. ընկ. Չարենցի, Սահարու և Ալազանի ստեղծագործություններից... Ընկ. Ջարյանը ածականների գործածության այս ու այն փաստերից բխեցնում էր սոցիոլոգիական հետևություններ...» (6, 548, 790), Գթ, 1934, 20 հունիսի: Ինչպես գյուներեցին կասեր = խելքի աշեցեք...

վերջնամասային դիմումնային «քաջալերանք»: Կառուցվածքային հիմնասյուն, որը խորամուխ լինելու դեպքում կարելի է լայնորեն դիտել ու զատել «էպիքականից»՝ «Գիրք ճանապարհի» և անտիպ էջեր ձգվող Չարենցի անգուգական խոհերում, տաղերում ու խորհուրդներում... տպագրված ու անտիպ *լայնաշունչ քերթվածքներում*:

Հիմնովին պարզունակություն բացառող գեղարվեստական համակարգ, որի օրենքներով *խսկական մեծ արվեստը* ենթադրում է ստեղծագործողի մտքի ու զգայական աշխարհի բազմաշերտ խոյանքի կարողություն, որի ուժով՝ «տառացի նշանակության» թիկունքում, փոխաբերության, համեմատությունների, ինչպես և դրանց ներառած «ածականների» տարողության ողջ համալիրը գործում է խորքային խորախորհուրդ ճշմարտություններ ու գաղափարներ մարմնավորելու օգտին: Հասկանալի է, ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ համատեղ՝ կոչված ժառանգելու Արիստոտելի ու Պլատոնի սահմանած՝ կատարսիս-պաթոս-ֆաբուլա գեղարվեստի ու գեղագիտության հիմունքների հիմունքին:

Ըստ այդմ պատահական չէ, որ ժամանակների ընթացքով Չարենցի գրավոր ու բանավոր բառապաշարում «պոեզին» ու «ստիխին» փոխարինելու են զալիս *քերթվածք, քերթողականը, քերթությունը*. որոշակիորեն առավել շեշտված խոհական ներքին, այլև գաղտնագիր («խրթին») տարողությամբ, պաթոսային առավել լայնաշունչ թափով, դրա ներսում հոգևոր-ոգեղեն *մաքրագործումի գորացող «չարչարանքով»* նույն մաքառում-մաքրագործմանը սեպվող սովորական աչքով իսկ նկատելի է *«քաջալերանքի» եռանդավորող հաճախականությունը*:

Հատկանիշներ, որպիսիք տարբեր ժամանակներում տարբեր չափով Չարենցից անմիջականորեն ժառանգեց 20-րդ դարի հայոց բանաստեղծության հաջորդ սերունդը: Տակավին 40-ականի առաջին փորձերից Պ. Սևակը՝ հետագայում խորացող-ծավալվող հատկանշային-ժանրային նոր տարբերակներով ու հայտնություններով, ինչպես ասենք, «տառացի նշանակության» սեղմությունը, «Վերնագիրը վերջուն» և «քաջալերանքի» նոր տարբերակները. Դանթեի սահմանած սկզբունքի համաձայն, ըստ որի գլխավորը խնայվելով տարվում է վերջ, «քանի որ այն, ինչ ասվում է վերջաբանում, ավելի լավ է տպավորվում լսողի մտքում» (էջ 148): Այո...

Բազմափեղկ հուշարարություն

Եվ ամեն դեպքում Ղանթեի ստեղծագործությանն ու մեկնություններին խորամուխ լինելու տևական ընթացքներով՝ Չարենցը, անկասկած, քերթողական արվեստի էության, հյուսվածքա-կառուցվածքային բնույթի ուսումնառության անուրանալի դպրոց է ամցել անձամբ Չայր Արսեն Ղազիկյանի շնորհիվ ու օգնությամբ: Եթե պատմանեկան տարիներին հեռակա ու միջնորդությամբ, ապա 1925-ի Վենետիկում եղած միջոցին անմիջականորեն:

Եթե գիտենք, որ Վենետիկում մնացել է 1925-ի մարտի 3-ից 28-ը, այսպե՛ս համոզված կարելի է ասել, որ քսանից առնվազն տասը օր ու անգամ՝ Իսահակյանի հետ կամ մենակ, այցելել է ս. Ղազար: Գրադարանից օգտվելու հանապազօրյա հացից էլ անհաղթահարելի պահանջով, բայց և Ղազիկյանի, անշուշտ, և Մխիթարյաններից մյուսների, հետ զրուցելու, բաղձանքներ, խոհեր փոխանակելու, ամենատարբեր հարցեր պարզաբանելու ցանկությամբ: Սնտիկ ու լատինական աշխարհի, Վերածննդի իմաստասերներին, դասական փիլիսոփայությանն ու աստվածաբանությանը, քրիստոնեական հոգեբանությանը վերաբերող հարցեր, Ղանթեի մարդկային վարք ու նկարագրին, քաղաքացիական պահվածքին, Իտալիային ու Իտալիայի պատմությանը, *մեծ արվեստին սեպվող* այլևայլ հարցեր, առեղծվածներ... որպիսիք սովորական մոտավոր շրջանակով ներկայացնելն իսկ հաճախ թվացել, այս դեպքում ևս, պարզապես, թվում է անպարկեշտ հանդգնություն: Բայց ի՞նչ արած...

Չայր Ղազիկյանի նրբանկատ վարմունքով, հայտնապես, մեջընդմեջ խոսքը դարձել է Չարենցի ստեղծագործությանը: Անկարելի է, թե, օրինակ «Չարդագողի ճամփորդների» առիթով խոսք բացված չլինի «Խնջույքի» տրակտատներում լայնորեն արծարծված երկնային համակարգի և Պլատոնի սահմանած «իդեաների», այլ խոսքով՝ ընդհանրական սկզբների, ապա և աստղերի փոխհաջորդականության փոխառնչակցության շուրջը. «... ոչ մի գործողություն մեծ չի լինում իր պատճառից, քանի որ պատճառը չի կարող տալ այն, ինչ ինքը չունի» (էջ 142) տրամաբանությամբ և ամեն դեպքում մարդկային ամենավերին առաքինությունների՝ *սիրո և համակարեկցության կամ բարության միևնույն կտրվածքով*: Իր հերթին սիրո ոգու աստեղնային, ահա՛, այսպիսի խորհրդավոր «ճամփորդությամբ», որ ներկայացված է

«խնջույքում»։ «Ես նույնպես ասում եմ, որ հիշյալ ոգին երևում է աստղերի ճաճանչների հետ միասին, որովհետև պետք է գիտենալ, որ ամեն երկնքի ճաճանչներ-դրանք ճանապարհ են, որոնցով երկնային ուժերը իջնում են երկրային արարածներին։ Ճաճանչները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ լուսաբեր սկզբներից ծագող և օդի միջով մինչև լուսավորվող առարկան հասնող ինչ-որ շողեր, իսկ լույսի աղբյուրներ են աստղերի մի մասը, որքանով մնացյալ երկինքը լուսավորվում է, ասել է թե՛ այն թափանցիկ է։ Ահա ինչու, ես ասում եմ, որ այդ ոգին... ծագում է ոչ թե ամբողջ երրորդ երկնքից, այլ միայն Վեներա աստղից» (էջ 146)։

Ակներևաբար սա ճիշտ և ճիշտ Վ. Տերյանի նշանավոր «Fatum»-ի մեկնակետն է ու առանցքը.

Կախարդական մի շղթա կա երկնքում՝
Աներևույթ, որպես ցավը խոր հոգու.
Իջնում է նա հուշիկ, որպես իրիկուն,
Օղակելով լույս աստղերը մեկ-մեկու։

Մեղմ գիշերի գեղազանգուր երազում՝
Այն աստղերը, որպես մոմեր սրբազան,
Առկայծում են կարոտագին երազում՝
Հավերժաբար իրար կապված և բաժան։

Ես ու դու էլ շղթայված ենք իրարու,
Կարոտավառ երազում ենք միշտ իրար,
Միշտ իրար հետ, բայց միշտ բաժան և հեռու,
Աստղերի պես և՛ հարազատ, և՛ օտար...¹³

Եապես վկայություն այն բանի, որ ղեպի Պլատոն ու Դանթե խորհրդապաշտների դարձը 1906-ի սկզբունքային գեղարվեստական հանգանակն էր 21-ամյա Տերյանի։ 1916-1917թթ. հյուսված «*Պարոզագողի ճանփորդներով*» (և ոչ միայն դրանով) 18-ամյա Չարենցը՝ բանաստեղծությանը ժամանակա-տարածքային տիեզերականության ու հավիտենականության նոր որակ ու չափանիշներ ներարկելու կոչված գեղարվեստական այդ խորացող հունի հետ էր։ Սա վերաբերում էր նախ մարդկային ներաշխարհի տարողությանը՝ զգացմունքների, խոհերի, առաքինությունների... պատճառակցական անվերջանալի

¹³ Վ. Տերյան, Եժ, հ. 1, 1972, էջ 31։

հոլովությամբ, երկրային «անկարելի երազների», «անկարելի խնդրության» ճաճանչներով դեպի երկինք՝ Ամուր-Էրոս ձգվող «...երկնային առնչության պատմությամբ»:

«Հարդագողի...»՝ դարձդարձիկ տողերը՝ «...Ու սիրել ենք տրտմությունը մեր հոգու՝ Անրջական կարոտներով ու սիրով», «Որոնեցին պատահական աչքերում Հարդագողի ուղիները ոսկեման» և ապա՝

...Թաղված մնաց իմ աչքերում մի անհուն,

Կապուտաչյա երջանկության առասպել.

Մի երկնային առնչության պատմություն –

Ու կարծրացավ սիրտս՝ անլույս ու անբեր (1, 63), -

Նշան էր այն բանի, որ 1917-ին Մոսկվայում ծեռք բերած Պլատոնի «խնջույքը» Չարենցը յուրացրել էր բավականաչափ հիմնավոր: Իսկ այժմ ահա՝ Պլատոնի՝ «...Չէ որ սիրող մարդը առավել աստվածային է սիրելի մարդուց, քանի որ ներշնչված է աստվածայինով...», - ժամանակին սերտած տողերի ոգով Հայր Արսենի հետ զրույցներում հետամուտ էր դանթեական «խնջույքի» մտատեսություն-ինաստություններին: Անշուշտ նաև Վերգիլիոսի «Էնեականի» շոշափումներով, որը, ինչպես հայտնի է, մեծապես վկայակոչվում-հոլովվում է «Գիրք ճանապարհիի» «Մահվան տեսիլում... ներառյալ «Նավգիկե»...

«Մահվան տեսիլ»

Թող, ուրեմն, զարմանալի չթվա, որ հենց Վերգիլիոս-Դանթե միասնության խորքերում էլ հանգրվանում է այդ բազմաչարչար պոեմի առեղծվածային խորհուրդների խորհուրդը: Զարմանալի չթվա հենց Դանթեին հասցեագրված պոեմի «Մուտքի» տող 50-ից 72 ձգվող վերջնամասի ըստ ամենայնի խոսումն հուշարարությամբ: Ուրեմն և քաղենք որոշակի հատվածներ.

...Իբրև վարպետ միակ, իբրև անկաշառ մարգարե –

Ահավասիկ հառնում է մռայլ միջնադարից

Եվ կանգնում է դեմս, ո՛վ տառապյալ հանճար,

քո կերպարանքի քարե: –

Անցյալի արնակարմիր տեսիլներից շշմած

հայացքներիս հանդեպ,

Որ ուղեցույց են հայցում, և՛ առաջնորդ
 արդար, և՛ կորովի համճար –
 Պատկերելու համար Անցյալի խավարից
հառնած զարիուրանքը...
 Ջարիուրանքն սուլոր աչքերով, որ խորն են ու գերող,
 Դու նայում ես ահա *ոգուս խորքը*, երկա՛ր
 նայում ես *ոգուս խորքը*, –
 Եվ բռնում ես ձեռքս, որ իմձ առաջնորդես
 մռայլ ուղիներով,
 Ինչպես *Վերգիլը լուսավոր*, որ ցույց տվեց մի օր
քեզ երկնային դժոխքը...
 Ընկնում ենք քեզ հետ միասին մենք ճանապարհ
 երկար,
 Եվ մեր առջև ահա իր հորձանքն է ձգում
արմավիրփուր մի գետ...
 Եվ մենք նստում ենք *Մտածումի նավը*, որ նավարկենք
 քեզ հետ: -
 Գնում ենք ահավասիկ քեզ հետ *Քերթության ու Խոհի դժվար*
ճանապարհով
 Դեպի ափը դեմի՝ ամեն *հույս ու հավատ թողնելով*
այս ափին,
 Եվ Մտածումն ահա, որպես մշտնջենական ու
կորովի Քարոն,
 Նավարկում է դեպի Անցյալը, դեպի Անցյալը
 դառն, դեպի ափը *Մահվան ու*
Սարսափի... (4, 224-226):

Ընդգծումների շղթայականությամբ էլ փոխաբերություն-այլաբանու-
 թյունների վերծանումներով հարկ է մեկնել պոեմի էությունը. այն է.
 հայոց պատմության արմավիրփուր գետ, այդ գետի արնակարմիր
 տեսիլներից զարիուրած, «շշմած» հայ բանաստեղծ, որը մռայլ
 միջնադարից հառնող դանթեական արդար ու կորովի ոգուց ոգի առած,
 «երկնային դժոխքի» պատկերներով զինված պարտավորվում է Խոհի
 ու Մտածումի նավով նավարկել՝ Անցյալով, Անցյալը թողնելով անցյա-
 լին, «*հույս ու հավատը թողնելով այս ափին*», ասել է՝ այլևս
 «*Մահ ու Սարսափ*» չհանդուրժող այս ափի սերունդներին...

«Մահվան տեսիլը» ենթադրում է մեկնաբանություն՝ մոտավորապես այսպիսի անճկուն սխեմայով, հակառակ պարագայում անհասկանալի է մնում բանաստեղծի թշնամիներից որդեգրված՝ նախնիների հանդեպ Չարենցի «նիհիլիստական» կեցվածքը¹⁴։ Ըստ այդմ պարզելու-ամբողջացնելու համար Չարենցի իրական կեցվածքը բացատրության-վերծանման կարիք ունեն մաև քաղված հատվածի՝ «...մշտնջենական ու կորովի Քարոն» և «Ինչպես Վերգիլը լուսավոր»։ արտահայտությունները։

Ուրեմն և, հանրագիտարանային հայտնի տվյալներով հին հունական դիցաբանական Քարոնը Սոփքս գետով մնջեցյալների ոգիների փոխադրողն էր ստորերկրյա աշխարհի Զադիսի թագավորություն։ Նույնպիսի տվյալներով Վերգիլիոսը «լուսավոր» է իր «Էնեականով», ըստ որի Տրոյայի գրավման միջոցին աստվածների և իր հոր Անխիզի պատկերները փրկած Տրոյական պատերազմի հերոս Էնեասը, որը այնուհետև ելնում է ծովային ճանապարհորդության՝ գտնելու նոր հայրենիք, - Վերգիլիոսի էպիկական պոեմում գովերգված երկարատև թափառումներից հետո, վերջապես հասնում է Իտալիա, Տիբր գետի արևելյան ափ, Լատին թագավորի թագավորություն։ Այստեղ էլ՝ ամուսնանալով նրա դուստր Լավինիայի հետ, ըստ ավանդության, հիմնում է Դոմեական նոր պետություն։

Հիշենք, որ ըստ ավանդության, Էնեասը՝ Զերկուլեսի, Որփեսոսի և Ողիսևի հետ այն առանձնաշնորհ մահկանացուն է, որոնք արժանացել են Զադեսի թագավորության։ *Առ հայրենիս մատուցած սրբազան ծառայության համար*, որով և դարձել է Վերգիլիոսի մեծաշուք գովերգության առարկա, արժանացել է Դանթեի ուղեցույց-առաջնորդը հռչակվելու պատվին։ Եվ հռչակում է Զայրենիքի հետ հավասար նույն մակարդակի վրա՝ շեշտելով Վերգիլիոսի այս արժանավորությունը.

¹⁴ Չարենցի թշնամիներից շարունակվող «կիսատ-պռատ» այս վարկածը, առանց ոմանց հարձակողական հոխորտանքի, «...նախնիների հանդեպ, անպայմանորեն, ժխտական է, դատապարտող Չարենցի կեցվածքը ձևակերպումով տեղ էր գտել նաև Ս. Աղաբաբյանի «Եղիշե Չարենց» մենագրության երկրորդ գրքում (1977, էջ 257)։ Սենագրությանը նվիրված «Գրականագիտական մերդրում» գրախոսականում (1978) ասվում էր. «...Բոլոր նյարդերով արդիականությանը ծուլված բանաստեղծը մնում է արդիական մահ «Գիրք Ճանապարհի» պոեմներով, որքանով ժողովրդի ճակատագրի ու գոյության խոհերն ու խորհրդածությունները, մերժման կիրքը, պատմափիլիսոփայությունը, ի վերջո, հասցեագրված են ոչ թե մեռյալներին, այլ ժամանակակիցներին ու հետնորդներին։ Տես Ալ. Զաքարյան, Ավանդների ուժը, 1981, էջ 251։

«Վերգիլիոսը էմեասի մասին պատմելիս, – գրում է Դանթեն «խնջույքի» 2-րդ տրակտատում, – որպես ամենաբարձր գովասանք օգտագործում է *«համագթություն»*» (*«сострадательный»*) մակդիրը: Բայց դա այն գթալը չէ, որպիսին նկատի են ունենում առհասարակ մարդիկ, այսինքն կարեկցել ռիշի դժբախտությանը, որն այդ դժբախտության հանդեպ մեր դրսևորած առանձնակի վերաբերմունքն է՝ անբաժան կրթից: *«Համագթությունը»* – կիրք չէ, այլ ոգու յուրօրինակ ազնվավայելչություն, որ ունակ է ընկալելու սերը, գթությունը և մյուս սիրառատ այն զգացմունքները, որոնք մարդը տածում է մերձավորի համդեպ»¹⁵:

Այս քաղվածքները, ինչ խոսք, ինքնանպատակ չեն. առանձին-առանձին և միասին սասել կուզեն, որ «Մահվան տեսիլի» շուրջը (անգամ շուրջը) դատել, նշանակում է յոթն անգամ չափել ու ձևել՝ մոտենալու համար երկի դանթեական էությանը...

* * *

Եվ այդ անհրաժեշտ չափում-ձևումներից մեկն էլ ահա՛ այս է. բանն այն է, որ հունա-լատինական դիցական ավանդական վերը նշված-վերջադրված տվյալները բոլորովին էլ միակ և ցպառիչ բանալին չեն «Մահվան տեսիլի» արտահայտչական արվեստի. ասել է թե՛ հավասարապես և՛ գաղափարական էության մեկնության: Նշված ավանդական ելակետային հավասարագոր մյուսը՝ դարձյալ հունա-լատինական ակունքային խառնուրդով, առնչվում-վերաբերում է մի եզրով Աքիլլեսին, մյուսով՝ նորից Վերգիլիոսին: Ակունքային միասնական խառնուրդ, որ արժարժվելով բնութագրվում է «Դժոխքի» երեսուն-մեկերորդ երգում (1-6)՝ *«Աքիլլեսի միզակն ու Վերգիլիոսի լեզուն»* շեշտադրումով, ուրեմն և այսպիսի բացատրությամբ: Այն է. «...ըստ դիցաբանության Աքիլլեսը իր հորից, Պելևսից, ժառանգել է հրաշագործ մի միզակ, որի հարվածի առաջացրած խոցերը բուժվում էին լոկ *մույն միզակի մի ուրիշ հարվածով*... Դանթեի ժամանակներում իտալացի բանաստեղծները *Աքիլլեսի միզակին էին նմանեցնում սիրած կնոջ նայվածքը կամ համբույրը*: Այստեղ Դանթեն այդ միզակին է նմանեցնում Վերգիլիոսի լեզուն, որ նախ իր սիրտը խոցել էր, ապա սիրտը առել սիրալիր խոսքերով»¹⁶:

¹⁵ Данте Алигьери, Малые произведения, М., 1968, с. 152.

Հիշենք. «Գիրք ճանապարհին»՝ այդ թվում «Մահվան տեսիլը» – մորֆիի ընտելացված Չարենցը հյուսել է 1933-ի առաջին ամիսներին:

¹⁶ Դանթե Ալիգիերի, Աստվածային կատակերգություն, 1969, էջ 701:

Իրոք, արտայայտչական-ոճական դժվարագույն արվեստ. «Մահ-վան տեսիլի» «Մուտքում» որոշակիորեն հնչեցվող խոստովանությամբ.

...Արդ՝ մանուկ եմ ես մորից, և՛ անուժ, և՛

դողահար,

Անհամարձակ, ինչպես աշակերտ, ուժերիս ու

գրչիս անվստահ, –

Լեզվիս վրա կսկիծ, *և՛ ջերմությո՜ւն, և՛ վահր՝*

Աչքերս հառել եմ անցյալին՝ ապագայի նժույզը

նստած, –

Ձե՛զ եմ հառել աչքերս, ո՛վ անցյալի վսեմ

քերթողահայրեր,

Գազաթների Մտքի ու Հանճարի և Քերթության

պետեր, –

Քե՛զ, անհույզ, մարմարյա *Հոմերո՛ս, որ երգել ես*

հերոսների մահը,

Սակայն խաղաղ սրտով, մի մանկական հեքիաթ

լիբրև թե, –

Եվ քե՛զ, լատինական փառքի հռչակը ավետող

Ո՛վ *դյուցազնական և բարբարոս Վիրգիլ* (ընդգծ.՝ Ալ. Ձ.),

Որ ընթացել ես թեև հելլեն հանճարների

սրբագործած հետքերով,

Սակայն ինքնահուն է եղել պղնձյա

արշավանքը երգիդ... (4, 222-223):

Այո՛. ընդգծված տողերի շարունակությամբ՝ ճիշտ այդպես. Աքիլլեսի նիզակի և Վերգիլիոսի արվեստի խառնածին նմանակ. «Կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ» բնաբանի հանգ-հոլոփումով միատեղ-միաժա-մանակ սիրտ խոցած և սիրտը սիրալիլ խոսքով առնող արտահայտ-չական բազմասայրի-բազմաձայն արվեստ: Առաջին տողից վերջինը (հյուսվածքի, ասես, անհատնում հեղեղակերպ թափով ու տարերքով, թևավոր երևակայության ու տրամաբանության անսպառ խաղերով՝ տառացիորեն դանթեական ուժի ու հնչեղության ինքնահուն պղնձյա համալիր-համաձուլվածք, դանթեական գեղագիտության սրբագործված մասունքների հարստության շտեմարանին արծազանքող տեսակ-տեսակ դողանջներով, իմաստասիրական տեսա՛կ-տեսա՛կ ավանդ-ներով: Ներառյալ աստեղնայինը, որով և էապես վերջավորվում է պոեմը.

...Մենք երկար, երկար վազեցինք, սարսափից
խելագար, անհույս,
Այդ մռայլ ու մութ անտառում կորցրած
ուղի ու հավատ, -
Երբ հանկարծ ծառերի միջից երևաց երկնագույն
մի լույս,
Որ աստղի նման *փրկարար շողշողաց հեռվում*
այն խավար (ընդգծ.՝ Ալ. Զ.)
Հևհև, արյունոտ ոտքերով, չանգռելով կուրծք
ու երես,
Վազեցինք *մենք լույսը դեպի, որ ցուլում*
էր ցուլով մի մաքուր ... (ընդգծ.՝ Ալ. Զ.)
(4, 267-268):

Վերջավորվում է դանթեապատկան արվեստի օրինական կարգով՝ նշանավորելով իմաստասիրական նույնափսի հանգանակ, նույնափսի դեր, որպիսին վերապահվում է «Աստվածային կատակերգության» *երեք մասերը վերջավորող աստղերին*: Այն է թե՛ «Դա միայն համաչափության համար չէ, այլ նաև արտահայտություն է այն գաղափարական նպատակասլացության, որ անցնում է ամբողջ պոեմով և նրան շարունակ բարձրացնում է դեպի Իդեալը» (Աստիվո Սոմիլյանո)¹⁷:

Հայտնապես «դեպի իդեալը» գաղափարական նպատակասլաց նույնափսի առաքելություն ու հնչեղություն ունի «փրկարար շողշողացող» աստղը՝ «Մահվան տեսիլ» քաղված և խոսուն-անխոս խորհրդանիշներով շարունակվող վերջնամասում: Ամեն պարագայում թե՛ բանաստեղծի և թե՛ հարազատ ժողովրդի համար առաջընթաց «*դեպի իդեալը*» - ասել է՝ հայրենի հողի վրա օտարների *մղած պատերազմ*-

¹⁷ Դանթե Ալիգիերի, *Աստվածային կատակերգություն*, 1969, էջ 708:

Գտնելով, որ «Մահվան տեսիլում» հիմնականում առկա է Դանթեի «Աստվածային կատակերգության» կառուցվածքը, Զ. Էդոյանը եզրակացնում է, թե «...Գաղափարական պլանում չհամընկնելով. Դանթեի և Չարենցի այլաբանությունները համընկնում են կառուցվածքային-իմաստաբանական պլանում, որը հայ բանաստեղծի կողմից Դանթեի պոետական մեծ փորձի համեմատել օգտագործման արդյունք էր»: Տես Դեմիրիկ Էդոյան. *Եղիշե Չարենցի պոետիկան*, 1986, էջ 402:

Ինչպես հետևում է, «համընկնումները» նաև խորապես մարդկային-գաղափարական են...

ների անվերապահ բացառման պայմանով դեպի «հաշտ ու խաղաղ մարդկություն»...

Մոտավորապես այսքանը: Մնացյալ առավել մանրագին հիմնավոր հետազոտությունը կտակի պես թողած գալիքի դանթագիտությամբ ու չարենցագիտությամբ առավել զինված հմուտ հետազոտողին... Երիտասարդ մվիրյալի իր թևավոր երևակայությամբ ու տրամաբանությամբ՝ հասկանալի է մարդկության հարափոփոխ ժամանակների ընձեռած հնարավորությունների մթնոլորտով հանդերձ...

* * *

Սովորական էնոցիոնալ տրամաբանությամբ իսկ՝ «Կոտորած, կոտորած, կոտորած» Չարենցի սիրեցյալ Սիամանթոյից առած բնաբանը քելադրում է «նիհիլիզմից» շատ ավելի կենսական՝ այլևս *չկոտորվել-չկոտորվելու, ապրել-գոյատևելու գերզաղափար*: Դենց այդ էլ բուն կեցվածքն է Զարոնի դեր ստանձնած բանաստեղծի՝ դժոխային պարունակներով տարբեր-տարբեր չարչարանքներ կրող մախնիների շարքի այլաբանական հուշարարությամբ: Բազմափեղկ հուշարարություն՝ Չարենցի բազմասայրի-բազմիմաստ վերաբերմունքով. եթե մի սայրով խաղաղ հայրենիք ունենալու ջանքերի համար՝ նրանք դատապարտված էին երկրա-երկնային անօրինակ չարչարանքների, ապա *ու՛ր է նրանց արած-չարածի դիմաց տարրական համագթությունը*: Բանաստեղծական մարտաշունչ մյուս սայրով արդեն դատապարտվում է մախնիների ջանքերի քարոզչական, այսպես ասած «ցույցային» բնույթը: Պաթոսային առավել ղողանջներով այն հասցեագրված է ԶԶ Դաշնակցությանը՝ հասկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի մախօրեի ու միջոցի նման «ջանքերին»:

«...Յըդայու՛ն, Յըդայու՛ն, Յըդայու՛ն», – ոռնում

էր ամբոխը մոլի,

Կարկառած ձեռները վերև, կամ դիմացը՝ դեղին

Արքային, –

Երբ ճիվաղը հանկարծ այն ծանոթ, որ նման էր մարդակերպ հոլի,

Մորեխի պես օդում ցատկելով՝ մոտեցավ Արքայի
գահին:

Մոտեցավ շարժումով հատու և կտրած գլուխն
իր նետեց

Արքայի ոտքերի առջև, իբրև տուրք, կամ գոհ
սրբազան, -
Եվ ամբոխը խռպոտ ճիչերով, ոռնոցով նրան
հետևեց, -
Բարձրացավ զանգերի մի բուրգ և բուրգը
աստղերին հասավ...
Եվ ապա՝

Եվ արդեն ոսկյա իր գահից բարձրացած
բլուրի վրա՝
Կանգնել էր Արքան այն դեղին՝ հրդեհի նման
մոռուքով, -
Եվ փողի նման լեզենդար՝ մահագույժ շեփորը
նրա .
Կանչում էր, կանչում էր նրանց - դեպի նոր
մի մեռյալ Երիքով... ¹⁸ – (4, 264-265)

և այլն՝ Նույն թափով դատափետվում է և ՀՀ Դաշնակցության որոշ գործիչների անընդմեջ հարձակումները թեկուզ և կիսաապետությամբ ապրող-գոյատևող ժամանակի առկա Հայաստանի դեմ. այդ շարքում ներառյալ Ս. Կրացյանի և ուրիշների հիշարժան աղմուկը Հայաստան այցելած և *ընդմիջտ վերադառնալու պատրաստվող Իսահակ-յանի դեմ*:

Ըստ այդմ «Մահվան տեսիլը» ուղիղ գծով կամրջվում է «ՌՎ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» հանրահայտ «Պաշտպանի»։ Բայց մի՞թե «Մահվան տեսիլն» ու «Պաշտպանը» ուղիղ գծով շղթայված չեն «Պանթեական առասպելին», «Վահագնին», «Աթիլային», «Ազգային երազին», «Ամենապոեմին», «Երկիր Նաիրին»...

¹⁸ Ըստ «Բառարան Սուրբ Գրոցի» (Կոստանդնուպոլիս, 1881) «Երիքով, քաղաք Բենիամինի, Յես. ԺՀ.ԺԸ 21, իբր ուրևտասն մղոն յարևելից արևելեան հիւսիսոյ Երուսաղեմի, և Յորդանսնէ՝ իբր եօթն մղոն Բանունացոյ առաջին քաղաքն է զոր առաւ Յեսու» և այլն։ Վերջին ժամանակների ավանդության հստակապես՝ «Քրիստոս հոն քառասուն օր պահեց և փորձուցեալ։ Այս բլրոյ և Յորդանանո մեջտեղ է «Երիքովի դաշտը»։ Յես. Դ. 13, որոյ դիմացն են «Մովարու դաշտերն» յարևելից գնտոյն»։ Դարձյալ և այլն... ցուցանիշով չարենցյան իմացությունների... (182-183):

Ասել է այդօրինակ վիճակ է ապրում հարազատ ժողովուրդը:

Լատինամետ-իտալամետ գեղարվեստական- գաղափարական հետևություններ...

Վենետիկում Ավ. Իսահակյանի և Հայր Արսեն Ղազիկյանի հետ հոգևոր-ոգևոր մեծ համախոհությամբ Չարենցը վերջնականապես ճշտում է «Վահագնից», «Հատվածից»... սկսած օր ու գիշեր հոգում հուրհրացող, հոգին ողջակիզող մի ճշմարտություն. այն է թե՛ առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում հայոց աղետավոր պարտության մեղքի մեծ բաժինն ընկնում է յուր գոյությունը օտարներից ակնկալելու հայության մտայնություն- հոգեբանությամբ. ի վերջո և գաղափարաբանության վրա. որով և անգնեմ-անպաշտպան պատերազմական երախն ընկած՝ կանգնեց ազգակործան փակուղու առջև: Համոզված կարելի է ասել, որ երեքն էլ (և ոչ միայն), հեղափոխական այս և մյուս կուսակցական տարանցիկ աղմկաբուրության փոխարեն, համամիտ էին անաղմուկ զինված պաշտպանությամբ Ջուզեպե Գարիբալդիի, հայոց ֆիդայիների օրինակով, իհարկե, նկատի ունենալով հրապարակի վրա գործողներին՝ գորավար Անդրասնիկին, Սմբատին ու մյուսներին՝ միայն թե... եթե չլիներ ազգակործան կուսակցական ծալվարական ջլատիչ ամբոխավարությունը:

Ամեն պարագայում պաշտպանություն կազմակերպող պետք է լինեին ու ճանաչվեին նույն այն զորականները, ինչպիսին 1897-1899-ին եղել էր Աղբյուր Սերոբը: Ջորավար Անդրասնիկի, ահա՛ այս, բնութագրով. «1897-1899-ի երեք տարիներու պատկերը, եթե ուզեք խոշոր գծերով պատկերացնել, կը տեսնենք... հեղափոխական ցնցող արտահայտություններու վարիչ դեմքը Սերոբ-Աղբյուրն է, իր խմբերով: Սերոբ-Աղբյուրը Բիթլիսեն ու Ախլաթեն մինչև Մշո դաշտ ու ապա Սասուն կուսակցական-կազմակերպական, ինչպես նաև հեղափոխական կոիվները կը տաներ *զինվորական արշավանքի* մը պես, իր հասկացողությամբ և խիզախ զինվորականի նկարագրով: Այդ ժամանակաշրջանի ֆետայական գործունեությունը կարելի է կոչել *Սերոբյան շրջան*»¹⁹:

¹⁹ Օգտվելով առիթից՝ անկարող եմ չչարունակել-չբաղել՝ «Այդ ժամանակաշրջանի ֆետայական գործունեությունը կարելի է կոչել Սերոբյան շրջան», տողին անմիջականորեն հաջորդող հատվածը. որը վերաբերում է իմ հայրենի Գողթան աշխարհի զավակ Գուրգենին՝ Վահան Գողթնեցու օրինական ժառանգորդին. «Այս նույն ժամանակաշրջանին, Տաթևն հասած էր Գուրգենը (ազուլիսեցի), որ կազմակերպական մեծ տաղանդ ուներ: Սիրված էր Սասունից-Մուշից... Սերոբը

Ընդհատակյա տարողությամբ այս պայքարը նմանակն է իր ժամանակին հեղափոխություն կոչված Իտալիայի ազատագրության համար Գարիբալդիի մղած պայքարի առաջին շրջանի. ասել է ենթադրվում էր առավել կազմակերպված ու զանգվածային հաջորդ վճռականը: Եվ սակայն հայ ժողովուրդը հաջորդը չունեցավ... Ասել է «Հայոց ծանրաշունչ պատմությունը» (Յ. Մաթևոսյան) դանդաղել-ուշացել էր...

Ինչևէ, առանց վարանելու կարելի է ասել, որ Հայր Արսեն Ղազիկյանի և Չարենցի փոխհարաբերությունների այս էքսկուրսը՝ Դանթեի ավանդների շրջանակով, ըստ ամենայնի տեղին էր ու պարտադիր: Այնքանով, որքանով փաստական նախադրյալներով Հայր Արսենը անմիջական մասնակիցն է «Մահվան տեսիլի» մտահղացմանը. ասել է՝ *Իսահակյանի հետ միասին անբաժան է Չարենցի ոգևորներին կյանքից*, ստեղծագործական լիցքերից ու սլացքներից: Հոգեհարազատության անվիճելի մման դրսևորումներով տակավին «Ցմարտի, 1919, Կ. Պոլիս» տարեթվով Արշ. Չոպանյանին ուղղած նամակում Ղազիկյանը գրում է. «Այո՛, ողջ են, սիրելիդ իմ, մեռանք, մեռանք ու ողջացանք... ինչ դժոխքներով անցանք... Տանդեի նկարագրած դժոխքը իր բոլոր պարունակներովն ու տիվերով, շատ կը նսեմանա մեր տեսած, կրած ու լսած տանջանքներուն քով...»²⁰:

Դե՛, սա «պատրաստի» մտահղացումն էր նույն միջոցին Դանթեի նկարագրած դժոխքի պարունակներից առավել «մեռնելով, մեռած ու ողջացած» Չարենցի «Մահվան տեսիլի» համար:

Խորապես հարազատ էր բանաստեղծական խառնվածքով ու կեցվածքով և դարձյալ նամակային այս ինքնաբուխ վավերականությամբ. «Այս առավոտ պարտեզ իջեր էի. աղվոր արև մը կար. կ'երթայի այն ճամփով, ուրկե գացեր էր Մխիթար, ուրկե անցեր էր Ալիշան...

Աչքիս փայլուն բան մը զարկավ. ծառի մը վրա տեսա բոց մը. արև

թողեցնում էր Տարոն-Սալմոծոր: Դժբախտաբար Գուրգենը սպանվեցավ Կրոնքի կովին, 1899-ի ապրիլի 25-ին, և անկե կես տարի վերջը Սերոբը սպանվեցավ (թունավորված էր) Սասուն, տկար կովե մը հետո 1899-ի հոկտեմբերի 25-ին», - վկայում է գորավար Անդրանիկը իր հուշերում: Տես Հայրենիք, 1931, թիվ 8-12:

Գուցե թե Տարոնի հերոս Գուրգեն Ազուլխեցին իմ պաշտելի Վարդուհի տատի արյունակիցն էր... Բայց ու՛ր են մեր շենշող Գողթանն ու Ազուլխը... Հետաքրքիր է, Արցախյան շարժման ընթացքով, Սումգայիթով՝ ինչպիսի մտածումներ է ունեցել Ազուլխի հռչակավոր եկեղեցիներից որի՞ մոտերքը կամ դիմաց... հայի օջախում ծնված ու հասակ առած ադրբեջանական գրող Ալլիսին...

²⁰ ԳԱԸ, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 3826:

շաղին ու ցողին ամենամոտիկ շիթը կրակարանի էր փոխեր: Մոտեցա, կտրեցի այդ կայծակող ճղիկը... դափնիի ճյուղ մըն էր... Հոտոտեցի, հոն Մխիթարի ոգին, հոն Ալիշանի շունչը կար... Համբուրեցի, ծեփեցի համբույրներով ու ըսի. «Ճղիկ, այսօր հայ ազգին պատվականագույն գավակներեն մեկուն երեսնհինգամյա հորեղանն է...»²¹, – ահա, քնարաշունչ այսպիսի տողերով էր ջերմացնում Հայր Ղազիկյանը Չոպանյանի գործունեության երեսնհինգամյակը (1924-ի դեկտեմբերի 29):

«Մխիթարի հոգու» մասին, անշուշտ, Չարենցի պարագային խոսք չէր կարող լինել, բայց ինքնին իմաստալի է, որ «Մահվան տեսիլի» նախնիների շարքը ծայր է առնում (Գլուխ Ա) *Ալիշանի «շնչով»*: Ծաղկաքաղը ամեն դեպքում կլինի աղքատ, բայց անկարելի է չընտրել որոշ տողեր պատկերացնելու համար հետահայաց գունագծերի տարբերությունը՝ Ալիշանին հաջորդած մյուս նախնիներից.

...«Աշխարհում շաչող հողմերից այն կղզում
ասպատան գտած,
«Ջգեցած սևասև սքեմ՝ ես տավիղը սակայն!
սիրեցի.
«Եվ տավիղը շեփոր դարձնրած՝ քերթության
պարտեզը մտա,
«Որ կորած հայրենիքս երգեմ և անցյալը նրա
հրածին: -

«Երգեցի ես ձայնով առնական ամրոցներն ու
բերդերը հայոց,
«Ոստանները հայոց արքայից, պալատները
նոցա փառահեղ,
«Երգեցի Կարմիր Ավարայր, Մասիսը՝ աստղերին
հայող,
«Ձգտելով հին փառքը հայոց սրտերում
անմար միշտ պահել:
«Քնարով մարտի կոչեցի ես նոցա՝ հանուն
անցյալի,
«Կոչեցի ելնել վերստին, թոթափել փոշին
բարբարոս, -

²¹ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 3834:

«Կոչեցի արժանի լինել մեր նախնյաց
 փառքին պանծալի՝
 «Վառելով ջահերն անցյալի, իբրև նո՛ր
 փրկության փարոս: -
 «Եվ երգս իզուր չհնչեց: - Հայրենի եզերքից
 քո լուրթ
 «Թռչելով, իբրև հրավեր, դեպի հայրենիքն
 իմ հեռու -
 «Նա ոտքի հանեց քաջարի այրերի մի
 սերունդ,
 «Որ ելավ գերության փոշուց հայրենյաց
 համար կռվելու: - (4, 228-229)

Բարեբանության տոնայնությամբ դողանջող այս և մյուս հատվածների երես-աստառային հենքով զօազրվում է Ալիշանի հայրենաշունչ-հայրենամիտ դիմապատկերը, միաժամանակ Դանթեի հետ զրույցի բռնված Չարենցի բուն կեցվածքը նախնյաց հանդեպ՝ ներառյալ «քաջարի այրերի» ֆիդայական սերունդը. այդ սերնդի կռիվը, «վսեմ երթը» ընդդեմ «բարբարոս» ոսոխների: *Ուրեմն էլ ու՛ր մնաց ազգային նիհիլիզմը:* Մնաց հետնորդ նախնիների՝ այսպես կոչված օրինետացիայի հարցին. այն էլ, թվում է, հարկ է որոշել 1800-ից սկսած ըստ օգուտ-վնասների փաստական հաշվարկով ի մի բերվող օգտակար գործակիցով. իհարկե, *չորջանցելով անընդմեջ տեղահանությունները, այլև Ակսել Բակունցի «Կյորեսում» անդրադարձված ազգի այլալեզու և հայալեզու զավակների միջև օր առ օր խորացող օտարացում-խորթությունը...*

Ինչ էլ որ լինի, չարչարանաց անխնա մոտիվներով, գործելակերպի ու «օրինետացիայի» հնչեղ-կիսահնչեղ շտրիխներով հանդերձ, ի հեճուկս աշիրաթի, նրանց զինակիցների ու զինակիրների, - *«Մահվան տեսիլը» ուղղված է իր ժամանակի «Ազգային նիհիլիզմ» սերմանողների, 19-րդ դարի հայոց մտավորականության մի ամբողջ պլեադայի «նացիոնալիստներ» հայտարարող ազգութաբան ու տգետ ամբարիշտ-ամբարտավանների դեմ:* Առավել ևս այն դիրքորոշումով ու ոգով, որ ձևակերպված ենք գտնում 1936-ին հյուսված «Ռեքվիեմ հայրենականի» հատվածներում.

...Ինչու՞ չունի իրավունք
Հազար սրով զարկված
Այդ ժողովուրդն երգելու

Իր տրտունջը չարքաշ... (Անտիպ..., 121) և այլն և այլն:

«Մահվան տեսիլուն» այն մարմնավորվում է մարդկության վաղնջական չափում-ձևումով, այն էլ յուր մեծ վարպետ Դանթեի էնեական խանդոտ համագթությամբ ու արդարամտությամբ: Ուրեմն և հիշենք Եզրի վերջնամասը.

«Ռ՛վ տխուր ու խեղճ գուսաններ, նոխազներ

կյանքի բարբարոս, -

Բարբառեց Վարպետը հանկարծ՝ դառնալով նոցա
ստվերին.

— Դուք կոչված էիք լինելու Լույսի ու խնդության փարոս,

Բայց սրտերը ձեր բոցավառ — այն Ստին

ողջակեզ բերիք»:

Եվ նա ցույց տվեց հեռեւում, բլուրի գագաթին

վառվող

Այն կրակը դժնի ու դեղին, որ վառվում էր

անհուն տառնապով, -

Եվ ապա, դառնալով կրկին բարբարոս հորձանքով

տարվող

Այլերին այն՝ ասաց իր սրտի բովանդակ

տխրությամբ ու թափով.

«— Դուք կարո՞ղ էիք Զերթության ու Մտքի լուսե

պարտեզում

ճաշակել Ոգու՝ խնդություն՝ սնվելով խոհով

ու բանիվ, -

Եվ երթում այս մութ ու դաժան կա՞ արդյոք

ավելի մեծ զոհ,

Քան հանճարը ձեր բոցավառ՝ մատուցած

այս պիղծ սեղանին»...

Եվ լռեց Վարպետը մռայլ, առաջին և

վերջին անգամ

Մեր ամբողջ երթի ընթացքում շրթունքները

իր բանալով, -

Մինչ մռայլ թափորին ծուլված, ոտքերով
բորիկ, արնաքամ
Հեռացան գուսաններն այն վսեմ՝ խելագար
խնդալով ու լալով... (4, 258-259):

Մեծատառով Սուտ, Պիղծ սեղան-առաջներում «անվերժանելի»,
այժմ արդեն վերժանելի վերացարկում, հայ ժողովրդի համար զոհասե-
ղան դարձած բանաստեղծի ապրած իրականությունը՝ շարունակական
ստության ու պղծության, լալու ու խնդալու անիծյալ չարչարանաց
դժոխք... «առունին զառանցանք»:

Զարենցի սույն կեցվածքը, Դանթեի, Ալիշանի բարեբանությունը՝
գումարած Սուրբ Ղազարի ու վենետիկյան բնանկարային-մթնոլորտային
մասունքներ, ինչպես «Մտածումի մավ», Դոժերի պալատի չարչարանաց
մոտիվներ և այլն, – հիմք են տալիս ասելու, որ «Մահվան տեսիլը»
միաժամանակ երախտագիտության յուրատեսակ տուրք է վենետիկում
անցկացրած օրերի, վայելած հոգեհարազատության *Ավ. Իսահակ-
յանից ու Հայր Ղազիկյանից և առհասարակ վսեմացած ուղերձ
է Սուրբ Ղազարին ու դասական Իտալիային*:

Լրացնենք. մաև պոեմի այն առանձնակի գերադրականորեն վսեմա-
շունչ հայերենով, ոճական բազմաշերտ, եռանդուն խոսքի փայլ ու
փայլատակումներով. ասես, անձնապես՝ ի վայելումն հենց «պահա-
պան հրեշտակ հայ լեզվի» համբավ ունեցող Հայր Ղազիկյանի:
Բայց ասվածը այն չէ, վայելում է պարզապես. առայժմ մեր ձեռքի
տակ եղած այս սակավաթիվ տվյալներով. Զարենցի գրադարանում
պահպանվում է՝ «Ատա Նեգրի 1919, Ղալաթիա-Կ. Պոլիս թարգմ. Հ.
Արսեն Ղազիկյան» գրքույկը մակագրությամբ. «Տաղանդավոր և
սիրելի բանաստեղծ պ. Եղիշե Զարենցին սրտագին նվեր Հ.
Արսեն 21. 3. 25 Վենետիկ Ս. Ղազար»։ Սրտագին հարազա-
տությունը զալիս են հավաստելու մաև «30.3.1925» տարեթվով Չոպան-
յանին հասցեագրած այս տողերը. «...Վաղը Զարենցը կը մեկնի դեպի
Բարիզ, շատ շիրիմ տղա մըն է, լավ խմոր կա մեջը, պուշիկ է, բայց
մերն է...»²²: Եվ սրանից այլևս հետևում է, որ Հայր Արսեն Ղազիկյանը
տեղյակ էր Մյասնիկյանի սպանության համար Զարենցի ապրած
խռովքին...

²² ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 3836:

Համոզված կարելի է ասել, որ գալիքի արտոնություններ վայելող-չվայելող չարենցագետները ձեռքի տակ կունենան այդ նվիրական մտերմությունը վկայող այլևայլ բազմապիսի նյութեր Հ. Ղազիկյանի թղթերում, նամակագրական և այլ գրառումներով, թերևս վերաբերող նաև «Մահվան տեսիլին», թերևա, հուշեր Չարենցից: Եվ սակայն սպառիչ ապացույցը դարձյալ մնում է Չարենցինը, որը և *իրեն ծանաչում ու ավետում է որպես հայոց Դանթե*՝ «ինքնությամբ», «սեփական գոյությամբ», «Անունի, տեղի, արյան» համակ բաղադրամասերով ու համալիրով: Ուրեմն և վերստին քաղենք անաղարտ իրենը որոշ կրճատումներով.

Ես ամեն առավոտ, երբ հանկարծ,
Ելնելով, կարծես, անցավոր,
Մի ինչ-որ անսովոր անծավից, -
Զգում եմ մի վայրկյան ինձ
Հրաշքով երկնքից ընկած...
Եվ կրկին աշխարհի է գալիս, -
Ինքնության, սեփական գոյության,
Անունի, տեղի, արյան...
Այդ պահին վերստին հարության,
Երբ ուղեղս փնտրում է ինձ
Հայացքըս դիպչում է միշտ
Սենյակիս-դիմացի պատին...
Եվ իսկույն, անմիջապես...
Ինքնությունս, տեղս նորից
Հրաշքի պես - գտնում եմ ե՛ս...
Դարձել է ինքնության դևիզ,
Սեփական գոյության պարոլ
Ինքնագտնման փարոս, -
Այդ դեղին դեմքը Դանթեի...

Ահա՛ դեմը, պատին Դանթեի
Սիլուետն է՝ Պետրարքայի կողքին. -
Ելել եմ նրանք դժոխքից
Եվ մտել դրախտն այնտեղից...
Դա-Ջիոտտո կոչված նկարչի
Հանճարեղ ֆրեսքի մի անկյունն է, -

Այսինքն՝ դրա կրկնությունը,
Գունավոր, չքնաղ կատարած...
Իսկ ներքևը – Լեոնարդո-դա-Վինչու
Թախծադեմ «Հիսուսն» է - կանացի,
Պատանու դեմքով «Հիսուսը»: -
Ես տեսնում եմ մի՛շտ նրա ուսը,
Հենց որ աչքերս բացի...
Ուրեմն - էլ ի՞նչ երագ...
Իմ սենյակն է, իմ պատն հարազատ՝
Իմ սիրած «Հիսուսով», որ անչափ
Նման է Արփիկին, - մանավանդ
Երբ պառկած էր նա դագաղում...

Բացում ես աչքերդ աշխարհին,
Եվ տեսնում, որ իրո՞ք արթնացել ես...

.....

(Անտիպ և..., 209-210):

Առկախվող կախման կետերով հանդերձ՝ ասված է ամեն ինչ. սա ամեղծ Չարենցն է՝ «ինքն իր մեջ» - «աշխարհին աչքերը բացած օրից». «Դանթեականից» սկսած *դժոխքի միջով դրախտ միտող ճակատագրի լիիրավ, արժանապատիվ զգացողությամբ ու գիտակցությամբ*. Դանթեից՝ Պետրարքա, Ջոտտոյից՝ Լեոնարդո դա Վինչի ծգվող իտալականության սիրով ու հրով մկրտված *հայկական Դանթե*՝ «Ինքնության, սեփական գոյության, Անունի, տեղի, արյան», - *դանթեական-հիսուսային անպարագիծ տարողությամբ*:

Վեներտիկից, Հռոմից Երևան հասցված այդ նվիրական մասունքները՝ «Ջոտտոյի գունավոր որմնանկարի» կրկնօրինակված մի անկյունը և *Լեոնարդոյի «Հիսուսը»*, - հիմա էլ փակցված են Չարենցի առանձնասենյակի նույն պատին, նույն դրվածքով: Այն չոր, հնամենի խալիածածկ թախտի դիմաց, որի վրա քնել-արթնացել, ծալապատիկ նստած, կամ թիկնած տքնել-ստեղծագործել, մտորել-խորհել է բանաստեղծը՝ ամեն օր նոր հայտնություններով, տրամադրություններով ու ցավերով, հայիոյելով... իրեն, յուր բախտը, մտտովի վերագրուցելով, ավիշ ու ավյուն առնելով թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից: «Հիսուսից» երիցս խաչված Արփենիկից ծայր առնող հարյուրավոր փոփոխակ-փոխակերպություններով... զրուցելով յուր որբացած Արփենիկի ու Ադոկի հետ...

Բայց դրա կողքին հետաքրքիր է Ջոտտոյի որմնանկարի «հանճարեղությամբ» ընկալումը՝ «եւել են... դժոխքից և մտել դրախտն այնտեղից...» մեկնակետով. մեկնակետի համընկնումով Վան Գոգի հիշարժան մեկնությամբ. «...Դանթեի խիստ, խոժոռ ֆիգուրան՝ ներթափանցված խռովքով ու բողոքով այն ամենի դեմ, ինչ վիճակված էր տեսնել իրեն, - բողոքով ընդդեմ արգահատելի ամարդարությունների ու միջնադարյան նախապաշարմունքների, - անկասկած իր ժամանակաշրջանի ամենամակեղծ, ազնվաբարո, ազնվացեղ դեմքերից է: Իգուր չէին մարդիկ Դանթեի մասին ասում. Ահա՛ նա, որ եղավ դժոխքում և այնտեղից վերադարձավ:

Լինել դժոխքում և այնտեղից վերադառնալ - դա արդեն այլ բան է, քան այնտեղ ուրիշներին ներքաշելու սատանայական ցանկությունը:

Չետևաբար Դանթեի ոգուն կարելի է սատանայական դեր փակցնել՝ միայն աղավաղելով այդ ֆիգուրայի իսկական բնությունը:

Սեֆիստոֆելի պրոֆիլը բոլորովին էլ նման չէ Դանթեի կիսադեմին:

Ժամանակակիցները Ջոտտոյի մասին գրել են. «Նա առաջինը բարություն հաղորդեց մարդկային դեմքի արտահայտությամբ: Իսկ Ջոտտոն, ինչպես քեզ հայտնի է, պատկերել է Դանթեին, - ի դեպ մեծ զգացմունքով, - չէ որ այդ հնօրյա պատկերը դու գիտես:

Այստեղից ես եզրակացնում եմ, որ Դանթեի պատկերը՝ որքան էլ այն լինի տխուր, էապես արտահայտում է ինչ-որ անսահման բարություն ու քնքշանք: Սատանային ու Սեֆիստոֆելին ես ոչ մի կերպ չեմ կարող պատկերացնել Դանթեի ֆիգուրայի ոգով»²³:

Առանց չափազանցության ժամանակների չարիքների դեմ Դանթեի կեցվածքի ու բնութագծերի Վան Գոգի մեկնություն-սահմանումները նույնությամբ կարող ենք հասցեագրել Չարենցին: Առավել ևս ճակատագրով, նույնությամբ կրկնելով Դանթեի մասին ասվածը. «Ահա նա, որ եղավ դժոխքում և այնտեղից վերադարձավ»: Եվ սակայն դժոխքի առավել ահավոր՝ «...Մեռանք, մեռանք ու ողջացանք... Ինչ դժոխքներով անցանք... Տանդեի նկարագրած դժոխքը իր բոլոր պարունակներովն ու տիվերովը, շատ կը նսեմանա մեր ասած, կրած ու լսած տանջանքներուն քով...», - Չայր Դազիկյանի տարբերակով, որ վերաբերում էր ոչ միայն Չարենց բանաստեղծին, այլև *հարազատ ժողովրդին...*

²³ Винсент Ван Гог, Письма. Л.-М., 1966, с. 231.

Իր ծնունդով, մկրտությամբ, դժոխային «Մահվան տեսիլներ» ճաշակած ճակատագրով կոչված հերքելու հարազատ ժողովրդի «Պարտության լեգենդը», հաստատելու-օրհներգելու առանց «մահվան տեսիլների» նրա գոյությունը՝ *սրբազնագույնը բոլոր դրախտներից...*

Վերջին օրերը Վենետիկում...

Ալ. Մյասնիկյանի մահվան բոթով...

Օրերն, ասված-չասված, լեցուն ու հարուստ, բեռնավորված հազար ու մի տպավորություններով, հույզերով ու մտածումներով ամցնում են, ու մոտենում են վերջին օրերը: Ավարտին են մոտենում և Վիգեն Իսահակյանի հուշերը, ավելի ճիշտ «Վենետիկյան մասը», որի վերջին բաժինը սկսում է իր ու Չարենցի համար նվիրական դրվագով. «Հաջորդ օրը պիտի մեկներ, մի քիչ մտախոգ էր երևում: (Ա՛խ, մի՞թե մի քիչ...): Ինձ համոզեց մի փոքրիկ խաղաքարտի տուփ՝ թելով պինդ կապված, ասաց սա քեզ համար է: Կարմիր թելը քանդեցի, բացեցի տուփը. մի փոքր լուսանկարչական սարք էր՝ առաջին «Կոդակ»-ներից, քառակուսի տուփի ձևով. շատ էի ցանկացել ունենալ, բայց չէի համարձակվել հորիցս ուզել: Ես դրանով սկսեցի իմ առաջին լուսանկարներն անել, ափսոս, որ ավելի շուտ չեմ ունեցել. ի՞նչ անկրկնելի լուսանկարներ կունենայի, ի՞նչ դեմքեր՝ Սարյան, Չարենց, Թադոր, Մասեհյան, Մակինցյան և ուրիշներ» (էջ 113-114):

Հայտնապես մանկապաշտ-զավակապաշտ Չարենցը հետևել-զգացել էր Վիգենի ցանկացածը: Նվերը սրտովն էր, այնքան որ՝ հսկառակ Չարենցի պատվիրանի, դարձավ յուրատեսակ խորհրդանիշ կինոբեմադրիչի հետագա իր մասնագիտության:

Եվ առիասարակ. ասես, խորհրդավոր օր. զբոսանք վենետիկյան ջրանցքներով, մտերմիկ խոսք ու զրույցով քաղաքամերձ համարյա ամայի, տատասկոտ «Մտորումների տարածք» «տարօրինակ անուն ունեցող դաշտում»: Համոզել-առարկելով ընթացող խոսք ու զրույց, որի *առանցքը Իսահակյանի վերադարձն էր Հայրենիք*: Եվ այսպես, ասես, արդեն կինոբեմադրիչի դեր ստանձնած հուշագիրը՝ տեսագրելով «Մտորումների տարածքից» Իսահակյանին ու Չարենցին առաջնորդում է մինչև ծխախոտի խարխուլ գործարան, տեսանկարվող վերահաս այս երկու՝ կենսառատ ու դառնաշունչ, իրոք, *միատիկորեն*

խորհրդավոր դիպվածներով. Նախ այս մեկը. «...Առաջին հարկի (գործարանի՝ Ալ. Ջ.) լուսամուտի գոգից մի երիտասարդ բանվորուհի նայում էր փողոց: Նա խորհրդավոր ժպտաց հորս և Չարենցին: Մի իսկական «Կարմեն» էր՝ սև մազերը բարձր սանրած, մեջքն էլ մի մեծ սանր խրած, աչքերը՝ չարածնի, վերնաշապկի համարձակ բացվածքից նշմարվում էր գեղեցիկ կուրծքը: Չարենցը և հայրս իրենց հերթին ժպտացին նրան, հայրս նրան իտալերեն ասաց. «Սեյ բելա կոմե Կարմեն» («Դու Կարմենի նման գեղեցիկ ես»): Նա, ի պատասխան, ծաղկի փոխարեն մի տուփ ծխախոտ նետեց նրանց: Չարենցն ավելի ճարպիկ գտնվեց և տուփը բռնեց օդում, հորս ասաց հպարտությամբ. «Տեսա՛ր, Ավո, նա ինձ նախընտրեց, բայց, ափսոս, ես վաղը պիտի մեկնեմ, դու իմ փոխարեն սիրահետիր նրան...» (էջ 114): Վարպետի ու Չարենցի սիրառատ, սիրահետող խառնվածքի՝ առարկայական, գունային, դիմախաղային, շարժումային պարզապես անգնահատելի «տեսաժապավեն», որին հաջորդում է հակոտնյա մյուսը. «Մի քանի երիտասարդ գեղուհիներ, որոնք եկել էին գործարան, ծխախոտի փշրանքներ հավաքելու իրենց ամուսինների համար, հետևում էին այս տեսարանին (Կարմենի՝ Ալ. Ջ.): Նրանցից մեկը, ավելի համարձակ, մոտեցավ հորս և Չարենցին, առաջարկեց բախտ գուշակել: Վայրկյանի արագությամբ վերցրեց հորս ձեռքը, պահանջեց, որ նա ափի մեջ դնի մի հինգ լիրանոց արծաթե դրամ և սկսեց գուշակումը. «Դուք, սինյոր, կոմենդատորե (հարգարժան պարոն), պիտի ունենաք մի երկայն ճանապարհորդություն՝ դեպի հեռու և ցուրտ երկիր, այնտեղ ձեզ լավ կընդունեն, կլինեք ամուր սիրված և հարգված»: Երբ վերցրեց Չարենցի ձեռքը, որ նրա բախտն էլ գուշակի, գնչուհին հանկարծ վախեցած կանգ առավ, լեզուն կարծես պապանձվեց և փախավ առանց հինգ լիրանոցը վերցնելու, որը Չարենցը ապշած դեռ պահում էր իր բաց ափի մեջ: Այս միջադեպը հորս և Չարենցին ավելի մտահոգ դարձրեց: Լուռ բռնեցինք վերադարձի ճամփան, մի փոքր շրջան կատարելով, մտանք հրեական թաղամասը, նախկին «Գետտոն»: Այստեղ է Շեքսպիրը բնակեցրել իր «Վենետիկի վաճառականին»՝ Շեյլոքին: Մի քիչ ավելի հեռու «Ռուդե ճյուֆան» էր՝ հայկական հին թաղամասը, մի քանի տուն և խանութ դեռ պահպանել էին հայերեն գրված նախկին ցուցանակների հետքերը» (էջ 114):

Իսկապես ասած պատրաստի կինոկադրեր, կինոժապավեններ ապագա կինոգործիչների համար, եթե ցանկանան դառնալ Չարենցի

և Իսահակյանի բոլոր հանգույցներով, տարրերով դրամատիկ կյանքին ու գործունեությանը:

Նույնը վերաբերում է Վենետիկից Չարենցի ճանապարհվելու դրվագներին. «Պաշտոն օրը, երեկոյան, պիտի գնայինք կայարան նրան ճանապարհելու:

Ընտանիքով հյուրամուտում ենք: Հյուրաբանի տնօրենը տրամարդել էր մի ճեպընթաց մոտորային նավակ, որը կտրել-անցնելով Մեծ ջրանցքը՝ մեզ պիտի հասցներ երկաթուղային կայարան: Նստեցինք նավ ու խորացանք «ջրանցքների երկրի» մեջ և նորից մեր աչքերի առջև, ինչպես մի շարժապատկերի մեջ, ծավալվեցին մութ ջրերի մեջ արտացոլված Վենետիկի հիասքանչ պալատներն ու տեսարանները...

Բնությունն էլ կարծես ուզեց ընկերակցել մեր տխուր տրամադրությանը. ամսպասելիորեն սև-մութ ամպերը՝ լուսավորված կայծակների ցուլով, ծածկեցին երկինքը, թեթև անձրև եկավ, Մեծ ջրանցքը ավելի խորհողավոր կերպիւրանք ստացավ, կայծակների լույսը մարմարյա պալատների ուրվագծերը դուրս էին բերում գիշերվա մթությունից... մոտալուտ բաժանումը տխրությամբ լցրեց մեր հոգիները. ֆրանսիացի բանաստեղծն ասում է. «Մեկնելը մեռնել է մի քիչ»... Ախ, մեռնելն արդեն մի քիչ չէր... շա՛տ-շա՛տ էր...

Կառամատույցում, գնացքին սպասելիս, հայրս և Չարենցը առանձնացան մի կողմ և մտերիմ խոսում էին: Հուզված էին...» (էջ 115): «...Տխուր տրամադրություն», «ամսպասելի սև-մութ ամպեր»... անվերջ տխրություն. «Մեկնելը մեռնել է մի քիչ» և այս դեպքում տխրությունը, պարզապես ամենակույլ էր, քանի որ հենց այդ օրերին հեռագիւրը բոթել էր, թե՛ մարտի 22-ին Մյասնիկյանը... դժբախտ պատահարի զոհ, թիֆլիսում... եվ բոթն առնելուն պես հետևել էր ...օ՛, միատեղ ձևակերպված... հեռագիրը. «Ցնցված եմ ընկ. Մյասնիկյանի, Մագիլևսկու և Աթաբեկյանի մահվամբ: Իմ վիշտն անսահման է: Մխիթարվում եմ այն մտքով, որ հեղափոխությունն ապրում է:

Փառք ընկածներին ու մեր կուսակցությանը: Վենետիկ Ե. Չարենց»²⁴:

²⁴ ԽՀ, 1925, 27 մարտի: Եվ ահա՛ առ այսօր հարատևող սցենարով. մարտի 9-ին Երևան են ժամանում ԽՍՀՄ կառավարության մի խումբ անդամներ. Ա. Միկոյանը մասնակցում է Երևանի ջերմակալարակայանի շենքի համդիսավոր հիմնադրմանը: Ս. Բուդյոնին էլ ծառ է արտասանում Երևանի Լենինի հրապարակում՝ աշխատավորների միտինգին և Քանաքեռի կայազորում: Մարտի 12-ին էլ բացվում է խորհուրդների համահայաստանյան 4-րդ համագումարը:

Հասկանալի է, ի հեծուկս մոտակա մահվան դատապարտված Ալ. Մյասնիկյանի: Տե՛ս Սովետահայ գրականության պատմություն, 1957, էջ 95:

Առնելով բոլոր, հասկանալի է, օրեր շարունակ Իսահակյանն ու Չարենցը դառը, անփարատ ցավով ու մտահոգություններով, *անվերջանալի տագնապներով են վերապրել դավը*: Եվ, բնորոշ է նույնքան զգուշությամբ թաքցնելով, որ ամեն ինչ տեղը տեղին, համգամանքներով ու մանրութներով մտաբերող Վ. Իսահակյանը, այս դեպքում հիշում է իրողությունից անտեղյակ... միայն տխրությունը: Տխրությունը «Մտածումների տարածքում», տխրություն ամենուր... Եվ ամենից ավելի կառամատույցում: Բայց այդուհանդերձ, ինչպես հիշում է նա՝ «Չարենցը մոտեցավ ինձ և ասաց. «Վիզի, լավ սովորիր, դպրոցը ավարտիր, հետո շարունակիր ուսումը, ինչպես հայրդ է ցանկանում: Ես այն գիտեմ՝ հողագործություն՝ նրա նոր մեթոդները: Լավ մասնագետ դարձած կգաս Հայաստան, կմշակես մեր հողը, խաղողի այգիները, կպատրաստես մեր լավ կոնյակը...

Այս խոսքերի վրա շոգեքարշը սուլեց, համբուրվեցինք, բաժանվեցինք, գնացքը մեծ աղմուկով շարժվեց...» (էջ 115-116): Եվ սա նշանակում է, թե անհուն տխրությամբ հանդերձ երկուսի էլ ուշքը ու միտքը հայրենիքի ապագայի հետ էր...

Եվ այսպես, հակառակ որոշ վա՛յ գրագետների *սիրողական-սադրիչ* նախասահմանումների... Վենետիկյան հաստատված մտերմությամբ, ինչպես հավաստում է որդի Իսահակյանը՝ «...նրանք մնացին իսկական, անկեղծ բարեկամներ: Չարենցի մահը հորս սիրտը լցրեց անհատնում տխրությամբ, որը կարելի էր համեմատել միայն եղբորորդու՝ բանաստեղծ Իսահակ Իսահակյանի մահվան հետ: Իսահակը հերոսաբար զոհվել էր 1916թ. Էրզրումի գրոհի ժամանակ՝ ռուս-թուրքական պատերազմում» (էջ 116)²⁵:

Եվ էնդոհոմալ տրամաբանությունը այստեղ ևս թելադրում է ընթեր-

²⁵ Տեղն է քաղել տողեր իր առաջին գրքին նվիրված Ն. Աղբալյանի գրախոսությունից (1912). «Նա (Իսահակ Իսահակյանը «Չեքիաթ արևի տակ»-ում՝ Ալ. Չ.) կանխազգույն է կնոջ հմայքը, բայց դեռ չի ծանաչում նրան. տրտմություն է սպասում նրան ինչպես Վ. Տերյանին, թե հուսախաբություն՝ ինչպես Ս. Մանվելյանին, ո՞վ կարող է զուշակել: Բայց իր բարձր տրամադրությունը մեզ համար մի նշան է, որ նոր սերնդի վրայից կարծես անցնում է վիատության կործանիչ հորձանքը, և թարմ ծիլերը հավատով ու վստահությամբ նոր կյանքի են բարձրանում, հոգ չէ, որ առայժմ սիրո շրջանում: Ազնիվն ու արին միշտ հաղթանակում են՝ այսօր սիրո մեջ, վաղը հասարակական կյանքում: Ի. Իսահակյանի գիրքը այս տեսակետից մի սրտապնդիչ «նշան է ժամանակաց»... (ընդգծ.՝ Ալ. Չ.): Գրական քննադատական երկեր, 1959, Պելյուր, էջ 221:

ցողին հիշեցնել հետևյալը. այն որ այդ միջոցին է վերաբերում և «Դանթեականում» նկարագրված Սուղուզի գրոհը, որում ընկած մարտական ընկերների հիշատակին էլ Չարենցը նվիրել է պոեմը. կամավորական անհամար զոհերով հայտնի գրոհներ... երբ արդեն որոշված էր ռուսական սվինավոր զորքերի նահանջը...

Հազարավորներից, թեկուզ միայն այս համընկնումով Իսահակյանի ու Չարենցի հարաբերությունները ի սկզբանե մինչև վերջ սրբագործված են. այն էլ բանտից թաշկինակի վրա գրած հայտնի բանաստեղծությամբ և այս երկտողով. «Այս է, սիրելի Ավետիք, Ռզով պայծառ եմ և առույգ, ընտանիքի հոգսն է միայն ինձ հոգեպես ընկճում և հոշոտում:

Այդ էլ թողնում եմ ալլահին և հայ ժողովրդին: 1937.7.10, Բանտ Չարենց» (6, 457)...

Տագնապալի օրեր... Փարիզում

Եվ ահա. մարտի 29-ին Ալեքսանդր Մյասնիկյանի վախճանը բոթած «Բանվոր-Պարիզը» մի շաբաթ անց առաջին էջի պատվավոր տեղում հայտնում էր. «Աշխատանքի և հեղափոխության մեծ երգիչը, տաղանդավոր բանաստեղծ Եղիշե Չարենցը այս շաբթու Իտալիայեն մայրաքաղաքս ժամանեց, ուր պիտի մնա քանի մը շաբաթ»¹:

Սակայն հաջորդ կիրակի էլ՝ ապրիլի 12-ին, շաբաթաթերթը՝ դարձյալ առաջին էջում գետեղված բանաստեղծի թարգմանած «Խնտերնացիոնալին» կից՝ «925, 5 IV, Փարիզ» տարեթվով լուսանկարի տակ պետք է որ տեղեկացներ. թե՝ «Բանաստեղծ՝ ընկ. Եղիշե Չարենց, որ քանի մը օր Փարիզ մնալու հետո անհետաձգելի գործով մը մեկնեցավ Պեռլին: Կը հուսանք մոտերս գայն վերստին ունենալ մեր մեջ»:

Բայց «գայն վերստին» չունեցան... Կանխավ սկսված-ծավալվող երկկողմանի սադրանքների ծուղակով:

Փակագծերը բացելու համար կրկին դիմենք, խոսքը տանք բանաստեղծի քրոջ որդուն՝ այժմ արդեն Չարենցի փարիզյան օրերի մասին պատմածին, – և ապա Վիվանի հուշերին: Սկսելով, թե ինչպես է հրեա մի մարդու միջոցով (որի հետ խոսել է ռուսերեն) դիմելու հենց երկրորդ օրը ընդունվել «Ռենո ֆաբրիկան», որտեղ կատարել է «ծանր գործ», «կռանի վրա» և դարձել «ամբողջուն սիրելի տղա». երկու ամսում վաստակել «2-3 մարդու փող», որով իրենց ընտանիքը՝ Փարիզ հասնելով, վարձել, ապա «առել է տուն»: Այնուհետև պատմողն անցնում է իր քեռուն՝ Չարենցին. «Արդեն 25 թիվն էր Չարենցը եկավ». և պատմում է, որ իրենց, ասել է՝ Աննա քրոջ ընտանիքին հարցուփորձով փնտրել է դեռ Պոլսից, որտեղ չեն հանդիպել ութ օր տարբերությամբ: Ուրեմն և, գտել է Փարիզում, որտեղ տեղավորված է եղել «Ռուի կոքսած» հյուրանոցում, լավ տեղ: Այնուհետև բառացի մտաբերում է. «Անպիտան հայերը թշնամացան, Չարենցը չկարողացավ մնալ, ուզեցին քեռուս սպանել. մայրս ամեն տեսակ բաներ ասել էր, չընդունեցին,

¹ Ալ. Մյասնիկյանի սպանության բոթը արտաշխարհ է հաղորդվել 1925-ի մարտի 27-ին: Ասել է՝ երբ Չարենցը դեռևս Վենետիկում էր: Ասել կուզի՝ կարող էր որոշել մնալ Վենետիկում (արտասահմանում), թե՞ վերադառնալ Չայրենիք... Եվ վերադարձը՝ թե՛ իր, թե՛ Իսահակյանի վճռական էր, վերադառնալ, Չայրենիք... և վերադարձան. ինչպես և Սարյանը =երկու անգամ վերադարձավ՝ զոհաբերելով 40 կտավ...

իրեն ընկեր ուղարկեր էր, վանեցի էր. հետևից մամ կուգար, «հետը կպտտեր... վերջը եկավ Չայսաստան... մորիցս ծրարը չընդունեց, որ բերեր, այնինչ քեռիս բռնված էր. մենք չգիտեինք. մայրս շատ կը փափագեր եղբայրները տեսնել. 36-ի ներգաղթին չընդունեցին. 47-ի ներգաղթին հյուպատոսով եկանք...»²:

Հիմա էլ դառնանք ու քաղենք մտաբերվող այդ վանեցու՝ Վիվանի, հուշերից. «Երրորդ հանդիպումը (Չարենցին՝ Ալ. Ջ.) տեղի ունեցավ մոտ հինգ տարի հետո՝ 1925 թվի հունվար-փետրվար ամիսներին, (ապրիլին՝ Ալ. Ջ.) այս անգամ արդեն Փարիզում:

Ողնոյի ավտոմոբիլային գործարանից (Բուլոյն-Բրանկուռ) տուն եմ դառնում: Դյուրանցի գրասենյակին կից պատիմ կախված արկղիկներով դարակին եմ մոտենում՝ սենյակիս բանալին վերցնելու և հանկարծ իմ արկղիկում գտնում եմ մի տոմսակ. կարդում եմ ու չեմ հավատում: Ձեռագիրը Չարենցին է, մի ձեռագիր, որ աշխարհում ոչ մի ձեռք չի կարող իմ աչքին կեղծել, իսկ գրածն այն է, թե այդ օրը երկու անգամ եկել և ինձ տանը չի գտել: Ինչ որ այլ կերպ չէր կարող լինել: Անհավատալիքն այն էր, որ նա այդ պահին ինձնից միայն երկու քայլով է հեռու, կողքի հյուրանոցում Rue Cujas – և ինձ է սպասում: Զնարավոր բան է այդ: Ինձ համար դա հրաշքի պես էր գալիս և այլևս անհնար էր մտածել վերև բարձրանալու... մասին:

Ամենամեծ շնորհը ինքը երկինքն էր ուղարկել: Իսկապես էլ այդպես էր: Ես երբեք ոչ մի առիթով Չարենցին չէի տեսել այդպես շնորքով, անբասիր... Նա իմ աչքին դարձել էր մի Ապոլոն, ինչպիսի՝ հանգստության շարժումների ու ծայնի մեջ, և ի՞նչ տիրական հայացք: Ասես, հաղթանակի սիմվոլ էր առաջիս կանգնել... Առաջին խոսքը... այն էր, թե ինչ նոր բան եմ գրել ես: Եվ երբ ես նրան բացատրություններ էի տալիս իմ վիճակի ու գործերի մասին, նա տխուր ժպտաց ու ասաց.

– Ես քեզ երգ եմ ձուներ և չեմ մոռացել, անդրանիկությունդ մի ծախիր...

Փարիզում երկար մնալ չէր կարող, ընդամենը մի տաս օր: Այդ պատճառով էլ ես երեք օր աշխատանքի չգնացի... անգործ մնալու վտանգն աչք առած: Այդ երեք օրում էլ ես եղա *Չիչերոնե* ինձ ծանոթ Փարիզը նրան ցույց տալու համար:

Առաջին վայրը, որ նա ուզեց տեսնել, Պեռ-Լաշեզն էր, Կոմունարների պատը: Կես ժամի չափ մենք լուռ կանգնեցինք պատի առաջ.

² Չոթ պահպանվող անհաջող ծայնագրությունից:

Մեկը թե գար հիմա և ինձ այստեղ տեսներ՝

Դժվար թե դեմքս նա ձեր դեմքերից գատեր³:

Այդ մեկը ես եմ եղել (՝) և վկայում եմ ասվածի ճշմարտությունը: Կոմունարների պատի տպավորությունը այնքան խոր էր և ուժեղ, որ նա չսպասեց մինչև Երևան վերադարձը և Փարիզում սկսելով, Բեռլինում ավարտեց պատին նվիրված պոեմը: Իսկ այդպիսի թեմաներով ինչպիսի՝ պոեմներ կգրեր նա, եթե Փարիզում երկար մնալու ծրագիր գլուխ բերեր, եթե Կոմունարների քարե պատից ու բանվորական մի քանի տեղերը տեսնելուց հետո, առիթ ունենար տեսնելու Փարիզի պրոլետարիատի վիթխարի կոհորտները փողոցում, կռվի ընթացքում, ցույցերի ժամանակ...

Բայց Փարիզը միայն Պեռ-Լաշեզի իր սրտովն ու պրոլետարիատի հերոսական պայքարովը չէր աչքի ընկնում, ոչ էլ արվեստի ու գիտության իր պալատներով ու հուշարձաններով, որոնցից մի քանիսը հազիվ կարողացավ տեսնել նա այդ կարճ ժամանակում: Պոետի համար Փարիզը հետաքրքիր էր նաև իր գիշերներով – իր «լուսավոր» մթու-թյամբ» (ՀԵԶՄ, 1, 285-286):

Այս չափի մեջքերումը մերելի է. պետք էր համատեղել-համեմատելու նպատակով Չարենցի քրոջ որդու պատմածի հետ՝ փաստական սույն ճշտումների ու հարցադրումների ելակետից. նշելով, թե Չարենցը Փարիզում է եղել 1925-ի հունվար-փետրվարին, Վիվանը ինչպես պետք է մոռացած լիներ, որ նրա գալը անմիջականորեն հաջորդել է փարիզահայությանը ցնցած Մյասնիկյանի վախճանին. այդ մասին ինչպե՞ս է որ որևէ ակնարկ չկա հուշերում, ներսռայալ այն, որ *Կոմունարների պատին վերաբերող պոեմը նվիրված է Մյասնիկյանի հիշատակին*: Սպա թեթևակի դժկամությամբ ակնարկելով, որ բանաստեղծը երկար չի մնացել Փարիզում, չգիտես ինչու խուսաճավում է պատճառից: Նույն ձևով չի ասվում նաև, թե երեք օր որպես Չիչերոնե ուղեկցելով Չարենցին՝ Պեռ-Լաշեզից բացի, էլ որտեղ են եղել: Բայց ահա, Փարիզի «գիշերներով» - «լուսավոր մթություններով» հետաքրքրվելը հուշարկվում է Աթենքից սկսած որպես կանոն մնան գրություններում. արդյոք առանց բանաստեղծին վարկաբեկելու՞ մտայնության: Եվ առհասարակ. քաղված հատվածում որոշակի է «տեսակ մը» պրոլետարական կեցցե-ական խանդավառությամբ խուսաճավելը՝ բացահայտ նշան խճողված-

³ «Կոմունարների պատը Փարիզում» պոեմից է (2, 236):

Այցելած պետք է լինի ապրիլի 1-ից 4-5-ը:

մութ պատմության, որին, կարծում եմ (ոչ թե կարծում եմ) խառն ու մասնակից է և ինքը՝ Չիչերոնե Վիվանը:

Ըստ այդմ համոզված եմ. բանաստեղծը Իտալիայից ահավոր տրամադրությամբ Փարիզ է հասել մարտի 31-ին: Վիվանի բնակվելը մերձակա հյուրանոցում եղել է խորհրդային դեսպանության ծրագրով, որին տեղյակ է եղել և Վիվանը: Ինչպես և հիշատակված է բանաստեղծի հանրահայտ *«Սևրի դաշնագրից մինչև «Չայ կանանց ալեծուփ մազերը և հեթանոս մարմինը»* կամ ընդհակառակը *«Արտասահմանյան տետրակից»* նոթում (6, 158). Մույն մարտի 31-ի օրը ներկա է գտնվել «Բարիզի հայ ուսանողական միության բանախոսությանը, երբ *«Չեթանոս լույսը հայոց բանաստեղծության մեջ»* նյութով բանախոսել է Ավ. Ահարոնյանը»⁴ (6, 634-635):

Կասկած չունեմ, որ երեկոյին Չարենցը ներկա է եղել մույն Չիչերոնեի ուղեկցությամբ, որը և վկայում է բանաստեղծի քրոջ որդին՝ *«հետևից ման կուգար, հետը կպտտեր»* երկիմաստ տեղեկությամբ (որոնց ամիթ կունենանք դառնալու և հաջորդ էջերում):

Ակնհայտորեն այս առանցքով էլ հյուսվել է Չարենցին «սպանելու» սպառնալիքը, այնքան որ՝ ներքաշվելով «ամպիտան հայերից»՝ եղբորը պաշտպանության տակ է առել քույրը՝ «ամեն տեսակի բաներ» ասելով. ասել է ամասելի չափերով բորբոքված ապրումներով... Եվ այս ամենը արվել է Չարենցին Փարիզից հեռացնելու, «Ղեկի» հրատարակությունը խափանելու նպատակով, որը և *հաջողվել է միանգամայն*: Անշուշտ, մոսկովյան-թիֆլիսյան կենտրոնների հրահանգչական պայմանավորվածությամբ և նորոգված հրահանգով, որքանով *«925, 5 IV, Փարիզ»*

⁴ Փարիզում հրտարակվող *«Ապագան»* մարտի 28-ին տեղեկացնում էր. *«Փարիզի հայ ուսանողական միության բանախոսությունը տեղի պիտի ունենա մարտի 31-ին, երեքշաբթի երեկո, ժամը 8 ու կեսին Սալտի ժեռկրաֆիի կամ Սոսիեթե Սավանտի սրահին մեջ, 184 պուլ. Սեն Ժերմեն. պիտի խոսի պ. Ա. Ահարոնյան, նյութն է «Չեթանոս լույսը հայոց բանաստեղծության մեջ».* մուտքը մեկ ֆրանկ»:

Նույն օրը թերթը հայտնում էր և Այասնիկյանի մահը:

Որ մարտի 31-ին, իրոք, տեղի է ունեցել երեկոն, հավաստում է և *«Յուսաբերի»* հաղորդումը, ըստ որի *«...մարտի 31-ին բանախոսած է ընկ. Ա. Ահարոնյան: Բանախոսությունն ունեցած է իր խոր ազդեցությունը ներկա եղողներուն վրա, որոնք սրահեն մեկնած են գոհ տպավորության տակ»* Յուսաբեր, N 8:

«Ապագան» Չարենցի ժամանելը Փարիզ տեղեկացրել է ուշ ապրիլի 4-ին (թիվ 21). *«Ժամանում. բանաստեղծ եղիշե Չարենց Բարիզ հասած է»:*

Նույն համարից պարզվում է, որ այդ օրերին Փարիզում է գտնվել Կոստան Զարյանը: Ըստ ամենայնի *«նշանավոր»:*

տարեթվով Դ. Դեմիրճյանին գրած նամակում բանաստեղծը համոզված էր, որ «Դեկը» պետք է հրատարակվի (6, 418-420)⁵:

Ապրիլի 8-9-ը արդեն եղել են վճռորոշ օրեր, այնքան որ բանաստեղծը հնարավորություն չի ունեցել մասնակցելու Մյասնիկյանի հիշատակին ապրիլի 9-ին «Կոմկուսի Փարիզի հայ աշխատանքի խմբի կազմակերպած մեծ սգահանդեսին»⁶: Ճիշտ նույն կենտրոններից էլ հրահանգվել է մեկնելու վայրը՝ Բեռլին, որտեղ հայություն չկար. հավաքատեղին էր ռուս վտարանդիների:

Սիանգամայն համոզված կարելի է ասել, որ Բեռլին մեկնելիս Չարենցը արդեն իմացել է, որ նույն այդ համապատասխան «օրգանները» գիտեն, որ «Սոմայի» տակ «1918, հունիս-հուլիս» տարեթվի կողքին եղած «Ցարիցինը» ճիշտ չէ, որ ինքը այդտեղ չի եղել. եղել է Զյուսիսային Կովկասում (նախ Արմավիրում), և դա կարող է վկայած լինել միայն Վիվանը: Հենց դրանով էլ թելադրված է «Կոմունարների պառլը Փարիզում» պոեմի կովկասյան քաղաքացիական մարտերին ու Սերգեյին վերաբերող սյուժետային գիծը⁷ երկնտանքի, արդարանալու-խղճնտանքի-մեղադրանքի տխրաշունչ գունավորումով և երկարած արծարծումներով: Ըստ այդմ պոեմը նկատելիորեն ձգձգված է ու անհավաք՝ առաջին, այլև մշակված երկրորդ տարբերակով (չափազանց կարևոր...):

⁵ *Ամենայն հավանականությամբ, նույն օրը գրել է և Ե. Սուրենյին, Դ. Սուրխաթյանին, Գ. Սահարուն. վերջինս մտաբերում է այսքանը. «...Դեկ» անունով ամսագիր են հրատարակելու այստեղ... Սյուքեր ուղարկիր...»: Ուղարկեցի: Շշուկներ: - Բեռլին է անցել» (ԴԵՉԱ, I, 167):*

Իր հուշերում Սուրխաթյանի կինը՝ Եկատերինա Թումանյան-Սուրխաթյանը վկայում է, որ Չարենցը արտասահմանից նամակներ է գրել ամուսնուն. խուզարկողները տարել են 1938-ին. ԳԱԹ, Դ. Սուրխաթյանի ֆոնդ:

Ինչպես հայտնի է, այդ նամակներից մի ծավալուն հատված տեղ է գտել Չարենցի Եժ 6-րդ հատորում (էջ 416-418):

Հայտնապես տարել են նամակներ գրված Երևանից, Մոսկվայից. և ոչ միայն Չարենցից, այլև հայոց գրականության և մշակույթի շատ ու շատ գործիչներից: Մասնավորապես որ 1921-ից Դ. Սուրխաթյանը ԴԽՄԴ լիազոր ներկայացուցիչն էր Վրաստանում: Եթե պահպանված լինեն վրաց գաղտնի պահուստներում, թերևս, ապագայում բարի լինեն և վաճառեն Հայաստանին!!!

Ի դեպ, նույն Սուրխաթյանի ֆոնդում (N63-ի և N87-ի տակ) պահպանվում են հատվածներ Արսեն Բագրատունու «Հայկ դյուցազնից», որոնք, երևի թե, «Գրական գոհարներին» համար աշխարհաբարի է վերածել Դ. Դեմիրճյանը:

⁶ Բանվոր-Փարիզ, 1925, 5 ապրիլի:

⁷ Լրացուցիչ մանրամասներ տես «Ուղղիչ տաճը» վերաբերող զխում:

Այստեղից, բնականաբար, հետևում է երկու վարկած. առաջինով՝ չեկայական բարքերին ծանոթ, այլև ճաշակած, այլև հազար ու մի պատմություններ լսած Չարենցը պարզապես կարող էր կասկածել-զգալ ու հասկանալ, որ Վիվանը հետը պտտվելով, «հետևից ման գալով» կատարում է հատուկ առաջադրանք: Այդ մասին կողքից կարող էին հուշած լինել և ուրիշները, ինչպես Համլիկ Թումանյանը՝ Հովի. Թումանյանի որդին:

Բայց ինձ լավատեսորեն ժպտում է երկրորդը: Կարելի է չկասկածել, որ Չարենցը վաղուց գիտեր Վիվանի Փարիզում գտնվելը, և հետը կարող էր վերցրած լինել Եժ երկհատորյակը, վաղեմի ընկերոջը նվիրելու ակնկալությամբ. եթե այդպես էլ չէ, ապա իմանալով, որ «Հարդսագողի ճամփորդները» ծոնված են իրեն, - զգացված-հուզված խոստովանելով-պատմել է 1922-ին Փարիզ «հատուկ ծառայության» գործուղելու հանգամանքները՝ թիֆլիսյան նախնական հավաքագրման փորձերից սկսած ներառյալ այդ օրերի փարիզյան պարտադրվող սադրիչ հանգամանքները... ներառյալ Կոստան Չարյանի երևույթը... և երևույթը Երվանդ Քոչարի, որն իր հետ էր «ուսանելու» մեկնել Փարիզ...

Լավատեսական այս վարկածի թելադրանքով էլ 1918-ի համապատասխան բաժնում վերլուծորեն ներկայացվել են Վիվանի «Հովակիմ ժպիտն» ու «Կույրը» պատմվածքները՝ համոզվելու և համոզելու համար ընթերցողին, որ այդօրինակ խղճմտանք ունեցողը հազիվ թե կարողանար հավատարմորեն կատարել նման հատուկ ծառայություններ: Գունարած այս հասարակ տրամաբանությունը. եթե այդպես ծառայած լինեիր, ապա 1937-ին չէր աքսորվի⁸, ինչպես չաքսորվեց իր հետ Փարիզ գործուղված մյուս գործակալը, ինչպես և 1936-ի օգոստոսի 21-ի հարցաքննության ժամանակ այդպես չէր ջանա փրկել բանաստեղծին. նախ կտրուկ հայտարարելով, որ նա հակահեղափոխական չէ, ապա ըստ «գործ 19114»-ի հայտնելով, թե՛ եթե «առաջ շատ, ապա 1936թ ինքը ոչ մի անգամ Ներսիկ Ստեփանյանին չի տեսել Չարենցի մոտ», իսկ վերջում էլ թե՛ «Եթե Չարենցը քաղաքական որևէ սխալ քայլ է կատարել, ապա միայն Ներսես Ստեփանյանի ազդեցության տակ»⁹:

⁸ Տե՛ս Ալմաստ Չաքարյան, Եղիշե Չարենց, գիրք 1, էջ 371-384:

⁹ Տմարդի վկայություն, որ վերաբերում է հայ ժողովրդի հերոսական զավակ Ներսես Ստեփանյանին, որից չեկայական ամենաահավոր կտտանքներով չի հաջողվել կորզել վկայություն ընդդեմ Չարենցի, որին և նվիրված է 1937-ին թղթին

Ասել կուզի հիսնականի վերջերին թղթին հանձնած հուշերի այդ հատվածների «խանդավառությունը» պարզապես աչքը վախեցած սիբիրականի սարքովի տրամադրություն է, որը հարկադրաբար որդեգրել են միլիոններ, այդ թվում «հատուկ ծառայությամբ» հավաքագրվածներից ևս:

Եվ նամանավանդ նույն այս առնչությամբ. ինչպես հետևում է «Ապագա» շաբաթաթերթի հրապարակումներից, ճիշտ այդ օրերին Փարիզում էր Կոստան Ջարյանը՝ զինված «Հայրենիքի» էջերում Հակոբ Օշականի տպագրած «Եղիշե Չարենց» հոդվածի ելակետային ու ոչ ելակետային նվաստացնող ոտնձգություններով և փարիզյան կաֆեների ընձեռած հնարավորություններով:

Ըստ այդմ բնորոշ է «Յուսաբերի» 1925-ի հունիսի 1-ի (թիվ 26) հաղորդումը՝ վերնագրված «Եղիշե Չարենցի շուրջը». «Փարիզեն կգրեն ամերիկահայ թերթի մը, թե բանաստեղծ Եղիշե Չարենց, որ Իտալիայեն Ֆրանս եկած էր, քանի մը օր Փարիզ մնալե ետք գնաց Պերլին, ուրկե պիտի անցնի Մոսկվա:

Փարիզ ոչ մեկ ընդունելություն բանաստեղծին, ոչ իսկ ի պատիվ անոր թեյասեղան մը տալու մտածումն ունեցավ: Անցավ անշուշտ, ինչպես եկեր էր, մոռացված ու լքված:

Արբեցող, այլասերված, բուլդոզմիկ անհրապույր մարդու մը համբավ չիներ էին իրեն համար, կարգ մը բանաստեղծներ ու գրողներ, որոնք Հայաստանեն եկած են կամ տեղյակ են Հայաստանի կյանքին:

Արդարև արտաքին կերպարանքով Չարենց շատ բան չարտահայտեր և կխմե: Բայց որքան ներքին առավելություններ իր մոտ, բաղդատությամբ մանավանդ իր անբարեխիղճ ու նախանձոտ եղբայրակիցներուն, որոնք այդ *սև համբավը չիներ էին այստեղ իրեն համար:*

Ականջը խոսի բանաստեղծ *Կոստան Ջարյանին»* (ընդգծ.՝ Ալ.

հանձնած բանաստեղծի «N Ս»-ին սրբազնագույն սգերգը: Զգ պահպանվում է "Сербскыи знос" (Մ., 1933) գիրքը Ն. Ստեփանյանի ինքնագիր մակագրությամբ. «Նվեր իմ սիրելի Չարենցին՝ Բանաստեղծին՝ ամենայն հայոց 22.4.34, Երևան Ներսիսից»:

Չարենցի անտիպների շարքում 1969-1971թթ. ամենօրյա աշխատանքով սևագրերի վրա, վերծանվել-կարգավորվել, ամբողջացվել է նաև այս սգերգը, որը, դժբախտաբար, երկար ձգձգվելուց հետո, չի գետեղվել 1983-ին հրատարակված «Անտիպ և չհավաքված երկեր» հատորում: Ամբողջացված բնագիրը գտնվում է բանաստեղծի կրտսեր դստեր՝ Անահիտ Չարենցի մոտ:

2.), որ Հայաստանն վերադարձավ ասկե քանի մը ամիս առաջ և որ իր բաժինն ունի այս ակնարկություններուն մեջ»:

Պարզ ու մեկին ասվում-հաստատվում է, թե ո՞վ ու ովքե՞ր են ակնարկվող «անբարեխիղճ ու նախանձոտ» այպանողները, այլև կասկածելի անձեր՝ «Յուսաբերի» և խմբագիր Վահան Նավասարդյանի համոզմունքով:

Տեղն է ավելացնել... կյանքով ըստ ամենայնի դժբախտ բանաստեղծին այդպես էլ բախտ չվիճակվեց Փարիզում հանդիպել իր վաստակի հիմնավոր գնահատողներից Արշակ Չոպանյանին: Հայտնի և անհայտ հանգամանքների բերումով գտնվում էր Անգլիայում: Փարիզում հորեյաանը նշվել է 1925-ի հունվարի 3-ին, (երբ Չարենցը գտնվում էր Աթենքում) և Հայաստանյալ լուսավորության ժողկոմ Ա. Մռավյանի անունից ողջունել է Կ. Ջարյանը¹⁰:

Բախտ չի վիճակվել հանդիպելու և Արմենակ Շահմուրադյանին, որը նույն միջոցին երգահանդեսներով շրջագայում էր Մերձավոր Արևելքի արաբական հայաշատ վայրերում. «Տարոնի տխակը», որին Չարենցը անպայման գիտեր, - դրամ էր հավաքում գաղթականության ու որբերի համար¹¹:

¹⁰ Կ. Դալլաբյան, Արշակ Չոպանյան, 1987, էջ 391-392:

¹¹ Արև, 1925. 10 ապրիլի: Հիշենք.

«Արաբները թերևս միակ ժողովուրդն են, որ ազգովին եղան 1915թ. հայոց ցեղասպանության ականատեսները, երբ բռնի տեղահանված հայերի քարավանները անցնում էին նրանց տարածքով, նրանց գյուղերի միջով, նրանց անապատներով: Հայոց Գողգոթայի վկաները հանդիսացան Դեյր ազ-Ջուրի, Ռաս ուլ-Այնի, Մեսքենեի, Հալեպի, Սոսուլի, Բաքուբայի, Բաղդադի, Նար ալ-Ումարի և Շատ ալ-Արաբի ափերին փռված շատ վայրերի բնակիչներ: Այս իրողությունը խոր հետք է թողել արաբների պատմական հիշողության մեջ, որն այսօր մեզ է վերադարձվում այդ բարի ու ազնիվ ժողովրդի պատմաբանների այն ուսումնասիրություններում, որոնք նվիրված են Հայոց Մեծ եղեռնին:

Արաբ հետազոտողները գտնում են, որ այն, ինչ տեղի ունեցավ արևմտահայերի հետ 1915թ. տեղական բախումներ կամ սովորական ջարդեր չէին, այլ համընդհանուր բնաջնջում՝ ցաղասպանություն, որն իրազործվեց Օսմանյան պետության կողմից նախօրոք կազմված ծրագրի համաձայն: Այս տեսակետն ենք գտնում Նաիֆ ալ-Յաֆիի, Իլյաս Ջանանիրիի, Սալեհ Ջահր ադ-Դիմի, Ֆուադ Հաֆիզի, Մրվան ալ-Մուդավարի, Օսման աթ-Թուրքի, Ջիհադ Սալեհի, Սամիր Արբաշի և արաբ այն բոլոր հեղինակների մոտ, որոնք անդրադարձել են այդ հարցին: Իսկ Մուսա Պրենսը գենոցիդի անալոգիայով գիտական շրջանառության մեջ դրեց արմենոցիդ տերմինը, ընդգծելով, որ «արմենոցիդը ամենագենոցիդային գենոցիդն է»:

Եվ այսպես... անուն-ազգանունով «Կոստան Չարյանին» էպիգրամ...

*...Ասացիր դու ինձ, ո՞վ «հայտնի» պոետ...-
Գրողը որ կա՝ պոռնիկ է միայն-
Եվ դու տվեցիր, պոռնիկի նման
Քեզ «շատ տվողին»...*

Ե. Չարենց

Կար՝ չկա...

Անդրանիկ Ծառուկյան

Փաստացի 1922-ին արտասահմանից Հայաստան վերադարձած, Ար. Կարինյանի հետ դարաբաղյան օրերին գործակցած Կ. Չարյանը՝ 1924-ի նոյեմբերին, ասել է՝ Չարենցի արտասահման ուղևորվելու օրերին, արդեն Վիեննայում էր, և ինչպես «1924, 2, 9» թվակիր նամակով հայտնում էր Չոպանյանին՝ «...հույս ունեմ հանդիպել Փիրունյանին ու Շահվերդյանին»՝ հետո էլ գնալու եմ Փարիզ... Ասել է արտասահման էր մեկնել այն ճանապարհով, որով (Քեռլիմի վրայով) թույլ չէր տրվել Չարենցին:

Նույն հասցեով մի այլ նամակով էլ՝ Չոպանյանին տեղեկացնելով Ֆլորենցիայում ի նպաստ հայոց դատի կազմակերպված ցույցի մասին, հավաստում էր. «...վստահ եղեք հայկական դատը մեր դատն է և երբ պետք է ունենանք... ձեր տրամադրության տակ ենք»¹²:

Ակնհայտորեն, այնքան մեծ է եղել Կ. Չարյանի հանդեպ Հայաստանում եղած մտավորականության վերաբերմունքը Չոպանյանին հասցնելու մտահոգությունը, որ «Ա. Չոպանյանին» հասցեով հաջորդելով Չարենցի էպիգրամին տպագրվում է Գ. Մահարու այս էպիգրամը.

Արաբ հետազոտողները հայկական ցեղասպանությունը որակում են որպես «20-րդ դարի սև էջ»։ Տես Նիկոլայ Հովհաննիսյան, 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի լուսաբանումն արսբական պատմագրության մեջ. «Պայքար», Երևան, 1995, թիվ 4, ապրիլ, էջ 27-33:

Տրամադրել է անձամբ Չարենցի սույն հրատարակությանը՝ խորին շնորհակալություն ականավոր արևելագետին:

¹² ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 2128:

Կոստան Ջարյանը
 Իր ուղին ունի,
 Նորենցը իր,
 Դու էլ քո ուղին:
 Լավ է տգետ լինել,
 Լինել անմիտ,
 Անուս,
 Քան փոթորկոտ
 Մեր այս դարում
 Գիտնական յանուս¹³:

Եվ շուտով՝ «16.1.31թ. Թիֆլիս» թվակիր Արամ Երեմյանի նամակով էլ. բայց և՛ «...հացկատակ և գրչագիր Գուրգեն Մահարի կոչված հրահոսը» Երևանում լույս տեսնող «Արվեստի ֆրոնտում» տպել է Ձեր մասին այս էպիգրամը», – ծանուցումով հասնում է Չոպանյանին¹⁴:

Նույն օրերին Երեմյանը հայտնում է նաև, որ 1930-ից Թիֆլիսում լույս տեսնող «Պրոլետարի» հասցեով իրեն առաքած Չոպանյանի նյութերը իրեն չեն տալիս¹⁵:

Նույն Երեմյանի 1944թ. Չոպանյանին հասցեագրած մի այլ նամակից էլ պարզվում է, որ Վարդգես Ահարոնյանը Փարիզում բնակվում է քրոջ մոտ՝ պ. Սիմոն. և որ «քույրը ամուսնացած է ֆրանսիացու հետ» (սա ևս «Կար՝ չկա»-ի կարգով):

Բայց և նույն կարգով, Արշակ Չոպանյանին հասցեագրած նամակների տարեթվերով հետևենք Կ. Ջարյանի հարաշարժ չվացուցակին (համեմատությունը թողնելով ԶՕԿ-ի, Զարենցի, Սարյանի և Իսահակյանի կենսագրության համգամանքների հետ՝ համընկնումներին) – 1925.8.8 տարեթվով հարցնում է խորհուրդ օրաթերթ հրատարակելու նպատակով. 1925.12.30, հայտնում է իր ծանր նյութական վիճակը և խնդրում վերադարձնել իր ձեռագրերը:

Մի այլ նամակով շնորհակալություն է հայտնում նյութական օգնության համար: 1928-1929-ին շրջագայում էր անընդհատ, վերջում 1929-ին նորից հայտնվում է Փարիզում: Շարունակությունը ըստ հարկի թողնենք Ա. Ծառուկյանին... և «Կար՝ չկա»-ին...

¹³ Արվեստի ֆրոնտում, 1930, թիվ 3:

¹⁴ ԳԱԹ Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 1844:

¹⁵ Նույն տեղում, թիվ 2630:

Մեկ համար «Հայրենիք»՝ Չարենցի ընդգծումներով...

Բայց և Ն. Տաստեկյուլի «Տիրոջը այգիին մեջ»...

Ի դեպ. Չգ պահպանվում է «Հայրենիք» ամսագրի 1925-ի թիվ 2-ը. դրանում զետեղված Կ. Ջարյանի «Հայաստանում» «պոեմի վրա ընդգծված են՝ կողքից վերից վար այս տողերը կամ հատվածները.

Հիմար մի Տրիստան
մազերս հովին,
խարիսխ նետեցի հորիզոններին
և ծովե ի ծով
զմացի...
մի չեկիստ.
մեծ կասկածանքով, աչքերիս մեջը ուռկանն է
նետել իր սև աչքերի,
Կարծես նայում է քննում մի անդունդ:
Հետո նստում են. լսում են մարդկանց:

Պատռել են քարտեսը աշխարհի
Ծամում են ծամոնը լռության:
Պառկել են ստվերները գյուղերի
հենց որ լուռ ու խաղաղ գոմեշներ:

Եկել է Աֆրիկան գիշերվա,
հենց որ քուրմ սևամորթ
գիշերանոցը պատռած հրեշտակին
հեռագիր է բերել
մի հրավառ,
արևի մասունքից մի պատառ է բերել
և կանգնել
կոտրտած ձեռքերով մի արձան:

Հրում են տները,
աքացի տալիս բլուրներին:
Ինչպես որսի շուն հսկա
ծխնելույզը վառ
որոնում է ամպեր,
դառնում դարձապար
սրլնթաց
կաքավների հետ
Անցորեն դաշտի:
Բլրան ետևից, փշրած մի գմբեթ,
Արևը լռել, դրել է գլխին
և Անին
իր գերեզմանից ուտքի է կանգնել,
բացել է կոտրած, քարե թևերը,
գրկել է սարսափ:
Դանդեն քնել է
Ռավեննայում:
Օ՛, Բիզե Պորտինարի,
առ առնետը իմ
Հեռավոր տեսիլքի –
մրճահարող նոր մի պրոպելլեր –
և սերս
Ախուրյան գետի ջրերով փոթորկած:
Ապշած նայում է գյուղացի մի կին:
Իսկ ես տեսնում եմ:
ճաթած նուռ կադմիր՝ երեկոն պոկվել
և վայր է ընկել:
Կանաչ մի բլուր:
Իսկ բլրան վրա, ձեռքին մի կեռ թուր,
գլխին մի չալմա,
կանգնել է մինակ, խստադեմ մի շահ.

*Գյուղացիները հերկում են հողը
եզների հետքից ծանր գնում են,
տանջված, մտահոգ -
ու նայում են մեզ եզի նայվածքով...¹⁶*

Օ՜ ինչպիսի, ինչ ասել... քստմնելի պղծություն...

Իսկապես ասած, զարմանալի է այդ դեմոկիները ինչպես կարող են հիպնոսացնել մարդկանց... Նկատենք մաև, որ «Սիրելի Կ. Ջարյանին Զեղինակից» նվիրումով Զգ պահպանվում է Ազ. Վշտունու «Չուզանք ու զանգը» (1923, Ալեքսյու): Իհարկե, նվիրած պետք է լինի և նշանավոր «Սալամնամեն» (1924, Թիֆլիս): Արցախը Ադրբեյջանին ընծայելու թարմ հետքերով մի ցնծագին ֆուտուրո-օրիներգություն «Իզիթ Ադրբեյջանին» Զարենցի «մշակումով» և ընդգծումներով դիմացը՝ «իզիթ!!! ... և ոչ միայն այդ. գրքույկի բոլոր էջերը «նախշված» են ընդգծումներով ու հայերեն-ռուսերեն դիպուկ նկատումներով. *նավթանամագի* կողքին ընդգծված *«շոգենամագ»*, սպառնալիքներ նետված *Իրանին ու անգլիացի Քոքսին*, և ամենակարևորը «ռոմանտիկ պարանոցով» (Սիլվա Կապուտիկյան) ու հուզական սրտաբուխ (կրկնենք) սալամներով ու սիրով Ֆաթիմային ու Նաջիբին... Բայց, տեսնես զավառական դեմոկի գրչակցի բարբառանքները ինչպե՞ս է ընդունել Վերհառնի, Լենինի, Ֆրանկոյի հետ զրույցի բռնված «բարձրակարգ» դեմոկի Կ. Ջարյանը...

¹⁶ Զենց սկզբից ասենք...

Սարգիսյան նվագազույն վերաբերմունքով և տարրական տրամաբանությամբ՝ կողք կողքի բերելով և համեմատելով «Զարենիքի» 1925-ի թիվ 2-ում տպագրված Կ. Ջարյանի սույն «Չայաստանում» բարբառանքը = նույն «Զարենիքի» 1924-ի օգոստոսի 5-ի թվում տպագրված Մ. Սարյանի վենետիկյան ցուցահանդեսին Ավ. Իսահակյանի նվիրած արվեստագիտական դարակազմիկ հոդվածը = Զարենցի «Ես իմ անուշ Չայաստանի» պամնոյով հանդերձ՝ աշկարա չընդունել, որ Կ. Ջարյանի բարբառանքը հուղայական «պարոդիա» է... առաջին տողից վերջինը ծաղրուծանակ «Չայաստան» Զարենիքի հասցեին՝ սերնդեսերունդ նգովելի... իր այսպես կոչված, ողջ «ստեղծագործությամբ» հանդերձ՝ տմարդի հանցագործություն է: Իսկ գրքերի «ունեցվածքը» թողնենք սեփական որևէ ձեռագրի...

«Հայրենիքի» նույն համարում միանգամայն *այլ կարգի ընդգծումներ ենք գտնում Ն. Տաստեկյուլի «Տիրոջը այգիին մեջ* (գրական որոնումներ և եզրակացություններ)» ծավալուն հոդվածում: Խոհական և խոհականության մոդոլ, ահա, այսպիսիք:

«Արվեստը դժվար է, որովհետև ենթագիտակցական հայտնատեսություն է ան, իր բարձրագույն ձևին մեջ, մտատեսություն մը, որուն աստիճանական զարգացման գործողությունը չի հաղորդվիր ուրիշին, այլ միայն կը թելադրվի իբրև դոգմ կամ գրգիռ: Արվեստը դժվար է նաև անոր համար, որ կյանքին կապված և կյանքեն բղխած *սնոտիություն մը կա անոր մեջ* (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ): Արվեստը դժվար է, որովհետև կատարելության ձգտող մեր ճիգերը անկատարության ճանապարհին վրա կը հանգին շատ հաճախ ունայնության»:

Կամ. «Գեղեցկությունը իրերու և երևույթներու միատիկ էություն է, այսինքն, անոնց առարկայական գոյության անդին ապրող և խլրտացող հոգեբանական տարր մը, որուն բանալին կգտնվի մարդկային իմացականության մեջ: Գրողի կամ արվեստագետի ձգտումը պետք է ըլլա երևան բերել այդ թագնված տարրը, այդ բաբախուն բանաստեղծությունը, և հաղորդել զայն անոնց, որոնց երևակայության աչքերը չեն կրնար նմանիլ առանց ուրիշի մը օգնության, կամ որոնք զուրկ են նշմարելու, ըմբռնելու և արտահայտելու *էնթաթիկ* կարողությունն. ուրեմն արվեստը կկայանա էապես կյանքի և իրերու այդ մերքին գեղեցկությունը, այդ միատիկական գոյությունը արտահայտելու մեջ»:

Եվ կամ. «...Քրոզե կըսեն. «թխնիքական արտահայտությունը տեսալ մը memoria techila» է: Արվեստի գործ այն ատեն կատարյալ է, երբ պատկերացած է արվեստագետին մտքին մեջ իբրև արտահայտություն, ներքին իմաստով»:

Այնուհետև. «Գրականության և արվեստի քննադատին գործը պետք չէ ըլլա միայն կերտել գրական և գեղարվեստական ցուցանիշներ և ամեն ինչ անոնց պատշաճեցնել. այլ պետք է լրջորեն նկատել ընկերային, մշակութային և գրական-գեղարվեստական այն պայմանները, որոնք կստեղծեն և հրապարակ կբերեն գրողը: Արվեստագետը բնագանցական ամբողջականություն չէ, կյանքի իրական պայմաններեն կտրված քանակություն մը. ո՛չ, այլ ընկերա-հոգեբանական իրականություններեն բխած անհատականություն մը, որուն ստեղծագործությունները կարտացոլացուցանեն իր ընկերային-ֆիզիկական միջա-

վայրին և իր հոգեկան աշխարհին միաձուլումեն առաջ եկած իմացական գեղեցիկ արդյունքները:

Գրողը ստեղծագործող է, այդպես պիտի ըլլա նաև քննադատը. հետևաբար գրականությունը կամ արվեստը գիտություն չէ, ոչ ալ բարոյախոսական կամ քաղաքական ընկերային քարոզ: Քննադատին առաջավոր գործը պետք է ըլլա նշմարել և երևան բերել այն աննշմարելի կապը, որ կա գրողին և զայն շրջապատող բազմազունայն կյանքին միջև, այն աղերսը, որ կա իրերու և երևույթներու միջև: Այդ է եղեր միշտ գրողին ձգտումը իբրև ստեղծագործող՝ երևակայության մարզերուն մեջ, իբրև տեսնող և կարգավորող՝ կյանքի խառնակ և քառասային իրականություններուն մեջ:

...Գրական քննադատության մեջ լեզվական ճառասացության և այլն, արժեքներու կամ թերություններու փնտռուքը թեխնիկական նշանակություն ունի միայն, իսկ պատմա-սոցիալական վերլուծումը՝ գիտական: *Գրական քննադատությունը գիտություն չէ, բայց գրական քննադատը գրական երկի մը կրնա մերժենալ վերլուծական մեթոդներով: Էական կետը վերլուծման միջոցով՝ խառնվիլն է գրական գործին մարդկային արժեքներուն, գետեղված՝ գեղագիտական ձևի և արտահայտության մեջ...* (ընդգծ.՝ Ալ. Զ.):

Անոր իմացականությունը կկապե զայն իր միջավայրին և կտանի զայն իր ծագումին, երբ երևակայությունը, այսինքն, ստեղծագործելու իր կամքը կծգի արտահայտելու ներքին և արտաքին կյանքը, գերագույն պայքար մը ստեղծելով անոր հոգիին մեջ...»:

Եվ այնուհետև. «Մեր գրականության խեղճությունը արդարացնելու համար շատեր կրնան կարգ մը պատճառներ հիշել, բայց մեր գրական նոր սերունդը թող հիշե, որ երբ ցեղին համճարը կբոցավառի և կլուսավորե անհատական և հավաքական կյանքի հորիզոնները, երբ ազգին կորովի աղբյուրները ցամաքած չեն, երբ դաշտերը հուրթի են, այգիները բերրի, արտաքին խափանարար պայմանները ինչքանով ջլատիչ ըլլան, գրականության և արվեստի անմեռ հոգին կհայտնվի իմացականության հորիզոններուն վրա: Երբ անհատի մեջ բուռն և անդիմադրելի երկունք կա, երբ ցեղին ստեղծագործ ոգին կհորդի, արտաքին անմպաստ պայմանները չեն կրնար կասու մ առաջ բերել. բացվածք մը պետք է այդ ներքին ուժերուն՝ դուրս գալու և հայտնվելու համար:

Տառապանքը գրականության և արվեստի մեջ շատ հաճախ օգնություն կդառնա, անհրաժեշտ միջոց մը՝ մարդիկ և աշխարհը ճշգրտորեն և խորապես ճանաչելու համար: Հետևաբար, գրականության և արվեստի իսկական ծնուցիչը ներքին հուրն է, կորովը, անհատին բարոյական ամբողջականությունը և իմացական մեծությունը:

Ժողովուրդներու և անհատներու պատմական կյանքի և ապրումներու ողբերգականությունը հզոր ազդակ է գրականության և արվեստի, եթե, սակայն, գրողին հոգեկան աշխարհը գոյություն ունի և անոր այլազան տարրերուն միջև ներդաշնակություն կտիրին»¹⁷:

Հովհ. Թումանյանի որդու՝ Համլիկ Թումանյանի ...և «Բանաստեղծությունների» հետ...

Անկասկած Կ. Ջարյանին, ինչպես և Ավետիս և Վարդգես Ահարոնյաններին չվերաբերող, այլ՝ առավել սրտաբուխ-ազատ խոսք ու գրույց է բացվել-բորբոքվել ոչ միայն Վիվանի հետ: Կրքոտ-մտերիմ շեշտադրումներով ու փոխադարձումներով բանաստեղծը գրուցել է Թումանյանի որդու՝ Համլիկ Թումանյանի հետ, որը 1921-ի դեկտեմբերին (մինչև Պոլիս Թումանյանի և... Ա. Կարինյանի... այլև Արմենուհի Տիգրանյանի... հետ) գործուղվել էր Փարիզ Սորբոնում ուսանելու փիլիսոփայություն, - և այդ օրերին արդեն ավարտելու վրա էր:

Հայտնի է հանդիպման օրը՝ 1925-ի ապրիլի 5: Կարևորն այն է, որ կարող ենք մոտավորապես որոշել խոսք ու գրույցի առարկայական ուղղությունն ու շրջանակը. բնականաբար ծայր առած Թումանյանի, ապա Մյասնիկյանի կորստին, վշտին ու ցավին ուղեկցող հանգամանքներով ու վարկածներով: Իսկ այնուհետև, հասկանալի է, ի լրումն Չարենցի շուրջը հյուսված տհաճությունների. Համլիկը իր հերթին դարձել է իրեն վերաբերող անարգ եղելությունների, ինչպիսին «13.VI. 23» տարեթվով Արշակ Չոպանյանին հասցեագրած նամակում կարդում ենք. «...եի՜ շտ է, որ Վարդգես Ահարոնյանը մեկին ապտակել է

¹⁷ Հաճախ վերից վար մեկ, ըստ ավելի կարևորության երկու գծիկով ընդգծված քաղված և չքաղված բոլոր հատվածներով սեփական ստեղծագործական անձնականությանն արժագանքող մտածումներ-խոհեր-սահմանումներ: Ասել է՝ կասկած չի կարող լինել, որ ժամանակի «գրական-գրաքննադատական» պրիմիտիվ-տափալծողիմ մթնոլորտում Չարենցը Տաստեկյուլի հողվածը լիասիրտ վայելել է, անշու՛շտ:

Սորբոնում երեկոյթից հետո: Այդ տղան այնքան անկիրթ է ու ստոր... որ ես ամեն ինչ սպասում եմ նրանից: Ես շատ կուզեի, որ նրա այդ վերաբերմունքի մասին հիշվեր «Ապագայում», որ իմանամ թե ո՞վ է Վարդգես կոչվածը: Երևակայեցեք 3 օր առաջ նամակ եմ ստանում և ամենաստոր խոսքերով, ցինիկ արտահայտություններով ինձնից պահանջում է 1922 թվին իր տանը երբեմն ճաշելու համար վարձատրություն:

Պահանջում է կոպեկ առ կոպեկ՝ մի բան, որ երբեք չէի սպասի նրանից, և ինքը երբեք ակնարկ չէ արած ինձ այդ մասին: Եվ ո՞ր մարդն է իր տանը ճաշող հյուրից, բարեկամից փող պահանջում, այն էլ 1 տարի հետո՝ և հորս երեկոյթի նախորդ օրը իր գրած նամակում: Ես մի անգամ ընդմիջտ կտրեցի էդ «տիպի» հետ բոլոր կապերս և անչափ ուրախ եմ...

...Մի անգամ ընդմիջտ, պիտի բացել ժողովրդի աչքերը Յ.Յ.Դ. ողորմելիությունն ու ոչնչությունը ցույց տալու համար: Վարդգեսին ես ամնիջապես դրկեցի իր պահանջած դրամը և չ'արժանացրի իմ պատասխանին, համարելով ստորություն մմանների հետ նամակագրություն վարելը»¹⁸:

Զոռնանանք, որ 1923-ի այդ օրերին թումանյանը նոր էր վախճանվել, և որ առավել անարգելի է, ըստ երևույթին հենց նույն աղբյուրից «ճաշելու» շուրջը եղած բամբասանքները հասել էին թումանյանին, քանի որ «19. II. 23» տարեթվով նախորդ մի այլ նամակում Համլիկը տեղեկացնում էր Զոպանյանին, թե՝ «Հորս հիվանդությունը լրջացել և ծանրացել է... 2 օրից կբերեն Բեռլին...», և որ «Հայրիկը ինձ գրում է... որ ես չ'դիմեմ որոշ մարդկանց, այլ մի երկու հոգու, իր մոտիկ անկեղծ բարեկամներից, և ուզում է, որ հեռագրեն Անդրանիկին...»¹⁹:

¹⁸ ԳՎԹ, Ա. Զոպանյանի ֆոնդ, թիվ 2644:

Հայտնապես պետք է որ էջեր նվիրվեին Չապել Եսայանի հետ Չարենցի ծանոթությանն ու հանդիպումներին. ապրիլի 5-ից սկսած՝ հենց Համլիկ թումանյանի միջոցով: Քանի որ Եսայանը Դովի. թումանյանի ընտանիքի հարգարժան բարեկամն էր Թիֆլիսից, և, անկասկած, Համլիկը Փարիզ էր մեկնել վստահելի հենարան ունենալով նաև Եսայանին:

Հուշարարը նախ տույն տեղեկությունն է՝ տեղ գտած Աթենքում լույս տեսնող Արարատ օրսթերթի 1925-ի ապրիլի 14-ի թվում: Այն է, թե Փարիզում ապրիլի 9-ի հանդեսը Ալ. Մյասնիկյանի հիշատակին կազմակերպել են Ջ. Եսայանը, Հ. Կյու-մուշկերյան (՝), պ. Թերզիպաշյան, Կ. Ջարյան, Ե. Կարիկյան և Հ. Թումանյան:

Ջ. Եսայանին վերաբերող այլևայլ վկայությունների հետևեմք...

¹⁹ Նույնը, թիվ 2637:

Բնականաբար անդրադարձել են և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին, նրա գործունեությանը, աղմկարար «ամարգիչ ու զրպարտիչ» ելույթներին Հայաստանի «վարիչների», «երկրի մտավոր և տեխնիկական լավագույն ուժերի» դեմ, ըստ կարգի մտաբերելով 1924-ի վերջերին արտասահմանում գտնվող 14 հայ մտավորականների՝ այդ թվում Ա. Չոպանյան, Շիրվանզադե, Տ. Կամսարական, Է. Շահին, Հ. Գյուրջյան, Լ. Բաշալյան, Հ. Փուշման և ուրիշներ, - բողոքը Ա. Ահարոնյանի դեմ²⁰:

Եվ ահա այդ ամենի մասին մորից-մոր հուզմունքով ու վիրավորանքով օտարության մեջ, միայնակ Համլիլը պատմել՝ Չարենցը կարելիք ջերմությամբ հանդարտեցրել-մխիթարել է, պատմելով նույն Վարդգեսի իրեն պատճառած խանդոտ մեմբություններից ու դառնություններից՝ 1919-ի աշնան Աղբալյանի հռչակած ճանաչման օրից և այնուհետև մինչև իրենց գրույցի պահը...²¹

²⁰ Կ. Դալլաքյան, Արշակ Չոպանյան, 1987, էջ 376-377:

²¹ Բանաստեղծի դեմ բազմաթիվ հարձակումների շարքով Վ. Ահարոնյանը մի անգամ էլ անդրադարձել է 1934-ին «Զրույցներ Չարենցի հետ» 24 նաղլակերպ չափածոյով՝ տողատակի 6 ժանրությամբ հանդերձ, բայց և Մեմուհի՝ ասել է Արմ. Տիգրանյան ստորագրությամբ: Վհա առաջին 5 տնից կրճատումներով.

*Չարենց լինենք անհանցանք.
Լինենք այնպես ինչպես կանք.
Չէ՞ որ անմահ ու ամենդժ՝
Լոկ սրտերն են բանաստեղծ:*

*Ասա, ինչպե՞ս մոռացար
Երևանը սեր պայծառ
Էջմիածնի հին գինին՝
Մեր «Պանդուկն» ու Խորենին:*

*Ապա գալուստդ առաջի՞ն...
Պառլամենտի դահլիճն էր
Մեծ ու պստիկ գրողներ
Եկել էին քով-քովի,
Որ Եփկոլը քեզ գովի:*

*Եվ այնքա՛ն ոգևորի,
Հուր-գրչովդ տարվի,
Որ Իսահակյան, Թումանյան
Իսպառ մտքեն չքանան...*

Ապա պատմել է Թումանյանի կյանքի վերջին օրերից, հիշատակելով իր գրած նամակը՝ Մյասնիկյանի առաջարկով, թե ակնարկով, ինչպես և՛ թե որպիսի սիրով ու հարգանքով է վերաբերվել Թումանյանին Մյասնիկյանը:

Երկուստեք մորմոքով վերապրել են հայրենիքի ու ժողովրդի անհամար կորուստները. այժմ էլ Մյասնիկյանի՝ հայությանը սպասվող

Ապա վերջին ութը նույնպես կրճատումներով՝ «մոտաժված».

*Լուսժողկոմի սենյակում...
Երբ թռիչք կար քո հոգում...
Հիշիր, Չարենցն էն անցած,
Լույս-Չարենցը մոխրացած...*

*Երբ մեր շուրջը թափուր էր,
Ու ճշմարիտն էլ զուր էր...
Երբ մաուզերը ցեբիդ
Շրջում էիր ամսափս:*

*...Սոստ գալիս քաշում ա՞խ
«Ու՛ր է Նիկոլը, հե՛յ, վախ»:*

*- «Սանձում են Սեր ու Թռիչք,
Կոտրում են թափ ու զրիչ»:
Հառաչում էիր, Չարենց,
Որ պիտ՝ դառնաս Հիմարենց...*

*Եվ կուզեիր, որ զնգա
«Սեր հայրենիք» վաղ թե ուշ.
«Գալիք օրեն արևկա
Անցյալի սերմ է անուշ»:*

*Ու տետրակիս մեջ հիմա
Քո ձեռագիրն հարազատ,
«Անցյալի Սեր»-ը կուլա
Ու Հայրենիքդ անազատ...*

Տես Հայրենիք (լրագիր), 1934, 16 օգոստ.

Ճիշտն ասած, վերջին տողերին կցված «Չարենցի անտիպ բանաստեղծութենե՛մը» ծանոթության առիթով էլ ներկայացվում է սույն տողաւուակը. թերևս, ինքնագիրը հայտնաբերելու սպասելիքով ('): Չէ՞ թե... պատկանում է հրապարակողի գրչին... Ասել է խառնվածքով վրիժառու՝ Սենուհիով հռչակում էր Արմենուհու վիճակը: Դե՛, հակված եմ համարել տգեղ... Վախճանվել էր Արմենուհու միակ դուստրը...

նոր փորձությունների խորխորատներով: Ուրեմն և դառնացած նեղ-սրտությամբ Չարենցը վերստին գանգատվել է, թե ինչու՞ պետք է թիֆլիսում մնան մեր աճյունները... թե ինչու՞ մնաց թումանյանի աճյունը...

Բնականաբար (և ոչ մի կասկած), որ այդ օրերին անդրադարձել և հիմնավորապես զրուցել են, ահա՛, մասնակայացվող այսպիսի հարցերի նյութով...

Համլիկ Թումանյանի Արշակ Չոպանյանին հասցեագրած 1924թ. «17.VI. Փարիզ» և «25. VII. Փարիզ» նամակներից երևում է, որ 1923-ի յուր ուսումը «ապահոված է եղել Անդրկովկասի կառավարությունը» (ասել է հոգացել է Սյասնիկյանը), և որ Սորբոնում ինքն ավարտել է «փիլիսոփայական ճյուղը»՝ պաշտպանելով *«Ջենսի պրագմատիզմն ու իր արժեքը»* թեզը²²:

Նախ հիշեցնենք, որ ժամանակին Վ. Ի. Լենինի «սուբյեկտիվ իդեալիզմ» որակումով մի կողմ նետված²³, մոռացված Ուիլյամ Ջենսի կրոնա-փիլիսոփայական ուսմունքը, այդուհանդերձ՝ թեկուզ և որպես «բուրժուական փիլիսոփայություն» երևույթ, ի վերջո 70-ական թվականներին արժանացավ խորհրդային փիլիսոփաների ուշադրությանը. - ապա շարունակենք՝ դիմելով ուսումնասիրողների բնութագրերի ու մեջբերումների օգնությամբ²⁴:

Համլիկ Թումանյանի թեզին առնչվող էական օգնություն, քանի որ թեզի իրողությունը պարզապես բանալի է, որ հուշելով պարտադրում է Հովհ. Թումանյանի աշխարհագրագրության, խոհական մեծ ու խորունկ աշխարհի մեկնության՝ իմաստասիրական ըստ ամենայնի արդիական դիտակետերի: Չարմանալու առիթ չունենք, քանի որ չկար մեր ժամանակներում զործող երկաթե վարագույրը, ուստի գերազանցապես արևմտանվորպական ու ռուսական ուսումնական հաստատություններում կրթություն ստացած հայ մտավորականների հավաքատեղի թիֆլիսում՝ ինչպես Թումանյանն ու իր զավակները, այնպես էլ

²² ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 2652, 2653:

²³ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 18, էջ 450:

²⁴ Տե՛ս «Բուրժուական փիլիսոփայությունը իմպերիալիզմի նախօրյակին և սկզբին». խմբագրությամբ պրոֆեսորներ Ա. Ս. Բոգոմոլովի, Ե. Կ. Մելվիլի և Ի. Ս. Նարսկու (Ուսումնական ծեռնարկ, թարգմ. ռուսերենից), 1981:

մտավորական լայն խավերի ներկայացուցիչներ տեղյակ էին աշխարհի ամեն ծայրից հասնող ամեն կարգի մտայնությունների ու նորությունների. գումարած միջավայրային նույն լայնքի վրա ամենօրյա շփումները ռուս, հրեա, լեհ, գերմանացի, վրաց և այլ մտավորականների ու երիտասարդների հետ: Հասակ առնելով և կրթություն ստանալով այդպիսի լիաշունչ միջավայրում, եվրոպական գաղափարական միտումներին, մշակույթին ու արվեստներին լավատեղյակ էին ինչպես հայրերը, այնպես էլ զավակները: Առավել ևս Թումանյանի մեծաշուք հարկի տակ: Ուրեմն և Համլիկի մասնագիտական ընտրությունը անկարելի է թե ինչ-որ տեղ չհամընկներ «սիրելի հայրիկի» նախասիրությամբ:

Մասնավանդ որ Ջենսի ուսմունքը ժամանակի երկրորդական երևույթներից չէր, և այդ ուսմունքի հետազոտողներն էլ (երևի թե, ինչպես մեր երկրում) Ջենսի առաջադրած «Արժե՞ր արդյոք ապրել» հարցադրումը՝ համարելով «հավերժական», տանում-հասցնում էին մինչև «Համլետ», դրանից էլ առաջ... Ուստի կարելի է ենթադրել, որ շեքսպիրապաշտ բանաստեղծի Համլիկ անունը կրող որդին կարող էր և զբաղվել համլետյան «Լինե՞լ, թե՞ չլինելուն» սեպվող փիլիսոփայական ուսմունքով:

Իսկ որ Ջենսի աստվածաբանական-փիլիսոփայական ուսմունքը եղել է բանաստեղծի մասնավորապես *տասական թվականների նախասիրությունը*, համոզվելու համար բավական է մերժենալ ուսմունքի ամենահիմնական մեկնակետերից թեկուզ մի քանիսին՝ համեմատելու համար քառյակների խոհական-իմաստասիրական խտացումներին:

Ինչպես հավաստում են տողատակում նշված մերօրյա փիլիսոփա-մեկնաբանները՝ «...Ջենսը համոզված էր, որ մի որևիցե բանի իրական լինելու վերաբերյալ մեր *հավատը*, մեր այն ցանկությունը, որ այդ բանը լինի, հենց ինքն է այդ բանը գոյացնող վճռական գործոնը: Չէ՞ որ «միակ հնարավոր հիմքը, որպեսզի որևէ երևույթ գոյություն ունենա այն է՝ որ *այդ երևույթը լինի որևէ մեկի ցանկության առարկա...*»²⁵: Ապա և մյուսը, ըստ որի Ջենսի «հավատի շահեկանության տրամաբանությամբ՝ «Հարցն այն չէ, թե ինչպիսին է մեզ շրջապատող աշխարհն ինքնին, այլ այն, թե ինչպես կարելի է լավագույն ձևով տեղավորվել աշխարհում, որպեսզի մարդ «իրեն զգա տիեզերքում,

²⁵ Նույնը, էջ 396, ենթադրենք... քանի որ իմ անմեան գրչեղբայր Պողոս Խաչատրյանը հաստատում էր, որ Համլիկը բուն հայկական անուն է... Մնացալը, ցավոք, մոռացել են՝ բացատրությունը...

ինչպես տանը»։ Քաղելով այս տողը Ջենսի աշխատություններից, հետազոտողը եզրակացնում է. «ահա թե որն է Ջենսի իմաստասիրության շարժառիթը»։

Նկատենք, որ ինչպես քաղված երկու, այնպես էլ Ջենսի ուսմունքի բոլոր հանգանակները վերաբերում են անհատին, նրա ես-ին, ծառայում ես-ի անհատական ճակատագրին։ Ըստ այդմ Ջենսի ելակետային թեզիսով, որի համաձայն կրոնական «հավատն արդարացնում է ինքն իրեն», – հնարավորություն է ընձեռում եզրակացնելու, որ աստծո օժանդակությամբ հավատացող մարդն իր ձեռնարկումներում կարող է ավելի հեշտությամբ հասնել հաջողության, քան առանց այդպիսի հավատի գործողը։ Սակայն այս եզրակացությունը Ջենսին չի թվում բավարար, –շարունակում է մեկնաբանը։ – Նա անում է ևս մի քայլ և հայտարարում՝ թե «...մեր հավատից կախված՝ աստված ինքը, գուցե դառնում է ավելի ու ավելի կենդանի ու ռեալ»։

Գիշտ այդպես էլ՝ «...որևիցե դրույթի ճշմարտությանը հավատալն ինքը կարող է այդ դրույթը դարձնել ճշմարիտ», «փաստին հավատալը կարող է նպաստել այդ փաստի առաջացմանը»²⁶։

Ստուվի վերհիշելով 1916-1922թթ. հյուսած Թումանյանի աստվածային-աստվածաբանական քառյակները, հազիվ թե երբևէ հաջողվի հանգանակ առ հանգանակ չորսալ-չտեսնել ելակետային անալիտիկ որոշակի ընդհանրություններ։ Եվ սակայն այդուհանդերձ, Թումանյանի աշխարհագրագրությունը կամ խոհական փիլիսոփայությունը խորքային բնույթով ու իությամբ տարբեր է անցած դարավերջի և 20-րդի սկզբների միջին ամերիկացու անհատականությանը ծառայելու Ջենսի «հավատի շահեկանության» ուսմունքից։

Պահանջարկը նույնն է. մարդկության հասարակական բարոյական պահանջմունքների մաքրագործման հրամայականով կյանքի կոչված

²⁶ Նույնը, էջ 380, 379, 377։

Տակավին իր ժամանակին Սիբայել Նալբանդյանը գրում էր. «...Կրոնի ներգործությունը ազգի վրա անչափելի մեծ է, համարյա թե ամբողջ ազգի հոգին կրթվում է և դաստիարակվում է նորա՝ կրոնի ուսման առաջնորդությամբը, բայց կրոնի վարդապետությունը տարածելու մասին ժողովրդի մեջ անպատճառ պիտո էր ազգային մատենագրություն, սա էր առաջին և վերջին հնարը... Ուրեմն կրոնի ուսումը պիտո էր սերմանել ազգի մեջ մատենագրության միջնորդութենով և այս երկուսը ձեռքեծեղք բռնած պիտո է մշակելին ազգի բնավորությունը...»։

Եվ ապա. «Ազգը ինքնընտանդյան ազգ չէ, եթե չունի լեզու»։ տե՛ս Սիբ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ. 2, 1948, էջ 405-408։

ուսմունք՝ կրոնական հավատքի մասին, որի բարոյական-գործնական արժեքայնությունն ու անհրաժեշտությունը տարեցտարի (ներառյալ մեր օրերը) ավելի ու ավելի է բարձրանում համայն մարդկության բարոյական առաջընթացում, կյանքում ու ճակատագրում:

Ակնհայտորեն քառյակներ ստեղծողը նշված ամենի հետ էր, բայց և տարբեր է հարազատ ժողովրդի *ողբերգորեն անօրինակ ճակատագրի բեռին համագոր անօրինակ ապավինումով Աստծուն ու աստվածայինին*: Ասել է իմաստասիրական շարժառիթները տարբեր են կշռելիությանը, շղթայական պատճառահետևանքային բնույթով, որպիսիք քառյակների ընդհատակյա ատաղծով ու թանձրացումներով, աստվածային տիեզերական չափումներով ունեն առանձնակի արժեք՝ հենց «հավատի շահեկանության» տրամաբանությամբ. որքանով քառյակներում իմաստավորված մարդկային կյանքի ու գոյության պատկերացումները, խոհերն ու մտածումները *էսպես գոյատևման պատգամներ են՝ հասցեագրված մի ամբողջ ժողովրդի՝* ինչպես աշխարհով մեկ ցրված անհատներով, այնպես էլ հավաքական:

Տարբերությունների այս շրջանակով էլ պետք է որ բնութագրվի ու հնչեցվի Թումանյանի աշխարհագրացողությունը՝ նաև ժամանակի փիլիսոփայական-աստվածաբանական մտայնությունների հետ փիլիսոփայական-աստվածաբանական արձագանքներով ու չափումներով:

Բայց որքան էլ զարմանալի թվա, ջենսյան ուսմունքի «հավատի շահավետության», «հավատալու կամքի» և այլ մեկնակետերի հետ որոշակի ընդհանրություններ ունի և Չարենցը: Բավական են թեկուզ *«էպիքական լուսաբացի» մաքսռման երգերին կցված բնաբանների ու բովանդակության չիցքերը*. ինչպես Ջենսի ուսմունքի առնչությամբ սովորաբար հիշատակվող էդգար Պոից բանաստեղծի իբրև բնաբան քաղած խոսուն այս մեկը. «Իմ ոգին էր դա, որ երգում էր իր վերելքի երգը, իսկ այդ ծիծաղելի ասպետը կարծում էր, թե դա ես եմ երգում...»²⁷:

²⁷ Ավելի քան 30-ամյա հետամտումով այդպես էլ չհաջողվեց գտնել, թե Պոի ռ՝ր երկից է բանաստեղծը քաղել տողերը: Եվ սակայն, ընթացքում «Лугейя» պատմվածքին կից գտնվեց բնաբանին առավելագույնս համահունչ այս բնաբանը. “И если кто не умирает, это от могущества Воли. Кто познает сокровенные тайны Воли и ее могущества? Сам Бог есть великая Воля, проникающая всю свою напряженностью. И не уступил бы человек ангелам даже и перед смертью,

Եվ նմանօրինակ, հատկապես «հավատալու կամքի» ուղորտին վերաբերող այլևայլ հանգանակներ, ներառյալ հայոց «պարտության լեզենդի» արծարծումները, որպիսիք, հիրավի, հանգանակներն են և Գ. Նժդեհի...

Ուրեմն և կասկած չի կարող լինել, որ ամենամրբին-մանրագին թափանցումներով երկար զրուցել են ջենայան պրագմատիզմի էության շուրջը, անդրադարձել են ուսմունքի փիլիսոփայական-աստվածաբանական-հոգեբանական հենակետերին առնչվող առանցքային ու հարակից ամենատարբեր հարցերի: Իսկ այնուհետև բնատուր անալիտիկ մտածողությամբ ու խոհական խառնվածքով՝ կյանքի, ստեղծագործական ներշնչանքի անթիվ պահերի՝ մտովի-մենակ կամ ուրիշների հետ նորից-նոր դարձել է կասկածի ու հավատի տեսության, գիտակցության հոսքի ու կյանքի հարաբերակցության զաղտնիքներին, գիտության ու կրոնի հակասության, ճշմարտության ու հավատի «շահավետության» առավել ևս մատերիալիզմի և իդեալիզմի հարաբերության այլևայլ հարցերի, այլևայլ դիտակետերից:

* * *

Բայց դառնանք Չամիկի հետ հանդիպման նույնքան հիշարժան ու կարևոր մյուս իրողությամբ:

Չարենցի գրադարանում *պահպանվում է Թումանյանի. «Բանաստեղծությունները»՝ «Ազնվական կարմիր պոետին» սիրելի ընկ. Չարենցին Չամիկի 925 Փարիզ 5. IV» ընծայագրով:* Գիրք, որը որպես փրկարար թալիսման բանաստեղծը հետը առած երեք-չորս օրից պետք է հասցներ Բեռլին, հետո Մոսկվա, հետո Երևան... բառացիորեն որպես անելանելի տխրության ու տառապանքի օրերի խաղաղարար ապավեն...

Դա Թումանյանի կենդանության օրոք իր իսկ ընտրած, իր ձեռքի ուղղում-շտկումներով հրատարակված վերջին հավաքածուն է, որ այնուհետև մշտապես մինչև կյանքի վերջին օրերը եղել է Չարենցի ձեռքի տակ: Ասել է, բնականաբար անդրադարձել է բազմիցս, ուրեմն և հարկ է հետևել գրքի էջերում եղած «հետքերին»:

не склонился бы, не была у него слабая воля" (Эдгар По, Рассказы..М., 1911, с. 98).

Հիշարժան է. Բեռլինում գնած գրքերի շարքում՝ «Ե. Չարենց, 925, V 4 Բեռլին» մակագրությամբ պահպանվում է Էդգար По, Рассказы, 1923, երկհատորյակը:

Եվ ահա իր հետ էր Համլիկի նվիրած Թումանյանի «Բանաստեղծությունները» 4. Պոլսի հրատարակությամբ (1923)՝ Համլիկի մակագրությամբ և «Հին կռիվը» պոեմի սույն * նշումով:

Նախ գրքի ընծայագրին նախորդող անվանաթերթի ամենավերին մասում գտնում ենք Չարենցի ինքնագիր մակագրությունը. դժբախտաբար մկրատված, քանի որ այն հետագայում տվել է կազմելու: Ստացվել է շատ անուր և գրավիչ հատոր, բայց մակագրությունից մնացել են «Փարիզ» ու «Չարենց» գրերը՝ նյարդային խզբզվածքով և կեսից խաթարված ամսաթվով. հավանաբար «8. IV. 925»: Ամսաթիվը այն օրվա, երբ իրեն հայտնել են շուտափույթ Փարիզից մեկնել Բեռլին:

Հաջորդ հետքերը՝ Փարիզից կամ Բեռլինից մնացած, վերաբերում են քառյակներին, որոնց շարքում աստղանիշով առանձնացրել է իր այդ օրերի խոհերին ու տառապանքին համահունչ-համանշանակ այսպիսիք. 1919-ի նոյեմբերին գրված այս երկուսը.

Հեն՝ ազահ մարդ, հեն՝ անկուշտ մարդ, միտքըդ երկար,

կյանքըդ կարճ,

Քանի-քանիսն անցան քեզ պես, քեզնից առաջ, քո առաջ.

Ի՞նչ են տարել նրանք կյանքից, թե ինչ տանես դու քեզ հետ,
Խաղաղ անցիր, ուրախ անցիր երկու օրվան էս ճամփեդ:

Ազատ օրը, ազատ սերը, ամեն բարիք իր ձեռքին
Տանջում, տանջվում, որոնում է ու դժբախտ է նա կրկին.
Է՞նչ անխելք մարդ. ե՞րբ տի թողնես ապրողն ապրի սրբտալի,
Ե՞րբ տի ապրես ու վայելես էս աշխարհը շեն ու լի:

Ապա 1921-ին վերաբերող երրորդը.

Առատ, անհատ Աստծու նըման՝ միշտ տեղալուց հոգնել են ես.

Հոգիս ծարավ՝ սըրան-նըրան մըտիկ տալուց հոգնել են ես.

Մինը պիտի գար իմ դեմը՝ ճոխ ու շըռայլ անհաշիվ,

Ամեն ճամփում ըսպասելուց ու փընտրելուց հոգնել են ես:

Չորրորդը՝

Ասի. «Հենց լոկ էս աճյունն է ու անունը, որ ունեն...»,

Երբ ճառագեց անծայրածիր Քո ժըպիտը հոգուս դեմ.

– Ի՞նչ է աճյունն էդ անկայուն ու անունը, որ ունես.

Դու Աստված ես, դու անհուն ես, անաճուն ես ու անես...»:

Հինգերորդը՝

ՌՎ ամճառ Մին, որ ամենին միացնում էս մի կյանքում,
Ամեն կյանքում ու երակում անտես, անկեզ բորբոքում, -
Ողջ ազատ են ու հարազատ էս աշխարքում Քեզանով,
Ողջը Քո մեջ՝ անմահ, անվերջ՝ Քեզ են երգում Քո ձենով...

Եվ վերջինը.

Կյանքն արի հըրապարակ, ոտքի կոխան ամենքի.

Խափան, խոպան ու անպըտուղ անցավ առանց արդյունքի:

Ինչքան ծաղիկ պիտի բուսներ, որ չըբուսավ էս հողին...

Ինչ պատասխան պիտի էս տամ հող ու ծաղիկ տըվողին...²⁸

Ամեն-ամեն առումով բազմիմաստ-բազմամշակալ չարենցյան ընտրություն, որի խորքային տարողությունը կարող էր ըստ ամենայնի մատուցել Պ. Սևակը՝ իր «Սայաթ-Նովա» մենագրության վերլուծական-զուգորդական մեկնակետով բառ առ բառ, կապակցություն առ կապակցություն, վերծանել-վերլուծելով մի կողմից Թումանյանի տողերի խոհական-զգայական-ենթազգայական թանձրացումները, մյուսից և միաժամանակ համադրել-համեմատելով այդ օրերի (և ոչ միայն այդ օրերի) Չարենցի ներհուն տրամադրությունների, տազնապալի ապրումների ու մտածումների՝ բազմեզր-բազմասայրի հագեցվածությամբ ու փոխակերպություններով: Ողբերգորեն դրամատիկ փոխձայնակցությամբ, բայց և Թումանյանից տարբեր մոլեզին բռնկումներով, անկումներով ու խոյանքներով. ամեն դեպքում բոլոր թելերով գամված հարազատ ժողովրդի ու հայրենիքի բախտի ճակատագրական իրողությամբ:

Պարտադիր պահանջ՝ մանավանդ հարցի սույն դրվածքով. Թումանյանի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» վերջին հրատարակության երկրորդ հատորում քառյակներին նվիրված «Ներածական բացատրություններում», ինչպես և ծանոթագրություններում զգացվում է՝ ո՛չ, *առկա՝* է ազգային պատմության ու ճակատագրի փաստական որոշակիության պակաս. թե՛ քառյակներից ամեն մեկի, և թե՛ այս կամ այն թվականներին ստեղծվածների վերաբերյալ: Մինչդեռ որքան էլ ընդհանրական՝ համամարդկային ու տիեզերաշունչ, ամեն պարագայում արծագանք են ու թաքցնում են 1916-1922թթ. ձգվող հայ ժողովրդի

²⁸ Հովհ. Թումանյան, Բանաստեղծություններ, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 57, 60, 62, 64: Այսուհետ էջերը նշված են բնագրում:

ճակատագրի ու պատմության ահեղ փորձություններ. «եղբայրների ու որդու կորստյան» կողքին, «Մեծ եղեռն, 1916-ի ռուսական զորքերի նահանջ Վանից, Ալաշկերտի հովտից, 1918-ի նահանջ էրզրումից, Կարսի անկում, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիր... 1921-1922-ի ընթացքներով քաղաքացիական կռիվներ, դիվանագիտական խաղեր ու խարդախ գործարքներ, որոնց խորքային մատվածքները անտրոհելի են քառյակներից»:

Ըստ այդմ պարտադիր էր որոշակի տեղեկատվություն բացատրություններով կամ ծանոթագրություններում:

Ինչ վերաբերում է տեղեկատվությունից դուրս գրականագիտական այսպես ասած՝ «մեկնությանը», ապա՝ ակնհայտորեն քառյակներում առկա սայաթ-նովյան սերը, «խալխի մոքարության» և այլ հանգանակներից անկարելի է թե իր հանրահայտ «Սայաթ-Նովա» ուսումնասիրության էջերում Թումանյան մեկնաբանելիս չամղրադառնալով դարանուտի փիլիսոփայական ուղղություն-հոսանքներին, չմխրճվել-չներխուժել Թումանյանի հետաքրքրությունների ոլորտը, չգատեր բանաստեղծի նախընտրած Ջենսի ուսմունքը. հասկանալի է ըստ քառյակների փիլիսոփայական-հոգեբանական-բարոյական տվյալների, որպիսիք միաժամանակ պետք է որ համադրվեին Չարենցի աշխարհագագողությանն ու կենսազգացողությանը:

Մոտավորապես այսպես. հետաքրքիր է, օրինակ, 1921 փետրվարի 14 տարեթիվը կրող «Առատ, անհատ Աստծու նըման» տողով սկսվող քառյակի հետ համադրել Չարենցի 1925-ի բեռլինյան օրերի ապրած-վերապրածը զգայական-խոհական նմանօրինակ զուգորդական հոսքով. մինչդեռ ինքը 1921-ի փետրվարյան անմոռաց այդ օրը դեմ առ դեմ քաղաքացիական եղբայրասպան կռիվների մեջ էր Ղանարլուի ռազմաճակատում՝ *Թումանյանը «Աստծու հետ ու Աստծու մեջ էր»՝ «հոգնած ...Աստծու նման՝ միշտ տեղալուց»*: Բայց չէ որ 1921-ի փետրվարյան նույն օրերին «տեղալով», «սըրան-մըրան» նայելով, «անհաշիվ» ճոխ ու շռայլ մեկին երազելով, սպասելով ու փնտրելով ապրում էր և Չարենցը, եթե թեկուզ մտաբերելու լինեմք «1921 փետրվարի 13-ի» տարեթվով Արփենիկին նվիրած հայտնի քառյակը.

Ինչքան որ հուր կա իմ սրտում – բոլորը քեզ.

Ինչքան կրակ ու վառ խնդում – բոլորը քեզ. –

Բոլո՛րը տամ ու նվիրեմ, ինձ ո՛չ մի հուր թող չմնա՝

Դու՛ չմրսես ծմռան ցրտում, – բոլո՛րը քեզ... (1, 221):

Բայց չէ որ իր «ներքին կյանքով»՝ իր ու Արփենիկի և հարազատ ժողովրդի՝ բոլոր կապերով ու հանգույցներով խաչավորվող բախտի հետ էր մահ 1925-ի Փարիզ-բեռլինյան օրերին... Համադրման եղանակով նույնը կարող ենք ասել հաջորդաբար 1921 մայիսի 6, օգոստոսի 3 և սեպտեմբերի 5 տարեթվերով հյուսված քառյակների դեպքում, որոնք նույնպես համընկնելով արձագանքում էին Չարենցի 1921-ի ապերջանիկ նույնակերպ, բայց և դեռևս երիտասարդական ավյունով լի օրերին. մինչդեռ միևնույն քառյակում մահվան դատապարտված Թումանյանը՝ ամբողջովին Աստծու հետ էր, ավելին, երկնավորի, «անծայրածիր ժայտով» շնորհված... Աստված էր... Զանի որ՝

– Ի՞նչ է աճյունն էր, անկայուն ու անունը, որ ունես.

Դու. Աստված ես. դու անհուն ես, ամանուն ես ու անես...», – «անանուն... ու անես», և հենց դրանով «անհուն Աստված»։ Կասկածի նշույլ իսկ չունեն, որ աստղանիշով առանձնացված վեց քառյակները՝ 1925-ի ապրիլի 8-ից – հունիսի վերջ, ամեն օր, ամեն ժամ հղվվել են Չարենցի շուրթերով, երկնային հաղորդում-սպեղանու պես, և «անանուն... ու անես» մասնատվել-միախառնվել-հալվելով ծայրից-ծայր հարազատ ժողովրդի մենքի մեջ լուծված-հյուլեացած վճռել է՝ թեկուզ և Լենին գովերգելով վերադառնալ-հասնել հայրենիք, ապրել հայրենիքի համար... Ճիշտ և ճիշտ Պարույր Մևակի «Աստծու քարտուղարի» ոգով, երազ-մուրազով. այն է՝

...Թավ անտառի միատարած մուգ կանաչի լայնքի վրա,

Կգրեի հին գրքացի-կախարդի՝ պես,

Կգրեի

Հնամենի մի հմայիլ,

Հուռուժք մի հին,

Որ. . չի՝ կարող չկատարվել:

Ու... երկու՝ բառ կգրեի ընդամենը.

«Տենչա՜ն գրեզ», –

և այդ կախարդական «հուռուժքով» ու տենչանքով «*Դեմի լեռան մեծ դրոշմով*» կնքված իրողությունից՝

...Դաշտ կդառնար նամականիշն իսկույն ևեթ,

Ու չէր լինի լեռը դրոշմ:

Բայց բառե՜րը

Կմնային նույնքան սուրսայր ու սրակող,

Հնչյունի տակ իմաստները չէին մեռնի,

Ուստի ինքս էլ կդառնայի մի բանաստեղծ

Կամ... *հի՛ն աստծու նոր քարտուղար*²⁹... (ընդգծ.՝ Ալ. Զ.)

Ինչևէ. խոստովանենք, որ երբ ասվում է, թե կարող էր Սևակը՝ նշանակում է այդօրինակ եռակողմանի-եռաձայն հաղորդակցություն վերծանել-մատուցելը վեր է ինձ նմանների ուժերից: Եվ սակայն, համարձակվենք դառնալ այս մեկին, որն անկարելի է թե՛ թումանյան-Չարենց հոգևոր հաղորդակցություն վերծանելու ընթացքում վրիպեր Սևակի ուշադրությունից:

Բանն այն է, որ Համլիկի՝ Չարենցին նվիրած «Բանաստեղծություններ» գրքում, ապա այնուհետև 1934-ի Չարենցի խմբագրությամբ հրատարակված «Գեղարվեստական երկերում» առկա այդ, ըստ ամենայնի, խորիմաստ «*Դու Աստված ես, դու ամհու՛ն ես, ամանուն ես ու ամես...*» տողը *վրիպել է ամենաքիչը յոթ հոգու հրատարակչական աչքից*: Ուստի և «փոխառության» կանոններով տպագրության է արժանացել հաջորդ էջում դեմ դիմաց գետեղված քառյակի՝ «Երբեմն, ասես, ըզգում եմ ես, թե՛ կրհասնեմ Նըրա մոտ...» տողը³⁰: Ասել է դեմ դիմաց տողը՝ 1921 մայիսի 6 և 1921 մայիսի 16 տարեթվով կրկնվել է երկու անգամ... առանց բացատրության՝ «Նըրա մոտի...»:

Բայց շարունակենք հետևել թումանյանի «Բանաստեղծությունների» էջերում եղած չարենցյան նշումներին՝ վերը քաղվածներին ավելացնելով ցանկում շագանակագույնով նշված, «1921 հոկտ. 21» տարեթվով հյուսված այս մեկն ևս, որը վերստին *խոսակցություն է երկնայինի հետ*.

Իմ կընունքին երկինքը՝ ժամ, արևը՝ ջահ սըրբազան,

Ծիածանը մարոտ եղավ, ամենքի սերն՝ ավազան.

Սերը եղավ կընքահայրը, ցողը՝ մյուռոն կենսավետ,

Ու կընքողըս Նա ինքն եղավ, որ սահմանեց ինձ պոետ - (էջ 63):

²⁹ Պարույր Սևակ, եժ, հ. 2, 1972, էջ 195-196:

³⁰ Տես՝ Հովհ. Թումանյան, Գեղարվեստական երկեր, 1934, էջ 111, և ապա՝ Հովհ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, տասհատորյակ, հ. 2, 1990, էջ 52-53:

Չնոռանանք, որ Թումանյանի «Բանաստեղծությունների» պոլսական հրատարակիչը «հատուկ ծառայությամբ» տեղեկացնում էր, թե՛ «ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ներկա հավաքածուն պատրաստած է պ. Հովհաննես Թումանյան, 1921-ին, որ այս հատորեն հապաված է նախապես հրատարակված իր բանաստեղծություններն ումանք, իր իսկ բառերով իբր իր հոգիին ամհարազատ արտահայտություններ, և մյուսներում վրա կատարած է սրբագրություններ, կրճատումներ և փոփոխություններ: Հրատարակիչը»: 1922:

Նույն շագանակագույնով ցանկուն * շատ ենք գտնում և «Կաքավի ողբի» դիմաց, որը՝ «Մ. Մազմանյանի մտաբերումով՝ Ռոմանոս Մելիքյանի ձայնագրությամբ Չարենցը երգում էր վերին «զմայլանքով», և՛

— Վա՛յ քո ճուտին,

էն խորոտին,

վա՛յ սըգավոր

իր մոր սըրտին... —

Իսանելիս երկու ձեռքով հարվածում էր օդն ու կանչում...» (ՀեՉմ, 1, 66): Եվ հենց այդպես էլ եղավ... Վա՛յ քո ճուտին... Իսկ ի՞նչ ասեր չորս տղամարդ՝ որդի և երեք դուստր ամիստ կորցրած երևելի Աբգար աղան...

Նույն գույնի և * այսպիսի մշամ կա դրված և «Լոռեցի Սաքոյի» վերջում, իսկ «Մարոյի» վերնագրին կից պարզապես եղունգի կամ անթանաք զրչի հետքեր են: «Ամուշի» դեպքում մույն շագանակագույնով թեթևակի գծեր ենք գտնում «Նախերգանքի» *ջահել, օխտը, հումենի* բառերի տակ. էջի արանքում էլ պահպանվել է *բարալիկ թղթի շերտ*: Ըստ երևույթին 1934-ին «Մեր գրական լեզվի զարգացման տեմդենցները և Դ. Դեմիրճյանի լեզուն» զեկուցման հունիսյան օրերից մնացած հետքեր: Ճիշտ այդպիսի, բայց մատիտով գծիկների ենք հանդիպում «Դեպի անհունի» *թնդում* բառերի տակ, մաև բարակ շերտով թուղթ՝ դրված պոեմի առաջին մասի 7 և 8 հատվածներին կից: Ահա այս հատվածների՝

Բայց ես միշտ թաքուն մի հույս ունեի,

Թե կարող էր նա լինել... կենդանի...

Մի տեղ մի անգամ եղպես է եղել.

Տարել են մեկին, ուզել են թաղել,

Շիրմի փոսի մեջ զարթնել է հանկարծ,

Կարող էր և մեզ լինել պատահած...

Ապա ութերորդը՝

— Ո՛հ, ո՛չ նա գնաց, էլ ետ չի գալու,

Եվ եղպես դու միշտ մեղք ես մըմալու:

Թեկուզ և հագնես երկաթի տըրեխ,

Փընտրես՝ կանչելով աշխարհի բովանդակ,

Էլ չես հանդիպիլ նըրան ոչ մի տեղ,

Ոչ մի աշխարքում, ոչ մի ժամանակ...

Էն պաղ դիակն էլ, որ տեսնում ես դեռ,
 Էն էլ հողի տակ կըծածկեն հիմա,
 Կըգա՞ն-կըգնա՞ն տարիքն անտարբեր.
 Ու նա կըփտի, նա հող կըդառնա.
 Անունն էլ ապրող աշխարքի համար
 Դատարկ մի հնչյուն, անխորհուրդ մի բառ...
 Էն էլ կըկորչի, ինչպես որ չըկա
 Անունն ու հետքը էն հին աղջըկա,
 Որ ձեզնից առաջ հազար տարիներ
 Նույնպես սիրահար ու ժըպիտ ուներ:
 Եվ ի՞նչ է մարդը, և ի՞նչ իրեն կյանք. –
 Եղծական ձևեր, ծայներ, շարժումներ.
 Հավերժականը չունի կերպարանք,
 Նա լուռ էր, ամշարժ, հաստատ, աներեր...
 Անողոք մի ծայն էսպես ինձ կանչում,
 Տանջում էր հոգիս, խորտակում, ճընշում:
 Ճիգ էի անում նըրան լռեցնել,
 Սիրտըս էլ հետը պոկել, հեռացնել
 Ու գըտնել մի ծայն, մի հնչյուն, մի բառ,
 Որ կյանքի, հույսի նըշույլ ունենար...
 Ուզեցի «Աստվա՛ծ» մին աղաղակել,
 Բայց չէ՞ որ նա էր էն մահն ուղարկել (էջ 170-171):

Կյանքի ու մահվան առեղծվածային խորհուրդների հենքի վրա
 դրամատիկ թափով և միաժամանակ զգացածին նրբագույն երանգ-
 ներով ծավալվող գերադրական սեր ու հարազատություն ճաշակած-
 փոխադարձած հոգիների աստվածային հաղորդակցության, իրոք,
 վսեմաշուք վսեմությամբ վարակող պաննո: *Կարոտ համարվածի
 հայկական տարատեսակի... այն էլ ինչպիսի՞ կիզակետային
 դարձդարձումներով...*

Ավելորդ է ասել, որ այս տողերին կից պահպանված գիծն էլ վկայում
 է, որ անմիջականորեն վերաբերում է Արփենիկին կորցնելու միջոցին,
 1927-ի հունվար-փետրվարին, հուշում այդ և հետագա տարիների իր
 ամհուն տխրության, կարոտի ու սիրո չափը. ինչ խոսք արտակարգ
 հոգիներին ինքնահատուկ համազգածության չափումներով: Եվ եթե
 պահպանված լինեին արթմնի, թե տեսիլի պես հայտնված Արփենիկի

«ժլատ ժպիտով» ասված նախատինքի խոսքերով կրակին հանձնած «Այրած երգերը» (4, 45-46), անտարակույս պետք է որ գտնեինք զգածական-խոհական տարբեր կարգի շատ «փոխառնություններ»՝ «Դեպի անհունը» պոեմից, այնպիսիք, ինչպիսիք կարելի է գտնել և Արփենիկին նվիրած «Չայրված երգերուն»։ ասենք «*Էն հին աղջըկա*» դարձվածի դիմաց՝ «*այն լավ աղջկա*» և այլն։

Եվ սակայն, սևակյան «*Վերնագիրը վերջուն*» տրամաբանությամբ համոզված կարող ենք ասել, որ Թումանյանի «Բանաստեղծությունների» էջերում պահպանված հետքերից առաջինը «*Հին կռիվը*» պոեմի «Նախերգանքի» Բ հատվածի վրա թափված կապտագույն թանաքի հետքն է և գիծը՝ վերից վար այս յոթը տողերի դիմաց.

. . . Ծաղկուն է ծանոթ լուսամուտն ահա...

Մենակ ու խաղաղ ճըրագի առջև,

Չոր ծեռքը տըված դալուկ ճակատին,

Մըտքի ծովն ընկած մտածում է նա,

Հին տառապանքի, հին ցավի որդին։

Գըլխի վերևը տխուր պատկերներ,

Գըրքե՛ր ու գըրքեր իր շուրջը բոլոր... (էջ 217)։

«Հին տառապանքի, հին ցավի որդին» - բեռլինյան ու թերևս, բուլղարական ափերում՝ մենակ թե ընկերովի բյուրավոր անգամ հեզած, արտաբերւած բառեր՝ սրբազան երդման, անձնագոհ հավատարմության, ինքնակիզումի... հայրենապաշտության, հայրենակարոտի... սևակյան «Տենչա՛ն զքեզ» առինքնող բաղձանքի, սիրերգային, երկնային-աստվածային, աղերսալի-պաղատագին... տարբերակներով՝ «Լենինյան բալլադներին» ուղեկցող անեծքախառն անարգանքի տարընթաց վերապրող բռնկումներով։ Արտաբերել է միաժամանակ դառնալով-մտաբերել, ստուգելով «*Երկու աշխարհի սահմանագծուն*» խորագրով հայտնի Թումանյանի «օրերի ու վաստակների» իր բնութագրերը, «սիրով ու գուրգուրանքով ասված խոսքերը», «պարզ ու զուլալ երգեր», «գերերկրային երաժշտություն», «մթին ու խորհրդավոր պոեմներ», «կախարդական լապտերով», «կախարդական հայելիով վերակոչված», «շքեղ ու արքայական», «երազյալ բախտի», «պատկերներ ու տեսիլներ»... Եվ օտար աշխարհում վիճակված խավարոջին ծուղակուն վերստին ճշտվող-հաստատվող այն համոզմունքով՝ «...թե ինչքան է փոխվել կյանքը այսօր... և ինչքան դժվար է այսօր մեզ,

նրանցից հետո եղածներին», «շարունակել» նրանց գործը, ինչպես «մեզ շատ-շատերը... խորհուրդ են տալիս միամտաբար» (6, 84): Եվ դարձյալ հնօրյա կսկիծով հոլովվող՝ «դեռ որքան պիտի տանջվես անփարատ երկու աշխարհի սահմանագծում»: Ուրեմն և՛ «Բարի գալու՝ստ պայծառ գալիքին և հավիտենական հանգի՛ստ ու հարգանք անցյալի վաստակյալ պոետներին: Եվ թող այսօր, Յովհ. Թումանյանի շիրիմի առաջ, մի լինի մեր ցանկությունը –

Որ երկար չթալտա մեր կյանքը. ապա ուրեմն և մեր պոեզիան, «Երկու աշխարհի սահմանագծում» – ուրիշ խոսքով ասած՝ շուտ իրականանա այն երազյալ կյանքը, որի ժամանակ, Յով. Թումանյանի, անցյալի մեր այդ վերջին ու ամենաավագ պոետի ցանկությամբ պիտի ապրեն երեխեքը», բայց «մեզ պես չապրեն...» (6, 92):

Միմյանց հաջորդող խորհուրդներ, որոնք ահա այս՝ «...Այլապես դարձ կլինի, դարերի մշուշ՝ մահամերձ զառանցանք», – տողերի հանրագունարով բանալի են Չարենցի ողջ ժառանգության մաքառողական էության ու բնույթի բացատրության:

Ռճրափորձեր Փարիզում ... և Ն. Միժիշվիլի՝ «Пережитое»...

Իսկ Փարիզից հետո, երևի թե եղել են օրեր, երբ փառք է տվել Աստծուն, որ՝ հակառակ իր կամքի հեռացել է Փարիզից (ո՛չ = միայն հեռացվել է...):

Ըստ երևույթին Ֆրանսիայում խորհրդային դեսպան Մ. Կրասինը ստալինյան ոճի հմտություն ուներ, և մեկը մյուսի հետևից նախաձեռնում էր «դիվանագիտական» գործարար քայլեր՝ թերևս, սեպտոկ նաև 1925-ի քուրդ ապստամբների հաջողություններին: Մարտի կեսերին, օրինակ, հաղորդվում էր, թե քրդերը մոտենում են Սեբաստիային³¹, ապրիլի սկզբներին էլ, թե քրդերը գրավում են Մուշը... Մեկ էլ Քենալի համար հրավիրվում են բժիշկներ: Ըստ այդմ էլ համապատասխանաբար ձեռնարկվում են գրգռիչ-սադրիչ քայլեր՝ հայության դեմ: Ապրիլի կեսե-

³¹ Մարտի 13-ին Նոր օրը (Աթենք) հաղորդում էր, թե՝ «...Կը կարծվի թե Քյուրդիստանի անկախությունը շուտով պիտի հայտարարվի, մայրաքաղաք հռչակելով Ղիարբեքիրը»:

րին աշխարհով մեկ տեղեկացվում էր, թե Փարիզի կենտրոնում չորս համայնավար երիտասադ հրահրել են անկարգություններ և *ոստիկանությանը ներկայացել որպես հայեր: Իսկ հաջորդ օրն էլ պարզվել է, որ եղել են վրացիներ* ³²:

Ապրիլի 24 ամսաթվով էլ հայտնվում էր. «Շանփիոնեթ փողոցին մեջ ոճրափործ մը տեղի ունեցավ: Բազմաթիվ վիրավորյալներ կան, որոնցմե ոմանք ծանր վիճակի մեջ են: Ոստիկանությունը խուզարկություններ կատարեց համայնավարական շրջանակներու միջև և փաստաթղթեր ձեռք բերվեցան, որոնք կը հաստատեն, թե համայնավարական կուսակցությունը հարաբերության մեջ է Մոսկվայի հետ և կարգ մը ֆոնտեր ստացած է Ռուսիայեն: Համայնավարականն Զլերք զեն ի ձեռին ձերբակալվեցավ: Սն կարգ մը խոստովանություններ ըրավ: Ուրիշ ամբաստանյալ մը ուրացավ ոճիրին մասնակցած ըլլալը»³³:

Տրապիզոնից սկսած այդպիսիք նորություն չէին բանաստեղծի համար. այնպես որ ամենուրեք, մանավանդ Հռոմում լիուլի մաշակել, ակնատես էր եղել իրական հայության դեմ ուղղված ամեն կարգի սադրիչ բանսարկությունների ու խարդավամքների: Բավականաչափ շփումներ է ունեցել և խորհրդային, այլև Հայաստանի (բացառապես գաղթականական ու առևտրական գործերով) դիվանագիտական ծառայության ներկայացուցիչների հետ: Այդպիսիք ապագա չարենցագետները հնարավորություն կունենան պարզելու ու շահախնդիր մանրամասներով ներկայացնելու սերունդներին: Համապատասխան փաստացի տվյալներով, ինչ խոսք, կներկայանան նաև *բուն «յուրյանք»* այդ թվում Հռոմի սադրիչ-ստահակ «Չիչեռոնեն», «վատը՝ վարդագույն» հետո էլ հարկադրաբար կան էլ միամտորեն ծուղակ ընկածների լավ ու վատով, որոնցից մեկն էլ լինելու է Վիվանը, որը փարիզյան այդ ութ, թե տասը օրերին, կասկած չունեմ, ամեն հարմար միջոցի հասցրել է ընկերոջը պատմել շատ բան: Ինչ իմանաս, թերևս, հենց նա էլ խորհուրդ է տվել առանձին հետաքրքրություն չցուցաբերել *Էդգար Շահինի* և *Հ. Գյուրջյանի հանդեպ*, թե չէ Փարիզ հասած Չարենցը՝ տեղյակ թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի արվեստին, ինչպես կարող էր

³² Այնուամենայնիվ չհաջողվեց ֆրանսիացիների աչքում վարկաբեկել հայությանը. *իիշարժան է՝ հենց 1925-ին գրական-հասարակական գործունեության 25-ամյակի առիթով Արշակ Չոպանյանն արժանացավ «Պատվո լեգեոնի» շքանշանի:*

³³ Արև, 1925, 27 ապրիլի:

չայցելել-չլինել նրանց արվեստանոցում. ինչպես կարող էր չհետաքրքրվել Գյուրջյանի արվեստանոցի ջարդուփշուր ավերման եղելությամբ, որի վերաբերյալ, անկարելի է թե վարկածներ լսած-քննած չլինելր Վիվանի, Ջապելի կամ Զամիկ թումանյանի հետ, ինչպես և ուղևորությունից առաջ՝ հայրենիքում Ս. Սարյանի հետ. չէ՞ որ Գյուրջյանի պաշտամունք ուներ:

Ամեն դեպքում ինչպես Զոռնի, այնպես էլ փարիզյան հանդիպումների շրջանակը որոշակիորեն խիստ մեղ էր, մարդկանցով սակավաթիվ, որը, ինչ խոսք, նույնպես պատկանում է չեկայական բարքերի կարգին: Այդ սակավաթիվ մարդկանցից մեկը, որի մասին հարգաբաժան վրաց գրող Միմեոն Զիկովանին վկայում է, թե ինքը՝ «...բախտ է ունեցել Զարենցին մի քանի անգամ հանդիպել թիֆլիսում բանաստեղծ Նիկոլո Միծիշվիլու տանը, որի հետ նա ծանոթացել և բարեկամացել էր դեռևս Փարիզում: Զարենցը մնացել էր միշտ նույն պայծառ մտքի և շունդալից տաղանդի տեղ բանաստեղծը: Նրա հետ ունեցած հանդիպումներն անջնջելի հետք են թողել իմ սրտում» (ԴեՉմ, 1, 36):

Հուշարկյունը փսստոում են Միծիշվիլու ռուսերեն-վրացերեն ինքնագրով պահպանված գրքերը «Кардаццалება» և «Цминданиани» («Հրաբռչում» 1925, թիֆլիս): Առաջինը մակագրված «Египше Чаренцу, другу, товарищу, поэту — от Нико». Երկրորդը կրում է «В память от наших заграницах» գրությունը և առաջինի հետ վրացերեն և Միծիշվիլի ստորագրությունը՝ նույն 1927, Тифлис տարեթվով³⁴:

Դառնանք, ուրեմն, հանգամանքներին: 1922-ի հուլիսին գերմանական «Մարմարա» բեռնանավով և Միծիշվիլին Զաթունից հասնում է Ստամբուլ՝ այդտեղից վիզա ստանալու և Ֆրանսիա մեկնելու նպատակով: Ռուսաստանից, ինչպես և Վրաստանից անցած վտարանդիներով լեցուն Ստամբուլում իրավիճակը խառն էր. Անատոլիա նվաճած Զեմալը շարժվում էր դեպի Ստամբուլ, ուստի և յոթ ամիս Միծիշվիլին «ստիպված է լինում մնալ» այդտեղ՝ դառնալով ակամատեսը սուլթանի անկմանն ու «ժողովրդական նոր»՝ քեմալական իշխանության հաստատմանը. *Ինչպես և սպասում էր Կ. Զարյանը*:

³⁴ Եթե յուրացված չէ, գտնվում է Գաթ:

Զգիտես ինչու և ու՞մ կամքով բանաստեղծի գրադարանից բաժանված մի մասը պահպանվում է Գաթ: Գրադարանը եղել է ամբողջական և այդպիսին էլ պետք է հարատևի տեղում՝ Զարենցի տանը և այն սենյակում, որտեղ եղել է:

1930-ին ռուսերեն լեզվով լույս տեսած «Пережитое» գրքում Միծիշ-վիլին մանրամասնորեն նկարագրում է Բաթումից Ստամբուլ ճանապարհորդությունը, ապա և իր անցկացրած օրերը Պոլսում. Բերա, Շիշլի, Ղալաթիա՝ որտեղ գտնվում էր ֆրանսիական հյուպատոսարանը (հյուպատոս՝ Մյուռյե Ռոսսեի գլխավորությամբ), Թոփ-խամե... կաֆե «Թաքսիմ»՝ վրացի և ռուս տեսակ-տեսակ չինավոր և անչին ներկայացուցիչներով, և դրանց թվում միայն *Արշալույս Պետրոսյան անուն-ազգանունով մի հայ*՝ «Ամերկումի» ներկայացուցիչ, որ «պահածոներ ու խտացրած կաթ» էր բերել հայերին: Եվ այսպես՝ մինչև 1923-ի նոյեմբերյան քաղաքական դեպքերը, դեպքերի նույնախի բնութագրումներով, արծնագրելով ամռան ամիսների հուլյների և անգլիացիների հաղթանակը, այնուհետև գրում է. «Մինչդեռ ոտքի ելած Թուրքիան չէր հանձնվում. եվրոպացիների դեմ ատելությունը սահման չուներ...

1922 թվի նոյեմբերի խորհրդաժողովով որոշվում է պետության ճակատագիրը... Ժողովուրդը սպասում է Քեմալ փաշային, բայց վերջինս դեռ չէր հայտնվում Ստամբուլում... Քեմալը կմտներ Ստամբուլ այն ժամանակ, երբ Թուրքիան վերջնականապես ազատագրվեր իմպերիալիստների ճիրամներից և երբ կվերականգնվեր թուրքական հողի ամբողջականությունը...»³⁵:

Ըստ ամենայնի շեշտված քեմալական կողմնորոշում՝ ընդդեմ եվրոպայի, մանավանդ եվրոպական ափերով «Ալեքսանդրիա» նավով դեպի Ֆրանսիա ճանապարհի. «...Այսօր եվրոպան ուղղակի ընթանում է այդ ուղիով: Այն պետք է կործանվի, կարելի է կարծել, թե կործանվում է հենց այժմ, և մենք դրա ականատես-վկաներն ենք»: Ինչ վերաբերում է Վրաստանին, ապա հենց նույն օրերի մտայնությամբ, Միծիշվիլին զրուցակցի հետ կարծում են, թե «Իրապես ասած, այո՛, ես նույնպես այդպես եմ կարծում, որ *Վրաստանը այսօր ավելի մեծ ապագա ունի* (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ), քան ունեցել է անցյալում»: Իսկ Թուրքիայի նկատմամբ միակ վերապահությունն, ահա՛, սա է. «Իր «Եմիչերիով» ճավճավածն անիծում էր «աղետաբեր Թուրքիան» և այդ մոտիվը

³⁵ Վրաց գրողներից Չգ պահպանվում էին և «Тоб. Чаренцы — друг и поэту, 1928. 3. X Карло Каладзе» գրությամբ բանաստեղծությունների մի ժողովածու (1927, Թիֆլիս) և Շալվա Սոսլիանու «Конь и Кетевана, 1935, М.» գիրքը մակագրված. «Поэту Егеше Чаренцы — шлю вам свою первую и самую любимую повесть о вечно неразлучном со мной коне и первом, самом любимом имени деvушки родных краев — Кетеван. М., 7. 35г. XI Шалва Сослиани».

խորապես հիմնավորվել է մեր պոեզիայում: Քանի դար է անցել, և «աղետաբեր թուրքիան» կանգնած է մնացել խաչմերուկում: Իսկ մեր օրերի թուրքիա՞ն...»:

Բայց ինչու՞ հարցականով... *Դե՛, հայր Ստալինը ճավճավածեից լավ գիտեր...*

Ի դեպ եվրոպացիներին վերաբերող էջերում Միծիշվիլին հիշատակում է, թե «Ստամբուլն օկուպացնողները լայնորեն օգտվում էին հունա-հայկական կապիտալից»³⁶. իսկ հետաքրքիր է նույն միջոցին էլ՝ ովքե՞ր էին օգտվում հայկական անշարժ ու շարժական կապիտալից... Անդրկովկասում և Ռուսաստանում...

Ինչևէ. 1922-ին հասնելով Ֆրանսիա (*համարյա Վիվանի ու Ե. Քոչարի ժամանած միջոցին*), Ն. Միծիշվիլին հիմնադրում է «Վխալի Սաքարթվելո» («Նոր Վրաստան») թերթը. մինչև 1925-ի ամառը երկու անգամ կալանքի տակ է առնվում «կոմունիստական քարոզչության համար», երրորդին արդեն 1925-ի ամռանը արտաքսվում է, և վերադառնում Վրաստան նույն ծովային երթուղիով և «Վլեք-սանդրիա» նավով: Հասկանալի է, այնուհետև Թիֆլիսում զբաղեցնում է երևացող պաշտոններ, բայց և, այդուհանդերձ, *նույնպես դառնում է 1937-ի զոհ*:

Ուրեմն, պետք է ենթադրել՝ այնքան էլ հավաստարմորեն չի ծառայել «հորը». ո՞վ իմանա. զուցե «հոր» դժգոհության պատճառը եղել է Միծիշվիլու «Նոր հրապարակ» շաբթում տեղ գտած «Կամոյի հուշարժանը» չափածո նովելը, որի նյութը Թիֆլիսի Երևանյան հրապարակում կանգնեցված, հետագայում անհետացած Կամոյի կոմսոզիցիոն քանդակն էր. զուցե թե Միծիշվիլու մտերմությու՞նն էր Տիցիան Տաքիծեի հետ, կամ էլ վերջինիս հետ 1919-ին Բաթումում Օսիպ Մանդելշտամին բանտարկությունից ազատել-աջակցելը... կամ Տաքիծեի մտերմությունը Չարենցի ու Սարյանի հետ: Ի՞նչ իմանաս...

³⁶ Николо Муцашвили, Пережитое. Тбилиси, 1963, էջ 172, 173, 108 և այլն:

Չալիք օրերի Չարենցի կյանքի վիպագիրը որոշակի նյութ կարող է քաղել այդ գրքից՝ արտասահմանյան ուղևորությունը ներկայացնելիս՝ Բաթումից Ստամբուլ և Ստամբուլում...

Փարիզից Բեռլին ճանապարհին...

Ստորև ներկայացվող չափածոն պարտավոր ենք վերաքաղել ամբողջովին, որքանով մարմնավորվում են Հայրենիքը փոքրածավալ եվրոպական երկրների պես տեսնելու բանաստեղծի բաղձանքներն ու երազանքը.

ԲԵԼԳԻԱ - ԼԻԵՃ (ճամփորդական տետրակից)

Առավոտ կանուխ արթնացա ես,
Գնացքը սահում էր դանդաղ –
Ու փռվում էր աչքերիս դիմացը
Երկաթե ծառերի մի անտառ:

Բլուրներ էին մոխրագույն,
Կողերին՝ երկաթե ռելսեր.
Կամարներ կորզիծ ու բեկուն –
Եվ ամբողջը, ամբողջը ռելսե: -

Իսկ հետո – մարգեր մուգ-կանաչ
Եվ ամեն մի մատնաչափն այնտեղ –
Մարդկային մատներով բանաձ
Ծաղկանկար հանդեր...

Ու նորից՝ տներ բետոնե,
Վիթխարի դռներ ապակի,
Մի կամուրջ հսկա, մի թունել
Ու կամարներ կրկին...

Ու նորից գործարան ու մարգ,
Շառաչում երկաթ ու կանաչ
Սահեցին, ձգվեցին երկար
Իմ աչքերի առաջ:

Եվ թվում է ինձ, թե տեսնում եմ
Ես իմ դեմ – մեր վաղուց երազածը...
Թե այստեղ բռնկվի ցատունը –
Այնպես հեշտ է հետո - մնացածը...

Այնպես հեշտ է հետո... Օ՛ դեմս
Երկաթի խնդում էր ու հիացք էր...
Ու բոլորը թողած իր ետևը,
Սահելով հեռանում էր գնացքը¹ (3, 241-242):

Հիրսավի, հազիվ թե գտնվի ուրացող մեկը, որ հանդգնի կասկածել, թե կախման կետերի հուշարարությանը բեռնավորված վերջնամասը երազանք է հարազատ ժողովրդի ակնկալվող *«ցասման» բռնկմանը* և *«վաղուց երազած» ազատությանն ու անկախությանը* (ինչ իմանաս, թերևս բերդաքաղաք Կարսով հասնե՞ր՞): Եվ սակայն, «ցասումն» իրականում եղավ շատ ուշ, մեր օրերի «եվրոպականացումը» դժվարին... առ այսօր...

Անկասկած է մաս, որ առավոտից մինչև սահմանագլխի բերդաքաղաք Լիեժ՝ Բելգիայով *«Սահելով հեռացող գնացքի...»* ընթացքով ու հետո, մտաբերել է *հանուն հայոց դաւոյի էմ. Վերիտունի տողերը*, և սեփական դասական թարգմանությունները՝ նշանավոր *«Կինը ճամփամիջին»* քերթվածի դարաբաղյան եղերական օրերին արձագանքող հոլովումներով.

– Կի՛ն սևազգեստ, ճամփամիջին կեցած,
Օրը օրին,
Նորից ու նորից,
Ի՞նչ ես ուզում դու - ասա՛... (3, 313):

Երևի թե բարևից հետո, այդ տողերով էլ սկսել է գրույցը Պատմագրյանի հետ... Ի՞նչ իմանաս... Ա՛խ, հայրենիքի գոյատևման քանի տեսակ երազանք...

¹ Եժ 3-րդ հատորի ծանոթագրությանը նշված՝ «Գրել է, հավանաբար, 1925-ի մարտի վերջերին...» (էջ 364), - սխալ է. պետք է լինի ապրիլի 9-11-ը: Իսկ քն ինչ եղավ ճամփորդական տետրակը՝ դժվար է ասել: Հիշենք, որ Կ. Պոլսից վերադառնալիս անհետ կորել էր և Թումանյանի «տետրակը»... «Դազարան բլբուլով»... գուցե նույն տեղում են... շատ է հավանական... ըստ Ծառուկյանի...

Բեռլինում. ըստ Աշոտ Պատմագրյանի հուշերի... գնած գրքերի և... բալլադների

Եվ այսպես՝ Փարիզից Բեռլին ճանապարհին, ապա Բեռլինում՝ որպես խորհրդանիշ մասունքներ՝ հետը առած Թումանյանի «Բանաստեղծություններն» ու Իսահակյանի նվիրած գրքերը, հոգում բյուրավոր քանի՜-քանի՜ տարբերակներով Իսահակյանի և Հայր Ղազիկյանի հետ վենետիկյան խոսք ու զրույցներ... Չարենցը հասնում է Բեռլին:

Փարիզից ճանապարհողը, երկի թե հավաստի՝ լրտեսական աչքերի հսկողությամբ, եղել է Աննա քույրը՝ անհանգիստ, արցունքներով լի աչքերով, ամեն կարգի ապսպրանքներով մորը, եղբայրներին, քրոջը. տազնապալի նույնպիսի ապրումներով... ինչպես շատ տարիներ առաջ 1915-ի կիսաաշնանային մի օր համարյա *պատանի եղիշեին Երևանից ճանապարհել էր Քանաքեռ...*

Բեռլին հասնելու օրից՝ ամենայն հավանականությամբ ապրիլի 11-ից, առայժմ հայտնի միակ վկան մնում է Աշոտ Պատմագրյանը՝ իր «Մի անակնկալ հանդիպում» կարճառոտ հուշերով: Կրկին եվրոպական ուսանող-ուսումնականի հայացքով շարադրված մտաբերումներ. նախ այն, որ 1925-ին ինքը եղել է Բեռլինի հայ ուսանողական միության նախագահ, այդ պատճառով էլ՝ «այցելու մորեկ ուսանողներին իմ հասցեն էր տրվում՝ քաղաքի տեսարժան վայրերը առաջնորդելու և կամ զանազան ձևակերպումներ լրացնելու համար» (ՀԵԶմ, 2, 198): Ըստ այդ հասցեի էլ, անսպասելիորեն մի առավոտ «բարձրաձայն հայերեն խոսակցությամբ» հայտնվել է՝ «...միջահասակ, շատ անխնամ հագնված մի միհար երիտասարդ, որ փորձում էր տանտիրուհու հետ հայերեն խոսել»: Ապա գումարվում են այլ տվյալներ. «...Ձախտոլված ուսանողի տեղ կարելի էր դնել՝ դատելով իր արտաքինից ու շարժուն ձևից...» և այլն: Ընթացքում պարզվում է՝ Չարենցն է՝ և որքան էլ արձանագրված, թե՝ «...Այդ միհար մարմնում պարփակված էր մեր ցեղի ամենավաժեռական և հանճարեղ դեմքերից մեկը», - և մանավանդ հետագա որոշ տվյալներ, թվում են անվավեր. այն է, թե Չարենցը «հայտնապես հուզվել է», որ ինքը կարդացած է եղել «Լենինն ու Ալին», անվավեր է և չտեսության հասնող Չարենցի գավառական պահվածքը՝ «տեղից վեր ցատկել, ուրախանալը»՝ երկհարկանի տրամվայից,

փողոցներից, խանութների տպավորություններից և այլն: Ակամայից հարց է ծագում. տարիներով Մոսկվայում ապրած, Պետրոգրադ տեսած բանաստեղծի համար կարելի՞ է բնական համարել այդ ամենը և հետո՝ մոռանալու՞ բան է արդյոք, թե քանի քաղաքներից հետո և ինչպիսի տրամադրությամբ է հասել Բեռլին: Եվ ամենագարնանալին. Փարիզից հեռացվելուց հետո, այդ ինչպես պետք է Չարենցը պարծենալով հայտներ, թե՝ «...Հլա Փարիզ էլ պիտի գնամ, Լոնդոն էլ... (ՀԵԶմ, 2, 199): Չէ որ արդեն հայտնի էր՝ Բեռլինը արտասահմանյան ուղեորության վերջին կայանն էր: Տարակուսանք է հարուցում և այն, որ Պատմագրյանի հուշերում, գոմե թռուցիկ խոսք իսկ չկա, թե մոլի հետաքրքրասեր բանաստեղծին ինչպիսի «տեսարժան վայրեր է առաջնորդել ինքը»: Իսկ եթե Չարենցը հրաժարվել է իր ուղեկցել-առաջնորդելուց, ապա ինչու՞. և նաև *իմչու՞ եմ հուշերը վերաբերում հանդիպման առաջին և «կայարան առաջնորդելու» վերջին օրվան*. Ինչևէ. ամեն դեպքում առկա է զգուշավոր գաղտնապահություն, փաստացի քիչ բան ասելու իրողություն: Բայց այդուհանդերձ նրա լուրջ և հավաք խոսքում գտնում ենք ըստ ամենայնի՝ Չարենցին վայել այսպիսի հուշարկունքներ. «Ուսիս հարց ու պատասխանով շարադրված սա՛. «Ղու երկա՞ր պիտի մնաս Եվրոպայում, – հարցրի:

– Չէ՛, չեմ կարող, արդեն քանի ամիս է, որ դուրս եմ եկել Հայաստանից և արդեն սկսել եմ կարոտել:

– Այդքան շու՞տ, հապա եթե գնաս Փարիզ և շատ հավանես ու չուզես վերադառնալ, այն ժամանակ ի՞նչ կասես:

– Այն ժամանակ կասեմ, որ Չարենցը մեռավ: Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես խոսում. ես առանց Հայաստանի, առանց հայ ժողովրդի, առանց սազ-քյամանչայի, առանց քյանդրբազի հե՛չ կարամ ապրեմ...

Ու մի պահ մտածելուց հետո շարունակեց մռայլ և խոհուն...

– Ի՞նչ է ձեր կյանքը էստեղ, շան կյանք, շան կյանք: Միշտ օտար, միշտ անհարազատ միջավայրում. հե՛չ մարդ կարա՞ ապրի: Երկիրը օտար, մարդիկ օտար, լեզուն օտար, օտար, օտար. մարդ կմեռնի էս օտարախտից...» (ՀԵԶմ, 2, 200):

Ուշագրավ մյուս օղակը առնչվում է ծխախոտի տուփի վրա Չարենցի գրած մի երկտողի, և այդ առիթով հուշագրի ու բանաստեղծի միջև փոխանակված նկատումներին: Երկտողը սա է.

Կապել ես անանուն թելերով

Իմ կյանքը դեռատի քո կյանքին...

Հուշագրի կենլուրջ, կենսատակ նկատումն էլ այն է, թե լիրիկական այդ մտածումը, որքանով է պատշաճում Հայաստանում տիրող պրոլետարական շարժման մտայնությանը, եթե ղեկավարներից մեկն էլ բանաստեղծն է: Եվ սա էլ, ահա՛, Չարենցի պատասխանն է. «—Չկարծես, որ այս մտայնությունը մշտապես կմնա: Հրդեհվող տնում գտնվողները երկու մտահոգություն կունենան. նախ՝ փրկել իրենց կյանքը և ապա հանգցնել կրակը՝ տունը փրկելու համար: Երբ այս երկուսը կլինեն, տնում մորից կսկսի խաղաղ և ուրախ կյանքը, մորից կհնչեն ուրախության երգերը, մանկան կանչը, խիմոն ու ծիծաղը... Մենք դեռ հրդեհի սպառնալիքի տակ ենք, ծուխն ու բոցը շրջապատել են մեզ: Երբ մենք վերջապես կփրկենք մեր տունը, Հայաստանում սազն ու քյամանչան ձեն-ձենի կտան, մորից հայոց կուսանանք իրենց սերը կերգեն» (ՀԵԶՆ, 2, 201):

Իսկ ինքն էլ, ահա, ինչպես հուշում է պատվարժան Պատմագրյանը, ժխախտտի տուփի վրա գրված տողերով տազնապով մորմոքում և մարգարեաբար գուշակում էր «անանուն թելերով» Արփենիկի հետ հյուսված իր սիրո ճակատագրական կերպն ու վախճանը:

Այնհայտորեն զգուշավորությունը մահանջում, և գլուխ է բարձրացնում անկեղծ հուշարարությունը, և բնորոշ է, հենց անկեղծության ալիքի վրա էլ հուշագիրը ավարտում-ամփոփում է ասելիքը. «Մի քանի այցելություններ, գնումներ, և մեր օրը վերջացավ: Ժամադրվեցինք հաջորդ օրվա համար, որպեսզի իրեն կայարան առաջնորդեի: Գնում էր Փարիզ: Անհամբեր էր ու ջղային: Նկատեցի, որ հակառակ ամառվա տաք օդին հագել էր շատ երկար մի վերարկու: Երբ այս մասին իրեն հիշեցրի, հանեց վրայից և զցեց թևին: Ինձ այնպես թվաց, որ հին մտերիմներ ենք եղել և հիմա բաժանվում էինք: Ինքն էլ հուզված էր երևում, բայց *հավանաբար տարբեր պատճառով* (ընդգծ.՝ Ալ. Զ.):

Երբ գնացքը պիտի շարժվեր, պատուհանից ինձ դիմելով ասաց.

— Նախ հանգցնենք կրակը, որից հետո Հայաստանում մորից կհնչեն երգն ու ծիծաղը» (ՀԵԶՆ, 2, 201): Այստեղ պիտի ասել՝ Մախլան... Այնպես որ «Մի անակնկալ հանդիպում» վերնագիրը ամենակին տեղին չէ:

Ազնիվ, արդար հուշարարություն, մատնող սխալմունքով, թե իբր «գնում էր Փարիզ»․ մինչդեռ գնում էր Մոսկով՝ «Անհամբեր ու ջղային», այնքան որ հունիսի վերջերի «ամառվա տաք» օրով հագել էր երկար վերարկու... Գնում էր, որպեսզի հենց ինքը չասեր իրեն, թե՛ «Չարենցը

մեռավ»։ վերադառնում էր հայրենիք՝ «*Հրդեհվող տուն*»՝ փրկարար անձնուրաց ծառայության...

Իրոք, այս անգամ արդեն նվիրական բարեկամի, գաղափարակից գործընկերոջ «նատնություն»։ Չէ որ իրականում բանաստեղծը Պատմագրյանին գիտեր Աթենքից, գուցե և Թիֆլիսից, ճանաչում էր իբրև ազգանվեր գործչի։ Մյասնիկյանի հատկացումով Արարատում տեղ գտած հաղորդումով. «Պ. Ա. Պատմագրյան մասնավոր հրավերով Պերլինե Մարսել գացած է Թաբիվերի սինեմայի սրահին մեջ հազարե ավելի ունկնդիրներու խոսած է Հայաստանի վերածննդի մասին։ Երկու ժամն ավելի խոսած է բանախոսը, այս առթիվ հայտարարելով, որ 100 000 հայ գաղթական պատասպարելու չափ հող պատրաստված է ջրանցքներու բացումովը և թե փափաքողները կրնան արձանագրվիլ Հայաստան ուղևորվելու համար։ Նմանապես շարժապատկերներով Հայաստանի զանազան տեսարանները ցույց տված է հանդիսատեսներու։ Ժողովուրդը շատ գոհ և սփռված մեկնած է, փարատելով շաբաթ մը առաջ սյ. Խատիսյանի հուսահատական բանախոսության տխուր տպավորությունը»¹։

Ուրեմն և կասկած չի կարող լինել, բեռլինյան օրերին երկա՛ր-երկա՛ր մտահոգ խոսակցություններ են եղել նրանց միջև հայրենիքի ու ժողովրդի հազարավոր հոգսերից ու տարաբախտությունից։ «*Հրդեհվող տան*» խորհրդանիշ հասկացության ողջ տարողությամբ, որտեղ և այժմ վերադառնում էր բանաստեղծը։

Բայց վերադառնում էր ապրիլի կեսերի՞ն, թե՞ հունիսամուտին...

Շարունակենք։

Վերադառնում էր ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Բեռլինում ու դարձի ամբողջ ճանապարհին մտովի ծանրութեթև անելով արտասահմանյան ուղևորության արդյունքները։ Կորուստներն ու ազգօգուտ ստացվածքները։ Իսկապես ո՞րն էր ավելի ծանր. գուցե. կորուստնե՞րը. այն, որ արտասահմանյան ուղևորության միջոցին՝ ո՛չ Պոլսում, ո՛չ Փարիզում, այդպես էլ չհաջողվեց շփումներ ունենալ հայության հետ. այնինչ պատրաստվել էր ո՛չ միայն գրական, այլև հասարակական, սոցիալ-տնտեսական զեկույցների. չհաջողվեց զուլիս բերել «*Ղեկ*» հրատարակությունը՝ վերահրատարակել «Երկիր Նաիրին», և թերևս ամենազգալի խոշորը՝ *չէր կարող չգրել և գրեց Լենինին նվիրած բալլադները...*

¹ Արարատ, 1925, 28 հունվ.։

Բայց, դե. մտածող ժողովուրդ է հայ ժողովուրդը կոչվածը. ի վերջո, օրերից մի օր, իհարկե, պետք է իմանա, որ Լենինի վրա լացողը պետք է լիներ մի թուրք Ալի, բայց և հենց մի հայ Պողոս կամ Խաչատուր²...

Ասել է բալլադը վավերական է տառացի ու էապես...

Նույնը վերաբերում է «Լենին քեռին» բալլադին, որքանով վավերական է «բանվորի խոխա» Իվանի և Լենին քեռու (կամ պապիկի) ճառի պատումը: 1920-ի մայիսի 5-ի ճառին հաջորդած ամռան ամիսներին Անտանտի հրահրած պատերազմը արևմտյան կամ լեհական ռազմաճակատում, որի *գորահրամանատարը Մ. Տուխաչևսկին էր. իսկ քաղվարչության պետ էր նշանակված Ալ. Մյասնիկյանը*: Ասել է բալլադը յուրատեսակ հուշարարություն էր՝ հայ ժողովրդի միջավայրում առօրեական «աչքներդ բռնի» դարձվածաշին երանգով: Բայց աչքները հենց այդպես էլ չբռնեց... Եվ եթե նկատի ունենանք և ավելացնենք «Իմտերմացիոնալի» համգով վերափոխված, շեղատառերով հնչեցվող՝ «-ե լի՛ի՛ր-բո-դո-քի՛ի՛ր-բան-վո՛ո՛ո՛ր դա-սա-կաաարգ...» (2, 261) տողերը, ապա պետք է ընդունենք, որ այն միաժամանակ թաքցնում էր բողոքի կոչ՝ հանուն նենգաբար սպանված Մյասնիկյանի... այդ մասին համապատասխան էջերում...

«Իլլիչի, մուժիկի և մի զույգ կոշիկի մասին» բալլադն արդեն վավերականի հետ միասին ստեղծման օրից առ այսօր միանգամայն արդիական է: Վավերական է ըստ գրականագետ Ազ. Եղիազարյանի հաղորդման, ըստ որի «Пряда»-ի 1924-ի հունվարի 24-ի թվում «Լենինի ծանոթը» թղթակցության մեջ նկարագրված փաստը՝ «...հիշեցնում է Չարենցի «Բալլադ Վադիմի Իլլիչի, մուժիկի և մի զույգ կոշիկի մասին» ստեղծագործության բովանդակությունը: Թղթակցությունից պարզվում է, որ մուժիկը իր գործով եկել է Մոսկվա: Կոշիկները մաշվել են, դիմում է տարբեր հիմնարկությունների՝ Կոշիկի համար, չի ստանում և իր քանվոր տղայի խորհրդով դիմում է Լենինին: Լենինը գրուցում է մուժիկի հետ, տալիս նրան մի գրություն. «В упр. д. т-щи надо устроить ему сапоги. А. И. Ленин»: Այն իր ոճով հիշեցնում է բալլադում մեջ բերված գրությունը. «Ում որ հարկն է. տալ մուժիկին մի զույգ կոշիկ»³. Իրավամբ այսքանը... առանց ատելի բազմակետերի...

² Ինչպես վերծանել-բացատրել է սաներին Երևանի իս. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս, 1937-ի գոհի ոռդի Աշոտ Մարությանը: Անտոյակ...

³ ԳՁ, 1968, 26 հուլիսի:

Ուրեմն համաձայնեմք. բովանդակության ինչպիսի դաշտով, և դաշտի որ եզրից էլ ներկայացնելու լինեմք՝ շեղատառերով հնչեցվող այս տողերը վերից վար ծայնակցում են ինչպես «Լենինյան ուղիով» ու պատգամներով «համաշխարհային կոմունիզմ» ընթացող Ռուսիո, այնպես էլ նախկին ԽՍՀՄ մյուս հանրապետությունների մերօրյա միևնույն թշվառ կացությամբ: Դրա կողքին, իհարկե, մտաբերելով... կրկնեմք. *«Երկիր Նաիրիում» Լենինին վերաբերող տողերը, այլև 1923-ին ստեղծված «Սնոուդեն ամուսիններ կամ ինքնիրեն կոմունիզմ»* կինոպոեմի առկայությունը...

Եվ ամենակարևորը. այն, որ այդ բալլադները միասին «երեք փոքրիկ պոեմ «Լենին» շարքից» Բեռլինում առանձին գրքով, դրա հետ միաժամանակ Ալ. Մյասնիկյանի «Կուսակցությունները գաղութափայտության մեջ» գիրքը Ս. Փիրումյանի ծավալուն առաջաբանով վերահրատարակվելուց հետո միայն՝ Չարենցը վերադարձավ հայրենիք... Իսկ «Կոմունարների պատը Փարիզում» պոեմն էլ պարտավորվեց և վերադառնալուց հետո ավարտելով տպագրեց Մոսկ, որի շուրջը ծայր առսած սաղյուսղանքների ուղեկցությամբ էլ... ընկավ ուղղիչ տուն... իրականում Հայաստանյաց «Չրդեհվող տուն»... Թողնենք «Ուղղիչ տան» օրերին...

Հիշարժան է, որ Մյասնիկյանի կյանքի ու գործունեության Փիրումյանի գրած դիմապատկերի վերջին էջը ևս սկսում-վերջավորվում է Մյասնիկյանի այրվելով. *«Այրվեց օդում: Կորավ այնպես, ինչպես ապրեց: Այրման մեջ... Նա այրվեց իր վիթխարի ոգով»*⁴ (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.):

Ո՞վ գիտի. գուցե այս տողերի ծննդաբանությունը «բանահյուսված» է. պատկանում է Չարենց-Փիրումյան-Պատմագրյան երեքին... Գուցե և կա չորրորդը...

Գուցե. բայց հայտնի է, որ Փիրումյանը շուտով թողնում է Եվրոպան, փոխարինելով Դ. Շահվերդյանին, ավելի ճիշտ չփոխարինելով, քանի որ շուտով ծառայությունը վերանում է...

⁴ Մոսկ = «Մյուր դե Ֆեդեր» = սկսված է 12. IV. վերջացրած 28. V. Բեռլին Charlotten burg: Ստացվում է Բեռլինում եղել է շուրջ 50 օր... կասկածելի է, չէ՞:

Եվ սակայն, այլևայլ գուցեներով հանդերձ բեռլինյան օրերին բավականաչափ տեղեկություններ ուներ «օդանավային վթարի» հանգամանքներից, սգո և թաղման օրերի մանրամասներից ու արձագանքներից: Պարզ է, անկարելի է թե՛ Բեռլին հասած չլինեն թեկուզ «Заря востока», Մտկչ, ԽՅ՝ օրեցօր բազմապատկվող հաղորդագրություններով, սգո միտինգներից՝ ելույթներ, ցավակցական հեռագրեր...

Հիշարժանը, անշուշտ, Ս. Օրջոնիկիձեի խոսքն էր, որ «Հեռագրով լիֆլիսից» վերտառությամբ և «Այրվեցին մահացան» խորագրով դրպես առաջնորդող տպագրում է ԽՅ բարձրակարգ որակավորումներով ու հոլովումներով՝ ինչպես այսպիսիք. «...Այրվեցին հրամանատար է չեխոսլովակների դեմ մղվող կռվում, Վոլգայի ափերին, Այրվեցին Բելոռուսիայի խորհրդային Հանրապետության կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկն է, Այրվեցին մեր կուսակցության Մոսկվայի կոմիտեի քարտուղարը. ապա ամբողջ չորս տարի Այրվեցին մեզ հետ է, անդրկովկասյան աշխատանքների ասպարեզում՝ մախ Հայաստանում, և ապա՝ լիֆլիսում:

Այստեղ Այրվեցին համդիսանում է մեր կուսակցության հոգին, այստեղ նա ազգային խաղաղության դրոշակակիրն է, այստեղ նա մեր կուսակցության ղեկավարի դիրքում է: Նա Անդրկովկասյան կոմունիստական համալսարանի կազմակերպողն է, նա ղեկավարը մեր մամուլի»:

Սգո առաջին օրերի երևանյան արձագանքներից բնականաբար ուշագորավ են մվիրվածությամբ տրոփող Ս. Լուկաշինի և ապա Ա. Հովհաննիսյանի ելույթները, որոնցում նույնպես առանձնացվում և շեշտվում են Մյասնիկյանի ծառայությունները: «Սուխումը սգո մեջ է» էջում արդեն, ինչ խոսք, հետաքրքիր է Լև Տրոցկու հայտնի ելույթը, առավել զնահատելի ու սրտառուչ է Լակոբայի խոսքը: (Քաղված-հղված է հաջորդ էջերում)⁵:

Մարտի 25-ի թվում առաջին էջում Մյասնիկյանի մեծադիր դիմակարն է. «Ս. Սարյան 1925.22.03» ստորագրությամբ: Գտնում ենք և տողեր Մյասնիկյանի պատգամներից. «Սոսանց գյուղի ոչինչ չի կարելի անել մեր երկրում, քանի որ նա գերազանցապես գյուղացիական երկիր է»:

⁵ Այ. Մյասնիկյան, Կուսակցությունները զաղութախայության մեջ, 1925, Բեռլին, էջ XLVIII: Առաջաբանը կրում է «1925 IV Բեռլին» տարեթիվը:

Մարտի 26-ի թվում Գ. Մահարու «Յունկերս»-ին բանաստեղծությունն է՝ «Թռցրի՜նք մենք սելը, պոզը սել դարձրի՜նք, կառչեցի՜նք քո թևին «Յունկերս»... բնաբանով և նման տողերով.

...նա մեկ բյուրերում
ու մեկում –
բյուր,
«Յունկերս» -
Հենց էդպես,
Հենց էդպես,
թե մի օր
գետնազարկ անես հին աշխարհը
համաշխարհային պայթման լուրը բերես –
«Յունկերս» -
Նյու-Յորքից թե խինդով \$շշաս,
կը բուժես
և կորուստը սև
կը բուժես քե՛զ,
Ու --
հսկա -
հաղթական ժպիտով
կը ժպտա քեզ -
քո
Այոշան!!!

27-ի թվում տպագրված է Թուրքիայի հյուպատոսի ցավակցությունը. տպագրված՝ ի. տ. հյուպատոս Շերաֆֆեդին:

Նույն օրվա ԽՅ վերջին էջում «Բանվոր Պարիսի» ցավակցական հեռագիրն է, որին հաջորդում է՝ *երևացող ստորագրությամբ Չարենցի հեռագիրը Վենետիկից:*

Ամենահետաքրքիրը, սակայն, բուն թաղման օրվա հաղորդագրությունն է՝ կրկին «*Հեռագրով Թիֆլիսից*», որ մարտի 28-ին վարում է ոչ այլ ոք, քան *ինքը՝ Գևորգ Աբովը*: Երևի թե արդեն զգուշացման կարգով (դարձյալ հեռագրով)՝ այլևս զոհերը մեծապես հիշվում են համատեղ, և *Ս. Կիրովի վերջին խոսքից հետո, վերջավորվում է Աբովի գեղումներով*. «...Երկար են սուլում չչակները: Սուլում են աղիողորմ, որպես իրենց մայրերը կորցրած հուսահատ մանուկներ... նրանց ճիչն ու ոռնոցը փշաքաղում է բոլորին: Ահավոր, զարհուրելի

նրանց ճիշդ հուսահատությամբ է լցնում պիոներների ու կոմսոմոլների սիրտը: Նրանց ճիշդ բոլորովին թուլացնում է աշխատավորների ջղերը, սարսափեցնում է բոլոր մեշչաներին»:

Իսկ մարտի 29-ին ԽՉ գետեղում է «Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հիշատակին մահերգ՝ երաժշտության մշակումը Ռոմանոս Մելիքյանի, խոսքերը՝ Ալազանի, (նոտայագիր բնագիրը)». և նորից խոշոր տառերով, ահա, այս, հայտարարությունը. «*ԽՍՀՄ պետական հրատարակչություն*. Լույս տեսավ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի (Ալ. Մարտոնի) մեծադիր նկարը, գործ Մ. Սաբյանի, զինն է 50կ.»⁶:

Տեղեկություններ, որոնք մեկ առ մեկ արժանացել են բանաստեղծի համապատասխան արձագանք-վերաբերմունքին՝ մոլեգին հայիոյանքներով կամ սրտագին հուզմունքով, խոհ-մտածումների տարաբնույթ հազար տեսակի գույն ու երանգի վերապրումներով: Իսկ այս մեկն, ահա, պետք է որ ընդունած լինի վշտի. զարմանալի զարմանքի ու ցմազգին արցունքների խառնածին, դժվար է հաղորդել թե ինչպիսի՜ հոգեվիճակով. նույն մարտի 29-ի ԽՉ վերջին էջում հայտնվում էր, թե այսօր Պետական թատրոնում ներկայացվելու է «Քաջ Նազարը»...

Օ՛, Ղերենիկի պարզևած ինչպիսի արդիական-հավիտենական զենք .. «Գամփոռների դեմ չար՝ և՛ հաց և՛ մահակ...» (Գ. Մահարի):

Բայց դառնանք Պատմագրյանին ու Չարենցին:

⁶ Ամենայն հավանականությամբ՝ հենց նույն օրերին է վերաբերում և այն դիմանկարը, որը մտալիսի մահից հետո վերջապես 1956-ին գետեղվեց ԽՍՀՄ Կուլտուրայի մինիստրության և ԽՍՀՄ Գեղարվեստի ակադեմիայի հրաստարակած «Всесоюзное издательство Мартироса Саряна» կատալոգում (Մ. 1955): Ձեռնդվեց իմաստալի դասավորությամբ և առանձնակի ձևավորումով: Միա այսպես. «Իլյուստրացիաներ» բաժինը բացվում է «Ծաղիկներ ու մրգեր» (1939) գեղանկարով, ապա Մյասնիկյանի դիմանկարն է՝ թվագրված «1909». հաջորդում է նկարչի «Եգիպտական դիմանկները» (1911), ապա Չարենցի հայտնի դիմանկարն է (1923), և սակայն, առանց դիմակի: Ուրեմն դժվար չէ վերծանել. Սարյանը վերակոչում էր յուր մերձավոր բարեկամների հայրենանվեր հավատակիցների իրավունքները... Չէ որ երդվյալ հակառակորդների ծայնափող Գ. Վանանդեցին ժամանակին գտնում էր, թե Չարենցի մացիոնալիզմը ծայր է առնում «մացիոնալիստ Մյասնիկյանի գրած հայտնի «Մուրճ N1»-ից»... Եվ Մյասնիկյանը նույնիսկ հորջորջվում էր ֆաշիստ... Մինչդեռ ժողովրդի միջավայրում տասնամյակներով Մարտունի, Մյասնիկ, Ալեքսանդր անունները բազմապատկվում էին...

Մանյա Ղազարյան, Արարատ Աղասյան՝ «Մարտիրոս Սարյան. Տարեգրություն» գրքում (1980) դիմանկարը գտնում ենք 1909-ի տակ (էջ 64):

Պատմագրյանի անձը... Չարենցից՝ Բակունց առնչությամբ... և անցումով Վազգեն Ա. Վեհափառին...

Արդեն իսկ ՅԵՉՄ 2-րդ գիրքը խմբագրելիս (1986, Երևան), ակնհայտ էր, որ գրքում գետեղված «Մի անակնկալ հանդիպում» վերտառությամբ հուշերի հեղինակ Աշոտ Պատմագրյանը այն անձնավորություններից է, որին անկարելի է շրջանցել՝ Չարենցի արտասահման ուղևորության ընթացքով և առհասարակ: Ջգալի ուշացումով վերջապես հաջողվեց Ջգ պահպանվող, Փարիզում Արշակ Չոպանյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Ամահիտ» ամսագրի 1930-ի նոյեմբեր-դեկտեմբեր թիվ 4-ում «հայտնաբերել» «Փարիզ, Ա. Պատմագրյան» ստորագրությունը կրող «Հայ ժողովրդական երգը» ուշագրավ հոդվածը: Բանասիրական-արվեստագիտական ըստ ամենայնի հետաքրքիր ուսումնասիրություն, որին չանդրադառնալը կլիներ անիրավություն: Մանավանդ եթե հանդիպումները բանաստեղծի հետ երբեք էլ չեն եղել «անակնկալ» կամ երկու-երեք անգամ: Պարզ է, Բեռլինում այլևայլ հարցերի շարքում այդ նյութով ևս զրուցել են հաճախ, և՛ կարդալով հոդվածը, ինչպես և տողատակը. – «Այս հոդվածը մի գլուխ է մեր ընդարձակ ուսումնասիրության, որը կրում է «Հայ երաժշտական ոճի խնդիրը» ընդհ. վերնագիրը», – բանաստեղծը վայելել է սրտանց, վերհիշել բեռլինյան անմոռաց տխրա-ուրախ օրերը:

Ուրեմն և վերաքաղենք որոշ հատվածներ⁷. «...սխալ չի լինի, թերևս, եթե մեր ժողովրդական երգերը բաժանենք երկու մեծ ընտանիքների. ա) երգեր, որոնք ծնվում են գուտ հոգեբանախոսական պատճառներից-սիրային, աշխատանքային և պարային և բ) երգեր, որոնք կապված են մտածումի հետ - պաշտամունք, բնականվայր, հայրենիք...

⁷ Էջերը նշված են բնագրում: Նկատենք նաև. 1929-ին Չարենցին վիճակված դաժան փորձությունը բազմակի զգուշություն էր թելադրել և արտերկրին: Անշուշտ. նախ Ա. Չոպանյանին և իր «Ամահիտին», այլև Պատմագրյանին. ըստ այդմ իր ուշագրավ հոդվածում՝ օտարերկրյա երգահան-տեսաբաններ հիշատակող Աշոտ Պատմագրյանը պետք է որ հիշատակեր իր մեծ ուսուցիչներին՝ Կոմիտասին ու Աբեղյանին, ինչպես և դասընկերօրը՝ Ակ. Բակունցին, այլև Չարենցին... առհասարակ... անկարելի էր...

Բայց, այնուամենայնիվ, շուտով Չոպանյանը հայտնվում է Հայրենիքում.... տե՛ս համապատասխան էջերում... հաջորդական...

Պարային երաժշտությունը, որքան և իր ծագումով կապված լինի հոգեբնախոսական պատճառների հետ, որպես ուրույն ֆոոմ համդես է գալիս ավելի ուշ դարաշրջանում, երբ մանավանդ կազմակերպվել էր ընկերային աշխատանքը, և պարը ընդհանրապես այս կամ այն աշխատանքի հետ կապված մարմնական շարժումների նմանացումն էր: Պարային երաժշտության անբաժան մասն է կազմում նվագը. իսկ այս վերջինը որոշ քաղաքակրթական վիճակի արդյունք է, առանց որի նախամարդը նվագարան պատրաստել, լարել, նվագել չէր կարող:

Նման աստիճանավորումներ կարող ենք նշել նաև մյուս ընտանիքի սեռերի միջև: Պաշտամունքի երգերը ավելի հին են, քան այն երգերը, որոնք կապված են բնակավայրի կամ հայրենիքի հետ: Հայրենիքի ըմբռնողությունը համեմատաբար ավելի նոր է, քան թե կրոնական զգացումը: Իսկ ծիսական երգերը երևան են գալիս, երբ արդեն ըմբռնողությունը վերջնականապես իր կերպարանքը ստացել է:

Մեր ժողովրդական երգերի մեջ բազմաթիվ օրինակներ ունենք, որոնք ցույց են տալիս այս երկու ընտանիքներից յուրաքանչյուրի սեռերի մեջ եղած օրգանական կապը...» (էջ 29-30):

Այա աշխատաւիրության վերջին հատվածներից՝ սույն հետաքրքրականը. «...Ինչպես հայտնի է, Շնորհալին գրում է ոչ միայն շարականներ և տաղեր, այլև հորինում է նրանց եղանակները, որի համար էլ նա ստացել է *երգեցող* կոչումը, որ ժամանակի ըմբռնողությամբ ուներ երգահանի իմաստ: Արդեն իր ժամանակին իսկ բանաստեղծություններից ավելի մեծ հմայք է ունեցել իր երաժշտությունը: Դարու պատմիչը այսպես է որակում նրա երաժշտական արժանիքը. – «Եւ թէպէտ հրաշալիք էին բանք երգոց նոցա առ միտս իմաստութեան, բայց առաւել զարմանալի էին արուեստք զանագան եղանակոցն զոր անմնան միմեանցն յօրինէր» (Սամուել Անեցի):

Շնորհալին իր բոլոր բարենորոգումներով-վարչական, ծիսական և այլն, - տանում էր հետևողական մի գիծ - *եկեղեցին ժողովրդականացնել*: Նա զգում էր, որ այդ գործում եկեղացական երաժշտությանը մեծ դեր է վերապահված խաղալու: Նա չէր բաժանում իր նախորդների եկեղեցու ամծեռնմխելիության տեսակետը: Նա զգում էր, որ ամեն ինչ, ինչ որ չի բխում ժողովրդից, չի կարող ժողովրդականություն ստանալ: Ուստի և իր հեղինակած շարականների եղանակները հորինելիս ներշնչվեց ժողովրդական երգերից: Իր երգերը իրենց աշխույժ, կյանքոտ, իր իսկ բացատրությամբ «յորդորակ» և զարդարուն

բնույթով՝ ստացան աննախընթաց ժողովրդականություն: Նա ոչ միայն ժողովրդական երգի եղանակներին հարմարեցնում էր կրոնական բառեր, ինչպես անում էին ժՁ դարում Հայնրիխ Իգահակ կամ Պալեստրինան միևնույն նպատակով, այլև հակառակը, կրոնական բառերը հաճախ հարմարեցնում էր աշխարհիկ երգերի և նպատակների...

Վերացվում են պարիսպները, եկեղեցին դառնել է մատչելի ոչ միայն իր երգով, այլև իր լեզվով: Նարեկացու (950-1011) խորհրդապաշտ, ծանր լեզվի ինդիվիդուալ և նվիրապատկան արժեքները փոխարինվում են Շնորհալիի ժողովրդական, մատչելի լեզվի հավաքական արժեքներով: Ուշտ ալմախես, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Պալեստրինայի օրոք եվրոպական երաժշտության մեջ, սակայն այն տարբերությամբ, որ մեզ մոտ այդ տեղի է ունենում 500 տարի ավելի կանուխ (եջ 39)»:

Հիրավի պաշտպանում էր Մ. Աբեղյանի տեսակետը:

Միաժամանակ պատահաբար պարզվեց, որ ՀՀ Ազգային գրադարանում պահպանվում է Պատմագրոյանի երաժշտական – կրթական գործունեության *60-ամյակի տոթիվ Ն.Ս.Տ.Տ. Վազգեն Ս. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի «1 սեպտեմբերի 1958»* թվակիր կոնդակը.

«Հայրական ողջույն և օրհնություն Հայրապետական երաժշտագետ Աշոտի Պատմագրոյան

Սիրելի և հարազատ որդոյ սրբոյ Էջմիածնի - դիմումով և այսպիսի տողերով. «Փարիզահայ գաղութը և մտավորականությունը ազնիվ ու զուլելի գաղափարը ունեցած են տոմեւ Ձեր երաժշտական-կրթական գործունեության Քառասնամյա հոբելյանը.

Դուք, Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի Ձեր ուսանողության տարիներեն սկսյալ սիրած եք հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երգը, ապա օտար ափերու վրա, Ս. Էջմիածնի և Մայր Հողի խորհրդով ոգեշնչված, ավելի քան Քառասուն տարիներ անդադար մվիրումով և իրավ արվեստագետի սրբազան հուրով, ծառայած եք հայ երգի ուսումնասիրության, տարածման ու ծաղկման ազնիվ աշխատանքին, գաղութահայ կյանքի անհարազատ ու հաճախ ծանր պայմաններում եջ...»:

Եվ ապա վերջին հատվածները. «Սույն հայրապետական կոնդակով կ'օրհնենք զՁեզ և Ձեր երաժշտական, կրթական Քառասնամյա

վաստակը հայ կյանքեն ներս ու կը մաղթենք Ձեզ, որ նաև այսուհետև երկար տարիներ քաջառողջությամբ ու խաղաղությամբ հնչեցնեք հայ հավատավոր ժողովրդի «Տեր ողորմեա»-ն ու հայ շինականի «Հորովել»-ը ամեն տեղ, ի պայծառացումն հայ երաժշտության և ի մխիթարություն և ի վայելումն մեր սիրելի ժողովրդի: Ս. Էջմիածինը հպարտ է Ձեզնով և հույժ մխիթարված:

Ողջ լեռուք և գորացյալ Ս. Հոգով և հավետ օրհնյալ ի Տյառնեն և ի մենք: Ամեն»:

Մեր հավետ օրհնյալ=մեր պաշտելի Վազգեն Ա Վեհափառի գրչին պատկանող տողեր...

Այնուհետև *Աշոտ Պատմագրյան* վերնագրով շարադրված է կենսագրությունը: Ծնվել և մանկությունն անց է կացել Պարսկաստանում, պատանեկությունը՝ *Էջմիածնի Գևորգյան ծննդարանում*. որտեղ և ընկերներից կազմել է երգչախմբեր, հաճախ էլ ղեկավարել «Մայր տաճարի քառածայն խումբը»: 1921-ին մեկնել է Գերմանիա, ուսանել Բեռլինի երևելի երաժշտանոցում՝ երևելի երաժշտագետների ղեկավարությամբ, միաժամանակ հետևելով Ֆրիդրիխ Վիլհելմ համալսարանի գեղագիտության և արվեստի պատմության դասընթացներին: «Իր ուսման շրջանը լրացնելով՝ Աշոտ Պատմագրյան ինքզինքը կը նվիրե մասնավորաբար հայ երգի և երաժշտության ուսումնասիրության ու անոր տարածման հոգնեցուցիչ աշխատանքին:

Առաջին քայլերը կը սկսե Բարիզեն: 1926-ին հոս կը կազմակերպե *Գուսան* երգչախումբը, որ տարի մը վերջ կու տա իր առաջին համերգը՝ ընկերակցությամբ Օտյանի նվագախմբին»:

Այնուհետև հետևում են համերգային շրջագայությունները հայաբնակ ողջ սփյուռքում. Փարիզ, Լոնդոն, Ալեքսանդրիա... Երուսաղեմ, Բեյրութ, Չալեպ, Բաղդադ, Թեհրան, Թավրիզ, Սպահան... ԱՄՆ-ի քաղաքներ...

Արդյունքում Ն. Կ. Մ. Իրանի շահի պարզևը Պատմագրյանին «*Էլմի*» պատվո նշանով (գետնդված է լուսանկարը): Արդյունքում՝ 1938-ին «Գահիրեի մեջ կը խմբագրե «Գանձարան Չայ Երգերու» վեց հատորանոց հավաքածոն, որ կը հրատարակվի «Ոսկետառ-Մատենաշարի կողմն...»: Արդյունքում. «1954-ին Քենպրիճի մեջ կայացած Արևելագետներու 23-րդ Սիջագգային Համաժողովին ներկայացուց թեզ մը «*Ժողովրդական արվեստի տարրերի գործածությունը հայ եկեղեցական երգի մեջ ԺԲ դարում*» նյութի մասին, որ շատ մեծ

գնահատության արժանացավ մասնագիտական շրջանակներու կողմն»:

Ընդ որում՝ «Հայտագիրներուն մեջ, բացի իր գործերեն, Ա. Պատմագրյան կը ունենա մաս ուրիշ հայ հեղինակներու և մանավանդ եվրոպական մեծ դասական երգահաններու գործերեն: Մոցարթ, Պեթրովեն, Վեստեր, Վազներ՝ անպակաս կ'ըլլան իր երգացանկէն»:

Ընդ որում. «Պատմագրյանի ըլոր համերգներու մեջ, Արևելքէն մինչև Ամերիկա, մեներգի բաժինը իր վրա առած է երգչուհի Ռոզ Պատմագրյան, ավելացնելով անոնց փայլն ու հաջողությունը»:

Ասել է Պատմագրյանի գեղատեսիլ տիկինը, որի գնահատականն էլ սա է. «Կը հիշվի պատերազմէն առաջ Բարիզի Սառա Պեռնար քատրոնի մենֆոնիկ համերգներուն բերած իր մասնակցությունը Պեթրովենի 9-րդ սենֆոնիի, Մոցարթի Ռեքվիեմի, Վազների Իզոլտի մեներգներու ու այլ կտորներու մեջ, ինչպես մաս Օսթանտի և Լոմտոնի Սենֆոնիկ համերգներուն բերած իր մասնակցությունը ռուսական երգացանկով»:

Ուրեմն և. հայտնապես՝ Չարենցը Պատմագրյանի հետ է եղել նրա «*ուսման շրջանը չրանալու*» օրերին (1925-ի ասրիլ-հունիս): Եվ դա նշանակում է թե՛ Բեռլինում էլ անպակաս են եղել լուրջ գրույցները հայ և եվրոպական երգ-երաժշտության. պարարվեստի, գեղագիտության ու արվեստի պատմության ամենատարբեր հարցերի շուրջը: Դե՛, նորերից նոր իր մշտաբորբոջ հետաքրքրության վկայություններն էլ Չգ պահպանվող այս կարգի գրքերն են. այդ թվում Վազների երեք ծանրակշիռ հատորներ (ռուսերեն լեզվով)... անգամ «*Музыка о музыке*» և այլն:

Եվ սակայն այս ամբողջ էքսկուրսի արդյունքում ամենասրբազանը առջևում է. այն է. եթե «հազիվ 20 տարեկան» Պատմագրյանը ճեմարանից լծավրիզ ուսուցչության է գնացել 1918-ին, և նույն այդ 1918-ին կամավոր ռազմաճակատ է մեկնել 1899-ին ծնված (ասել է հազիվ 19-20 տարեկան) *Ալեքսանդր Բակունցը*՝ մեկից մեկ հաստատվում է, որ նրանք եղել են համադասարանցիներ: Ասել է թե՛ ճեմարանական այլևայլ առարկաների շարքում ունեցել են մաս նրաժշտական միևնույն գիտելիքները. ուրեմն և՛ միասին՝ պատանեկան վեհապաշտ ապաշխարանքով կատարել են «Տե՛ր ողորմեա», սաղմոսներ ու շարականներ. Կոմիտասի ու Աբեղյանի ավանդներով: Ընդ ափին կան ծառուղիներում ճեմելիս. անշուշտ, մաս ժողովրդական երգեր, «Հորովներ»... Կշռությանի նվագայնությամբ (ритмическая музыкаль-

ность)՝ «Լո-լո»... թերևս հեզ ամոթխածությամբ նույնիսկ սիրերգեր: Ընդունենք, որ ճեմարանի կյանքից, վարքուբարքից Պատմագրյանը Չարենցին պատմել է այլազան դրվագներ, այդ թվում վանքի երգչախմբից, և առաջին իսկ օրն էլ հիշատակել է Ալեքսանդր Բակունցին՝ իբրև երևելի աշակերտի ու կատարողի... Առավել ևս Կոմիտասի... Արեղյանի և այլոց:

Եվ սա էլ ասել է թե՛ Ակսելի հետ ծանոթանալիս Չարենցը արդեն բավականաչափ տեղյակ էր նրա վարք ու պահվածքից...

Այլև ինչու չէ. *անաստվածության աչք ու ականջից հեռու* այդ ինչու՞ Մյասնիկյանի հիշատակին չպետք է երգեին «Տե՛ր ողորմեա» ու սաղմոսներ, համաչափ-անհամաչափ չափ ու կշռությով «Լո-լո» ու «Թմադունմ քաջորդվույն»»: Իսկ եթե նախորդ տարիներին Բեռլինում ուսանած մեկնումներից Պատմագրյանն իմացած լիներ, թե որտեղ է բնակվել Կոմիտաս վարդապետը, – ապա անկարելի է թե Բեռլին հասած առաջին իսկ օրերին հասած չլինեին Կոխի փողոց, գտած չլինեին *կոմիտասյան Herein-ը*...

Ասել կուզի ՀեՉմ երկրորդ գրքում (եջ 198-201) գետեղված Աշոտ Պատմագրյանի հուշերը ամբողջական չեն, և ծավալունը գտնելու հույսով որոնումները հրատապ են՝ մեր պարսկահայ հայրենակիցների շահախնդիր օգնությամբ:

Ոչ միայն. ինչ որ համառորեն թվում է, որ Վեհափառ Վազգեն Ա-ի հետ զրույցներում Պատմագրյանը պետք է որ անդրադարձած լինի իր հայրենամասոտ գործունեությանը: Ուրեմն և՛ չըջանցելով Մյասնիկյանին, Չարենցին, Բակունցին, Չոպանյանին, Շահվերդյանին, Փիրումյանին, Հովհ. Պողոսյանին, Ս. Հակոբյանին... այլև բալկանյան մերձավոր հարևանությամբ՝ *Գ. Նժդեհին*... Հետևենք...

Բայց ուժի մեջ է Հռոմին վերաբերող բաժնում «Չապլին» գրքի շուրջը առկախված խոսակցությունը, ուստի՝ դառնանք-շարունակենք...

Բեռլինում գնած գրքեր՝ որոշ դիտարկումներով

Ուրեմն և ի լրումն նախ ասենք ու շարունակենք.

«Ե. Չարենց 925-11-4 Բեռլին» նշումով 2գ պահպանվում է և Վ. Շկլովսկու այս գիրքը. «ZOO или письма не о любви» (Բեռլին, 1923)

այսպիսի գրությանը. «Նվիրում եմ ZOO էլզա Տրիոլեին և գրքին տալիս եմ «Երրորդ էլզա» անունը: «29 նամակներ» ամփոփող այս գրքից կարողացանք հասցնել ու քաղել վերջին «Դիմում B. Ա. Մ. K.»-ին ենթավերնագրով նամակի առաջին տողերը. «Ես չեմ կարող ապրել Բեռլինում»:

Իմ ամբողջ կենցաղով, բոլոր սովորություններով ես կապված եմ այսօրվա Ռուսաստանին: Կարող եմ աշխատել միայն նրա համար:

Ճիշտ չէ՝ թե ես ապրում եմ Բեռլինում:

Հեղափոխությունը վերածնեց ինձ, առանց նրա ես չունչ չունեմ: Այստեղ կարելի է միայն շնչասպառ լինել» (էջ 105)⁸:

Կասկած չպետք է ունենաք, որ, լինելով Բեռլինում, բանաստեղծը, անշուշտ, կարդացել է այդ «Երրորդ էլիզաբեթ»: Ասել է Ռուսսոյի իմանալիս «Նոր էլիզաբեթ» 1 և 2-րդից հետո վերջինիս գլխավոր հերոսի հետևությամբ՝ անձնական կյանքից, «կրքերից ու շահերից» բացի. ապրելով աշխարհի ճակատագրով ևս (ինչպես հաստատապես արձանագրված է համաշխարհային գրականագիտության մեջ): Ուրեմն և պիտո է պատկերացնել, թե այդ համգամակին հավատարմագրված Շչլովսկու տողերը որքանից որքան են արձագանքել-հուզել հայրենիքի ճակատագրին զինվորագրված Չարենցին, տազմապախառն-մորմոքախառն քանի տարբերակով: Ամենայն հավանականությամբ Բեռլինում է գնել և Շչլովսկու «Литература и кинематография» (Բեռլին, 1923) գիրքը: Բաղկացած հաջորդական այս գլուխներից. «Ձևը և նյութը արվեստում», «Երաժշտություն», «Գեղանկարչություն», «Գրականություն», «Ձևի մորոգում», «Կինեմատոգրաֆ». այս գլխի էջ 30-ում կարդում ենք. «Արդի ժամանակում հոգեբանական վեպը իր վերջն է ապրում:

Անդրեյ Բելու կառույցները իմ հաստատմանը չեն հակասում: Անդրեյ Բելին հոգեբանական չէ, այլ՝ ինչպես ելիզավետական՝ էֆոիստական է: Նրա վեպերում հոգեբանականը՝ կալամբուրային տրամադրությունների և զուգահեռների բարդ փայլեցում է:

Վեպը այժմ ցրիվ է գալիս առանձին մովելների: Միանգամայն հավանական է, որ վաղվա օրվա վեպը պետք է բաղկացած լինի պատմվածքներից՝ կապակցված հերոսի միասնությամբ:

⁸ *Էլզա Տրիոլեին առնչվող որոշ հիշատակություններ կլինեն և վ. Մայակովսկուն նվիրված բաժնում: Այսուհետ... էջերը նշված են բնագրում:*

Առանձին մասերն էլ, որպիսիք մինչ այդ կապակցված էին վեպում, ինչ-ինչ խոսակցություններ, փիլիսոփայություն և այլն, – վեպ կներթափանցեն և նրա ներսում պետք է գոյություն ունենան առանձին» (էջ 30-31): Ապա հետևում են մյուս գլուխները. «Սյուժեն կինեմատոգրաֆում» (ծավալում), «Չապլին»՝ կարճառոտ, «Կինոյի ապագան» գլուխները և «Ամփոփում»:

«Չապլին գլխում հավաստվում է. «...Կինոդերասաններից՝ Չապլինն ամկասկած ամենակինոմատոգրաֆիականն է: Չապլինի համար սցենարներ չեն գրվում, այլ ստեղծվում են խաղում... Չապլինը ֆիլմում չի խոսում. այլ՝ շարժվում է: Նա աշխատում է կինեմատոգրաֆիկ նյութով, և ոչ թե թարգմանում է ինքն իրեն՝ թատերական լեզվից՝ էկրանային...» (էջ 53):

Վերջնամասում էլ արձանագրված է. «Ինձ թվում է, որ հեռանկարում ամենից առաջ Չապլինը պետք է կողմնորոշվի դեպի հերոսական-կոմեդիական ֆիլմեր, ասել է՝ պետք է օգտագործի կոմիկական-սարսափելին» (էջ 55):

Ամփոփումն էլ, ահա՛, ավարտվում է այս տողերով, «...*Այնքանով, որքանով արվեստը հոսում է ինչպես գետ, և գործում բնության պես՝ ոչ ոքից խորհուրդ չհարցնելով, ապա մեզ մնում է միայն մշել փաստերը:*

Կինոյի ազդեցությունը գրականության վրա կարող է լինել երկակի:

Նախ, առանձնակի շտապողականությամբ գրականության մեջ սկսել են օգտագործել կինոյի հնարանքները: Կարող է պատահել, որ ավելի լուրջ լինի մի այլ երևույթ. *գրականությունը՝ սյուժեից հրաժարվելով, վերադառնա զուտ լեզվական ասպարեզ (ընդգծ. Ալ. Զ.):* Այդպես պատահեց լուսանկարչության երևույթի հետ-լուսանկարչությունը հետ մղեց նատուրալիզմի ճաշակը» (էջ 59):

Ըստ այդմ նախ պատմականորեն ու տեսականորեն չափազանց հետաքրքիր է, որ նոր ժամանակների հայոց ազգային վեպը՝ ամնահ «*Վերջ Դայաստանին*» էապես պատկանում է Շկլովսկու արձանագրած հենց այդ հերոսի միասնությամբ՝ «*կապակցված առանձին մովելներով*» *վեպի ժանրային դասին*: Նույնքան հետաքրքիր է զարմանալի կռահումների ընդունակ Շկլովսկու երկրորդ հավաստումը, ըստ որի կինեմատոգրաֆիայի ժամանակներում՝ *հրաժարվելով սյուժեից, վեպը շրջվելու է դեպի «զուտ լեզվական ասպա-*

րեզ»⁹։ Հավաստում, որ համընկնում է Ալեքսեյ Տոլստոյի նույն 1924-ին վերաբերող ելակետին «...ժողովուրդն ընթանում է ճշմարիտ արվեստի ճանապարհով. նյութի խնայողություն, բառի օգտագործում ինչպես առարկայի, և ոչ թե առարկայի մասին հասկացողության. ասել է թե՛ պատկերավորություն, ճշգրտություն, շարահյուսության դինամիկա»¹⁰։

Մնում է ուրեմն արձանագրել հայոց նորագույն ժամանակների արձակի ու վեպի զարգացման ընթացքների համընկնումը թվարկված կռահումներին, ավելի ճիշտ կրկնելով արձանագրվածը. այն՝ ինչ վերաբերում է Ակ. Բակունցին և պատկանում Հր. Մաթևոսյանի գրչին. «...Հաղթահարելով գեղեցիկ բառի խարդավամքը, նա հասավ ճշգրիտ բառի գեղեցկությանը, ավելին՝ վրիպած բառի ճշգրտությանը։ Հաղթահարելով բուն նյութին, կարևորին, կորիզին կարճ ճանապարհով հասնելու խարդավամքը, նա վրիպած բառերով պատմեց երկրորդականի, կողմնակիի, քչի, ոչ էականի. արձագանքի մասին և այլ

⁹ Շատ տարիներ առաջ հիացած «Վերք հայաստանիի» լեզվով, որ փոխաբերական-գուգորդական պատկերավոր ստարկայնությամբ՝ մեզ խրատելու, վարքուրարք, իմացություններ ուսուցանելու-հասկացնելու մեր ծնողների լեզուն էր՝ դուրս եմ գրել դարձվածների մի շարք, որը անթաքույց վայելուծով, թվում է, կարելի է մեղկայացնել ճաշակավոր ընթերցողի վայելումին. գլխից դուրս տալ. գիծն էլ ես չի անիլ. սիրտս եկել էր, բերնիս հասել. հայոց լեզուն առաջիս փախչում է կրեստսի պես. ճանճը առաջովս անց կենալիս, ուզում էի սպանեմ, էնպես էի վառվել. էն արտասուքնիս վեր ածեմ, որ քարեր կոճկտա՛մ. արջը ծգել, երկարացնել. մարդու աչքը ջուր ա կտրում, լերոջը չորանում. բերանիդ կապը կտրել. հո կրակ չի ընկել փողոց. հոգիդ միտքդ բեր. ասածդ մեկ ականջովը մտալ, մյուսով դուրս եկալ. միշտ համար ժամն ու գիլի հարսանիքը մեկ էր. շատի փորում հինգ օր ման գաս. մեկ այբի կտոր չես գտնիլ. իմացալ, ականջի տակը քորել. դուղս մզում-քամում. բեյիսն քանդում. կարդացողի ծուծը բարակ կլի. տկի հոտն առնելիս՝ փորը դվլկոց ընկնում. բերանը ավերել. արևը խմղալ. քո շվաքիդ տակին մնանք. հոգին համին նրան տան. գլխներին... առդ ոչխար ըլեր դրած. արխալուղը... հար դաքարի ըլեր, կամ չալ կատսի պոչ. փեշերը ու մեղ թևերը իշի նոխտի պես ուսներիցը կախ ընկած. սղերքաց աստղը դուրս եկալ. գդակները գիժություն չանեն, իրենց չափը ծանաչեն ու դուզ կանգնին. ուզում էին գլխովը պտիտ գան ու ոտները ջուր անեն խմեն. էնպես են սրթսրթում իրենց խազնի վրա։ Հենց իմանաս՝ թե առաջներիցը թև կառնի, կքոչի. հոգին կիսներ, միսը բերանը կտար. ասող չի ըլում. թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ինչի՞՝ համար ենք էկել աշխար, քոռ գալիս ենք, քոռ գնում. քամի ունիս՝ տար ծեր տանը փչիր. ամեն մի քիթ նադրախաճա էր դառել. ասելով, ծգվելով, օրհնելով, գովելով թիբեն ծամեց. ամա սրանք էլ խեղճ շարականի բուրդը շատ անգամ էնպես են զգում... և այլն և այլն...

¹⁰ Алексей Толстой, Полн. собр. соч., т. 134. 1949, М., с. 290-291.

պատմությունները այսօր մեզ համար երկու տասնյակի հասնող գլուխգործոցներ են...»¹¹:

Եվ այսպես, իրոք՝ «...արվեստը հոսում է ինչպես գետ և գործում է բնության պես, ոչ ոքից խորհուրդ (մանավանդ մեզնմաներից) չհարցնելով, - և վկայությունը «պրուլետոարական» գերգերակայության պայմաններում ստեղծված Չարենցի, Բակունցի, Սահարու, Թոթովենցի արծակի ժանրային-համակարգային հանգանակներն են... մեծապես նախորդած Վ. Շկլովսկու կռահումներին... Հարկավոր է միայն օրինական հպարտությամբ գիտակցել և պատմականորեն ու տեսականորեն մեկնաբանել-ընդհանրացնել:

Բեռլինում գնած գրքերից առանձնապես հիշարժան են նաև Белый Андрей, Серебряный голубь. Роман, 1 и 2, Берлин, 1922 «Յե. Չարենց 925, 4.11 Բեռլին» և առաջին էջին Բելու ինքնագրով. «Глубокоуважаемому Египше Абгаровичу с надеждой на новые встречи, 1928 года 22 мая. Андрей Белый». Պախպանվում է նաև գրողի «Петербург М. 1928 "т. Чаренцу на память согласно желанию (я бы не хотел дарить именно эту книгу 3/8. ստորագրությունը չհաջողվեց պարզել: Максим Горький, О русском крестьянстве, Берлин. 1922, 925.4.15. Բեռլին, - ուշագրավ մեծ հումանիստի նմանօրինակ մտահոգություններով. «...խոսելով դաժանությունից, դժվար է մոռացության մատնել հրեական ջարդերի բնույթը Ռուսաստանում: Այն փաստը, որ հրեական ջարդերը իրականացնում էին իշխանությունն ունեցող չար ապուշներ - ոչ ոքի և ոչինչ չի արդարացնում: Հարյուրավոր ջարդարարներին ապուշները չեն ներշնչել ջարդել ու թալանել հրեաներին, թույլ տալ ասելով կտրեք հրեուհիների կուրծքը, ծեծեք նրանց երեխաներին, մեխ խփեք հրեաների գանգին, - այդ բոլոր արյունոտ զագրելիությունները հարկ է համարել որպես «մասսաների անձնական նախաձեռնության արտահայտություն» (էջ 22-23):

Ապա մյուսը. «...Ռուսաստանում անմախաղեպ, սարսափելի սով, այն սպանում է տասնյակ հազարավոր մարդկանց, սպանում է միլիոնների: Այդ դրաման կարեկցություն է բորբոքում անգամ այնպիսի մարդկանց, որոնք թշնամաբար են վերաբերվում Ռուսաստանին, մի երկրի, որտեղ մի ամերիկուհու ասելով «միշտ խղերա է կամ հեղափոխություն»: Ինչպե՞ս է վերաբերվում այդ դրամային՝ առայժմ համեմատաբար դեռ կուշտ ռուս գյուղացին» (էջ 37):

¹¹ Գր, 1989, 21 հուլիսի:

Անկասկած՝ «Յեղիշե Չարենց 925.11.5, Բեռլին» նշումով կարդացել է նաև Ն. Ս. Լեսկովի Ընտիր երկերի եռահատորի 1-ին (Բեռլին-Պետերբուրգ-Մոսկվա, 1923) հատորին կցված Գորկու առաջաբանը, առաջին տողերին հաջորդած բնութագրերով: «Լեսկովը ռուսական ամենախնքնորինակ գրողն է՝ զերծ կողմնակի ամեն տեսակի երևույթներից: Կարդալով նրա գրքերը լավ ես զգում Ռուսաստանը՝ իր ողջ վատով ու լավով, պարզորոշ տեսնում ես խառնաշփոթ ռուս մարդուն, որը՝ եթե անգամ անկեղծորեն հավատում է Գեղեցիկին ու Ազատությանը, - խելք է բանեցնում լինելու իր հավատի ստրուկը և մերծավորի կեղեքող» (էջ 13): Հատորի էջ 34-35-ի միջև պահպանված է և հնացած թղթապատառիկ՝ նշան, որ կարդացել է մինչև այդ էջերը:

Ամենայն հավանականությամբ հենց Բեռլինում (կամ այլուր) կարդացել է և Մերեժկովսկու «Рождение бога» (Պրագա, 1925)՝ դարձյալ «Յե. Չարենց 925.5. Բեռլին» նշումով մեծածավալ հատորը. նախ քայքայվածության տեխնիկական նշաններով, և ապա. Մերեժկովսկին միշտ էլ հետաքրքրել է իրեն, այս դեպքում հավելյալ այն առումով ևս, որ գրքում շոշափվում էր Պրուսի «Փարալոնից»՝ եգիպտական «Մեռյալների գրքից»... հիմնավորապես ծանոթ Օսիրիսը¹²...

Բայց ահա. Эдгар По, Рассказы, т. 1 и 2, Перевод М. А. Энгельгарда, 1923, Берлин գրքերից (երկուսն էլ «Յե. Չարենց. 925.5.4 Բեռլին» նշումով, - *երկրորդի վրա գտնում ենք ընդգծված երկու այսպիսի հատված “Элеонора” վերնագրով պատմվածքում*. «Ես պատկանում եմ վառ երևակայությամբ և դյուրաբուրբորք կրքերից առանձնացող կարգի: Մարդիկ ինձ կոչել են խելագար, բայց դեռ հարց է. խելագարությունն արդյոք չի ներկայացնում բանականության բարձրագույն աստիճան, ծայր չի առնում արդյո՞ք մտքի ամենափառավոր ու խոր խելումից, հոգու՝ մյուսների հաշվին գերադրականորեն ավելի զարգացած որևէ այլ ուժից: Նրանք, ովքեր երազներ են տեսնում արթմնի, հայտնաբերում են՝ քնի մեջ երազներ տեսնողներից վրիպած շատ բան (էջ 37):

Մյուսը “Морелла” վերնագրով և Պլատոնի «Խնջույքից» քաղված՝ «Ինքը իր հետ հավերժորեն մեն միակ էր» բնաբանով հետևյալն է. «...Եվ ուրախությունը վերակերպվում էր սարսափի, և գեղեցկության

¹² Տե՛ս Ալմաստ Չաքարյան, Եղիշե Չարենց, գ. 1. ի մասնավորի էջ 232-261:

սահմանը դառնում էր այլանդակության սահման, ինչպես եմնումի հովիտը՝ Գեհենի» (էջ 60)¹³ :

Այն, այդ ընդգծումներն էլ երևի թե վերաբերում են իր կյանքի ամենադժոխային վերջին տարիների օրերին...

Բեռլինում գնել է մաև այս գրքերը.

Жизнь Микеланджело Буонарроти, Берлин, 1923. 36. Չարենց. 925.V. 14, Բեռլին: Замятин Евг., На куличках (Рассказы), Берлин, 36. Չարենց. 925.V. 15, Բեռլին: Никольский Виктор, История русского искусства, 1923, Берлин. Չարենց նշումով Ремизов Алексей, Пятая язва, Берлин-Петербург-Москва. 925. 5.4. Բեռլին, Չարենց (չի կարդացել): А. С. Пушкин, Потаенная тетрадь, Берлин. 1923. Չարենց. - V. 11, Բեռլին: Table-Talk (Рассказы за столом). Չարենց. 925.V. 11, Բեռլին: Евгений Онегин, Берлин. 36. Չարենց. 925.IV. Բեռլին:

* * *

Բայց ուշադրության առնենք գնման օրերը. կամ 11. IV. Բեռլին, կամ էլ V. 11, 14, 15 Բեռլին. *Ինչ-որ կասկածելի է թվում միջանկյալ երկարատև միջոցը...* մանավանդ, որ հարցազրույցներից մեկում էլ հայտարարում է, թե եղել է՝ Կ. Պոլսում, Աթենքում, Նիապոլում, Ջոնում, Վենետիկում, Փարիզում., Բեռլինում և *այլ քաղաքներում...* Ո՞ր այլ... *Հետևենք...* Չլինի՞ թե Յովհաննես Պողոսյանի հետքերով... Աթենքից...

¹³ Եմնումի հովիտ – կոչվել է մաև Եմնումի որդիների հովիտ: Եբրայերեն կոչվել է Գե-հիմնոմ, որի հունարեն տառադարձությունն է գեհեն: Հովիտը գտնվում է Երուսաղեմի մոտ՝ հարավ-արևելք: Մի ժամանակ այնտեղ է եղել Մողոքի զոհասեղան, այրվող կրակ, ուր երեխաներ են զոհաբերել Մողոքին: Մշտապես վառվող կրակը, այրվող մարդկային ոսկորների հեղձուցիչ իտոր, Մողոքի պաշտամունքի մոռյալ խորհրդավորությունը սարուափ ու նոդկանք են հարուցել այդ վայրի նկատմամբ: Հոսիա թագավորը քարուքանդ արեց Մողոքի զոհասեղանը և արգահատելի դարձնելու համար այդ վայրը՝ այն դարձրեց ամեն տեսակ անպետքության աղբակույտի ծոր: Այնտեղ վառվող կրակն էլ դարձավ գեհենի՝ հավերժական կրակներում մեղապարտ հոգիների հետմահու տանջանքների տեղի՝ դժոխքի խորհրդանիշ:

Եվրեյակայա էնցիկլոպեդիա, հ. 1. Ս. Պետերբուրգ, էջ 530-533:

Տողատակը տրամադրել է վաստակաշատ գրականագետ-հայագետ Արշալույս Ղազինյանը, խորին շնորհակալություն:

Եվ, դժբախտաբար, այժմ արդեն լուսահոգի իմ սիրելի՝ բարեկամ, սիրելի՝ ընկեր...տաղանդավոր գրչակից:

Ամփոփում արտասահմանյան ուղևորության

Ուրեմն և հետադարձ հայացքով ավելորդ է կորուստներ ու ստացվածքներ հաշվարկելը. երկուսն էլ ամենամոռիին թելերով հյուսված են ու պատկանում են հայոց խաչին, բախտին ու դատին. ուրեմն և ամեն դեպքում կարևոր են ստացվածքները. այն որ բանաստեղծը մոտիկից տեսավ ու վերապրեց հայության սարսափելի վիճակը Պոլսում. հավելյալ ազդակ՝ գերադրական լարումով լծվելու ԶՕԿ-ի և ներգաղթի գործին... միաժամանակ երախտաշատ կենսագրի պատմածներով... վերասլաց հոգեհարազատության ու վշտի պահեր ապրեց Մեծարենցի հետ...

...Աթենքում հնարավորություն ունեցավ դեմ առ դեմ շփվելու-հոսադրելու զաղթականակսն հոծ զանգվածների. ժառանգ Ռամկավար-ազատականների կապերի ամրապնդմանը հայրենիքի հետ՝ Արարատի հիմնադրումով, ԶՕԿ-ի ու ներգաղթի կազմակերպման գործընթացի ամնախադեպ զորացումով... այնքան որ ապահովվեց Զունաստանից 10 000 զաղթականների ներգաղթը Հայաստան...

Հռոմում... ի՞նչ եղավ Հռոմում... Չարենց-Իսահակյան-Նավասարդյան ընդհատակյա ընկերակցությամբ ու համախոհությամբ հաջողվեց զգալիորեն խլացնել Ռաշնակցության մի մասի *1925-ի փարիզյան ժողովի թուրքամետ սադրիչ որոշումների ու քարոզչության քափը...* փաստացի ստալինյան քաղաքականության:

Աներկբայորեն նույնը կարելի է ասել փարիզյան այցին առնչվող «Սևրի դաշնագրից մինչև «հայ կանանց ալեծուխ մագերը և հեթանոս մարմինը» և ընդհակառակը» պասկվիլի հասցեին. այնքանով, որքանով առաջին ու վերջին հաշվով 1925-ի միջոցին աշխարհասփյուռ հայության ծով հոգսերի խառնարանում այդ ու՞մ կարող էին սփոփել «Հայ կանանց ալեծուխ մագերն ու հեթանոս մարմինը»... երևի Նանսենի՞ն!!!

Իսկ Վենետիկում... Վենետիկում անդավաճան մտերմություն-հոգեհարազատություն հաստատվեց Իսահակյանի հետ... այլև հայրենիք վերադառնալու սրբազան երդում: Ճանաչեց-շփվեց Արսեն Ռազիկյանի և մյուս Մխիթարյանների հետ: Վերստին մերժեմալով-մերժեցավ Ռանթին ու Վերգիլիոսին...

...Աթենքի, Հռոմի արձանագրված-չարձանագրված հրաշալիքներից հետո Իսահակյանի հետ վայելեց մարդկային ու հայրենասիրական

վերին հարազատություն՝ շաղախված Վենետիկի ու Սուրբ Ղազարի ամեն կարգի հրաշալիքներով... Փարիզում եղավ Սորբոնում... այցելեց Պեռ-Լաշեզ... հիացավ Պյուլի դը Շավանի հանրահայտ պաննոյով... Պանթեոնում խոնարհվեց Գամբետայի շիրիմի և «Վազի մեջ» ամփոփված սրտի առջև... մտովի հոգով-սրտով խոնարհվելով «Հարգելի Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչի» հիշատակի առջև... Բեռլինում Պատմագրյանի հուշերով, երգով ու մեկնությամբ տառապալի քաղցրությամբ վայելեց Կոմիտաս... Հեռու-հեռուներից «Սիրելի Աշոտի» հետ շրջագայեց Ս. Էջմիածնում, հաստատեց մտերմություն Ակսելի հետ... Ամենուրեք լռելյայն, թե բարձրաձայն կրկնելով Համլիլ Թոմանյանի հետ զրույցներում «*Հավատալու կամքի*» պատգամներից ծանոթ էջերում քաղված-չքաղված մեկը կամ մյուսը.

«Որևիցե դրույթի ճշմարտությանը հավատալը իմքնին կարող է այդ դրույթը դարձնել ճշմարիտ»։ «Փաստին հավատալը՝ կարող է նպաստել այդ փաստի առաջացմանը», ապա երրորդը. «Ազատ կամքի իմ առաջին գործողությունը կլինի կամքի ազատությանը հավատալը»։ Եվ իմաստային դաշտի ուղղակի-շեղակի, թե հակադարձ ամեն այլընտրանքով կամ վերակերպությամբ «Հավատալու կամքի» գերակա իմաստը մեկն է»։ *Ազատ կամքի հավատով հավատալ և կամային հավատքով մաքառել հանուն հարազատ ժողովրդի հառնման, ճշմարտության, արդարության և ազատության...*» (ընդգծ.՝ Ալ. Զ.)¹⁴։

* * *

Եկեք ընդունենք. քանի որ Պատմագրյանի հուշերը ամենևին էլ այն չեն, ինչ տարրական բանականությամբ կարելի էր ենթադրենք ունենալ երկու ամիս Բեռլինում «շրջագայած» Չարենցի՝ ասենք առօրեայից... Ուստի, խոստովանանք լինի, տասնամյակներ շարունակ ուշքումիտքս կոչվածը դեգերում է... Բալկանների շուրջը... Զէ՛ մերսում... Եվ անկարելի է, թե... փաստարկներ չգտնի...

Ի վերջո մահ համոզված, որ անկարելի է թե իր անձնականությամբ ըստ ամենայնի բանական, հեռատես-իրատես Պատմագրյանը ու՛մ-ում՝. բայց միթե կարող էր թաքցնել և պատմած չլինել մեր սրբազան Վազգեն Ա. Վեհափառին... Շարունակենք որոնել... գալիքի եկվորներին... Եվ սակայն ինքս... գամված եմ Բալկաններին...

¹⁴ Բուրժուական փիլիսոփայությունը իմպերիալիզմի նախօրյակին և սկզբում. (Ուսումնական ձեռնարկ, թարգմ. ուսերենից), 1981, էջ 377:

Իսկ հայրենիքում հավատարմությունը հանուն Չարենցի աննախադեպ էր...

Մինչդեռ ինքը դեռևս տրապիզոնյան ծուղակում էր՝ Հայաստանի խորհրդայնացման 4-րդ տարեդարձին նվիրված ԽՅ նոյեմբերի 29-ի համարում *«խորհրդային Հայաստանի գրական քառամյակը»* հոդվածով Սուրխաթը հրովարտակում էր. «Մեր այսօրվա գրականության մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավում *Եղիշե Չարենցը...*

Չարենցի գրելու ձևերը հիշեցնում են և՛ հին վարպետներին, և՛ ֆուտուրիստներին: Եվ ի՞նչ անբնական կամ խոտելի բան կա այստեղ: Եթե կարելի է գրել Ռ. Պատկանյանի, Յուլի. Յովհաննիսյանի ձևով, և դա դատապարտելի չէ, ինչու՞ չի կարելի գրել ռուս խոշոր բանաստեղծ Մայակովսկու ձևով: Ոչինչ չկա անբնական ու դատապարտելի: Եվ մեր բոլոր պրոլետ գրողները այդպես էլ գրում են, բայց ոչ անմիջական ֆուտուրիստ աղբյուրից վերցրած, այլ Չարենցի արդեն *պատրաստած, հայացրած ձևով:*

Այս չորս տարվա ընթացքում Չարենցի տաղանդը աճել, խորացել է: Չնայած իր երիտասարդ հասակին, այնպիսի *մնայուն գործեր* է տվել հայ վերածնվող նոր գրականությանը, որոնք պատվավոր տեղ կարող են ունենալ *ամեն մի մեծ գրականության մեջ...*

Չարենցը պակասություններ չունի՞... Եվ ինչու՞ չպիտի ունենա: Չարենցը մեր աշխարհից չէ: Այո՛, ունի վրիպումներ, սայթաքումներ... Եվ վերջապես ո՞ր հայ կամ օտար պոետը թույլ գործեր չէ արտադրել, սկսած ամեն հանճարեղից: Բայց այդ տաղանդավոր գրողի թույլ գործերի կողքին տասնապատիկ ավելի ուժեղ, ազդող, ուրիշներին իր հետևից տանող գործեր կան, որոնք Չարենցին Չարենց են դարձրել...

Չարենցը դեռ երիտասարդ է. 27-28 տարեկան: Նրա տաղանդը լի է կարելիություններով: Նա իր կոչման գիտակցությունը ճիշտ է ըմբռնել... անընդհատ որոնումների մեջ է... Բնական բան: ...Տաղանդը, կամքը, ներքին մղումը փրկում են պոետին, և նա նորից բարձրանում է իր ստեղծագործական խորանը»:

Ասես տեղը տեղին պայմանավորվածությամբ՝ նույն միջոցին էլ արտերկրից Վազգեն Գ. Շիշմանյան ստորագրությամբ *«Նավասարդը»* (1925, թիվ Թ) արձագանքում է. «Եղիշե Չարենցը իմ հիացումս կգրավե անոր համար, որ հակառակ իր դեռահաս տարիքին ու հակառակ որ

իր ստեղծագործական նյութին շրջանին մեջ կապրի՝ կրցած է լայնորեն տեսնել և հեռուն զգալ ինչ որ կերգե. այնպիսի հստակ ու մեծ հատկություն մըն է, որ զայն արտաբերող նորին կողմն շատ բան թույլ կու տա սպասել»:

Եվ, այնուամենայնիվ, շուտով հանունի «կենտրոնատեղին»՝ Սուրեն Երզնկյանի խիզախումով փոխադրվում է Բաքու:

Սուրեն Երզնկյանը Բաքվում

Մինչդեռ նեղսիրտ տրտմությամբ շարունակում էր վերջին օրերի պտույտը «Պոլսու թաղերում մեջ»՝ հայրց Մեծ երգիծաբանի հետ, նրա ուղեկցությամբ աջակիցները՝ Երևանից սկսած, ժամանակի թմբկահարումի հանգ հւ շեշտերով ներկայացնում էին բանաստեղծի, ասես, հաղթական շրջագայությունը արտասահմանում: Առաջին իսկ կայանից՝ առայժմ Հունաստան և Իտալիա, և ներկայացնում էին ճիշտ այնպես, ինչպես մատուցվում է տրապիզոնյան ծուղակի ծնունդ «Լենինն ու Սլինն». 1925-ի հունվարի 4-ին ԽՍՀ հաղորդում էր. թե՛ «Զարեմըը Պոլս գնալիս մտել է Տրապիզոն (՝), որտեղ և գրել է մի պոեմ «Լենինն ու Սլինն», որը ստացել է խմբագրություն: Այդ պոեմը կտրվի ընկ. Լենինի մահվան տարեդարձին նվիրված համարում»:

Արդ, ուզենք-չուզենք, առայժմ պետք է ասենք, որ դժվար է գերազնահատել այդ բալլադի «անցաթոթային» դերը՝ Զարեմից և նրա պաշտպանների ճակատագրում: Զանի որ առանց այս և մյուս լենինյան բալլադների կամ՝ *մաքրադավանների անվանած «Լենինյանայի»*, տարիներ հետո ուռճացվող-նորոգվող զնահատանքի, խորհրդային բարքերի կարգ ու կանոններով, բանաստեղծի՝ այսպես ասած աքցիաները, կարելի է թե հավասարվեն գրոյի (ինչպես և Վլ. Մայակովսկու աքցիաները՝ առանց «Վլադիմիր Իլյիչ Լենին» պոեմի): Բավական է ստուգապես ասել, օրինակ, որ հենց տվյալ օրերին հազիվ թե հնարավոր լիներ կազմակերպել *«Ասպետականի»* այն գրական դատը, որ բանաստեղծի կողմնակիցների նախածեռնությամբ տեղի է ունենում 1925-ի փետրվարի 4-ին Երևանում (մեղադրող՝ Պարիս, պաշտպան՝ Մարության. արտահայտվողներ՝ Ս. Հակոբյան, Արշ. Խոնդկարյան):

Սույն անցաթոթով էլ ծավալվում է «գրապայքարը» Երևանից փոխանցվելով Թիֆլիս ու Բաքու՝ նման ուշագրավ դիրքորոշումով. որքան

էլ կիսաքողարկված Մուկչ-ն կողմնորոշվում է ընդդէմ Չարենցի. թեև որերորդ անգամ ի պատիվ Սուրխաթյանի. նույն անցաթղթով հասցնում է մեկը մյուսի հետևից տպագրել «Չարենցի երկու պոեմը» («Լենինն ու Ալին» և «Ստամբուլ») հոդվածը¹, ապա ծավալուն մի հատված «Բանաստեղծ Ե. Չարենցի արտասահմանից գրած նամակից» (6, 416-418):

Իսկ խմբագիրներից մյուսը՝ Սուրեն Երզնկյանը, փոխադրվելով Բաքու՝ մի ամսպասելի եռանդով ստանձնում է պայքարը հանուն Չարենցի: Հասկանալի է, նախ ստանձնելով «Կոմունիստը» խմբագրելը: Ապա հետևում են համարյա բոլոր համարներում զետեղված նրա հոդվածները՝ տարբեր բովանդակությամբ, նկատելի չափով նվիրված գրական հարցերի: Ինչպես «Պրոլետգրական խնդիրներից», «Կարևոր եզրակացություններ (Ալ. Մարտունի «Մեր կուսակցությունները գաղութահայության մեջ»», «Հայ ինտելիգենցիայի մասին», որը յուրատեսակ ամփոփումն էր Ե. Սուրենի նախագահությամբ փետրվարի 13-ին «Հայ ինտելիգենցիան» նյութով կազմակերպած դատի² և այլն: Այս ընթացքով էլ, ահա, գծագրվում է գրապայքարի ուղղությունը՝ գաղափարական-քաղաքական լայն համալիրով:

Սկզբնավորողներից մյուսն էլ լինում է Պ. Մակինցյանը: Լրագրի փետրվարի 15-ի թվում տպագրվում է նրա «Եղիշե Չարենցը Պոլսում» հոդվածը՝ երկինաստ առաջին տողերով, որ առերես նշված անցաթղթի մի այլ տարբերակ է. «Մեր տաղանդավոր պոետ Եղիշե Չարենցը Պոլսից ուղարկել է մեզ արտասահմանում գրած իր անդրամիկ պոեմը՝ նվիրված ընկեր Մուստաֆա Սուբխու հիշատակին: Պոեմի վերնագիրն է «Ստամբուլ»...»: Եվ հաջորդում է պոեմի վերլուծությունը՝ ամեն դեպքում բովանդակության երեսին ուղեկցող աստառային հուշարարությամբ. մոտավորապես առակս ցուցանե-ի հանգով, թե՛ այդ ինչպե՞ս է որ կոմունիստներ զնդակահարած Թուրքիան մերձավոր դաշնակի՞ցն է խորհրդային երկրի:

Համարյա միաժամանակ լրագրի էջերում երևում են գլխատառ հայտարարություն-հայտեր. «Բաքվի հայ պրոլետգրողների ասոցիացիան կազմակերպում է խորհրդային ֆեդերացիայի մեծ պրոլետպոետ ընկ. Եղիշե Չարենցին նվիրված երեկույթներ ու ցերեկույթներ... ապա

¹ Մուկչ, 1925, 13, 18 փետր.:

² Կոմ., 1925, 10, 13, 15-16 փետր.

թե՝ «Կմասնակցեն գրական, երաժշտական, դերասանական ուժեր: Մուտքը ձրի: Կարգադրիչներ՝ Լ. Երեմյան, Ա. Մկրտչյան, Գ. Հարությունյան»: Հայտնվում է, որ մարտի 1-ին լույս է տեսնելու «Բաքվի հայ պրոլետգրողների ասոցիացիայի օրգան» «Վիշկայի» առաջին համարը, խնդրանքով «Ստանկի ընկերներին - շտապել իրենց գործերը հասցնել խմբագրությանը: Հասցեն Տրոցկու փողոց թիվ 4, «Կոմունիստ»-«Վիշկայի» խմբագրություն»³ և այլ հայտարարություններ:

Եվ սակավաթիվ մի կազմով՝ Բաքվի բանվորացող հոծ հայության շրջաններում ծավալվելով, իրագործվում է ամնախաղեպ մախաձեռություն. փետրվարի 22-ին «Արմենիքեմդում կազմակերպվում է Չարենցին նվիրված երեկո. բացման խոսք Մ. Դադբեյանի, զեկուցում՝ Ա. Մկրտչյանի: Հարցերին պատասխանում է Ս. Երզնկյանը: Դերասան Լ. Երեմյանը կատարում է հատվածներ «Ամբոխները խելագարվածից»՝ Ա. Մայիլյանի ծայրագրած երաժշտությամբ»⁴ և... անընդմեջ այդպիսիք: Էսպես Չարենցի անունով փետրվարյան այդ օրերին Բաքվում թափ առած հայության հոգևոր կյանքի յուրօրինակ զարթոնք՝ մախահարձակումի այսպիսի բացահայտ նշաններով. փետրվարի 11-ին Կոմ, Մտկիչ-ից «արտատպում է Մակինցյանի «Լենինը և հայկական հարցը» հոդվածը Վ. Տերյանի լուսանկարով և մանակներից քաղվածքներ, Ե. Սուրենի նշված հոդվածների հարևանությամբ՝ դրան հաջորդում է Մակինցյանի «Ալ. Բլոկ՝ «Տասներկուր» խորագրով Ադասի Վարդանյանի պոեմի թարգմանությանը կցված առաջաբանը՝ ի «ծայնակցումն» Զինախորհ Գիպիոսի «Սև գրքի» բանաստեղծի վաստակի բարձր գնահատականով⁵:

Միաժամանակ փետրվարի 16-ին «Հանլետով» (այսպ «Օթելլո» և «Դոն ժուան») Բաքվում հյուրախաղերն է անցկացնում Վահրամ Փափազյանը՝ բնականաբար շիկացնելով հայության բուռն, արժանապատիվ խանդավառությունը: Հենց այդ օրերին էլ որոշվում է Բաքվում ստեղծել «Հայարտում» և, ինչպես երևում է Ե. Սուրենի «Հայարտում» ծրագրային հոդվածից, Սոսկվայի կուլտուրայի տան օրինակով՝ գրական, թատերական, երաժշտական բաժիններով⁶:

³ Կոմ. 1925, 18, 19 ... փետր.

⁴ Լույմը, 10 փետր.

⁵ Լույմը, 17 փետր. Հանգամանորեն տես հաջորդ հատորների Մ. Շահինյանին առնչվող էջերում... ամեն դեպքում «ընդհատակյա» վերջանումով...

⁶ Լույմը, 27 փետր.:

Ձարթոնքի «ավանգարդում» շարունակում էին մնալ չարենցյան երեկույթ-ցերեկույթները. առաջին երեկույթի հաջողությանը հաջորդում են մորերը: Փետրվարի 24-ին լրագիրն արդեն տեղեկացնում էր, թե քաղաքի բոլոր շրջաններում կազմակերպվում են Չարենցին նվիրված երեկոներ. «Խմորվում է կազմակերպություններին հայտնել, թե որ օրը և ժամն է հարմար իրենց»: Ըստ այդմ տեղի են ունենում այդպիսիք. «Պիշչևկի ակումբում», «Ռիկովի անվան լենինյան ակումբում», «Կոմունալնիկների ակումբում», Բալախանիում և այլուր... ամենուրեք մեծապես 1903-1907թթ. հեղափոխության, հետագայում 1915-1924-ի միջոցին Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Չանգեզուրի տարածքից նավթաքաղաքում... *բնակեցված, նավթարդյունաբերություն ստեղծող հայությանը լեւի-լեցուն դահլիճներում:*

Նպատակը և մեկն էր, և՛ մյուսը. մոտական սա էր. գյուղացիությունից բանվորացող հայության վերաբերմունքով ու հետաքրքրությամբ՝ ընդդեմ Չարենցի հակառակորդների, ճշտել բանաստեղծի «դասակարգային պատկանելությունը». ապացուցել-արձանագրել, որ Չարենցը՝ ժամանակի ռեականորեն առած, ոչ թե մանր-բուրժուական կամ բուրժուական-մացիոնալիստական բանաստեղծ է, այլ հեղափոխական-պրոլետարական. և դրա հետ սերտորեն կապված՝ հեռախար մյուսը. մինչդեռ ակնհայտ էր մտավորականության և արհեստավորության զանգվածային հոսքը Թիֆլիսից Երևան, - Բաքվում հակառակն էր. կուտակվող հայությանը սպառնում էր ուժացում, առանց մտավորական-մշակութային մթնոլորտի՝ հոգևոր օտարացում, վերասերում ազգային վարքուբարքից:

Կասկած չի կարող լինել, որ հիշատակված-չհիշատակված այս և այլ ամենը Մյասնիկյանի շուրջը համախմբված մտավորականության համար մշակված ծրագիր էր⁷, և եթե Չարենցը մեկնում էր ազգա-

⁷ Այս առումով ուշագրավ են փետրվարի 11-ի առաջին էջում զետեղված Ալ. Մարտունու Կոմ ուղղած նամակի հատվածները. «Մեծ բավականությամբ եմ կարդում ես, որպես ընթերցող, վերջին ժամանակներս Բաքվի «Կոմունիստը»: Թերթը ամսալսման լավացել է և քանի գնում՝ ավելի կատարելագործվում է»: Իսկ վերջում. «...ե՛ք նա՝ հաղթահարելով խոչընդոտները, կդառնա մեր բանվորի ամենասիրելի, ամենագնահատելի օրգանը: Բաքվի հայ բանվորությունը այնպիսի մի առատ աղբյուր է, որը մեծ սնունդ կտա մեր պրոլետարական «Կոմունիստին»:

Անկասկած Ս. Երզնկյանին որոշակի հանձնարարականներով Բաքու էր գործուղել Մյասնիկյանը:

Ըստ այդմ տեղն է քաղել Սուրխաթյանի հուշերից այսպիսի տողեր. «...Թիֆլիսում

հավաք քայլեր ձեռնարկելու-իրագործելու արտասահմանում, ապա նույնափսիք Բաքվում պետք է իրագործեր Սուրեն Երզնկյանը. Թիֆլիսում լծված էին Սուրխաթը, Մակինցյանը, Դեմիրճյանը, Բուրջալյանը... իսկ երիտասարդ Մահարին ընկերների հետ գործելու էր Գյումրիում. որոնց երևանյան համախոհների հետ միավորելով, ազգային-մշակութային որոշակի մշամաբանով ու ծրագրերով գործնականորեն գլխավորելու էր Չարենցը՝ բուն հայրենի հողի վրա՝ արտասահմանյան ուղևորությունից վերադարձին:

Նշված՝ երկրորդի հետ սերտաճող, առաջին առումով էլ, ահա՛, տաք հետքերով՝ ընդհանրացնելով չարենցյան երեկույթ-ցերեկույթների արդյունքները, հանուն Չարենցի *Ե. Սուրենը խիզախում է «Չարենցի՝ թե գրական ռեակցիայի հետ»* մարտահրավերով բորբոքել գրական պայքարը. «Չարենցը - Բաքվի հայ պրոլետարիատին այսօր հետաքրքրող երգիչն է, - գրում է նա: - Բանվորական բոլոր ռայոններից՝ Բալախանի, Սև քաղաք, Բիբի-Յեյբաթ, Արմանիքենդ և այլ քաղաքների բանաակումբները և բանվոր ընկերները ռմբակոծում են մեր պրոլետասոցիալիստի»՝ օր առաջ ծանոթացնելու նրանց Եղիշե Չարենցի ստեղծագործության հետ: Հազիվ ենք կարողանում հասնել զեկուցումների...

Երեկույթների շաբաթը շարունակվելու է դեռ տասնյակ ակումբներում... Արդեն այժմեն Չարենցը նավթաշխարհի մեր գիտակից բանվորության սիրված պոետն է: Մեզնից պահանջում են նրա ստեղծագործությունները: Պրոլետասոցիալիստ ծրագրել է լույս ընծայել բանվորական էստրադաներից արտասանելու համար Չարենցի բանաստեղծությունների մի համրամատչելի ժողովածու...

Չարենցի այս նվաճումը, հաղթարշավը... ոչ միայն ուրախալի մի երևույթ է, այլև մշամակալից փաստ պրոլետ գրականության և պրոլետասոցիալիստ կյանքում», - փաստացի այս իրողությունն՝ արծա-

մենք հանդիպեցինք նրան (Դ. Թումանյանին՝ Ալ. Զ.) (1921-ի սեպտեմբերին՝ Ալ. Զ.) երևանից վերադառնալուց հետո: Նա պատմում էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանի՝ հայ ինտելիգենցիայի բոլոր ներկայացուցիչների վրա թողած ուժեղ տպավորության մասին:

– Այ՛ ախպեր, թե պետական մարդ, թե գրական: Մեզ ոգևորեց, գործի դրեց: Տղամարդ ես, աշխատիր: ...նա ընդունել էր Հայաստանի օգնության կոմիտեի նախագահի պաշտոնը, լինելով միաժամանակ Հայ գրչի մշակների միության նախագահ...». տե՛ս Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 1969, էջ 715-716:

նագրում է նա կտրուկ և միանշանակ հարցադրումով. այն է՝ «...թե հայ պրոլետարականության զարգացումը պետք է ընթանա պոետ Չարենցի՞ հետ, թե նույն Չարենցի կամ այսպես ավելի ճիշտ կլիներ ասել *չարենցիզմին* հակառակ ու դեմ»։ Ընդսմին որոշակի էր և Ե. Սուրենի ակնկալած պատասխանը Թիֆլիսի, Երևանի, ինչպես և Մոսկվայի ասոցիացիաներից՝ նման անբեր-անվերապահ համոզմունքով. «Մեզ համար մի անգամ ընդմիշտ պարզ է, որ Չարենցը խոր ակոս գծեց *միև* և *հետ* հոկտեմբերյան հայ գրականության մեջ։ Հետհոկտեմբերյան գրականությունը սկսվում է Չարենցով, որը իր տաղանդի ուժեղ կմիջը դրեց նրա զարգացման վրա։ Եվ այդ կմիջը պրոլետարական փորագրությունից է հյուսված՝ հակառակ Չարենցի ժամանակավոր ու հասկանալի սայթաքումների»⁸։

Ամնիջապես Մոկչ մարտի 6-ի համարում զետեղված «Մի գրական քյուրիանացություն» վերնագրով, – հետևում է Ս. Խանոյանի արծազանքը՝ Ե. Սուրենի հոդվածից առատորեն մեջբերվող քաղվածքներով և, հասկանալի է, համապատասխան վիճարկումներով։ Ներածական հիշեցնող առաջին կետով շոշափելով, այսպես կոչված «*հակոբյանիզմը*», այնուհետև Խանոյանը շարունակում է. «...մեզ անհասկանալի է սիրելի Սուրենի մյուս կետը, այն հակադրությունը, որ նա գտնում է այսպես կոչված հակոբյանիզմի ու թող ներվի ասել մեզ, չարենցիզմի մեջ։

Ի՞նչ «իզմեր» են սրանք... ճիշտ է բերածս պարբերության մեջ ինքը մատնանշում է, որ – «այդպիսի հոսանք գոյություն չի ունեցել մինչ հոկտեմբերյան և հետհոկտեմբերյան հայ իրականության մեջ», բայց և այնպես գտնում է, որ կա ինչ-որ «հակոբյանիզմ»։

Դեռ այդ ոչինչ։ Ընկեր Սուրենի ժխտած «հակոբյանիզմը» ըստ երևույթին գոյություն ունի և այն էլ վնասակար հետևանքներով։

Ո՞րն է այդ վնասակարը – մեզ անհայտ է...

Ինչու՞մն է բանը, ինչու՞ այդօրինակ խիստ ու անկաշկանդ դատավճիռ. ասեք, թող հասկանանք։ Եթե խոսքը ասոցիացիականների գործունեության մասին է, ապա թող ընկեր Սուրենը մի քիչ բացատրի, զարգացնի իր միտքը...

Ցանկալի է, որ ընկ. Սուրենը մեր առաջադրած հարցերին պատասխաներ և մեր գրական հարցերով հետաքրքրվող, թեև նոսր, բայց և

⁸ Կոմ., 1925, 1 մարտի։

այնպես գոյություն ունեցող խմբերին բավարարի... հողվածի այդ կտորը մեզ հարցականի առաջ է կանգնեցրել, թե ինչու՞ է հակադրվում այսպես կոչված հակոբյանիզմը՝ այսպես կոչված չարենցիզմին: Ո՞րն է թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի հիմքը»:

Պահանջվում է *հակոբյանիզմ-չարենցիզմի* «սոցիալ-դասակարգային հիմնավորում», թեև այդպիսիք բավականաչափ շատ են է. Սուրենի քննարկվող այդ առաջին հողվածի մասնավորապես երկրորդ մասում, որից զգալի բաժին է հատկացված նաև Չարենցի հետ տարակարծություններին՝ «տաք ու հաճելի վեճերին»: Հիմնականում այդպիսիք վերաբերում են ֆուտուրիզմին, և որպեսզի «երկվություն» չնկատվի իր նախորդ և «Չարենցի, թե՛ գրական ռեակցիայի հետ» հողվածի դիրքորոշման միջև՝ մեկ առ մեկ անդրադառնում է դրանց:

Սկստենք, որ ըստ այդմ ճշտել են և այլ ստորագրություն կրող կամ չկրող այն հողվածները, որոնք պատկանում են Ս. Երզնկյանի գրչին: Սկսած 1922-ի «*Կարմիր աստղի*» դեկտեմբերյան համարում տպագրած «*Նեո-ֆուտուրիզմ*, թե պրոլետարական պոեզիա» հողվածից, որի հասցեին է. Սուրենը գրում է, թե հողվածում իմքը նկատել է՝ «...միանգամայն բացասաբար վերաբերվելով ֆուտուրիզմին, անգամ հոկտեմբերյան ֆուտուրիզմին, մենք այնուամենայնիվ դրական չենք համարում *մայակովշչինայի* ազդեցությունը հայ գրականության վրա...»⁹:

Իսկ այնուհետև այս և նման հատվածներով շարունակում էր. «Պոեզոգուռնայի» քննադատականի մեջ մենք չենք հայտարարել նրան ֆուտուրիստ կամ պրոլետարական երգիչ: Մենք չենք կորցրել երբեք համոզումը, թե Չարենցը որպես կոմունիստ և իսկական տաղանդ (մենք նույնն ենք կարծում և Մայակովսկու մասին) անխուսափելիորեն պետք է գտնի իր պրոլետարական ուղին...

Մեր սպասելիքները Չարենցի հետագա զարգացումի... արդարացան: Արդեն 1924 թվի կեսին «Մոսկվայի գրական հովերից (գրված «Ստանդարտի» և «Ջարկի» առթիվ) մենք եզրակացնում էինք՝ «Ստանդարտի» և «Ջարկի» հրապարակ գալը ապացույց է, որ *ֆուտուրիզմը այլևս* արդի գրականություն չէ, անգամ Չարենցի և Աբովի համար: Սա քիչ բան չէ գրական մթնոլորտի ասսենիզացիայի համար» (ասել է ադրախանության համար):

⁹ Ստկչ, 1925, 6 մարտի:

Ապա հիշատակելով Լեֆ-ից Մայակովսկուն, գյուղացիական պոետներից Ս. Եսենինին, կոմսոմոլից՝ Բեզիմենսկուն ու պրոլետպոետ Դեմյան Բեդնուն, – Ե. Սուրենը հավաստում է. «Մարքսիստական քննադատությունը – Սուրխաթ, Ալ. Մարտունի, Արշ. Մելիքյան, Պ. Մակինցյան, Արտ. Կարինյան, Ս. Խանոյան և ուրիշները – բառացիորեն միաձայն են ընդգծելու, որ Եղիշե Զարենցը Դոկտեմբերյան հեղափոխության մեծ երգիչն է, և հայ պրոլետպոետների մեջ ամենից տաղանդավորը...

Եղիշե Զարենցը համարձակ կարող է չափվել նրանցից (վերջ թվարկվածներից՝ Ալ. Ջ.) ամեն մեկի հետ՝ դիմանալ մրցության, առանց որևէ ներողամտություն հայցելու իր ամենախիստ քննադատ-բաղդատողից: Նա ոչ մեկին չի զիջում մեծությամբ: Եթե ռուսական բեմական գրականությունն ունենար մի այսպիսի գեղեցիկ պրոլետարական գործ, որպիսին է Զարենցի *Կապկազ-Թամաշան* – նա կլվանվեր թատրոնի և մասսաների կողմից: Մեյերխոլդը մի ամբողջ «Թատերական էպոսա» կստեղծեր նրա բեմադրությամբ: Մեր ռեժիսորության անկարողությամբ պիտի բացատրել... ռեպերտուարային այս սովի տարին մոռացության է տրվում տաղանդավոր «Կապկազը», և հասարակությունը կերակրվում է մեշչանական տեսարաններով, փոխարեն Զարենցի սքանչելի «Թամաշայի»:

Զարենցի վերջին պոեմները՝ գրված արտասահմանում – ապացուցում են, որ նա թևակոխել է ստեղծագործական մի նոր էտապ, ավելի խոր ու բյուրեղ: Նա կարծես հասունանում է, այրանում: Փուլթ չէ, եթե մապոստովցիների քուրմերը նրան չեն դասի «Երեք փսլնքոտների» (три соловья) թվին: Բանվորական մասսան կստի իր խոսքը. «Մարդեն ասում է Բաքվում», – ուրենն և եզրակացնում է.

«—Պրոլետսոցիազիայի առաջ դրված է երկընտրանք. կամ հայ պրոլետգրականության զարգացման ելակետից ընդունել չարենցիզմը, կամ ծառայել գրական ռեակցիային: Մեր ընտրությունը կատարված է արդեն»:

Անշուշտ, քաղված հատվածները կարիք ունեն ծանոթություն-մեկնությունների: Նախ վերաբերող «Կապկազին». «Զարենցի «Կապկազի» մասին տե՛ս մեր քննադատականը՝ նույնպիսի դրական եզրակացությամբ – «Մարտակոչ 1923թ.» տողատակից հետևում է, որ Զարենցի թիֆլիսում գտնված օրերին Մոսկ օգոստոսի 3-ի համարում Ուզ. Լար. ստորագրությամբ տպագրված «Կապկազ Թամաշա» հոդվածի հեղինակը ևս Ս. Երզնկյանն է (ինչպես և նույն օրերին Մոսկ

տպագրված մյուսները՝ համապատասխանաբար նշված տեղում): Ավելացնենք նաև, որ նրա նախածեռնությամբ Երևանում արդեն իսկ 1923-ի հոկտեմբերի 20-ին կազմակերպվել է գրական դատ¹⁰: Նման հետևողականությունը փաստում է մտավորականության՝ առավել ևս Չարենցի ու Մյասնիկյանի, շահախնդրությունը «Կապկազի» բեմադրությամբ: Անշուշտ, պայմանավորված ընդդեմ հակահայկական *ստալինյան կատաղի մոլուցքի*¹¹ թամաշայի առ այսօր մերօրյա արդիական հնչեղությամբ: Բնորոշ է, որ հողվածագիրը հուշում է և թամաշայի բեմադրության կերպը՝ մեյերխոլդյան: Կարելի է չկասկածել իր իսկ Չարենցի կարծիքով ու ձևակերպումով:

Պարզվում է նաև, որ Ե. Սուրենի գրչին է պատկանում նաև «Մոսկվայի գրական հովերից (գրված «Ստանդարտի» և «Չարկի» առթիվ)» հոդվածը: Եվ այդ, ինչպես և քննության առարկա սույն հոդվածում քննադատի եզրակացությունը նույնն է. այն է՝ թե «...ֆուտուրիզմը այլևս արդի գրականություն չէ, անգամ Չարենցի և Աբովի համար: Սա քիչ բան չէ գրական մթնոլորտի *ասսետիզացիայի համար*»:

Ասել է իր գործունեությամբ քննադատող հետամուտ էր գրական մթնոլորտը աղբահամեղուն-մաքրելուն ամեն տիպի խժոժություններից, հայ և այլազգի «նապոստոլյան» քուրմերի» մեղսագործություններից: Ամեն դեպքում հանուն գրականության ճշմարիտ ուղու և առաջընթացի, որի «ընտրությունը կատարված է» - հանուն «չարենցիզմի»՝ ընդդեմ գրական ռեակցիայի: Սկզբունքային համոզմունք և դիրքորոշում, որը վերստին Ե. Սուրենը շարունակում է պնդել-հաստատել համայնի «Մի գրական թյուրիմացություն» հոդվածի դեմ գրած «Իսկապես գրական թյուրիմացություն» պատասխանում. կտրուկ և միանշանակ դրվածքով հաստատելով, որ՝ «Հակոբ Հակոբյանը հոկտեմբերից հետո գրականության համար չի կարող ուղի լինել՝ ուղին Չարենցն է»¹¹:

Պատմությունը, գրականության զարգացման ողջ ընթացքով, անգամ իսկ «Գրական ռեակցիայի» տևական հաղթանակով՝ ահավոր կորուստներով ու վնասներով, – ապացուցեց Երզնկյանի և աջակից մյուս

¹⁰ Երևանի բանվորական ակումբում կազմակերպված գրական դատը նախագահել է Ս. Երզնկյանը. «Սեղադրող Ա. Խոնդկարյան, պաշտպան Դախուսյան: Արտահայտվել են Յ. Խանգադյան, Լ. Քալանթար, Ջանան, Աբով, Դարբինյան, Դաբադյան և ուրիշներ». *հաղորդումը տես ԽՅ, հոկտ. 24*»:

¹¹ Կոմ., 1925, 17 մարտի:

քննադատների, առավել ևս գրականության ու արվեստի մեծությունների իրավացիությունը... ապացուցելով նաև, թե որքան համառ ու ռիսակալ են լինում մարտնչող տգիտությունն ու միջակությունը:

Ուրեմն և այդպիսիներին անդրադառնալը համարում ենք ավելորդ՝ բավարարվելով այս կարճառոտ ծանոթությամբ. Հակոբյանի անվան շուրջը խոսակցության մախաձեռնությունը, ինչպես հայտնի է, 1922-ից սկսած պատկանում է երևանյան ասոցիացականներին՝ հայկումիների ձայնակցությամբ: Որ յուրյանց հուշարարությամբ՝ առանձնակի շուքով բորբոքվում է, երբ ԱՄ. Լուսաշարսկին Հակոբյանին անվանում է *«հայկական Վերհարն»*: Ըստ այդմ Հակոբյանը դառնում է դրոշ, թմբկահարվում համապատասխան զովեստներով, մինչև իսկ հայոց գրականության միակ ներկայացմողը միտքենական միջոցառումներում: Հասկանալի է, իր իսկ Հակոբյանի համծնառությամբ՝ շարադրված, ասենք, «Համամիութենական պրոլետ-գրողների խորհրդակցությունը Մոսկվայում» հոդվածում՝ գետեղված Ստեփ 1925-ի հունվարի 28-ի համարում: (Դե՛, Լուսաշարսկին շա՛տ էր սխալվում...):

Հետևելով դիրքայինների մենաշնորհային աղմկարարությանը, դժվար չի լինի համոզվել, որ ըստ էության, հունավորվող-խորացող այդ մտայնության դեմ էլ Ե. Սուրենի ջանքերով 1925թ.փետրվարի 6-ին ստեղծվում է Բաքվի պրոլետգրողների ասոցիացիան՝ կոչված բանվորական զանգվածների համակրանքով որոշելու, թե ո՞վ կամ ո՞րն է իրականում ճշմարիտ գրական ուղղությունը: Եվ որ, այդուհանդերձ, Ե. Սուրենը՝ մորսստեղծ ասոցիացիայով, երևի թե, հակառակ կողմի հարձակումների պարտադրանքով է անդրադարձել Հակոբյանին, փաստվում է նրանով, որ այդ խորհրդակցությանը մասնակցելու համար Մոսկվա մեկնելիս՝ ինքը վայելուչ դիմավորել ու ճանաչարհել էր Հակոբյանին կայարանում՝ փետրվարի 10-ին: Նույն վերաբերմունքն ենք տեսնում և Ադրբեջանի ռուսցիչների 1-ին համագումարի մասնակիցների համար (ինչ խոսք հայ) կազմակերպված գրական-երաժշտական երեկոյին. Հ. Հակոբյանի մասին զեկուցում է՝ Ս. Մամուկյանը, Չարենցի՝ Ե. Սուրենը¹²:

¹² Կոմ., 1925, 2 հունիսի:

Նամակ «Վիշկայի» խմբագրությանը

Այսպես շարունակելով գործունեությունը Բաքվում, Երզնկյանը անընդմեջ առիթ բաց չէր թողնում անդրադառնալու Չարենցին, ստեղծագործությանը, ինչպես ասենք, Վարսենիկ Աղասյանին նվիրված հոդվածում:

Եվ ահա հունիսի 21-ին Կոմ հրապարակում է բանաստեղծի «14 մայիսի 1925, Բեռլին» թվակիր նամակը «Վիշկայի» խմբագրությանը, ասել է՝ Ե. Սուրենին:

Նամակը զետեղված ենք տեսնում և միաժամանակ լույս տեսած «Վիշկայի» N1-ում՝ հարևանությամբ Ե. Սուրենի «Եղիշե Չարենց» բնութագրական ակնարկի, այսպիսի տողերով. «Չարենցը կարծես տարերային ուժով ճեղքում է մեր գրականության հետհոկտեմբերյան ճանապարհը և իր հետևից քաշում՝ կամա-ակամա՝ ամենին»:

Հավանաբար խորհրդային կապի հատուկ օղակներում քաշքշված մի ընդարձակ նամակ, որը, ցավոք, հրապարակվել և մեզ է հասել կրճատված՝ թե՛ սկզբից, թե՛ վերջից: Եվ սակայն, այնուամենայնիվ հասել է տողաչափ մի խոստովանությամբ, որ թարգմանն է Հռոմի, Մյասնիկյանի սպանության բոթի և ապա Փարիզի սպառնալի-սարսափելի օրերին հաջորդած իր ողբերգական կացության: Միաժամանակ յուրատեսակ բանալի է չխաբվելու, ճիշտ հասկանալու բանաստեղծի ուռուցյալ կան շինծու շարադրանքի ու կեցվածքի հակադարձը՝ էականը. «Սիրելի Սուրեն, ինձ համար հոգեկան մեծագույն սփոփանք էր, մեծագույն աջակցություն ինչպես Բաքվի պրոլետարիատի ջերմ հետաքրքրությունը դեպի իմ ստեղծագործությունը, այնպես էլ մասնավորապես քո հոդվածների ընթերցումը¹³... Խնդրում եմ խորին

¹³ Խոսքը վերաբերում է վերը հիշատակված Ե. Սուրենի հոդվածներին, լրագրերի օրինակները, անշուշտ, Հռոմում ու Փարիզում ստացել են խորհրդային ներկայացուցչությունները, Վենետիկում՝ Միխայրյանները, Բեռլինում՝ թերևս մահ Ա. Պատմագրյանը:

20-ական թվականների վերջերից սույն հնարանքը՝ այլևայլ տարբերակներով, դժվար չէ որսալ Բակունցի, Դեմիրճյանի, Մահարու, Զ. Եսայանի... գործերում: Եսայանի «Սիլիհիտարի պարտեզները» հուշագրական վիպակում, օրինակ, այդպիսի լիքք ունեն երկի երկէջանոց մուտքի բոլոր հաստվածները՝ սկսած 1878-ի իր ծննդյան օրվա տողերից. «Ծնած եմ 1878-ին փետրվարի 4-5-ին... Կ. Պոլիս, Սկյուտար, Սիլիհիտարի պարտեզներ կոչված թաղին մեջ:

Այդ մույն գիշերը ռուս բանակը հասել էր Սան Սթեֆանո: Մայրս կպատմեր, որ

շնորհակալությունս հայտնես... Խնդրում եմ հայտնես վերջապես, որ բանվոր մասսաների նման վերաբերմունքը դեպի մի գրող ամենամեծ գնահատականը և բախտն է, որ կարող է վիճակվել որևէ գրողի...» (6, 422) և այլն:

«Սիրելի Սուրեն, ինձ համար հոգեկան մեծագույն սփոփանք էր, մեծագույն աջակցություն», – ահա մուտքային այն տողը, որի թիկունքում թաքնված է «մեծագույն ողբերգություն», դրամատիկ ծանրագույն կացություն՝ մանավանդ նամակում «սպրդած» – շրջագայող նման դարձվածների արձագանքով ու հարևանությամբ. «ուժերի գերմարդկային լարում» – «տնտեսում է հարկավոր...»՝ ասել է դիմակայելու ու պայքարելու համար, «գոեհիկ, վայրենի» «պոզիցիաներ» «գիտակցելու» և «շտկելու»՝ «հիմնովին կորված մեր նիհար մեջքերը», ասել է՝ *մանավանդ Մյասնիկյանին կորցնելուց հետո...* ինչպես և գրել է ինքը ոչ միայն «սիրելի Սուրենին», այլև Մ. Մազմանյանին, Կ. Հալաբյանին և «մյուս ընկերներին»:

Ուշադրություն հրավիրելու և հիշելու կարգով հարկ է բացել փակագծեր և ասել, որ այս «հնարանքը» (կամ «պրիոնը» ինչպես կասեր

ինքը երկունքի ցավերու մեջ էր, երբ փետրվարի 4-ի երեկոյան մունեստիկներ թաղերեն անցնելով գոչեցին. – թնդանոթներ պիտի արձակվեն, մի վախճաք»:

Անտարակույս կառավարությունը կարծեր էր, որ ռուսները պիտի ռմբակոծեն մայրաքաղաքը: «Այդպիսին եմ և միջմամաի՝ քաղվածին արձագանքող այս տողերը. «Մայրս կպատմեր նաև, որ կես գիշերն անց հույն դայակը և հայրս կրակարանի շուրջ նստած, սպասելով երեխայի ծննդան, բուռն վիճաբանության բռնվեր էին իրարու հետ: Դայակը այն հույսը կսնուցաներ, որ երբ ռուսները գրավեն մայրաքաղաքը «քրիստոնյաները պիտի ազատագրվին», մինչ հայրս ունէ լավ բան չէր սպասեր ռուս բանակի հաջողութենն»:

Ես ծնվեր եմ վտիտ ու վատուծ: Տիգրան մորեղբայրս նորածինը տեսնելով գոչեր է. – Աս ալ չոճուխ է՝ պե՛... կարծես քիչ մը փրփուր է. մե՛ղք քաշած մեղդության... Արդարև... եղած եմ շատ տկար, ենթակա ամեն մանկական հիվանդություններու և շարունակ տատանվեր եմ մահու և կենաց միջև»։ Սիլիհտարի պարտեզները, 1935, էջ 7, 8:

Եվ այդ երկու էջի ելակետային «վիզայավորող» բանալիով էլ պետք է որ մեկնաբանվի վիպակը՝ ռուս-թուրքական պատերազմներին ուղեկցող հանգամանքների ու արդյունքների հեղինակային իմաստավորումով ու գնահատությամբ:

Արամ Ինժիկյանն էլ մտաբերում է. 1957-ի ապրիլի 30-ին Վարպետը (Ավ. Իսահակյանը) ասել է. «-Հայ ժողովրդի ամենամեծ բռնամիտ պատերազմն է... հայ ժողովրդի տունը պատերազմն է քանդել: Հայը պատերազմի գոհն է... Ամենքից ավելի մեծը չենք ուզում, չպիտի ուզենք պատերազմ...»։ Իսահակյան, 1977, էջ 225:

ինքը) *յուրօրինակ ծածկագրի* դերով շատ շուտով բնավորված ենք տեսնում համախոհների շրջանակում. այն է. գեղարվեստական, թե հրապարակախոսական շարադրանքի հենց սկզբից միանգամից հրովարտակելու պես հայտնել ասելիքի իսկությունը, իսկ այնուհետև ծածկությային ճյուղավորումներով՝ հերքելով-հաստատելով մատուցել բուն իսկ նույն իսկությունը. ասելիքը:

* * *

Մեր օրերում «ցուցասրահական» սկիզբ (выставное начало) համարվող, արդի մասնավորապես ռադիոհեռուստաարվեստում լայնորեն տարածված միջոց՝ ըստ կարգի կոչված խտացված մատուցելու տվյալ հաղորդման թվանդակության ամենալեականը: Մնում է զարմանալ գեղարվեստական, այլև հասարակական նման զարմանալի լսողության ու հեռատեսության վրա, և ասել, ուր բանաստեղծը շարունակում է 1920-ին ստանձնած հայրենյաց «ռադիոկայանի» դերը՝ հարստացնելով նորանոր հնարավորություններով: Նշված «հնարանքի» տիպիկ օրինակ է «*Նրան և աշխարհքին*» (ընկ. Գևորգ Աթաբեկյանի մահվան առթիվ)» կից նաև «Ներքող պոետից» ստորև քաղվող սույն մուտքը.

Ասում են մարդիկ քեզ գազան,

քեզ դահիճ են ասում.

Լուռ՞ն ես.

էն, որ գազան եղար,

էն, որ եղար դահիճ

ու հազարոներ տվիր խայտաճաւնուկ մահին, -

Հպարտանքով ահա մենք էսօր ընդունում ենք,

Մեր երկաթե ձեռքով Ապագա.

էն ժամանակ միայն մենք բախեցինք քո դուռը,

Մեր տանկերի վրից երբ առաջին անգամ

ասացինք դ ի կ տ ա տ ու ր ա , -

և հաջորդում է «տանկերի վրայից» Իյիչի հռչակած «դիկտատուրայից» ծայր առած «Ներքողյանի» փոխարեն՝ էապես նզովք, իրականում աշխարհին ներկայացվող նախճիրակտալ՝ «մասսայական տեռորով», անարգ արյունահեղությամբ. ըստ հարկի հայոց բախտի հանդեպ քար անտարբերությամբ, մի եզրով էլ՝ հասցեագրված աշխարհի այն նարպակալած հզորներին, որոնց «...ռեխին դեղին էնքան է սազում գթությունը, որքան գայլի ռեխին»: Ղատափետող տեղը տեղին ընտր-

ված խարանոդ բառ ու բանով, անհրաժեշտ կետադրությամբ՝ բացականչականներով, խստաշունչ տոնայնությամբ, ոչ թե հիշատակին, այլ «մահվան առթիվ» ահաբեկչության զոհ դարձած ահաբեկչի, նույն այդ տեռորի հեղինակներից մեկի, որով և աշխարհին է ներկայացվում խորհրդային երկրի իսկական դեմքը: Ոչ միայն աշխարհին, այլև «Ապագայի» «երկաթե ձեռքին», ասել է թե՛ *իրեն պատգամ այդ արյունոտ բռնատիրությունը կործանողներին:*

Հիշարժան է, որ բանաստեղծը Աթարբեկյանի արյունոտ արարքներից բաժին է հասցնում և իրեն (հեղափոխություն գովերգելու՝ համար, որ «Լեռ էր, մուկ ծնեց, Մեռավ», թե՛ «դիկտատուրա» հանդուրժելու) մեղքի ու մեղավորության, ահա, այսքան բաժին, ինչպես և այդ դիկտատուրան կործանելու «կարմիր ջանքերից»՝ սա էլ «մենքերի» թվում.

...Իմացիր.

Քո թափած արյունի

Մի կաթիլին գոնե

Ես ինքս, պոետս մասնակից եմ

Քեզ հավե՛րժ հիշատակ, ընկե՛ր:

Օ, քնիր հանգիստ.

Մենք կա՛նք: -

Չե՛նք մոռանա մենք քեզ:

Եվ հավատա, ընկե՛ր,

Մեր կարմիր ջանքերով մի օր

Պիտի դրախտ դառնա քո արյունոտ Չեկան!..¹⁴

¹⁴ ԽԶ, 1925, 3 մայիսի:

Եվ քանի որ Չարենցը գրել էր պոեմ նվիրված «սպեցիֆիկյան» Մյասնիկյանին. - Նաիրի Չարյանն էլ «Գևորգ Աթարբեկյանին Հեղինակից» նվիրումով գրում է «Նոյեմբերյան օրերին» վերնագրով պոեմ, որի «Չեկա» գլուխ երկրորդում գտնում ենք այսպիսի տողեր.

...Բայց այժմ ժամն է ատելու.

Ատիր անխնա,

Թշնամի դեռ անթիվ գլուխ,

Գլխատիր, հարքիր ու գնա՛:

Թող հազար զառամ մայրեր լան,

Թող հազար հարս ու Նվարդ նվաղեն՝

Մաքրիր դու դասակարգի ծամփամ արյունվա՛

Ունց հլու, արյունոտ մի ցախավել...

Այնպես որ «Լեւոնյանայի» կողքին ավելորդ չէր լինի չմոռանալ նաև «Իլիջի ու մուժիկի», «Լեւոն քեռու» հետ միաժամանակ գրված սույն «Ներքողը» (թվագրված «925, ապրիլի 10, Բեռլին»), խոսեցնել թվերը և պատկերացնել, թե հետապնդված-արտաքսված, հայրենիք վերադառնալու շեմին միայնակ, պատեպատ գարկվելով որպիսի «գերմարդկային» վիճակով ու հոգեվիճակով է հայտնագործվել այդպիսի մի «պրիոմ»՝ ասելու համար ճշմարտությունը աշխարհին ու Ակազային:

Նմանօրինակ հակադարձ-շրջուն-երկիմաստ բնույթ ունեն և «Վիշկային» ուղղած նամակում եղած, մանավանդ ընդգծված տողերը. ինչպես այս, որի նշանակետը ժամանակի պրոլետգրողներն են. «...արվեստի ասպարեզը միշտ էլ թափուր է եղել պրոլետարիատի «մսից ու ոսկորից» շինված մարդկանցից», ասել է թե՛ եղել ու մնում է նույն «միս ու արյունից» շինված մարդը, այն ինչ ի հերքումն պրոլետգրական արքայության ստիպված էր կրկնել *«Էպիքական լուսաբացում»*: Կամ սա. ընդգծված՝ *«Ոչ մի սպեցիֆիկացիա»*՝ մերձակա հարևանությամբ «համամարդկային հեզեմոնիայի տեսակետից - ահա հիմնականը» շեշտադրումով (6, 424). ասել է՝ *«Ոչ մի սպրոլետարականացում»* և այլն: Միաժամանակ բառն ինքնին հիշեցնում էր սպեցիֆիկյան համարվող Մյասնիկյանին, ինչ խոսք, նաև «Ստանդարտի» այրման օրերի ազգային սպեցիֆիկ հատկանիշներին ու բովանդակությամբ հարող գրույց-խորհուրդներով, որոնց նշանաբանով էլ հայրենիք վերադառնալուց հետո ստեղծեց «Նոյեմբեր» միությունը: Կասկած չի կարող լինել, որ այդ ամենին տեղյակ էր և Երզնկյանը՝ Չարենցի պատմածով արտասահման մեկնելուց առաջ Թիֆլիսում եղած օրերին:

Կարելի է ենթադրել, որ Նամակը Երզնկյանը հրապարակել է ուշացումով՝ մոտեցնելով Չարենցի գալստյանը: Ամեն դեպքում պարզ է մի բան. Մյասնիկյանի սպանությունից հետո Երզնկյանի և Կոմ թափը նկատելիորեն ընկնում է. թերթի էջերում դադարում են նյութեր տպա-

Տես Նոյեմբերյան օրերին, Մոսկվա-Թիֆլիս-Երևան, 1926, էջ 20-21:

Դե, ուրեմն, հարկավոր է հավասարակշռության տուրք մատուցել...

Իմ սերնդակիցները նույնպես գիտին «վթարի» օրերին հյուսված ժողովրդական երգը. «...Աթարբեկովն իրեն թալեց, Ափսո՛ս գովեց Մյասնիկյանը» իմաստալի տողերով: Բերնից բերան սարսափելի արարքներ էին պատմում և Աթարբեկյանի քրոջից, որը Պարսկաստանից Հայաստան անցնող հայ կանանց ստուգողն էր. մանրաքմին ամամոթությանը ակնեղեն որոնողը...

գրել Մակինցյանն¹⁵ ու Սուրխաթյանը, որը նույնպես նահանջի նշան էր:

Այդուհանդերձ, համուն Չարենցի պոռթկումները շարունակվում են անգամ Թիֆլիսում. ըստ այդմ ուշագրավ է. «Ե. Չարենցի արվեստը և հայ մոր պոեզիան» թեմայով հունիսի 16-ին Հայարտանը կայանում է զեկույց: Ձեկուցողը խմբակային պայքարից հեռու կանգնած, բազմակողմանիորեն զարգացած անձնավորություն էր, հետագա տարիներին ոտնահարված և սիբիրականի կյանքով ապրած, բայց և թատերագիտական-գրականագիտական *մնայուն վաստակ ունեցող վահրամ Թերզիբաշյանը*: Բայց իր մասին հետո:

¹⁵ Նախորդ օրերին Կոմ տպված Պ. Մակինցյանի «Մայրագյուղ (Տպակո-րություններ Երևանից)» ակնարկը վերնագրի հնչեղությամբ պարունակում է նման հետաքրքիր-անմոռաց հուշարկումներ. ինչպես՝ «Մեծ երկրաշարժից» հետո, աղետից փրկվածները մորից են գործի կաշու և հին բնակավայրում. փլատակների տխուր կույտերի մեջ մորից են սկսում բուն դնել ու տուն շինել - այդպես է այսօր հորհրդային Հայաստանի ընդհանուր տեսքը: Ուր որ աչք ես ածում - ամենուրեք ավերակներ, մորոգվող ու մոր շինվող տներ... Ահա և հանրապետության մայրաքաղաքը: Բնակիչները համաքով «մայրագյուղ» են ասում»: 1925, 11 մարտի:

«Երկիր Նաիրին» ռուսերեն... Մ. Շահինյանի և Հ. Խաչատրյանի հետ Մոսկվայում...

1925-ի հունիսի սկզբին Չարենցը Բեռլինից հասել է Մոսկվա:¹ Ինձացե՞լ-դիմավորե՞լ է արդյոք Արփենիկը բանաստեղծին՝ դժվար է ասել, բայց որ նրանց հանդիպումը եղել է լեցուն-առլեցուն կարոտալի տառապանքով – միանգամայն հասկանալի է և մույնչափ էլ աներևակայելի: Սիրում, գործվանքին միախառնված՝ օտարության մեջ ճաշակած դառնություններից, տազնապախառն ապրում-վերապրումներից բեռնաթափվելու, միաժամանակ եվրոպական տեսած-լսածից, չար ու բարուց իր անգուգական իարազատին պատմելու բաղձանքը, բացակայության անսինների երևանյան-թիֆլիսյան-մոսկովյան անցուդարձին, տրամադրություն-խնդրումներին, նորություններին, իր անձի շուրջը չար ու բարի խռսակցություններին՝ ժամ, րոպե առաջ տեղեկանալու ծարավը՝ տիվ ու գիշեր ձգվել-նորոգվել-երկարել-փոխանցվել-փոխանակվել զրույցից զրույց Արփենիկի հետ: Ապա, բնականաբար, անցել է մտերիմներին՝ Մազմանյանին, Հալաբյանին, Կ. Միքայելյանին, Միմոնովին, Յակուլովին... Էլի-էլի ուրիշների՝ տարբեր-տարբեր հանգի տպավորություններով, մտաբերումների այս ու այն ատաղծով, նյութով:

Իսկ ավելի որոշակի նպատակով առավել հաճախ, հանդիպել, աշխատանքային լարված օրեր է անցկացրել Մարիետա Շահինյանի և Հակոբ Խաչատրյանի հետ. որքանով վերջինիս ռուսերեն թարգմանությամբ ու առաջինի առաջաբանով տպագրության եր պատրաստվում «Երկիր Նաիրին»: Ուստի, կասկած չի կարող լինել, որ նախ ինքը ուշադիր կարդացել, ապա երեքով կամ երկուսով էջ առ էջ անդրադարձել են թարգմանությանը՝ բանաստեղծի մանրակրկիտ դիտողություններով ու բացատրություններով: Մի բան, որ հետևում է և Շահին-

¹ Համաձայն Չարենցի գրադարանում պահպանվող Վլ. Մայակովսկու: «Воспоминания Ильича Ленина» (1925, Մոսկվա) գրքույկի վրա Մ. Մազմանյանի ստորագրության տարեթվի՝ «Սիրելի Չարենցին՝ Նիքայել 1925, 2, Մոսկվա»: Ուշագրավ է Մայակովսկիավաշտ Չարենցը «Росси́йской коммунистическо́й партии посвящая» նվիրումով գիրքը չի էլ թերթել...

Բայց անդրադարձել է Մայակովսկուն անգամ կյանքի վերջին օրերին... անգամ սևագրություններով... Թողնենք հետոյին...

յանի խոստովանությունից. «...Չարենցին թարգմանելը չափազանց դժվար է: Տեղ-տեղ առանձին էջերի վրա թարգմանիչը նստել է օրերով՝ որոնելով յուրօրինակ արտահայտությունների ու ասացվածքների ռուսերեն համարժեքը, առանձնակի դեպքերում թարգմանել է բառացի»:

Ուրեմն և կարելի է հավաստել, որ ամբողջ մի ամիս, հուլիսը, մնացել է Մոսկվայում պոեմանման վեպի թարգմանության համատեղ աշխատանքի թելադրանքով, և եթե պահպանված լինի ծեռագիրը, շտկում-լրացումների մի որոշակի մասը պատկանում է բանաստեղծին, արված է իր հուշարարությամբ:

Սա Չարենցի երկրորդ լուրջ հանդիպումն էր Շահինյանի (թերևս, նաև Խաչատրյանի) հետ: Առաջինը եղել է Ղարաբաղյան հարցի քննությանը նախորդած այն օրերին, երբ, հավանորեն, Շահինյանի նախաձեռնությամբ Երևան է այցելել ռուս գրողների մի խումբ:

Այս անգամ արդեն «ծանոթությունը» երկարատև էր. և այն ու այս հանդիպումների անմոռաց տպավորություններով էլ ինչպես «հիվանդագին ներքին ամաչկոտության և արտաքին հարձակողականության խառնուրդ...», – Շահինյանը ուրվագրել է բանաստեղծի դիմապատկերը. «925. XII. 3, Երևան» տարեթվով և երևի թե «Ինսուրիստ:» (այժմյան «Երևան»), ապա և իտալացիներին մեր օրերում պատկանող հյուրանոցում, որի մոտակա շենքում էլ ծանոթացել է 1923-ին: «20-ական թվականներին (մի այլ տեղում՝ սկզբներին՝ Ա. Զ.), – մտաբերում է Շահինյանը, – ինձ վիճակվեց Երևանում առաջին անգամ հանդիպել այն ժամանակ հայոց մեծ գրականություն մուտք գործող Եղիշե Չարենցի հետ: Մի ոչ բարձրահասակ երիտասարդ էր նա, առաջին հայացքից, ասես, ոչնչով աչքի չընկնող դեմքով, փոքր-ինչ գավառական շարժունակ՝ հիվանդագին ներքին ամաչկոտության և արտաքին հարձակողական խառնուրդով, – մշտական մղումով հակադրվելու ամբողջ շրջապատին...

Չարենցի հետ խոսակցությունից 10-15 րոպե անց զրուցակիցն արդեն չէր կարող չհանձնվել նրա մարտահրավերի կոչող սլացիկ խոսքի, կծու սրամտության, մտածողության յուրօրինակ ողջ սրության հնայքին: Ինձ վիճակվել է իր հետ վիճել շատ անգամ և տարբեր առիթներով², պատահել է, որ բարկացել եմ վրան, որովհետև նա չէր

² Վիճողների մույն կարգին էր պատկանում և Պ. Սևակը՝ ծճորտորեն ներկայացված իր հաճախ եզակի պաշտպաններից Սերգեյ Սարինյանի «Պարույր Սևակը զուգահեռի վրա» մեծարժեք հուշերում: Այսօրինակ բնույթով ևս. «Վեճն ինչպես և

խնայում ինքն իրեն, չէր խնայում առողջությունը, զուրկ էր ինքնապաշտպանության հասարակ զգաստ բնագոյից, և բարեկամները հաճախ տազնապալում էին, երկյուղում իր համար: Սակայն թե՛ ընդհարվելիս, թե՛ վեճերում մշտապես ուղեկցել է ինձ որպես ստեղծագործողի նրա մշանակալիության զգացողությունը, և դա զարմանալի էր նրանով, որ իր բանաստեղծությունները՝ բավականաչափ չիմանալով հայոց լեզու, ես չէի կարդացել և չէի կարող իր մասին դատել բանաստեղծություններով:

Եվ ահա այդ հեռավոր տարիներին իմ առջև դրեցին Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպի 3. Ս. հաշատրյանի հայերենից ռուսերեն թարգմանության ձեռագիրը: Հարկավոր էր գրախոսել ձեռագիրը և գրել առաջաբան: Չեմ կարող ավելի ճշգրիտ բնութագրել իմ ապրած զգացողությունները «ցնցվածից» բացի առաջին իսկ էջերը կարդալիս: Իսկապես ես ցնցված էի»³:

Եապես 1923-ի և առաջ 1925-ի այս օրերի տպավորություններով էլ ավելի ուշ Շահինյանը ներկայացրել է Չարենցի «հոգեբանա-ֆիզիկական» բնութագիրը, որը, որքան էլ ինչ-որ չափով միագիծ, հատկանշական պատկերն է մեծապես կյանքի դառն օրեր ապրած բանաստեղծի ներաշխարհի: «Ինչպես թվում է ինձ, – գրում է Շահինյանը, – Չարենցի հոգեբանա-ֆիզիկական հիմնական հատկանիշը, որ

ինչ կետի վրա սկսել էր, նույն կետի վրա էլ վերջացավ, առանց հաղթանակի և առանց պարտության: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել. քանի որ ըստ էության մի պարադոքս էր դա, որ հետաքրքիր էր հենց Համո-Պարույր Խարաբերության մեջ, իսկ այլ հարաբերության մեջ կլինեիր պարզապես անհեթեթություն: Բանն այն է, որ Համոն ոչ միայն սլաշտելու չափ սիրում էր Պարույրին, այլև խորապես գնահատում էր նրա արտակարգ տաղանդը...»: Ապա դառնալով նրանց պոեզիայի գնահատողները. Սարինյանը ձրում է. «...Այդ կարգի բոլոր օրենքներն ու տրամաբանական բանաձևերը միանգամայն չնայիրիկ են ֆենոմենալ այն ժամարտությունների ռանդեպ, որոնք կոչվում են սափյանական և պարույրոսական՝ համաժամանակյա, անկրկնելի, անձեռնմխելի ժամարտություններ, որոնց օրենքները քննելի են միայն իրենց բնույթի մեջ...»: Տես Սերգեյ Սարինյան, Սերունդներ և ավանդներ, 1984, էջ 362-414:

Ընդսմին «Մարդը ափի մեք»-ից ծայր առած վեճերին անդրադառնալիս հարկ է անապաման անդրադառնալ նաև «Բագին»-ին առնչվող իրողությունների: Հայրենիքից հոսող տարտամահոգի ու տմարդի հարձակումներով, բայց և Կարո Սասունու և «Աշատություն» ճաղիոյի հայկական հաղորդումների իր ժամանակի տնօրեն Լևոն Մկրտչյանի ազնվաբարո կողմնորոշումով, վարք ու կեցվածքով: Այնպես որ տես Բագին, 1964, հուլիս, թիվ 17, էջ 47-48, բայց և 1965, թիվ 2, փետրվար, էջ 71, 73:

³ Е. Чарени, Страна Наири, 1960, с. 3-4.

աչքի էր զարկում առաջին իսկ ծանոթությունից, ծայրահեղ քաշվածությունն էր և բացվել չկարողանալը արտաքին աշխարհին առնչվելիս: Նրա շատ նեղլիկ, ցած ընկած դեմքի (այդպիսիք խոսակցական հասարակ լեզվով կոչվում են բադի) արտահայտության մեջ կար ներփակված, գրեթե դաժան ամայկոտություն: Սովորաբար նման ամաչկոտ մարդիկ լիցքաթափվում են հանկարծ, չափազանց բուռն: Այդպիսին էր և Չարենցը. մեր ծանոթությունից շատ առաջ, իսկ դա վերաբերում է քսանական թվականների ամենասկզբներին, եղիշե Չարենցին հետապնդում էր սկանդալիստի համբավը: Աստված գիտի, թե ինձ ինչեր չէին պատմում նրա մասին, բայց փողոցային կամ ռեստորանային տուրուղմփոցների այդ պատմությունները միշտ էլ հիշեցնում էին ոչ թե «ագրեսիվ», այլ ավելի շուտ մի մարդու «պաշտպանողական» հարձակումներ, որը չի արժանանում ճշմարիտ գնահատության: Չարենցն ինքնասեր էր, հասկանում էր, որ իրեն շատ բան է տրված, բայց միաժամանակ երբեմն ունենում էր սարսափելի տարակուսանքներ, որոնք նրան մերթ ընդ մերթ հալացնում էին ստորացուցիչ ինքնառնչացման...» (ՅԵԶՄ, 2, 289):

Դառնանք ու հիշենք, ուրեմն, որ պոեմանման վեպի ռուսերեն թարգմանությամբ, ինչ խոսք, Շահինյանի հաստատուն վերաբերմունքով, – Դ. Խաչատրյանը (Շահինյանի ամուսինը) ձեռնամուխ էր եղել 1923-ի դարաբաղյան դաժան անարդարության մթնոլորտում: Ավելորդ է ասել, թե 1925-ին ի՞նչ էր նշանակում «Երկիր Նաիրի» վեպով ռուս հանրությանը (չմոռանանք՝ ընդդեմ Ստալինի մտավորականության շրջանի ընդհատակյա օպոզիցիայով) ասել թեկուզ այսքանը, որ Կարսը հնօրյա հայկական քաղաք է, ռուսական բերդաքաղաք և, ահա՛. պատկանում է Թուրքիային: Ինացույժ ուզեն-չուզեն պետք է որ հիշեր Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիր, Կարսի կողքին Բաթում ու Ղարաբաղ... բազմապիսի հարցականներով:

Հայոց գրական մարդիկ միաժամանակ իրենց ժողովրդի քաղաքագետներն էին, և, երբ Ց. Խանգադյանը աղերսներ էր նշում Չարենցի վեպի և Ա. Բելու «Պետերբուրգի» միջև, իր հոգու գաղտնաբաններում փայփայում էր նույնպիսի մտահոգություններ:

Բնագրային-ենթաբնագրային նույն շաղախը ակներես է և Շահինյանի 1925-ին թղթին հանձնած *Նշանավոր առաջաբանով*, որով և առաջին անգամ բանաստեղծը ներկայանում էր ռուս ընթերցողին: Խորունկ ու լիաձայն մատուցումով և հարցադրումներով, որպիսիք,

անշուշտ, հենց ձեռագրով արժանացել են բանաստեղծի հավանությանը այսպիսի արժանիքներով. ճարտարապետական «...ծայր աստիճանի ժլատ ու հաշվարկված վարպետություն, որով ընծեռվում է հագեցման, աստիճանաբար մի կերպարից մյուսը շարժվելու մեծ տարածք». վեպը «... մեր գրականության համար հանգուցակետ է... այնպիսի երևոյթ, այնպիսի նվաճում, որի կողքից անկարելի է անցնել»։ Իսկ պատմագրական այս ուշագրավ հարցադրում-մեկնությունը պարզապես կարելի է ասել պատկանում է Չարենցի գրչին՝ թե՛ ելակետով, թե՛ փաստարկներով.

Ահա՛ ելակետը. ըստ Դովի. Թումանյանի՝ ընդունելով, որ մինչև «Երկիր Նաիրի» ազգային գրականությունը չի ունեցել հիմնավոր հող, քանի որ հայ հասարակայնությունը կապված է եղել միայն գյուղացիական զանգվածների հետ, — «...և ոչ թե տարածքային, տնտեսական-կուլտուր-կենցաղային ընդհանրությամբ, ազգային-պետական կապերով... այլ ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարով»։ Այնուհետև ասվում է, թե «ըստ այդմ այն արտահայտել է ոչ թե ժողովրդական բուն խմբավորումների շահերը, այլ ներկայացրել է հայ ազատամարտիկի իդեալական պրոյեկցիան, ստվերագիծը այն հակամարտությունների, որպիսիք առաջադրում էր ազատագրական պայքարի ռոմանտիկան»։

Այս ելակետին էլ հետևում է տիպիկ չարենցյան փաստարկ-հիմնավորումը. ըստ որի «...իզուր չէ, որ այն (ազգային գրականությունը՝ Ալ. Զ.) չստեղծեց և ոչ մի հերոս, որ ժողովրդի համար հավասարվեր, ասենք, թեկուզ Վարդանի պատմական ֆիգուրային։ Ստեղծվածի կարգը պրոյեկցիոն-գաղափարախոսական է, և այդ սպառնալուծ էլ սահմանակից է հրապարակախոսությանը, այլ ոչ թե մոնումենտալ արվեստին»։

Բուն է հավելյալ ողջ տարողությամբ հերթազայող այս բառերը բովանդակում-թելադրում են՝ *տարածքային, տնտեսական-կուլտուր-կենցաղային ընդհանրությամբ ազգային պետականություն ունենալու անհրաժեշտության մեն-միակ գերգաղափար, հուշելով նաև, որ ըստ այդմ հայ ժողովրդի համար ամենակենսականը մնում է այն, ինչ գերխնդիր-գերնպատակ էր Վարդանանց պատերազմի։*

Շաղկապվելով միմյանց այս հիմնակետին են մեխվում և առաջաքանի հաջորդ հատվածները՝ վեպի ժանրային բնույթին, թե արտահայտչականությանը ծառայող մնացած ամենը. այն, որ վեպում դեպքերը

զարգանում են «... (պայմանական) «այուժեով և ոչ թե էթիկական (կենսագրական) ընթացողությամբ...» և որ այդուհանդերձ «ծանձրանալը» բացառված է. հակառակը, գնալով հետաքրքրությունն ու սրությունը ավելանալով՝ ավելանում են այնպես, ինչպես «մարդկային փաստաթղթեր» կարդալիս: Կարսի այս ամբողջ էպոսում ամեն ինչի հիմքում ընկած է պատմական լիակատար ճշմարտություն, որով վեպը արժեքավոր է նաև որպես տարեգրություն, որպես հայոց պատմության բեկունճային ժամանակաշրջանի մեծ հուշարձան»⁴: Ասել է ժանրային առումով *քրոնիկ է...*

Նախորդ հատվածին սեպվող այս հատվածով էլ արդեն հավաստվում է պոեմանման վեպի ժանրային բուն էությունը. այն, որ կարւյան այդ էպոսը էապես զուրկ է Վարդանով խորհրդանշվող հայոց հերոսականությունից, ասել է այն *հակահերոսական-հակաէպոս է՝* շաղախված հեղինակի քնարական մորմոքով, քնարական տառապանքով ու ողբերգությամբ՝ ինչպես «Վերք Չայաստանին». ըստ այդմ էլ՝ եթե «Վերք Չայաստանին» ժանրային բնույթով «Ողբ հայրենասերի» է, ընդ որում հյուսվածքով պոեմանման, ապա «Երկիր Նաիրին» մույնպես պոեմանման վեպ է:

Մ. Շահինյանի կուռ-ամբողջական խորիմաստ առաջաբանից կիսով չափ վերանայման է ենթակա և նախավերջին այս հատվածը, որով պոեմանման վեպում նշվում է աղերս Գոգոլի հետ: Վեպի լեզվի մասին կարդում ենք. «Այժմ վեպի լեզվի մասին: Չարենցը փորձում է հայերեն խոսք մուծել սիմվոլիկա, նմանակելով գլխավորապես Գոգոլին: Չարկ է ասել, որ նման փորձ հայոց արձակում առաջին անգամ է կատարվում՝ մեր լեզվի աղքատության և նրա համեմատաբար նվազաքանակ բառարանով» (???):

Չասկանալի է, վերջին պատճառաբանությունը *ցավալի սխալմունք է՝* Չարենց-Շահինյան-հաջատրյան անտեղյակության (ի պատճառս նրանց ռուսական կրթության): Ինչ վերաբերում է սիմվոլիկային, ասյա այդպիսիք արդեն օրինականացրել էր «Վերքը» (Երևանի Բերդ, Չանգի և այլն): Սիաժամանակ հասկանալի է նաև, որ ռուս ընթերցողի համար միանգամայն տեղին էր Գոգոլ վկայակոչելը.

⁴ *Եղեղությունների, դեպքերի ու դեմքերի այս «լիակատար ճշմարտացիությանը» կարելի է համոզվել՝ թերթելով «Երկիր Նաիրին» ժանոթագրությունները. ԵԺ, 5, էջ 512-574: Ծավալունից ծավալուն և բազմակողմանի...*

ցավալին միայն այն է, որ մեր ժամանակներում որոշ անտեղյակ վաճառականագետներ «Երկիր Նաիրին» էապես և ամբողջովին հարմարեցնում էին ռուս գրականագետների սահմանած Գոգոլի և Բելու («Մեռյալ հոգիներ» - «Պետերբուրգ») կլիշեներին:

Սիմեոն Մ. Շահինյանը վերջին հուշերում, ամշուշտ, նաև Չարենցի հետ գրույցների նստվածքներով, արդեն հասցրել էր շտկել, տեղը տեղին ճշտել նշված այդ ամենը. այդ թվում վեսի երգիծական հոսքի տոհմիկ արնակցությունը Պարոնյանի երգիծանքին: Ուրեմն և տեղն է այդ հուշերից քաղել ծավալուն այս հատվածը. «...Իմ ապրածը առաջին իսկ էջերը կարդալիս չեմ կարող ավելի ճշգրիտ սահմանել, քան «ցնցված» բառն է: Ես իսկապես ցնցված էի. ես զգում էի այն թեթև սառնությունը ողնաշարում, այն համարյա ֆիզիկական սարսուռը, երբ դեմ առ դեմ հանդիպում ես արվեստի ճմարիտ ստեղծագործության: Այդպիսի պահերը հազվադեպ են լինում կյանքում: Բայց դրանք՝ անվրեպ են: Իսկակա՞նը արվեստում ընկալվում է ակնթարթաբար, և նրա ընկալման բերկրանքն այրում է ամեն տեսակի տարակուսանք, իբրև շատ ուժեղ շիկացում՝ իր վրա ընկած կաթիլը գոլորշիացնում է վայրկենապես:

Չեղինակի սեփական սահմանումով «Երկիր Նաիրին»՝ «պոեմանման վեպ է»: Ռեալիստ արվեստագետի մեծ վրձնի խազերը ընկնում են կտավին անկապ, կտրտված, կրկնվում: Բայց, ընթերցանության հետ, աստիճանաբար այդ բոլոր կտրտված բծերը, մեկուսի պատկերներն ու կրկներգերը շարվում են մի կտավի վրա: Առաջին տպավորությունը՝ նեղվածքն է հարստությունից, կամ, ինչպես ֆրանսիացիներն են ասում՝ «embarras de richesses».— որը հանկարծ փոխակերպվում է ժլատ ու հաշվենկատ *վարպետության զգացումի*, վարպետություն, որ մեծ կտավին հազեցվածություն է հաղորդում՝ այն աստիճանաբար պատկեր առ պատկեր ընդլայնելու ճանապարհով:

Սկզբում այդ վեպն ընկալում ես որպես սատիրա, Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանների» նման: Չարենցի պատկերած գործող անձինք ընթերցողին ներկայանում են գրոտեսկորեն չափազանցված, կարիկատուրային, որպես յուրատեսակ Սոբակեիչներ, Մանիլովներ, Չիչիկովներ: Թվում է, թե Չարենցը Պարոնյանի պես, կարող էր հանդիպել հայերի զայրալից առարկությանը: Սիմեոն «Երկիր Նաիրին» միանգամից ցնծությամբ ընդունեց հայ մանուկ և համարյա անմիջապես օրինականացավ որպես հայոց գրականության հանգուցային երևույթ,

որն իր երևան գալով նշանավորում էր նրա նոր շրջանի ժամանակագրական տարեթիվը...

...Չարենցը մարմնավորում է Կարսում իր վերապրած պատմական փորձը՝ յուր սոցիալական ամբողջ ճշմարտությամբ:

Գեղեցիկ և անսահմանորեն շռայլ է վեպի լեզուն: Նրա ռիթմը և պատկերավորությունը այնպես անհատականացված, վառ և ուժեղ են, որ վեպին Չարենցի տված «պոեմանման» անվանումը լիովին արդարացնում է գուգորդությունը Գոգոլի ամնահ «Մեռյալ հոգիների» հետ, որը նույնպես ռուս մեծ դասականը անվանել է «պոեմ»:

Որպես գրապատմական անմահ երևույթ՝ «Երկիր Նաիրի» վեպի մեկնության առումով մեծարժեք գեղարվեստական դիտարկումներ, որոնց «եղիշե Չարենց» հուշագրական էջերում հաջորդում է *վատակաշատ տաղանդավոր հայուհու իմաստալի խոստովանությունը*. «Եթե հնարավոր լիներ հետ վերադարձնել կյանքից երեսուն տարի, – ես կցանկանայի նորից խոսքի բռնվել Չարենցի հետ: Ասել նրան շատ բան, որ չհասցրի ասել այն ժամանակ, – և այն, ինչ այն ժամանակ դեռ չգիտեի, որպեսզի ասեի իրեն...» (ՀԵԶ, 2, 291-292)⁵:

Համենայն դեպս «այն ժամանակ դեռ չգիտեի», կամ դժվարանում էր գիտենալ այն, ինչ շատ վաղուց գիտեր բանաստեղծ Չարենցը... Իսկ ամեն դեպքում մեկնությանը ու գնահատությանը Առաջաբանը ճանաչվում է հիմնարար...

Այս տողերով էլ ավարտվում է առայժմ մեզ հայտնի Շահինյանի հուշագրությունը: Կասկած չունենք, որ թե՛ իր, թե՛ ամուսնու արխիվում պահպանվել են Չարենցին պատկանող կամ առնչվող այլևայլ գրություններ, նամակներ, մտաբերումներ, դիտարկումներ... որպիսիք սերունդներն արդեն խորին երախտագիտությամբ պետք է որ *տնօրինեն առավել ասցնիվ ու շահեկան նկատառումներով ու մտահոգություններով...*

Ավելացնենք միայն, որ բանաստեղծի՝ Մոսկվայից երևան մեկնելուց հետո ևս ըստ երևույթին Հ. Խաչատրյանը որոշ անելիքներ է ունեցել թարգմանության վրա, ուստի և ավելի ուշ օգոստոսի 23-ին Մոսկ տեղեկացնում էր, թե Հ. Խաչատրյանի թարգմանությամբ և Շահինյանի

⁵ ՀԵԶ երկրորդ գրքում գետեղված Շահինյանի հուշերը ռուսերենից թարգմանել է *Նվաստոս*: Եվ առհասարակ մեծագույն մասը ռուսերենից =հայերեն թարգմանությունների...

առաջաբանով ռուսերեն լեզվով տպագրության է պատրաստվում «Երկիր Նաիրին»:

Ավելացնենք նաև, հաստատված նվիրական բարեկամությունը Շահինյանի ու Խաչատրյանի հետ շարունակվում է մինչև վերջ՝ ներառյալ Շահինյանի հետ նշանավոր մասնակցությունը Ռ. Ռոլանի հետ հանդիպմանը 1935-ի հունիսին Սոսկվայում: Հասկանալի է՝ Մ. Գորկու հանձնառությամբ: Ասել է այստեղ առկախվում է շարունակելու պայմանով...

Վերադարձը Մոսկվայից՝ Թիֆլիս-Լենինականով... Երևան

Մոտավոր հաշվարկներով հուլիսի 20-21-ին Չարենցը Մոսկվայից ճանապարհվում է Երևան: Նույն ճանապարհը առնվազը երեք անգամ Մյասնիկյանի հետ անցած բանաստեղծը, հասկանալի է, Արփենիկի հետ ամբողջ ժամանակ միմյանց հուշում, լրացումներով վերհիշում էին անցած երջանիկ օրերի անցքեր, խորհուրդներ, տպավորություններ (Մյասնիկյանի հետ Շահինյանի ու Խաչատրյանի պատմածների լրացումներով):

Իսկ այժմ. որքան մոտենում էին Թիֆլիսին, այնքան *մոլեգնում-մռայլվում էր չարագործ սայանությունից, այնքան ծանրանում էր հոգին*: Մի՞թե բարեկամները այսուհետ իրեն ընդունելու էին որպես ուրացող՝ Տրապիզոնում «Լենին ու Ալի», Բեռլինում էլ տառապանքով հանգավորած «երեք փոքրիկ պոեմ «Լենինին» չարքից» հարկադիր արարքի համար... Մի՞թե: Չէ որ նրանցից շատերի ուամար Լենինը հեղինակություն չէր. ավելին, շատերի հետ ինքը ևս, անկարելի է, թե երբևէ մոռանար համագործ քաղաքականությունը հայոց հարցերում... Այսպես ամբողջ ճանապարհին՝ խոշտանգելով իրեն ու Արփենիկին տալիս-առնում էր՝ շարունակելով վեճը բարեկամներից ամեն մեկի հետ առանձին ու միասին, համոզելով և իրեն, և՛ ասենք, Դեմիրճյանին ու Մակինյանին, Սուրխաթյանին, Մ. Գևորգյանին, Ս. Երզնկյանին և մյուսներին... որ Մյասնիկյանի կորստից հետո հայրենիքի, ժողովրդի ու մտավորականության փրկության միակ ելքը առերես ուրացությունն է՝ հենց Լենինի անունով:

Անտարակույս առանձին դժվարություն չէր ներկայացնում ամենից առաջ Դեմիրճյանին համոզելը. ճիշտ հակառակը երկուստեք հիմնավոր համախոհության պայմաններում համոզելու կարիք իսկ չկար. այնպես որ համոզված կարելի է ասել, որ «Ավետիքի քեֆ ու հալի», ապսպրանքների շուրջը հարց ու գրույցից հետո դառնալով Մոսուլի հարցին¹, նոր

¹ *Հուլիսյան այդ օրերին քերթերը հաղորդում էին, որ Իրաքում Մոսուլը զրավելու առթիվ Անգլիայի զեռագույն կոմիսսորը հայտարարել է. թե՝ «Անգլիայի և Թուրքիայի միջև տեղի ունեցող կոնֆլիկտը հիշեցնում է մի ցեղի հզորագույն առաջնորդի և սրա ժառանգրի միջև տեղի ունեցող հարաբերություններ: Նման կոնֆլիկտները վճռվում են իշխող կամքի համաձայն, իսկ ժառանգարտավոր է հնազանդվել: Հանգիստ եղեք, քուրքերը Մոսուլի երեսն այլևս չեն տեսնի»: Մտկ, 1925, 26 հուլիսի: Աստված գիտի... առ այսօր շարունակվող...*

միայն անցել են լենինյան բալլադներին, որոնք հեռավոր Բեռլինում հանգավորելիս ինքը եղել էր ամենից ավելի Դեմիոքրյանի, նրա դատողությունների հետ: Ինչ խոսք, Վարդանանց պատերազմի դասերով ու օրինակով: Կասկած չի կարող լինել, որ նման խոսակցություններ ունեցել են և հետագայում, մշտապես երկուսի էլ խորամիտ-խորաթափանց մտածումների խառնուրդով: Ըստ այդմ համոզված կարող ենք ասել, որ 1921-ից՝ «Ամենապոեմից» ծայր առնող «ուրացման» դրամատիկ հանգույցը՝ արծազանքելով համընկնում է 1943-1946-ին հյուսված «Վարդանանքի» առաջին էջերից գծագրվող «ուրացման» դրվագներին ու գաղափարաբանությամբ:

Մտաբերենք. վեպը սկսում է Տարոն աշխարհի (ա՛խ, ու՛ր ես, Տարոն աշխարհ՝ Ալ. Զ.) Աշտիշատի վանքից պարսից արքունիք ճանապարհվող Ջորականի և վանականների խմբի բաժանման դրվագով. բաժանում Ջորականի՝ «ոտնատակի գետինը լուսավորող» վանականի ու վանականների և նրա միջև կայացված վճիռով. «...Կրկնում են, չհարուցել հավատքի վիճաբանություն իրար մեջ և պարսից արքայի հետ: Տեղը չէ իմաստասիրության: Առավելապես դադարեցնել կալվածական վեճերը, մրցությունը տիրազիխության նախարարության հետ: Թողե՛ք երկպառակությունը: Սկսեք քարոզը միաբանության: Արհավիրքը վեր կացավ ու սաստկագին...»: Կրկնող Ջորականը սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն էր, և հենց հաջորդ դրվագում՝ «... ինչպես այն աշխարհից վերադարձած մի գայրալից ուրվական» սպարապետի մոր՝ Մեծ Տիկնոջ ահեղ ձայնով հնչում է «ուրացման» գաղափարին հակոտնյա մյուսը, որը չի հանդուրժում ոչ մի նախանջ. «— Շապուհը դարձվորե՛լ շիրիմից՝ գալիս է Հայոց աշխարհի արմատը հանի: Խափանեցե՛ք սատանային, պաշտպանեցե՛ք Հայրենին: Ուխտեցեք»: Եվ դա նշանակում էր, թե՛ «ոչ ոք չի դավաճանի Մամիկոնեից ավանդույթներին»:

Էապես վեպի առաջին մասի դրամատիկ բոլոր զարգացումները խարսխված են այդ հիմքին, ուրացման ու չուրացման բազմապիսի տարբերակներով, համոզումներով, թեր ու դեմ խորհուրդների բախումներով: Ինչպես Սպարապետի և Հազարապետի դավանած այս մեկը. «— Ուրացությունը խղճի գործ չէ, տյարք, — ասաց Վարդանը չար ու խռպոտ ձայնով, — խիղճն ազատ է, նա կհաշտեցնի ինքն իր մեջ իր գործը: Մեր ուրացությունը նշան է տերունական գործի: Առերես կեղծիք, ասում եք դուք: Ուրեմն կեղծիքը պետք է լինի կեղծիք: Այստեղ կեղծիք

և այնտեղ կեղծիք: Ոչ մի կերպ ոչ ոք չպետք է իմանա իսկությունը: Անշուշտ այդպես: Ուրիշ հմար չկա»:

Ահա և երկրորդը՝ Ներշապուհ Արծրունու տեսակետը. «— Ուրիշ հմար չկա... - Մենք գերի ենք... Վաղը մեր վախճանն է: Ի՞նչ կլինի վիճակը երկրում:

— Գոնե այնտեղ միաբանություն կա, միաբանություն իրենց և կարծեցյալ երդվյալներիս միջև: Իսկ ուրացությունը կերկպառակի երկիրը, կոչնչանա անմիաբան, խառնիժաղանջ պատերազմի մեջ: Իսկ այս մեր խստորեն գաղտնի կեղծ ուրացողությամբ ինչպե՞ս երևանք աշխարհի առաջ, ու՞մ ի՞նչ բացատրենք, ու՞մ ինչպես վստահեցնենք, որ չենք զիջել հայրենիքը: Ամեն ինչ կխառնաշփոթվի, ամեն ինչ կտանք թշնամուն, մինչդեռ մենք երդվել ենք ժողովրդի առաջ չզիջել ոչինչ...

Առաջ եկավ Աշուշան:

— Ճշմարիտ է, Սպարապետ, — ասաց նա, — ճշմարիտ է: Բայց կենդանի մնալն էլ մի հաղթություն է: Կենդանի մնալ՝ կնշանակի ապագայի տերը լինել»:

Ապա խոսակցությանը խառնվում է Վասակը՝ յուրայիններով, և Վարդանի պայմանով՝ «Երբ հասնենք հայրենիք, անմիջապես դուք ևս կբացվեք ինձ հետ ժողովրդի առաջ», — ու Վասակը համաձայնում է մի նոր երդումով. «— Երբ որ հասնենք հայրենիք, բացե՛իք բաց պաշտենք մեր աստծուն», որով և կողմերը գալիս են համաձայնության: Որով և վերջավորվում է առաջին գիրքը:

Վիպական կառուցվածքային հմուտ ստահղացումով սույն նահանջ-համաձայնությունը, սակայն վեպի երկրորդ գրքի հենց առաջին գլխից վերաճում է «ուրացության» կիզակետային դոդանջի, այն էլ հզորացող դրամատիկ նման շիկացումներով. «- Վա՛յ զարմին Զայկա, վա՛յ զարմին Զայկա... գուժկանը թափով չոքեց գետնին և ողբաձայն գուժեց՝ մերթ կաթողիկոսին դիմելով, մերթ ժողովրդին. — Լսեցե՛ք, Լսեցե՛ք, հոգևո՛ր տեր, ժողովուրդ հայոց... Լսեցեք գույժը բոթաբեր... ուրացան մեր սուրբ հայրերի հավատը, խավարի ողորկը գրվեցին... մարգպանը, Մամիկոնեից տերը, Զազարապետը, Արծրունյաց տերը, Ռշտունյաց տերը, Մոկաց տերը և մյուսները, մնացյալները, ամենքը... — ողբաց գուժկանը և օծիքը պատառոտեց»²:

² Դ. Դեմիրճյան, ԵԺ, հ. VII, 1983, էջ 9, 18, 414, 415:

«Դերենիկ Դեմիրճյան» հուշերում նույն Դովմանյան դպրոցի իր սանուհիներից էլ են Բյուզանդը մտաբերում է կամավորական շարժման օրերի Դեմիրճյանի

Ապա և նույն առանցքի վրա ողբերգորեն առաւել դրամատիկ Մեծ Տիկնոջ տարբերակը՝ զույժն առնելու պահին. «Ուրացող է հռչակվել...

– Համազասպը չիմանա՞, Մուշեղը չիմանա՞, Ս. Սահակը չիմանա՞...
Չլինե՞մ-չիմանամ այդպես խոսք...

– Առերես ուրացե՛լ. – Մեծ Սայր...

– Առերես... հայրենի՞ն... զոչեց Մեծ Տիկինը սպառնալի ցասումով,
– առաջի մարդկան առերես՞ս... չի՞ նահատակվել...»³:

Հիրավի, Վարդանանց պատմության հիմնաթելերի վրա Դեմիրճյանը հյուսում է իր ժամանակի լավագույն մտավորականության «կեղծ ուրացության» խորհուրդները: Առաջին հերթին իր, Իսահակյանի, Սարյանի ու Չարենցի... այնպես որ, պարզապես թվում է, թե Աշուշայի արտասանած՝ «-Ճշմարիտ է, Սպարապետ... Ճշմարիտ է: *Բայց կենդանի մնալն էլ մի հաղթություն է*: Կենդանի մնալ՝ կնշանակի ապագայի տերը լինել -- իմաստությունը իրար հետ փոխանակել են ամեն օր. մկառի ունենալով և իրենց, և յուրայիններին, և՛ հարազատ ժողովրդին՝ ամեն դեպքում ուխտելով-փարվելով ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանն ու գործիմաց աշխատասիրությանը՝ հենց *«Կենդանի մնալ՝ կնշանակի ապագայի տերը լինել»* մշանաբանով, հույսով ու հավատով:

Հիրավի այդ խորհրդով էլ առաջնորդվել է բանաստեղծը՝ Տրապիզոնում ու Բեռլինում (այլև Սոֆիայում, թերևս) լեմինյան բալլադները հսմգավորելիս-հրապարակելիս: Հանդգնած, որ ինքը կոչված է լինելու հարազատ ժողովրդի *«ոտնատակի գետինը լուսավորողը»*, միայն և միայն լինելով ժողովրդի ու հայրենիքի հետ. ճիշտ և ճիշտ «Գիրք ճանապարհի» խորհուրդ-պատգամների ղզով, որպիսիք անուրանալի հարազատությանը ու համընկնումներով շրջագայում են «Վարդանանքում» ներառյալ *«Հեղինակի կուղմից»* խոսքում հռչակված սույն

տազնապները. «...Տեր աստված, այս ի՞նչ ցավ է, - քրտմնքաց Դեմիրճյանը, - Թող տանին, թող զնան մեռնեն նաև նոր ծիւղեր: Ի՞նչ ժողովուրդ ենք մենք: Հմեն ի վեր էրք ստրուկ ենք, ստրուկ ենք ամբողջովին. երբ հանկարծ հայտնվում է մի Սասունցի Դավիթ, շարժում է Թուր Կալակին, դառնում ենք հերոս, փարվանքներ՝ կրակում այրվելու համար: Բոլոր թևավորները, բոլոր ապրելու ընդունակները այրվում են, մեռնում ու՝ մնացածները ուժասպառ մնում են գերի՝ սպասելով մի նոր Սասունցի Դավիթի: Այդպես էլ ստրկությունից չենք ազատվում, քանի որ չենք խնայում մեր կենսական ուժերը: Այս պատերազմը, այս կամավորական շարժումը... Ափսո՛ւ. Ափսո՛ւ...». Դայրենիք, 1965, թիվ 2, էջ 29:

³ Նույնը, էջ 18, 82, 441:

գերգաղափարը. էապես Արցախյան հերոսական հրով բորբոքված *Հայոց համազգային շարժման մարգարեական գուշակություն ու պատգամ*. «...չկա մարդկության կյանքի մեջ ավելի մեծաշուք վեհություն, քան այն, երբ հերոսանում է մի ամբողջ ժողովուրդ, երբ լարում է նա իր գերագույն ուժերը՝ ֆիզիկական և հոգեկան՝ և սխրագործում է զանգվածաբար» = Վարդանանց նման, հենց Վարդանանց... որը, ինչպես հայտնի է, Չարենցի երազանքն էր «Երկիր Նաիրի» վեպում:

* * *

Բայց տարերքով, այրուհանդերձ, ինքը հախտուն էր, անասելիորեն հախտուն, անչափ բորբոքված Ալ. Մյանսիկյանի սպանության իրողությանը, պարզապես անկարող էր Մոկչ տպագրված «Զրույցի...» (6, 302-303) հաղթական ձևացյալ տողերի կողքին չասել դառնությանը շաղախված, սրբագրված, սքողված, բուն ու հավելյալ այլևայլ ասելիքներ:

Եվ ահա, օգոստոսի 4-ին, (երբ ինքն արդեն երևանում էր) «Զրույց Չարենցի հետ (Թիֆլիսի սեփական թղթակից)» խորագրով, դարձյալ Մ. Ս. ստորագրությամբ և 29 VII, Թիֆլիս տարեթվով Բաբվի Կոմ տպագրում է այս հաղորդումը. «Եվրոպայից Մոսկվայի վրայով Թիֆլիս է դարձել մեր հայտնի պրոլետարական պոետ ընկ. Եղիշե Չարենցը: Նա վերջին ամիսները ապրում էր Փարիզում, որտեղ գրել է մի շարք բանաստեղծություններ և մի մեծ պոեմ *Մյուր դե Ֆեդերե* «Կոմունարների պատը», որից մի փոքրիկ հատված վերաբերող հեղափոխական մեծ տրիբուն Ժորեսին – տպվեց «Մարտակոչ»-ում, Ժորեսի սպանման 11-րդ տարեդարձի առթիվ: Փարիզում ընկ. Չարենցը ծրագրում էր հրատարակել գրական-գեղարվեստական «Դեկ» հանդեսը, բայց ֆրանսիական կառավարությունը արտաքսեց հեղափոխական պոետին՝ որպես «վնասակար տարր»:

Ընկ. Չարենցը պառնում է իր արտասահմանյան տպավորությունների մասին և գոհ է, որ առիթ ունեցավ դիտելու կարմիր գծից դուրս ընկած մեր թշնամիների աշխարհը, որտեղ քիչ ուսանելի բաներ չկան ընդհանրապես մեզ և մասնավորապես գեղարվեստի համար:

– Տարօրինակ բան, – նկատում է Չարենցը, – երբ այցելում ես Պանթեոնը, որտեղ թաղված են մի շարք ամեն կարգի հայտնի մարդիկ, ուղեկցող պաշտոնյան Ձեզ հանձնարարում է մեծ մնջեցյալին. մեկին

որպես հայտնի գրող, մյուսին պետական գործիչ, երրորդին գիտնական: Գամբետային ներկայացնում է որպես հայտնի «հեղափոխական» և մեծ հռետորի, որի սիրտը առանձին *վազի* մեջ պահպանվում է սրահում: Բայց երբ հերթը հասնում է Ժորեսին, պաշտոնյան շտապում է երկու խոսքով անցնել վրայով -

– Պետական գործիչ...

Այսպես է հարգում մեծ Ժորեսի հիշատակը Պանթեոնի վարձկան պահապանը:

Այնուհետև խոսակցությունն անցնում է արվեստի խնդիրներին: Չարենցը մեծ հիացումներով է խոսում «հին արվեստի» գլուխգործոցների մասին: Նա առանձնապես կանգ է առնում Պյուլի դը Շավանի վրձնի վրա.

– Եթե մտնում ես Պանթեոն, – նկատում է ընկ. Չարենցը, – սքանչելի տպավորություն է թողնում Պյուլի դը Շավանի պաննոն...

– «Անետ-ժընեղ դիտում է Փարիզը», – հիշեցնում ենք մենք:

– Այո, որպիսի սքանչելի գործ: Հիանալի են Սորբոնի մեծ անֆի-թիաթրի և մյուս սրահների ֆրեսկոները:

Չարենցը կարդում է իր «Մյուր դե Ֆեդերե»-ից մի հատված:

Ժամացույցին նայելով՝ ընդհատում է Ե. Չուբարը. – Սենը ուշանում ենք, կայարան: Չարենցը շտապում է կայարան՝ Երևան մեկնելու համար»⁴:

Հայտնի ստույգ տվյալներով՝ հետևենք, ուրեմն, որոշ սքոլում-սրբագրումներին. «Վերջին ամիսները ապրում էր (Չարենցը -Ալ. Ջ.) Փարիզում» և դրա կողքին՝ «Ֆրանսիական կառավարությունը արտաքսեց հեղափոխական պոետին՝ որպես «վնասակար տարրի»: Փաստացի սքոլված է, որ Փարիզից Չարենցը հալածեալ հեռացել է ստիպված. գործակալական հրահրումներով. թե ու՞մ և ինչպե՞ս պետք

⁴ Եժ 6-րդ հատորում տեղ գտած «Զրույց ընկ. Ե. Չարենցի հետ» (էջ 302) հարցազրույցի ծանոթագրության մեջ կարդում ենք. «Մ.Ս.-ն, թեքևս Ս. Երզնկյանն է. որը թատերագետ Ս. Մելիքսեթյանի վկայությամբ ստորագրում էր նաև իր զավակների Մարո և Սարո անվան սկզբնատառերով» (էջ 685). արդեն հավաստի այս հարցազրույցը ևս, որ ժամանակին վրիպել է ծանոթագրողիս ուշադրությունից, պատկանում է Ս. Երզնկյանի գրչին:

Այս օրերից հետո մի կարծ ժամանակ Ս. Երզնկյանը լինում է Երևանում, նրբմն երևում «Նոյեմբեր» միության գործընթացներում: Այնուհետև մինչև իրեն նվիրած «Ս.-րն» բանաստեղծությանը կից՝ 1929-ը, և հետո, - փոխադրվում է Մոսկվա... նկատմամբ արտասահման – Շվեդիա: Դետեկտիվ...

է որ պարզվի հետազայում... Իսկ այդ օրերին հարկավոր էր ինչ-որ չափով վնասագերծելու համար այն, ինչ «պրոլետարական» գաղափարախոսության դիրքերից կարող էին համարվել մեղսագործություն:

«Ժոքեսի սպանման» տողը կոչված էր հուշելու Մյասնիկյանին վերաբերող տեսակ-տեսակ ասելիքներ: Ժոքեսին վերաբերող «պետական գործիչ...» և մյուս տողերով, կարելի է ենթադրել, որ Իսահակյանի հետ տևական խոսակցությունների նստվածքով Չարենցը արտահայտել է իր վերաբերմունքը սոցիալիզմի և սոցիալիստների հանդեպ. անշուշտ, ոչ այնքան դրական: Մամավանդ, որ ի հակակշիռ հիշատակվում է Գամբետան՝ «որպես հայտնի «հեղափոխական» և մեծ հռետոր, որի «սիրտը առանձին *վազի* մեջ պահվում է սրահում»»: Իսկ այսքանի ֆիկունքում ժամանակի մտավորականը պետք է որ մտաբերեր հզոր մի անհատականություն, որ լիբերալ օպոզիցիայում Վ. Յուզոյի հետ միասին պայքարել է պրոսական հողային ունեցությունների դեմ, ծառացել է երկրորդ իմպերիայի դեմ, ամիսնա մերկացրել Նապոլեոն 3-ին... որ 1870-ի ապրիլի 5-ի նրա ելույթով Լուի Նապոլեոնը և նրա դինաստիան վերջնականապես կորցրել են իրենց տիրապետությունը... և որ նրա հռետորական փայլուն խոսքից մի ժամ անց Փարիզի ռատուշայի հրապարակում հռչակվել է Ֆրանսիայի Հանրապետությունը: Եվ որ նույնպես կարևոր է Գամբետան նույնպես ծանր վիրավորվել ու վախճանվել է չբացահայտված հանգամանքներում...

Հիրավի, այս ամենով ուշադրություն էր հրավիրում ռուսական հեղափոխության արյունալի «արդյունքների», *ճորոյա Լուի Նապոլեոն Ստալինի անձի վրա*: Ինչ խոսք «Մյուր դե Ֆեդերե» պոեմի գաղափարական ելակետից: Նույն մեկնակետից ընդհատակյա հոսքով մատուցվում էր Ալ. Մյասնիկյանի ընդդիմության եությունը, որ ամենից առաջ վերաբերում էր հայրենիքի ծանր կորուստներին, պայքարն էր ընդդեմ հայ ժողովրդի իրավունքների ունեւահարման:

Դե, սա էլ արտասահմանից Երևան վերադարձի ճանապարհին Թիֆլիսում՝ թե՛ գաղափարակից, և թե՛ խառնվածքով իրեն հարազատ Ս. Երզնկյանի հետ «իրացված» հեթոական խիզախ ընդվզումներից էր:

Եվ այսպես մինչև հուլիսի 29-ի Եղիա Չուբարի հետ կայարան շտապելու ժամը՝ Թիֆլիսում եղած օրերն անցնում են արտասահման-մոսկովյան այլևայլ տպավորություններով շատերի հետ: Բայց և Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչի անձը, ճակատագիրը և պատգամները հիմնավորապես շոշափող սրտառուչ հանդիպումներ ու խոսակցություններ

է ունեցել Մակինցյանի ու Սուրիաթյանի հետ, ամեն դեպքում «ուրացունին» համապատասխան չափ ու կշեռքով, անշուշտ, առավել բացսիրտ Մակինցյանի հետ:

Ինչ խոսք, ժամեր շարունակ գնացքում միասին դեն դիմաց խոսակցություններ է ունեցել և Չուբարի հետ: Անկասկած ավելի չափավոր ու զուսպ դատելով այն իրողությունից, որ Չուբարը առայժմ լիարժեք համախոհ-գաղափարակից չէր, և պատահական չէ՝ Չարենցի վերադառնալուց հետո՝ հենց 1925-ից դարձավ Փարիզում լույս տեսնող «Երևան» եռօրյա-երկօրյա լրագրի պատասխանատու խմբագիր: Կարելի է ենթադրել, որ մշակակվել-հաստատվելու առնչությամբ էլ այդ օրերին գտնվում էր Թիֆլիսում և, թերևս, դա ևս մտածված հակաքայլ էր ընդդեմ մյասնիկյանական համախոհների ընդդիմության...

Լենինականում... «Ընդունեց «Ռատյորտը»... –

Խորհրդային ժամանակ

Վերջերս (դրոշակի 1993-ի դեկտեմբերին) չմարդի մեկը ինչ-ինչ գրգռեցնելով, թերևս նաև համախոհ չմարդկանց համձնադարականով շահատակել էր, թե Գ. Սահարին իրեն ասել է, թե արտասահմանից վերադարձող Չարենցը Լենինականի կայարանում փնտվել է կապիտալիստական Եվրոպան... Ի՞նչ արած... Չէ որ 60-80-ական թվականներին արտասահման գնալ-դառնալը իրենց համար ջրի ճամփա էր... առանց փնտվելու...

Իսկ ահա, Արփենիկին թողած հարազատների մոտ, Լենինականի կայարանում ինքը հայտնում է. «– Ահա մի քանի օր է ինչ Թիֆլիսում էի... ուզում էի էլի մի քիչ մնալ, բայց առանց Ալեքսանդր Ֆյոդորովիչի՝ քաղաքն ինձ համար մի տեսակ դատարկվել է... Նա մռայլվում է» (ՀեՉՆ, 1, 212): Մռայլվում է հիշելով Թիֆլիսի քաղաքային այգու մի անկյունում անշուք հողաթմբի տակ մենակ մնացած Ալեքսանդր Ֆյոդորովիչին, նեղսրտած, որ չի թաղվել Երևանում, որ նրա սիրտը ևս արժանի էր «վագի» մեջ պահվելու հայրց պանթեոնի սրահում, բայց հայր այդպիսին չունի: Մռայլվում է, մռայլությունը անխուս փոխանցելով գերզգայուն Մահարուն, և բոլոր հարցերի պատասխանը նույնն էր. «Մի՞թե սա է Երկիրը Նաիրի...»՝ արդեն քանիերորդ անգամ կրկնված Թիֆլիս հասնելու պես Արփենիկի, թերևս և Սուրենի ու

Մակինցյանի հետ՝ Սյասնիկյանի գերեզմանին այցելելու պահից սկսած...

Լենինականում թուպներ տեսած դիմավորում-հանդիպումը հուշարկված են Գ. Սարյանի, Գ. Մահարու և Մ. Արմենի հուշերում: Հասկանալի է, յուրաքանչյուրը իր տեսածի զգացողությամբ. Գ. Սարյանը մտաբերում է. «-Աա՛, Գուրգեն եկե՛լ ես,- ասաց նա բարևելով Մահարուն: Ապա ձեռքը դրեց նրա ուսին ու վրա բերեց. - Ա՛յ տղա, մի՞թե սա է Երկիր Նաիրին, - ասաց և բերանը կլոր բաց անելով ծիծաղեց - հո՛, հո՛, հո՛, հո՛...»

Գուրգենը Չուբաթին ևս բարևելուց հետո մեզ ծանոթացրեց Եղիշե Չարենցի հետ, ինչպես նաև Եղիա Չուբարի հետ:

«Հոկտեմբեր» միության անդամներն են, - ասաց Գուրգենը և հերթով ներկայացրեց մեզ: Բոլորս ծանոթացանք: Ամեն մեկիս ձեռքը սեղմելով՝ Չարենցը զննում էր մեզ:

- Ա՛յ տղերք, ի՞նչ եք գրում: Դուք բոլորդ բանաստեղծություններ՞ եք գրում, թե՞ արձակ գրողներ էլ կան ձեր մեջ...

Չարենցը խոսելիս յուրափառուկ ձև ուներ: Նրա խոսքերը մի տեսակ պոռթկումով էին դուրս գալիս նրա շուրթերից...» (ՀԵՉՄ, 1, 151):

«Չարենց-Նամեսուն» Մահարին էլ արձամագրում է իր ձևով՝ ենթաբնագրային ծանրակշիռ բեռով. «Հեռագիր: - «Անցնում են Երևան N... գնացքով: Հանդիպիր»:

...Մ. Արմեն, Ս. Տարոնցի, Գ. Սարյան: Կայարան: Իջևով գնացքից առույգ ու կայտառ: Շլապա: Կանաչավուն կոստյում: Սափրված չէր: - «Մի՞թե այս է Երկիր Նաիրին»: Գրկախառնվեց:

Ընդունեց «ռապորտը»: Ծանոթացավ:

- Խի՛ստ ուրախ եմ: Լավ եք արել, որ անջատվել եք:

- Ձեր բացակայությամբ մենք Ձեզ ընտրել ենք «Հոկտեմբերի» պատվավոր նախագահ:

- Վատ չի: - Կգրեմ, կգաս Երևան. կմտածենք հետագա անելիքների մասին...

...Գնացքը շարժվեց»⁵ (ՀԵՉՄ, 1, 167):

Մինչև վերջին շունչը մնալով հավատարիմ չարենցապաշտ, դժբախտաբար՝ Տարոնցին հուշեր չգրեց, և սակայն՝ 1942-ից տեղ դարձած Պ.

⁵ ԽՉ, օգոստոսի 2-ին (թիվ 175) հաղորդում էր. «Բանաստեղծ Եղիշե Չարենցը, որ 10 ամսից ի վեր գտնվում էր Եվրոպայում, հուլիսի 31-ին Մոսկվայի վրայով վերադարձավ Հայաստան»:

Սևակին Չարենցի հետ մտերմացնելու առաքելությանը, հասցրեց 50-ականի վերջերից խնամքով վերահրատարակել բանաստեղծին:

* * *

1925-ի հուլիսի 30-ի հիշարժան օրից էլ՝ էապես Չարենցի, ինչպես և Հայաստանի գրական կյանքը, ավելի ճիշտ՝ *գաղափարական պայքարը*, – թևակոխում է նոր շրջան: Ակնհայտ սրացումով, ինչպես և հուշում է Մահարին՝ մտաբերելով Չարենցի կտրուկ հավանությունը. «– Խիստ ուրախ եմ: Լավ եք արել, որ անջատվել եք»:

Նոր շրջան, բայց բոլորովին էլ ոչ նոր նախապատմությամբ: Բանն այն է, որ եթե 1917-1918-ից գաղափարական պայքարի խնորոմների ընթացքներով ինչ-որ չափով հանդուրժվում էր գրական տարբեր միտումների գոյությունը, 1925-ի Կենտկոմի որոշման հրահանգով հռչակվում-ճանաչվում էր միայն և միայն «պրոլետարական» գրականությունը՝ գերադրական մեծաշնորհով:

Ջրբաժանը անխուսափելի էր, պայքարը առավել ևս, որը և դեռևս «Սևոսնդարուր» այրելու օրերին գիտեր «սպեցիֆիկյան» Մյասնիկյանը, գիտեր և Չարենցը արտասահման մեկնելուց առաջ՝ փաստացի համաձայն Ս. Երզնկյանի և Գ. Մահարու դիրքորոշման: Առաջինի ամիսներ տևած համառ ու նպատակասլաց գործունեությամբ Բաքվում, Մահարու գործունեությամբ Լենինականում: «Չարենց Նամեում» իր իսկ արձանագրած արտասահման մեկնելու պահին Չարենցի իրեն ուղղած պատվիրանով. «– Իսկ դու երկիր մեկնիր: – Երկիր մեկնիր: – Ժպտաց: Երոտրդ զանգ: – Բարի: Շարժվեցինք: Պայծառ եղիր» (ՀԵԶմ, 1, 166):

Չարենցի պատվիրաններով 1924-ի նոյեմբերի վերջերին «երկիր»՝ Լենինական, հասած Մահարին, անշուշտ, ծնձան նախաշեմին հազիվ թե կարողանար անմիջապես աշխատանք ու անկյուն գտնել, և ամենակարևորը համապատասխան թվով համախոհներ, որպեսզի կարողանային անցնել գործի: Թեև ամեն դեպքում ձեռք մեկնող կար. նախ բարյացակամ Վ. Նորեկը, որ և եղել էր իրեն ծանոթացնողը Մյասնիկյանի հետ՝ 1923-ի աշնանը՝ Լենինականի կայարանում:

Մյասնիկյանի անսպասելի վախճանը՝ այլևայլ շատ հանգամանքների հետ, հարկադրել էին հապաղել: Իհարկե, պատվիրանները կրկնելով շտապեցնում էր և Չարենցը՝ Մահարու հուշերում այսքանով մտաբերվող նամակով. «..Մարտակոչում» ես կարդացի քո հիշողու-

թյունները⁶ Ալեքսանդր Ֆյոդորովիչի և այն երանելի օրվա մասին, երբ միասին գնացինք Անդրերկկոմ նրան հանդիպելու... հազար ափսոս Ալեքսանդր Ֆյոդորովիչը:

...«Ղեկ» անունով ամսագիր են հրատարակելու այստեղ... Նյութեր ուղարկիր...» Ուղարկեցի»: (ՀԵՉՁ, 1, 167):

Անպայման նամակի ազդու թելադրանքով ապրիլի կեսերին, ըստ երևույթին, համախոհությունը՝ Մ. Տարոնցի, Գ. Սարյան, Մ. Արմեն, – ապահովված էր. ըստ այդմ էլ ապրիլի 26-ին «Բանվոր» լրագիրը հաղորդում էր, թե՝ «Բանվորի» խմբագրությանը կից մի սենյակ է տրամադրված Լենինականի բանվոր-գյուղացիական գրողների միությանը». և թե՝ «Հիշյալ միության նախածեռնող մարմինը նախապատրաստական աշխատանք է տանում նույն սենյակում «Շիրակի ջրանցքի» անկյուն կազմակերպելու համար» և որ միությունը կազմակերպել է գրական դիսպուտ. մեկը՝ «Մեր ժամանակակից գրականության նյութի շուրջը»՝ ապրիլի 19-ին, մյուսը տեղի կունենա ապրիլի 26-ին՝ «Պրոլետարական գրողների խմբակցությունները» թեմայով՝ զեկուցող Մ. Արմեն⁷:

«Գրական օջախ» մարդավարի խորագրով հանդերձ, ամենայն հավանականությամբ, տեղեկությունը չարադրել է ինքը Մահարին, որը և եղել է առաջին դիսպուտի չնշված զեկուցողը: Եթե այդպես է. կարելի է համարել իր առաջին բանավոր ելույթը, թերևս և վերջինը: Մահարու տարերքը, լուծյունը, հմայքը անզուգական շքեղ գրիչն էր. բանավոր որևէ ելույթ, հասնեմայնդեպս, չի հանդիպել մամուլում հիշատակված. որքան հիշում եմ:

Գյումրիի այս «Գրական օջախը» այնքան արագ է ոտքի կանգնում ու աշխուժացնում գործունեությունը, որ հուլիսի 5-ին (երբ Չարենցը հասել էր Մոսկվա) ԽՅ-ում «Հոկտեմբեր» միություն անունով հռչակելով իր գոյությունը, Չարենցին էլ միության պատվավոր նախագահ, – Մահարու գրչին պատկանող նմանօրինակ հարձակողական թափով «օջախը» ներխուժում էր գրական կյանքի ու պայքարի բով: Հոդվածում ասվում էր. «Իր հիմնադրման օրից Երևանի խմբակը «պրոլետգրողների» (Ալ. Ջ.) հալածեց Ե. Չարենցին, որի սայթաքումները «պրոլետգրողներ» արժեն. ասենք Չարենցին հալածելը «պրոլետգրական» մենաշնորհի է եղել, նրան հալածել ու հալածում են և՛

⁶ «Հանդիպումներ» խորագրով տպագրվել է՝ Ստեյ, 1925, 28 մարտի:

⁷ Բանվոր, 1925, 26 ապրիլի:

Թիֆլիսում, և Մոսկվայում և Վիեննայի (չգարմանաք) արքայական «Հանդես ամսօրյա»-ի էջերում: Հալածվում է նաև Գ. Աբովը, մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ կանգնում է պրոլետարական ուղու վրա...

...Խոսենք այն մասին, թե իրապես մեզանում ո՞վ է պրոլետգորո, Հ. Հակոբյանին գիտենք. ապա Գուրգեն Հայկունի՞ն, Ալազա՞նը - Ամե՞ռն ու Շամու՞նցը, Վշտունի՞ն և գուցե Մ. Դարբինյա՞նը, իսկ բազմաչարչար Վշտունի՞ն: Ներեցեք, պրոլետգորոնների կողմից հալածված Չարենցին Բաքվի ասոցիացիան համարում է Խորհրդային Ֆեդերացիայի մեծ պրոլետպոետ. հապա դու մի Հայկունուն հարցրու... Հայկունու մասին Չարենցին, Չարենցի մասին՝ Վշտունուն!!! Ո՞րն է այն սուրը, որը պիտի կարողանա մի հարվածով լուծել էս գորոյան հանգույցը»:

Ինչ ասես չարժեն 1925-ին գրված այս տողերը՝ թե՛ Չարենցի համար, թե՛ Սահարու. Չարենցի «սայթաքումները «պրոլետգորոններ» արժեն».⁸ Իհրավի, ինչպես հավաստում է ժողովրդական առածը՝ «Ոսկու արժեքը ոսկերիչ գինա»⁸. առավել ևս գրականության պատմության համար՝ մանավանդ ապաշնորհներ մատնանշելու տեսանկյունից:

Ինչպես տեսնում ենք, բացեիքաց Սահարին համախոհությամբ արձագանքում էր Ե. Սուրենի հարցադրումներին, միաժամանակ դառնալով գրական պայքարի մասնակից՝ ակունքից ճշտում էր, թե ովքեր են սկզբնավորող-հրահրողները. Հայկունի-Վշտունի «*օսը*» (ինչպես կասեր Չարենցը), և որ նույնպես կարևոր է՝ տողամիջի բոլոր երանգներով ծանակվում էր «պրոլետգորո» համարումը՝ մենաշնորհապատկան մաքրադավան հավակնորդներով, և՛ առհասարակ:

Այսպես Մոսկվա հասնելու օրից նորից նոր թեժանում է գրական պայքարը՝ ալքիմիական արքայության վերածած այն հարցի շուրջը, թե արդյոք «պրոլետգորո» է Եղիշե Չարենցը, թե դա երդվյալ նախանձոր-հավակնորդների մենաշնորհն է: Թեժանում է կուսակցության հռչակած նոր որոշման մթնոլորտում՝ մի կողմից «գծի» կողմնակիցների, մյուսից՝ տեղն է շեշտելով-շեշտել, հակամարտ կողմի անգիջում սկզբուն-

⁸ Առածանի, 1960, էջ 199:

Հիշարժան է, որ երիտասարդ Սահարին արդեն իսկ այդ ժամանակ գուշակում էր խորհրդային «տնտեսության ու տնտեսվարության» աղետաբեր հետևանքները: Նրա հերոսներից մի սովորական վանեցու կարծիքով պետությունը ինչու՞ պետք է ծու, չամիչ, փշատ... ծախի. պետությունը պետք է երկաթուղիներ, գործարաններ կառուցի... Եվ այսպիսի անհամար «միամտություններ»՝ ուշադրության արժանի Չարենցի, Դեմիրճյանի, Սահարու, Բակունցի, Չորյանի, Թոթովենցի, Չապելի և իրավ հաջորդների ժառանգության էջերում:

քայնության ուղենկցությամբ՝ բորբոքվելով, թևածելով-արծազանքվելով Բաքվից-Գյումրի-Երևան-Թիֆլիս և հակառակը:

Այսպես. Մտկչ հուլիսի 7-ի համարում Շամս-Արև ստորագրությամբ զետեղված «Գրական աշխարհից (Ե. Չարենցի նամակի առթիվ) հոդվածում նույն ինքը՝ Ե. Սուրենը, պնդելով, որ միանգամայն ճիշտ է վարվել ինքը տպագրելով Բեռլինից «Վիշկայի» խմբագրությանը հղած Չարենցի նամակը (6, 422-426), – պարզաբանում էր. «...Եվ լավ է արել ընկ. Ե. Սուրենը, հրատարակելով այդ նամակը: Լավագույն ըննադատը, արժեքավորողն ու գնահատող-հիմնավորողը Ե. Չարենցի գրվածքների ու նրա ուղղությունը հենց ինքը Չարենցն է:

Շատերը կմտածեն, թե ինչու այսօր, երբ Չարենցը հասել է պրոլետարական մավահանգստին՝ ամոքողության ծովում երկար դեգերելուց հետո, նոր միայն նրան կշտամբում ենք: Քավ լիցի: Մեր մերկա գրությունը ղսկի էլ հավակնություն չունի կշտամբանք, «քննադատություն» համարվելու: Մեր այս տողերը Ե. Չարենցի նամակի առթիվ գրած, եթե կուզեք հասցեագրված է նրա ինտերոդներին: Ու մեր հետին թվով գրած այս մկատողություններով ուզում ենք ճամփի հրավիրել մոլորյալ այն պոետներին, որոնք խարխափում են *Մախլին չարենցիզմի* (ասել է ֆուտուրիստական՝ Ալ. Զ.) ցանցում: Չարենցն ինքը ազատագրվել է այդ ցանցից, կարիք կա դուրս բերելու մյուս մանր ու մծեղներից»:

Այնուհետև. «Սխալ է Ե. Չարենցի նամակի այն հատվածը, ուր մաստում է, թե սկզբից առաջնություն է տվել ձևին: Ձևով չեն որոշվում ուղղությունները». այս է՝ ասել է՝ թե ֆուտուրիստական ձև-միջոցներով էս բանաստեղծը «պրոլետարական» գրող էր: Եվ հարձակողական նույն թափով ամփոփելով, եզրակացնում էր. «Այն, ինչ որ համդուրժելի էր Արամազդի համար, անթույլատրելի է ցուլին: Իսկ մեր ֆուտուրիստ և իրենց պրոլետարական գրող համարող ինտելիգենտ սենիմարիստները ոչ թե ցուլեր են, այլ այծեր, որոնք միայն ձանձրացնում են իրենց մըկկոցով:

Չարենցը մեզ հետ է: Եթե մեր անկայծ այծերը շարունակում են իրենց հին մըկկոցները, դվար չէ քշել նրանց վտիտ փարախը»⁹:

⁹ Ուշագրավ է, Ե. Սուրենը «անկայծներից» զատելով «կայծավոր» Վեսպերին՝ «Գրական աշխարհից (Վեսպերին՝ Շամս-արևը)» առանձին հոդվածով առաջարկում էր. «...Մենք շտապում ենք, բանաստեղծ Վեսպեր, հասնե՛ք մեզ...»: Մտկչ, 1925, 19 հուլիսի: Անկասկած նույնն էր և Չարենցի կարծիքն ու վերաբերմունքը: Այդ, իրող «կայծավոր», պերմանենտ սիբիրականի հանդեպ...

Հակամարտության նույն որակը մանրախնդիր հարցադրումների, «մտքերի» և առողջ բանականության միջև բնորոշ էր և՛ հարանույն «Կուսակցության քաղաքականությունը գեղարվեստի հարցերում» թեմայով տեղից տեղ փոխադրվող-փոխանցվող «դիսպուտներին»։ Ամեն դեպքում «Կուսակցության գիծը» և ընդդիմությունը ներկայացնող այսպիսի անձանցով. Թիֆլիսի Հայարտանը հուլիսի 14-ին կազմակերպված դիսպուտում, օրինակ, զեկուցող էր ընկ. Մելիքը, «ընթերական»՝ ընկ. Վ. Թերզիբաշյանը¹⁰, որը և նույն օրերին դասախոսում է «Ե. Չարենցի արվեստը և հայ նոր պոեզիան» նյութով։ Ուշագրավ դասախոսություն էր և նույն հուլիսի 23-ի Գ. Քոչարի դասախոսությունը՝ «Ժամանակակից արվեստի նորագույն հոսանքները նկարչության մեջ»։

Հետադարձ հայացքով հարկ է արձանագրել, սակայն, որ նման միջոցառումները, որոնցից մեկն էլ Ե. Վախթանգովի թատրոնի «Պրինցեսա Տուրանդոտի» ներկայացումն էր (հուլիսի 5-ից) գնալով դառնում էր հազվադեպ։ 1925-1926-ի ընթացքում Թիֆլիսն արդեն շատ նկատելիորեն դատարկվում է հայ մտավորականներից. 1925-ի հուլիսին Երևան հրավիրվածներից էր և *Համո Բեկնազարյանը՝ հայոց նորաստեղծ կինոարվեստի հիմնադիրը*։

Այդպիսով Թիֆլիսում ևս ասպարեզը լայնորեն մնում է երևանյան մաքրադավան պրոլետգրողներին։ Սկսած այս ազդից, որին առնչվում են գրական պայքարի հետագա այլ եղելություններ. 1925-ի հուլիսի 14-ին Մոսկ իսկ համարում կարդում ենք. «Խմբագրվում է և շուտով լույս կտեսնի Խորհ. Հայաստանի պրոլետարական գրողների միության օրգան «Պրոլետգրող» գրական-գեղարվեստական ամսագրի N1-ը։ Վերջին նյութերը ընդունվում են մինչև հուլիսի 25-ը։ Նյութերն ուղարկել հետևյալ հասցեով՝ Երևան, Տրեստի 2-րդ տպարան - Ալազանին»։ Տեղին ժամանակին ֆինանսա-տպագրական հնարավորություններով նետված ձեռնոց՝ Ո՛չ պրոլետարականներին։

Այս առումով հանդերձ՝ դատելով որոշ արտաքին դրսևորումներից, կարելի է ենթադրել, թե կարծես կողմերի միջև նկատվում է համա-

¹⁰ Տես Մոսկ, 1925, 8 հուլիսի։ Գևորգյան ճեմարանի սաներից Մելիք-Աղաջանյան Ալեքսանդր Իվանի (1886-) կենսագրական որոշ և Ալ. Բակունցի հետ չեկայական և ոչ չեկայական հանգամանալի տվյալներով՝ տես «Ալեքսանդր (Ակսել) Մտեփանի Բակունց, Սեդադրական գործ հ. 4131, 1999, էջ 170-173։

Ակսել Բակունցի ծննդյան 100-ամյակին խնամքով հրատարակել է գրականագետ Ղավիթ Գասպարյանը։

ծայնության հասնելու միտում: Այդ է հետևում մասնավորապես բանաստեղծի հայրենակից Գուրգեն Վանանդեցու Մոսկվա օգոստոսի 1-ի թվում տեղ գտած «15 հուլիսի, Մոսկվա» տարեթիվը կրող «Զարեմցը և հեղափոխությունը» և օգոստոսի 12-ին էլ «Զարեմցի վերջին երկերի մասին» հոդվածներից: Խաբուսիկ տպավորություն. որքանով այս վերջինով սկզբունքորեն հավաստվում էր, թե՛ «*Զարեմցը մանր-բուրժուական բանաստեղծ է, բայց բոլոր տվյալները կան, որ կդառնա պրոլետարական*»: ԽՉ օգոստոսի 30-ի համարում էլ «Նորագույն հայ գրագետները, Զարեմց» երերում, Զարեմցի արձանագրած «Հանդերձներով» լեցուն ծավալուն հոդվածում՝ բանաստեղծի պոեզիայի և պոեմանման վեպի շոշափումներով, համարյա նույն կարծիքն էր հայտնում Կարինյանը¹¹:

Ուրեմն և պարտավոր ենք կրկնել, ժամանակի գաղափարական-քաղաքական ընդհանուր մթնոլորտով ու ռզով համաձայնել-ընդունել այդ «զնահատական» - մեղադրանքը, նույնն էր, թե Զարեմցին համարել «նացիոնալիստական մանր-բուրժուական դաշնակցության գաղափարախոս ու ծայնափող», որը և աշկարա ու թաքուն հակառակորդների կետ-նպատակն էր: Այսպիսով, ինչպես միշտ հակառակորդների գրական արշավանքը բովանդակում էր հեռուն տանող քաղաքական նկրտումներ, որը ամբողջ լրջությամբ գիտակցում էին թե՛ Զարեմցը, թե՛ համախոհությունը: Ըստ այդմ պետք է, որ ամեն տեսակետից ինքնապաշտպանական համարենք նույն միջոցին ԽՉ օգոստոսի

¹¹ Այս առումով ուշագրավ են 1925-ի հունիսի կեսերին Թիֆլիսի Հայաստան սեկցիայում «Պրոլետարական գրականության շրջանները Հայաստանում» դասախոսության պարունակած բնութագրերը, որոնցով հավաստվում էր թվարկվողները «Պրոլետուրող» լինելը. «...Այս առաջին շրջանում աչքի էին ընկնում՝ հեղափոխական բանվոր երիտասարդության ոգևորության երգերով Ալազանը, Հայաստանի գալիք տեխնիկային նվիրված յոթ երգերով՝ Ե. Զարյանը, մատերիալիստական տիեզերքին նվիրված իր տողերով Ե. Ղազարյանը» և այլն (Մոսկ, 1925, 16 հունիսի):

Ուշագրավ է նաև, որ նույնիսկ տարիներ անց՝ 1961-ին վերաբերող տողերով նույն հանդուժմունքին էր մնում Ա. Կարինյանը. «Երբ մենք ուշադրությամբ քննում ենք 1932-ին հրատարակված ժողովածուում ամփոփված նյութերը, տեսնում ենք, որ նույն բեմաներին նվիրված բանաստեղծություններով Զարեմցն սկսել է հանդես գալ 1924-ին: Այդ թվականին է հրատարակել իր ամենաբնորոշ և ուժեղ պոեմներից մեկը՝ «Մաճկալ Սարդի պատմությունը» գեղջկական պոեմը (!!! - Ալ. Չ.): Նրա կարծիքով 1924-1926թթ. «Իր (Զարեմցի՝ Ալ. Չ.) համար եղել են շրջադարձային տարիներ». տես Ա. Կարինյան, Դոդվածներ և հուշեր, 1972, էջ 63: Է՛հ... Ասելիք չի գտնվում... խեղճ հայ ժողովուրդ...

16-ի համարում տպագրված Չարենցի «Սկրի դաշնագրից մինչև «Հայ կանանց ալեծուփ մազերը և հեթանոս մարմինը» կամ ընդհակառակը» նոթը (6, 135-195. ծանոթագրությունները՝ 634-636): Ինչ խոսք, նկատի ունենալով և բանաստեղծի անձնական-քաղաքական հակակրանքը հայր և որդի Ահարոնյանների հանդեպ՝ բազմապատկված-վկայված փարիզյան տիաճ դեպքերի պատճառներով: Եվ սակայն ամեն դեպքում առաջնայինը մնում է ներքին հակառակորդների (= և օրգանների) մեղադրանքներից պաշտպանվելը, այլապես հակված ենք կարծելու, թե ինչու պետք է նոթում հանիրավի ինչ-որ տեղ այսպանվեին *իր համար մշտապես նվիրական Շանթը՝ «Հին աստվածներով», «Կայսրով» և այնքան խիստ՝ Դ. Վարուժան, Նավասարդ ու հեթանոսականություն...*

Նույն մտահոգությամբ էլ առաջնորդվում էին բանաստեղծի պաշտպանները. ամենայն հետևողականությամբ մասն Զ. Սուրխաթյանը. տվյալ դեպքում տեղին-ժամանակին «Դեռ պետք է կրծել գրանիտը»¹² նշանաբանով ընդդեմ Վանանդեցու գրած ծավալուն հոդվածով, որում, իհարկե, «պրոլետարական» համեմունքով՝ շեշտվում էր Չարենցի վաստակի հեղափոխականությունը՝ թե՛ պաթոսով, թե՛ բովանդակությամբ:

Եվ սակայն, ինչպես միշտ, համառ ու ինքնավստահ էին այդ և բոլոր ժամանակների ամբան-տգետները...

Ուրեմն և տեղն է շարունակել և ավարտին հասցնել Ե. Սուրենի, իրոք, նվիրական պատրաստականությունը՝ հանուն Չարենցի և հայ մշակույթի... առաջին և վերջին հաշվով ի շահ հայ օղորվողի ու Հայրենիքի:

¹² Ստկ, 1925, 24, 25, սեպտեմբ.:

«Կուսակցության քաղաքականությունը գեղարվեստական գրականության ասպարեզում»...

և ըստ հարկի խլրտումներ «ասպարեզում»...

Թիֆլիսում, ինչպես և Բաքվում ու Երևանում համախոհության բացահայտ աշխուժացում է նկատվում՝ Չարենցի Թիֆլիս հասնելու շննից ու հասնելուն պես: Ի մասնավորի «20,7,1925» տարեթվով օգոստոսի առաջին օրերից Ե. Սուրենի Կոմ շարունակաբար տպվող հոդվածաշարով. հասկանալի է՝ Դաշնակցության դեմ: Ուստի թվում է, պետք է որ հասկանալի լինի՝ որպես ապահովագրման-պաշտպանության յուրատեսակ առտնին միջոց, թելադրված նեղ տեղից դուրս գալու մտահոգությամբ: Տվյալ դեպքում թե՛ իր, թե՛ Չարենցի: Ըստ այդմ անկասկած միատեղ որոշված կամ ակնարկով հիշատակված նամակով, կամ էլ Մոսկվա հասնելուց հետո վստահելի մարդու միջոցով: Այդպես մտածելու հիմք է տալիս հուլիսի կեսերից Երզնկյանի փոխադրվելը Բաքվից Թիֆլիս, որտեղ հնարավորություն ուներ հավաքելու հոդվածաշարում քաղված-օգտագործված Դաշնակցության տասնյակ գործիչների, այդ թվում Վ. Նավասարդյանին վերաբերող այլևայլ նյութեր: Ուրեմն և Երզնկյանի հոդվածաշարը կարելի է համարել ապահովագրման լիարժեք լրացում՝ Չարենցի «Հանգուցյալ պարոնի»...

Հենց Թիֆլիսում էլ Երզնկյանը դիմավորում և հուլիսի 29-ին Երևան է ճանապարհում բանաստեղծին: Ինչ խոսք, սրտառուչ հանդիպումներով իր պես Մյասնիկյանի սպանությունից խոցված-որբացած-սփոփանքի ու սրտապնդման կարոտ շա՛տ ու շա՛տ մտավորական գործիչների, այդ շարքում Դեմիրճյանի, Մակինցյանի, Սուրխաթյանի... հետ համատեղ կամ առանձին-առանձին զրույցներով. մտքեր-տեղեկություններ փոխադարձելով, այլևայլ ծրագրեր կազմելով: Անկասկած լրտեսական սրված ծառայության աչք ու ականջով... ե՛րբ և ու՛մ հետ այցելեց Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչի շիրիմին...

Եվ սակայն, քննադատ-հրապարակախոսի գործունեության ամենահիշարժան էջերից մեկն էլ, անպայման, «Մի մանիֆեստի առթիվ» անդրադարձն է՝ Ազատ Վշտունու «Պրոլետգրողների միության Մոսկվայի ներկայացուցիչը պրոլետգրողների մասին» «Բաց նամակ Հայաստանի պրոլետգրողների միության» ինքնամեծար վերտառությամբ (իրոք որ «Մանիֆեստին») տպված ԽՀ, հուլիսի 19-ի համարում:

Հարենցի Մոսկվա հասնելուն պես՝ կես տարու չափ Մոսկվայում անցկացրած Վշտունին՝ հապշտապ հայտնվելով Երևանում, «մանիֆեստում» դառնում-փնովում էր նաև «Վիշկայի» էջերում Երզնկյանի ծավալած բանավեճը: Ինչպե՞ս միշտ «կուսակցական գծի» երդվյալ հավատարմատարի որոտմունքով, մանավանդ որ նոր էր հրատարակվել «Կուսակցության քաղաքականությունը գեղարվեստական գրականության ասպարեզում» ՌԿԿ(բ)ԿԿ որոշումը», որով ի շարս հրահանգվում էր նաև. «...պրոլետարիատը, մինչև իշխանություն գրավելը ձգտում էր կործանել տվյալ հասարակությունը, իսկ իր դիկտատուրայի շրջանում նա առաջին անգամ պլանի վրա է դնում խաղաղ կազմակերպչական աշխատանքը:

6. Պրոլետարիատը պահպանելով, ամրացնելով և շարունակ ընդարձակելով իր ղեկավարությունը, պետք է համապատասխան դիրք զրավի նաև իդեոլոգիական ճակատի մի շարք նոր մասերում: Դիալեկտիկական մատերիալիզմի պրոցեսն արդեն սկսել է անցնել բոլորովին նոր շրջաններ (կենդանաբանություն, հոգեբանություն և բնական գիտություններ ընդհանրապես): Գեղարվեստական գրականության ասպարեզում դիրքեր զրավելը, նույնպես, վաղ թե ուշ, պետք է փաստ դառնա¹³ և այլն. և ներքի ընթերցող, նման ու առավել նման անհեթեթություններ քաղելու համար...

Ուրեմն և էն գլխից այդ դիրքերը զրաված Վշտունին հոխորտում էր, թե համարձակվում են «Նապոստոլականի» կողքին ինչ-որ «չարենցյան» հոսանք ստեղծել. «Մաշալլա, — երգիծում է նա 1925-ի հունվարին, Մոսկվայում կայացած համամիութենական պրոլետգրողների խորհրդակցությունում, ուր ներկա էին 5000 բանթղթակիցների ներկայացուցիչներ, համարյա թե միաձայն ընդունվեց նապոստոլիցիների թեզիսներն ու ռեզոլյուցիան...

Իսկ Սուրեն Երզնկյանը ճգնում է պրոլետգրականության մեջ դեռ նախընթաց չունեցող մի նոր հոսանք ստեղծել:

Իսկ Սուրեն Երզնկյանը ցանկանում է Բաքվի պրոլետգրողներին մեկուսացնել ընդհանուր հոսանքից, չեզոքացնել և հեռու պահել համամիութենական պրոլետ գրականության ընդհանուր շարժումից:

¹³ «Պրավդայի» հուլիսի 1-ի համարից թարգմանված որոշումը՝ 1925, 5 հուլիսի:

Ի՞նչ խոսք, որ նրան չի հաջողվի, Ս. Երզնկյանի քաղաքականությունը գրականության խնդրում ծնված օրից մեռած է արդեն»¹⁴:

Է՛, ի՞նչ իմանար Վշտունու նման մեկը, որ իր «կուսակցական գիծն» է ծնված օրից առաջ մեռած...

Հիշարժան է, որ Վշտունու բաց նամակին կից գտնում ենք Սույնպիսի որոտմունքի մի նմուշ ևս. Սույն այդ խորհրդակցության հանձնարարած «Խ.Յ. պրոլետգրողների միության նախագահ Վ. Ալազանի և քարտուղար՝ Ն. Ջառյանի» ստորագրությամբ վավերացված «(Մեր պատասխանը»՝ ուղղված Գ. Մահարուն: Ճշմարիտ գրականության ծանր-դժվարին ընթացքների բնութագրման տեսակետից կարևոր վավերաթուղթ, որով մի կողմից ցուցադրվում է իսկական գրական մարդու վեհահոգի, լիարժեք վարքը, մյուսից ապաշնորհ բախտախնդիրների նկարագիրը՝ իրենց իսկ պիտակախառն որակում-հայիոյանքներով, տափակ բառ ու բանով. ԽՅ 152-ում Գ. Մահարին հարց է տալիս. «Ինչու՞ անջատվեցինք» (Խ.Յ. պրոլետգրողների միությունից՝ Ալ. Ջ.): Երիտասարդ «բանվորա-գյուղացիական» բանաստեղծը «մոռացել է», որ ինքը ոչ թե անջատված, այլ հեռացված է Խ. Յ.» պրոլետգրողների միությունից դեռ 1924թ. ամռանը:

Այդ մասին ժամանակին հայտարարված է. «Խ.Յ.»-ում ու հատուկ

¹⁴ Sic! – *ինչպես կարծագանքեին դասական կրթություն ստացած մեր լուսահոգի մտավորականները:*

Բայց դե՛, փաստացի Ազատ Վշտունին իր խոսքի տերն էր. մնում էր հավատարիմ իր՝ 1916-ին հրովարտակած այս շուտասեւեռկատիպ դավանանքին.

Դեպի՛...

...ես դուրս ելա համաշխարհեն

աներեր:

Կանցնիմ ահա քրքիջներու կամուրջեն,

Մենա՛կ, մենա՛կ կը սավառնիմ

դեպի վերեր,

Ալ, ծանծրացած մարդ սիրելու անուրջեն...

...Որքան կուգեք ինձ կանչեցեք

ես դարձի՛ր

ես չեմ դառնար, ալ ի գո՛ւր... (Մշակ, 1916, թիվ 78):

Տեղն է, ուրեմն, վկայակոչել ըստ Մարկոսի... Ժբ. 38-40... Զգուշացեք դպիրներեն, որոնք կ'ուզեն փառավոր հանդերձներով պտըտիլ և շուկաներուն մեջ բարեւներ կը փնտրին ու ժողովարաններուն մեջ առջինն աթոռները, և ընթրիքներու մեջ առաջին բազմոցները, որոնք որբևայրիներուն տուները կուտեն, ու մարդոց երևալու համար աղոթքը կ'երկարացնեն. ասոնք ավելի դատապարտութեան պիտի ընդունին...

արծանագրություն կա «Խ.Յ. պրոլետգրողների միության մատյանում»։ Ահա այն. «Խ.Յ. պրոլետարական գրողների միության ընդհանուր ժողովը միության շարքերից վտարում է Գ. Մահարուն որպես բուս-յակային ինտելիգենշչինայի ու բացարձակ ռեակցիոն տրամադրու-թյունների երգչի (նկատի ունենալով նրա «Տիտանիկ» կոչված բա-նաստեղծությունների ժողովածուն) և որպես միության անբարեխիղճ ու անդիստիպլինար անդամի»։

Էլ ուր մնաց «Ինչու՞ անջատվեցինք»-ը...

...Ինչու՞ համար, «որպեսզի մեր կատարած աշխատանքը չկապենք երևանի խմբի հետ»։ Ապա հաջորդում են մամն բնույթի տողեր. «...Գուրգեն Մահարին անվայել շողոքորթությամբ ցավ է հայտնում, որ Չարենցին պրոլետգրողները հալածում են։ Ավելորդ սրտացավություն։ Չարենցը մեզ հետ շատ մտերիմ հարաբերությունների մեջ է»։

Արդ դառնա՞նք Մահարու «Ինչու՞ անջատվեցինք»-ին, որը յուրատեսակ հայտ էր՝ Չարենցի Հայաստան գալու նախաշեմին, Լենինականում ստեղծված «Հոկտեմբեր» միության։ «Չմայած որ...», «Մի հետադարձ ակնարկ», «Ո՞վ է պրոլետգրողը» սրամիտ հարցադրում-բացատրական-հիմնավորումով հասնելով «Հոկտեմբերի» ստեղծմանը, — Մահարին գրում էր. «Ահա թե ինչու մենք գտանք, որ գրական մի նոր շարժում պիտի ստեղծել, առանց մազաչափ շեղվելու պրոլետարական հաստատուն գծից. ահա և այն, թե ինչու մենք պրոլետարական անվանական և այնքան ծռռված տրադիցիայից հրաժարվեցինք և մեզ կոչեցինք Հայ բանվոր և գյուղացի գրողների «Հոկտեմբեր» միություն»։

Հիշենք, որ «պրոլետարականը» քամահրանքով որակվում է «անվա-յել» և անտարակույս Չարենցի Փարիզից իրեն գրած նամակի մտայ-նությամբ, որը և հետևում է հաջորդ տողերից. «Երկու ամիս է, ինչ գոյություն ունի մեր միությունը. նա հայտարարել է, որ համագոր-ծակցում է ոչ միայն Աբովին ու Չարենցին, այլև մեր բոլոր բանվոր և գյուղացի թղթակիցներին. նա այդ կանի... մեր միության հրատա-րակչություններին խորհրդային մամուլն արժանի գնահատությունը տվեց. մեզ մնում է հետևել ընկ. Լենինի սլաոգամին-սովորել, սովորել, սովորել։ Սովորել ոչ միայն գրքերից, այլև կյանքից, մոտենալ մասսա-ներին, նոր կենցաղին, յուրացնել մարքսիզմը և Լենինիզմը և լինել պրոլետգրականության մեծ ամբողջի առողջ բջիջը»։

Եվ այս պարտադիր համեմունքի մթնոլորտում՝ հանուն Չարենցի հնչում են վերը «անվայել շողոքորթություն» համարված Մահարու

ազնիվ բողոքի ու ցասման տողերը. «Իր հիմնադրման օրից Երևանի խմբակը հալածեց Ե. Չարենցին, որի սայթաքումները «պրոլետգրողներ» արժեն... մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ նա կանգնում է պրոլետարական ուղիղ գծի վրա»¹⁵ (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.):

Իրոք, դժվար է պատկերացնել անգույալ մրցակցության այդպիսի դիսակալած մարմաջ ու մանրախնդրություն: Այսպես. քանի որ թերթի նույն այդ համարում, թերևս, հավասարակշռության համար, խմբագիր Ե. Չուբարը գետնեղել էր Չարենցի բալլադը «...Վաղիմիր Իլյիչի, մուժիկի, մի գույզ կոշիկի մասին», մի շաբաթ անց մրցակից Վշտունին էլ մատուցում է «Ռամ-ռոյը»:

Ե. Սուրենի «Մի մանիֆեստի առթիվը», ահա՛, այս ամենի խիզախ պատասխանն է՝ համանման սկզբունքային, հետադարձ հայացքով զարմանալի հարցադրումներով. «Այո՛, մասդոստովշչինան մեզ համար պարզապես ուռուցա-պրոլետարական հոսանք է, և մենք դեմ ենք նրան,

¹⁵ Ստացվել էր այնպես, որ այդ միջոցին՝ տգիտություններ, ցուցահանելով, Աբովը գրել էր Ն. Չարյանի դեմ. դրան Չարյանը պատասխանել էր հայիոյանքով: ԽՅ հուլիսի 12-ի համարում գետնեղված «Մի երկու խոսք նրանց մասին, ովքեր դժվար են ըմբռնում» խորագրով ծավալուն հոդվածով Աբովը կրկին համոզեց էր եկել ապացույցներով, այլև սույն հետզոթությամբ. «Միամիտման ավելորդ եմ համարում Ն.Ջ.-ի հոդվածի հայիոյականի մասին պատասխանելը, որովհետև հայիոյանքն անուշադրության է արժանի: Նույնպես անուշադրության պիտի թողնել Վ. Սնոդոքի հայիոյանքները, որ փոքրիկ ուղեղի արտահայտություն են:

Սրանով ես «ստիպաս» քննադատու վերջացած եմ համարում Մ. Դարբինյանի «հասուն» քննադատականի առթիվ սկսած վեճը, որ, դժբախտաբար, շնորհիվ իմ ընդդիմականների՝ սկզբունքային տեսակետից անցավ անձնական հայիոյանքի:

Ասելով իմ վերջին խոսքը՝ հետագայում նման հայիոյանքներին պատասխանելու պարտականությունից ինձ ազատ եմ համարում»:

Անհետաքրքիր չպիտի համարենք, որ Աբովի այս տողերի կողքին գետնեղված է Ն. Չարյանի «Ուր է Չայաստանի Պրոլետկուլտը» հայտագիրը, որով պահանջվում է շուտափույթ հրապիրել «...կուլտուրայի աշխատավորների համահայաստանյան կոնֆեդերաս» և «հիմք դնել Չայաստանի Պրոլետկուլտին»՝ միավորելով գրականություն, նկարչություն, երաժշտություն, թատրոն...

Որքան հայտնի է Աբովն ու Ն. Չարյանը մինչև վերջ էլ մնացին անհաշտ հակառակորդներ՝ մերտայալ Չարենցին ծերբակալելու պահանջով 1937-ին Մոսկվա դիմած լինելու մեղադրանքը՝ Գրողների միության ժողովում:

Ինչ վերաբերում է Սահարուն, Լյարելի է ենթադրել, Աբովին վկայակոչելիս առաջնորդվել է 1920-ի Չարենցի հայտնի գնահատականի տպավորությամբ և տեղյակ չի եղել նրա ու Չարենցի վերջնական պառակտմանը, քանի որ այդված էին «Ստալինոյարտի» օրինակները:

Այդ առումով հետաքրքիր է նաև Սահարու ինքնագրով Ս. Աղաբաբյանի թղթերում պաշտպանվող «Ինքնակենսագրականը» (գրված Սուրեն Աղաբաբյանի համար) և գետնեղված 2-րդ գրքի էջերում:

որովհետև գտնում ենք այն միանգամայն վնասակար լուրջ գրական հոսանքի համար, որպիսին համարում ենք պրոլետ-գրականությունը: Եվ ապա՝ «Անիրազեկությունը, եթե չասենք թերուսությունը, կարող է «մեղմացուցիչ դեպք հանցանաց» համարվել, բայց ոչ միշտ ու հավիտյան ներելի անգամ Ազատ Վշտունում, մանավանդ մոսկովյան ճամփորդությունից հետո»... Այս տողերին կից էլ գտնում ենք երգիծական համեմունք. «— պաժար խո չի ընկել. թող հիմա էլ ինքն իրան Չարենցից մեծ պրոլետարետ համարի. սպասենք տեսնենք՝ մի վերջը ինչ է դուրս գալիս...»: Իսկ ամենավերջում՝ դառնալով իր պաշտպանած գրական սկզբունքներին, ամփոփում է. «Պաշտպանել են այն իսկապես շատ սուր ու չորքոտ, որովհետև — դե՛ դա ճաշակի խնդիր է — և եւ շատ քիչ են հաշվի առնում Ազատ Վշտունու սովորությունները — չգիտեն բութ ու անտարբեր պաշտպանել կոմունիստական կուսակցության գիծը նույնիսկ արվեստի բնագավառում» (վերջին ընդգծումը՝ Ալ. Զ.):

Կոմ 1925-ի օգոստոսի 11-ի թվում տեղ գտած այս պատասխանը թվագրված է «Թիֆլիս, 26. VII.». ասել է թղթին է հանձնվել այն օրերին, երբ Մոսկվա-Երևան վերադարձի ճանապարհին բանաստեղծը կարճ ժամանակով դադար է առել Թիֆլիսում: Ուրեմն և ոչ մի կասկած, որ այն արժանացել է Չարենցի լիաշունչ հավանությանը, այլև լրացում-սրացումներին՝ ներառյալ վերջին տողը: Այլև հանգամանորեն տեղյակ է եղել Կոմ օգոստոսի 18-ի համարում հրապարակված Երզնկյանի «Պատմա-ուսումնասիրական նյութեր (Ընկ. Կարինյանի և Ս. Խանոյանի հոդվածների առիթով)» խորագիրը կրող ծավալուն հոդվածին: Մի տեսակ գովեստախառն հոլովումներով սկզբունքային առարկություն Արտ. Կարինյանին, որն իր երկդիմի հուշերում՝ ինքնահատուկ իրավաբանական քննաքննելով հավաստում էր, թե Մյասնիկյանը գործունեության սկզբում պատկանելիս է եղել *երկու կուսակցության*: Այդ ժամանակից էլ ընթացք է առնում այն մտայնությունը, որով մինչև վերջերս Մյասնիկյանը որակվում էր մամր-բուրժուական սպեցիֆիկյան ազգայնական. և նույն այս քաղաքական մեղադրանքով՝ անգամ իսկ 60-ական թվականների սկզբներին այսպանվում էր Չարենցի ստեղծած «Նոյեմբեր» միությունը:

Առանց Ե. Սուրենի մշակութային կյանքը Բաքվում...

«Կապկազի» բեմադրությունը

Չարենցի հետ հանդիպումների միջոցին, թերևս նրա խորհրդով, Երզնկյանն արդեն հաստատվել էր Թիֆլիսում. սկսած գործը թողնելով Բաքվի սակավաթիվ մտավորականներին: Հիմնականում Սերո Մանուցյան¹⁶, Լևոն Երենյան, Վարսենիկ Աղասյան, որոնք և շարունակում են Չարենցի պաշտպանությունը՝ «նավթաշխարհի պողեւագրողների» աջակցությամբ: Հիշարժան է սեպտեմբերի 18-ին կազմակերպված «Կապկազի» գրական դիսպուտը. զենկուցող Վ. Աղասյան, որը գտնում է, թե թանաչան՝ «...մի հուջող ծաղրանկար է, որի մեջ ցայտուն կերպով ցուցադրվում է ... դաշնակցության, մենշևիկյան և մուսաֆաթական կուսակցությունների քաղաքական տրագիկոմեդիան օտարերկրյա իմպերիալիստների կրոնկի տակ»¹⁷. ըստ այդմ հավաստելով թանաչայի բեմադրության արդիականությունը, որը և պաշտպանում են շատերը, այդ թվում Արֆո (հետագայում գրականագետ Արփո Պետրոսյան) և Հարություն Թուրշյանը: Սեպտեմբերի 24-ին էլ Կոմ արժանավայել ձևավորումով արտատպում է «Նոյեմբեր» միության «Դեկլարացիան»¹⁸:

Հոկտեմբերի 24-ին արդեն Կոմ ազդարարել էր «Կապկազի» մոտակա ներկայացման իրողությունը: Հետաքրքիր ազդեցով, որոնցով նաև

¹⁶ Կոմ և «Վիշկայի» էջերում տպագրված այդօրինակ փորձերի նյութով գրված Ս. Մանուցյանի «Նավթաշխարհի պողեւագրողները» ծավալուն հոդվածը տե՛ս Կոմ, 1925, 1,2 սեպտ.:

¹⁷ Վ. Աղասյանի մտաբերումը տե՛ս ԴեՉմ, 2, 53:

¹⁸ Խղճի պարտք են համարում ավելացնելու. այդ ամիսներին Կոմ պարբերաբար Ասատուր Վերկարն ստորագրությամբ տպվում էին հետագայում գրականագետ Ասատուր Ասատրյանի չափածո թղթվանքները (Լենինականից): Միակը գրական աշխարհից, որ հայտնի 20-րդ համագումարից հետո Գրականության ինստիտուտում չնչափեղծ խոստովանեց 37-ի մեղքերը՝ ասել է գրած մեղադրանքները Չարենցի կողմնակիցների, մասնավորապես Խաչիկ Դաշտենցի դեմ (ժամանակակիցների միահանուր վկայությամբ՝ գրել էր Հր. Քոչարի հրահրումով, որը իր քննակալն էր): Խոստովանեց և շատ շուտով նույն տառապանքից էլ վախճանվեց, թողնելով այս գրքի նախորդ էջերում վկայակոչված փաստալի ծավալուն հոդվածը՝ նվիրված Չարենցի արտասահմանյան ուղևորությանը: Գրականագիտության մակերեսային լրագրայնացման մթնոլորտում նա այն սակավաթիվ բարեխիղճներից էր, որ զբաղվում էր բանասիրությամբ: Հոդվածը դրա վկայությունն է, յուրօրինակ քալության ապացույց:

փաստվում է, թե հայ բանվորներով, ամեն կարգի ծառայողներով, մասնագետներով նախաշխարհը բեռնավորելուն զուգընթաց՝ թուրք-ազերիների մայրաքաղաքում ինչպես էին ոտնահարվում-սահմանափակվում հայության ազգային-մշակութային իրավունքները:

«Թուրքական պետական թատրոն (Բուենյաթ-գադեի անվան) Պետական հայկական դրամա 1925-ի հոկտեմբերի 25- և 28-ին Ե. Չարենց Կապկազ թամաշա 2 գործ. գլխավոր դերում. *Ղարու-կովկասյան ծաղրածու – Վ. Փափազյան. Մուսաֆաթ - Թուփչիբաշև - Լ. Ալավերդյան, Սոց-դենոկրատ - Գեգեկչորի - Մ. Չարությունյան, Դաշմակ - Կարճիկյան - Մ. Սաֆարյան*»:

Ա. Արմենյանի բեմադրությամբ այդ երկու ներկայացումից հետո, Վ. Փափազյանի մասնակցությամբ ներկայացվում է «Հանլետ», «Դոն ժուան», ապա «Օթելլո», իհարկե, նույն թատրոնում և ամեն անգամ լեւի-լեցուն դահլիճով: Ապա հոկտեմբերի 30-ին թատրոնի ծագմանը նվիրված (Հին հունականից սկսած) դասախոսությունից հետո՝ այս անգամ էլ... Վրացական թատրոնի դահլիճում, – Փափազյանը թողնում է Բաքում:

Թամաշայի ներկայացումների անմիջական տպավորությամբ Ս. Մանուցյանը՝ «Կապկազը» գնահատելով որպես «մի վերին աստիճանի տաղանդավոր գործ», «մի ամբողջական գործ էր» համարում և բեմադրությունը. «...դինամիկայի, կոնստրուկցիայի և առհասարակ դերասանական ուժերի ստեղծագործական թափի տեսակետից». հավաստելով նաև, որ ներկայացումը՝ «...խոշոր ընդունելություն է գտել բանվորական մասսաների շրջանում՝ որպես սեփական հաղթանակների կենդանի դրվագ, և այդ տեսակետից, թե հեղինակը, և թե՛ պետական դրաման իրենց նպատակին հասած կարելի է համարել»¹⁹:

Կարճ ժամանակից Կոմ էջերում «Կապկազ-թամաշա» վերնագրով հանդես է գալիս Ե. Սուրենը՝ սերունդներին թողնելով իր ու Չարենցի փոխհարաբերություններին վերաբերող այսպիսի մանրամասներ. «...Դժբախտաբար, ես չկարողացա ներկա լինել «Կապկազ-թամաշային» և կուշտ ծիծաղել Բաքվի ընկերների հետ, *թեև ես ու Չարենցը իրար խոսք տվինք մի քանի օրով ընկնել Բաքու*: Բայց չափազանց հոգնած լինելով, բայց չափազանց էլ ծիծաղելու ցամաքություն ունեի: Եվ վճռեցի առանց Բաքու մեկնելու, այնուամենայնիվ «Կսապկազ-թամաշան» լսել ու տեսնել:

¹⁹ Կոմ. 1925. 28 հոկտ.:

Եվ պարզապես նստեցի թերթելու Դաշնակցության օրգանները...»:

Այնուհետև նա զարմանք է հայտնում, թե ինչպես է որ՝ «Թիֆլիսի Դայարտան» խումբը իր մեջ ուժ չի գտնում դեռևս դնելու Չարենցի պիեսը: Իսկ օրագրեր թերթելուց ստացվում է Դաշնակցության մամուլի դեմ գրված ֆելիետոնաման մի բան»:²⁰

* * *

Թերևս այսքանով բավարարվելով, փորձենք ապացուցել, ինչպես երգնկյանի, այնպես էլ բանաստեղծի մյուս համախոհ-աջակիցների՝ հանուն Չարենցի մղած պայքարը իրականում ընդհատակյա խորքերում բուխանդակում էր համազգային կենսական-օրինական շահախնդրություն. քաղաքական-տնտեսական, հոգևոր-բարոյական մտահոգություններ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջերին միջազգային աստյաններում հայ ժողովրդին և ժամանակի կառավարող կուսակցությանը՝ Դաշնակցությանը ագրեսոր հռչակելով, հայրենիքը մկրատելով-մկրատելուց հետո էլ՝ հավատարիմ ստալինյան դիկտատուրա+Մուստաֆա-Քեմալ դաշինքին պետական մակարդակով, լայն ճակատով օրինականացվում էր հայահալած նույն քաղաքականությունը: Տնտեսական ոտնահարումների կողքին, ջարդված-բզկտված հայությանը վերագրվում էին նվաճողական նկրտումներ, ազգամոլություն ու այլատյացություն: «Կապկազ-թամաշան» բացահայտորեն մատնացույց էր անում իրական ազգայնամոլ-ազգահալած-այլատյացների: Ըստ այդմ բնական շահախնդրությամբ Չարենցի ու Մյասնիկյանի կողքին Ռ. Սիմոնով, Վ. Փափազյան, Դ. Դեմիրճյան, Ռ. Մելիքյան, Ա. Արմենյան, Վ. Թոթովենց, Մազմանյան եղբայրներ, Զ. Սուրխաթյան, Ս. Երզնկյան, Ա. Մանուցյան... և ուրիշներ փորձում էին ճեղքել ճակատը և «Կապկազի» բեմադրությամբ ճշմարիտ ու արդար խոսք ասել զոհե «*դասակարգային-պրոլետարական*» գաղափարաբանությամբ սնվող սեփական ժողովրդական զանգվածներին:

Նույն քաղաքականության ծնունդ էր և հայ ժողովրդի առավել ճանաչված գրականության ու արվեստի գործիչներին, մահից հետո նաև Մյասնիկյանին, — ուղեկցող «մամր-բուրժուական» հորջորջումը. պարզապես ուղղակի կամուրջ այդպիսիների ու ժամանակի մարքսլենինյան դավանաբանական դրվածքով մամր բուրժուական կուսակ-

²⁰ Կոմ, 1925, 16 նոյեմբ.:

ցություն համարվող Դաշնակցության միջև Ուստի և ուզածդ դեպքում, ինչպես Չարենցի, Սարյանի կամ Թամանյանի... հետ, հեշտ էր նրանց ևս սաստել-լռեցնել մանր-բուրժուական-մացիոնալիստական պիտակով:

Հետագայում էլ, ինչպես հայտնի է, ամենավերին հրահանգով 30-60-ական թվականներին Դաշնակցությունն արդեն համարվում էր բուրժուական. և կոմունիստական կուսակցության գծից շեղվողներն արդեն, ինչպես Չարենցը «Գիրք ճանապարհի» տարիներին, – համարվում էին բուրժուական մացիոնալիստներ²¹: Հասկանալի է, սեփական հայրենիքի տնտեսապես զարգացած՝ գործարան-ֆաբրիկաներով, մշակվող համքահորերով, քաղմահարկ կառույցներով քաղաքներ ու գյուղեր, լուսավոր, շենշող մայրաքաղաք, պատմական հայրենիքի տարածք... Ժառանգությունն թողած հարստության համար... Երանի՜ չեք...

Հասկանալի է այս կենսական պաշտպանական համգամանքով էլ՝ ի արմատական տարբերություն մայրաքաղաքի կոմունիստների, – պայմանավորված-թելադրված էր Չարենցի, ինչպես և Երզնկյանի, Մյասնիկյանի և մյասնիկյանական մյուսների, – հանդես գալը Դաշնակցության դեմ: Ըստ ամենայնի նենգամիտ ծրագրով հայրենիքից արտաքսված Դաշնակցական գործիչների և երկրի 20-ական թվականների դեկավար շրջանների, առավել ևս առաջավոր մտավորականության միջև գործի դրված, ասես ինքնագործ, հրեշավոր ծուղակ, որի զոհերը պարզ է թե մեծապես ուժեր էին՝ քանի՜-քանի՜ հարյուր հազարավորներ, այդ թվում երևելի մտավորականների հերթականությամբ: Տեղն է ուրեմն վեհաստին հիշել Վ. Նավասարդյանի՝ Արտ. Դալլիբյանին հասցեագրած տողերը, թե «Երկրից եկած մեկ հոգևորականի միջոցով իմ սիրելի Գյուտ եպիսկոպոսը (Խառնակ Տեր-Ղազարյան, Պեսիմիստ) խնդրում է մեզնից, որ իրենց խնայելով՝ բոլշևիկների դեմ քիչ գրենք: Խեղճ մարդիկ...»²²:

²¹ 60-ական թվականների վերջերին պատմաբան Աշոտ Դովհաննիսյանն իր մահասիրած «կոնցեպցիոն» շոտեցումով առանձին աշխատությանը հանդես եկավ Դաշնակցության մանրբուրժուական պատկանելության հիմնավորումով, և սակայն, այն մնաց անտիպ: Մինչդեռ Ա. Կարինյանի գրչով արդեն իսկ 20-ականի այդ օրերին Դաշնակցությունը համարվում էր բուրժուական կուսակցություն (հասկանալի է խոշոր և մացիոնալիստական):

²² Հայրենիք, 1963, թիվ 5, էջ 8, 9:

Այս, հենց այս տրամաբանությամբ էլ Դաշնակցությանը պատկանող-
չպատկանող վեհ, ազնիվ, մտածող կամ հասուն վտարանդիները, այդ
շարքում Շանթ, Աղբալյան, Զ. Քաջազունի, Գարեգին Նժդեհ, Ա.
Խատիսյան, բժ. Զամո Օհանջանյան... ինչպես և արևմտահայ ու
սփյուռքի գործիչներից Ա. Չոպանյան, Վ. Թեքեյան, Շ. Շահնուր, Լ.
Սյուրմեյան, Զ. Սիրունի... և շատ ուրիշներ, – հասկանալով կացու-
թյունը, քարեր չէին նետում կամ սակավ դեպքերում էին նետում
հայրենիքի կողմը... հակառակ եռանդունների... վատթարագույնը՝
հատուկ ծառայության հանձնառուների ծայնափող դարձածները...

* * *

Սույն հանգույցով էլ, ըստ երևոյթին, հիմնականում, կարելի է
վերջավորել Սուրեն Երզնկյանին և 20-ական թթ. վերաբերող էջերը,
ավելացնելով, հանուն Չարենցի համառ-անձնուրաց պայքարի զինվո-
րագրված Սուրեն Երզնկյանը 20-30-ական թվականների սկիզբին
երախտավոր գործիչ Արամայիս Երզնկյանի զարմից էր, 20-ականի
չեմին ավերված, սովի ճիրամներում հոշուտվող մեր ժողովրդի արդար,
գործինաց հողժողկոմը՝²³ 1925-ի նույն այդ ամիսներին էլ զխափորում
էր կենսական մեկ այլ ոլորտ. մախապատրաստում էր Նանսենի
հանձնախմբին ներկայացվելիք Հայաստանի՝ սպասելիքներն ասենք,

²³ «Հատուկ վագոնով», ասել է՝ մայառակով, ներկա գտնվելով 1922-ի նոյեմբերի
16-22-ը տևած Հայաստանի գյուղատնտեսական առաջին համագումարին Ա.
Շահինյանը հիսցական տողերով է՝ դառնում հողժողկոմ Երզնկյանի զործունեու-
թյանը, արձանագրելով հայ ժողովրդի այսպիսի նկարագիր. «...հազիվ թե մեկը,
մասնավորապես գաղթավայրերի հայերից, կարողանար պատկերացնել նաև հասար-
քական զսպվածությունը, կամ, եթե կուզեն, հայ գյուղացու դաստիարակվածությանը
բնույթը: Համագումարում էլ, միայն, որ, ասես, Ամերիկա հայտնագործվեց. մայրում
էինք մենք այդ հրաշքներից-հրաշքին. – խոսող, բանավիճող, հանգիստ, իր շահերը
գիտակցող, սոցիալապես դաստիարակված ռանչպար-հային, որ եկել էր խուլ մի
գյուղից որտեղ քնույ՝ էր իր անասունների կողքին նույն հյուղակույմ: Երբ ես
զարմանում էի արտաքինապես վայրենու մանավոր այս ասիացու հասարակակցում
գիտակցության անսովորության վրա. ինձ ասացին, որ հայ գյուղացին վաղուց և
անհամեմատ մեծ չափով է սովոր ընտրական սկզբունքին, դիալեկտիկային, գյու-
ղատնտեսական խնդիրների կոլեկտիվ քննարկմանը, քան որոս գյուղացիությունը».
Մ. Սոսնյան, «Армения сельскохозяйственная», М.-Пг., 1923, 26.

Քաղված տողերը Հահինյանի առաջաբանից են, որին հաջորդում են համագու-
մարի արձանագրությունները. հասկանալի է հազեցած Ա. Երզնկյանի գյուղատնտե-
սական մախատեսումներով:

թե հանգամանքները: Ըստ այդմ հանձնախմբի Երևան այցելած օրերին (հուլիսի 5-9) ԽՉ տեղեկացնում էր. «Նանսենը հետաքրքրվում է աշխատանքների տևողության (ոռոգման և այլն՝ Ալ. Զ.), բանվորական ձեռքերի քանակով և էլեկտրաֆիկացիայի վերաբերյալ խնդիրներով. ընկեր Երզնկյանը հայտնում էր, որ «կառավարությունը հետազայում ևս պատրաստ է տրամադրել Նանսենի հանձնաժողովին բոլոր անհրաժեշտ նյութերը»²⁴:

Արդյունքում արդեն Նանսենը պետք է արձանագրեր. «Հագիվ հասցրած դուրս եկած համաշխարհային պատմության մեջ չտեսնված աղետից, ձեր ժողովուրդը սկսեց տնկել ծառեր, կառուցել ջրանցքներ ու հիդրոկայաններ: Իր հազարամյա պատմությանը ու մշակույթով, իր անօրինակ արիությանը և արտասովոր եռանդով ու աշխատասիրությանը ձեր ժողովուրդը ոտքի կկանգնի և վերստին կվերաշինի իր երկիրը»²⁵:

Օրեր անց հուլիսի 17-ին Մոսկվա հասնելուն պես արդեն հայ ժողովրդի սրբազնագույն բարեկամը մոսկովյան թղթակցին պետք է հաղորդեր. «ԽՍՀՄ գալուս նպատակն է՝ հնարավորություն ստեղծել, որպեսզի Հայաստանում, Թուրքիայում և ուրիշ երկրներում գտնվող փախստական հայերը կարողանան վերադառնալ հայրենիք: Իմ ճանապարհորդությունը դրական արդյունք տվեց, միանգամայն պարզելով Անդրկովկասի շատ շրջանների ոռոգման աշխատանքների պայմանների ու փախստական մասսաներին այստեղ փոխադրելու հնարավորությունները: Ես Մոսկվա եմ եկել տեղերում ընդունված որոշումները հաստատել տալու համար»²⁶:

Հետագայում ևս Արամայիս Երզնկյանը մատուցում է նույնպիսի պատմականորեն կենսական ծառայություններ հայրենիքին, ներառյալ բոլոր միջոցներով Ալ. Թամանյանին ընդառաջել-աջակցելը²⁷ ծաղր ու ծանակի, վիրավորանքների, ձախերի համապատասխան «վարձախատույցով»... իսկ ամենավերջում էլ, բնականաբար, «խորհրդային օրինապահությանը» ողբերգական վախճան 1938-ին:

²⁴ ԽՉ, 1925, 7 հուլիսի:

²⁵ Քաղված է ՆսՅ Нансен — Хейер, Книга об отце и родине. 1972, Л., с. 413.

²⁶ ԽՉ, 1925, 19 հունիսի:

²⁷ Ասել կուզի, Ալ. Թամանյանի անմահ հիշատակին նվիրված Հարենցի «Մահվան տեսիլից» (1935), որ «Պոեզոգուռնայում» (1922) երազվող Երևանյան տեսիլի շարունակությունն է, - մեծ բաժին է հասնում և Արամայիս Երզնկյանին:

Այսպիսին է 1898-ից ՌՄԴԿ անդամ, 1903-ից մենշևիկյան թևի, հետագայում էսեռական թեքումով կուսակցապատկան՝ ավագ Երզնկյանի բախտի տարբերակը:

Հավելված. Մ. Երզնկյանի հետագա գործունեությունը՝ ըստ Ա. Չոպանյանին գրած նամակների

Տարբերությունն էլ այսպիսին է. մինչև 1925-ը բոլշևիկյան կուսակցությանը պատկանող, Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի սահմանադրության առաջին թարգմանիչ-հրատարակիչ Սուրեն Երզնկյանի պարագայում, որն, ասես, այդ ժամանակամիջոցում միանգամից չքանում է ասպարեզից: Իսկ հետաքրքրվելիս սովորաբար ժամանակակիցների պատասխանը լինում էր այն, թե առավելապես Լորելի գրական անունով հայտնի Սուրեն Երզնկյանը տարիներ առաջ անցել է Ֆինլանդիա: Հավաստի ոչ մի հետք, մինչև որ Արշակ Չոպանյանի արխիվում 1980-ի հուլիսին անսպասելիորեն աչքիս ընկավ Լորելի անուն-ազգանունը:

Լորելիի նամակագրությունից հետևում է, որ երկրորդ համաշխարհայինից հետո անցել է Շվեդիա, հաստատվել *Ուպսալայում* (շվեդուհի կնոջ հետ միասին):

Չոպանյանի ֆոնդում պահպանվող «5 հունիսի, 1948, Ուպսալա» տարեթվով առաջին իսկ նամակը ներթափանցված է Չոպանյանին Նոբելյան մրցանակի ներկայացնելու մտահոգությամբ: Պարզվում է, որ այդ նպատակով կապեր է հաստատել տեղի համալսարանի պրոֆեսորների, հատկապես արևելագետ, իրանագետ, նաև հայագետ Հենրիկ Նիվբերգի հետ, որը, լյարդալով Չոպանյանի «Նահապետ Քուչակի դիվանը», սիրահարված է հայոց բանաստեղծությանը: Կարելի է, ուրեմն, սպասել նաև, որ «Նիվբերգի հայասիրությունը կհանգեցնի հայագիտական ամբիոն ստեղծելուն Ուպսալայի համալսարանում». ավելին, *եվրոպական հետպատերազմյան քաղաքակրթությունը փոքր երկրներից բերում է իրավական համալրումներ*, ուրեմն և կարելի է ակնկալել՝ «...ունենալու շվեդական օգնությունը նաև բոլոր կարևոր խնդիրներում» (ընդգծ՝ Ալ. Չ.):

Ինչ և ինչպիսի տարբեր-տարբեր հայրցերի էլ որ անդրադարձել է

այնուհետև, սա է Լորելլի 10-ից ավելի նամակների առանցքների առանցքը, որը «25.9.1948» թվակիր նամակում հրովարտակում է սույն տողերով. «...Ես միանգամայն անկախ մարդ եմ և ոչ ոքից ոչ մի ակնկալություն չունեմ: Ես ուզում եմ ամենաշահախնդիր կերպով՝ իմ ուժերիս չափ և թեև հեռու հայրենիքից՝ օգտակար լինել մերոնց, ծառայել հայ ժողովրդի շահերին»: Այդու հիշարժան է՝ հաջորդ նամակներում «ամենաշահախնդրությունը» արդեն տարածվում-ընդգրկում է առհասարակ Սկանդինավյան բոլոր երկրները, որի մարգարեական պտուղները մեծ երկրաշարժի օրերից առ ղարաբաղյան շարժում և Հայոց համազգային շարժում հանում անկախության՝ հայ ժողովուրդը տեսնում և մշտապես ստանում է առ այսօր:

Ըստ այդմ բնորոշ է նաև, որ պրոֆ. Նիվերգին շուտով գումարվում է «Rosarie»-ն՝ այսինքն «Վարդենիք Հայաստանին» (1-3, 1918-1929, Փարիզ) շվեդերեն թարգմանելու գործին Ստրինբերգի «շարունակող, նրան հավասար» «ամեն բանաստեղծ» Պեր Լագերկվիստին ներգրավելու մտահոգությունը. քանի որ պատճառաբանում է նամակագիրը, – ինչպես՝ «...Իմ հայեցակետս Նոբելյան գրական մրցանակի մասին ես արտահայտել եմ Արևմուտքի (NN 86 և 87) հողվածունս և գտնում եմ հասունացած արդեն թե՛ հայ մորագույն գրականությունը և թե նրա ներկայացուցիչը բարոյական իրավունք ունեն այդ Նոբելյան մրցանակի վրա»²⁸:

Նույնպիսի կենսական շահախնդրություն ենք տեսնում Նորայր Բյուզանդացուն առնչվող հարցերում. արձագանքելով թե՛ «Մանավանդ որ Շվեդիան այսօր տրամադրում է Նորայր Բյուզանդացու հայագիտական ամձնական գրադարանը (ձեռագրերով հանդերձ) հանձնել հայությանը, ուրեմն և ինքը հետամուտ է նաև, որ այն հանձնվի «Նուպարյան մատենադարանին կամ Մելգոնյան ֆոնդին» և ոչ թե ինչ-որ անհատի:

²⁸ ԳԱԹ Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, 1, թիվ 2871 և 2870:

Այդ նպատակով Լորելլին Չոպանյանին հորդորում է 1948-ի ամռանը Փարիզում կայանալիք արևելագետների և լեզվաբանների համագումարների մասնակից շվեդ և սկանդինավյան մյուս իրավիրյալների պատվին տալ թեկուզ շատ հասարակ թեյասեղան, որը, սակայն, ծախողվում է:

Ինչպես և պետք էր սպասել Նոբելյան մրցանակաբաշխության հերթը հայոց գրականությանը և Չոպանյանին չի հասնում. ինչպես և հայտնում է Լորելլին 1948-ի Նոբելյանը վիճակվում է ամզվիագիր Թոմաս Էլիոտին, իսկ 1951-ին Նոբելյան մրցանակ է արժանանում հենց ինքը՝ Պեր Լագերկվիստը:

Այս առիթով հիշատակվում է ինչ-որ Բասմաջյան, որը «ավանս է տալիս աղքատներին տոկոսով»: Այս կապակցությամբ էլ Լորելին գարմանք է հայտնում, թե 1915 դեկտեմբերի 25/26-ին վախճանված, ասել է՝ Մեծ եղեռնին արդեն տեղյակ Բյուզանդացին ինչու՞ չպետք է կտակեր իր հարստությունը հայ որբերին²⁹։ Իմանալով նաև Շվեդիայի տնտեսական բարեկեցիկ վիճակը, որի ընթացքներով 1947-ից՝ «...*շվեդ ամեն մանուկ իր ծննդյան առաջին օրվանից մինչև 16 տարե-*

²⁹ ԳՂԱՍ Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, 1, թիվ 2857:

Յետաքրքիր է. ազգակցական կապ չկա՞ տալ և նկարների հավաքածուի փարիզահայ տեր Կարիկ Պասմաջյանի միջև: Պարզվեց՝ կա: Ուրեմն լրացնենք: Կ. Պասմաջյանին իմ ամուսնու հետ հանդիպել-ժամոթացել են 1971-ի մայիսին Պ. Սևակի տանը: Պարզվեց՝ զնալ-զալ ուներ: Այս անգամ էլ եկել էր խնդրելու միջնորդել հայ գրականություն քննություն ընդունող Յրանտ Թամրազյանին: Սիրով ստանձնեց ամուսինս՝ Գարիկ Յովհաննիսյանը:

Մնացինք շատ երկար. խոսակցությունը պատվում էր Փարիզում թերթ հրատարակելու իր մտադրության շուրջը. Պարույրը ոգևորված խրախուսում էր. գրականն էլ Տոլստոյն էր՝ Պարույրի ծավալումներով: Այնպես որ, իզուր չէ՝ նշանավոր էղվարդ Յովհաննիսյանը իր գիրքը խոգազրել «Դոստոևսկի, Տոլստոյ, Սևակ»:

Սևակի մահից հետո Երևան այցելած Պասմաջյանին հանդիպել են գրողների հեթոտական համագումարում. մոտեցել-հիշեցրել-ներկայացել է՝ ասելով, թե՝ «այդ օրվա խոսակցությունից ոչինչ չեմ հիշում» (տառաջիկ), - և շտապ հեռացել:

Եվ հանկարծ 90-ականի շենին տպագրվում է Վահագն Ղալթյանի մահախոսականը:

Բոլորովին վերջերս էլ նորօրյա «168 ժամ» շաբաթաթերթում ««Լուր Կարիկ Պասմաջյանից» վերնագրով կարդում ենք. «Նաիրի հրատարակչությունը տպագրել է սփյուռքահայ Կարիկ Պասմաջյանի «Անավարտ խաղ» ժողովածուն... բանաստեղծը նաև շատ քաղաքականությունների հեղինակ է: 1980-ին նա Փարիզում հրատարակել է իր հայերեն բանաստեղծությունների հատընտիրը... «Անավարտ խաղ»... 1989 թվականի հունիսի 29-ին Մոսկվայում, չպարզված հանգամանքներում անհետացել է Կարիկ Պասմաջյանը, և նրա մասին մինչև օրս ոչ մի տեղեկություն չկա: Կարիկ Պասմաջյանը հայ հասարակությանը հայտնի էր որպես մեծ արվեստասեր. նա ուներ ռուս, հայ և այլազգի նկարիչների ստեղծագործությունների ընտիր հավաքածու: Իսկ Փարիզում երկար տարիներ գործում էր Պասմաջյանի հայտնի ցուցասրահը, որը Կարիկի անհետացումից հետո աշխատեցնում էր քույրը: Այժմ չի գործում: Այս գիրքը երևույթ է նաև այնքանով, որ Կարիկի անհետացման առեղծվածից հետո սա միակ «լուրն» է նրանից»: (Ընդգծ՝ Ալ. Զ.):

Սիանգամայն հավանական է, որ Պասմաջյանների սեփականությունն է դարձել (և կա՞) Չայր Ալիշանի աշակերտներից Նորայր Բյուզանդացու հայագիտական ամենական գրադարանը: Տես՝ Ալ. Զաքարյան, Գրականության և պատմության ընթացքները, 1989, էջ 538-540. 168 ժամ, 2004, սեպտեմբեր 16-22:

Չիչենք և. հիսունական թթ. Վ. Սարոյանի հարցազրույցը Փարիզում:

կանը (լրացումը) ստանում է 240 քրոն (160 դոլար) տարեկան թոշակ, – լինի այդ երեխան կարիքավոր, թե միլիոնատերի զավակ»:

Նույն առումով փաստարկվում է և հայ՝ ինչպես և արևելահայ «մեծ ու փոքր գրողների» անապահով կյանքը՝ «...Դորպատյանների պլեադայից – ու նրա մվիրական պարագլուխ Խաչ Աբովյանից մինչև Չարենց (խեղճ եղիշե, որ շարունակ գրպանը դատարկ, քանի՜-քանի՜ անգամ դիմած է ավանս տալ իրեն)»³⁰:

Այս միակ անգամն է, որ նամակներում հիշատակվում-հուշարկվում է Չարենցը, և, սակայն, կասկած չի կարող լինել, որ նամակագիրը քաջատեղյակ էր ինչպես Չոպանյանի վերաբերմունքին բանաստեղծի հանդեպ, այնպես էլ հակառակը: 1923-24-ի ամռան տևական միջոցին և ապա 1925-ի արտասահմանից վերադարձի հուլիսյան օրերի թիֆլիսյան ամենօրյա խոսք ու զրույցից, որոնցում անկարելի է թե հիմնավորապես շոշափված չլինի Չոպանյանը՝ իր հայրենասիրական, գրական-մշակութային ազնիվ վարքով ու կողմնորոշումներով:

Անտարակույս բազմիցս խոսք է եղել և Մակինցյանի հետ մշտական զրույցներում: Պարզ է, այս դեպքում ևս համախոհության մույնպիսի ոգով, ինչպիսին հետևում է Կ. Պոլսից Չոպանյանին հասցեագրած ստորև ներկայացվող նամակներից. 1923, 2 VIII թվակիր նամակում Մակինցյանը հայտնում էր. «...ստացել եմ եղիշե Չարենցի Մոսկվայում լույս ընծայած (22թ.) երկերի ժողովածուն: Երկու հատոր է: Ուզում եմ մի փոքրիկ ժողովածու հրատարակել այստեղ – Չարենցի ընտիր երկերից: Օգտագործելուց հետո երկհատոր Մոսկվայի հրատարակչությունը կուղարկեմ Ձեզ... Այս օրերս լույս կտեսնեն Տերյանի 2 և 3 հատորները, որ անմիջապես կուղարկեմ Ձեզ...»:

Հաջորդը՝ 14, II, 1924 տարեթվով Մակինցյանի նամակը՝ գրված այն օրերին, երբ պատրաստվում էր վերադառնալ Թիֆլիս, – վերաբերում է Տերյանին. «Տպագրվեց Կ. Տերյանի 1-ին հատորը, որը կազմատմից դուրս գա թե չէ - անմիջապես կուղարկեմ ձեզ համար...»

Կենսագրականի մեջ աշխատել եմ կարելույն չափ զուսպ և վարագուրել «Ես»-ս: Թող ապագայում, երբ ես լույս կընծայեմ պոետի ժամանակագրությունը (շատ հետաքրքրական) և նրա կյանքի վերա-

³⁰ ԳԱԹ Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, 1, թիվ 2867:

քերյալ փաստաթղթերը – *թող այն պահին գրվի իսկական կենսագրականը և սա կնկատվի որպես մի ականատեսի վկայություն*»³¹:

Ակներես է. Չոպանյանը նկատվում է Մակինցյանի (և ոչ միայն նրա) համախոհը Վ. Տերյանի հատկապես 1917-1919թթ. քաղաքացիական-հայրենասիրական վարքի գնահատության հարցերում: Հասկանալի է, մի կողմից Ղազնակցության որոշ գործիչների, մյուսից՝ կոմունիստ Գ. Հայկունու աշիրաթի և այլ գործակալների ունեցությունների խաչռուղիներում, որը և ենթաբնագիրն է քաղված տողերի: Ենթաբնագիրն է և Բաքվի Կոմ տպագրված Մակինցյանի վերը հիշատակված այն հոդվածի, որում, դժբախտաբար, Տերյանի այդ «շատ հետաքրքրական» նամակագրությունից տեղ են գտել սոսկ սակավաթիվ տողեր: Այդուհանդերձ, միջնորդված, թե ուղղակի առնչակցությամբ որոշակիորեն գործ ունենք Տերյանից - Մյասնիկյան - Մակինցյան - Չարենց - Չոպանյան - Ե. Սուրեն - Լորելլի... հոգևոր մի դաշնության հետ, որը քննության առարկա վերջինիս նամակներում արտահայտվել է առանց չափազանցության էական-երկրորդական բոլոր հարցադրումներով:

Նախ 20-ական թվականներից ողջ հայությանը վերաբերող այս ճակատագրական հարցում. «...Ներգաղթը, - իր առաջին իսկ «5 հունիսի 1948» տարեթվով նամակում գրում է Ս. Լորելլին, - հայության ազգային ինքնապաշտպանության տեսակետից՝ ողջունելի է ոչ միայն *ներգաղթողների համար*, այլև այսօրվան ապրող Հայաստանում՝ զանգվածների: Պատմական փաստ է, որ ռուսահայության ազգային ինքնագիտակցության զարգացումը XIX դարում (չեմ ուզում ավելի խորը հետադարձ հսյացք ձգել) կատարվել է *տաճկահայության* ուժեղ ազդեցության տակ: Ավելին – ռուսահայ զանգվածների կովկասյան քաղաքներում և գյուղերում ընդունելով *պարբերաբար*: տաճկահայ գաղթականություն (մտավորականներ Կ. Պոլսից, Վանից, Մուշից, Կարինից, Ակնից և այլն և կոտորածներից կամ ռուս-տաճկական պատերազմներից՝ Դուսաստան) - «հայացվել» են: Ցարական տիրապետության տակ ապրող մեր զանգվածների մեջ նրանք շեշտել են ռուսահայերիս «*հայկականությունը*», մայրենի լեզվի նշանակությունը և այլն:

Եվ այսօր սփյուռքից Հայաստան ներգաղթող, իր սեփական տունը

³¹ ԳԱՊ Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, 1, թիվ 4188, 4189:

վերադարձող արևմտահայ զանգվածները փրկում են ոչ միայն իրենց ապագա սերունդները ապագգայնացումից, այլև մի *հավելյալ հայկականության* հոսանք են մտցնում Հայաստան, - լինի այդ մեր Հայաստանը ցարական, խորհրդային, թե մի այլ, և այդ *Հայկականության թարմությունը* միայն դրական հետևանքներ կարող են ունենալ Հայաստանի համար՝ գուցե մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում, մինչև որ Հայաստանի (այսօրվան) հայությունը կմարսի (դեյուրե) ներգաղթող հայ զանգվածների *հայկականությունը* կամ արևմտահայկականությունը:

Իմ այս պնդումը սոսկ «օրիժինալ պարադոքս» չհամարեք, - այլ մեր ռուսահայ և տաճկահայ զանգվածների կուլտուրական-հասարակական զարգացումների փոխհարաբերության, զարգացման էտապների ուսումնասիրության հետևանք, - ուսումնասիրություն մի աշխատությանս համար, որ մնաց կիսատ մեր հայրենիքում, երբ ես չվեցի «խորհրդային դրախտից»³²:

Այս դատողությունների ներսում - խորքերում ամեն կասկածից վեր են չարենցյան մտածումների ու մտահոգությունների նստվածքներն ու շեշտադրումները, թերևս ամբողջական մտահղացումով՝ որպես առանձին աշխատություն, որը և իսկ է. Սուրենի վկայությամբ մնացել է «կիսատ», երբ ինքը «չվել է» խորհրդային դրախտից»: Բայց ոչ միայն չարենցյան մտածումների... այլև Մյասնիկյանի գլխավորությամբ հայոց ժամանակի հայրենասեր պետական գործիչների ու մտավորականության վարած պետական քաղաքականության յուրօրինակ գաղափարական ծնունդ էր, որի գործնական իրագործողներից մեկն էլ 20-ականի սկզբներին արտասահման գործուղված նույն Արամայիս Երզնկյանն էր: Ասել է, պարզ է. Ֆ. Նանսենը այդ քաղաքականության շնորհիվ ու իրագործման նպատակով էր եկել Հայաստան...

Այսքանը այստեղ, որը և պետք է պատմականորեն հիշել ու արձանագրել, ինչ խոսք, անպայման հականե-հանվանե արձանագրելով և այդ քաղաքականության գաղափարական-գործնական *վասակաբարո* հակառակորդներին... անշուշտ, յուրյանց հերթին:

Զոպանյանի հետ Ս. Լորելլիի նամակագրության էջերում գտնում ենք նաև բանաստեղծ Զարենցի բարեկամի դիմանկարը լրացնող-հարստացնող բազմապիսի այլ երանգներ, հիշատակումներ, մտա-

³² ԳԱԹ Արշակ Զոպանյանի ֆոնդ, 1, թիվ 2866:

քերումներ, այդ թվում այն, որ իր գրադարանում ունեցել է «Rosarie»-ն, որին ծանոթացել է «Մոսկվայում, որտեղ մնացել է իմ անձնական գրադարանս և «Երկաթե վարագույրի» այն կողմը ընդմիշտ փակված է ինձ համար»։ Կարոտով-երախտագիտությամբ-հպարտությամբ տրոփող այլ տողեր՝ թե՛ Պ. Պոռշյանը, որ մաս արևելահայ թատրոնի հիմնադիրներից մեկն է, եղել է «...ին կրոնի դասատուն ... Ներսիսյան դպրոցում», «Ղազարոս Աղայանի այբբենարանը («Մայրենի լեզուն») իմ առաջին գիրքը, որի վրա ես սովորել եմ ու սիրել եմ հայ գիրը։ Հովհաննես Թումանյանի «Շունն ու կատուն» իմ մանկության սիրած ոտանավորը...»³³:

Ասել կուզի, թե չլինի հանկարծ ինքը կարծիքի անհավատ-անխիղճ, անտոհմ-անհայրենիք, անազգապատկան մեկը... Իսկ որպիսի հրճվանքով է հիշատակում, որ «Մ. Խորենացիի առաջին տպագրությունը օտար լեզվով եղել է շվեդերեն 1697-ին»³⁴ որպիսի վայելուչ հարգանքով է բազմիցս ջերմացնում-շնորհավորում Չոպանյանին. մեկ «Հայ նոր գրականության հարյուրամյակի առթիվ», որին 58 տարի նվիրվել է նա՝ «...դառնալով արդի գրականության՝ ինչպես պատկերավոր կերպով ասում է մեր ժողովուրդը՝ կոճղերից մեկը». և ապա ծննդյան 80-ամյակի առթիվ՝ սկսած 1950-ից «Երիտասարդ Հայաստանին» (Նյու-Յորք) և «Արևին» (Գահիրե) «Ճամբած» «Արշակ Չոպանյան» խորագրով ծավալուն հոդվածներով,³⁵ ինչպես և «13 հուլիսի 1952 Ուսսալա» թվակիր ամենավերջին նամակով... Երբ արդեն 5 օր առաջ *հուլիսի 8-ին Չոպանյանը վախճանվել էր ավտովթարից* ³⁶:

Ուշագրավ մի նամակ, այս դեպքում էլ Լորելիի զգացմունքային աշխարհի նրբության առունով, այլև նրանով, որ մտաբերվում է սեփական գործունեությունը Բաքվում:

Պատասխանելով Չոպանյանի «Բողոքին», որ իրեն՝ Լորելուն համարել է «Նահապետ»,- վաղեմի երջանկավետ համ ու հոտով շարունակում է. «...1924-1925թթ. ես Բաքվի «Հայարտան»... հիմնադիրն ու նախագահն էի, և Արմեն Արմենյանը մեր «Հայարտան» թատրոնի ռեժիսորը, իսկ նրա կինը՝ Դուրյան-Արմենյանը մեր թատրոնական խմբի առաջին

³³ ՉԱԹ Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, 1, թիվ 2868: Տեսնես ինչ եղավ այդ գրադարանը, իհարկե, հարուստ, մաս ձեռագրերով, այդ թվում Չարենցի հետ նամակագրությամբ:

³⁴ Նույնը:

³⁵ Նույնը, թիվ 2871:

³⁶ Նույնը, թիվ 2873, 2875, 2876, 2878:

դերասանուհին... մի անգամ, փորձերի ժամանակ, երբ պիեսում զբաղված էին մայրն ու դուստրը և Արմեն Արմենյանն էլ ռեժիսոր, - Արմենյանի դուստրը մոտենում է մորը, և, շտապելով բեմ դուրս գալուց առաջ, ձգում է մորը իր փոքրիկը.

– Մայրիկ, մայրիկ, իմ հերթն է, մի մտիկ արա սրան մինչև զամ...

Դուրյան-Արմենյանը բարկությանը նկատում է հետևից. – Քեզ քանի անգամ եմ ասել, որ ինձ ուրիշների ներկայությամբ երբեք չ'ասես «Մայրիկ»...

Սա էլ մի բեկոր համախոհների այն մթնոլորտից, որը համարձակություն էր ունեցել (այն էլ Բաքվում) թամաշայական սարք ու կարգով՝ Վ. Փափազյանի հետ ներկայացնել «Կապկազը»: Մնում է, ուրեմն, պատկերացնել Արմենյան-Փափազյան պոլսական և Դուրյան-Շրգնկյան թիֆլիսյան խառնուրդի մտավոր-հուզական խանդուտ եռանդը փորձերի ժամանակ, կուլիսներում, բեմում, վարակիչ փոխանցումներով՝ հանդիսատեսին, մասթաքաղաքի բազմահազարանոց հայությանը...

* * *

Մնում է երևելի *Երզնկյան եղբայրների հիշատակն* ամփոփելով շեշտել, որ հայրենասիրությանը զուգակցող մարդկային մյուս առաքինությունները մույնպես անպայման լինում են տոհմիկ:

Եվ Երզնկյան եղբայրները՝ անկարելի է, թե չարժանանային «ամենաբյուրեղ հոգու տեր» մարդկանց զարդարող նման վերաբերմունքի. այն էլ՝ *Ավ. Իսահակյանի*, ինչպես վկայելով արձանագրել է որդին՝ Վիգեն Իսահակյանը իր հուշերում. «Դեռ ապրում էինք հյուրանոցում (1937-ին՝ Ալ. Ջ.): Կառավարությունից հորս առաջարկել էին զնալ-տեսնել մի բնակարան և, եթե հավանի, այնտեղ էլ բնակություն հաստատի: Քաղսովետից մի երիտասարդ եկավ, որ մեզ առաջնորդի: Ընտանիքով գնացինք: Տունը Աբովյան փողոցի վերևի մասում էր: Միհարկյանի, սև տուֆից շենք էր: Մի հին երևանյան բնակարան էր, բարձր առաստաղներով, մի քանի սենյակներից: Հիմնական կահույքը մնացել էր տեղում: Պատերին երևում էին իջեցված նկարների հետքերը: Հայրս մտազբաղ մայրում էր չորս բոլորը և հանկարծակի ցնցվեց, կարծես մի բան հիշեց և հուզված ասաց. «Բայց սա, սա Արամայիս Երզնկյանի տունն է, իմ բարեկամիս, ես շատ եմ եղել այս տանը, մի անգամ էլ գիշերել եմ այս տանը»: Եվ լռեց, ապա հագիվ զսպելով խոր զայրույթը՝ շարունակեց. «Ես

երբեք, երբեք չեմ ապրի այն տանը, ուր հյուրընկալվել եմ, հաց կիսել և որի տանտերը, ո՞վ գիտի, ինչ պայմաններում է գտնվում հիմա: Դուք ինձ ու՞մ տեղն եք դրել...»: Եվ դուրս եկավ: Վերադարձանք հյուրանոց: Ամբողջ օրը, մնացած ժամերը և իրիկունը մնացել էր այս ծանր տպավորության տակ: Ասում էր. «Ու՞մ գանգատվես, ու՞մ բողոքես և ինչու՞. ինչու Հայաստանի լավագույն զավակները, ամենաբյուրեղ հոգու տեր մարդիկ պիտի կորչեն մեկը մյուսի հետևից. ինչու՞, ի՞նչ դատի համար»³⁷:

Սուրեն Երզնկյանին էլ զարդարում է ահա՝ Չարենցի 1929 տարեթիվ և «Սիրելի Ս.-ին» նվիրումով՝ «Գուլք խնդության» վերնագրով հայտնի («Էպիքական լուսաբաց») մարտական անադարտ համախոհության այս դրվագը.³⁸

Որպես մի բաժակ
Դուրիփրան գինի,
Քո սրտից թող նա
Անբաժան լինի:

Որ ընդվզումի,
Պայքարի ժամին
Խինդով չընդունի
Քեզ գոռ թշնամին:

Երգս թող քո մեջ
խնդություն վառի,
Որ արթուն լինես
Ու մնաս արի: - (4, 108):

Մնում է ասել՝ հարյա՞վ...

³⁷ Նք, 1997, թիվ 1, էջ 17: Վիգեն Իսահակյան, Հայրս:

³⁸ Վիրահատության մեկնած Չարենցը 1929-ի հունիս-սեպտեմբերին եղել է Սոսկվայում: Հավանաբար 1928-ից այնտեղ էր բնակվում և Ս. Երզնկյանը: Ուրեմն և հանդիպել են հաճախ՝ ներառյալ վիրահատության ծանր օրերը: Այդ միջոցին էլ վերաբերում է բանաստեղծությունը: Ասել է՝ այդ ուղղությամբ նույնպես պետք է շարունակել պրպտումները:

Իսկ վերադառնալով Երևան... Վերստին Վահան Տերյանի հետ

Ասես Աստօծ կամքով խոսքը մեկ արած՝ Թումանյանից ու Իսահակյանից հետո Երևան հասնող Չարենցին այս անգամ էլ *«սպասում» էր Տերյանը*, այն էլ ինչպիսի՝ սուրբ հուշերով ու անմոռաց պատգամներով:

Պ. Մակինցյանի խմբագրությամբ Պոլսում լույս տեսած Տերյանի երկերի ժողովածուի 3 հատորին՝ Պետիրաշի հրատարակությամբ հաջորդել էր 4-րդը՝ անտիպ բանաստեղծական ու թարգմանական էջերով և իմաստուն խոհերով ու խորհուրդներով ալիքավորվող հոդվածներով, զեկույցներով, նյութերով: Տառացի իր հոգուց ու կյանքից տևականորեն անբաժան խոհեր ու խորհուրդներ՝ «Կապուտաչյա Չայրենիքից», «Դանթեականից»... «Ազգային երազից»... ներառյալ եղերական կյանքի այդ և հետագա բոլոր օրերը:

Այս դեպքում առավել ևս, որքանով սեպվում էին թիֆլիսյան պատանեկան երջանկահիշատակ օրերին: Ասել է 1913-1915-ին Մշ էջերում տպագրվող Տերյանի ներհուն-տազնապալի հորդոր-կոչերին՝ բախտորոշ դասերով ու պատգամներով: *Ինչպիսին էր ու շարունակում է մնալ «Մեր պարտքը»* խորագիրը կրող, ստորև ամբողջովին վերաբաղվող հենց այս մեկը¹:

¹ Որքանով 1914թ. Մշ թիվ 220-ում տպագրված այդ հոդվածը (այլերով հանդերձ) հասկանալի և անհասկանալի նկատառումներով տեղ չի գտել բանաստեղծի երկերի հետագա հրատարակություններում: Անհասկանալի, քանի որ վերջին հրատարակություններում կարելի է գտնել, կամ, հանձնայն դեպք, քաղելով-հուշել՝ նկատի ունենալով մոռացության մատնվածի՝ քիչ է ասել «հացի ու սրի» պես (Գ. Մահարի) կենսական հրատապությունը:

Եվ որ նույնպես ջգպալի է. անկարելի է թե Մակինցյանը իմաստալի գրություններով Չարենցին նվիրած չլիներ ինչպես պոլսական նախորդ, այնպես էլ այս վերջին հատորը: Իսկ ահա փաստացի չի եղել տակավին գրադարանը տարիներ առաջ թերթելիս: Ասել է՝ կարելի է թե անհետացել է Ե. Յովհաննիսյանի «ծաղկաբաղով»:² Ինչ արած, գուցե թե, մեկ ուրիշի ձեռքը անհամեմատ աղետավոր լիներ...

Ավելացնենք ևս. Յովհիսի 31-ին Երևան հասած Չարենցը ԽՉ օգոստոսի 2-ի համարում կարդացել է Յ. Խանգադյանի «Վահան Տերյանի երկերի հրատարակությունը Պ. Մակինցյանի խմբագրությամբ» ծավալուն հոդվածը՝ հիշարժան այսպիսի հատվածներով. «Վահան Տերյանի երկերի հրատարակությունը ողջունելի գործ է, սակայն մենք կցանկանայինք, որ նա միակը չլիներ, որ Չայաստանի պետհրատը իր գործունեության ծրագիրը գծելիս, նկատի ունենար մեր մյուս

Եվ այսպես 1914-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերի վերջերին մոսկովյան հեռուներից՝ դիմելով հայ մտավորականությանը, Վահան Տերյանը ոգեկոչում-հորդորում-հիմնավորելով համագում էր: Գրելով.

«Դժվարին ու արկածալի այս օրերում պայծառ պահենք մեր միտքը, և մեր հոգին թող չմթազենն առօրեական չնչին ու փոքրիկ զգացումները:

Բարձրամանք սրտով, լայնսիրտ լինենք այս դժամ պահին:

Ըմբռնենք, զգանք այսօրվա ահավոր ու արյունոտ անցքերի ճակատագրական նշանակությունը:

Ահա մեր աչքի առջև հսկա ժողովուրդները ֆիզիկական և բարոյական գերագույն լարումով, բարձր ոգևորությամբ միացնում են իրանց տարբեր խավերը, տարբեր հատվածները, որպեսզի փրկեն իրանց ապագան:

Եթե հսկա ժողովուրդներն են կարիք ու անհրաժեշտություն համարում միահամուռ ու միաձուլ գործունեությունը, ապա որքա՞ն և որքա՞ն անհրաժեշտ ու անհետաձգելի պետք է համարվի այդպիսի մի համերաշխ ոգևորություն մեր փոքրաթիվ, բայց անհամար ոսոխներով շրջապատված ազգի համար, որի ջլատված, քայքայուն ուժերի ծայրահեղ լարումը միայն, բարոյական բարձր պարտազգացումը միայն կարող է փրկել այս աղետալի պահին: Ընդունա՞լ է արդյոք մեր ժողովուրդը նյութական և բարոյական ուժերի այսպիսի գերագույն լարումի, միահամուռ ներշնչում գործունեության: Արդյոք կենդանի՞ է դեռ հայ ժողովրդի հավատը, որը դարավոր փորձության է ենթակա եղել, որը արյունաքամ է արել մեր ժողովրդին, խլել է նրանից այնքան նյութական ու բարոյական զոհեր:

Այո, այդ հավատը դեռ կենդանի է, այդ հերոսական ոգևորությանն ընդունակ է մեր ժողովուրդը:

գործների երկերի հրատարակությունը ևս. մի գործ, որ հայոց գրականության ապագա գիտական պատմության անհրաժեշտ նախադրյալն է»:

Եվ ապա. «1905-ին «Տերյանի և իր ընկերոջ ազիտացիան (նրանք անցնում են մոտ 40 գյուղ) խորթ է թվում շիրակցիներին. «Գյուղացիները զալիս ու պատմում են (քաղաքում՝ Յ. Խ.) կանտորը, այսինքն՝ Դաշնակցական կոմիտեյիները, փոնչիները, վաճառականներ և այլն-դեկավարությամբ փաստաբան Բալայյանի, իրար են անցնում: Գործը վերջանում է նրանով, որ Ավ. Իսահակյանի միջոցով նրանց առաջարկում են ըստ կարելիվոյն շուտ թողնել քաղաքը. «դուն ա՛» մեր գլխուն սոցիալիստ եղար (Ի հատ., 25): Այստեղից պարզ պետք է լինի, որ Վահանի ու իր ընկերոջ քարոզը եղել է հակադաշնակցական...»

Այնպես որ, Ս. Դակոբյանի հաղորդագրությունը, թե Տերյանը երբեմն եղել է դաշնակցական, լեգերիմոյա չէ, ինչպես պնդում է ընկ. Պ. Սակինյանը»... և այլն:

Դառնանք մտքով դեպի մոտիկ անցյալը, հիշենք այն հերոսական ճիգերը, որ գործում էին մեր հասարակ ժողովրդի լավագույն զավակները, հիշենք այն բարձր բոլորները, երբ ժողովուրդը անձնվեր սիրով պատրաստ էր ամեն ինչ զոհաբերելու իր եղբայրների և իր ազատության համար, և կտեսնենք, որ հայ ժողովրդի հավատը կենդանի է, որ հայ ժողովրդի հոգին չեն սպանել ոչ ահեղ արհալիրքները, ոչ դարավոր ստրկության լուծը:

Ժողովուրդը անվերջ տառապանքի մեջ կենդանի է պահել իր մաքուր հավատը դեպի ազգի ապագան, դեպի լավագույն զալիքը: Որպես մի վսեմ ցնորք, որպես դյուքիչ մի երագանք՝ նա փայփայել է ազատության և վերածնության բարձր բաղձանքը:

Եվ որքան ու որքան սրտերի արյունով վկայել է ժողովուրդը իր այդ պայծառ հավատը:

Զէ՞ որ այդ սրբազան արյունով ոռոգված են մեր հայրենիքի բոլոր դաշտերը. մի՞թե հարկավոր է ավելի ակներև, ավելի անհերքելի ապացույց մեր ժողովրդի բարձր զգացողության և անձնվեր ոգևորության: Եվ այսօր, այս արյունալից օրերին, հայ ժողովրդի դարավոր այդ հավատը մի անգամ էլ փորձության է ենթարկվելու: Ես չեմ տարակուսում և ոչ մի վայրկյան, որ փորձության, զուցե բոլոր միջև այժմ եղածներից ամենից ահավոր, զուցե ճակատագրական փորձության այս բովից պատվով պիտի դուրս գա հայ ժողովուրդը:

Սակայն հարկավոր է, որ մեր ժողովուրդը՝ իր պատիվը պահպանելով հանդերձ, պահպանե և իր գոյությունը: Այսօրվա ահավոր կռվի սկզբից իսկ մեզ բոլորիս համար պարզ է այն, զուցե և դառն, սակայն ակներև հանգամանքը, որ մեր առջև դրված է ո՛չ միայն մեր ազգային կուլտուրական ապագայի հարցը, այլև հայ ժողովրդի սոսկ ֆիզիկական գոյության խնդիրը:

Ահա թե ինչու առավել ևս անհետաձգելի, առավել ևս ստիպողական պիտի համարենք մենք մեր ժողովրդի կազմակերպության հարցը:

Ո՞վ պիտի կազմակերպե մեր ժողովուրդը, ո՞վ պիտի տանի նրան այն ճանապարհով, որ զոհաբերությունն ու արյունը ազատություն են բերում: Այսօր հայ մտավորականությանն է վիճակվում այդ բարձր, սակայն և ծանր պարտականությունը: Արդյոք արժանի կլինի՞ հայ մտավորականությունն իր այդ դժվարին, բայց վեհ կոչման:

Ահա մի հարց, որին մենք պարտավոր ենք դրական պատասխան տալու, մենք իրավունք չունենք թերահավատ լինելու, իրավունք չունենք երկմտելու:

«Մշակը» կոչ է կարդում հայ մտավորականներին միանալու, համերաշխ գործելու, մոռանալու կուսակցական և անձնական նկատումները ընդհանուր համաժողովրդական շահերի ու նկատումների հանդեպ:

Մի՞թե այսպիսի ժամանակ մեր մտավորականությունը ընդունակ չպիտի լինի մոռանալու չնչին առօրեական իր կռիվներն ու շահերը:

Մի՞թե այս ճակատագրական թուլեին մենք չպիտի մոռանանք մեզ բաժանող ու ջլատող զգացումները, չպիտի միանանք բարձր ոգևորությամբ մեր սրբազան պարտականության հանդեպ:

Որքան և տարբեր լինեն մեր մտածողության եղանակները, որքան և տարբեր լինեն մեր մասնավոր ցանկությունները, մի՞թե մեզ բոլորիս ոգևորողը մեր ժողովրդի բարօրությունն ու երջանկությունը չէ:

Եվ մի՞թե կա մեր ժողովրդից ավելի դժբախտ, ավելի բազմատանջ մի ժողովուրդ:

Եվ մի՞թե կա ավելի բարձր և վսեմ մի գործ, քան խաչակիր այդ ժողովրդին ծառայելը, նրա կյանքը, նրա պատիվը, նրա պայծառ հավատն ու հույսը փրկելը:

Ես չեմ ուզում վերագնահատել հայ մտավորականության նարդուությունն ու բարոյական թռիչքը, բայց չէ՞ որ լինում են թուլեներ, երբ սովորական մարդիկ հերոս են դառնում:

Հիշեցե՛ք ջրասույզ «Տիտանիկի» դեպքը:

Ստաբե՛րեցե՛ք սովորական մարդկանց այն հերոսական և անվեհեր ճիգերը, որով նրանք ուզում են փրկել իրանց մերձավորներին:

Մի՞թե մենք իրավունք չունենք այդ բարոյական հզոր թափի ստվերը գեթ որոնելու մեր մտավորականության մեջ:

Չէ՞ որ մենք ևս ահեղ փոթորկի առջև ենք կանգնած, չէ՞ որ մեր *ամբողջ ժողովրդին անդառնալի, անսփոփելի աղետի վտանգ է սպառնում:*

Անհնար է, այո՛, միանություն կլինի կարծել, որ հնարավոր է ընդմիշտ վերացնել մեր հասարակության միջից տարբեր հատվածների ընդհարումը:

Հակամարտ ուժերի բախումով է առաջ ընթանում կյանքը:

Սակայն կան թուլեներ, երբ չար ուժի հանդեպ միանում են այդ հակամարտ ուժերը – ինչպես ընդհանուր թշնամու առաջ ընտանիքի զավակները, ինչպես ահեղ նավաբեկության ժամին բոլոր մարդիկ – վերահաս վտանգի առաջը առնելու:

Այդտեղ, այդպիսի ժամին մարդիկ մոռանում են իրանց իրարից բաժանող բոլոր խոչընդոտները, փշրվում են բոլոր պատմեշները, միանում են իշխան ու բանվոր, կին և մարդ: Կանցնի արհաավիրքը, և մյուսնք մորից կանջատվեն, կկռվեն: Սակայն արհաավիրքի ժամին հանցանք է և մահացու մեղք ջլատել ուժերը անջատական զգացումներով ու գործողություններով:

Այսօր մենք պիտի մտածենք ոչ թե մեզ անջատող, մեզ իրարից տարբերող ու բաժանող փաստերի մասին, այլ միայն միացնող, ձուլող, զուսարող, որովիետև միայն այդ միացումով և համերաշխ գործակցությամբ պիտի կարող լինենք պահել մեր ժողովուրդը, ապահովել մեր ամբողջ ապագան:

Գոհե այս ճակատագրական բույեին ըմբռնենք, հավատանք միմյանց փոխադարձաբար և գորամամք այդ լիափրտ հավատով՝ այս դժվարին օրերում:

Չմոռանանք, որ ամենաչնչին սխալը այսպիսի մի ժամանակ կարող է անդարծ կորստյան դուռն բանալ մեր առջև, կարող է անթիվ դժբախտությունների առիթ հանդիսանալ: Մի՞թե այսպիսի մի ժամանակ չպիտի կարողանանք մենք համբերատար լինել դեպի մեր իդեական հակառակորդները, չպիտի կարողանանք հեռու վանել մեզանից ինքնահավան և ինքնավստահ մտածությունը, չպիտի քննադատող լինենք մեր մտքերի և միայն մեզ ճշմարտության առաքյալ ու աղբյուր պիտի համարենք:

Արդեն առաջադրված է մամուլում համերաշխ գործունեության, ազգային կազմակերպության կարևոր խնդիրը:

Հարկավոր է, այո՛, ազգովին ասպարեզ գալ, հսրկավոր է ստեղծել մի հեղինակավոր մարմին, որպեսզի մեր ժողովրդի ճակատագիրը հանձնված չլինի պատահական ուժերի դեկավարության:

Հարկավոր է բոլոր տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչներին տեղ տալ այդ մարմնում, որպեսզի նա կարողանա միացնել իր շուրջը բոլորին, որպեսզի հայ ժողովրդի կոչը լինի նա, հայ ժողովրդի մտքի, զգացմունքների և խղճի արտահայտիչը լինի:

Անդառնալի են այսպիսի մոմենտները, և դարերն են միայն ծնում իրերի այսպիսի դասավորություն:

Այսօրվա ամեն մի գործող պիտի ներշնչված լինի այն խոր և ծանր գիտակցությամբ, որ նա կանգնած է գալիք օրերի ահեղ դատաստանի առաջ, որ այսօրվա ամենափոքր սխալը կարող է կորստաբեր լինել մեր ժողովրդի ամբողջ ապագայի համար:

Պարզ պետք է լինի մեզ ամենքիս համար, որ այսօր մեր կյանքի-մահու խնդիրն է դրված հրապարակի վրա:

Վաղը կարող է մեր երկրում էլ հնչել պատերազմի փողը, անթիվ զոհերի առջև, աներևակայելի աղետների համդեպ պիտի կանգնենք մենք. և մի՞թե հայ մտավորականությունը չպիտի գտնի իր մեջ բավականաչափ վեհամոծկություն, որպեսզի միահամուռ և համերաշխ գործունեությամբ աշխատի մեր դժբախտ ժողովրդի փրկության համար: Ես այցելեցի այստեղ հիվանդանոցներում (Մոսկվայում՝ Ալ. Զ.) պատերազմից վերադարձած վիրավոր հայ զինվորներին: Նրանց մեջ երկմտություն ու կասկած չկա: Այդ հեռավոր հայ գյուղերից ու քաղաքներից եկած հասարակ հայ մարդիկ շատ պարզ ու խոր գիտակցում են իրանց վնաս պարտականությունը:

Բավական է տեսնել նրանց, որպեսզի հավատաս, որ մեր ժողովուրդը անպատիվ դուրս չի գա այս արյունոտ արհավիրքների միջից:

Բավական է տեսնել այդ պարզ մարդկանց լուրջ ու խոհուն դեմքերը, մի քիչ խոսել նրանց հետ՝ խորապես զգալու և հավատալու համար, որ կենդանի է մեր ժողովրդի հոգին և պայծառ է նրա հավատը:

Եվ մի՞թե մենք՝ հայ մտավորականներս անարժան կերպով մեր անձնական ու կուսակցական հաշիվների համար պիտի զոհաբերենք մեր ժողովրդի պատիվը, կյանքը, ամբողջ ապագան:

Անթիվ են հայ մտավորականության մեղքերը հայ ժողովրդի առջև, անհամար են նրա սխալները, սակայն չմոռանանք, որ *այսօրվա սխալը անուղղելի կլինի, այսօրվա մեղքը՝ մահացու:*

Եվ այդ գիտակցելով, ելնենք այս պատմական ռոպեին, կազմակերպված ուժերով կանգնենք որպես մի մարդ, մի կամք, մի հոգի:

Չմոռանանք, որ ճակատագրական է ռոպեն, որ մեր գործը սուրբ է² (ընդգծ՝ Ալ. Զ.):»:

² Վահան Տերյան, Եժ, խմբագրությամբ Պ. Մակինյանի, հ. 4, 1925, էջ 195-201: Տեղն է քաղել որոշ տողեր կամ հատվածներ հետագա հրատարակություններում դարձյալ չգետնողված մյուս որոշ հոդվածներից ևս. ինչպես «Նամակներ Յուսիսից (Տպավորություններ և նոթեր)» խորագրով այս մեկից. «...Որքան բան ունենք սովորելու մենք այդ հասարակ ժողովրդից» (էջ 212): Ասել է՝ արդեն իսկ պատերազմական ճակատից 1915-ին Մոսկվայի հիվանդանոցներ փոխադրված վիրավոր հայ զինվորներից, որոնց Տերյանը այցելել է հասարակական ճանաչված գործիչ Ստեփան Մամիկոնյանի հետ:

Եվ ապա դարձյալ 1915-ին վերաբերող «Ռուսաստանը և Կովկասը (Պետրո-գրադ, 8 փետր.)», հայկական հարցերին վերաբերող համահավաքի գրառումներից:

Ուրեմն և նախ վերհիշենք Գ. Մահարու վկայությամբ Տերյանցի Չարենցի «սիրած քառատողը».

...Դու մարգարե պիտի լինես,
Խաչակիր ու մարտիրոս,
Խարույկ ու խաչ պիտի ելնես –
Ոչ իբրև ստրուկ, այլ Յերուս...

Ապա փորձենք պատկերացնել ծանր սրտով հուլիսի 31-ին Երևան հասած Տերյանցի գիրքը ձեռքն առած Չարենցի ամհուն հոգու ու մտքի

Ի մասնավորի Պավել Միլյուկովի ելույթից.

«...Չնայած անթիվ ու ահեղ արհավիրքներին, կոտորածներին, աղետներին՝ հայ ժողովրդի սրտում կենդանի է մնացել իր փրկության պայծառ հավատը: Կա մի լեզուն, որ հավերժացել է հայ պոետ Չովհաննես Թումանյանը. ըստ այդ լեզունդի կրագածի վրա վառվում է մի անշեջ կանթեղ, «Լուսավորչի կանթեղը», որ պահապան է ու փրկության փարոս հայ ժողովրդի համար: (Կարդում է լեզունդի թարգմանությունը): Եվ ամեն անգամ հայ ժողովրդի աչքը պարզած է այդ պայծառ փարոսին, այդ լուսեղեն կանթեղին, որ վառվում է Արագածի վրա: Սյրպես, նույն ձևով պարզված է հայության սիրտը դեպի Ռուսաստան...»:

Ապա Միլյուկովը անցնում է թուրքահայերի կյանքին, որից մի շարք պատկերներ է տալիս սրտառուչ և ազդու:

Անցնելով հայ փախստականների դրությանը, նկարագրելով նրանց տրագիկ վիճակը, նրանց խոր ու անբուժելի վիշտը, Միլյուկովը ասում է. «Չմոռանա՛նք, որ դրա պատճառը հայերի դեպի Ռուսաստանն ունեցած համակրանքն է, նրանց մեր զորքին ցույց տված սրտաբաց ընդունելությունն է, և չմոռանա՛նք մեր ծանր պարտքը հայ ժողովրդի առջև...»

Չախտի խաբլվն նրա այդ հույսերը և հավատը. մենք պարտավոր ենք սրտանց վերաբերվելու դեպի տանջվող հայությունը: Պետք է հավատանք և կամենանք, որ ազատագրվի վերջուպես հայ ժողովուրդը՝ ստանալով այն, ինչ իր ազգային բաղձանքն է, այսինքն իր ազգային ավտոնոմիան».

էջ 248-249: Այսքա՛ն էլ տմարդի, այսքա՛ն էլ աննահանջ ու անսքող շովինիզմ...

Դե, հիմա էլ եկեք պատկերացնենք միանգամայն օրինական ու արդար... կարճ ժամանակից Թումանյանի ու Տերյանցի... ապա և Չարենցի այդ օրերից 1926-ի օրեր ծգվող մոլեգին զայրույթի, հիշոց-հայիոյանքների տարակիք...

Եվ այս էր վիճակված Չարենցին.

...Ու կարոտակեզ ահա կրկին
Վերադառնում եմ, որ առհավետ
Ունկնդիր լինեմ քո հին երգին
Եվ լամ, ամուշ լամ քո երգի հետ... Կ. Տերյան

Կ. Տերյանցի մահից երեք օր անց «Կ. Տերյան» մահախոսականում Ալ. Մյասնիկյանը՝ Ա. Մյասնիկով ստորագրությամբ՝ գրում էր. «Յունվարի 7-ին Օրենբուրգում կոկորդի պալարախտ ծանր հիվանդությունից վախճանվեց ընկեր Վահան Տերյանը, Սովետների Դաժառուսաստանյան ԿԳԿ-ի (Կենտ.Գործկոմի՝ Ալ. Զ.) 6-րդ գումարման անդամը:

Ընկ. Կ. Տերյանը՝ որպես պատգամավոր, մասնակցել է Բրեստի առաջին

լաբիրինթոսը. քանի՜-քանի՜ թնջուկով. պատմական օրերի մաքրամաքուր ներշնչանքներից մինչև մարտի դաշտեր ձգվող սիրո ու հայրենիքի բախտի տառապալի նկուն-ամենկուն ղողանջներ... Երեքի դեկլարացիա կոչվածի մեղք-մեղավորության մեղաներ... տեսա՜կ-տեսա՜կ փոխադարձում-փոխակերպությունների վերաճումներով՝ մերթ Մյասնիկյանի ու Մակինցյանի հետ, մեկ Իսահակյանի ու Թումանյանի... թնջուկը թնջուկի վրա ծալքավորվող խոհերի ու խորհուրդների խելացնոր

բանակցություններին: Ազգությունների կոմիսարիատի կազմավորման առաջին իսկ օրերից նա նշանակվում է Հայկական գործերի կոմիսարի տեղակալ, այդ պաշտոնում մնալով մինչև անցյալ տարվա ամառը: Նա Հայկական կոմիսարիատի ոգին էր, նրա ջանքերի շնորհիվ կոմիսարիատն ամենալայն կուլտուր-լուսավորչական և քաղաքական աշխատանք է ծավալում (ընդգծ՝ Ալ. Ջ.): Անցյալ տարվա աշնանն Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի հանձնարարականով նա զնում է Թուրքեստան, բայց արդեն պալատախոսով հիվանդ, որը և նրան շուտով մահվան դուռը հասցրեց...

Ընկեր Տերյանը մեծ արժեք էր ներկայացնում հայ իրականության մեջ, որտեղ նրա անունը մեծ հեղինակություն է վայելում: Նա փայլուն և խոշոր հայ բանաստեղծ է՝ խիստ արտահայտված մոդեռնիստական գունավորումով: Բոլոսովի և Բալմոնտի աշակերտն էր, Վեռնիի պոեզիայի ինտերդը, սալայն նա վերցրել էր կապիտալիստական անկման ժամանակաշրջանի պոեզիայի միայն լավագույն կողմերը, ավելի ու ավելի մերժենալով Վերհաոնի դպրոցին:

Վերջին շրջանում վերհառնյան գույներով նա մշակեց գեղեցիկ ու հոյակապ մի շարք՝ աշխատանքային նվազներ: Վահան Տերյանի շատ երկեր թարգմանված են ռուսերեն:

Հանգուցյալ ընկերոջ անձի բնորոշ գծերն էին ուղղամտությունը, ամբասիր ազնվությունը, բարեկրթությունը՝ այդ բառի իսկական նշանակությամբ, բանվոր դասակարգի գործին բոլորեքյան նվիրվածությունը... Նա վախճանվեց կյանքի 34-րդ տարում... տե՛ս №3сечуа, 11 հունվարի, 1920:

Այս անբասիր վավերագիրը համապատասխան մախախտքով հայտնաբերել և հայերեն լեզվով հրապարակել է հայ ժողովրդի հերքական գոհերից՝ ինչպես երբեմն ասվում էր մեր օրերին՝ 1920-ի մայիսյան օրերին Ղազնակցությունից բուլշևիկներին հարած Բագրատ Ղարիբջանյանի որդի Գևորգ Ղարիբջանյանը: Ինչպես հայտնի է, Ս. Ալահվերդյանի և Ս. Մուսայելյանի հետ միասին 1920-ի օգոստոսի դատավարությանը (դատախազ՝ Վ. Ահարոնյան) երեքն էլ դատապարտվել են զնդակահարության. տե՛ս Ալմաստ Ձաքարյան, Եղիշե Ձարենց. Կյանքը, գործը, ժամանակը, 1997, գ. 1, էջ 306:

Քանի որ մայիսյան դեպքերին Ձարենցը տարբեր ելակետերից անդրադարձել է «Եպիբական ֆրագմենտներ» շարքում («Հատվածներ չգրված պոեմից» խորագրով) և «Գիրք ճանապարհի» «Ձրահասպատ Վարդան գորավար» պոեմում (հանգամանորեն տե՛ս Ծանոթագրություններում. ԵԺ 4, էջ 559-561, 589-90), - տեղն է դառնալ և ավելացնել որ հոր գնդակահարությունից հետո ծնված Գևորգ Ղարիբջանյանն էլ Հայոց համազգային շարժման առաջին իսկ պահից մաքուր սրտով զորավար Անդրամիկի և Ավ. Իսահակյանի հայդուկային երգերի հետ էր...

լեցունությամբ, հաժուճով, հաժուճից՝ կրքոտ ու կորովի անցում-
սլացքներով «*Հավատալու կամքի*» - *Կամքի ազատության*»:

Հենց այդպես էլ տերյանյան «Մեր պարտքի» դասերով, պատգամ-
ներով ու արդարությամբ... նորից նոր զինված... «ուրացողի» համառ
գոտեմարտով նետվում է ստեղծելու «*Նոյեմբերը*»...

«Նոյեմբեր» միության... «Դեկլարացիան», «Պլատֆորմը»... «Մոդուլը»...

Նախնական որոշ քայլերով հանդերձ, «Նոյեմբեր» միության գործու-
նեությունը փաստական մյուսերով ներկայացված է եժ 6-րդ հատորում
գետեղված «Դեկլարացիա Հայաստանի պրոլետարական գրողների
«Նոյեմբեր» միության» և նույնի «Պլատֆորմի» (6, 160-163), ինչպես և
«Պատասխան» «Մի կարևոր պարզաբանումի» հոդվածում և ծանոթա-
գրություններում (6, 636-648): Ուրեմն և կրկնելը թվում է ավելորդ.
փոխարենը՝ հնարավորություն ունենք անդրադառնալու և շեշտելու
«ուրացությանը» նվաճվածն ու դրա կարևորությունը՝ սկսած «Նոյեմբեր»
անվանումից:

Իր հուշերում Մ. Արմենը հավաստում է, թե սեպտեմբերի սկզբներին
Լենինականում ստացել է նամակ Մահարուց՝ չակերտների մեջ առնված
այս տողերով. «Իմ կարծիքով, – գրում էր Մահարին, – փաստաթղթերը
կազմված են շատ լավ: Միակ բանը, որ ինձ դուր չի գալիս, դա մեր
միության վերանվանումն է: Մի՞թե անհրաժեշտ է դա: Մտածիր այդ
մասին...: Ես մտածեցի այդ մասին, – ավելացնում է Արմենը: Միությունը
վերանվանելու անհրաժեշտություն, իհարկե, չկար: Բայց և այնպես
վերանվանել պետք էր, ոտրպեսզի չստացվեր այն թյուր տպավորու-
թյունը, թե Չարենցն է միացել մեզ հետ, մինչդեռ փաստն այն էր, որ
մենք էինք միացել Չարենցի հետ: Ուրիշ ոչ մի պատճառ... չէին կարող
հիմնավորել «Հոկտեմբերը» «Նոյեմբերով» փոխելու»³ (ՀԵԶՄ, 1, 216) և
այլն:

Է, եթե Արմենի համար՝ «Ոչ մի պատճառ», Չարենցի համար

³ Կարելի է, ուրեմն, հուսալ, որ պահպանված պետք է լինեն Արմենի թղթերը, Մահարու, գուցե և Չարենցի և ուրիշների հետ նամակագրությամբ: Ուրախալի է, իհարկե, բայց ի՞նչ հրաշքով... Կամ... ամերկյուղ...

պատճառը սկզբունքային էր. այն է, թե՛ «Հոկտեմբերը» «Նոյեմբերի» փոխելով՝ ասել է՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության փոխարեն ընտրելով Հայաստանյաց նոյեմբերյան խորհրդային իշխանության հաստատվելը, – շեշտվում էր գրականության պատկանելությունը բուն հայրենիքին ու ժողովրդին: Հենց այն, ինչ կազմում է «Դեկլարացիայի» առանցքը, էությունը՝ շարադրված ամենայն հստակությամբ: Ձարմանալի է, որ տասնամյակներ շարունակ մտովի և գրավոր անդրադառնալով «Նոյեմբերին»՝ Արմենը «ոչ մի պատճառ» չի զգացել կամ տեսել...

«Դեկլարացիայում» արձանագրելով «Կուլտուրական հարցերի ու պահանջների մասսայական աճման... երևույթը», ինչպես և «այդ ընդհանուր աճման մի մասը կազմող բանվորական և գյուղացիական գրականության առաջացման» օբյեկտիվ իրողությունը՝ սկզբունքորեն հիմնավորվում էր «Հայաստանի պրոլետարական գրողների ցաքուցրիվ ուժերը» «մի դրոշի տակ» համախմբելու և «համահայաստանյան կազմակերպություն ստեղծելու» հասունացած անհրաժեշտությունը: «Նոյեմբեր» միությունն անունով, որը ենթաբնագրային տարողությամբ համազոր էր ստեղծագործական այն հարցերի ու նպատակների շրջանակին, որպիսիք *Հովհ. Թումանյանի ակնհայտ հետևությանը 1922-ին շարադրել էր Սյասնիկյանը*. «...Ո՞րն է այն մթնոլորտը, որտեղ ծնվել ու ծաղկելու է հայ պրոլետարական գրականությունը վերջինիս սուղ իմաստով: Այդ մթնոլորտը արդի հայ կյանքն է, նրա տնտեսությունը, գյուղը, մթին նկուղները, աշխատավոր գյուղացին, արդի հայ մամուլը, հայ քաղաքական կուսակցությունները, հայթուրքական հարաբերությունների խնդիրը, քաղաքացիական կռիվների անցուղարձը, խորհրդային շինարարության պես-պես ձևերն ու կողմերը, հայ շինականի ու քաղաքի աշխատավորի մտորումներն ու հուզումները, հայ ինտելիգենտը, վարժապետը, հոգևորականը և այլն, և այլն. այն ամենը, որ կա, ապրում ու բովանդակություն է տալիս այն կյանքին, որ կոչվում է խորհրդային Հայաստան»⁴:

⁴ «Սովետահայ գրականության տարեգրություն», 1957, էջ 65: Իրոք. սրբազնագույն վերաբերմունք է ունեցել Սյասնիկյանը Թումանյանի համոզւոյ: Իր հուշերում մտաբերելով այս հիշարժան դրվագը՝ նրա ու Թումանյանի հարաբերություններից, Հ. Սուրխաթյանը գրում է. «Գրական գոհարների» բանաստեղծին վերաբերող նյութը, իմ խնդրանքը, ինքն էր ընտրել: Իմ ցանկությունն էր, որ Հովհաննես Թումանյանից տպագրվող պոեմներն ու բանաստեղծությունները կատարվեն իր ծեռքով կատարված վերջին փոփոխություններով»: Նույն 1922 թվականի ապրիլի 26-ին իր ծեռքով գրած նամակում բանաստեղծը հայտնում է. «Հարգելի ընկ. Հարություն, դուրս

Այստեղից հետևում է «Նոյեմբեր» միության, այսպես սուսած՝ «պլատֆորմը», դիրքորոշման բովանդակությունը, էական երկու տարբերությամբ «պրոլետգրողների առաջին համամիութենական կոնֆերենցիայի, այսպես կոչված ՎՄԴԴ-ի բանաձևից, որը և տառացիորեն հավատամքն էր Հայկունի-Վշտունի խմբակցության: Ըստ այդմ, եթե այդ բանաձևով հռչակվում էր «արվեստի ասպարեզում իշխանությունը խլելով» ապահովված, «Նոյեմբերը» հակառակը՝ գտնում էր, որ «հեգեմոնիա դեռևս գոյություն չունի», և այն պետք է ապահովվի «...գրական արտադրանքով, ապա մրցությամբ, այդ հեգեմոնիայի համար պատմական իրավունք նվաճելով»: Սրանից էլ բխում էր «Նոյեմբեր» միության երկրորդ տարբերությունը՝ ազատ, անկամիսակալ վերաբերմունքը գրական զանազան խմբավորումների հանդեպ (6, 162): Առանց որևէ մեկի իդեոլոգիական կամ հրատարակչական մենաշնորհի. և սա նշանակում էր, որ ուղեկիցները նույնքան իրավունք ունեն իրենց արտադրանքով «ազատ մրցության մասնակցելու հեգեմոնիայի համար պատմական իրավունք նվաճելու», որքան պրոլետգրողները:

Հարցեր, որոնք այնուհետև Չարենցը հանգամանորեն քննության է առնում «Նոյեմբեր»-ում տպագրված «Պատասխան «Մի կարևոր պարզաբանումի» ծավալուն հոդվածում՝ ամենուրեք, իհարկե, 1925-ի Կենտկոմի գրականության մասին բանաձևի առերևույթ ծածկույթով, վիճաբանող-վիճարկողի նմանօրինակ ճկուն եզրակացություններով, ինչպիսին ասենք, «Նապոստոլցիներին» հասցեագրված այս տողերն են. «...Նրանց համար կարծես բանվոր դասակարգի դիկտատուրա ըսկի էլ գոյություն չունենա: Այս դեպքում ընկեր մապոստոլցիները նման են երեխային, որը բարձր գոռում է, որ չվախենա: ՎՄԴԴ-ի բոլոր ուռուռ-հեղափոխական ֆրագները պրոլետգրողների մոնոպոլիա և հեգեմոնիա հաստատելու մասին իրապես մատնում են այս վախը և պայքարից խուսափումը»: (6, 173):

եկավ, որ «Սասունցի Դավթի» փոփոխությունների սևագրությունը ուրիշ թղթերիս հետ բողբել են ճանփին (կարծես Բաթումում): Ուղարկում եմ վերջին տպած «Ամուշը»: Զնայականներից ու քառյակներից էլ կուղարկեն: Չեր՝ Դ. Թումանյան:

Թողել էր արդյոք. թե՞ թղթերը, պարզապես, անհետացել էին...

Դրա կողքին այնուհետև Սուրխաթը գրում է. «Մի անգամ էլ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հետ այցելեցիմք բանաստեղծին: Նստեցիմք բավական երկար: Հիվանդի դրությունը վատ չէր... Խորհրդային Հայաստանի կառավարության նախագահը խոստանում էր տալ նրան ամեն հարմարություն գրականությամբ պարապելու համար: ...Երբ կայարան էինք գնում, Ալ. Մյասնիկյանը խնդրեց ինձ հաճախել բանաստեղծին և հարկավոր դեպքում դեպքերի մասին գրել երևան»:

Եվ ահա. 1925-ի սեպտեմբերի 13-ին Եղիշե Չարենց, Վաղարշակ Նորենց, Գուրգեն Մահարի, Մկրտիչ Արմեն, Գեղամ Սարյան, Արիստակես Միսակյան, Քնարիկ Շիրակունի, Անուշավան Վարդանյան, Հովիկ Մելիքյան, Տարակ, Պ. Ֆոլյան, Ս. Տարոնցի, Գ. Քացախյան, Ա. Նորել, Արտավազդ Եղիազարյան և ուրիշներ բավականաչափ բազմաքանակ ստորագրություններով «Դեկլարացիան»՝ «Պլատֆորմով» հանդերձ տպագրվում է⁵:

Եապես դժկամությամբ աշխարհ եկած «Դեկլարացիա» և «Պլատֆորմ»՝ ինչպես և վերհիշում է Մահարին. «Տքնում էր դեկլարացիայի վրա: - Արեք, օգնեցեք, է՛: Սա խոմ բանաստեղծություն գրել չի: Ավելի լավ է մարդ տասնմեկ պոեմ գրի, քան մեկ դեկլարացիա: - Հալլա՛, հալլա՛... ո՞վ հնարեց էս դեկլարացիան» (ՀԵՉՄ, 1, 168): Եվ ենթաբնագրային պատասխանը այն է, թե՛ նույն Երեքի դեկլարացիա գրել հրահրողները: Ուստի հարկ է զգացվում փակագծերի մեջ մատուցվող ծավալուն բացատրության, որին և հաջորդում են Չարենցից մտաբերվող այս տողերը. «-Մողուս, մողուս պիտի գտնել, թե չէ՝ մենք էլ պրոլետարական, նրանք էլ պրոլետարական. տարբերությունը ո՞րն է մեր ու նրանց... - Դեկլարացիաները գրականություն չեն: Ամեն ինչ կվճռի կոնկրետ ստեղծագործությունը: Ակսելի մի պատմվածքը հազար դեկլարացիայի հետ չեն փոխի: - Մողուս, մողուս» (ՀԵՉՄ, 1, 165-170): Եվ «Մողուս» կոչվածը թելադրում-հուշում է, որ «Դեկլարացիաների» պայքարում վճռողը *քանքարն է՝ ընդդեմ անքանքարության*:

Եվ արդեն սեպտեմբերի 17-ին նույն ԽԶ-ն տեղեկացնում է, որ «Նոյեմբեր» միության խորհրդակցությունը որոշել է սեպտեմբերի 26-ին հրավիրել միության համահայաստանյան ժողով: Այնուհետև հայտնվում է, որ գրություններ են ուղարկվում բոլոր ճյուղերին. Երևան-«Նորք»-ի խմբ. (Ռուբենի, փ. 2) Ե. Չարենցին, Լենինական-Երիտաղյանը՝ Ս. Տարոնցուն. Վաղպատ- Ս. Օհանյանին, Դիլիջան - Վ. Նորենցին, Ջանգեզուր - Գ. Քացախյանին. և որ միաժամանակ «Սկսված են ընդունելություններ պրոլետգրողների «Նոյեմբեր» միության բոլոր կազմակերպություններում»⁶, դիմումները կարելի է ներկայացնել այդ հասցեներով, կցելով կենսագրություններ և այլն:

⁵ *Բնականաբար, արծազանդողը լինում է Բաքվի Կոմ՝ սեպտեմ. 25-ի թվում արտատպելով նույնությամբ:*

⁶ ԽԶ, 1925. թիվ 208, 210, 213:

Այդուհետև փոխանցվելով մամուլի էջեր, փոխադարձվելով «պրոլետ-գրողների» հետ շարունակելով-շարունակվում է անզիջում մի գրա-պայքար, որը որքան էլ հետադարձ հայացքով թվա անտեղի, տեղին էր միանգամայն, այդ դժնի ժամանակներում, բայց և հետո... բայց և այսօր... այլապես խեղդամահություն էր վիճակված *իրավ գրա-կանությանը*, այլապես հայ ժողովուրդը զրկված պիտի լիներ Չարենց, Դեմիրճյան, Ջորյան, Բակունց, Մահարի, Շիրազ, Դաշտենց, Սահյան, Սևակ, Մաթևոսյան, Այվազյան... համաստեղությամբ *հայտնի հոգևոր փառքից*։

Գրապայքարի բորբոքվելը մոտակա և հեռակա գալարումներով սեպվում է հենց այդ համահայաստանյան ժողովի գումարմանը, որի բացման օրն իսկ սեպտեմբերի 27-ին ԽՅ տպագրում է «Հայաստանի պրոլետարական գրողների «Նոյենբեր» միության համահայաստանյան ժողովի առթիվ» և «Մի կարևոր պարզաբանում» հոդվածը (պրոլետ-գրողների ասոցիացիայի դեմ) Տարակ ստորագրությամբ⁷։ Ժողովը տևում է ներառյալ սեպտեմբերի 29-ը, երբ ընդունվում է միության կանոնադրությունը, և քննվում են կազմակերպական հարցեր։ Մի շաբաթ անց, հոկտեմբերի 5-ին արդեն կազմակերպվում է դիսպուտ. «Պրոլետարական գրականության ուղիները» թեմայով զեկուցում է Չարենցը. ելույթ են ունենում Ա. Կալինյանն ու Աշ. Յովհաննիսյանը։ Ըստ երևույթին, մույն օրն էլ ընտրվում է Միության «կենտրոնական խորհուրդ», այլև գլխավոր քարտուղար՝ Չարենց, քարտուղարներ՝ Ան. Վարդանյան և Տարակ։ Հայտնվում է նաև, որ ժողովը ողջունի հեռագիր է ուղարկել ՎԱՊԴ-ին, Ն. Բուխարինին, ընդունել է բանաձև Հայաստանում ստեղծված գրական անցանկալի մթնոլորտի դեմ⁸։

Դրան անմիջապես հաջորդում է Պրոլետգրողների ասոցիացիայի հակաքայլը. հոկտեմբերի 10-11-ին Գ. Վանանդեցին զեկուցում է «Չարենցը և նրա քննադատները» նյութով (նութերի փոխանակությամբ հանդերձ)։ Ապա մույն նյութով, ասել է՝ «Նոյենբեր» միության և Չարենցի դեմ, - զեկուցում է Լենինականում, ի պատասխան արժանանալով «Բանվորի» հոկտեմբերի 16-ի համարում տպված «Գ. Վանանդեցին Լենինականում» *ֆելիետոնին*։

⁷ ԽՅ, 1925, թիվ 227, 226։

⁸ Նույնը, թիվ 231, 232։

Հատկանշական է՝ այս ամբողջ ընթացքով Չարենցի հիմնական զինակիցը ու հենարանը մնում էր Գ. Մահարին, որը և հոկտեմբերի կեսերին ընտրվում է «Նոյեմբեր» միության Երևանի խորհրդի քարտուղար (անդամությամբ Մ. Արմենի ու Հ. Մելիքյանի)։ Հատկանշական է և Չարենցի, այլև «Նոյեմբեր» միության համդեպ նկատվող փոփոխությունը Արտ. Կարինյանի վարք ու վերաբերմունքում, որը, անշուշտ, յուրօրինակ ճկուն, կուսակցական «անկաշառ» արծագանքն էր լենինյան բալլադների։ Փաստացի՝ ընդառաջել-խրախուսելով ընդդիմություն չեզոքացնելու նման շախմատային քայլ էր և Մտկչ Նոյեմբերի 1-ի քվում հրապարակված Կարինյանի «Գրական հոսանքների բնույթի շուրջը Հայաստանում» հոդվածը⁹, որի «Երրորդ» տողում կարդում ենք. «...Երրորդ խմբակցությունը հանդիսանում է Հայաստանում այն հոսանքը, որի գլուխն է անցել Չարենցը։ Այդ խմբակցության դրական կողմը կայանում է նրանում, որ նրանք մի փոքր զգույշ են և ավելի ուշադիր կերպով են վերաբերվում գյուղացիական Հայաստանի բնորոշ առանձնահատկություններին։ Եվ այդ այդպես է լինում, չնայած նույնիսկ այն բանին, որ «Նոյեմբեր» խմբակցությունն էլ անվանում է իրեն պրոլետարական գրողների խմբակցություն»։ Իսկ այնուհետև գովաբանելով «Երկիր Նաիրի» վեպը, – եզրակացնում է. «Կարելի է վստահ լինել, որ «Նոյեմբեր» խմբակի անդամների հավաքական աշխատանքը Չարենցի ղեկավարությամբ անհետևանք չի մնա հայ նոր գրականության համար»¹⁰։

Օ՛հ, երդվյալ «պրավդիստի» ճապաղ ոճա-համդերձաբանությամբ շարադրված որպիսի՝ շնորհ... «անհետևանք չի մնա» հասցեագրված Չարենցի ու Մահարու վաստակին... Թշվա՛ռ...

Փաստորեն բանաստեղծի «ուրացման» արդյունքով Կարինյանը վայելում էր 1922-1924թթ. Չարենցի դեմ իր մղած գրապայքարի պտուղներն ու բարիքները, և ահա՛, մարքսիստ գրականագետ-տեսաբանի քղամիդով այս անգամ էլ Նոյեմբերի 26-ին Պետթատրոնում հանդես է գալիս «Մարքսիզմը և արվեստը» ուղեցույց զեկույցով։ Ըստ երևույթին Չարենցը՝ համախոհներով հանդերձ, նույնպես հակված էին կատարել Կարինյանի քայլերին համարժեք քայլեր, որքանով զեկույցի

⁹ ԽՀ, 1925, 20 հոկտեմբ.։

¹⁰ Մտկչ, 1925, 1 նոյեմ.։

շուրջը ծավալված մտքերի փոխանակությանը, ինչպես հաղորդվում է, մասնակցել են Ց. Խանգադյանը, Ե. Չարենցը, Ս. Հակոբյանը՝ ուրիշների հետ¹¹։ Այլև այնքանով, որքանով Ս. Արմենը 1937-ի ապրիլի 19-20-ի գրողների ընդհանուր ժողովում ունեցած իր տխրահռչակ ելույթում, կարող էր հավաստել, որ ինքը՝ այնուամենայնիվ այնքան էլ Չարենցի հետ չի եղել. հայտարարում է, թե ժամանակին բանաստեղծը ցանկացել է «Նոյենբեր» միության մեջ ներգրավել Ա. Կարինյանին և Ս. Երզնկյանին, բայց խափանվել է իր սկզբունքային դիմադրությամբ¹²։ Օ՛, ինչպիսի խաղեր=տակից գլխից, ամհեթեթ...

Հետաքրքիր է, այդ ինչու՞ և ինչպե՞ս... երբ հենց նոր-նոր էր մուտք գործում գրական կյանք...

Թեև և՛ Կարինյանը, և՛ ասոցիացիականները պիտակավորելով «Նոյենբերը» հողովում էին որպես «խմբակցություն», այնուամենայնիվ Չարենցը համառորեն շարունակում էր պնդել իրենը՝ «համահայաստանյան միություն», որը և մի սյուտակարգ եռանդով գործում և մատուցվում էր հասարակայնությանը։

Ս. Արմենը գրում է, թե մի օր էլ «առանց նախաբանի» Չարենցը հայտնեց. «-Տղամեր, Լուկաշինն իմ խնդրանքով մի գումար է բաց թողել մեր միությանը... Կբավականացնի և՛ հրատարակչական գործ սկսելու, և՛ համագումար անցկացնելու համար...» (ՀԵԶմ, 1, 226)։ Այդ միջոցներով էլ համագումարն «անցկացնելուց» հետո շուտով լույս աշխարհ է գալիս «Նոյենբեր» միօրյա թերթը, որի եզակի օրինակը այդպես էլ մնում է Արմենի մոտ։

Եվ ահա, նոյենբերի 18-ին ԽՀ մատուցում էր թերթի հանգամանակի բովանդակությունը. «Մամուլի տակ է և շուտով լույս կտեսնի ՀԴԳ «Նոյենբեր» միության միօրյա թերթը, հետևյալ բովանդակությամբ. —1. «Նոյենբերի» հայտարարությունը, 2. Մեր պատասխանը (Ե. Չարենց), 3. ԽՀ պրոլետգրական շարժումից (Պարույր), 4. «Կուզնիցան» Ռուսաստանում և Հայաստանում (Ասրյան), 5. Գրական բաժին. Մորս նամակը (Գուրգեն Մահարի), 6. ՀԴԳ «Նոյենբեր» միության կանոնադրությունը, 7. Գավառական կազմակերպչական բաժին»։

Անկեղծ ասած, ամեն անգամ դառնալով Մահարու անմնաճ «Չարենց-Նամեին», դժվարանում ես շրջանցել անգամ մի տող, ինչ մնաց

¹¹ ԽՀ, 1925, թիվ 270:

¹² ՉԱԹ. Գմ ֆոնդ:

հատված. ինչպես էջմիածնում «Ասոցիացիայի հեգեմոնիայի տապալման» ու «Նոյենբերի» հաղթանակին վերաբերող հատվածը կամ «Նոյենբեր» միօրյա թերթի տպագրության մեկը մեկից գրավիչ դրվագները: Նովելակերպ հինգ դրվագ, բոլորն էլ դրամատիկ սրընթաց վարակիչ լուծումներով. ինչպես այս ամենակարճառոտը. «էջմիածնի տպարանում: Շարուն են, սրբագրում ենք, էջերն են կապում: - Ման ես գալիս խանի պես, կարծես ոչ թե թերթ, այլ դուրան ենք տպում: Տպում են»: Եվ սա է հակադարձ-քամահրալի բուն վերաբերմունքը թերթային այդ անլուրջ, անիմաստ մարմաջի դեմ: Ապա և «Նունուֆարե» պատերով բեսեդկայուն» շլապսն զլխի տակ մնջելու պատրաստվելու հաջորդ դրվագը, երկսայրի «լիցքաթափումով». « - Ամալյայենց տունը կարծես էս մոտերքումն է: Նստի մի լիրիկական *ստի/ս* սարքի: Ես քնեցի: Քթիս որ ճանճ նստեց, քարով չխփես, արջ...»: Ինչպես և նախավերջինը, որով արձանագրվում է «Ամբոխների» տողերով շաղախված ժամանակի աշակերտ-աշակերտուհիների, այլև սեփական պաշտումնալի վերաբերմունքը բանաստեղծի հանդեպ՝ այն էլ նման ամփոփամասով. «Եթե իմանային, որ քնած է այնտեղ, այս մունուֆարե տանը, երկար մտարանի վրա, ձեռները փորին:

Եթե իմանային...» (ՀԵԶմ, 1, 171):

Ի վերջո շարային հերթագայող այս հիմնաթելերի վրա էլ խառսխվում է ամենադրամատիկ հինգերորդ դրվագը. «Կառք էր փնտրում տպված թերթը Երևան հասցնելու համար: Աղետ: Կենտկոմի կարգադրությամբ ողջ տիրածը վերցվեց: Մի օրինակ մնաց մեզ մոտ: - Ման ես գալիս որբի պես... Կենտկոմ գնաց: Հուզված հեռու եկավ: - Չեն թողնում, որ տղեն հորը քաշի: - Երրորդ էջի նյութերը փոխարինել գրական նյութերով: Թերթը լույս ընծայել միայն այդ պայմանով: Հրատարակվեց: «Նոյենբեր»-յան համագումար, «խորհրդային Հայաստանի» խմբագրատանը: Խոսում էր իմքը. «*Մեր գրականության մեջ պիտի արտացոլվի մեր երկրի, մեր ժողովրդի դեմքը, ժամանակակից մարդու հոգեբանությունը* (ընդգծ՝ ԱԼ. Զ.): - Հեղափոխությունը, սոցիալիզմի կառուցումը դիդ-գուռով հարսանիք չի, ոնց որ պատկերացնում են մեր պոետներն իրենց ոտանավորներում» (ՀԵԶմ, 1, 172):

Այդ օրերից սկսած «Նոյենբեր» միությունը տասնամյակներով վարկաբեկվելով հալածվում էր հենց այս, միայն այս շեշտված գրական

դավանանքի համար¹³։ Ինչպես տեսնում եք, հրատարակությունն արգելելու կենտրոնական «կուլտուրան» ծայր է առնում «Նոյեմբեր» միօրյա թերթի «տիրաժը վերցնելու» սույն ժամանակից... Այս էլ իր հերթին...

Եվ արդեն խՉ հաջորդ նոյեմբերի 19 թվում հայտնվում էր, թե «Լույս տեսավ Յ.Պ. Գ. «Նոյեմբեր» միության համանուն միօրյա թերթը, որտեղ ունեն հոդվածներ ընկ. ընկ. Ե. Չարենցը, Մ. Արմենը, Պարույրը, Մեղնիկյանը և ուրիշները։ Գրական բաժնում նյութեր ունեն Գ. Մահարի, Գ. Սարյան և մի թարգմանություն Վերհարնից»։ Կից ազդարարվում էր նաև, որ մամուլի տակ են Ե. Չարենցի «Մյուր դե Ֆեդերեն» և Վ. Թոթովենցի «Սասնա Շռերը» (երկուսի գինն էլ 50 կ.) մերձավոր բարեկամության նշան, որ միաժամանակ վկայում է, որ Լուկաշինի տրամադրած դրամական (անշուշտ, մաս Սյասնիկյանի հիշատակին) միջոցներով է տպագրվել նաև Թոթովենցի գիրքը։ Ուրեմն և Մահարու նկարագրած «նուրուֆարտ տան» դրվագները վերաբերում են նոյեմբերի 18-19-ի բավականաչափ ցրտաշունչ օրերին։

Օտեր անց դեկտեմբերի 10-ին էլ թերթը տեղեկացնում էր, թե տպագրության է հանձնված «Նոյեմբեր» ժողովածուն. ըստ երևույթին կարևորը միության գոյությունը հիշեցնելն էր, քանի որ հինգ օր հետո էլ հայտնվում էր. «Նոյեմբեր» միության ժողովում ընտրվել է «Միության օրգանների խմբագրական կոլեգիա՝ Ե. Չարենց, Գ. Մահարի, Մ. Արմեն»։

¹³ Առաջինը «հանդգնում» է ժառանգալ-վերանայել գրականագետ Ս. Սողոմոնյանը «Հիշողություններ եղիշե Չարենցի մասին» գրքի (1961) առաջաբանում բազմիցս շեշտվելով բանաստեղծի՝ որպես «ուժեղ, ամբողջական անհատի թշնամական բախումը քաղքենիական հետամնաց իշխանության հետ»։ և ապա՝ «...սնհատ, որին չէր կարող բավարարել շրջապատի հեղծուցիչ մթնոլորտը, մի աւբողջական խառնվածք, որը չէր կարող հաշտվել գավառական խեղճության ու քաղքենիական միջավայրի հետ»։ Սյունուհետև՝ ըստ հնարավորին պարզաբանելով «Նոյեմբեր» միության նպատակները, գրում է. «Սա է եղել գերագույն նպատակը Ե. Չարենցի նախաձեռնությամբ ու ջանքերով ստեղծված այն գրական միության, որը 1954թ. լույս տեսած Սովետահայ գրականության ձեռնարկում բնութագրվում է ոչ ավել, ոչ պակաս, քան որպես «իր էությանը բուրժու-անացիոնալիստական կազմակերպություն»։ էջ 7, 15։ Թվում է, Չարենցի հոգու համար պետք է անչափ հաճելի լինի, որ այդ տողերը գրել է Արցախ աշխարհի Գետաշենում ծնված (նախնիներով մշեցի), արտակարգ բանաստեղծական մի անհատականություն, եվրոպական (հատկապես գերմանական) գրականության կատարյալ մասնագետ, որը ոչ միայն լսարաններում, այլև Երևանի քաղկոմի քարտուղար եղած կարճատև միջոցին օր չէր լինում, որ յոթը պորտով «չօրթներ» «մեր մեծ հայրերի» շարքը...

Հիրավի գործարար ցուցադրական եռուզեռով՝ ի հեճուկս պրոլետ-գորղների, – միությունը այլևայլ ձևերով համալրում էր անդամների քանակը, ասել է և ազդեցության շրջանակը՝ մեծապես Չարենցի գրչին պատկանող գրագրությամբ շրջանային «մասնաճյուղերի» հետ. կազմակերպելով ցերեկույթներ, հրահանգչական հանդիպումներ շրջկենտրոններում: Չէր անտեսվում և հրատարակչական գործը՝ սկզբնապես Շիրակի ջրանցքի մոտիվներով գրված էջեր, – որը 1926-ի սկզբներից վերակերպվում է ասոցիացիականների հետ տառացի ահեղ մրցակցությամբ...

Այս ամենը միությունը «անում» էր Լուկաշիցի «բաց թողած» գումարի միջոցներով, որը միաժամանակ նշան էր այն բանի, որ մյասնիկյանական թևը դեռևս ուժ ու իրավունքներ ուներ Հայաստանում: Նույն 1925-ի սեպտեմբերին «Նորքի» վերահրատարակմանը վերաբերող հաղորդման առիթով Արմենի «Բախտը, կարելի է ասել, ժպտում էր «Նոյեմբեր» միությանը» (ՀԵՉՄ, 1, 227) ակնարկից հետևում էր, որ, թեթևա, նույն միջոցներից է բաժին հասել և «Նորքին»¹⁴:

¹⁴ Իր հուշերում Մ. Արմենը գրում է. «Հենց նույն օրվանից ես և Չարենցը սկսեցինք ապրել միևնույն սենյակում միասին: Արտասահմանից վերադառնալուց հետո մա դեռևս բնակարան չունեի և ժամանակավորապես տեղավորվել էր իր մանկության ընկեր Գրիշա Աղամյանի սենյակում, որի տեղը մի երկու ամսով մեկնել էր հանգստանալու: Դա Սպանդարյան փողոցի վրա էր, այն տունը, որի կողքին հետագայում կառուցվեց անկյունային մեծ շենք, և Չարենցն այնտեղ ստացավ բնակարան: Այսպիսով Չարենցի առաջին և վերջին բնակարանները Երևանում գտնվում էին կողք-կողքի...

Հին Երևանի երկրաբանի մի տիպիկ շենք էր դա՝ փեթակի մասն լի բնակիչներով: Փողոցից դեպի բակ էր տանում մի փոքր դարպաս՝ խիստ ցածրիկ առաստաղով. գլխավերսումը բնակարանն էր: Աղամյանի սենյակը գտնվում էր փողոցի կողմը և լուսամուտ ուներ թե՛ պատշգամբի և թե՛ փողոցի վրա: Դա ամուրի մարդու սենյակ էր՝ մի թախտով, պահարանով, սեղանով և մի երկու աթոռով: Ինձ համար միանգամայն հասկանալի էր, որ Չարենցը պետք է քներ թախտի վրա, իսկ ես՝ հակառակը...» (ՀԵՉՄ, 1, 223):

Բայց լինում է այնպես, որ երկուսն էլ քնում են հատակին. ապա հաջորդում է այդ համատեղ կենցաղի շուրջը Արմենի ինքնամեծար երկա՛ր-քարա՛կ մաղա-մանրախոսությունը: Ինչևէ. ավելորդ չէ Գ. Աղամյանի սենյակի նկարագրությունը՝ տեղանքով, որքանով բանաստեղծը մենակ կամ Արփենիկի հետ երբեմն ապաստանել է այդ սենյակում: Ինչ վերաբերում է իր հետ բնակվելուն՝ խիստ կասկածելի է, բանի որ արտասահմանից ծանր ապրումներով վերադարձած Չարենցին հազիվ թե այդքան երկար ժամանակով մենակ թողներ կինը??? մասնավոր որ կարող էր երկու ամիս շարունակ նույն այդ սենյակում բնակվել Արփենիկի հետ, և Սահարին էլ վկայում է, որ ամուսիններով 1925-ի աշնանը զբաղեցրել են իսկ խմբագրատան սենյակներից մեկը, որտեղ և ինքը բոթում է Եսենինի ինքնասպանությունը... Միանգամայն հավաստի...

Կարելի է կարծել հենց Լուկաշինն էլ իսկ խմբագրության սենյակներից մեկը հատկացրել էր անօթևան Չարենցին, որ այնուհետև միաժամանակ ծառայել է որպես Նք «խմբագրատուն»:

Հանդեսի խմբագրական կոլեգիայի նոր կազմն էլ՝ «Յ. Գյուլիքեկյան, Ա. Կարինյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ա. Սռավյան, Ե. Չարենց՝ պատ. քարտուղար», — մատնում է, որ արդեն ուժերը դասավորվում են հակամյասնիկյանական թե՛ օգտին՝ որոշ զիջումներով, սիրաշահելով հանդերձ Չարենցին¹⁵: Սակայն նույններից սկսած գաղափարական խնդրումներն ավելի են խորանում և աստիճանաբար ընդհատակից հայտնի է դառնում, որ Թիֆլիս արտաքսվելու հերթը հասել է Լուկաշինին...

Հատուցում Մերեժկովսկու «Պավել I»-ով

Ջրի երես ելած «գաղափարականների» գրոհային եռանդն ու հանդգնությունը սահման չունեն, ուստի, բնականաբար, չէր հսկողարտվում հակամետ բուն մտավորականությունը: Բացահայտ դրսևորումներից մեկն էլ Դմ. Մերեժկովսկու «Պավել I»-ի բեմադրությունն էր Պետական թատրոնում: Հարկ է հիշել, թե դրանից առաջ որպիսի հարձակումների էր արժանացել «Քաջ Նազարի» բեմադրությունը, գնահատելու համար հայոց թատերական մտավորականության այլաձայնության իսկական արժեքը՝ հանձնիս բեմադրող Ա. Բուրջալյանի, թատրոնի տնօրեն Մ. Գևորգյանի, դերասանական անձնակազմի: Հիմնավոր մի պայմանով, իհարկե, իմանալով, որ կասկածամտությամբ ու դաժանությամբ հայտնի ռուսաց Պավել I կայսրը բառացիորեն արծազանքում էր կուսակցական-պետական ամենավերին *սանդղակ մագլցող Ստալինի վարքուբարքին*:

Ուրեմն վերստին պետք է դիմենք թվերի լեզվին ու վերծանմանը՝ ներկայացնելու համար պիեսի բեմադրման արդիական հանգամանքները՝ բուն մթնոլորտի հետ պատճառակցական հանգույցներով: Նախ հիշեցնելով, որ Չարենցի անձնականությունն այսպիսին էր. որքան

¹⁵ ԽՀ. 1925, սեպտեմ. Հոկտեմբերի 5-ին, օրինակ «Հայկույը հայտարարում է կոոպերատիվ պատմվածքի, պիեսի, պոեմի և առակի մրցանակաբաշխություն».

Ժյուրիի կազմում էր և Չարենցը:

էլ «ուրացող» ձևանար, ապրել չէր կարող առանց «պարպելու» հոգու անչափելի ծանրությունը՝ դառնությունն ու կսկիծը: Եվ ահա՝ քիչ թե շատ վերանայել-խմբագրելուց հետո օգոստոսի 23-ից ԽՉ 191, 192, 195-197 թվերում տպագրվում է Ալ. Մյասնիկյանի հիշատակին նվիրված «Մյուրե դե Ֆեդերե» «Կոմունարների պատը Փարիզում» պոեմը: Տպագրվում է՝ արձագանքելով մտավորականության ու ժողովրդի ճնշող մասի տրամադրություններին ու ապրումներին, քանի որ բոլոր չափերից վեր էին մեկը մեկից անթաքույց դահճությունները ընդդեմ հայ ժողովրդի: Ըստ այդմ պիեսի թարգմանության հղացումը աննահանջ-անկուտրելի էր, և իրագործվում է, իրոք, մի շնչով: Նույնպիսի պարզությամբ էլ իրացվում է բեմադրությունը, առավել ևս ապահովվում է թատերախոսությունը թե՛ պիեսի, թե՛ բեմադրության քննական-տրամաբանական այնպիսի դարձոյարժիկ, շրջուն-հակադարձ մեկնությամբ և արդիական հնչեղությամբ, որ տարողությամբ ազատ կարող է մրցել ինչպես «Կապկազ» թամաշայի, այնպես էլ «Աբլիլե՛ս, թե՛ Պյերո» ինտերմեդիայի հետ:

Ակսեմք ուրեմն, Պավել Ի-ի դերակատարից:

Տավոք, Պավելի դերակատար Վաղարշակ Վաղարշյանի որդին՝ Լ. Վաղարշյանը Չարենցի և հոր փոխհարաբերությունների մտաբերումներում թուլցիկ է անդրադարձել թատերական, իրոք, հիշարժան իրադարձությանը: Մտաբերվում է միայն այսքանը. «...Հիշում եմ, ներկայացմանը նա (Չարենցը՝ Ալ. Չ.) նստել էր պարտերի առաջին շարքում: ...Չարենցի թատերախոսականը, իհարկե, ուրախացրեց ինձ... Թեև նա էլ այն ժամանակ շատ ջահել էր, ինձնից՝ ջահել, մոտ երեք տարով, բայց արդեն ճանաչված էր, հեղինակություն էր վայելում» (ՀԵԶմ, 2, 280), – պատմել է որդուն Վաղարշյանը: Շարունակության ակնարկներից հետևում է, որ ներկայացման օրերին, ասել է՝ 1925-ի հոկտեմբերի 23-ին ու 26-ին բանաստեղծը եղել է նաև կուլիսներում. հանդգլած կարելի է ասել, հաճախ մասնակցել է և փորձերին, իսկ ներկայացումներին էլ «պարտերի առաջին շարքում» կողքին է եղել իր չափահաս թատերասեր Արփենիկը:

Բայց ցավոքի կողքին, ունեմք և այս բարեբախտությունը. ԽՉ նոյեմբերի 5-ի համարում Կարո Դարոյան ծածկանունով և «Մերեժկովսկու Պավել Ի»-ը (Բեմադրության առթիվ)» վերնագրով հանդես է եկել Չարենցը. մի աներևակայելի խորաթափանց սևեռումով վեր հանելով ու մատուցելով միաժամանակ և՛ Մերեժկովսկու մեկնակետը,

և այն մեկնակետն ու մեկնությունը, որով կարելի կլիներ բեմադրությամբ առավելագույնս ապահովել պիեսի արդիական հնչեղությունը: Էսպես, ինչպես կասեր ինքը «именно» այն մեկնակետով, ինչ անհրաժեշտություն էր Մյասնիկյանի սպանությանը հաջորդած գաղափարական ընդհատակյա-բացահայտ թեժ պայքարի մթնոլորտում:

Բայց ստացվեց մերկապարանոց վերժանում, մինչդեռ չարենցյան մեկնությունը փայլուն է բազմիմաստ-խորհմաստ բոլոր ելևէջներով. «Կարծողներ կան, – գրում է նա, – (որքան մեզ հայտնի է, այդպիսի մոտեցում է ունեցել պիեսն ընտրելիս նաև Պետթատրոնի ռեպերտուարային հանձնաժողովը), որ Պավել I-ը *ինքնին, հենց այնպես, ինչպես որ կա*, – մի պատմական պիես է, ինչպիսիք են օր. – Պուշկինի «Բորիս Գոդունով» կամ Ա. Տոլստոյի «Իոան Ահեղը»։ այսինքն՝ այնպիսի մի պիես, որի նպատակն է գեղարվեստականորեն վերարտադրել պատմական որոշ շրջան, և որի բեմադրությունը, որպես այդպիսին, ունի, անշուշտ, որոշ կրթական ազդեցություն՝ նշանակություն: Այսպիսի պիեսներից չէ. սակայն Մերեժկովսկու «Պավել I»-ը - թեկուզ նրա մեջ կան տարրեր, որոնց հմուտ օգտագործումով կարելի էր դարձնել պիեսը պատմական-ազդեցիկ: - Յեղիմայի հիմնական խնդիրն այդ պիեսում ամենևին էլ այն չէ, թե ինչ ահռելի բան է, ասենք, երբ գահի վրա նստած մի խելագար՝ ածելին ձեռնի: Եվ ոչ էլ նա իրեն խնդիր է դրել ցույց տալ Ռուսաստանի պատմության այն եղերական շրջանը, որ կոչվում է Պավել Առաջինի շրջան» (6, 175-176):

Մեր օրերի հետադարձ մեկնակետ-դիտակետից կարելի է զարմանալ, թե օբյեկտիվ-չեզոք շարադրանքով ընդդիմական-արդիական որպիսի ճշմարտություններ է մատուցում թատերախոսը՝ հանգույց առ հանգույց ընդարձակել-խորացնել-բացելով Ռուսաստանի պատմության «եղերական էջերը»։ այդ թվում և ժամանակակիցը: Ուրեմն և շարունակում է նույն «չեզոքությամբ»։ «Մերեժկովսկու համար պատմական այդ շրջանը լոկ կանվա է, միջոց՝ լուծելու «Քրիստոսի և Նեռի» այն միստիկական «պրոբլեմը», որ նրա բոլոր գրվածքների հիմնական «պրոբլեմն» է կազմում»:

Չարենցի պատճառաբանությամբ՝ ըստ այդմ էլ «...պիեսի սյուժեի պատմական կողմը մնացել է ստվերում. դարձել է լոկ բեմական ակսեսուար - և իր ամբողջ հասակով ցցվել է, որպես պիեսի միակ կենդանի բովանդակություն – Պավել I, և այն էլ ոչ թե իբրև ցար, մոնարխ, խելագար դեսպոտ, այլ իբրև սոսկական մարդ, անհատ, որ

գտնվում է «Նեռի նշանի ներքո», կամ այլ կերպ, հեղինակ նույն միստիկական տերմինոլոգիայով ասած, որի գլխին կախված է «ամ-խուսափելին» - ճակատագիրը»:

Այնուհետև. «...Հեղինակի այս մոտեցումն է ահա պատճառը, որ, չնայած իր հերոսի բոլոր զազանությունների՝ Պավել I-ը պիտուն դուրս է եկել այնքան *համակրելի*, որ մարդ ամտես է առնում նրա *դեսպոտ* լինելը և խղճում է նրան, իբրև մահվան դատապարտված *մարդու*: Մերեժկովսկու գրչի տակ այն տրագեդիան, որ եղել է մի ամբողջ լայնածավալ երկրի հասարակական, սոցիալական ողբերգություն - դարձել է մի ողորմելի անհատի *անձնական* տրագեդիա»:

Եվ բառերի, բառակապակցությունների իմաստային լայնածավալ այսպիսի դարձարձիկ դաշտով՝ միաժամանակ և՛ պատմականորեն, և՛ «սոսկական» միստիկական մարդկային դիտակետից դատավճիռ հասցեագրելով-կայացնելով իր ժամանակի «Նեռի նշանի ներքո» գտնվող ցարին, մոնարխին, խելագար դեսպոտին» - միննույն «չեզոք» շարադրանքով անցնում է Բուրջալյանի բեմադրությանը, ասես, անհազ ցանկությամբ, կրքով ու վճռականությամբ վերստին կրկնելով – խորացնելով ասելիքը. «Ռեժիսոր Բուրջալյանի բեմադրությունը հենց նրանով է անհանդուրժելի, որ նա պիեսը բեմադրել է հենց այնպիսի տրակտովայով, ինչպիսին ի հայտ է բերել ինքը՝ հեղինակը, ինչպես կբեմադրեր Մերեժկովսկին: Այնինչ, պիեսը հարկավոր է բեմադրել այնպես, որ Պավելը, իբր անհատ, մնար ստվերում, և իր ամբողջ հասակով հանդիսատեսների առջև ծառանար «Ռուսաստանի կայսր Պաւել I-ը», իբր մոնարխ, գահակալ, խելագար դեսպոտ՝ ածելին ձեռին: Պարզ աւած՝ ռեժիսորն իր բեմադրական մերձեցումով պետք է գլխիվայր շուռ տար հեղինակի մերձեցումը նյութին և այն, ինչ հեղինակը ցույց է տալիս իբր *անհատական* ողբերգություն, ցույց տար իբրև *հասարակական տրագեդիա*: Յնարավո՞ր էր արդյոք այս» (6, 177-178):

«Յնարավոր չէր»՝ կլիներ ժամանակի մտավորականության, այդ շարքում Բուրջալյանի ու «ռեպերտուարային հանձնաժողովի» պատասխանը. «Գոնե կարողանանք անել հնարավորը»: Այդ տրամաբանությամբ էլ իր քննադատությամբ Չարենցը իրականում պաշտպանում էր Բուրջալյանի բեմադրությունը՝ *գիտակների տարակուսանքներից, առավել ևս աղքատիմացների չարախոսություններից*:

Թատերախոսականի նմանօրինակ հակադարձ վերծանման օգտին

է խոսում և Պավել I-ի դերակատար Վ. Վաղարշյանի գմահատականը¹⁶։ Իսկապես, եթե բեմադրությունը, որոշակի Պավել I-ի մեկնությամբ հաջողված չէ, ապա ինչպես հասկանալ նման գերադրական վերաբերմունքը. «Մի երկու խոսք ևս դերակատարների մասին։ Ամենից առաջ դերասան Վաղարշյանը. ահա իսկապես մի տաղանդ, որ երեք տարի է, կարծեմ, խաղում է մեզանում, և մենք չենք տեսնում, թե հանձին նրա ինչպիսի մեծ ուժ ունի մեր Պետթատրոնը։ Մեր այսօրվա հողվածի մեջ չի մտնում նրա խաղի վերլուծությունը. ընդհանուր առումով միայն կուզեինք ասել, որ Պավել I-ով նա ցույց տվեց, որ ունի բոլոր տվյալները թատերական առաջնակարգ ուժ դառնալու։ Նկատելի է, որ բացի ընդունակությունը, լուրջ զբաղվում է իր արվեստով և արդեն իսկ ունի մշակված արվեստագետի տակտ և «չափի զգացողություն»։ Իսկ այս արդեն շատ մեծ առավելություն է յուրաքանչյուրի, ոչ միայն երիտասարդ, այլև արդեն որոշված արվեստագետի համար» (Ե, 179)։

Եվ սա այն դեպքում, երբ, ասես խոժոռ հայացքով, Ջանանի ու Ջասմիկի (Պալեն, Մարիա Ֆեոդորովնա) կատարումը որակում է «քիչ թե շատ աչքի ընկնող», Ջանիբեկյանի խաղը (Ալեքսանդր)՝ թույլ։ Պիեսի թարգմանությունն էլ համարում է «ընդհանուր առումով բավարար. անտեղի են միայն մի քանի վուլգարիզմները, որոնք չեն համապատասխանում պիեսի ստիլին» (6, 179)։

Ըստ այսմ, Չարենցի այս անգուգական թատերախոսությունը արժանի է ամենայն ուշադրության. առաջին հերթին ընտելանալու՝ խուզարկու հայացքով մոտենալու-վերծանելու համար նրա ստեղծագործությունների, ինչպես և հողվածների բուն էությունը՝ թեսկան-ոչ թեսկան երես աստառով։ Ամեն պարագայում, ինչ խոսք, նկատի ունենալով, որ ստեղծված են միջնադարյան ինկվիզիցիայի դեմ պայքարի ժամանակներում։ Իսկ ընդհանրապես այն օրինակելի է բոլոր հատկանիշներով. նաև թատերագրի ամբողջ ստեղծագործության, նրա ապրած ժամանակաշրջանի «խորշերի», այլև տվյալ ժողովրդի պատմության համակողմանի իմացությամբ։ Օրինակելի է և թատերական քննադատներին վերաբերող դասերով, վերը քաղված-ասվածներին գումարվող սույն տողերով. «Մենք երկու ներկայացումներին էլ ներկա եղանք՝ հատկապես պիեսի բեմադրությունն ուշադիր դիտելու և

¹⁶ Պավել I-ի դերում Վաղարշյանին փոխարինել է Միք. Մանվելյանը. հռչակավոր Յագոյի սույն դերակատարմանը Չարենցը չի անդրադարձել։

հասարակության վերաբերմունքն ստուգելու նպատակով»։ «Մենք անձամբ, մինչև պիեսի բեմադրությունը վաղաժամ էինք համարում կարծիք հայտնելը, ի նկատի ունենալով, որ շատ բան, վերջին հաշվով, կախված է այն մերձեցումից, որ ունենալու է Պետթատրոնի ռեժիսուրան պիեսը բեմադրելիս։ Թե ինչպես մեր օրերից ու հեղափոխությունից ամենահեռու պիեսներն անգամ բեմական որոշ տրակտովկայի միջոցով կարելի է մոտեցնել մեզ և մեր ներկա պահանջներին - ապացուցում են թեկուզ հենց Մեյերխոլդի վերջին տարիների բեմադրությունները։ Մենք, իհարկե, հեռու ենք Մեյերխոլդի թատրոնը մեր Պետթատրոնի հետ նույնացնելու մտքից...»։ և ...Մուսկվայի կուլտուրայի տան ստուդիայի բեմադրություններից ուսանած այլ դասեր ու խորհուրդներ։

Մերեժկովսկու «Պավել I»-ի բեմադրությունը՝ Չարենցի արձագանքով վկայում է¹⁷, որ, ըստ էության Մյասնիկյանի սպանությունից հետո հայոց առաջավոր մտավորականությունը, միաբանությամբ պատրաստվում-թևակոխում էր զաղափարական պայքարի առավել ճկուն, առավել պատասխանատու ու զգուշավոր գործունեության մի շրջան... Բայց, երկի թե, ամհնար էր...

* * *

Ելնելով-դատելով այդ ստույգ ապացույցից՝ 1925-ի դեկտեմբերից ներհակ կողմերի միջև նույնիսկ ուրվագծվում են հաշտության եզրեր։ Եվ, ինչ եք կարծում, ընդառաջողը լինում է Չարենցը, անշուշտ, համախոհ մտերիմների հորդոր-համոզելով, որ կրկին փաստում է Չարենցի մղած պայքարի նաև ինքնապաշտպանական շրջահայաց բնույթը։ Պարզ է, Լուկաշինի Երևանից հեռանալու պատճառներով։ Նաև...

Դեկտեմբերի 20-ին «Բանվորը» մեծ ու բանձր տառ ու տողերով տեղեկացնում էր. «ԽՅ Պրոլետգրողների «Նոյեմբեր» միություն։

¹⁷ Իր հուշերում դերակատարներից Գուրգեն Ջանիբեկյանը գրում է. «Պիեսն ինքն էր թարգմանել և հանդես էր եկել գրախոսականով։ Նա գտնում էր, որ բեմադրողին չէր հաջողվել սրել պատմական սյուժեի արդիական պաթոսը։ Դերակատարներից նա հատկապես ընդգծում էր Վաղարշյանի խաղը Պավել առաջինի դերում։ Սյուսներին, այդ թվում և ինձ, մեծամասամբ քննադատում էր։ Իր գրած թատերախոսականից ես բողոք չունեի, քանի որ ճշմարիտ էր նրա որակումը»։ *Մեն Իմ աշխարհից*, 1980, էջ 219։

Չատուրի ժամոթագրություններում (6, 649) պիեսի թարգմանիչ է նշվել Լ. Զալանթարը։ Ճիշտը Ջանիբեկյանի մտաբերածն է. թարգմանել է Չարենցը։

Այսօր դեկտեմբերի 20-ին Լուսբաժնի դահլիճում կկայանա Եղիշե Չարենցի դասախոսությունը «Հայաստանի պրոլետգրականության ուղիները» նյութի մասին. կլինի մտքերի փոխանակություն և արտասանություններ՝ մասնակցությամբ «Նոյեմբերի» անդամների. տոմսերի գինը – 10կ. – 50կ. ծախվում է մուտքի մոտ: Սկիզբը ցերեկվա ժամը 12-ին»:

Գրգռիչ հուլովումներից զերծ, միանգամայն չեզոք հայտարարություն, դասախոսության նույնքան չեզոք ընթացքով, որն ամփոփելով նույն «Բանվորը» դեկտեմբերի 24-ի թվով արձանագրում է. «Ամսույս 20-ին ընկ. Չարենցը Լուսբաժնի դահլիճում (Լենինականի՝ Ալ. Ջ.) տվեց մի դասախոսություն Հայաստանի պրոլետգրականության ուղիների մասին: Նա ի միջիայլոց հայտնեց, թե մտադրություն կա ԽՀ պրոլետգրողների «Ասոցիացիայից» և «Նոյեմբերից» մի ֆեդերացիա կազմել, քանի որ նրանց մեջ կա սոսկ կազմակերպչական և ոչ սկզբունքային տարածայնություն: Վերջում եղավ հետաքրքիր բանավեճ»:

Բայց ըստ երևույթին հնարավոր չէր սամծել ամբարիշտ գրողայինների ինչպես հոխորտանքը, այնպես էլ նենգությունը. երեք օր իսկ չանցած «ֆեդերացիա կազմել» առաջարկի պատասխանը լինում է «Նոյեմբեր» միության, նրա Չարենց-Մահարի «անդամների» *կալանելը... Ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս...*

Զարադետ 1926 թվական. Տարեմուտ Ս. Եսենինի «ինքնասպանությամբ»...

Ըստ մերօրյա գուշակների՝ մարդկանց համար ինչպես սկսում, այնպես էլ շարունակվում է տարին. բարի թե չար, հաջող թե անհաջող, բախտավոր թե՞ դժբախտ:

Նոյեմբերականների ու Զարենցի համար 1926-ի տարեմուտն իսկ բոթաբեր-ամուրախ էր. Սերգեյ Եսենինի «ինքնասպանությամբ»՝ Լենին-գրադում *1925-ի դեկտեմբերի 27-28-ի գիշերը*, որը և *28-ի գիշերը գումում է հեռագիրը՝* գուգադիպելով ըստ ամենայնի տուհաճ սույն եղելությանը. նույն օրերին հայոց մամուլը (պատահաբար, թե՞ հրահանգված) հաղորդում էր, թե՞ տպագրվում է «Հայ պրոլետարական գրողների» 400 էջանոց ժողովածու: Ուստի, հասկանալի է, ինչնց հրապարակման օրն էլ Զարենցին վիճակված էր «1925, 28 դեկտեմբերի, Երևան» տարեթվով քառապատիկ դառնությամբ շարադրել «Հայ պրոլետարական գրողների», թե՞ մի Ասոցիացիայի ժողովածու (Մի հայտարարության առթիվ)» բողոքը: Փաստաթուղթ, որը չափազանց կարևոր է բանաստեղծի, այլև «Նոյեմբեր» միության մուտակա և հետագա ճակատագրի համար՝ տառացի քաղվող ուղղակի առումներով. «...Եթե այդ ժողովածուն հրատարակվում է Ասոցիացիայի միջոցներով, մենք բավականանում ենք հայտարարելով միայն, որ ժողովածուի վերնագիրը չի համապատասխանում նրա բովանդակությանը, ըստ որում խնդրում ենք չօգտվել «Նոյեմբեր» միությանը պատկանող պրոլետգրողների տպված և անտիպ գրվածքներից:

Իսկ եթե հատկապես հայ պրոլետգրողների ժողովածու հրատարակելու նպատակով որևէ հասարակական հիմնարկություն հատկացրել է որոշ գումար (թերևս կարծելով, որ Ասոցիացիան կգտնի որոշ ձև հավասար իրավունքներով համախմբելու ժողովածուի շուրջը բոլոր հայ պրոլետգրողներին), այդ դեպքում միությունս հայտարարում է, որ Ասոցիացիայի արարքը խմբակցական սպեկուլյացիա է հայ պրոլետարական գրականության անունից, որի վրա հրավիրում ենք համապատասխան հիմնարկությունների լուրջ ուշադրությունը:

Հ. Գ. Խնդրում ենք մյուս թերթերին արտատպել» (6, 181):

Պարզ է. բացեիքաց ֆինանսապես հովանավորվում էր «կուսակցու-

թյան գիծը» որդեգրած Ասոցիացիան, հարցականի տակ դնելով ճշմարիտ գրականության լինել-չլինելը: Սպառնալի իրավիճակ, եթե նկատի ունենանք, որ նույն միջոցին փաստորեն Հայաստանից արտաքսվում էր ժողովուրդիի նախագահ Լուկաշինը:

Ամիսներ առաջ նախատեսված «Պրուլետ գրող» ամսագրի N 1-ի փոխարեն՝ 400 էջանոց ժողովածու. որպիսի՝ առատ ֆինանսավորում, ուստի Չարենցը բողոքում է, որը և Ե. Չարենց, ԱՆ. Վարդանյան, Գ. Մահարի, Մ. Արմեն ստորագրությամբ հրապարակվում է ԽՀ 1926-ի հունվարի 1-ին:

Եսենինյան հաժությամբ ու ցավով շարադրված՝ ընդհատակյա մեծ տարողություն թաքցնող բողոք, որ անդրադարձն է ամծայր երկրի գրականության ու արվեստի ազնիվ մշակների կացության ու բախտի: Իսկ Չարենցի կյանքում պարզապես դրամատիկ մեծ հանգույց՝ լի անձնական-անանձնական գալարումներով, այլև ստեղծագործական հեռակետերի նոր տեղադրում-ճշգրտումներով ու ոչ միայն այդքանով: Իրապես Եսենինի «ինքնասպանությունը» ազդարարում էր գոտեմարտի արյունալի նոր գունավորում, որը ամբողջ խորությամբ զգացել-վերապրել են հայոց գրականության սյուները՝ Չարենցը, Դեմիրճյանը, Մահարին, Ակսելը՝ 1926-ի իրադարձությունների պատճառ-հետևանքային ընթացքներով և հետագա շարունակական փոխակերպություններով: Ասել է՝ Չարենցի գրչին պատկանող բողոքի և Եսենինի «ինքնասպանության» միջև աղեքսներն անջնջելի են, որը և հետևում էր այդ օրերին վերաբերող Մահարու հուշարկումներից. «...Ուշ աշնանային տրտում երեկո: Հեռագիրը գուժեց Եսենինի ինքնասպանությունը: Ես նրան չգիտեի: Մի անգամ կարդաց (Չարենցը՝ Ալ. Ջ.) իմ մի քանի անտիպները և նկատեց. — Եսենինյան շունչն խիստ զգալի է: Չե՞ս կարդացել: Չարմանալի է: Կարո՞ւ: Շատ կսիրես: Կարդացի: Սիրեցի: Շատ սիրեցի:

Թերթը ձեռքիս ներս նտա: Իրիկնաթերթը: — Եսենինը... Ինքնասպանություն է գործել:

Նայեց իր խոշոր, սև աչքերով և փորձեց ժպտալ. — Համա՞ք ես անում, ի՞նչ է:

Թերթը շարտեց սեղանի վրա: Բարկացավ: — Ու՞մ վրա: Հրաժեշտի երգն էլ արյունով է գրել: Հը՛ն... Նայեց Արփիկի արցունքներին և վառեց ծխամորճը: Իսկապես ասած, սպասելի էր: Ակսեց երթնել սենյակում: Կանգնեց պատուհանի մոտ.

Проплясал, проплакал дождь весенний,
Замерла гроза,
Скучно мне с тобой, Сергей Есенин,
Подымать глаза...

Եվ հենց կողքին աստղիկներով մատուցվող այս տողերը. «Սեղանի վրա մաքուր և գրված թղթեր: – «Նոյեմբերը» ծուլում են Ասոցիացիային:

Մեր գրական սկզբունքները խոն չեն կարող ծուլել: Դա՛: «Տխուր է զնգում գերանդին» (ՀեՉմ, 1, 172-173):

Տրտում երեկո, տրտում խոհեր ու մտածումներ, որպիսիք խորքային անհատակ տարողությամբ կարող էր դրոշմել-ինաստավորել-հնչեցնել դարձյալ ինքը՝ Գուրգեն Մահարին: Ինաստավորել՝ չափազանց քիչ է ասված. մոտավորը ասելու համար հարկավոր էր ստեղծել-օգտագործել առնվազը բազմաինաստավորել բայը. որքանով մահարիական «զվարթա-տխրախոհ» հրաշագործ արվեստով բառային ելանյութի դարձ-դարձիկ շարակարգություն-շարակապակցությամբ արծազանքում-ծայնակցությամբ շարժանկարվում-պատկերահանվում են անձնական-անանձնական անթիվ, զվարթից տխուր լիցքաթափվող-լիցքավորող և ոչ մի պահ չխլացող քանի՛-քանի՛ տարբեր, միասեռ-ամնիասեռ տրամադրություններ, խոհեր, մտածումներ: Տվյալ դեպքում դժվար է ասել Եսենինից-Մահարի-Չարենց-Արփենիկ՝ միմյանց միջև... քանի փեղկով փոխանցվող-փոխադարձվող խոհախոհի-հուզախոհի ողբերգորեն վեհաշունչ մարդկային հոգեբանական-հասարակական ապրում-վերապրումներ...

Այդ թվում և այն, որ ինչպես անցյալում, այնպես էլ Չարենցի արտասահմանյան ուղևորությանը նախորդած ու հաջորդած միջոցին՝ բանաստեղծի շուրջը հյուսված ու հյուսվող դավերին ու ծուղակներին տեղյակ էին թե՛ Արփենիկը, թե՛ Մահարին: Ուստի և եղերական տառապանքով ապաստում էին՝ «հանաք չի արել, երակը բացել է, հետո էլ՝ կախվել: Հըմ...» - Եսենինին վիճակված նույն կամ համանույն բախտի:

Նույնպիսի բազմինաստություն են թաքցնում և քաղվածքները՝ Եսենինից. ռուսերենով վերը քաղված չորս և հայերենով «Տխուր է զնգում գերանդին» տողերը. անշուշտ, արծազանքով գումարվելով «Եսենինի շունչը խիստ զգալի է...»՝ իրեն Մահարուն վերաբերող տողերին:

Այսպիսով ամենակարևորը. փաստացի լրացվում է «1921, 21 VII,

Մոսկվա» տարեթվով Լեյլիին գրած նամակից հայտնի Չարենցի վերաբերմունքը Եսենինի հանդեպ: Պարզվում է, որ իր պես վերից վար գիտեր ռուս բանաստեղծի պոեզիան, նախընտրած նմուշներով՝ անգիր. ինչպես 1917-ին հյուսված «Проплясал, проплакал дождь весенний» տողով սկսվող բանաստեղծությունը՝ սեփական հոգուն ու խոհերին հարազատ ղողանջներով.

...Скучно слушать под небесным древом

Взмах незримых крыл:

Не разбудишь ты своим напевом

Дедовских могил.

Привязало, осаднило слово

Даль твоих времен.

Не в ветрах, а, зная, в томах тяжелых

Прозвенит твой сон.

Եվ ասի՝

...Близок твой кому-то красный вечер,

Да не нужен ты.

Всколыхнет он Брюсова и Блока,

Востормошит других,

Но все так же день взойдет с востока,

Так не вспыхнет миг.

Не изменят лик земли напевы,

Не стряхнут листа.

Навсегда твои пригвождены ко древу

Красные уста... – և այլն¹:

Ինչպես հրաշունչ «Քառասունքը» («Сорокоуст», 1920), որի թարգմանությամբ ձեռնամուխ է լինում հենց բոթաբեր օրերին:

Եվ մինչդեռ Թիֆլիսում ահեղ մեջք ու քիկունքով հունվարի 4-ին ասոցիացիականները Ս. Խանոյանի «Հայաստանի պրոլետգրողների դերն ու նշանակությունը» գեկույցով, Վշտունու, Աբովի, Ջարյանի ու Ալազանի «ստեղծագործական» ելույթ-ընթերցումով, ճոխ երեկույթով՝ «Նոյեմբերը» ծուլած»-վերջացրած, տոնում էին իրենց հաղթանակը, – երևանում վշտաբեկ սրտով Չարենցը *Եսենինի հիշատակին պատրաստում էր գրական հատուկ երեկո*: Սա էլ պատշաճ ճաշակով, շենք ու շնորհքով տեղի է ունենում հին տոմարի ամանորին՝ հունվարի

¹ Сергей Есенин. Стихотворения, Поэмы, М., 1983, с. 127-128.

13-ին Պետական թատրոնում, որքանով *այս էլ Չարենցի հեմարանն էր՝ թատերական անձնակազմով և տնօրեն Մ. Գևորգյանի վերաբերմունքով*: Բացման խոսք՝ Ե. Չարենց. «Սերգեյ Եսենինի ստեղծագործության սոցիալական բնորոշումը» նյութով՝ զեկուցող Մ. Արմեն: Այնուհետև երևելի ասումը՝ Ա. Ոսկանյանի, Լ. Քալանթարի, Վ. Վաղարշյանի, Ս. Քոչարյանի մասնակցությամբ²:

Պատկերացնենք, ուրեմն, երեկոյի տրտմաշունչ հանդիսավորությունը: Առաջինը սևերով բեմահարթակ է մտնում ինքնաման չքնաղ ու հմայիչ, Չարենցի... այլև ներառյալ մեր սերնդի պաշտելի Արուսը, բնականաբար «Ըստ Սերգեյ Եսենինի» Չարենցի փոխադրած «Ընկերները» բանաստեղծության արտասանությամբ: Մարդկային գթասրտությամբ ներծծված վիպերգ. հիշենք.

Նրանք փոքրիկ էին՝ երեխան ու կատուն,
Մեկտեղ խաղում էին տախտակների վրա,
Մինչև մութն իջնել, մինչև հայրը գար տուն
Ու հողագույն հացով կերակրեր նրանց, –

վիպական այս սկզբնամասով և կիզակետային հուզաթաթավ վերջնամասով շարակարգված տողեր՝

...Չսպասեցին էլ՝ զուր, որ հայրիկը գա տուն.

Նրանք փոքրիկ-փոքրիկ նահատակներ եղան –

Երեխան ու կատուն... (3, 258, 260):

«Ընկերները»՝ բոլոր նվագներով ծայնակցող Եսենինի և անմեղ հազարավոր ուրիշների նահատակության... Ուրեմն պատկերացնենք, թե որպիսի ջերմությամբ է արձագանքել ժամանակի նրբաճաշակ-նրբամիտ մտավորականությամբ ու համակիր երիտասարդությամբ լեփ-լեցուն դահլիճը: Եվ այդ մորմոքների դիմաց, պատկերացնենք և հակառակը՝ թե այդ ամենին որպիսի անհոգի-անգութ ծանակով է վերաբերվել *«գրական» հանրածանոթ գետնաքարշ բթամտությունը*: Փաստացի Չարենցի ընտրածն են եղել և մյուսների ասումը-քածը. համաձայն բանաստեղծի գրադարանում «Սիրելի Եղիշե Չարենցին Սիքայելից 15, III, 25թ. Մոսկվա» մակագրությամբ պահպանվող Сергей Есенин “Страна Советская” (изд. “Советский Кавказ”, Тифлис, 1925) ժողովածուի: Չմոռանանք ուրեմն, որ այդ նշված ամսաթվով Չարենցը արտասահմանում էր, ըստ այդմ էլ գուշակենք, թե հոգեհարազատ բարեկամը որպիսի բազմախորհուրդ նվեր էր պատրաստել

² ԽՉ, 1925, 13 հունվ.:

իրեն: եվ ահա՛, այդ գրքի բովանդակած 15 ստեղծագործություններից հինգի վրա գտնում ենք աստղանիշեր, որոնց էջերը գրքից պոկված (ասել է ասմունքողներին տրամադրած) և ասպա տեղադրված են:

Աստղանիշերով առանձնացված «Возвращение на родину» և «Русь советская» բանաստեղծություններին կից գտնում ենք նշում՝ «Л. А.», և սա նշանակում է, որ հիշատակի երեկոյին դրանք կարդացել է իմ հայրենի Գողթան աշխարհի երևելի Քալանթարյան մտավորական տոհմին պատկանող Լևոն Ալեքսանդրի Քալանթարը. թատերական գործիչ, ռեժիսոր, թատերագիր, այլև Մառին աշակերտած արևելագետ-հնագետ, այլև նշանավոր Ալեքսանդր պապին հաջորդած Մշ խմբագիր: Հասկանալի է, Չարենցի պես նա ևս կորցրել էր հայրենիք և վայելում էր, որ հենց ինքը մատուցեր եսենինյան հայրենաբաղձ տողերը.

...На стенке календарный Ленин.

Здесь жизнь сестер,

Сестер, а не моя, -

Но все ж готов упасть я на колени,

Увидев вас, любимые края ³...

³ Сергей Есенин, Страна Советская, Тифлис, 1925, с. 5. Հաջորդ քաղվածքների էջը նշված է կից:

Ամենայն հավանականությամբ գիրքը չափիկով ծնավորել է Գ. Յակուլովը = հետաքրքիր խոսում ենթաբնագրով՝ գումային. չափիկը՝ կարմիր ու սև մանգաղաման գունդով = վերից Շ. (սև) Есенин (կարմիր) և նույնով չափիկով մեկ Страна Советская սև ու կարմիր տառերով, կողքից 1925 տարեթիվ՝

Ներսում նման դասավորություն (դարձյալ խոսում) կիսաշագանակազույն տառերով

С. Есенин

“Остался в прошлом я одной ногой,
Стремясь догнать стальную рать.
Скольжу и падаю другою...”

СТРАНА
СОВЕТСКАЯ

Издательство
“Советский Кавказ”
Тифлис
1925

Ամենավերից՝ Սիրելի Եղիշե Չարենցին

15.III.25թ. Միքայել

Սոսկվա

Ասել է նվիրել է իր ամենահավատարիմ բարեկամը՝ Ճարտարապետ Միքայել Մագմանյանը:

Չէ որ նույնիսկ 1930-ականի սկզբներին գրած իր «Անապատը կծաղկի» վիպակով հայրենի Գողթանը երազում էր ծաղկած տեսնել Քալանթարի մորեղբայրը՝ Միքայել Մանվելյանը:

«Русь Советская» բանաստեղծությունից էլ կրճատված է մի հատված, շեշտադրված են բառերը, այդ թվում այս տողերը.

...Ведь я почти для всех здесь пилигрим угрюмый

Бог весть с какой далекой стороны...(8)

Ցանկուն հաջորդաբար նշվել, ապա ջնջվել է “На Кавказе” բանաստեղծությունը: Կարդալով այդ և “Поэтам Грузии” մյուսը, հեշտությամբ կարելի է կռահել «փափուկ» պատճառը՝ Չարենցի վերաբերմունքի լայնածավալ ատաղծով. ներառյալ առավել «փափուկ» մի հանգամանք. այն՝ որ Թիֆլիսում հրատարակված *այդ գիրքը մեծապես ուղղված է Լենինի դեմ*. արդյոք 1924-ի հունվարի 26-ի Ստալինի հայտնի երդմանը հակառակ, կամ ո՞չ հակառակ... և ո՞չ նրա իմացության... Ըստ այսմ էլ պատկերացրե՞ք ներհայաց Չարենցի սրտնեղության ու հայիոյանքների տատանասահմանները...

Այնուհետև աստղանշված է “Баллад о двадцати шести” բալլադը՝ «Սիրով՝ հոյակապ նկարիչ Գ. Յակուլովին» նվիրումով: Եվ քանի որ «1927, դեկտեմբերի 19, Բաքու» տարեթվով էլ հյուսված է Չարենցի «Բալլադ քսանվեցի մասինը», ստորև քաղվող տողերը առիթ են նկատելու ընդհանրություններ ու տարբերություններ.

...Их могилы песками

Не занесть.

Не забудет никто

Их расстрел

На 207-й

Версте.

Там за морем гуляет

Туман.

Видишь, встал из песка

Шаумын.

Над пустыней костлявый

Стук.

Вон еще 50

Рук

Вылезают, стирая

Плесень... (25-26)

“...Там за морем гуляет Туман”, “Вылезают, стирая Плесень...”, հարկ է վերժանել-կռահել նրբագագ-նրբամիտ բանաստեղծի ականարկները: Անշուշտ, 26-ի գնդակահարության հետքերով հայության շրջաններում եղած այլևայլ վարկածների ու խոսակցությունների խմորումներով, որոնց բեկորները դժվար չէ որսալ գնդակահարության տարելիցին Մշ գետեղված Դավիթ Անանունի ծավալուն հոդվածաշարում⁴:

Ինչ վերաբերում է «ականարկներին»՝ ասված է շատ քիչ, մանավանդ հիմնավոր սույն վկայության իրողությամբ. իր «Մայակովսկին դիմավորում է քսանմեկերորդ դարը» գրքում «То, что написано, было-было» («Այն, ինչ գրված է՝ եղել է - եղել») վերնագրով Չարենցի բարեկամներից Գարեգին Բեյբութովը «հաջողացրել» է հրապարակել իր և ռուս բանաստեղծ Նիկոլայ Տիխոնովի նամակագրությունից ուշագրավ էջեր՝ վերջավորվող Եսենինին՝ որոշակի «Պոեմ քսանվեցի մասին»-ին սեպվող ուշագրավ էջերով:

Ուրեմն և քաղում ենք ամբողջությամբ՝ ներառյալ Բեյբութովի միջամտությունները. «Վերադառնամ Եսենինի հետ Տիխոնովի համդիպման հարցին՝ 1924 թվին Թիֆլիսում (հանդիպել են Թիֆլիսով Մոսկվա վերադառնալու միջոցին. Ալ. Զ.): Նրանց այդ քաղաքում շրջապատել են ուշադրությամբ, բայց ինչ-ինչ բոպեների երկու բանաստեղծը ցանկացել են մնալ միասին, աչք-աչքի»։ Ահա ինչպես է հիշում դա Տիխոնովը.

«Ես լավ գիտեի Եսենինին, հաճախ էինք մենք հանդիպում նրա հետ Մոսկվայում ու Լենինգրադում, հանդիպել են նույնիսկ Թիֆլիսում, որտեղ նա հայտնի էր ու սիրված:

Հիշում են, առաջին անգամ ես 1924 թվին Թիֆլիսում եմ: Եվ միանգամայն անսպասելի փողոցում հանդիպեցի Եսենինին: Նա կատակեց ու ասաց. «Եկ փախչենք իմ խնամակալներից»: Եվ մենք փախանք: Մենք գտանք մի փոքրիկ դուբան և երկար նստեցինք այնտեղ: Նա կարդաց հենց նոր գրած «Պոեմ քսանվեցի մասինը» (սխալմամբ. թե՞ միտումնավոր տպագրված է «երեսունվեցի» մասին. Ալ. Զ.):

Հիշում եք այնտեղ.

⁴ Տե՛ս Ալմաստ Չաքարյան, *Եղիշե Չարենց, գ. 1, 1919-ին վերաբերող էջերը*:

Добро, у кого
 Закал,
 Кто знает сибирский
 Шквал,
 Но если ты слаб
 И лег
 То, тайно пробравшись
 В лог,
 Тебя отпоет
 Шакал.

Ես ասացի, որ իմ կարծիքով Սիբիրում շնագայլեր չեն բուծում: Նա ծիծաղեց. «Դե՛, սատաման իրենց հետ: Համզի համար հարմար են: Իսկ, կարելի է թե՛ այնուամենայնիվ նրանք կան: Դու ինքդ համոզված չես»: Կարողում էր նա հաճույքով: «Հիմա բանաստեղծելու գործերս լավ են, – ասաց նա, – ես շատ եմ գրում»։

Դուքանում մեղվածք էր: Ինչ-որ չարչիներ խնում էին երկար կենացներ, հետո այնպես էին հրում բաժակները, որ նրանք ջարդվում էին: Եվ հանկարծ նրա դեմքը այլափոխվեց: Ուրախությունն անհետացավ, ճակատին թառեց ինչ-որ հոգնության ստվեր, աչքերը դարձան տազնապալի, հայտնապես ինքը տեսնում էր ինչ-որ բան, որ չէի տեսնում ես: Նա թողեց բանաստեղծություններ կարդալը և լռեց: Լռեց, հետո սկսեց խոսել, և ես տեսնում էի, թե ինչպես էր նա շինծու ծիծաղով քողարկում հուզմունքը...

Մենք խմեցինք և մույնպես ջարդեցինք բաժակները։

Ես ծիծաղեցի, բայց նա հեռացրեց աչքերը: Ես տեսա նրա տազնասլը...

Մենք գրկախառնվեցինք ու բաժանվեցինք»։

Ապշեցուցիչ դրվա՛գ: Ասես նկարված Նիկո Փիրոսյանիի վրձինով։

Եվ ես հաճախ եմ մտաբերում Տիխոնովի մամակի տողերը. «Այն, ինչ գրված է՝ եղել է - եղել»⁵, - ավելացնում է Բեյբուտովը։

Անկասկած Անդրկովկասում գտնված օրերին և առաջներում ռուս բանաստեղծը պետք է որ լսած լինի մաս վարկածներ Ալ. Մյասնիկյանի վախճանի, ինչպես և Չարենցի «1923-ի հունիսի «խեղդվելու» վերա-

⁵ Գ. Բեյբուտով. *Маяковский встречает век двадцать первый, Тбилиси, 1984, с. 107-108.*

բերյալ: Առաջինը հենց Գ. Յակուլովից՝ իրենց տևական մտերմության բերումով, որոնց հանդեպ անկարելի է թե անտարբեր գտնվեր *«արյան»* ու *«սպանության»* երդվյալ թշնամի եսենինը:

Այսպես, թե այնպես՝ և՛ բալլադը Յակուլովին նվիրելը, և՛ Շահումյանին վերաբերող տողերը, Շահանեանվեր քնարական էջերի հետ միասին ակնհայտ վկայություն են հայության հանդեպ ռուս բանաստեղծի հարգանքի ու համակրանքի:

Հակված եմ մտածելու, որ ինչպես «Քսանվեցի մասին» բալլադի, այնպես էլ «Страна негодяев» դրամատիկ պոեմին հաջորդող աստղանիշեր կրող «Письмо от матери» և «Отает» բանաստեղծությունների ասմունքողն էլ եղել Ս. Քոչարյանը: Եվ որքանով այդ գործերը նույնպես արժանացել են բանաստեղծի առանձնակի ուշադրությանը, հարկ է այս դեպքում ևս քաղել որոշ հատվածներ, ամեն դեպքում էջեր հետո նորից անդրադառնալու պայմանով: Ինչպես այս հատվածը «Պատասխանից».

...Но эта пакость --
Хладная планета!
Ее и Солнцем — Лениным
Пока не растопить!
Вот потому
С больной душой поэта
Пошел скандалить я,
Озорничать и пить... (45-46)

Նաև այս տողերը՝

...Суровый гений! Он меня
Влечет не по своей фигуре...
Одно в убийстве он любил -
Перебелиную охоту... (56) -

“Гуляй поле” պոեմի «Լենին» հատվածից, որը դժվարանում եմ գուշակել Քոչարյանն է ասմունքել, թե Վ. Վաղարշյանը եսենինյան «Քառասունքի» հետ միասին: Կարճ ժամանակից «Նորք» հանդեսի 1926-ի թիվ առաջինում Մ.Մ. ստորագրությամբ տպագրված բնագրի դեռևս մեքենագիր էջերից⁶: Եվ Վաղարշյանի ծանոթ ներհուն սևեռու-

⁶ Մնում է ավելացնել որոշ բացատրություններ ու ծանոթություններ. պարզվում է՝ Գ. Յակուլովին նվիրումով պոեմը գրել է 26-ի զրույցների անմիջական տպավորությամբ, և որ քաղված տողերը “Страна Советская” զրբում չկան (անշուշտ

մով հորձանքը-հորձանքին միախառնված ալիքավորվում է քերթվածի լայնաշունչ չափածոն, Չարենց-Վաղարշյան՝ վերծանում-մեկնությամբ, ընդդիմության անսքող շեշտադրումներով լսարանը զամելով Եսենինի և նրա հարազատ Ռուսիայի ողբերգական կացությանն ու համբերությանը, որը, որքան էլ տարբեր, հայոց կացությունն էր միաժամանակ.

Փչում են, փչում են կործանման փողերը:

Ի՞նչ անենք, ի՞նչ անենք մենք հիմա

ճամփաների կոխկրտված կողերին:

Բավական է դունչերիդ հեզությունը...

Լավ է, երբ վերջալույսը բարկանում է

Եվ ձեր հաստ նստուկին խփում է

Արնոտած ավելով իր ցուրտ... (3, 261):

Բնականաբար, ուզենք-չուզենք, տեղն էլ չէ, և պետք է շրջանցենք Չարենցի պրկված ոգու գույներին համազոր «Քառասունքում» գեղարվեստական կատարելությամբ համակարգված պիրկ հանգույցներից շատերը: Բավարարվենք ուրեմն քաղելով հայրենապատկան-անանձնապատկան մեկ-երկուսը միջնամասից ու վերջնամասը, մանավանդ, որ դառնալու ենք, կարևոր այլ հանգամանքներով ևս.

«Շնագայլերի» հուշարարության աստառով, որ վերաբերում է Ջուղաշվիլու չարագործություններին Տուրուխանյան աքսորավայրում՝ ծանր հիվանդ Սուրեն Սպանդարյանի հանդեպ. տե՛ս Борис Ибанош "Воспоминания рабочего больницы", М., 1972. տե՛ս նաև Սուրեն Սպանդարյանի կյանքի հետքերով, Ալմաստ Չաքարյան, Գրականության և պատմության ընթացքները, 1989, էջ 240-246:

Ըստ երևույթին քաղված տասը տողերը պետք է որ հաջորդած լինեն պոեմի 35-րդ տողին, որոնց և տպագիր բնագրում փոխադրվել են բազմակետեր: Այնպես որ՝ Տիխոնովի «Այն, ինչ գրված է՝ եղել է-եղել»-են էապես բովանդակում է ընդհատակյա տարողություն:

Նշենք նաև, որ Սայակովսկուն նվիրված սույն գրքի վերջին «Յուշեր» բաժնում Տիխոնովից բացի, գետնդված են նման նամակագրական կարգի վավերագիր-հուշեր Պ. Անտոկոլսկու հետ ունեցած նամակագրությունից և Մ. Շահինյանի՝ մեծապես «Հիդրոգենտրալին» առնչվող հանգամանքներ: Սսել է թե՛ հրավիրվում է ուշադրություն...

Կարելի է կարծել, որ գրքի ինքնատիպ ծնավորումն էլ պատկանում է «Հիասքանչ նկարիչ» ("Прекрасный художник") Գ. Յակուլովին, որի մասին խոսք կլինի հաջորդ էջերում ևս...

Ս. Արմենի վկայությամբ Չարենցն ու ինքը թարգմանել են Եսենինի ինքնասպանության բոթն առնելուն պես, ինչպես և նշված է եժ 3-րդ հատորի ծանոթագրություններում (էջ 365): Եվ սակայն ոճական պրպտումներով չհաջողվեց գտնել Արմենի այդ թվականների «կոմսոմոլիստական» անընական-բռնազբոս «չարածիության» հետք:

Ուրեմն այստեղից սկսած հիշենք.

...Եվ դեղին, դեղին քամին աշման
Այդ չէ՞ պատճառը, որ ծառերից,
Չոր տերևներ է քերում թռչնած,
Ինչպես քերում են ծիծերին... (3, 262):

Կամ՝

Այլ գույներ է բախտը շուկայում քսում,
Այլ գույնով է ներկում ծանծաղուտը մառ, -
Եվ ծիու հազար փուխ կաշիով ու մսով
Առնում են հիմա մի շոգեկառք:

Սատանան քեզ տանի, վատ հյուր:
Մեր երգը չի՝ հաշտվի քեզ հետ:
Ափսո՛ս որ, ինչպես դույլը հորում,
Չկորար սկզբիցներ:

Նրանց հե՛շտ է կանգնել՝ շուրթերը
Թիթեղե համբույրով ներկել.
Միայն ինձ է վիճակվել կյանքում
Իմ երկրին ալելու երգել:

Սրանի՛ց է, որ աշման թթենին
Գլուխը ցանկապատին տվել՝
Չախջախվել է կարմիր մորենին,
Իր պտղի արյունով ողողվել:

Սրանի՛ց է, որ թախծով լցվեց
Ձրնգուն երգը գյուղի -
Եվ հարդոտ, հարդահոտ մուժիկը
Ճաշակեց դառնահոտ օղի (3, 263-264):

Ցանկանք, ուրեմն, որ հայ-ռուսական գրական, առանձնապես բա-
նաստեղծական առնչություններով զբաղվողները մոր մոտեցումներով՝
ոչ թե վերացական կադապար՝ «կլիշեներով», այլ սլատկերային-հյուս-
վածքային ատաղծով, համադրական բնությանմբ վերհանեն մաև այս

«Քառասունքի» և, ասենք, Չարենցի «Քամին» կամ «... Միայն ինձ է վիճակվել կյանքում Իմ երկրին ալելու երգել» ոգով համակված բանաստեղծությունների միջև առկա հոգևոր հարազատության ուղղակի, շրջում կամ հակադարձ տազնապալի մտահոգություններ... Քիչ է ասված. ժամանակը դժոխաշունչ-արնագույն-արնաողող... խռովակի գալարումներ:

Դառնալով Արցախ աշխարհ-հայրենի շենշող Շուշի կորցրած Տեր-Պետրոսյան-Վաղարշյանին, ապա կասկած չունեմ, որ նրա մեկնությունը խոհա-հուզական պրկվածությամբ լիովին գոհացրել է թարգմանիչ-բանաստեղծին: Ավելին. հավանական է թվում, որ Եզոր Բուլլըջովի վաղարշյանական դասական մեկնություն-մարմնավորումը ծայր է առնում «Պավել Լ»-ի և «Քառասունքի» ժամանակներում Չարենցի հետ ունեցած մտերիմ-բացփառ զրույցներից⁷. Ռուսաստանի պատմության այն ծայրերից... այս ծայրը՝ Պուշկինից-Գոգոլից-Գրկի ու Եսենին... ձգվող առանցքային, երկրորդական... երրորդական խռովակի-ամփռով հենակետերով: Կարելի է չկասկածել, որ առիթից առիթ նման զրույցները այդուհետև շարունակվել են Մ. Գրկու «Եզոր Բուլլըջովի...» և Ն. Գոգոլի «Ռևիզորի» (1933, 1934) բեմադրության միջոցին: Ասել է թե՛ Բուլլըջով-Վաղարշյանի «Փչիր Գավրիլա աշխարհի վերջն է...» դողանց-

⁷ Մի բան, որ կարելի է որսալ Բուլլըջովի կատարմանը առնչվող Չարենցի խորհմաստ դիտարկումներում: «1933 թվին Եզոր Բուլլըջով խաղացի, - պատմել է դերասանը որդուն, - Չարենցը ներկայացումը նայեց մի քանի անգամ: Մի ներկայացումից հետո ինձ ասաց. - Քո Բուլլըջովի ուժը մեկ էլ էն է, որ դու մեռակ կործանվող դասակարգի կրքեր չես խաղում, նրա մտքերի խորտակումն էլ ես ցույց տալիս: Շչուկինն ավելի շատ ցույց է տալիս կրքերը: Երկու տարբեր Բուլլըջով... Ես ավելի շատ քո մեկնաբանության կողմն եմ...- Դու ընդհանրապես ինտելեկտուալ խառնվածքի դերասան ես, - շարունակեց Չարենցը, - դու պիտի ավելի զարգացնես քո էդ հատկությունը: Զգացմունքը՝ զգացմունք, բայց պերտոնաժի մտածողությունն էլ պիտի ցայտուն ներկայացվի բեմից: Ամեն պերտոնաժ՝ համճարից մինչև էն տխմար արարածը, պիտի բեմով երևան, ոնց որ ասում են ինտելեկտուալ չափումների մեջ: Ինտելեկտուալ հերոսների դերերը քեզ մոտ լավ են ստացվում, հա՛...»:

Վաղարշյանի պատմածով մեզ հասած արվեստի չարենցյան ըմբռնումներից այս մեկը ևս, անշուշտ, հավասարապես արդիական ու հեռախոր է ոչ միայն բեմական, այլև արվեստի ու գրականության բոլոր տեսակների, սեռերի ու ժանրերի համար: Մանավանդ, եթե հիշենք, որ առ այսօր հուզականությամբ պարծեցող պարզամիտները շարունակում են քարեր նետել այժմ էլ Պ. Սևակին ու Դ. Սաթևոյանին՝ հենց այդ, մարդուն՝ «համճարից մինչև էն տխմար արարածը», - խոհական-մտավոր էությանը «ինտելեկտուալ չափումների մեջ» ներկայացնելու «մեղքի» համար:

ների արտաբնագրային մատվածքներում նկատելի կշիռ ունեն «Փշուն են, փշուն են կործանման փողերը» հայտագրով սկսվող «Քառասունքի» եսենինա-չարենցյան խռովակի գալարումներ:

Բայց Չարենց-Եսենին փոխառնչությունը թելադրում է երկու կարևոր հավելում ևս:

Հիշարժան հավելված... առաջին

Ս. Եսենինի ճակտագրի հեռանկարը արդեն իսկ կանխորոշված էր 1922-ին: Որոշակի ապացույցներից է «Եղիշե Չարենց, 922, Մոսկվա» նշումով Չգ պահպանվող Сергей Григорьев, “Пророки и предтечи последнего завета. Имажинисты Есенин, Кусиков, Мариенгоф СААВ”⁸ քննական ակնարկը: Հեղինակային կիսատրամաբանական մի ուրվագրով, որով խորագրի «մարգարեներ» և «մախակարապետներ» հասկացությունները հակադարձվում են՝ վերակերպվելով մյուս եզրահանգման. «Եսենինին պակսում է բանականությունը (կամ խելքը): Կուսիկովին՝ խորինաստությունը: Մարիենգոֆին՝ սերը»: Բնականաբար այդ ուղղությամբ էլ ծավալվում է քննությունը՝ իմաժինիստներ ցուցանակով հայտնի թվարկված երեքից՝ առանձնակի վերաբերմունքով Կուսիկովի հանդեպ: Սկսած ընդդեմ Մայակովսկու՝ «Պեգասը» “Аль-Бафрак” (Մուհամեդի ձի)-ով փոխարինելուց մինչև «հոյակապ չերքեզ

նույնքան հիշարժան ու արդիական-հուշարարական է և Վաղարշյանի վկայած Չարենցի այն տեսակետը, որով պահանջվում էր «մեռնող դասակարգի» «կրքեր խաղալու» հետ միասին «ցույց տալ» մահ նրա «մտքերի խորտակումը» կամ փլուզումը: Ուրեմն և դժվար չէ գլխի ընկնել, որ Եսենինի հիշատակը, Գորկու Զուլեյխովը մեծարող բանաստեղծը «մտքերի խորտակում» ասելով ամեն պարագայում նկատի ուներ հոգևոր ճորտության դատափետումն՝ ճիշտ և ճիշտ այն ուժով, ինչպիսին սահմանել է Պ. Սևակը:

...Առաջվա պես ուժն են սիրում, -

Նախ և առաջ՝ ուժը՝

Հետո՝ ուժը կրկին...

Ի դեպ, Շուշիի ավերմունքից անմիջապես հետո այնտեղ հասած Վ. Վաղարշյանը վերհիշում է. «Մեր տունը չէր վառվել, քանդվել էր:

Հորս պիղակը ընկած է եղել ներքնահարկի վառված մի անկյունում, իսկ դիակը... քրիորում...». Եսենին Վ. Վաղարշյան, Ընկերներս, բարեկամներս և ես, գիրք Ս, 1959, էջ 434: Ուրեմն և անկասկած բազմիցս Չարենցի հետ անորադարձել են դարաբաղյան հարցերին, բայց և 1918-20-ի Դեմիկինի հայկական ջարդերին...

⁸ Գրքույկի առաջին իսկ էջի տողատակին հեղինակը նշում է, որ այդ նյութով ինքը զեկուցել է 1920-ի հունվ. 4-ին Սամուխի տանը (Մոսկվայում):

իր հորը» նվիրված «Պոեմն պայծառացման» («Поэма прозрения») երկը: Ապա ծայր են առնում Մարիենգոֆի դեմ հարձակումները: Մեկ, որ «Մարիենգոֆը չի խնայում անգամ հրեական աստծուն», բայց և ստեղծագործական սնապարծության ու անպատկառության համար, թե՛ «անկարելի է հրեա դառնալ, այլ պետք է ծնվել, այն կրելու համար արյան մեջ» և այլն: Ըստ երևույթին ազգությամբ «հրեա էր կամ հրեասեր», որքանով նրան է պատկանում Նիկոլայ Առաջինի ժամանակներում հրեական աղքատ խավերի արարքչկյան հարկադիր քնակեցման իրադարձություններ անդրադարձնող «Берко кантонист» վիպակը (1927):

Ամեն դեպքում քննական մեկնակետը գործում էր հոգուտ հեղինակի ստանձնած այն թեզի, ըստ որի հեղափոխությունն առաջադրել է «կրոնների սինթեզ». ուրեմն և այդ տեսակետից Մարիենգոֆի դավանած հրեականության մասնակցությունը «սինթեզին» բացառվում էր: Այսպիսով մնում են Եսենինի «սոփեստությունը» (կամ իմաստակությունը) և Կուսիկովի իսլամը՝ այն չէ Եսենինին նվիրած նրա բանաստեղծության սույն տողերի հանգով.

...Зачитаю душу строками Корана, —

Опьяную свой страх Евангельским вином —

Свою жизнь несу я жертвенным бараном,

И распятым вздохом знаю об ином... - (26)

Այս տողերին արդեն հաջորդում է, ասես, անհատնում հիացական պոռթկում, այսպիսի դարձդարձումներով. «...Կուսիկովը ինձ համար բացեց արևելյան թախծը, և այն միաժամանակ իմ թախծն է: Իսկ ես ռուս եմ, ռուս և կարող եմ աղոթել ոչ միայն թափառսչրջիկ Եսենինի դեզերի վրա, բայց և Կուսիկովի հետ, նրա թախծոտ, ծանր կաթիլներով հավիտենության հատակ թափվող «չզիտեմ» (էջ 27):

Ուրեմն և, քանի որ ժամանակները քաղաքական էին, տեղն է քաղել նման հարցադրման, այսպես ասած՝ «քաղաքական աստառը» կամ հենակետը. այն է թե՛ եթե հեղափոխությունը հետապնդում է «կրոնների ծուլում» և՛ «Եթե մենք արդեն ծավալել ենք մեր ազդեցությունը լայն ու հեռավոր Արևելքի երկրներում, և վերջապես հարկադրել ենք *թալիտալ Բրիտանիային*, ապա միայն իսլամի միջոցով» (էջ 30). (ընդգծ՝ Ալ. Ջ.): Եվ ահա այս հոգեբանությամբ էլ այդ ծնյալ գաղութատերը այլանուն է Եսենինին՝ համարելով խելապակաս իմաստակ՝ նրա «Հացի երգ» («Песнь о хлебе») բանաստեղծությունից քաղելով սույն քառատողը.

...И свистят по всей стране, как осень,
Шарлатан, убийца и злодей,
Оттого, что режет степ колосья
Как под горло режут лебедей...(21)

Եսենինին նվաստացնելու չափը այնքան է կորցնում Գրիգորին, որ նույնիսկ դիմում է քանդակագործ Կոնստնտինի դռնապանի օգնությանը, որն իբր՝ լսելով Եսենինի այդ բանաստեղծությունը, Եսենինին ասել է. «...Դու ուզում ես որ թռչունը երգի, բայց չուտի» և այլն: Այնքան որ թվում է, թե նվաստացման նպատակ են հետապնդում անգամ գեղարվեստական դիտարկումները. ինչպես այն, թե «առհասարակ Եսենինը ժխտելն օգտագործում է որպես հաստատման մոգական միջոց» (էջ 13):

Հայտնապես՝ հակառակ Գրիգորին, Չարենցը իմաժինիստ կոչվածներից սկզբունքորեն առանձնացնում ու զնահատում էր Եսենինին: Փաստացի ինչպես ընդդեմ Կոնստնտինի, այնպես էլ Գրիգորի: Հայտնի սույն տվյալներով. մախ Եժ մոսկովյան հրատարակության մեջ «Չարենց-մամեին» կցված բնաբանով⁹. «Москва, Москва, ты Меккой мне, Москва, а Кремль твой — сладость черная Каабы — А. Кусиков “Искандер Наме” (2, 342): Հաջորդ անժխտելին Գրիգորի գրքում Կոնստնտինի վերը հիշատակված «Պայծառեցման» պոեմից քաղված տողերն են.

...Кто победит — Иран или Туран — я знаю,

Пройдет всем стороны Красный ураган — я знаю... (28)

Ուրեմն և ավելորդ է հիշեցնել. որ «Չարենց-մամեի» առաջին տողից վերջինը ընդհատակյա ու բացահայտ ինսքով վիճարկվում են սույն տողերում արծարծվող հարցադրումներ ու տեսակետներ: Եվ որ միաժամանակ նույնքան կարևոր է՝ 1921-ից սկսած անվիճելի է Չարենցի սկզբունքային համախոհությունը ինչպես Մայակովսկու, այնպես էլ Եսենինին հետ:

Ս. Գրիգորի գրքույկի հետ միասին Египше Чаренц, 922, 30, 12 Москва նշումով Չգ պահպանվում են մաև վերծանել - կարևորելու.

⁹ Ի լրումն «Չարենց-մամեին» ավելացնելով հետևյալ ծանոթագրությունը. կաարը արաբերեն է՝ քառանկյունի տաճար Սեքքայում՝ չորս 6 սաժենանոց բարձրությամբ պատերով: «Անկյուններից մեկում որմնափակված է արծաթով շրջափրված սև մեծ կաարը (“Эсаб”): Սահմեղականների համար բոլոր առարկաներից պաշտելին». Энцикл. словарь Ф. Павленкова, СПб., 1910, 871.

արժանի երկու գրքույկ: Առաջինը՝ Անատոլի Մարիենգոֆ “Заговор дураков — трагедия” (1922, Մ.) «Վեց հիմարներ» գործող անծանցով, «Սերգեյ Եսենինին» նվիրումով գրքույկն է, որին փոքր-ինչ հանգամանորեն անդրադառնալը թողնում ենք գալիք սերունդներին, որքանով այն անպայման Չարենցը կարդացել է:

Մյուսը՝ Ե. Չարենց ու նույն տարեթվով ու 31,12 ամսաթվով և “Имажинисты Сергей Есенин, Рюрик Ивнев, Анатолий Иариенгоф” (1921, М.) դարձյալ փոքրածավալ գրքույկն է՝ սույն տեքստով “Посвящаем книгу Г. Колобову” (չհաջողվեց պարզել ինքնությունը), այնուհետև՝ «Բաց մամակ Սերգեյ Եսենինին ու Անատոլի Մարիենգոֆին և ապա. “Дорогой Сережа и Толя (Причины, заставившие меня уйти от вас 1919 году, ныне отпали. Я снова с вами. Рюрик Ивнев. Кисловка 3 декабря 1920. Москва” տողերով նվիրումով: Հաջորդ էջից արդեն տպագրված է Եսենինի “Сорокоуст” («Քառասունը») քերթվածը՝ Ա. Մարիենգոֆ նվիրումով և «օգոստոս 1920» գրության թվականով: Ապա հետևում է Ռ. Իվնևի կարճառոտ բանաստեղծությունը նվիրված Ս. Եսենինին՝ Ռյազան, 12 հոկտ. 1920 տարեթվով և ռյազանյան բնության նման արծարծումներով.

...Я вижу: надо мною ночь простерла

Свой удручающий простор...

Այնուհետև հաջորդում են բանաստեղծություններ՝ նվիրված Տոլյա Մարիենգոֆին (Թիֆլիս, ապրիլ 1920 և դեպի Ղրիմ ճանապարհին, մայիս, 1919 տարեթվով, Վ. Խլեբնիկովին (Կիև, մայիս 1919, հաջորդը՝ Մոսկվա, նոյեմբեր 1920 և Մոսկվա, ձմեռ 1920):

Ամենավերջում էլ զետեղված է Մարիենգոֆի “Фантаны седины” (սեպտեմբեր 1920) շարքը:

Ինչպես ակնարկվեց մախորդ էջերում, Գրիգորի, այլև այս երկու գրքույկի փոքր-ինչ հանգամանալի նկարագրությունը անհրաժեշտ է Գրիգորի քննությամբ կիսով չափ արծամագրված կարևոր առումներով: Հետևաբար հարկ է շարունակել և ամբողջացնել կարևոր մնացած կետով. սովորականի պես սկսելով տարեթիվ-ամսաթվային վերծանումով: Եվ այսպես. եթե վերջին երկու գրքույկը կրում են 922, 30, 12 Մոսկվա նշումը, պարզ է, Գրիգորի գրքույկն էլ գնել է դրանից առաջ: Ուրեմն և 1923-ի *հունվարի 1-ին Մոսկվայից Երևան Ալ. Մյասնիկյանի հետ ճանապարհված Չարենցը իր հետ ունեցել է երեքն էլ*: Ուստի և կասկած չի կարող լինել, որ այդ շրջանակով ևս Մոսկվայից

Թիֆլիս օր ու գիշեր խոսք ու զրույցում շոշափվել-փոխադարձվել են մաև Մոսկվա-Իրան-Թուրան հարցերին վերաբերող նկատառումներ, միաժամանակ անդրադառնալով Մայակովսկուն ու Եսենինին: Մանավանդ եթե գիտենք, որ Մյասնիկյանը ևս իր հերթին օժտված էր բանաստեղծական արվեստի զգացողությամբ, հավասարապես ինչպես տերյանյան հանգի, այնպես էլ չարենցյան...

Այնպես որ «Բառասունք» թարգմանելիս և հետո Չարենցը միաժամանակ եղել է Մյասնիկյանի, այդ օրերի խոսք ու զրույցի, նվիրական հուշերի հետ:

Եվ ահա, հարկ է զգացվում դառնալ մաև Եսենինին շրջապատած անձանց, մախ որ նրանք ինչ-որ կասկածելի որակով են պատվում բանաստեղծի շուրջը, և որ իր հերթին Չարենցը նույնպես շեշտված կրթով ու տազմապով է ընդունում իրեն իմաժինիստներին առնչելու փորձերը: Ըստ այդմ փորձենք ինչ-որ չափով շոշափել ու հավանականի մակարդակով բնութագրել նրանց բարի կամ չար մասնակցությունը Եսենինի բախտին: Այդպիսով՝ Կուսիկովի կողքին, չարոտակի զգալի բաժին է հասնում Իվնկին՝ ըստ կենսագրական տվյալների և մախասիրությունների, ծնվել է Թիֆլիսում, Ռյազան մեկնելուց առաջ 1920-ի մայիսին եղել էր Թիֆլիսում (ինչպես և 1919-ին), Թիֆլիսի ու Բաքվի գրական-արտիստական բոհեմների նյութով 1925-ին և 1927-ին հրապարակել է երկվեպ («Любовь без любви», «Открытый дом»)։ այնուհետև թարգմանություններ վրաց, ադրբեջանական և օսեթական գրականություններից: Ի. Գրուզինովը, որ համարվում էր իմաժինիստների տեսաբան և ողի հրապարակումով իրականում Եսենինը իմաժինիստների խմբում չի եղել=հավանաբար, չի պատկանում մախորդների կարգին: Նույնը վերաբերում է Շերշենկիչին՝ վախճանված 1942-ին Բարնաուլում, և Ա. Մարինգոֆին: Այս դեպքում արդեն փաստարկման մախապայմանը բանաստեղծական մախասիրություններն են. էգոֆուտուրիզմի և ֆուտուրիզմի բովով անցած երկուսն էլ պահպանում էին դրանցից և ֆրանսիական «Անիծվածներից» որդեգրած անպարկեշտ բացխոսություն, բոհեմային ազատության ու բուհտարության հատկանիշներ (Մարինգոֆը, օրինակ, իրեն համարում էր *բանաստեղծ-պայաց*, որպիսիք, թվում է, բացառում են *վարձկանություն* կոչված հասկացությունը): Այնպես որ «Ռոմանս անսերի» առիթով իզուր չէր իմաժինիստներից հենց այդ երկուսին զատել ու մատի փաթաթան դարձրել Ա. Կարինյանը...

Հիշարժան հավելված... երկրորդ

Վրաց բանաստեղծ Սիմոն Չիկովանու հուշերից հայտնի ճշգրիտ տվյալներով՝ «...1924 թվականի սեպտեմբերի 6-ին՝ տասնօրյա այցելությունից հետո, Թիֆլիսից մեկնում է Վլադիմիր Մայակովսկին, իսկ սեպտեմբերի 9-ին Ռուսթավելու պողոտայում հայտնվում է Սերգեյ Եսենինը»¹⁰:

Միանգամայն հիմնավոր փաստարկներով այդ օրերին Չարենցը հանդիպել-ուճակողի են է եղել թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի: Մայակովսկուն վերաբերողը թողնելով հետոյի հերթին, պարտավոր ենք, ուրեմն, անդրադառնալ Եսենինի հետ առնչություններին. այս անգամ ևս սկսելով վերծանելով «թվերի լեզուն...»: Այսպես. ըստ «924, 6.9 ի ք. Տաիլիսի, Վրաստան» Կարեն Միքայելյանի, և «924, 13, 9, Թիֆլիս» տարեթվով Աշոտ Չովհաննիսյանին հասցեագրած նամակների՝ այդ միջոցին Չարենցը եղել է Թիֆլիսում: Եղել է և հետազայում. արտասահման մեկնելու վիզա ստանալու գործով Մոսկվա մեկնելուց հետո՝ վերադարձին Թիֆլիս. այն էլ երկար ժամանակով. մինչև արտասահման մեկնելու օրը (նոյեմբերի 19). սա էլ ըստ «Չարենց-նամեի» մահարիական ճշգրիտ վկայությունների:

Եսենինի Երկերի ժողովածուների ծանոթագրություններից հայտնի տվյալներով էլ 1924-ի սեպտեմբերից-դեկտեմբեր՝ Բաքու մեկնել և կրկին Թիֆլիս է վերադարձել Եսենինը: Դրա կողքին, ինչպես և հետևում է նախորդ էջերի շարադրանքից, օգոստոսից սեպտեմբերի առաջին օրերը Թիֆլիսում էր նաև Մոսկվայի հայկական դրամատիկ ստուդիայի անձնակազմը: Ասել է թե՛ Թիֆլիսում էր թե՛ Եսենինը, թե՛ Չարենցի մերձավոր բարեկամ «հիասքանչ նկարիչ» Գեորգի Յակուլովը (Ժորժ Վելիկոլեպին): Սա էլ նշանակում է, թե՛ Թիֆլիս ժամանած Եսենինը Յակուլովի հյուրն էր: Ուրեմն և ուզենք-չուզենք պետք է *հավատանք*, որ ամենաուշը սեպտեմբերի 10-ին Չարենցը հանդիպել-ծանոթացել է Եսենինի հետ... *Եթե միայն Յակուլովի հետ միասին չի դիմավորել և ուղեկցել մինչև հյուրանոց և... յակուլովների հյուրընկալ օջախ... Առոք-փառո՞ք... կառքով. որքանով չէ որ ինքը այն անհամբերը չէր...*

¹⁰ Симон Чиковани. Мысли. Впечатления. Воспоминания. М., 1968, с. 89. Այստեղտե՛ս՝ էջերը տե՛ս բնագրում:

Այսքանը հաստատապես հավաստի, գումարած նմանօրինակ հետևություններ. նախ այն, որ 1926-ի հունվարի 13-ի Եսենինին նվիրված սգո երեկոն ողջ հանդիսավորությամբ էապես բարեկամի սրբազան տուրք էր՝ լի թիֆլիսյան օրերի նվիրական հուշերով. առնչվող-միջնորդված Յակոլովի և ուրիշների հետ, ամծնապես ու հասարակայնորեն, որոնցից, թեկուզ և առանձին բեկորներ, անկարելի է թե պահպանված չլինեն ինչպես Չարենցի, այնպես էլ Յակոլովի մեծաթիվ բարեկամ-ծանոթների մամակագրական և այլ բնույթի, ինչպես ասենք Գ. Մահարու թղթերում...

Ըստ այդմ և այդուհանդերձ, թվում է, ավելորդ չէ, Զիկովանու հուշերից քաղել որոշ հատվածներ ընդհանուր պատկերացում տալու նպատակով Եսենինի այդ օրերի մաքուրկային վարքից, կեցվածք-պահվածքից: Ահա՛ այսպիսիք. «...արտաքինով ավելի սովորական (Մայակովսկու համեմատությամբ՝ Ալ. Զ.) Եսենինը փողոցում համարյա չէր տարբերվում ամբոխից: Բայց անմիջականորեն շփվելիս անմիջապես բացվում էր որպես հմայիչ և չափազանց գրավիչ մարդ: Նրա պարզ ու, իրոք, գեղեցիկ դեմքին, լուսառդող կապույտ աչքերին ըստ ամենայնի ներդաշնակությամբ վայելում էր մոխրագույն կոստյումը: Պողոտայով (Ռուսթավելու անվան՝ Ալ. Զ.) թեթև քայլվածքով անցնում էր նա, ողջ արտաքինով տարածելով ազնիվ բարեհոգություն, նա իր-ձեի վայելչակազմ էր: Նա չուներ ոչ մի չափի հանդգնություն, և առավել ևս նման չէր սկանդալիստի: Հանգիստ քայլում էր թիֆլիսյան փողոցներում և ուշադիր դիտում անծանոթ քաղաքը: Առաջին իսկ օրից նա շատ ամուր ընկերացավ կապուտաչյաների հետ, և նրանց հետ էլ գլխավորապես անց էր կացնում ողջ ժամանակը» (էջ 89):

Ապա հուշագիրը հայտնում է, որ այնուհետև օրեր անց հանդիպել են Ռուսթավելու թատրոնի սրճարանում, որտեղ՝ սեղանի վրա եղած ամսագրերից մեկում կարդալով, որ իրեն դասել են «գյուղացիական բանաստեղծների» շարքը, — Եսենինը ժխտել է, ավելացնելով, թե ինքը պարզապես «ռուս բանաստեղծ է» և չի պատկանում որևէ խմբակցության, առավել ևս իմաժինիստների: Զիկովանին մտաբերում է նաև, թե ինչպես է Եսենինը մույն երեկոյին միջամտելով արագ բաժանել-հանգստացրել մի այլ սեղանի շուրջը ծագած վեճ-ծեծկռտուքի մասնակիցներին¹¹, և շարունակելով գրույցը՝ անցել օրեր առաջ կազ-

¹¹ Կարելի է ենթադրել, թերևս, որ նման «դիպվածների» բերումով է Եսենինը (և ոչ միայն) հռչակվել սկանդալիստ...

մակերազմված Մայակովսկու երեկոյին, որին իր լսածով եղել է «շատ քիչ» հասարակություն:

Դառնալով Միությունների տանը կազմակերպված երեկոյին, Չիկովանին արդեն հիշում է, որ Եսենինի այս երեկոն «հավաքել է վիթխարի լսարան», ունկնդիրների շարքում մասնակցել են «վրաց բոլոր սերնդի բանաստեղծները», և որ տեսնելով դա՝ Եսենինը ժպտացել է իրենց, ու անմիջապես սկսել ուղղակի բանաստեղծություններով. մտաբերվում են կարդացածները. «Վերսդարձ հայրենիք», «Նամակ մորը», «Խորհրդային Ռուսիա», «Զեն մփսոսում, չեն կանչում, չեն արտասվում...»... «Մենք չսում էինք այդ բանաստեղծությունները, և մեզ թվում էր, որ բանաստեղծը միաժամանակ և՛ պատանի էր ու երիտասարդ, և՛ երիտասարդակերպ անմիջական էր ու իմաստությամբ հասուն, և այժմ արդեն միանգամայն թեթև կարող է բանաստեղծությամբ ցուցադրել գեղեցիկը մախաստեղծ ողջ էությամբ» (էջ 92), – եզրակացնում է հուշագիրը, նկատելով նաև, թե իր բանաստեղծությունները Եսենինը «կարդում էր անկեղծ, ծշմարիտ մերշնչանքով, և ինձ ավելի ու ավելի էր համակում այն զգացումը, որ առկա երևույթը բանաստեղծական խոստովանություն է և ոչ թե բանաստեղծությունների ընթերցում-արտասանություն» (էջ 92):

Ցավալի է, սակայն, որ հուշագիրը երեկոյի «որոշակի օրը» չի հիշում. այդ դեպքում, անշուշտ, Զարենցի կյանքի տարեգրության էջերում պետք է որ արժանանա համակվածության առավել կիզակետային հնչեղության...

Հասկանալի է, որ երեկոյին նույնպես ներկա են եղել հայ մտավորականության բոլոր սերունդների ներկայացուցիչներ՝ շրջապատած Յակուլովին ու Զարենցին, որի մասին, սակայն, ինչպես իր «Միշտ ինքնատիպ, միշտ հետաքրքիր» հարգանքի կարճառոտ խոսքում *Չիկովանին սխալմամբ հավաստում է*, թե հանդիպել է միայն 1929-ին երևանում (ՅԵԶմ, 1, 36). ասել է՝ հայտնի «Անդրկովկասյան գրականության օրերին», մինչդեռ այդ միջոցին Զարենցը մոսկվաներում և այլուր պատրաստվում էր *ժանր վիրահատության ու փորձության...*

Ինչևէ. բայց տեսնես նշանավոր այդ երեկոյին ներկա՞ է եղել արդյոք ո՛չ Հայկ, ո՛չ Ադոնց այն մեկը, որը Եսենինի «ինքնասպանության» սեմին՝ անդրադառնալով բանաստեղծի «Երգ մեծ հարձակման մասին» պոեմին, գրել-հրատարակել է սադրիչ այսպիսի տողեր. «...հոկտեմբերյան հեղաշրջման և հաջորդ քաղաքացիական կռիվների ժամանակաշրջան

նկարագրելիս, Եսենինը հեղափոխության կարևորագույն իրողությունների վրայով սահում է թեթև, թուլցիկ չաստուշկայական հիմարավուն-ծիծաղելի պրիոմներով... Ստացվում է մանր, անգույն և անհամոզիչ...»¹²։ Այնպես որ հայոց մտավորականությունը 1926-ի հունվարի 13-ի նշանավոր օրը դահլիճ էր մտնում մահ այդ ամոթալի ամոթով։

Իսկ, դե՛, Չարենցն էլ նույն օրերին ու ամիսներին ձեռքից ձեռք ամսագրեր էր փոխանակում՝ «Ան մարդու» լրացուցիչ պարունակներով՝ բացատրություն-ընթերցումներով՝ խորհած-դառնացած-ըմբոստացած պոեմի այս և այլ տողերով.

...Черный человек,
Черный, черный,
Черный человек,
— На кровать ко мне садится,
Черный человек,
Спать не дает мне всю ночь.

Եվ ասի.

Черный человек
Водит пальцем по мерзкой книге
И, гнусая надо мной,
Как над усопшим монах,
Читает мне жизнь
Какого-то прохвоста и забулдыги,
Нагоняя на душу тоску и страх.
Черный человек,
Черный, черный!

...Этот человек.
Проживая в стране

¹² Տե՛ս Գայկ Ադոնց. *О поэзии Есенина.- Журн. Жизнь искусства. Л., 1925, №31, 1 октября. Հիշարժան է, որ բանաստեղծի մահվան օրերին գրած հուշերում Կտրուկ հերքումով հանդես է եկել Յուրի Լիբեդինսկին, տե՛ս На литературном посту, М., 1926, №1. Տե՛ս նաև С. Есенин. Собр. соч. В шести томах, т. 3, М., 1978, с. 277.*

Հենց այն Յուրի Լիբեդինսկին, որը նույն ամսագրում նույն 1926-ին առաջինը գնահատեց «Երկիր Նաիրիի» ռուսերեն թարգմանությունը, հրապարակումը հայերեն՝ ԽՀ սեպտեմբերի 5-ին. համընկնում է Չարենցի ուղղիչ տուն ընկնելու օրվան։

Самых отвратительных,
Громил и шарлатанов...¹³

Եվ ոչ մի կասկած, որ պոեմի և այլ բանաստեղծությունների առիթով արդեն *խելագար հռչակված Եսենին* բանաստեղծի չարենցյան հարանույն գնահատականը այն և այնպիսին էր, ինչպիսին գնահատականն էր Մաքսիմ Գորկու. «...եթե դուք գիտենայիք, բարեկամս, – գրում էր Գորկին Նեպոլից բելգիական գրող Ֆրանց Էլենսին 1926թ. փետրվարի 7-ին, – թե ինչպիսի հրաշալի, անկեղծ և սրտաշարժ բանաստեղծություններ է գրել մա մահից առաջ, որքան հոյակապ է նրա «Սև մարդը» պոեմը, որ լույս է տեսել հենց օրերս: Մենք կորցրել ենք ռուս մեծ բանաստեղծի»¹⁴:

Ճիշտ և ճիշտ սույնպիսի անսփուփ կսկծալի ափսոսանք–համոզմունքով էլ *Եսենինի բանաստեղծությունները շուրթերին ու հոգում* Չարենցը ընկավ ուղղիչ տուն... Ըստ այդմ համոզված եմ, որ Գ. Մահարու անգուգական «Չարենց-մամեն» ունի ինչ-ինչ հասկանալի-անհասկանալի նկատառումներով չիրապարակված հատվածներ, որոնց չհասցրի հետամուտ լինել. մնում է արժանավոր սերունդներին:

* * *

Եվ սակայն Չարենցը և իր սերնդի շահ տ ու շահ երախտավոր գործիչներ այս ամբողջ շարադրանքի ընթացքով, ասես, անդադար հիշեցնում-սլարտադրում են չբավարարվել Գ. Յակուլովի շուրջը այս կամ այն առիթով արձանագրվող ակնարկներով: Պարտադրում են գոնե քիչ թե շատ ամփոփ դիմաստվեր:

Մանավանդ որ վերջերս ռուս լրագրողները Եսենինի «ինքնասպանության» հանգամանքները՝ սովորաբար սկսելով Լենինգրադի «Անգլետեր» հյուրանոցից, հասցնում-առկախում են Բաթումով... Այնինչ ժամանակամիջոցը անհամեմատ երկար է, տարածականությունը առավել ևս. ներառյալ բանաստեղծի 1924-ի երկարատև այցելությունը Անդրկովկաս՝ դեպքերով, դեմքերով ու իրողություններով: Այդ թվում «Պարսկական մոտիվների» “Страна Советская” գրքի հրատարակումը, մշտական շփումներն ու հարաբերությունները հայ մտավորակա-

¹³ С. Есенин. Собр. соч. В шести томах, т. 3. М., 1978, с. 164-165. Պոեմը առանձին գրքով լույս տեսնելուց առաջ հրապարակվել է “Новой муз” (Մոսկվա) և “Красная газета” պարբերականների 1926-ի հունվարյան համարներում:

¹⁴ Նույնը, էջ 284: Նամակը պահպանվել-պահպանվում է Մ. Գորկու արխիվում:

նության լայն շրջանակով: Այս դեպքում առաջին հերթին Եսենինի մտերմությունը նկարիչ, բեմադրիչ, արվեստի խորաթափանց գիտակ ու տեսաբան Յակուլովի հետ: Ուստի թվում է՝ *Եսենինի «ինքնասպանության» հետադարձ հետաքննությունը հարկ է սկսել առեղծվածային նկրտումներով* (հավանաբար սադրիչ) ձևավորված «Իմա-ժինիստների խմբակցությանը Եսենինի ու Յակուլովի միատեղ անդամակցության հանգույցից՝ պատահականություն չնկատելով և 44-ամյա Յակուլովի առեղծվածային վախճանը թիֆլիսում՝ 1928-ի դեկտեմբերի 28-ին. Ճիշտ և ճիշտ Եսենինի «ինքնասպանության» օրը...

Իհարկե, այլևայլ հանգամանքներով և իրողություններով հանդերձ. ինչպես այն, որ՝ թողած Մոսկվա ու Թիֆլիս, 1926-ի սկզբներից Յակուլովը աշխատանքի է անցել Երևանում: Ժողտան նախագծի մրցութային հանձնաժողովի կազմում պաշտպանել է *Թամանյանի նախագիծը*, հանդես եկել զեկույցներով ու հոդվածներով, ստեղծել է դիմանկարների շարք (Ա. Թամանյան, Յ. Յովհաննիսյան և ուրիշներ), նորովի ինքնատիպ հնչեցումով ձևավորել է Պետական թատրոնում Ա. Բուրջալյանի բեմադրած Շեքսպիրի «Վենետիկի վաճառականը» (1926) և Շիրվանզադեի «Սորգանի խնամին» (1927)¹⁵: Ըստ այդմ առանձնակի ուշադրության է արժանի մահից մի քանի օր անց 1929-ի հունվարի 8-ին Երևանում կազմակերպված Յակուլովի հիշատակի երեկոն. (մտավորականության՝ այդ թվում (արդեն մորֆիի ընտելացած) Չարենցի և լայն հասարակայնության մասնակցությամբ):

Հիշարժան երեկո, որ նշանավորվում է Մ. Շահինյանի հերթական խորախորհուրդ բանավոր ելույթով: Հիրավի արվեստաբանական հնուտ մեկնություն՝ գունավորված շահինյանական անկեղծ-աննախանձ ներշնչանքի փայլով: Այնքան որ, կարելի է թե, հանցանք համարվի այստեղ գոնե փոքր-ինչ համառոտակի չներկայացնելը: Նախ կենսագրական դրվագներ մատուցելու սրամիտ անկեղծությամբ. ինչպես սեփական «Orientalia»-յի ձևավորմանը վերաբերող դրվագը, ապա ամենակարևորը Յակուլովի «*ոճի տեսության*» հստակ քննությամբ ու գնահատումով, որից ստորև քաղված հատվածներով ընթերցողը, իրավամբ կարող է նորից նոր գաղափար կազմել *ժամանակի հայ մտավորականության նախանձելի մակարդակից*:

¹⁵ Քաղված են արվեստաբան Լ. Խալաթյանի «Георги Якулов» հոդվածից. տե՛ս Литерат. Армения, 1959, հ. 3. Իրոք, ակադեմիական կարող արվեստաբան՝ վախճանված երիտասարդ հասակում... ("""):

Եվ այսպես Շահինյանը քննությունը սկսում է *«ոճի տեսության»* գաղափարի ծագման իր իսկ Յակուլովի վկայությունից. «Մեկ անգամ, պրիզմայավոր հեռադիտակով նկար դիտելիս՝ ես նկատեցի լուսապատկերային երկնագույն շերտիկ, որը ծիածանի պես շրջանակում էր լեռների, ծառերի ու շենքերի սիլուետները... ծագեց միտք, որ մշակությունների տարբերությունը պայմանավորված է լույսերի տարբերությամբ: Ես սկսեցի կառուցել տեսություն գծերի ու գույների շարժման և դրանց՝ տարբեր ժողովուրդների հոգեբանական այն հիմնական յուրօրինակությունների հարաբերակցությամբ, որպիսիք հարուցում են այդ գծերն ու գույները. և ինձ համար ստեղծեցի ոճերի ծագման մի տեսություն, որով և իմ արվեստը փետրագարդում են առ այսօր»:

Այս նախնական շրջանը Մ. Շահինյանը որակում է որպես առաջին շրջան, երբ տեսությունը «գուտ կենդանագրական գաղափար էր», բայց այդուհանդերձ «հորդ արտահայտություն է գտել» տակավին 1914-ին հրապարակած Յակուլովի *«Երկնագույն արև»* հիասքանչ հոդվածում: Այնուհետև իր հիացական մույնքան խորութիւնաց քննությամբ՝ շարունակելով «ոճերի ծագման» նրա տեսության մեկնությունը, վերլուծական բացատրությամբ՝ բանախոսը եզրակացնում է. «...ոչ թե երկակի չափի հարթության կտավի վրա, այլ տարածության մեջ մշտապես աշխատելու անհրաժեշտությունը Յակուլովին սովորեցնում է զգալ ոչ միայն ձևը, *այլև լույսը, որպես տարածական եռաչափ երևույթ*. չէ որ լույսը *անցնում է* միջավայրի միջով, լույսի ճառագայթը բեկեբեկվում է, լցնում է ոչ թե հարթությունը, այլ եռաչափ խորությունը, և դա, հավանաբար, այն երկրորդ փորձն է, որով առաջ է շարժվում ոճի ծագման նրա տեսությունը: Այդ երկրորդ շրջանում արդեն Յակուլովը գույնը հասկանում է որպես *ռիթմ* (տատանման հաճախականություն)...

Այդտեղից արդեն հեռու չէր վերջին եզրակացությունը. այն է թե՛ «...ոճը պատահական երևույթ չէ, այլ միանգամայն օրինաչափական է», և որ «երաժշտության պես կապված է յուրաքանչյուր տվյալ ժողովրդի լուսային դիապազոնին այնպես, ինչպես երաժշտությունն է կապված ձայնահնչային դիապազոնին:

Այդ միտքը, — եզրակացնում է Շահինյանը, — Յակուլովին չհաջողվեց հիմնավորել, դա նա թողել է միայն դիտարկումներով և մի շարք ակնարկներով, բայց մեզ համար հիմա ևս պարզ է այդ մտքի հսկայական նշանակությունը: Ի՞նչ էր ցանկանում Յակուլովը: Էապես

նա էսթետիկան առաջնորդում էր դեպի ֆիզիկայի հիմնավոր բազա, – և դրանով խորապես մոտ է այժմեականությանը...»¹⁶:

Եվ դեռ մեր նահատակների այդպիսի կիսատ մնացած քանի՜-քանի՜ դիտարկումներ, մտքեր, խոհեր, հայտնություններ... Ի՞նչ արած...

Եթե այդ ամենին գումարելու լինենք և այլևայլ անձանց մշտանույն վկայությունները, որոնց համաձայն Շահանե Տալանը ողջ կյանքում համառորեն խուսափել է Եսենինի շուրջը խոսակցություններից, ապա, թերևս, կիսով չափ կարողանանք ամբողջացրած համարել անվերջանալի չարագործությունների համապատկերը... Եվ, սակայն, տեսնես չեկայական խավար դարաններում՝ Եսենինի «Моя Магаче» կոչականով հավիտենություն վաստակած այդ կին արարածի սարսափով ստորագրած և յուրյանց հաստատած քանի՞ տեսակ թղթեր են շարունակում իրենց մոլուց լռությունը...

Համապատկեր, որի հերթական նույն 1926-ի տազնապալի տարբերակը, ահա, այսպիսին էր ըստ ռուս վտարանդի բանաստեղծ Վ. Ֆ. Խոդոսևիչի սույն հավաստման. «...Դուք չեք տեսել բոլշևիզմը, և, ներեցեք, ոչ մի պատկերացում չունեք դրանից: Խոսքս ոչ թե չ.կ.-ի, այլևայլ արյունալի սարսափների մասին է, որպիսիք անցյալում են, և այդ հայեցակետից կարելի է ներել: Իմ խոսքը վերաբերում է այսօրվա Ռուսաստանին: Ես հեռացել եմ այնտեղից 4 տարի առաջ, բայց գիտենալով ինչ կար, և կարդալով այնտեղի լրագրերն ու ամսագրերը՝ կարող եմ հաշվել, թե ինչպիսին է այժմ: Առանց էմիգրանտական «հերյուրանքի»՝ ասում եմ, որ ՌՍՖՍՀ-ի 1922-ի «Ռազմական կոմունիզմի» էպոխան՝ լիբերալագույն երկիր էր ԽՍՀՄ-ի 1926 թվականի համեմատությամբ»¹⁷...

Մնացյալը թողնենք Չարենց-Մայակովսկի հերթականին...

¹⁶ Моризтта Шагинян. Об армянской литературе и искусстве, 1961, с. 155-159.

¹⁷ *Տոմ. gazeta*, 1990, 23 օգոստ.: Ի դեպ, այդ միջոցին Խոդոսևիչի կինն էր հանրաճանաչ մտավորական Մինաս Բերբերյանի (Նոր Նախիջևան) զարմուհի Նինա Բերբերովան. որը, վերջերս Ամերիկայից այցելելով Մոսկվա, տպագրեց հուշեր՝ լի անհոգի այպանումներով Մ. Գորկու հասցեին:

Իսկ «Ռազմական կոմունիզմի» էպոխայում էլ մլեքսանդր Բլոկի մահվան տարին չլրացած հրապարակ էին մետվել չարագուշակ այսպիսի «հրավերներ»։ «Յեղափոխական» շոնդալի երգերի փոխարեն հոսում էր «Տասներկու» խուլիգանների «խորաթափանց» ինտելիգենտական, իդեալիստական գոհողություն...»։ *Известия*, 1922, 11 փետրվարի:

Եվ պաշտոնական հարատև-հարանման «հրահանգ-հրավերներին» անկասկած մշտապես տեղյակ էր 1921-24թթ. մեծապես Մոսկվայում գտնվող Չարենցը:

«Էլեգիա, գրված Վենետիկում»...

Երևանում...

Միանգամայն ստույգ «Քառասունքի» թարգմանության հետ միաժամանակ, ասել է թե՛ մինևույն հանգամանքներում ու մթնոլորտում է հյուսվել և «Էլեգիա, գրված Վենետիկում» հանրահայտ պոեմը՝ էլեգիական, ասել է եղերգական-դասական վսեմաշունչ նախերգանքով.

Տեսի երկիրը ես Իտալիո,

Եվ Վենետիկը, և գոնդոլներ...

Այնտեղ շրջում էր պոետը մեր

Երազային իր տաքտամ քայլով:

Չշլացած այն փարթամ փայլով,

Գեղեցկությամբ այն հեքիաթային,

Նա օրոդում էր երգով մի հին

Իր սիրտը, սիրտը դեռ դայլայլող:

Այնտեղ արևը քմբուշ բույրով

Յոդում էր ծովը այնպե՛ս հեշտին,

Իսկ նա հիվանդ էր մի հին վշտից,

Հին մորմոքից՝ իր սիրտը այրող:

Նա իր սրտով հին, հին քնարով

Եվ մատներով իր՝ արդեն անուժ՝

Դեռ գուրգուրում էր հեռու մի հուշ –

Եվ այնպե՛ս, այնպե՛ս. այնպե՛ս անուշ

Նա փաղաքշում էր հուշը այդ ուշ,

Եվ ի՞նչ էր հուշը. – մշուշ ու մուժ. (2, 250):

Եվ քանի որ պոեմի շուրջը ՝ ժամանակով, թե անժամանակ, ծավալվել է բանավեճ, նույն ելակետից էլ հարկ է զգացվում սկսել ու շարունակել:

Անշուշտ, օրը օրին տեղյակ պոեմի ստեղծման հանգամանքներին *Չարենցի Եժ վեցհատորյակի խմբագրական կոլեգիայի անդամ Գ. Մահարին*¹ նկատել է պոեմի գրության թվականի «թյուրի-

¹ Կարդացել է 6 հաստորն էլ՝ առաջին էջից վերջինը, արել տեղին ճշտումներ և դիտողություններ, գրել կամ բանավոր հայտնել կարծիքներ: Նշված «թյուրիմացությունը» Եժ երկրորդ հատորի համապատասխան ծանոթագրությամբ ինչ-որ չափով ճշտված է: «Գրել է 1925թ. մարտից հետո, հավանաբար արտասահմանյան ուղևորությունից վերադառնալուց հետո և Երևանում: Առաջին անգամ տպագրվել է Նք, 1926, 1-ին գրքում» տողերով (2, 391):

մացությունը»՝ «Ժողովածու պոեմների» (1927) և երկեր (1932)՝ «1925թ. հունվար, Վենետիկ»։ Ուրեմն և հետագա ավելի ազատախոհ ժամանակներում ճշտելու նպատակով՝ պարզապես հրաժիրել է անհրաժեշտ ուշադրություն՝ իր «*Չարենցյան քանդակների*» «Մտերիմ խոսքեր» դրվագով գրելով այս տողերը, որ քաղում ենք ամբողջովին. «Երբ վերադարձար դու արտասահմանից, քո ամենասիրելի խոսակցության նյութը Իսահակյանն էր։

Մեծ ոգևորությամբ դու պատմում էիր ձեր հանդիպումներից, հիացնումքով հիշում էիր նրա ասույթները, պատմում էիր հատվածներ «Ռուտա Կարոյից» և պնդում էիր որ՝ պայծառ մարդ է Ավոն, սրտառուչ, իմաստուն։ Եվ հանկարծ գրեցիր քո «Էլեգիան»։ Ես մինչև հիմա էլ չգիտեմ, թե ինչու՞ գրեցիր այն...

Դու հեռատես մարդ էիր և քաջ գիտեիր, որ ժողովրդի բանաստեղծը, եթե վերադառնա իր ժողովրդի մոտ, տխուր չի լինի, ոչ էլ «ծնեռ կլինի նրա ցուրտ հոգում...»։

Ինչու՞ գրեցիր քո «Էլեգիան»...

Եկավ Իսահակյանը և ժողովուրդը նրան ընդունեց այնպես, ինչպես հայրն է ընդունում իր մեծ որդուն։ Այդ ժողովուրդը սիրում է երկուսիդ էլ մեծ սիրով։

Էլ ինչու՞ գրեցիր դու քո «Էլեգիան» (ԴեՉմ, 1, 182-183)։

Ուրեմն և Մահարու այս տողերից էլ հարկ է սկսել «Էլեգիայի» քննությունը, ինչպես և սկսել են նախորդները, ապա և լեզվաբան Վարազ Առաքելյանը Գթ 1990-ի օգոստոսի 24-ի թվում տպագրված «Չարենցի «Էլեգիայի» գրապատմությունից» հոդվածով՝ *Ավետիք Իսահակյանից լսած մեկնության մեծարժեք գրառումով հանդերձ*։

Սկսելով Մահարու վերը քաղված տողերից, Առաքելյանը գրում է, որ «Մահարին ողբերգորեն է ընկալել Չարենցի այդ արարքը։ Չարենցի մահից հետո նա հռետորական հարցումով դիմում է Չարենցին. «Ասում էիր պայծառ մարդ է Ավոն, սրտառուչ, իմաստուն։ Եվ հանկարծ գրեցիր քո «Էլեգիան»։ Մինչև հիմա էլ չգիտեմ, թե ինչու՞ գրեցիր»։ Մահարու այս տողերից տազնապ է կաթում։ Ինչու՞ է տազնապահար Մահարին, մանավանդ այս տողերը գրել է... Իսահակյանի մահից հետո. Իսահակյանին այլևս ոչ մի վտանգ չէր սպառնում, և որքան ես գիտեմ՝ Իսահակյանն այնքան էլ ծանր ապրումներ չի ունեցել, նա դրան վերաբերել է քամահրանքով (երբեք՝ Ալ. Զ.)։ Գուցե թե Մահարին չէր

ցանկանա, որ իր հոգեհարազատ ընկերը այդպիսի «գրական վատություն» աներ Իսահակյանին, որի անունը և հռչակը թնդում էր Հայաստանում, և որը համատարած սիրով ու զգվանքով էր պարուրված»:

Նկատենք, որ Առաքելյանի «հռետորական հարցում», «Իսահակյանը... վերաբերվել է քամահրանքով», «գրական վատություն» բառակապակցություններին պարտավորվում ենք անդրադառնալ ստորև: Հենց, ասենք, «գրական վատություն» բարոյախոսական առումով, թե՛ «...էլեգիայի» պարադոքսը տանջել է Մահարուն: Ինձ թվում է՝ Մահարուն տազնապը գուտ բարոյախոսական շարժառիթներ ունի: Մի ամիս հյուրընկալվել մեկի տանը, դառնալ այդչափ մտերիմ, լինել միևնույն ազգի երկու մեծ բանաստեղծներ, և դեռ արտասահմանում, գուցե և դեռ Իսահակյանի տանը եղած ժամանակ գրել այդպիսի գրվածք և քաղաքականորեն վարկաբեկել ընկերուջը, - ահա այս է, որ Մահարուն տազնապ է պատճառել: Չէ՞ որ Իսահակյանը պատրաստվում էր Հայաստան գալու» և այլն:

Թողնենք, ուրեմն, մարդկային-բարոյական «դավանած» բարձունքները, և անցնենք առաջ...

Հակառակ այդ ամենի, այնուամենայնիվ, Առաքելյանը պաշտպանում է Ս. Աղաբաբյանի տեսակետը², գրելով. «Աղաբաբյանը՝ քաղելով Մահարուն այս խոսքերը, գրում է, թե Մահարին շատ լավ գիտեր, թե ինչու է Չարենցը գրել «էլեգիան», թե հասարակական-քաղաքական շարժառիթները քսանական թվերի կեսերին այնպիսին էին, որ «էլեգիան» պետք է գրվեր, չէր կարող չգրվել: Իսկ ինչպիսի՞ն էին այդ շարժառիթները, դժբախտաբար Աղաբաբյանը չի ասում, երևի չէր էլ կարող ասել: Հասարակական-քաղաքական շարժառիթներն այն ժամանակ Հայաստանի օգտին չէին, իսկ Չարենցն իրեն ներհատուկ հեռատեսությամբ շատ պայծառ էր պատկերացնում տվյալ քաղաքականության ծանր մամլակի տակ տնքացող Հայաստանի վիճակը և նրա այսօրվա ասպագան»:

Պատմականորեն ստույգ այս ելակետից անցնելով «էլեգիայի» եության բնութագրին, Աղաբաբյանի և Ինժիկյանի միջնորդությամբ լեզվաբանը վկայակոչում է կարևոր մի փաստարկ ևս. «Արամ Ինժիկյանը բերում է Պողոս Մակինցյանին գրած Իսահակյանի նամակից մի քաղվածք, ուր մասնավորապես ասված է. «Չարենցի գրությունը լավ

² Ս. Աղաբաբյան, *Դեպի աղբյուրը լույսի, 1979, էջ 73:*

էր, մանավանդ սկիզբը. բայց շատ է երկարացրել և տավտալոգիա է դուրս եկել: Եվ մի տեսակ սինթեզ է իր գաղափարների: Մյուս կողմից էլ ես և նա *հիմ ու նոր սիմվոլներ ենք: Ամբողջ հիմ մտայնությունը իմ վրա է կուտակել*»:

Այս ընդգծված տողի օգտին էլ Առաքելյանը ավելացնում է. «Էլեգիայի» գաղտնիքը, որ Իսահակյանը չի կամեցել գրել Մակինցյանին, այդ մի տողի մեջ է»:

Իրոք, ճշմարիտ ընդհանրացում, որ անհրաժեշտաբար թելադրում է այլևայլ լրացում-բացատրություններ. նախ. ցավոք, սուրբեկտիվությունը Չարենցին վերաբերող հարցում դեռևս շարունակվում էր, որքանով այդ ընդգծված տողին հաջորդած նույնքան կարևոր «*Բայց և այնպես տաղանդավոր տեղեր չա՛տ կան*»³ տողը, չգիտես ինչու, քաղված չէ: Նկատենք նաև, որ ինչ-ինչ տալավորություններով, տվյալ դեպքում նույնպես՝ Մակինցյանի հանդեպ զգացվում է որոշակի «քամահրանք» Առաքելյանի, այլև ուրիշ անծանցից: Ուրեմն և հարկ ենք հասնարում ասել. Մակինցյանը Իսահակյանի հիմնավոր գնահատողներից էր⁴, միաժամանակ Վ. Տերյանի, Ալ. Մյասնիկյանի, Մ. Սարյանի, Չարենցի ամենամտերիմ բարեկամը... Այդ և այլ պատճառներով էլ, համենայն դեպս, չապրեց... ամեն պարագայում ապրեցին նրանք, ովքեր պետք է լինեին Ապրողներ... Այնպես որ, իր կարծիքը անկեղծորեն Մակինցյանին գրել «չկամենալու» խնդիր չի ունեցել Իսահակյանը, մանավանդ Առաքելյանի հաջորդ մտաբերումի հարևանությամբ: «Իսահակյանի հետ, – շարունակում է նա, – մենք հաճախ էինք խոսում Չարենցի մասին և անդրադառնում էինք նաև «Էլեգիային»: Մի անգամ նա ինձ ասաց, թե քեզ մի գաղտնիք պիտի ասեմ. ոչ ոքի չեն ասել, բացի Աշոտ Յովհաննիսյանից⁵, իսկ Յովհաննիսյանն ինձ ասաց, թե գրավոր բացատրություն պիտի թողնենք, այլապես հետագա պատմողները կարող են չհավատալ»:

³ Ավ. Իսահակյան, Եժ. հ. 6, 1979, էջ 228:

⁴ Հիշենք «Ավետիք Իսահակյան» դիմանկարը, «Գարուն. գրական-քննադատական ալմանախ», 1912, Մոսկվա:

⁵ Իսահակյանի հետ Վ. Առաքելյանի հաճախակի հանդիպումները վերաբերում են 50-ական թվականների սկզբներին, որի ընթացքով ստեղծվել է լեզվաբանի 1954-ին լույս տեսած «Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները» աշխատությունը: Ինչ վերաբերում է Աշոտ Յովհաննիսյանին, ապա, կարծում են, որ հենց նրա հասցեին են ուղղված եղել Վարպետի քամահրանքի սլաքները: Վարպետը բազմիցս վերակրկնում էր. «Գերեզմանիս վրա

Ապա չակերտների մեջ բերում է իր այն օրերի գրառածը. «Մի անգամ, – պատմեց Իսահակյանը, – խորհրդային հյուպատոսը ինձ կանչեց և ասաց, թե եթե կամենում ես հայրենիք գալ, մեր մասին միայն լավը պիտի խոսես, այլապես չենք թողնի Հայաստան գնաս: Իսկ ես շատ էի ուզում հայրենիք գալ: Հետաքրքրականն այն է, որ երբ Հայաստանից վերադարձա և սահմանն անցա, սրտիս վրայից կարծես մի ծանր քար ընկավ: Բեռլինում վաճառական ընկերներ ունեի, հավաքվեցինք մի սրճարանում գրույցի. նրանք ասացին, որ Հայաստանի մասին լավ բաներ պատմիր, վատը շատ ենք լսել: Ես էլ լավն էի պատմում: Երբ Փարիզ հասա, ինձ մոտ հավաքվեցին շատ դաշնակցականներ՝ *Միմոն Վրացյան, Արշակ Ջամալյան, Շավարշ Միսաքյան և այլք* (ընդգծ՝ Ալ. Ջ.): Սրանք նույնպես խնդրեցին, որ Հայաստանի մասին լավը պատմեմ: Իմ պատմածները խիստ չափազանցած ընկան մամուլ և իմ ընկերները ինձնից խռովեցին:

Այժմ գանջ այն գաղտնիքին, ինչ որ ասել եմ Աշոտ Յովհաննիսյանին և պիտի ասեմ նաև քեզ:

Չարենցը, երբ արտասահման եկավ, ես բնակվում էի Վենետիկում: Նա Վենետիկում մնաց ավելի քան մեկ ամիս, գրեթե ինձ մոտ էր մնում, մեր զրույցները մեծ մասամբ վերաբերում էին Հայաստանին ու հայ մշակույթին: Չարենցը չափազանց հոռետես էր Հայաստանի ապագայի վերաբերմամբ: Նա ասում էր, թե ցարի ժամանակ մենք միայն մի տեր ունեինք, ընդ որում՝ այդ տերը շատ թույլ էր այսօրվա տիրոջ համեմատությամբ: Իսկ այժմ մենք երեք տեր ունենք, և փոքր տերերը մեր նկատմամբ շատ դաժան են: Հայաստանի ապագան շատ մռայլ է, բոլոր դեպքերում նոր տերը բռնում է մեզ ճնշողների կողմը: Նա հատկապես մեծ ցավով էր խոսում վրացական ճնշման դեմ:

Ես նրան հակաճառում էի, ասում էի, թե քո այդքան խիստ վատատեսությունը անտեղի է. երկրում ծաղկում են ազգային դպրոց-

մի թիզ կանաչ էլ բուսնի՝ նրան չպիտի ներեն Ջենալ փաշայի գրքի տռաջաբանի համար»:

Սիւսժամանակ կասկած չի կարող լինել, որ «Էլեգիայի» շուրջը բազմիցս գրուցել, Առաքելյանի գրի առածը հայտնել է Արամ Ինճիկյանին: Ազնվագույն գրական մշակ, նաև չարենցապաշտ, որին Իսահակյանը վստահում էր անվերապահորեն: Պարզապես, Վարպետը չէր ցանկանա, որ գրի առնի նա. չվտանգելու համար Ինճիկյանի ամօք. չէ որ ծանր վիրավոր վիճակով եղել էր գերության մեջ: Բնականաբար, այդ իմացել են Ս. Սարյանն ու Դ. Դեմիրճյանը, այլև ուրիշներ: Իսկ իղացման պահ ու ակունքից իմացել է Սահարին՝ Արփենիկի հետ... որի մասին հաջորդ էջերում...

ները, ցաքուցրիվ մտավորականությունը հավաքվում, կենտրոնանում է մի տեղում, գործում են համալսարանը, մշակութային բազմաթիվ հիմնարկներ, վերջապես կառուցվում է երկիրը: Չարենցը ավելի բուռն էր հակադրվում, ասելով, թե դրանք բոլորը ժամանակավոր բնույթ ունեն, աստիճանաբար վերանալու են: Հեղափոխությունը մեզ ոչինչ չտվեց, մեր երկիրը կորցրինք և մեր շղթաները ավելացրինք:

Մի խոսքով՝ ես նոր կարգերն ու նոր գաղափարներն էի պաշտպանում, իսկ Չարենցը դրանք կործանարար էր համարում Հայաստանի համար: Այնպես որ, «Էլեգիայում» դերերը փոխվել են. իմ գաղափարներն ու մտածումները վերագրել է իրեն, իրը՝ ինձ: Այս է «Էլեգիայի» գաղտնիքը:

Որին պետք է ավելացնեն ինքս. թեև հենց իրենից վաղուց գիտեի գրառման գոյությունը, հրապարակվելուց հետո չեմ կարողացել. որոշել եմ անդրադառնալ՝ առանց «ազդեցության» սեփական համոզմունք ունենալուց հետո: Եվ ահա դառնում եմ այժմ. տող առ տող «հավատալ»-համաձայնելով, բայց և կետ առ կետ բացելով Վարպետից լսած-գրի առածը: Սկսած «խորհրդային հյուպատոսի... կանչած-ասածից», որ առաջին հերթին վերաբերում է հենց Չարենցին. ծայր առած արտասահման մեկնելու խնդրանքով Մոսկվայի համապատասխան մարմիններին ներկայանալու օրերից... տրապիզոնյան ծուղակում՝ «Լենինն ու Ալին», բեռլինյան ծուղակում... «Լենին քեռին» և մուծիկի ու Լենինի մասին բալլադը գրել-հրատարակելու «խորհրդային հյուպատոսների» սպառնալի պահանջները կատարելուն՝ այլևայլ բան-սարկությունների ուղեկցությամբ: Ասել է թե՛ ինչպես Իսահակյանի, այնպես էլ Չարենցի պարագայում հարցապնդումը եղել է վերջնագրային. «Եթե ուզում ես արտասահման գնալ»... և ապա՝ «Եթե ուզում ես հայրենիք վերադառնալ» պետք է գրես՝ այսպես ու այսպես... կամ-կամի վերջնագրային սպառնալիքով, ինչպես Մոսկվայում, այնպես էլ Տրապիզոնում... Բեռլինում... և այլուր:

Ըստ այդմ մեր պաշտելի Վարպետը իմաստուն ճանապարհ ու ձև է գտել սերունդներին թողնելու՝ Չարենցի (ինչպես և իր) կյանքի ու ստեղծագործության շատ կարևոր հանգույցներ բացել-մեկնաբանելու նպատակով ու շահախնդրությամբ: Դա վերաբերում է հատկապես գրառման հաջորդ կետերին, որոնցով հավաստվում է, թե Չարենցը «...չափազանց հոռետես էր Հայաստանի ապագայի վերաբերմամբ». թե՛ «երեք տեր ունենք, և փոքր տերերը մեր նկատմամբ շատ դաժան

են», թե՛ «...նոր տերերը բռնում են մեզ ճնշողների կողմը...», թե՛ «Հեղափոխությունը մեզ ոչինչ չտվեց, մեր երկիրը կորցրինք և մեր շղթաները ավելացրինք» և այլն և այլն...

Ուրեմն և հասկանալի է. իրենց վեներտիկյան գրույցներին անբաժանելիորեն ուղեկցել է Չարենցի անելանելի տառապանք-տվայտանքը Տրապիզոնում հարկադրաբար գրած և Հայաստանում երեք հրատարակությամբ տարածվող «Լենին ու Ալիի» առիթով:

Միանգամայն ճշգրիտ է և այն հատվածը, ըստ որի Իսահակյանը հայտնել է թե՛ «Էլեգիայում» դերերը փոխվել են. իմ գաղափարներն ու մտածումները վերագրել է իրեն, իրենը՝ ինձ: Այս է «Էլեգիայի» գաղտնիքը»:

Բնականոն գաղտնիք՝ հոգեբանորեն ու բարոյապես՝ բոլոր չափումներով հիմնավոր երկու մեծ բանաստեղծների մարդկային վարքի ու փոխհարաբերությունների տեսակետից: Ուրեմն պատկերացնենք. «Համաշխարհային սովնարկոմի...», «Լենին ու Ալի» ծուղակներով, ամիսներ տևած չեկայական քաջջուկների բովով Վենետիկ հասած, «Սիրտը անկարեկից տանջանքի» մատնած Չարենցին ինչպես պետք է ընդուներ Իսահակյանը, եթե ոչ ամենօրյա միխթարանքի խոսքերով ու «հակաճառություններով»:

Նման մախադրյալներով, թերևս, կարելի է ենթադրել, որ «խորհրդային հյուպատոսության» պահանջով է ստեղծվել «Էլեգիան» ևս. ի՞նչ իմանաս. գուցե թե, հայրենիք այցելելու պատրաստվող Իսահակյանը՝ չեկայական կամայականությամբ պետք է որ գար արդեն «թշնամացած» Չարենցի հետ. կամ գուցե հյուպատոսների հարցազրույցներից ելնելով այդպես է մտածել ու հարմար համարել ինքը՝ Չարենցը: Ի՞նչ իմանաս... Բայց գուցե և իմացվի...

Ամեն դեպքում հատատապես կարելի է ասել, որ վեներտիկյան մեկամսյա հյուրընկալության ընթացքով՝ Իսահակյանին արդեն հայտնի էր հայրենիք-սփյուռք, ինչպես և հայրենիքում համազգային ներքին համերաշխություն-հաղորդակցության այն մեկնակետն ու եղանակը, որի ճշգրիտ սահմանումը գտնվեց 1946-ի հայության ներգաղթին հաջորդած, մեր երիտասարդական երջանկահիշատակ «Ձմեռիկ» ժամանակներում այսպես ասած «Армянское радио»-ի ոգով հյուսված անեկդոտի՝ *«Ես ասանկ կ'ըսեմ, դու անանկ հասկացիր»* սպառնիչ ու սպանիչ վերջնամասով:

Առավել դժնի ու դաժան ժամանակների թելադրանքով արդեն իսկ

20-ականի շեմին Չարենցի, Սարյանի, Դեմիրճյանի, ապա Մահարու, Բակունցի, Թոթովենցի, Չ. Եսայանի, Ջանանի... ինչպես և մտավորական ողջ համախոհության միջավայրում հանճարեղ Հակոբ Պարոնյանից ժառանգած ընտանի, բազմիմաստ-բազմածալք գեղարվեստական-լեզվաոճական մտածողություն, որը «բանեցնելու» կարիքը՝ այն ժամանակներից այս ժամանակներ ձգվող ընթացքներով այդպես էլ ամենկին չզգացին առանձնաշնորհյալները:

Ըստ այդմ խոսք չի կարող լինել՝ թե՛ Չարենցի «գրական-քաղաքական վատության» մասին և նաև այն մասին, թե՛ Իսահակյանը «քամահրանքով» է վերաբերվել «էլեգիային»: Գիշտ հակառակը, որ հետևում է միանգամայն օբյեկտիվ ու ճշգրիտ Վ. Առաքելյանի գրառածին համահունչ այս առաջին իսկ արձագանքից. այն է. «1926, մայիսի 29, *Վենետիկ*» տարեթվով Դ. Մակինցյանին ուղղած նամակում տեղ գտած արդեն վերը կիսով չափ քաղված տողերից. «Նորքը» կարդացի. վանքը ունի. – գրում է Իսահակյանը, – բայց եթե քեզ հարկավոր չէ, ուղարկիր ինձ, ես կպահեն Չարենցի գրածի համար:

Չարենցի գրածը լավն էր, մանավանդ սկիզբը. բայց շա՛տ երկարացրել է և տավտալոգիա է դուրս եկել, անվերջ կրկնություններ: Եվ մի տեսակ սինթեզ է իր գաղափարների: Մյուս կողմից էլ, ես և նա, հինն ու նորը սիմբոլներ են դարձել. *ամբողջ հիմն մտայնությունը իմ վրա է կուտակել*: Բայց և այնպես տաղանդավոր տեղեր շա՛տ կան»:

Օբյեկտիվ ու ճշգրիտ գնահատական. մանավանդ այնքանով, որքանով նույնը տեսնում ենք այս տողերին կից յուր տարիների ամենամտերին բարեկամ Դեմիրճյանի նույն «Նորք» հանդեսում գետեղված պատմվածքի գնահատականով. «Շատ գեղեցիկ է Դերենիկի «Կռվի դաշտումը. ոճը – հատուկ, որոշ. ճշմարիտ դիտողություններով: Սակայն վերջը թույլ էր – «էյի» հոգեբանությունը, մտածումները. մեռնողը առանց ցավի, տանջանքի մեռնում է փլիխոփայելով: Գիշտ չէ»⁶:

⁶ Ավ. Իսահակյան, Եժ, հ. 6, 1979, էջ 228:

Միաժամանակ հանդեսի նույն գրքից տպագրված է հատված «Երևան» (Պարիսի) մայիսի 30-ի թիվ 86-ում՝ հետևյալ հանձնարարականով. «Հաճությով կ'արտատպենք «Նորքի» վերջին թվին մեջ Չարենցի հրատարակած «էլեգիայի» այս հատվածը, ուր բանաստեղծը երկրեն կտրված տարագիր և կարոտակեզ հայ բանաստեղծին կը պատմե հայրենիք երկրին նոր կյանքը»:

Ըստ ԳՍԹ 2ֆ պահպանվող խմբական լուսանկարի Չարենցը Արփենիկի հետ 1926-ի մարտի 12-ին եղել է խորում Բուլխուտ: (Թերևս, բանաստեղծի տարեգրության համադր անհրաժեշտ հիշատակում):

Ինչպես տեսնում եք, հագիվ թե հաջողվի այս երկու գնահատականների միջև որսալ տոնայնության երանգային որևէ փոփոխություն, քանահրանքի, կամ Չարենցի «պախարակելի վատության» դիմաց գրգռվածության որևէ հետք։ Միաժամանակ ուշագրավ է. մինչդեռ Դեմիրճյանը Իսահակյանի դիտողությունների ոգով իր պատմվածքը վերամշակեց⁷, «Էլեգիան» էապես չկրճատվեց-չմշակվեց։ Բացատրությունը թաքնված է միևնույն «ասանկ-ամանկի» հակասական-միասնական մտածողության ձուլվածքում, որը և պատճառն է Իսահակյանի դիտած կրկնությունների ու տավտալոգիայի։ Դրանցից խուսափելը դժվար էր, շահ էր դժվար էր, որքանով այդօրինակ խոսքային կեռմաններով, կրկնապտույտներով միայն կարելի էր մատուցել, ընթերցողին հասցնել մանավանդ Եսենինի «ինքնասպանությանը» հաջորդած «անանկը»։ Ուրեմն և, ինչպես հուշում է ժողովրդական առածը՝ «Ամեն դարիվեր (վերելք) ունի իր դարիդուսը (վայրէջքը)»։ այն էլ մի այնպիսի ժամանակներում՝ երբ «Եզը վեր են անում, տակիցը հորթ են ուզում»⁸։

Բայց այդուհանդերձ, հիշարժան է, որ, թերևս, գրաքննական հսկումով, հետագա հրատարակություններից հանվեցին հիմնավորապես Մարքսը և մարդկությանը հավիտենապես ուղեկցող «տիղմ ու չար կապանք» «շոշափող» սույն բազմիմաստ տողերը.

...Ասել է Մարքսը. – կեցությունն է,
որ կաղապարում է ուղեղը մեր։ –
Հիմա մեզ մոտ այս իմաստությունը
գիտե ամեն մի պիոներ։
Նա այլ խավից էր մի օր ելել,
Եվ այն, որ տիղմ էր ու չար կապանք –
նա համարում էր հավերժական
Օրենք մի – կարծր ու աներեր... (6, 391-392):

Տեսե՛ք, թե մեր իմաստուն Չարենցը երբ է գուշակել և որպիսի դարձողարձուներով ազդարարել՝ խորհրդային անծայր երկրով մեկ վեհագույնին՝ մարդկային մտածելու ունակությանը սպառնացող ամենաահավորը՝ «ուղեղներ կաղապարելը»՝ պիոներական հասակից...

⁷ Դ. Դեմիրճյանի պատմվածքը «Նորքում» կրում է «Պատերազմի դաշտում» վերնագիրը. մշակումների արդյունքում վերնագրվել է «Միայն մեկը»։

⁸ Ա. Տ. Ղանալանյան, Առածանի, 1960, էջ 154, 90։

Գիտարկում է... Գուրգեն խանը

Միաժամանակ «ասանկ-անանկի» հիմնաթելային տրամադրությունը հրահրում, հետը բերում է բացել թելադրող դրամատիկ նոր հանգույցներ: Սկսած հանդեսում «Էլեգիայի» տակ նշված «1925, հունվար, Վենետիկ» գրության տարեթվից:

Բանն այն է, որ Իսահակյանի նամակներում իսկ ճշգրիտ նշված ամիս-ամսաթվերով Չարենցը Վենետիկ է հասել մարտի սկզբներին: Ասել կուզի «1925, հունվար, Վենետիկ» հնարովի տարեթիվ է, ըստ այդմ էլ թաքցնում է «ասանկ-անանկի» շղթայական կարևոր այլ ծալքեր: Այնպիսիք, ինչպիսիք մի եզրով հանգուցվում են Իսահակյանի վերը վկայած Չարենցի հոռի տրամադրություններիմ, մյուսից ու միաժամանակ՝ 1926-ի տարեմուտի իր խորացող մոայլ վատատեսություն-հուսախսբությանը: Հենց Մարքսի ասած «կեցության» ւռույնով, որ-քանով ասոցիացիականների գրոհային թոհուրեռում միանգամայն պարզ էր հետևությունը. այն է՝ *այլևս վարծ ու վարծատրություն չպետք է ակնկալեն չկադապարվող ուղեղները, որոնց առջև ծառացած էր Սերգեյ Եսենինի ճակատագիրը*:

Ինչպես և ներկայացվեց տեղում, Չարենցի համար 1926-ի հունվարը տրոփել է Եսենինի ինքնասպանության անսփոփ տխրությամբ ու մորմոքներով: Նույն մտածումներով ու տրամադրություններով էլ «Քառասունքի» թարգմանության հետ միաժամանակ հյուսել է «Էլեգիան». միախառնված հոսքերով՝ վերամտաբերել-վերապրելով վենետիկյան «հոռետես» գրույցները Իսահակյանի հետ. նույն շաղախում հեգելով «Քառասունքի» ահաշունչ-աղեկտուր կանչ-դողանջներն ու լացակումած մեղեդիները. «Փչում են, փչում են կործանման փողերը», «Եվ ուղեղը տված հորթերին, Լռակյաց, հեգ եզը բախում... Դաշտերին վտանգ է զգում», «Լալիս է հարմոնը աղիողորմ», «Գալիս է, գալիս է զարհուրելին», «Միայն ինձ է վիճակվել կյանքում իմ երկրին ալելուա երգել»... պատկերային-մտածական զուգորդումների անվերջանալի խառնածին հերթագայությամբ: Այս, հենց այս տրամաբանությամբ ու հուշարարությամբ էլ հանդեսում կողք կողքի Եսենինի «Քառասունքին» անմիջապես հաջորդում է «Էլեգիան»: Ավելին. «Էլեգիան» ժամանակի էությունն բնութագրող բնագրա-ենթաբնագրային-պատկերային, էլ չենք ասում տրամադրություններով աներկբայելի հարազատություն ունի և վերը արծարծված “Страна Советская” ժողովածուի “Русь уходящая” բանաստեղծությունից քաղված բնաբանի՝

...Остался в прошлом я одной ногою,
Стремясь догнать стальную рать,
Скользжу и падаю другою...-

Այնպես էլ այլ հատվածների հետ.

Советскую власть я виню,
И потому я на нее в обиде,
Что юность светлую мою
В борьбе других я не увидел.
Что видел я?
Я видел только бой,
Да вместо песен
Слышал канонаду.
Но потому ли с желтой головой
Я по планете бегал до упаду...⁹

Օրգանական հարազատություն հուշող նույնպիսի ելևջներ կարելի է գտնել և ժողովածուի «Стансы» հոլովումներում. ինչպես՝

Я о своем таланте
Много знаю.
Стихи — не очень трудные дела,
Но более всего
Любовь к родному краю
Меня томила,
Мучила и жгла... (с. 47)

Ինքնաբերաբար ծագում է համեմատության պահանջ արձագանքող տողեր «էլեգիայից»¹⁰: Գոնե մեկ-երկուսը, իհարկե, նույն «ասանկ-անանկի» շրջադասությամբ. ինչպես.

⁹ С. Есенин. Страна Советская, Тифлис, 1925, 16.

¹⁰ Եվ ինչպիսի գուգադիպում. «28 դեկտեմբերի 1925» տարեթվով Ավ. Իսահակյանը՝ Երվանդ Խաթանասյանին գրում էր. «Իսկ դու, սիրելի Երվանդ, շատ լավ կանես, եթե տակավին մտիս Սուտանում, դրսւմ հավաքես, քանի երիտասարդ ես... ամուր զգաս, տեղափոխվես հայկական միջավայր, նույնիսկ Հայաստան, որ հույս ունենանք մինչ այդ իր դեմքը փոխե, մարդակերպ պատկեր և հոգի ստանա...»: Յուսարեր, 1958, 12 սեպտ.:

...Ուրիշ երազ էր նրան հուզել,
 Ուրիշ ցնորք մի, սեր հնագույն –
 Եվ հարազատ էր նրա հոգուն
 Միայն այդ հիմը: - Օ, նա կուզեր
 Հեռու տնակն իր վերադառնալ,
 Գտնել առվակը կրկին այն հիմ,
 Ուր իր երգերը կարկաչեին
 Երազային ու տխրաբարբառ: -
 Սակայն մեր կյանքը սավետական
 Նրան թվում էր անթով ու սուտ.
 Նրա աղմուկը խորթ էր նրան
 Եվ անհաղորդ էր նրա լեզուն (2, 253):

Եվ ապա.

...Եվ մեր հորձանքը՝ երկրում ելած...
 Նրան թվում էր սին մի երազ,
 Որ ցնդելու է՝ ծանր ու դանդաղ... (2, 253), -

և այլն, և այլն:

Տպավորությունն այն է, որ և՛ թարգմանել, և՛ հյուսել է շտապելով. դա զգացվում է թե «Քառասունքից», թե «Էլեգիայից». որքանով օրը օրին երկյուղ է ունեցել, թե կարող է զրկվել նաև «Նորքը» հրատարակելու հնարավորությունից: Հնարավոր է, որ եղել է և մոտակայում Միլան գնացող վատահեղի մեկը, որի ձեռքով կուզեմար ուղարկել Մակինցյանին: Կարելի է ենթադրել, որ հենց այդպես էլ հաջողվել է. ուղարկել է հանդեսը՝ ներքին իմաստներով հագեցած մտերմաշունչ նամակով հանդերձ, որը և Մակինցյանը Միլանից փոխանցել է Վենետիկ Իսահակյանին¹¹: Ժամանակի տպագրական և հաղորդակցական հնարավորությունների բոլոր օղակներում, իրոք, արտակարգ, հրատապ արագություն. եթե մտաբերենք, որ հանդեսում տեղ գտած Աշ.

¹¹ Հավանաբար ուղարկել է Դավիթ Անանունի միջոցով:

Նկատենք, որ 1926-ի այդ ամիսներին Պ. Մակինցյանը դիվանագիտական ծառայությամբ գտնվում էր Միլանում, որտեղից և ընտանիքով այցելել է Վենետիկ Իսահակյանին: Եվ ինչպես Չարենցի, այնպես էլ Իսահակյանի հետ կապված էր հոգեկան վերին հարազատությամբ, որով և 1926-ի Իսահակյանի հայրենիք վերադառնալու օրերին «Ուստա Կարոյի վերադարձը» խորագրով ողջունել է գալուստը. «-Բարի գալուստ, բարով, հազար բարի եկար». և ապա՝ «...Պոետն իր ձերոսների հետ վերադառնում է իրական հողի վրա քայլելու և իրականությամբ ներշնչվելու համար». ԽՀ, 1926, 12 հոկտ.:

Հովհաննիսյանի հոգվածը կրում է «1926թ., հունվարի 28» տարեթիվը, և մայիսի 20-ի մոտերքն էլ Իսահակյանը արդեն հասցրել էր կարդալ և «1926, մայիսի 29, Վենետիկ» տարեթիվով՝ հիմնավոր տպավորությամբ ու կարծիքով պատասխանել Սակինյանին:

Դե՛, դառնացած-գրգռված Չարենցը շատ ու շատ էր ցանկացել, որ Եսենինի ինքնասպանությանը տեղյակ Իսահակյանը նորից նոր դառնար, առանց «հակաճառումի» խորությամբ համոզվեր, թե վենետիկյան օրերի իրենց գրույցներում *որքան իրավացի էր ինքը...*

Մնում է, ուրեմն, եզրակացությունը. այն, որ վենետիկյան այդ օրերից մինչև վերջ Իսահակյանն ու Չարենցը եղել են սրտակից, հոգեկից-զաղափարակից-ոգեկից... համախոհ բարեկամներ, որը առավելագույնս ամրապնդվում է, երբ՝ 1926-1930 թթ. լինելով հայրենիքում, Իսահակյանը իր հերթին լիովի ճանաչում-ճաշակում է խորհրդային «հյուպատոսական»-չեկխտական բազմատեսակ կամայականությունների անասելի դառնությունները... առավելագույնից առավելագույնն արդեն վերաբերում է 1936-1937-ին...

Մնում է ասել նաև, որ «Էլեգիային» վերաբերող և ոչ մի «պարադոքս», ինչպես և այլազան կասկածելի տազնապներ ու տանջանք չի ունեցել հենց առաջինը Մահարին: Բացի այն տազնապներից, դառնություններից ու տանջանքից... որպիսիք Չարենցի ու Արվինդի հետ միասին ապրել-վերապրել-փոխանակել-փոխադարձել են միասին՝ քիչ է ասել ամեն օր, ամեն ժամ: Ասել կուզի առաջինը հենց ինքը մտահոգացման պահից իսկ՝ անձամբ Չարենցից գիտեր *«Էլեգիայի» առեղծվածային գաղտնիքը*, որը և՛ «եվ հանկարծ գրեցիր քո «Էլեգիան», «Ինչու՞, գրեցիր դու քո «Էլեգիան»... քո՛, դու՛, քո՛... եռակի-քառակի կրկնությամբ՝ «Մտերիմ խոսքերով» (և ոչ թե հետին մտքով կամ տազնապով) հուշարկում-հուշում է Մահարին, բորբոքելով առանձնակի սևեռում մոտեցում՝ ինչպես Չարենցին, այնպես էլ Իսահակյանին, այնպես էլ իրեն հոգեպես միավորող... «Էլեգիային»... Բնորոշ է, որ նույն «Ինչու՞ գրեցիր...» հնարանքը Մահարին օգտագործել է նաև «Երկիր Նաիրի» վեպին առնչվող «քանդակում»:

Պարզապես ինկվիզիցիա հատկանշող-հուշող գրական հնարանք-հնարանտություն՝ խորապես դրամատիկ ուղնուծուծով խորհրդամիշ-թարգմանը մեծ բանաստեղծի կոչման Վ. Բելինսկու սահմանմանը. «Ոչ մի բանաստեղծ չի կարող մեծ լինել ինքն իրենով, ինքն իր միջոցով, ոչ իր սեփական տառապանքների, ոչ էլ սեփական երանության».

բանաստեղծը մեծ է այնքանով, որքանով նրա տառապանքի ու երանության արմատները խորությամբ սերտաճած են հասարակայնության ու պատմության հողին, և որ՝ հետևաբար ինքը մարմինն ու ներկայացուցիչն է այդ հասարակության, ժամանակի, մարդկության¹²:

Հարազատ ժողովրդի բախտի անկյունաքարծով՝ այս երեք չափումներից գատ, այլ՝ *հակահասարակական-հակամարդկային մանր ու մեծ չափումները օտար-անհարիր են Չարենցի ողջ ստեղծագործությանը: Չարենցի ստեղծագործության հիմնական հատկանիշը՝ ամեն կարգի թեթևամիտ լրագրայնությունն բացառող գերհագեցած-գերհավելյալ պատմականությունն է...*

Ուրեմն և հակառակ «Էլեգիայի» հասցեին արած Լ. Հախվերդյանի վերջնագրային պնդման, թե՝ «Գուրգեն Մահարու գրածին ոչինչ չպետք է ավելացնել: Մեղք կլինի ավելացնելը» և որ Իսահակյանին նվիրած Չարենցի 1937-ի հայտնի բանաստեղծությունը «...Չարենցի ինքնահերքումն էր տարիներ առաջ արած անարդարության»¹³, – միանգամայն իրավացի է Ս. Աղաբաբյանը, որը՝ «Նորից վեներիկյան էլեգիայի մասին» հոդվածում վիճարկելով Հախվերդյանին, գրում է. «Էլեգիան» իր տեղում, չարենցյան Ձոնը՝ իր, իսկ խնդիրը, որ գրական կյանքի շարքային, սովորական խնդիրներից չէ, կարիք ունի և՛ «ավելացումների» և՛ պարզաբանումների»¹⁴:

Անշուշտ, ամեն դեպքում գիտական-բանասիրական... և ոչ մաղծոտ լրագրային...

¹² В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. 6, 1955, с. 485.

¹³ Լ. Հախվերդյան, Ավետիք Իսահակյանի կյանքն ու գործը, իր վկայումներով և բանասիրական հավելումներով, 1974, էջ 152, 153:

¹⁴ Ս. Աղաբաբյան, Դեպի աղբյուրը լույսի, 1979, էջ 74:

Հանուն Տերյանի... Ընդդեմ Ավետիս Ահարոնյանի

Խորեն Սարգսյանը հանուն Վահան Տերյանի

Գրապատմական ակնառու իրողություն. 1925-ից որքան կուսակցության որոշումներով թևավորված մոլեգնում էր հետադիմությունը, այնքան զորանում էր ժամանակի հայոց օրինյալ առաջադիմությունը. մասնավորապես գրականը, հանձինս նաև այսպես կոչված «ուղեկիցների»¹:

1926-ի հունվարին լույս է տեսնում Խորեն Սարգսյանի «Վահան Տերյան» դիմանկարը. *ինչ խոսք, ընդդեմ 1918-ից ծավալվող-խորացող թունոտ հարձակումների բանաստեղծի թե՛ կյանքի, թե՛ վաստակի դեմ*:

Կարճառոտ «Հառաջաբանում» նշված է, որ հետազոտությունն ավարտված է եղել 1923-ի գարնանը. ասել է թե՛ գրել է «Երեքի դեկլարացիայի» տաք հետքերով. կարելի է կարծել, որ տպագրվելը հիմնականում հետաձգվել է Տերյանին անխնա կրնկակոխ խոշտանգող Գ. Հայկունու և արքանյակի հավելյալ արշավանքից խուսափելու նկատառումով: «Հառաջաբանից» հետևում է նաև, որ թիկունքում դիմանկարի մտահղացման ու տպագրման խրախուսողը եղել է Դ. Ամանունը. նա, ով 1920-ին «Հայաստանի կոոպերացիայում» Տերյանի հիշատակին հատկացրել էր մի ամբողջ բաժին, գետնդելով նաև Չարենցի «Վահան Տերյանի հիշատակին» անադարտ եղերգությունը:

Ըստ այդմ երկու խոսք Չարենցի և Ամանունի կնճռոտ հարաբերությունների շուրջը. հակառակությունը փաստացի ծայր էր առել դրանից հետո նույն պարբերականում տպագրած Ամանունի «Կույր տարերք» (եղիշեն Չարենց՝ «Բոլորին, բոլորին, բոլորին», երեք ռադիոպոեմ)՝ գրախոսականից: Կարելի է համոզված ասել, որ այդ առթիվ եղած կրքոտ վեճերը բորբոքվել են «Դեկլարացիայի» պատճառով: Հենց այդպես էլ, թերևս, 1923-ից Ամանունի ու Չարենցի բավականաչափ բարեկամական կապերը խաթարվել են, վերջնականապես խզվել 1924-ի Պատերազմի օրվա չարաբաստիկ խրտվիլակի անցուդարձով:

¹ Այդ «ուղեկիցները» շուտով միանում են «նոյենբերականներին»:

Հարաբերությունների սրմանն ու խզմանը վերաբերող հավելյալ մանրամասներ կարող էին իմանալ Ստ. Ջորյանն ու Խ. Սարգսյանը: Առայժմ հետքեր չկան:

Բոլոր դեպքերում հայրենիքի բախտին վերաբերող մտահոգությունների ընդհանրությունները նրանց միջև անջնջելի են, ուրեմն և Ամանուն հայրենասերի ու գաղափարականի հասցեին գրած էպիգրամները, ինչպես «Ամհուն, ամուն և անանունը», կարծում են, այնքան էլ տեղին չէ, մանավանդ Մ. Սարյանի հայտնի կաղնիակերպ դիմանկարի և իր հրապարակախոսական ժառանգության առկայությամբ:

Գալով Սարգսյանի «Վահան Տերյան» հետազոտությանը², (որի ձեռագրի «ոճական շտկումները» ևս պատկանում են Ամանունին), - 10-20ական թվականների այսպես ասած՝ «անկումային», ասել է հոգեբանական-պոետիկական-վերլուծական գրականագիտության բնորոշ մնուշ է, բանաստեղծի գեղարվեստական մեկնակետի ճշգրիտ սահմանումով, գերզգայական ներաշխարհի միստիկական-երազային տրամադրությունների ու տոնայնության նրբին դիտարկումներով: Ինչպես «Արտաքին աշխարհի... կտորները... Տերյանի բանաստեղծությունների մեջ իսկույն ևեթ կորցնում են իրենց առարկայությունը, ստանում ներքին երանգավորում ու կարծես դառնում հոգու այլևայլ արտահայտություններ...». կամ. «Իրականության շունչը ցուրտ է, բանաստեղծի հոգին, իր ցնորքների համակ զարդերով, մի քնքուշ ծաղիկ, որին ճակատագիրը նետել է *այդ ահեղ սառնամանիքը*». «... դա սովորական երկիր չէ, ոչ էլ մեր ամենօրյա եռուզեռը: Ուրիշ եզերք ու լույս - դա մեզ ծախոթ եզերքները չեն և ոչ էլ մեր առօրյա զգայական լույսը». «...*Վահան Տերյանը հասել է գերզգայական իրականության գաղափարին*»:

Կամ էլ «Միստիկա» ենթահատվածի այս հիշարժան տողերը. «Արտաքին զգայարաններով մենք ճանաչում ենք երևալի աշխարհը:

² *Չարենցի անձնական գրադարանում պահպանվում է երկու օրինակ. մեկը՝ 1926 հունվարի 28 տարեթվով սակագրված Սշոտ Դովհաննիսյանին, մյուսը՝ «Նորքի» խմբագրությանը Հեղինակ»: Այդ միջոցին, ինչպես հայտնի է, Չարենցը «Նորքի» քարտուղարն էր. սակագրությունից հետևում է, որ, թերևս, հեղինակն ու քարտուղարը մոտ ծանոթ չէին, կամ դեռևս պաշտոնական էր միայն: Հետագա մերձավոր բարեկամությունը հայտնապես հաջորդում է Նք 1928-ի առաջին գրքում Սարգսյանի գրչին պատկանող Բակունցի «Մթնածորին» նվիրված հոդվածին: Հետագայում միասին կազմել են դասագրքեր... մտերմացել է Բակունցի «Մթնածորով»...*

Ամտեսանելի աշխարհը ճանաչել միևնույն ուղիներով - ամենար է. նրան կարելի է իմանալ միմիայն միստիկորեն, եթե միայն այդօրինակ իմացություն առհասարակ գոյություն ունի: Միստիկորեն իմանալ - դա նշանակում է նույնքան անմիջապես առնել ու ճանաչել գերզգայական աշխարհը, որքան մեր աչքն առնում ու ճանաչում է լույսն ու գույները, իսկ մեր լսելիքը՝ ձայները: Միստիկական ընկալումն, ըստ երևույթին, ենթադրում ու տալիս է ճշմարտագո աշխարհների մի չափազանց նուրբ իմացություն: Բոլոր մարդիկ, հիրավի, օժտված են այդ ներքին տեսողությամբ: Սակայն, քչերն են զբաղվում նրանով, այդ ճանաչողությունը շատ է ներհուն ու շատ է հեռու մեր անմիջական գործնական շրջապատից:

Վահան Տերյանն ունի մի շարք բանաստեղծություններ, որոնց մեջ հայտնաբերվում են միստիկական ընկալման տարրեր, մենք կգբաղվենք նրանցից մի քանիսով»:

Գրականագիտական-փիլիսոփայական-խոհական մեկնության բարձրակարգ որակ, որը մի կողմ դրվեց՝ կանաչ ճանապարհի բացելով գորշ տգիտությանը:

Ուրեմն և այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է «աներևույթ գոյության» թովչությանը, գերզգայական սլացքներով, եզրակացնելով. «Երազանքները Վահան Տերյանի համար ճանաչողության ու աշխարհայեցության հիմնաքարեր են: Սրա մեջ չկա ոչինչ պախարակելի: Սա «երազկոտություն չէ բառիս սովորական առումով. այդօրինակ «երազկոտությունը» խարազանում էր ինքը Վահան Տերյանը: Սա магия была не в слове: Վահան Տերյանը միանգամայն հեռու էր հոգեկան տարտամությունից ու փխրուկությունից: Նրա ներքին աշխարհի կերտվածքը, ընդհակառակը, պիրկ էր ու լարված: Դրա ապացույցն է Տերյանի անդուլ աշխատանքը՝ նվաճելու գիտության այլևայլ ասպարեզներ...»:

Ամենուրեք ընտիր քաղվածք-մեջբերումներով հեղինակը դառնում է և Տերյանի սիրերգությանը, մասնավորապես Վարուժանի ու Քուչակի համեմատությամբ, գտնելով, որ «...Հողը ձգողական չէ նրա համար, բեղմնավորման փիլիսոփայությունը՝ օտար, կոնկրետը՝ մատնված ամուշադրության: Վահան Տերյանին հարազատ են գոյության ոչ թե այդ, այլ միանգամայն ուրիշ աստիճանները»:

Ուստի համապատասխան տողերով հիմնավորում և ներկայացնում է և տարբերիչ հոգևոր-խոհական աստիճանները: Այն է՝ «Կինը - դա ինքն ամենաշուշափելի ու ամենացայտուն իրականությունն է: Կնոջ

մոտենալ - դա նշանակում է մոտենալ իրականությանը ընդհուպ, բաց չթողնել նրա և երազանքների միջև իսկ իրականությունը մի բացարձակ սառնություն է՝ մահաբեր հոգու համար, մի անհոգի ուղորտ, որի բիրտության տակ ճնշվում է ամեն մի երազանք³:

Կինը մեծագույն չափով ստանձնում է երազասպանի այդ դերը:

Բորբոքի ինձ քո հույզերով քաղցր ու անգուր,

Մարիի իմ մեջ, մարիի իմ մեջ ցնորք ու հուշ...

Տերյանի գիտակցությունը քրիստոնեական է, ըստ որում սերը վերջին իմաստով մեղք է: Տերյանն էլ երգում է սերը, բայց դա ուրիշ սեր է, անմարմին, հրեշտական, ուր մարդս կարծես մինչև անգամ ֆիզիկորեն կերպարանափոխվում է, ուրվականանում... ոչ մահ, այլ միայն՝ կյանքի սարսափներից վերացած՝ եղենական մի հավերժ երանություն...

Վահան Տերյանը համակիր չէ երկրային հոսանուտ, դիմամիկ սիրո կառուցվածքին, որի սիրահարը Դանիել Վարուժանն է...»:

Այսպես «գալանտ» լարերի վրա՝ վերհանվելով, վերլուծորեն իմաստավորվում են Տերյանի բանաստեղծության փիլիսոփայական-խոհական գերզգայական խորություններ, ամեն դեպքում գեղարվեստական բովանդակության մարմնավորման այլացումներով, այլերանգ նրբություններով: Եվ դա նշանակում էր, թե նույն լարերի վրա սկզբունքորեն մերժվում էր «Դեկլարացիայի» գռեհկությունն ու բիրտությունը: Եվ սա էլ նշանակում էր, թե նույն սկզբունքայնությամբ Տերյանը սահմանազատվում էր բուլշևիզմից: Չէ որ բանաստեղծը միաժամանակ մեղադրվում-վարկաբեկվում էր բուլշևիկ լինելու, խորհրդներին ծառայելու մեղքի համար:

Մի կողմից այս, մյուս կողմից կատարյալ խիզախություն էր և այն, որ մարդկային քրիստոնեական վարքի տարրական չափանիշներ ունահարող, անաստվածության մոլեռանդ քարոզչության պայմաններում այսպիսի մտքեր. «Առահասարակ Վահան Տերյանը մեծ չափով հակված է քրիստոնեական հոգեբանության: Հեզություն, խոնարհություն, անտրտուն ինազանդություն - սրանք այն բարենասնություններն են, որոնք նա շատ հաճախ մեղմորեն երգում է: Տերյանի տրտմությունն ու թախիծն էլ գերազանցորեն քրիստոնեական են, խորթ ու անհա-

³ Խորեն Սարգսյան, Վահան Տերյան, 1926, էջ 5, 6, 7, 11:

րազատ վայրերում դեգերող հոգու մի կարոտ՝ առ իր խսկական Չայրենիքը:

Վահան Տերյանի վերաբերումը դեպի երեխաները՝ նորից քրիստոնեական է: Մանուկն անմեղ է, նրա հոգին ջինջ է ու անայլալ: Նրա անարատությունն ավելի կարող է, քան մեծերի բանականությունը... *Մանուկը նախակերտ է. նա կրում է իր մեջ եղեմական իմացություն և երանություն: Վահան Տերյանի հոգում անհուն խանդաղատանքի մի աղբյուր է նա*»:

Իսկապես ասած, խորհրդային տարիների հետագա ընթացքով, հազիվ թե կարելի լինի գտնել քրիստոնեական վարքին վերաբերող այսպիսի տողեր գտնել բացահայտ ակնարկ, որով *քրիստոնեական հոգեբանությունը գնահատվի որպես բարեմասնություն...* Եվ սա ևս ապտակ էր «Դելլարացիային»:

Այսպես «Մանուկի» կողքին հերթականորեն մեկնաբանվում են բանաստեղծի հիմնական խորհրդանիշ բառ-հասկացություններն ու այսպես ասած՝ մոտիվները. Չեռուները, Ցերեկը, Սթնշաղը, Գիշերը՝ մարգարտաշար հուշերով հանդերձ, Աշունը, Մոռացված ուղին, «Գոյության հիմնական ընկալումները»⁴, որ՝ փիլիսոփայական լինելով հանդերձ, ճանաչվում-ներկայանում է բանաստեղծականի ուրույնությամբ: Ըստ այդմ ձևավորվող հմուտ գրականագետը գրում է. «...Ըստ Վահան Տերյանի հիմնական առումի կա երկու տեսակի գոյություն. *ճաճանչավոր և անճաճանչ*: ճաճանչավոր գոյությունը հարուստ է ու լի իմաստով. անճաճանչ գոյությունն աղքատ է ու սակավիմաստ: ճաճանչավորը տոնական է ու լուսալիր, անճաճանչը՝ սովորական ու գորշ... Առաջինը գոյության խնդրությունն է, երկրորդը՝ նրա տաղտուկը:

Այսպես է պատկերվում գոյությունը Վահան Տերյանի գիտակցության մեջ, որը հետևապես ճեղքված է, երկուական, ինչպես ճեղքված ու երկուական են բոլոր միստիկական ու իդեալիստական վարդապետությունները... Ըստ Վահան Տերյանի կա երկու տեսակի գոյություն. զգայական և գերզգայական, իմանենտ և տրանսցենդենտ, ֆեմոմենալ և նոմենալ: Երկու այդ գոյությունների հատկություններով բացահայտվում է Վահան Տերյանի ստեղծագործության բոլոր ելևէջները»:

Ըստ այդմ, նկատելով շեշտենք, որ մի այլ տեղում էլ՝ բնութագրելով այդ ելևէջները, Սարգսյանը իրավացիորեն մատնանշում է, թե՛ «...Զգա-

⁴ Խորեն Սարգսյան, Վահան Տերյան, 1926, էջ 13, 13-14, 15:

յականից բանաստեղծը չի անցնում նորից զգայականին, այլ՝ գերզգայականին: Սրա մեջ է արտահայտվում *Տերյանի գիտակցության տիեզերականությունը*⁵:

Այս ամենից հետո,, ասես, իսկությամբ զգալով-կռահելով, թե բանաստեղծություն վերլուծել-ներկայացնելու *որպիսի անճարակություն է սպասվում հեռանկարում*, գրականագետը ցուցադրելով վերլուծորեն մատուցում է հայտնի «Աշնան երգը» («Յրտահա՛ր, հողմավա՛ր...»): Տուն առ տուն վերլուծական նախանձելի նրբությամբ և անցումներով՝ մեկից մյուսը դիպուկ եզրահանգումներով, ինչպիսին, ասենք, անցումն է առաջինից երկրորդին. «Բանաստեղծն աստիճանաբար անցնում է արտաքին աշխարհի բացասական ու անտեսանելի հեռուներից, ապա - արդեն առանց գնահատման – կանգ առնում նույն աշխարհի ամենակոնկրետ տվյալի՝ իր մարմնի վրա»:

Երկրորդ տան վերլուծականում շեշտվում է բանաստեղծության հիմնաթելային տարրը. «Բանաստեղծը միամգամից չի անցնում արտաքին աշխարհից ներքին աշխարհին: Նրանց միջև նա մտցնում է կամրջող մի տարր, որը մեզ հայտնի *ճաճանչներս թռչնան...* տողն է», - գրում է նա, - երրորդ տան մեջ արդեն ներաշխարհի տարողությունը փոխադրելով *կրակներս անցան*, ապա և վերջին՝ *«Անուրջներս երկնածին, Գնացի՛ն, գնացի՛ն»* տողերին⁵:

Վերլուծության ամենահետաքրքիր ու ամենատարողունակ մասը, անշուշտ, «Աշնան երգի» ընթացքը, հատվածն է. բանաստեղծության զարգացման ընթացքը համարելով վերելք «անընդհատ թանձրացման մեթոդով», միաժամանակ ընդգծված տողերի աստիճանավորելով տրամադրության միօրինակության միասնությունը՝ *այլացումներով*, վերլուծողը ընդհանրացնելով արձանագրում է Տերյանի առհասարակ սիմվոլիստական բանաստեղծության կառուցվածքային բնույթը. այն է. «...Ձուգահեռներ, համապատասխանություններ ստեղծելով արտաքին և ներքին աշխարհների միջև, նա անցնում է մեկից դեպի մյուսի ծալքերը, զգայականից դեպի գերզգայականը, անցավորից դեպի ամանցը: Արտաքինն ու ներքինը, ընդհանրապես զգայականը, լոկ մի անդրադարձում է իդեաների գերզգայական աշխարհի, նրա սիմվոլները, պատճենները, որոնք հնարավորություն են տալիս վերհիշելու իրականը, բնագիրը: Արժեքավորը իդեաների այդ անանց աշխարհն է.

⁵ *Խորեն Սարգսյան, Վահան Տերյան, 1926, էջ 25, 22, 26, 30:*

նա է միակ անարատ ճերմակ գագաթը, մնացյալը ստվեր է, երկրորդական, լուկ նրա պատրանքը: Սա է սիմբոլիզմի կրոնը»:

Եվ անսպասելիորեն միանգամից այս տողերին հաջորդում են այսպիսիք. «*Եղիշե Չարենցն ասում է, որ մաշկի մի կաթիլ քրտինքի մեջ ցոլանում է*

Երկնքի անսահման հեռուն

ու արևը – հեռու մի առկայծ:

Մենք կարող ենք ասել, որ Տերյանի թախծոտ մի նվազը, ինչպիսին է «Աշման երգը», որի օրորոդ տողերով մենք սահում, անցնում ենք, առանց թափանցելու նրա խորքերը, այդպիսի թախծոտ մի նվազ, արդեն ոչ թե ցուլում, այլ պարունակում է իր մեջ անհուն աշխարհներ» (ընդգծ՝ Ալ. Զ.)⁶:

«Գալանտության» օրենքներով փակ կամ կիսափակ «հարվածներին» հետևում է բացը, որով ասվում էր ամեն ինչ. այն, որ Չարենցի անգամ իսկ ֆուտուրիստական էջերում գործում է «անընդհատ՝ թանձրացման» կառուցվածքային միանույն մեթոդը, արտաքին և ներքին աշխարհների նույն առնչակցությամբ. անցավորից՝ ամանցը, «զգայականից՝ գերզգայականը» վերելքային այլացումներով և այլն և այլն:

Ինչ վերաբերում է «իդեալների... ամանց աշխարհի» այդ համկարծակի վերացարկմանը, ապա մաթեմատիկական կուռ նկարագիր ունեցող այս հետազոտության մեջ հարցերի ու պատասխանների ճշգրիտ դասավորությամբ, - այդ հարցն էլ արծարծվում է նախավերջին «Պուշերի երկրում» խորագրի ներքո: Այս անգամ ևս տող առ տող վերլուծվող, տող առ տող՝ ամենից առաջ Չարենցին հասցեագրված մեկնությամբ:

Քանի որ խոսքը վերաբերում է իդեալիզմին, բնականաբար, մեկնության սկիզբը պետք է որ լիներ այսպիսին. «Արտաքին աշխարհը, կարծես հետ է նահանջում բանաստեղծից ու կամաց-կամաց անհանում», ու քաղվում է Տերյանի «Պուշերի երկրում» բանաստեղծության առաջին տողը. «Կյանքը լուռ է, աղմուկը մեռնում...»:

Ապա քաղելով հաջորդ երեք տողը՝

Մի անծանոթ ձեռք նուրբ մթնշաղուն
անցյալն ու ներկան իրար է խառնում,
ին սրտում ոսկե անծրև է մաղում, -

⁶ Խորեն Սարգսյան, Վահան Տերյան, 1926, էջ 30-31:

շարունակում է մեկնությունը. «Բանաստեղծը բախում է գերտարածական և գերժամանակական մթնոլորտներ: Նա թևակոխել է հուշերի ամխաբ երկիր...նա տեսնում է այլ լույսեր այնտեղ, ուր զգայական տեսակետից խավարն է տիրապետում»⁷: Եվ այս անգամ էլ մեջքերելով հաջորդ քառատողը՝

Մի քնքույշ լույս կա իմ հոգու համար –

ամեն ինչ ունի չմեռնող մի կյանք,

կա խորհրդավոր դյուքող մի խավար,

ուր բախտից քաղցր են տրտունջ ու տխրանք, -

դառնում է փիլիսոփայական հայեցության ակունքին. «Ըստ Պլատոնի ուսմունքի, հոգին, մինչև իր ծնվելն, զբաղված է գերզգայական իդեաների կատարյալ աշխարհի հայեցությամբ: Ծնունդը խլացնում է

⁷ Այս «զալանտ» վերծանումներով հանդերձ Խ. Սարգսյանի գրչին պատկանող Տերյանի դիմանկարը մնում է կիսատ: «Հայ մոր գրականության պատմության» «Վահան Տերյան» զխում Ս. Սարհինյանի շեշտադրած սույն կարևոր առումով. «Անջատման, միայնության ու լքվածության զգացողությունը, որ Տերյանի բանաստեղծական նվազներում արտահայտություն ստացավ հայրենի եզերքի հեռավոր մտապատկերների ձևով, հոգեկան ճգնաժամի առարկայական-էմպիրիկ թաղանթն է մխայն: Եապես, սոցիոմը՝ տրամադրությունների թանձրույթը միջնորդում է պատմափիլիսոփայական խոր բովանդակությամբ:

Տերյանի աշխարհայացքի կազմավորումը արտացոլում է հոգևոր վերակառուցումների և գաղափարական որոնումների այն բարդ ըմբացքը, որ վիճակվեց հայ դեմոկրատական մտավորականությանը՝ ռուսական առաջին հեղափոխությանը հաջորդած ժամանակաշրջանում. սկսած, բայց դեռ չավարտված մի ժամանակաշրջան, իրեն յուրահատուկ հակասություններով, անորոշությամբ, արտասովոր հեղաբեկումներով. .

...Այսպես հայտնվեց հեղափոխության ուրվականը Տերյանի առաջ: Դեմ առ դեմ կանգնելով կատարված փաստի հանդեպ, նա ավելի քան խորը վերապրեց անցյալի ու ներկայի անջատման դրաման և իր հայացքը հարեց դեպի ամիսյա ու անորոշ ապագան: Միանգամայն խորիմաստ է 1907թ. մի նամակում Տերյանի խոստովանանքը, թե «անցյալն ինձ համար մեռավ: Ես ողջունում եմ ապագան, բայց չգիտեմ, թե ինչպիսին կլինի այն...»: Տես Հայ մոր գրականության պատմություն, հ. 5, 1979, էջ 418-419:

Եջգրիտ սահմանում =բնութագիր դասական մտավորականության մի զգալի մասի:

Տարիներ անց՝ 21-րդ դարի շենին՝ նույն խարիսխի վրա դառնալով Վ. Տերյանի դիմանկարին, Սարհինյանը մեկնաբանում է գրելով. «Նրանում (Տերյանի ստեղծագործության էջերում՝ Ալ. Տ.) ես կարծես վերապրում եմ իմ հոգու ներքին նվազները, հատկապես թախծի փիլիսոփայությունը: Բայց ամենակարևորը տերյանական շարքերի գեղագիտական-փիլիսոփայական մոտիվների բացահայտումն է, որ զարմանալիորեն անկրահելի է մնացել տերյանագետներին: Վերլուծելով

հոգու հիշողությունը, գալով մեր զգայական անկատար աշխարհը, հոգին մոռանում է այն, ինչով որ մի ժամանակ տեսել-հիացել էր: Բայց քանի որ զգայական աշխարհն իր անկատարությամբ հանդերձ, այնուամենայնիվ գերզգայական աշխարհի մի անդադարձումն է, մի վատ պատճենը. քանի որ տեսանելի իրերի ամբողջ համագումարը տոգորված է անտեսանելի իրերին հասնելու բուռն տենչանքով, այդ պատճառով էլ հոգին, պատեհ հանգամանքներում, իր երկրային կյանքի առանձնապես պայծառ ու բախտավոր մոմենտներում, հանկարծ վերհիշում է գերզգայական անադարտ աշխարհն ու լցվում մի մեծ կարոտով՝ նորից մասնակից լինելու նրան:

Պլատոնի այս տեսության իմաստությունը Տերյանը խորապես ապրել ու զգացել է», – և այստեղ էլ քաղվում է նորորդ՝ վերջին քառատողը՝ ընդհանրացնող բացատրություն-մեկնությամբ.

«Սթնշաղի անուրջները», «Գիշեր և հուշեր», «Ոսկի հեքիաթը» շարքերը, նրանք համահարթում են ներքին անցումներն ըստ սիրո, բնության, թախծի մոտիվների, շրջանցելով բանաստեղծի միտումը, թե ինքը շարքերը կազմել է ոչ թե պատահական ընտրությամբ, այլ ամբողջական հյուսվածքի ներքին սերտ կապակցությամբ: Ահա այստեղ է իմ հայտնությունը: «Սթնշաղի անուրջներ»- Անջատում, «Գիշեր և հուշեր» - Անդարձություն, «Ոսկի հեքիաթ» - Հայտնություն: Եվ այսպես, Անջատում-Անդարձություն-Հայտնություն-Վերադարձ՝ ահա փիլիսոփայական խորհրդանիշները, որոնցով Տերյանը արձագանքում է մարդու հոգեզգայական բռնկումների տիեզերական խոհերին: Ես ընմական հայացքով լուսաբանել եմ նաև «արժեքների վերազնահատություն» («Հայ գրականության գալիք օրը») և «Հոգևոր Հայաստանի» տերյանական տեսությունները, սրբագրելով այն ուղղագիծ, մակերեսային, սենտիմենտալ մեկնություններից, որին մինչև այսօր էլ տուրք են տալիս «Հոգևոր Հայաստան» հասկացության նորօրյա մեկնաբանները:

Եվ սակայն նույն այս «Հայ գրականության երկու դարը» գրքում մեծապես հետաքրքրական են նաև Սարիյանի մեթոդաբանական հարցադրումներն ու խորախորհուրդ լուծումները՝ «Հայ գաղափարաբանություն» շրջանակում և այսօրինակ տեսաւեկյուններից ու առումներով: Այն է. «...Հարցի տրամաբանական դրվածքն այս է՝ ինչու՞» կա արվեստի փիլիսոփայություն, իրավունքի փիլիսոփայություն, կրոնի փիլիսոփայություն, պատմության փիլիսոփայություն, բայց չկա գրականության փիլիսոփայություն: Որքան էլ շեգելի, Շելինգի, Թեմի և այլոց գեղարվեստի փիլիսոփայությունը արժարժում է նաև գրականության փիլիսոփայական առնչությունները, այնուամենայնիվ, մեթոդաբանական ելակետը տեսական-մետաֆիզիկական ընկալումն է... Բայց գրականության փիլիսոփայությունն իր յուրահատկություններն ունի, որը պայմանավորում է առարկայի բնույթը: Գրել գրականության փիլիսոփայություն բնավ չի նշանակում լուսաբանել՝ փիլիսոփայական կատեգորիաների ընթերցումը գրողի աշխարհայացքում: Դա գրականագետի գործը չէ: Այդ կարող է անել փիլիսոփան: Գրականության փիլիսոփայությունը դա յուրատեսակ փոխաձևություն է կյանքի փիլիսոփայության, ուր

Մի քաղցր վիշտ կա անդարձ անցածում,
Վերհուշերի մեջ – մի անսուտ դրախտ,
մի անանց վայելք, անխաբ հիացում –
կյանքից գեղեցիկ ցնորական բախտ...

Վերհուշերը տաճում են Տերյանին դեպի եղեմները, դեպի այլ աշխարհների երանություն: Սա պատահում է. իհարկե ներքին հակումների, տրամադրությունների տեսակետից և ոչ թե գաղափարական իմաստով»:

Դիմանկարի առաջին իսկ տողից խուզարկու հետազոտող գրականագետը, իհարկե, զոց գիտեր, որ իր հարցադրումներն ու ըմբռնումները, եթե ոչ հավասարապես, ապա մեծապես վերաբերում են և Չարենցի առաջին շրջանի ստեղծագործությանը, չարենցյան սիմվո-

գրողը կամ գրական հերոսը կազմավորում են կենսաբանական, բարոյական, էթիկական, քաղաքացիական իրենց վարքը: Այն ներծծված է գեղարվեստական երկի բնագործ մեջ և անդրադարձնում է մարդու տիեզերական խոհերի, բնության, սիրո, կյանքի ու մահվան, կրոնական հավատի և այլ իռացիոնալ զգայությունների ամբողջությունը: Այս տեսակետից հայ գրականությունը հարուստ նյութ է տալիս և նրա ուսումնասիրությունը մեծապես կընդլայնի մեր պատկերացումները ազգային գրականության աշխարհայացքի վերաբերյալ»:

Նույն կտրվածքով հարցադրույց վարողը արձանագրում է. որ Սարինյանը՝ «... մերժում է գրականագիտության և գրականության նույնացման տեսակետը՝ հատկացնելով դրանք մտածողության տարբեր համակարգերի: Այստեղ նա հատկապես առաջնային նշանակություն է տալիս գրականության պատմաբանի կոչմանը: Նախ՝ պետք է գրականության պատմաբան լինել և հետո միայն տեսաբան, մի բան, որ դժբախտաբար խորուսպես չի գիտակցվում մոր սերնդի կողմից: Բոլորը ծգտում են տեսաբան լինել, բոլորին ծգում է պրետիկայի բնագավառը, այնինչ ամեն ինչի սկիզբը գրականության պատմությունն է»:

Այո, ծգտում են՝ այստեղ-այնտեղից քաղած «սահմանումներ» «տեսական»= մինչդեռ ամեն գրող ունի իր տեսությունը, և ամեն ազգի գրող իր ազգային գեղարվեստական ու գաղափարական մտածողությունը: Ուրեմն և գրականագիտությունը ուրույն իր պատմությունն ու տեսությունը...

Ըստ այդմ Սարինյանը պնդում-հաստատում է. «...իսկական գիտությունը՝ օբյեկտիվ, պատմական մեթոդը վեր է ֆորմացիաներից: Եթե ես հիմա գրեի «Հայկական ռոմանտիզմը», ապա կգրեի ճիշտ նույն ոճով ու հայացքով: Թերևս միայն մեկ տոկոսի սրբագրումով, որ ինքնին անխուսափելի է: Նույնը նաև Բաֆֆու, Մուրացանի և Տերյանի մասին իմ մեմագրությունների վերաբերյալ: Պատմական ֆորմացիաները ենթակա չեն սխալի կամ ճշտի չափանիշներին: Նրանք կախում չունեն սուբյեկտիվ կամքից և պատմության արդյունք են: Իսկ պատմությունը եթեմեր չի սիրում: Եթեմ այն է, ինչ արդեն կատարվել է: Ուստի այդ ֆորմացիայի գիտակցությունը նույնպես պատկանում է քաղաքակրթությանը և պետք է գնահատվի որպես ֆորմացիայի գիտակցություն:

լիզմին: «Լիբիկական բալլադների», ««Ծիածանի», «Ողջակիզվող կրակի» լիակշիռ խորհրդապաշտությամբ՝ ներառյալ Պլատոնի ուսմունքի իմացությունը, անկատար աշխարհի դիմաց այլաշխարհային երանության մղումների ու տրամադրությունների տեղյակներպ դրսևորումներով: Հիշենք, թեկուզ մի-երկու հատված «Ծիածանից».

Հոգին չի մեռնում: Մարմինը թողած երկրային փոսում –
թափառում է նա տիեզերական Լաբիրինթոսում:

Անցնում է բոլոր ճամփաները սուտ ու ամբեր երկրի, –
Որ պայծառ, նաքուր դարձերից հետո, – Քո գրկում բերկրի...
(1, 68):

Կամ.

...Եվ տննում եմ, որ դաշտերիդ, լճերիդ,
Լուսն երկրիդ վրա –
Ահա իջել է ամապակ ու վճիտ
Մի կապույտ հիմա:

Այս ամենը հասկանալի է միայն մտածողության էլիտար մակարդակներում. որից դուրս գործում է հասարակական գիտակցություն կոչված դիզակտիկան: Ինձ թվում է, որ երբեք պատմական եզրեր չունեն էլիտան ու հասարակական գիտակցությունը և պետք է ընդունել գիտության ու փիլիսոփայության էլիտար անկախությունը: Պլատոնի ժամանակից անցել է շուրջ քսանհինգ դար: Իսկ այսօր մտավորականության քանի՞ տոկոսն է ընկալում նրան: Նա եղել է և մնում է փիլիսոփաների սեփականությունը: Հասարակության ինտելեկտուալ զարգացումը ենթակա չէ թվաբանական պրոգրեսի օրենքին: Եփշտ հակառակը: Արդի կացությանը մրա ցուցանիշը հետընթաց է: Համեմատիր 18-19-րդ դարի գաղափարները 20-րդ դարի գաղափարների հետ, և պարզ կլինի: Ասենք, մարդկությունը դրա կարիքը չի էլ զգում: Ինտելեկտուալ ինչ մակարդակի մասին խոսք կարող է լինել այնտեղ, ուր մոդելորի մեկ ակտը 20 միլիոն դոլար է գնահատվում, որն ավելին է, քան 40 ակադեմիկոսի 40 տարվա հասույթը: Տիեզերական ոչ մի օրենքով չի բացառված մարդկության վերասերումը: «Հոմո սապիենսի» հնարավորություններն սպառված են: Միայն գիտության հրաշքը կարող է փրկության ելք որոնել, իսկ գրականության, արվեստի, գեղեցիկի փրկարար դերի երբեմնի պատրանքները ժողովի են արժանի: Միևնուրեք փիլիսոփայությունը գոյաբանության հարցում այնպիսի վարկածներ է առաջադրում, որ մույնիսկ դժվար է ընկալել բանականությամբ...» և այլն: Տես Սերգեյ Սարիյան, Հայոց գրականության երկու դարը, Գիտնականը (Նախարան հարցազրույցի) 2002, էջ 10, 20, 12, 21-22:

Ուրեմն և պետք չէ հուսախաբվել. տաղտկալի տափակություններ և պարզունակ ծառեր կարդալիս գնահատեք ու վայելեք, որ ունեցել եք այսօրինակ գիտական-իմացական մակարդակ...

Ու տեսնում եմ իրիկնային կապույտում
Բռնկված կրկին –
Գմբեթներիդ երկնասլաց ու ժպտում
Խաչերի ոսկին...

Եվ երազի պես պարուրվում է հանկարծ
Երկիրդ իմ հոգում,
Ջինջ երկիրդ՝ աչքերիդ մեջ միզամած
Իրիկում... (1, 70-71):

Դժվար չէ որսալ նույն խորհրդապաշտության կրոնը՝ իդեալիզմը, նույն գերզգայական մաքրագործումի պլատոնական ուսմունքը, միստիկան՝ երկվությամբ «զգայական պակասավոր աշխարհի սահմաններում» (էջ 17), այլերկրային աշխարհի ու հոգու համախառն հատակագծով, «մեծ չափերով» հակվածությունը դեպի «քրիստոնեական հոգեբանություն»:

Ուրեմն և «գալանտությունը» թելադրում էր ինչ-որ ձևով ակնարկել այսքանը ևս. բայց ժամանակները... և ակնարկել նշանակում էր հանուն Տերյանի՝ Չարենցին (ասել է և Երեքին) հակահարվածելու հետ միասին. Չարենցի դեմ հանել տգետների ամբոխ: Բանականը լռելն էր. ինչ-որ տեղ՝ ի պաշտպանություն Չարենցի:

Հարկավ, այս ըմբռնումով էլ պատասխան չեղավ գրականագետին. պատասխանը արդեն եղել էր «հրահրող-հովանավոր» Անանունին. հայտնի խրտվիչակով⁸ ... Իգուր...

⁸ Այն, որ էս. Սարգսյանը ի պաշտպանություն Տերյանի գրել է հետազոտություն, քնականաբար, դեռևս 1923-ին հայտնի էր «մայրագյուղ» Երևանի գրական շրջանին: Պարզ է, 1924-ին հասնելով Երևան, Չարենցը շուտով տեղեկանում է և տեսքացած անմիջապես պատասխանում... խրտվիչակով, խորապես վիրավորելով Անանունին (ՅեՉմ, 1, 71-72): Կարելի է կարծել...

Ցույսկ խանգաղյանը՝ ընդդեմ Ավետիս Ահարոնյանի

Բայց, այնուամենայնիվ, խորացող հետադիմության պայմաններում արտասահմանից հոգեպես ընկճված, դառնացած վերադարձած Չարենցի հանդեպ մեմբրանի պես զգայուն էր գրական առաջավոր մտավորականությունը:

Տերյանի դեպքում դեկլարացիայից սկսած՝ որքան էլ վիճարկող-վիճաբանողները շատ, այդուհանդերձ ամենադյուրագգացը մնում էր բանաստեղծի ամենասիրելին՝ Ցեյը: Ժամանակի հետ առավել տանջալի վերապրելով յուր աններելի, անուղղելի սխալմունքը, «ցաված սրտով» Չարենցը առավելագույնս սիրտը բացում, մեղանչելով-մեղանչում էր հենց նրա առջև: Վերադառնալով արտասահմանից, անկասկած առաջիններից խանգաղյանին էլ պատմում է ահարոնյաններին առնչվող միջադեպերը՝ անախորժությունների շարանով: Եւ պատեի մի պահի էլ երկուստեք փոխադարձունով ծագում է «Գարունի» 1912-ի երկրորդ գրքում տպագրված խանգաղյանի «*Ավետիս Ահարոնյան*» քննադատականի վերահրատարակման գաղափարը:

Ուստի լույս է տեսնում առանձին գրքույկով, հավանաբար Խ. Սարգսյանի «Վահան Տերյանից» հետո «*Քննական բնորոշման փորձ*» ենթախորագրով ու ռուսերենով ներկայացվող այս բնաբանակերպ տողերով. «Как ни пошло это говорить, его во всем в жизни, в особенности в искусстве только одно отрицательное качество — не лгать».

Իմ երիտասարդության սեմին, քերաս նախախնամության կամքով, վիճակվել է համարյա միաժամանակ կարդալ Ստեմոյալի «Կարմիրն ու սևը» և... Ահարոնյանի «Լռությունը», ապա և ձեռքից ձեռք անցնող պատմվածքները, այդ օրերից սկսած առաջինը՝ *արձակի բացարձակ զազաթ*, Ահարոնյանը՝ բացարձակ հակառակը: Ըստ այդմ համարձակվում եմ համամիտ լինել նրբաճաշակ խանգաղյանի «Բնորոշման փորձի» դիտարկումներին, որոնցից մի քամիսը տեղին է քաղել այստեղ:

Այսպես. «...Ահարոնյանը զարմանալի եռանդով աշխատում է ապացուցանել այս միտքը, նմանվելով այն անհաջող պատմողներին, որոնք զվարճալի պատմությունը քրքջալով են սկսում և ամեն մի խոսքը համեմունք փոփոցով: Իսկ որովհետև մեր հեղինակի նյութը շատ հեռու

է զվարճալի լինելուց, նա, իհարկե, խնդրում է միայն լալ, լալ անվերջ»⁹։ Կամ. «Ահարոնյանի երգեհոնը միջին և ցածր հնչյուններ չունի։ Նա սկսում է բարձրագույն նոտաներից և ձայնարկությունների, բացականչությունների, անվերջ բազմակետերի տարափի տակ վերջացնում նույն աստիճանի հնչյուններով» (էջ 12)։

Նման դիտարկումներին հետևում են ընդհանրացումները. «...Ստացվում են արյունոտ-արցունքոտ գրվածքներ... բայց ջրով գրված...» (էջ 15)։ Կամ. «*Ահարոնյանի սուբյեկտիվիզմը մահ է նրա հերոսների համար...*», «*Սյուժետներ են նրա գրվածքները, զուրկ գեղարվեստական բովանդակությունից*», «եթե Ահարոնյանին նայելու լինեմք, Հայաստանը մի բեմ է և բոլոր հայերս դերասաններ», «Լմբոդջապես կլանված լինելով *հայի դարդով*, Ահարոնյանը *կենդանի հայ չի տալիս*» (էջ 15, 16, 17, 18)։ Ապա կրկին արվեստին վերաբերող դիտարկում. «...ամբնական էֆեկտներ, անվարակիչ, ուրեմն և անհամոզիչ հոգեբանական փորձեր, կենսագուրկ հերոսների դեկլամացիա, հեղինակի անդադար ճիչն ու զգայուն սրտի կսկիծը» (էջ 115)։

Իսկ ամենավերջում արդեն հաւարակական-քաղաքականի վերաճած եզրակացություն. «Մեր հասարակական կյանքի զարգացման առաջին պայմանը *ազգային քաղաքականության և ռոմանտիկական մտածողության բացառումն է* (ընդգծ՝ Ալ. Ջ.), գեղարվեստական գրականության բարգավաճման գրավականը՝ Ահարոնյանի ստեղծագործական սկզբունքների ժխտումը» (էջ 121)։

Այսպիսին էր «Գարունի» շուրջը համախմբված մտավորականների խմբակցության դավանանքը 1912-ին, և դա երկու տարի անց աներկբայորեն նույնությամբ պաշտպանում էր Վ. Տերյանը՝ հայտնի «Հայ գրականության գալիք օրը» դասախոսությամբ։ Այն նույնությամբ շարունակում էր պաշտպանել և Խանզադյանը «Քննական փորձը»

⁹ Ցոլակ Խանզադյան, *Ավետիս Ահարոնյան, 1926, էջ 10, այսուհետև էջերը տե՛ս բնագրում*։

Որտեղի՞ց որտե՞ղ, երբվանի՞ց ե՞րբ և Ավ. Ահարոնյանը նման ահեղ գնահատականի է արժանացել նաև Անդրանիկ Ճառուկյանի գրչով։ Տես սույն աշխատության վերջին էջերում։

Իսկ տակավին 1912 դեկտեմբերի 30, Բաքու տարեթվով Ավ. Իսահակյանը գրում է Հովհ. Թումանյանին. «Թերթումդ կարդացի, որ ես ընտրվել եմ Հայ գրողների ընկերության անդամ... Ես գտնում եմ, որ անկաշող եմ համարում անդամ լինել այն ընկերության մեջ, ուր կա Ա. Ահարոնյանի պես բարոյական հրեշ, մի խաչագող, ազգի փող կլանող»։

վերահիշատարակելով, այլև 1926-ին վերաբերող տողատակի սույն գրությամբ. «Յ.Յ. դաշնակցության գերիշխանության շրջանում գրված այս հոդվածը, բնականաբար, պետք է խիստ վրդովեր Ա. Ահարոնյանի երկրպագուներին, որոնցից առաջինը ինքը Ա. Ահարոնյանն էր, որ բողոքի ձայն բարձրացրեց, բոլորովին կորցնելով հավասարակշռությունը» (էջ 5):

Հիրավի, ընդդեմ Չարենցի հայր և որդի Ահարոնյանների Փարիզում բարձրացրած աղմուկ-աղաղակի, ընդհանրապես նրանց հին ու նոր անհավասարակշիռ վարքը ձաղկող գալանտ տողատակ, որը 1926-ի ծանր օրերին հոգեկան նկատելի աջակցություն էր բանաստեղծին: Առավել կարևոր նաև այն առումով, որ Ահարոնյանի լավկան մերկապարանոց քարոզչության հակառակ նժարին՝ սկզբունքորեն պաշտպանվում էր *գրականության մաքառողական ջղուտ տոհմիկ հունը*: Ասել է արդեն իսկ Ն. Աղբալյանի, Ա. Չոպանյանի ճանաչած-հռչակած չարենցյան հունը...

* * *

Հիշարժան է, որ չբավարարվելով «Քննական փորձի» վերահիշատարակությամբ ու տողատակով՝ գրքի վերջում խանգաղյալը գետեղել է և «Ա. Ահարոնյան, «*Հայրենիքիս համար*», էջ 157, Պոսթըն, 1920թ.» խորագրով գրախոսական: Տառացի Ահարոնյանի դեմ 1925-ին գրած Չարենցի «Ակրի դաշնագրից մինչև «*Հայ կանանց ալեծուփ մազերը և հեթանոս մարմինը*» և ընդհակառակը» պասկվիլին հարազատ արծագանք, չափազանց ուշագրավ «Գիրք ճանապարհի» և առհասարակ մտավորականության մի ամբողջ հատվածի հասարակական-քաղաքական մտայնությունների ու դիրքորոշման բնութագրման տեսակետից:

Մասնավորապես Դաշնակցության մի մասի հետ անհամաձայնության կարևոր առումով բացատրության բանալի՝ սույն հարցադրումներով. «...այդ թույլ բելետրիստը և թույլից թույլ հրապարակախոսը (ասել է՝ Ա. Ահարոնյանը, Ալ. Չ.), ստեղծել է գրական ստեղծագործության մի կիսասեռ՝ հրապարակախոսական բելետրիստիկա կամ բելետրիստիկական հրապարակախոսություն, որը անմրցակից է մեր ամբողջ գրականության մեջ» (էջ 122): Եվ ապա. «Ազգային տառապանքի» ողբասացն է նա և «հայրենիքի մարտիկների» ներբողաբանը, իսկ ողբն ու ներբողը պայմանավորում են անհանգիստ ապրումներ և վերամբարձ

ոճ... Դժբախտաբար հեղինակը չի մնում իր տաղանդի «իրավասության» սահմաններում: Նա փորձ է անում հրապարակախոսելու, դատելու և դատապարտելու» (էջ 123, 124):

Ասել է թե՛ այսպես, երբ ժամանակի մյուս կուսակցություններին, առավել ևս Հայաստանի իշխանություններին՝ ոչ միայն հումանիտար, այլև տեխնիկական մտավորականությանը, որոնց *ուսերի վրա փորձում էր ոտքի կանգնել ու կանգնեց ավերված Հայրենիքը*: Ինչ արած, «Բելետրիստ-հրապարակախոս-դիվանագետը» (էջ 126) իր ժամանակի տիրապետող մտայնության հետ էր, որի համար՝ «...հարկ էլ չկար երկրի իրական պայմանների գիտական ուսումնասիրությունը, – գրում է Խանզադյանը գրախոսականում, – որովհետև շարժման նպատակը հեղափոխական ընդվզումը չէր բառիս բուն իմաստով, այլ ցույցը: Երբեք հայ հեղափոխական միտքը չի երազել անկախ շարժման մասին. հեղափոխական գործողությունները միայն միջոց են եղել խթանելու Եվրոպայի խիղճը, շոշափելու Եվրոպայի շահերը, հարկադրելու Եվրոպական պետություններին... բայց լսեցեք հեղինակավոր վկայությունները:

Ի՞նչ էր հայկական շարժման նպատակը, հարց է տալիս Քրիստափոր Միքայելյանը. պատասխանը պարզ է. «ուրիշ ոչինչ, եթե ոչ կազմակերպված ու բռնի ուժով կռվել, բողոքել Տաճկաստանում տիրող սպանիչ կարգերի դեմ *մինչև որ վեց պետությունների երաշխավորված միջամտությամբ* կարգերը դեպի լավը կփոխվեն: Քր. Միքայելյան «Հեղափոխականի մտքերը», Ժընև, 1906, էջ 42, (129-130):

...1904-ին արտասանած մի ճառում Ահարոնյանը ասում էր. «...ընկածների տեղ մենք նորերը կուղարկենք, նրանք էլ կոտորվեն, դարձյալ կուղարկենք, նորեն կուղարկենք»... մինչև որ: Մինչև որ *Եվրոպայի խիղճը* շարժվի: Բայց խիղճը վաղուց հայտնի էր – հայտնի պետք է լիներ հայ գործիչներին» (էջ 130): Ահա հենց դրա դեմ էլ ծառացել են թե՛ Տերյանը, թե՛ Իսահակյանը, թե՛ Դեմիրճյանը, թե՛ Չարենցը...

Ուստի գրախոսականը վերջավորվում էր այս հատվածով. «Ահարոնյանը այժմ էլ է ծեծում դռները, սեղմում ձեռքերը, իսկ զազրախոս քննադատներին մնում է շարունակել իրենց տխուր խորհրդածությունները *հայ դիվանագետ փրկիչների մասին, որոնք հայ ժողովրդի հավելյալ արյունը հավելյալ արժեքների անսպառ աղբյուր են դարձրել*» (էջ 134):

Թռուցիկ մտաբերումներով իսկ բացահայտ են Խանզադյանից մեջ

բերված տողերի համընկնումները Չարենցի «Սևրի դաշնագրից մինչև...» պատկվիլի և 1929-ին Պուշկինից քաղված «О чем шумите вы?...» բնաբանով հյուսված «Դաշնակցականներին (Ներքող քաղաքականի)» միջև: Իհարկե, վերջին դեպքում մի կողմ թողած «Հոկտեմբերյան հողմերին» (1921-ի մահաբեր «Քամին. աշնան քամին» փոխարեն), Լենինին, «պրոլետարիատի հաղթական ձեռքին» մատուցած պարտադիր տուրքերը: Պարզապես Պուշկինի «Ռուսաստանը զրպարտողներին («Клеветникам России») բանաստեղծության ոգով՝ ժողովրդի ու մտավորականության հերոսական ջանք ու աշխատանքով ոտքի կանգնող Հայրենիքը զրպարտողների դեմ օրինական գայրույթով ներծծված քաղաքական ծառացում՝ մաքառման ու մերկացման նման պայթուցիկ անմիասեռ լիցքերով:

Լծված տերերի շառաչուն կառքին՝

Հոնդում եք դուք այդտեղ վայրահաչ.

Ժանգուտած սուսեր ձեռքերիդ պահած՝

Անկում եք կարդում իմ մոր աշխարքին... (4, 21) –

և այսպես մի կողմից՝ «Իմ երկրի հանդեպ, որ հավետ հարյավ», մյուսից՝ «Օ, դուք, ողբալի պնակալեզներ»...

...Դուք չէ՞իք արդյոք, որ բախտը այս մերկ,

Բազում սրերով գարկված աշխարքի

Ձեր պիղծ ձեռքերով կապեցիք երեկ

Բռնակալների արնածոր կառքին... (4, 21):

Մի կողմից՝

...Դուք չէի՞ք, որ ողջ ժողովուրդը իմ

Այն անօրինակ փորձության ժամին

Քչեցիք դեպի դաշտերը ռազմի,

Որպես հավելյալ թնդանոթի միս... (4, 22). –

և սա նշանակում էր, թե Տերյանի, Իսահակյանի, Դեմիրճյանի և շատ ուրիշների պես Չարենցը ևս դեմ էր կամավորական շարժմանը, կամավորական ջոկատներին, որոնք՝ *որպես կանոն, ռուսական զորքերի առջևից կռվում էին սվինամարտով՝ պատերազմական ամենաթեժ կետերում*: Ուրեմն և ծառացման թանձրացող թափով հաջորդում են «Ներքողային» այսպիսի թևավոր ասույթներ.

...Ո՞ր դժոխքն է էլ ձեզ այդպես հեզնել

Ու լցրել այդքան անմիտ ցանկությամբ,

Որ տե՛ր եք ուզում դուք այսօր կանգնել

Դարերի՝ ավանդ մեր ժառանգության: -
Դուք տեր եք ուզում ձեզ հայտարարել
Այն հերոսական, հսկա պայքարի,
Որ ժողովուրդն է իմ երեկ վարել
Ընդդեմ բռնակալ սուլթանի՝, ցարի (4, 22):

Հիրավի, էլ ով իրավունք ուներ այդպես տիրաբար ու խիզախորեն
հռչակելու *իրեն ու իրենց* հայոց դարավոր ազգային-ազատագրական
պայքարի օրինական ժառանգորդ ու տեր, եթե ոչ՝ խորհրդային *դաժան
բռնատիրության ծիրաններում հայրենիք կառուցող, պահող-
պահպանող հայոց երևելի մտավորականության ծայնափող
Եղիշե Չարենցը*: Եվ ոչ միայն ազատագրական պայքարի, այլև
ամբեկանելի-ամերկբայելի *անկախության տերը*:

Այդպիսի մարգարեական ձեռնոց՝ ոչ միայն Դաշնակցությանը,
առավել ևս գերհզոր՝ «Էս-Էս-Էս-Էռ»-ին կարող էր նետել միայն իր
ժողովրդի անօրինակ ողբերգության կենդանի վկա Եղիշե Չարենցը.

...Դուք ըմբոստության այդ տենչը վսեն...

Ձգտում եք հիմա պայքարը այդ մեծ

Ձերն հայտարարել մտքերով մթին...

Իզուր եք ոռնում այդպես վայրահաչ

Դուք անկախության պայքարի մասին...

Դա մերն է հիմա, դա մերն էր առաջ... (4, 23):

Քաղաքական սկզբունքային այս և այլ դատափետող բոլոր դարձ-
դարձումներով «Դանթեականից» սկսած՝ էապես Դաշնակցությունը
մշտապես Չարենցի գրչով եղել է կրակի տակ: «Դանթեականի» ու
«Հատվածի» քրիստոնեական խորհուրդներով ու հոգեբանությամբ.
հեթանոս «Վահագնի» դեմ անճար-անօգնական ժառացումով. անձամբ
Ա. Ահարոնյանի վարք շոշափող կիսադատափետող-կիսաերգիծական-
կիսաեղերգական «Ազգային երազով». առավել ևս «Երկիր Նաիրիի»
երգիծական-ձաղկող-քնարական-մորմոքող զգայական-գերզգայական
բոլոր ալիքներով ու ղողանջներով: Եվ ամեն դեպքում Խանգաղյանի
ընդգծումով շեշտված «*ցույցի*», ասել է՝ այսպես ասած, քաղաքական
հռետորիկ *ցուցամոլության համար*, որ պոեմաման վեպում՝
այնպիսի բազմաբնույթ երանգներով «ներբողվելով», ներկայանում է
որպես անհաշվետու-անհաշվելի ինքնաշնչոյ ճոճռան շահատա-
կություն:

Եվ ամեն դեպքում Դաշնակցության գործունեության նաև այն

բնույթով, որը նույնպես նշում է խանգադրանք՝ գրելով, թե այդ կուսակցության համար՝ «...հարկ է չկար երկրի իրական պայմանների գիտական ուսումնասիրության»։ Ուրեմն և՛ եթե առաջին առումով ժխտվում էր Դաշնակցության հեղափոխականությունը, ապա երկրորդ առումով էլ՝ մերժվում էր նրա հավակնած «սոցիալիստությունը»։ Այն էլ մի ժողովրդի համար, որը մասնատված էր գաղութատիրական երկու՝ տնտեսապես փոքր-ինչ ավելի, փոքր-ինչ պակաս հետամնաց, *դեմոկրատական ավանդներ չունեցող բարբարոս կամ կիսաբարբարոս երկրների միջև*։

Իսկապես, եթե սոցիալիզմ ու սոցիալիստ հասկացությունները կիրառական իմաստով կասկածի տակ էին առնվում ռուսական իրականության առումով, այդ ինչպես պետք է իրականանար Հայաստանում։ Երազյալ այդ ի՞նչ հրաշքով։ Ըստ այդմ միանգամայն ճշգրիտ էր մասնավորապես վեխականների կանխատեսումը, ըստ որի՝ հակառակ Եվրոպայի, *Ռուսաստանում սոցիալիզմը պոզիտիվ ամելիք չունի, ամելիքը կարող է լինել միայն մեզատիվ*։ Հատկապես մտավորականություն ու ժողովուրդ հարաբերակցության տեսակետից, որի վերաբերյալ Գերշենգոնը գրում էր. «Եվ իրոք. արևմուտքում սոցիալիզմի գաղափարը այժմ խաղում է վճռական դեր։ Նա աստիճանաբար մեխանիկական բախումից դառնում է քիմիական պրոցես, մի կողմից համախմբելով բանվորական զանգվածներին, մյուսից՝ դանդաղորեն քայքայելով բուրժուացման իդեոլոգիան. ասել է թե՛ առաջիններին ներշնչելով ճշմարտության զգացողություն, մյուսից՝ խլելով այդ զգացողությունը։

Մեր և մեր ժողովրդի միջև երկպառակությունն այլ է։ Մենք նրա համար թալանչիներ չենք՝ ինչպես եղբայր, գյուղական կուլակ. մենք նրա համար անգամ սովորական օտարներ չենք, ինչպես թուրքը կամ ֆրանսիացին. նա տեսնում է մեր մարդկային ուղղակի ռուսական արտաքին տեսքը, բայց չի զգում մեր մեջ մարդկային հոգի, և այդ պատճառով նա մոլեգնորեն ասում է մեզ, երևի միստիկական անգիտակից սարսափով»¹⁰։

«Վեխիի» որոշակի ելակետից այդ համարելով մտավորական խավերի աստվածութաբանության, քրիստոսից ու քրիստոնեությունից երես թեքելու հետևանք, — Գերշենգոնը աներկբայորեն հավաստում էր, թե

¹⁰ Беву, 1909, 2-е, изд., с. 88, 89, 92.

«Տակավին մոր է սկսում մտավորականության ճգնաժամը». և որ այն լինելու է տևական: Հիրավի...

Հավաստում էր անմիջականորեն արծազանքելով Ս. Բուլգակովի ճակատային հարցադրմանը, ըստ որի «...մտավորականությունը մերժեց Քրիստոսին... իր սրտից հանեց Նրա պատկերը, զրկեց իրեն ներքին կյանքի լույսից և իր հայրենիքի հետ միասին վճարում է այդ դավաճանության, այդ կրոնական ինքնասպանության համար: Բայց և տարօրինակ է, մա ուժ չունի մոռանալու այդ սրտի վերքը, վերականգնելու հոգևոր հավասարակշռությունը, համգտանալու իր դեմ գործած ամայությունից: Հրաժարվելով Քրիստոսից, այն իր սրտում կրում է Նրա կնիքը և Նրա կարոտից անգիտակցորեն զարկվում է այս ու այն կողմ, չկարողանալով հագեցնել հոգեկան ծարավը... Ինտելիգենտական հոգի... կկարողանա երբևէ լսել նրա թակոցը...»¹¹:

1903-1909-1911թթ. հեղափոխական արյունոտ ընթացքներով՝ Լև Տոլստոյի հետևությամբ ինչպես Գերշենզոնը, այնպես էլ Բուլգակովն ու մյուս վեխականները ռուս մտավորականության և ժողովրդի կրոնական, ասել է՝ քրիստոնեական մաքրագործումը համարում էին առաջին անհրաժեշտություն: Առաջնահերթ բոլոր տեսակի իզմերից, հասկանալի է, այդ թվում Եվրոպայում հարգի և «վճռական դեր խաղացող» սոցիալիզմից: 10-20-ական թթ. Ռուսաստանում կրթություն ստացած հայ մտավորականները, ինչպես Տերյանը, Խանգադյանը, Լազարյան սաներից շատերը, Խ. Սարգսյանը... վաղ հասակից ծանոթ ռուս իրականությանը, գիտակ ռուսական պատմության ու մշակույթի, ինչ խոսք հիմնավորապես տեղյակ էին մաս փիլիսոփայական, քաղաքական-հասարակական խնդրումներին՝ մասնավորապես մարքսիզմից՝ իդեալիզմ գաղափարական տեղաշարժերին, որի արտահայտիչներից մեկն էլ այդ ճանաչված փիլիսոփա-տնտեսագետ Ս. Բուլգակովն էր իր “От марксизма к идеализму”, “О рынках в капиталистическом производстве” այլ աշխատություններով և նրա կողքին էլ ճանաչված պատմաբան ու քաղաքական գործիչ Պ. Միլյուկովը՝ հայտնի շրջադարձով մարքսիզմից:

Էապես ռուս մտավորականությունը՝ հանձինս ժամանակի բարձրակարգ մտածող-գաղափարախոսներով ընդունում-արձանագրում էր, որ մարդկային իրավական-բարոյական, սոցիալական հասարակական

¹¹ Беву, 1909, 2-е, изд., с. 68-69.

արդարության նորմերով ռուսական իրականությունը, երևի թե, հասունացած չէ սոցիալիզմ անվանված գաղափարներ որդեգրելու և իրագործելու: Ուրեմն և, թերևս, միանգամայն օրինական էր շրջադարձը սոցիալիզմից ու մարքսիզմից դեպի բռնատիրություն,, որը և վկայվեց-ապացուցվեց 1917-ին հաջորդած ամասելի չափեր ընդունած անմարդկայնության, իրավական-սոցիալական անարդարությունների 80-ամյա սառնագերծ արյունոտ արշավով՝ խորհրդային անծայր երկրում:

Իսկ որ այդ ամենը ընդունված ճշմարտություն էր նաև հայոց առաջավոր մտավորականության շրջաններում՝ ապացույցը այլևայլ վկայությունների կողքին Մ. Գորկու հիշատակին Չարենցի գրած «Հանճարների և աստղերի ուղին (*Ալեքսեյ Պեշկովի հիշատակին*)» հոդվածն է. մասնավորապես այդ երկրի ինչպես անցյալին, այնպես էլ 1935-ին վերաբերող տողերով. «...այդ իրոք հանճարեղ մարդու (Մ. Գորկու՝ Ալ. Զ.), – անծայրածիր հայրենիքում, որ այն ժամանակ մի լայնածավալ թիարան էր՝ տարածված Սառուցյալից մինչև արևադարձային Իրանի սահմանները, ժողովուրդների այդ անծայրածիր բանտում, համարյա ամենուր, ամիստիր ազգությունից ու լեզվից, բոլոր քաղցածները և հալածվածները, գործազուրկներն ու թափառաշրջիկները...» (6, 286) և այլն:

Բայց քննության առարկա ամենի վերաբերյալ լիակատար գաղափար կազմելու համար հարկավոր է նկատի ունենալ ամբողջ հոդվածը՝ առաջին տողից վերջինը՝ ընդհատակյա բոլոր հոսքերով: Միաժամանակ մտաբերել և «1907, 21 հուլիսի» տարեթվով Վ. Տերյանի Օ. Օհանջանյանին հասցեագրած նամակը, և սա էլ դարձյալ մարդկային-բարոյական միևնույն «հոգով» ու չափանիշներով. «...Սոցիալիզմը դա անհատի անսահման ազատությունն է, անհատի, որը սիրում է ուրիշներին, ինքն իրեն գոհաբերում է և դրանով իսկ հաստատում է իրեն... Եթե սոցիալիզմը անհատին տար միմիայն նյութական ապահովություն... ես երբևէ չէի դառնա սոցիալիստ...»¹²:

Ուրեմն արդեն իսկ վեխականների ոգով Տերյանը չէր պատկերացնում սոցիալիստ կամ մարքսիստ առանց մարդ անհատի քրիստոնեական նորմերի, քրիստոնեական հոգու և հոգեբանության... ինչպես և չէին պատկերացնում իր սիրելի Ցելը, իր մեկնաբան Խ. Սարգսյանը, Դ. Անանունը, Ե. Չարենցը...

¹² Վ. Տերյան, ԵԺ, հ. 3, էջ 233:

«Նորք» հանդեսի իր համարը

Քանի որ հանդեսի 1926-ի «Գիրք առաջինը» նյութեր¹ ընտրել-հավաքելուց, դասադասելուց, խմբագրելուց, ուղղել-շտկելուց, տպագրությանը հետևելուց... սրբագրում, – բանաստեղծից խել է ամիսների աշխատանք, անհրաժեշտ է ներկայացնել համգամանորեն: Կարևոր մի նկատառումով ևս. գրքում տեղ գտած մասնավորապես գրական նյութերը՝ գոյախոսականներով հանդերձ, սերտորեն առնչվում են ուղղիչ տան մախաշեմի գաղափարական պայքարին: Ցուցադրում են ուժերի դասավորություն, բանալի են՝ բացելու սրվող հարաբերությունների որոշակի հանգույցներ:

Գիրքը բացվում է «գերմանացի հեղափոխական գրող» Կուրտ Կլեբերի «Մի կին գնում է» պատմվածքով. աղքատության ու թշվառության բեռի տակ կքած երիտասարդ մի կնոջ՝ Մելիհեր մայրիկի «հեղափոխականանալ» «ապստամբելը»՝ հանուն «աշխատանքի ու հացի»: Այսքանը. բայց և սյուժետային ընթացքով բնագրում սպրդած նմանօրինակ բազմիմաստ թևավոր ակնարկներ. «...Պրկված կանգնել էր, և նրա աչքերը բոցավառ շողում էին: Ի՞նքն էլ արդյոք մի ըմբոստ էր: Մի խռովարար: Ին՞քն էլ հացից ու աշխատանքից ավելի բան էր պահանջում: Եվ ի՞նչ էր պահանջում: Ձեռքերը կրծքին սեղմեց. իր մեջ ամեն ինչ այնպես ընդվզում էր»: Կամ. «...Եվ նրանից այնպես ուժգին թռավ, այս աղաղակը, կարծես *ազատությունը այդ քաղաքում բանտարկված լիներ*» (ընդգծ՝ Ալ. Զ.): Հերոսուհու հոգեբանական այս կարգի դրսևորումները ակամայից մղում են մտածելու, որ պատմվածքը կարդացել-ընտրել է Արփենիկը, և հենց ինքն էլ հավանաբար թարգմանիչն է, վերջում նշված՝ «թարգմ. էսքեր» անվան տակ²:

¹ Նորք, 1926, գիրք 1, էջ 12. 13:

² Դա երևում է թարգմանության անհարթ-անվարժ լեզվից ու ոճից, բառարաններից քաղած նման արտահայտություններից. ինչպես «ծյուրած դեմք», «ծյուրած և ոռգնած», այլև Չարենցին ինքնահատուկ «կլիներ», ապա և ամենի փոխարեն «յուրաքանչյուր» օգտագործելու հակումը: Անշուշտ, Չարենցը անպայման, ինչպես ասում են, վրայով անցել-շտկել է ինչ-ինչ տողեր, ամեն պարագայում չնչին չափով. նրբանկատորեն՝ որպես առաջին փորձ:

Թերևս, բանաստեղծին է և տողատակի այս ծանուցումը. «Կուրտ Կլեբերը գերմանացի հեղափոխական գրող է: Նրա վերջին երկը (1925)՝ «Բարիկադներ Ռուրի վրա», որ բռնագրավված է ոստիկանության կողմից, դասվում է Ձուլայի «ժերմիմալի», Հաուպտմանի «Ձուլիակներին» և Ուպտոն Սինկլերի «Աղքատ ծովափ» շարքը: Ծանոթ. թարգմ.»:

Հեղափոխական բովանդակություն ունեցող այս պատմվածքի կողքին գաղափարական նույնօրինակ անցաթղթային գործ է հաջորդը՝ Արագու «Ապրողները»: 1921-ին վերաբերող մի դեպքի սյուժեով բավականաչափ մշակված պատմվածք, որը ստորև քաղվող էական հատվածով, այլև մամրամասներով միանգամայն բնորոշ-համազոր է 60-80-ական (նաև հետագա) թթ. խորհրդային՝ այդ թվում Հայաստանի՝ մի բևեռում ուռած-փքված, մյուսում՝ սմբած սոցիալական կազմի: Ահա այսպես. «Վագոնի ներսը միայն երկու հոգի էին, երկուսն էլ գերմանացիներ, հաստավիզ ու արյունալից, կուշտ դեմքերով: Առաջինը, որ տարիքով ավելի մեծ էր երևում՝ կարճահասակ էր, կլոր, դուրս ընկած փորով, փքված դեմքով, բեխ ու մորուքը ածիլած: Մյուսը միջահասակ էր, լայն դեմքով, երկար բեխերով ու լայնամիստ մարմնով: Երկուսն էլ պիղծակներով էին, տակին հագած սև սատինի բլուզներ, որոնք սակայն պատահական հյուր էին թվում նրանց մարմնի վրա, որպես ժամանակի մի անխուսափելի պահանջ՝ ավելի դեմոկրատ երևալու համար:

Նրանց կասկածոտ, փորձող հայացքները, խորհրդավոր, շարունակ մտքի հետ հաշիվ տեսնող լռությունը, մյուս կողմից՝ այս «արտոնյալ» վագոնը, մանավանդ նրա հետևի մասում դարսած արկղերն ու հակերը, թելադրում էին դիտողին (այն էլ քսան և մեկ թվականի կասկածոտ դիտողին), որ նրանց մեջ ինչ-որ բան կա»:

Սրանք, հասկանալի է, «ապրողներն են» և սրանց դիմաց չապրողը՝ այս թշվառ ուսուցիչը. «Ուսուցիչը նստել էր հատակին, իր կապոցի վրա ու նայում էր ճամփորդներին իր խորը ակնոցների տակից, որի մի ապակին չկար: Նայում էր աչքերը չռած, ակնոցավորներին հատուկ համառ հայացքով, կարծես ոչ թե նայում, այլ հետախուզում էր: Նրա վտիտ, փոքր-ինչ կռացած մարմինը, իր դալուկ, քաղցած դեմքով, ակնոցներից դուրս ցցված երկար անարյուն քթով, լույսի մեջ թվում էր, թե արձանացել է մի մեծ զարմանքի վրա: Եթե ավելացնենք նրա՝ ամերիկական կոմիտեի հակերից հանած հին, տեղ-տեղ մաշված պիղծակը, ու երկար մազերի վրա պազած անհամապատասխան փոքր, ճիւղած կեպին՝ ապա պիտի ասենք, որ նա նմանում էր նախկին կոնսիստորի թալանված գրագրի»³:

³ Նք, էջ 16-17, 19:

– «Ապրողներին» ու չապրողների այս «մոտիվը» նույնությամբ կրկնվել է մեր օրերում Համո Սահյանի հետ: 1965-1967-ին Սահյանը խմբագրեց «Գրական բերթը», և խմբագրատուն դարձան իր աջ ու ձախ ծոցագրականները. մեկում իշխանական-

Հիշարժան է. կյանքի այսօրինակ ճանաչողությամբ ու ազնիվ ընկալումներով էլ ապրեց շարքային գրող Արագին, երբևէ տուրք չմատուցելով, չխառնվելով «գաղափարական» դավ ու դավադրություններին:

Հաջորդը Դ. Դեմիրճյանի «Պատերազմի դաշտում» պատմվածքն է, որով «ավելորդների»... «է՛րի»...» երդվյալ դատապաշտպանի սկզբունքայնությամբ պաշտպանում, ցավում, միաժամանակ խուսն էր ծխում առաջին համաշխարհայինի դաշտերում, կիրճերում, հովիտներում ընկած անանուն բոլորին, այս անգամ էլ «զինվորների մեջ կորեկի հատիկի պես կորած» այս «է՛րիին»։ «...Լուսանում էր։ Անշարժ մի դիակ դաշույնի սառը աչքերը չռել նայում էր վեր» վերջնամասով, ասել է թե՛ «*Դաշույնի սառը աչքերի*» սեական հայտնի տարբերակով.

...Մեռնողը հարյավ,

ապրողը ապրեց...

— Կոչեմ ապրողա՞ց...

Հայոց զրականության նույնքան հիշարժան էջերից է նաև հանդեսում զետեղված Ակսել Բակունցի «Իվան բեյը»։ Սրանով էլ անդրադարձվում է մի ժամանակ կուշտ ու կուռ, վայելքներով ապրած հասարակության տերերի սոցիալական-մարդկային վարք ու ճակատագիրը՝ անցած մնան երանելի զոգիւմներով. «...Սազանդարը դժմփացնում էր դիւ ու զուռնա, քոռ Աթան համ թառ էր ածում, համ բլբուլի պես կկկացնում, Երմուղվի կնիկն էլ նստել էր կոճղի վրա, քահքահ ծիծաղում էր. իսկ մարդը գիմու կուլան ձեռքին պարում էր կանաչի վրա:

Երմուղվի կինը կռացավ, թեքվեց Իվան բեյի վրա, քիչ էր մնում ընկնի, իսկ Իվան բեյը, երբ ուզեց պահել նրան, տեսավ Երմուղվի կնոջ սպիտակ ծծերը, ոնց որ ճերմակ խմորի երկու զունդ:

կարգերի դեմ, մյուսում՝ կողմ նյութերով. տպագրվում էին մեկումեջ։ Բնականաբար, դա անհանգստացնում է «վերևներին», և հարցը ընկնում է և այնտեղ, և՛ գրողների միությունում, որտեղ մի անգամ էլ առաջարկում են տալ վեցամսյա ժամանակ-«գարսնտիա»։ Բանաստեղծը առարկում է. «Ժամացույց եմ, ինչ է»։ Վերջապես զրույցի է հրավիրում Կենտկոմի քարտուղար Անտոն Քոչինյանը։ Նա սկսել է համոզել, մոտավորապես այսպիսի բառերով. «Համո՛, դե՛, մենք մահկանացու եմք, դու ապրող մարդ ես, մեծ բանաստեղծ, քո ինչի՞ն է պետք պաշտոնը»։ Սահյանի պատասխանը եղել էր. «— Ես էմ գիտեմ, որ դուք ապրում եք, մենք մեռած ենք»։

1921-ի ապրողների համեմատությամբ, 60-ական թվականներին արդեն հարուստ, բարեկիրթ Հայաստանում դարձյալ այդպիսին էր հարաբերակցությունը ապրող-չապրողների միջև... Իսկ հիմա արդեն ամերևակայելի է...

Պարեցին մինչև կես գիշեր, Երմուլովը բոյով մին մեկնվել էր կանաչի վրա, իսկ Իվան բեյը ձիաճանճի պես պոկ չէր գալիս նրա կնոջից, բլբլացնում էր լեզվով և ուզում էր իրիկվա կիսամութին մի անգամ էլ տեսնել այն, ինչ պատահմամբ աչքին ընկավ»⁴։

Իսկ վերջում էլ ֆաբուլային նույն առանցքի վրա նույն Իվան բեյի անփառունակ, անպատիվ փլուզումն։ Ըստ այդմ հիշեցնենք նաև, որ ֆաբուլային իմաստադաշտի հիմքում ընկած է սալորի մի ծառ, որի բունը ճեղքվել էր Երմուլովի պրիստավի թրով։ Բազմասայրի խորհրդանիշ, որը Երմուլով պրիստավի կնոջ և Իվան բեյի «միջադեպով» ծայնակցում էր «Երկիր Նաիրի» պոեմանման վեպում շրջագայող Մագուրի Դամոյի և գավառապետի «տարիքավոր կնոջ Ագրիպպինա Վադիսլավովնայի» խորհրդանշական հիշարժան պատմությանը։

Դե, սա արդեն համախոհության շատ հայտնի նշան էր, և Ակսելի հետ վերջնական մտերմությունը կարելի էր համարել կայացած։

Եվ սակայն գրքի գեղարվեստական-գաղափարական բարձրակետը՝ Դեմիրճյանի և Բակունցի պատմվածքների հարևանությամբ, *Ս. Եսենինի «Քառասունքի» չարենցյան թարգմանությունն էր*։ Ահագնացող թափով ծավալվող այլախոսական գոտեմարտ՝ սկզբնաձևի սույն բոթաբեր ահագանգով. «1925թ. դեկտ. 28-ին Լենինգրադում ինքնասպանությամբ վերջ տվեց իր կյանքին ռուս հռչակավոր գյուղացիական պոետ Սերգեյ Եսենինը։ Թարգմանաբար տալիս ենք նրա ամենաբնորոշ բանաստեղծություններից մեկը՝ «Քառասունքը»⁵, և հաջորդում են անհնազանդ տողերը.

Փչում են, փչում են կործանման փողերը։

Ի՞նչ անենք, ի՞նչ անենք մենք հիմա...

«Էլեգիային» էլ հաջորդում են նույնբերականներից Գ. Մահարու «Կեսգիշերից մինչև առավոտ» պոեմը, Մ. Արմենի «Ջրանցքների երկաթե երգը» և «Կայարանից չչակների ձայնը» չափածոների՝ «Երկաթի կարոտը» գրքից, ապա՝ Վ. Նորենցի մի չափածո՝ «Անցման երգեր» վերնագրով։

Այս երեք հեղինակների մասին էլ հանդեսի վերջին՝ «Գրախոսական»

⁴ ՆՔ, էջ 58-59. նկատենք. այդ միջոցին է վերաբերում Մահարու մտաբերած շարենցի ասույթը. «Ակսելի մի պատմվածքը հազար դեկլարացիայի հետ չեմ փոխի» (ԴԵԶմ, 1, 169-170)։ Նկատի ունեն իր շարադրած «Նույններ» միության Դեկլարացիան։

⁵ Նույնը, էջ 70-72։

բաժնուն գտնում ենք կարճառոտ ընդհանուր անդրադարձ՝ «Ե. 2.» ստորագրությամբ Նորենցին և Արմենին վերաբերողները հայտնի են (6, 181-186)։ «Գ. Մահարի «Երկու պոեմ» հրատ. Յ.Պ.Գ. «Նոյենբեր» միության...» վերնագրով ավելի ընդարձակը ստորագրված է Ա. Շ.։ Նա ինքը մինևույն Շամս-Արև՝ Ս. Երզնկյանն է՝ չարենցյան գաղափարագեղարվեստական ելակետներին միանգամայն «հարիր» ըմբռնումներով։ Ամենից առաջ Նորենցի «Իրիկունի» առիթով Չարենցի շարադրած մեկնակետին. «Հայաստանի պրոլետգրականության մեջ վերջերս նկատվում է մի ամբողջ թեքում (եթե միայն «թեքում» բառը կարելի է գործածել դրական իմաստով)։ դա - վերացական, ընդհանուր-հեղափոխական ներբողերգություններից անցումն է դեպի կոնկրետ թեմաներ... մեր կոնկրետ իրականությամբ... միաժամանակ ձգտում ունենալով լուծել դրված խնդիրները պրոլետարական գաղափարախոսությամբ» (6, 181-182)։

Նույն ելակետով էլ, ահա՛, Արև-Շամսը մատնանշում է, որ Մահարուն հաջողվել է «...մռայլ գույների միջից նկարագրել պատերազմի ընթացքում քայքայվող գյուղը»։ Ընդսմին քննադատի նուրբ դիտարկումով «Գյուղերի երգում» «...Գործող անձից ոչ թե մարդիկ են, այլ էպոխաներ ու միջավայրեր», մինչդեռ երկրորդ՝ «Բատրակ Բադին» պոեմում՝ «...այդ էպոխայից ու միջավայրից տպավորված մարդն է իր վերաբերմունքով դեպի շրջապատը»։ Ըստ հարկի նշվում-շեշտվում է նաև, որ վերջինս՝ հակառակ Գ. Աբովի «Պոեմ պարզի» «ճառախոսական ոճի», առանձնանում է «անբռնազբոսիկ լեզվով ու զգացմունքով», և որ նույնպես կարևոր է, թե՛ «Իզուր չէ, որ Ալ. Մարտունին իր դրական կարծիքն է հայտնել Մահարու և իր «Գյուղի երգը» պոեմի մասին»⁶։

Ուշագրավ է և դիտողությունը. վերաբերող «պոեմ սողոսկած» այն պատկերներին, որպիսիք «գյուղի դատարկ փողոցներին» տալիս են «կիսամիստիկական գունավորում», որքանով՝ «Չի կարելի անպատիժ կանուրջ ստեղծել գյուղի թունանյանական պարզ պատկերների և Բլոկի «Տասներկուսի» միջև»⁷։

⁶ ՆՔ, էջ 260-261։

⁷ Բանաստեղծություններ և գրախոսականներ բաժնի միջև զետեղված են հասարակական-քաղաքական մեծածավալ հոդվածներ. Աշոտ Դովիամմիսյանի «Սեր հեռանկարները և լեմինիզմը (14-րդ կուսհամագումարի ընդունած որոշումների աղթիկ)» (էջ 106-153)՝ ընդդեմ Չինովևի, Կամենևի, Կրուպսկայայի և Սոկոլնիկովի գլխավորած նոր «օպորգիցիայի»՝ հանուն կուսակցական «անսայթաք ղեկավար

Համախոհների փոխկանչը հարձակողական ամսագրով լիցքով առավել ուժով գործում է Ա. Շ. ստորագրությունը կրող «Ն. Ջարյան «Ջրանցքի կապույտ երկրում», Պետհրատ, 1925» և Ե. Զ., Ս. Արմեն «Կոմսոմոլիա» հրատ. Զ.Պ.Գ. «Նոյեմբեր» միություն, 1925» գրախոսականներում:

Ա. Շ.-ի կարծիքով Ն. Ջարյանի պոեզիան «ամառվեստ ու ոչ պրոլետարական» ուշաքաճ մի փորձ է «անելու այն, ինչ 1922-1923-ին արել են պրոլետգրողները, «լավագույն արտահայտություններով» նաև «Մայակովսկին, Տրետյակովը և դրանց հետմորդները» (հասկանալի է ակնարկվում էր և Չարենցի այդ քվականների պոեզիան մասնավորապես «Պոեզոգուռնան»): Այս Ջարյանի գրքից քաղվում են մեկը մեկից անմիտ նման բառախաղ-բառադարձումներ. «Ահա եկա՛վ, եկա՛վ, եկա՛վ, երկաթակոչ շուգ-թոք շաչում է - Շի՛հ՛ի՛հ՛ի՛հ՛ի՛ն շին բարդ-բարդ... շին բարդ-բարդ, չափ-չափ, թափ-թափ (անշուշտ՝ ոչ թե կողք կողքի,

րության» հիմնական թեզով և Լենինից քաղված մեջբերումներով ողողված հողված, որով չէր հերքվում նաև կուսակցության «վերասերման հնարավորությունը»: (Պողվածը կրում է 1926 հունվ. 28):

Հագորդ՝ Ա. Կարինյանի «Հին Թյուրքիան և թյուրքահայությունը» (էջ 154-175) շարունակելի հողվածում՝ ի հակադրություն «Հայ նացիոնալիստների տեսակետի» հիմնավորվում է. «թյուրքահայությունը ավելի քան թուրքերը ապահովված են եղել Արևմտյան Հայաստանում. ուրեմն և ընդվզումները եղել են անտեղի...»: Երկար տարիներ աշխատած լինելով ԳԱ գրականության ինստիտուտում, որի «ապահովված» արտոնյալ աշխատակիցն էր «պրավդիստը»: Ուրեմն ի՞նչ եք կարծում, եթե մի ժողովուրդ իր աշխատասիրությանը ապահովված պետք է պատմվի:

Հ. Ազատյանի «Խորհրդային իշխանությունը և միջազգային կապիտալը (Ղաշնակցության քննադատության տրոփ)», Ա. Զարամյանի «Սոցիալիզմի ճանապարհին (Պլանավորման հարցեր)», Ա. Ե.-ի «Թե ինչպես չպետք է «փրկել» Մարքսի քաղտնտեսությունը» հողվածները, ինչպես հետևում է վերնագրերից, շոշափում են տնտեսական-տնտեսագիտական հարցեր: Հետաքրքիր է հատկապես առաջինը՝ Ա. Զամայանի այն տեսակետի քննությամբ, ըստ որի «խորհրդային իշխանությունը անգործ է սեփական ուժերով երկրի տնտեսությունը վերականգնել և այդ պատճառով բոլշևիկները միջազգային կապիտալի օգնությանն են դիմում...» (էջ 177) (ընդգծ՝ Ալ.Զ.):

Հետաքրքիր են հատկապես գրախոսական բաժնի նյութերը. «խորհրդային Հայաստանի Պետական համալսարանի տեղեկագիր » N1, 1925»-ին նվիրված տոմսձին-առանձին «Հասարակագիտական բաժին»՝ Հ. Զորյանի, «Բնագիտական բաժին»՝ քննական ակնարկներով, ինչպես և «Հայաստանի կոչնակին», Վ. Ի. Լենինի, Գ. Պլեխանովի, Դ. Ռյազանովի և այլոց հայերեն հրատարակություններին վերաբերող գրախոսականներ... Վ. Ի. Լենինին վերաբերող Ա. Հ. (Աշոտ Հովհաննիսյան), Վ. Ռ. ստորագրությամբ: Սրանցից հետո, ամենավերջում էլ վերը շոշափված գրականությանը վերաբերող գրախոսականներն են:

այլ մեկ կամ զույգ բառերի սանդղակով): Սրան էլ հաջորդում է եզրակացությունը. «Կարիք չկա իմաստի այս սահարայում փնտրել որևէ իդեոլոգիա, քանի որ ինքնըստինքյան պարզ է, որ այդ «չափ-չափ»-ը հենց իդեոլոգիա է, որ կա...

Ձարյանի գրքից վերը մեջ բերված տողերի ձևով գրված են համարյա... բոլոր բանաստեղծությունները: Նրանց բնորոշ կողմն այն է, որ բոլորն էլ գրված են առանց զգացմունքի, դեկլամատիվ կերպով, այսինքն ճիշտ այնպես, ինչպես գրում էին բոլոր լեֆիստները»: Իսկ վերջում. «Որպես կուրյոզ՝ հիշենք Ն. Ձարյանի բերած մի «ցիտատը»: «Հայաստանին հարկավոր է խորհրդային իշխանություն ու *կանալիզացիա*: - *Լենին*»: Սրանից հետո էլ ամենավերջին եզրահանգումը. «...ցանկալի է, որ Ձարյանը ընդմիշտ հրաժարվեր լեֆիզմի մանր-բուրժուական ուղիներից և քայլեր աներ դեպի պրոլետարական իդեոլոգիան ու գրականությունը»⁸:

Դե՛ ինչ. ատամն ընդ ատաման. բոլոր այն մեղքերը ինչպիսիք

Իբրև պատասխանատու քարտուղար այս բոլոր նյութերին՝ առաջին ընթերցումից մինչև սրբագրելը և հետո, կասկած չի կարող լինել, որ բանաստեղծն անդրադարձել է ամենաքիչը երեք անգամ. համաձայնել է կամ ընդվզելով վիճարկել, հալիոյել, կշտամբել է կամ հիացել: Նույն փոփոխակներով մտքեր փոխանակել թե՛ հեղինակների, թե՛ ուրիշների հետ: Ավելին իմանալու ցանկությամբ, անկարելի է թե՛ «Պետհամալսարանի տեղեկագրի» գրախոսականի դեպքում բազմապիսի հարցերով դիմած չլինի գրախոս Դ. Ջորյանին պարզելու համար, թե որքանով են էական-անէական նրա նկատումները Դ. Մանանդյանի «Դիտողություններ Դին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում» ուսումնասիրության վերաբերյալ: Անկարելի է թե՛ մոտեցած-դիմած չլինի պրոֆ. Ստեփան Դամբարյանին ավելի հիմնավոր գիտելիքներ ունենալու համար «Բենգոլի պերօքսիդ և սեկունդեր ամինների», Լևոն Ռոտինյանին՝ բիմար միացությունների կրիտիկական բարեխառնության և միացությունը կազմող էլեմենտների բարեխառնության միջև եղած առնչության շուրջը: Նույնը վերաբերում է Պ. Քալանթարյանի «Բամբակենու երկու նոր բակտերիոգենը Հայաստանում», Ս. Թումանյանի «Շաքարի ճակնդեղի հեռանկարը Հայաստանում», «Տեղեկագրում» կարևոր հոդված համարված բժշկուհի Քալանթարյանի «Հայաստանի ազգաբնակչության հելմինտոֆաունայի ուսումնասիրությունը» հոդվածին: Դե՛, կուզենայինք ընթերցողը այնպես զգար Զարենցին, որ պատկերացներ նրա անկեղծ հպարտության-հիացմունքի չափերը՝ հայրենի գիտնականներով ու գիտությամբ, Ելենա Քալանթարյան անուն-ազգանունով ճանաչված այս բժշկուհու ամենօրյա անձնանվեր աշխատանքով՝ ոչ միայն տրոպիկական ինստիտուտում, այլև մանկատան սաներից սկսած ժողովրդի լայն շրջաններում... Ժողովրդի մարդկանցից չզանազանվող կենսավիճակով ու կացությամբ... (էջ 236-247):

⁸ Նույնը, էջ 258-260, 264:

բարդվում էին Չարենցի վրա, նույնությամբ + անմիտ ու «կուրյոզային» տգիտություններ փաստվում են ի վնաս Չարյանի:

Ասոցիացիականների պսակագերծում էր և «Արաքս «Պատմվածքներ», Զ.Պ.Գ. Ասոցիացիայի գրադարան N1, 1926...» վերնագրով Ա. Շ.-ի երրորդ գրախոսականը. միննույն դիպուկ սլաքներով ուղղված հեղինակին «տվյալ միջավայրի անճանաչության հասնող օպտիմիզմի» դեմ և առհասարակ մնամ արծակ, «թույլ փորձերի» դեմ, որպիսիք համարվում են «ապարդյուն աշխատանք»:

Ընդդեմ ասոցիացիականների յուրատեսակ փոխհատուցում էր և Մ. Արմենի «Կոմսոմոլիայի» մասին գրած Չարենցի գրախոսականը: Այսպիսի գովեստով՝ «... նրա առաջին իսկ քայլերը ցույց են տալիս, որ մենք գործ ունենք մի շնորհալի գործի հետ», որին և անմիջապես հաջորդում է վերապահությունը. «...եթե, իհարկե, ի նկատի չունենանք ինչպես այդ գրքի, այնպես էլ Արմենի մյուս բանաստեղծությունների մի շարք թերությունները (գլխավորապես լեզվի ու ստիլի)...» (6, 183, 184): Այնուհետև ընդունված կարգով հիշատակվում է համեմատելին. «...Ռուս պրոլետարետ Բեգիմենսկու օրինակով՝ Մ. Արմենը փորձում է տալ մեր Կոմերիտմիության պատկերը... Գրքի վրա նկատվում է Բեգիմենսկու ազդեցությունը, որը սակայն շատ թեթևակի է և մակերեսային» (6, 184). համապատասխանաբար քաղվում են չափատողեր. ինչպես՝

Ծոծրակիս թեք մի կեպի հագած,
տասնութնոց մի դեմք տակին.
Վոնց որ կոմսոմոլը պարզ, հասարակ,
ու կրծքիս Կիմ...

Աշխատանքս անչափ տարբեր է,
աշխատանքս անչափ բազմազան,
ոնց որ թելադրեն պայմանները,
ոնց որ հրահանգե Ցեկան:

Սկսնակի հաջողությունը տեսնելով «էպիկաներում»՝ ասել է պատմողական-գրուցային գործերում, առանձնացնում է, իրոք, Արմենի հոգևոր աշխարհին հարազատ «Լենինի և Քրիստոսի մասին» «էպիկան» և վերջում կրկին շեշտում է լեզվական «պրոզայիզմներն» ու «անփութությունները»: Եապես սուտ խելացիությունից ու խորհրդավորությունից հետևող անխուսափելի դրսևորումներ, որպիսիք եղան Արմենի մշտական ուղեկիցը... այլ զբաղմունքներով հանդերձ...

Վ. Նորենցի հուշերից հետևում է, որ «Նոյենբեր» միության գործունեության ամիսներին բանաստեղծը լրջորեն աշխատել-խմբագրել, ուղղել-շտկել է իր, ուրեմն և մյուսների գրածները, լեզվական, կառուցվածքային և այլ առումներով: Իր ազնիվ վարքով վերհիշում է, թե ինչպես է խմբագրել «Իրիկունը», Երևանի հիվանդանոցում այցելել իրեն, որին առնչվում է այս վերհուշը. «...Հիվանդանոցից դուրս գալով՝ ես գնացի նրա մոտ...

– Ահա քո *ստիխները*⁹ տպագրված... «Անցման երգեր»: Այ տղա, դու պրոլետգրող ես, ե՞րբ ես ձեռք քաշելու սիմվոլիստական պրիոմներից... Հէ՛, գուցե այդ էլ հարկավոր է, բազմազանություն է:

Նա ինձ տվեց «Նորք»-ի համարը, ուր տպված էին իմ բանաստեղծությունները և ապա դարակից դուրս քաշեց և ինձ մեկնեց երկու թերթ թուղթ՝ գրված իր ձեռքով:

– Այս էլ քո *ստիխները*՝ իմ ձեռագրով: Այ տղա, ապագայում կարող է թյուրիմացություն լինել, – ասաց նա ծիծաղելով, – ձեռագիրներն իմն են, տպագրված են քո անունով: Ապագա բանասերների համար դա կլինի լավ հանելուկ: Վերցրու ազատենք խեղճերին այդ՝ իրենց ձևով ասած «պորբենը լուծելու» գլխացավանքից⁹: Պարզվում է, որ այդ ձեռագրերը պահպանվել են Նորենցի թղթերում՝ «այն արժեքով, որ հին են և զարթնեցնում են լավ հիշողություններ, նորոգում ամենամաքուր զգացմունքներ...» (ՀԵԶՄ, 1, 192-193):

Տասնամյակներով ջրի երես ելած-մնացած թշնամիների թունոտ, վրիժառու տարբեր-տարբեր բամբասանք-բարբաջանքների դիմաց բանաստեղծի մեծ կյանքի ևս մեկ ազնիվ վկա՝ մարդկային փոխհարաբերությունների ուրույն տարբերակով:

Անշուշտ, այդ ամիսների, և առհասարակ 1923-1926թթ., ամենահետաքրքիր վերհուշերը պետք է որ պատկանեին իրեն Արև-Շամս՝ Սուրեն Երզնկյանի մարտաշունչ գրչին. քաղաքացիական, գաղափարական-գրական համախոհության բոլոր առումներով ու դրսևորումներով, պարզապես արևելահայ ժողովրդի միջավայրում ընդունված հանգի՝ տղամարդությանը: Եթե, իհարկե, պատկերացնելու լինենք նրանց միատեղ գործելակերպի խոհանոցը. հակառակորդների հարու-

⁹ Պարզվում է, որ տասնամյակների հեռավորությունից բանաստեղծը մնում է հեզմանքով խորհրդատու՝ անգամ մանրուքները «պորբեն» դարձնելու - «լուծելու»՝ այդ ոճը բաժնեցնելու տափակության դեմ...

ցած գլխացավանքով, տգիտություններով զբաղվելու տհաճություններին միախառնված՝ նրանց դեմ համապատասխան քայլ, ձև, հարված, խոցող խոսք... որոնել-գտնելու-վայելելու-վերապրելու... մտավոր, զգայական, նյարդային կիսախանդավառ-կիսամոլեզմած խլրտուքը:

Ուրեմն և. գրե՞ց արդյոք իր հուշերը... ափսոսալով-ափսոսանք թերևս՝ չգրեց... Ամեն դեպքում փառք ու պատիվ Սուրեն Երզնկյան իրեն...

Մտերմություն-համախոհության այս տարբերակի կարևորությունն ու կարևորելը Չարենցի կյանքում պարտադիր է մարդկային հոգեբանական առումով. խառնվածքով զինվորի հոգեբանությամբ ծնված-ապրող բանաստեղծը, բնականաբար, կողքին իր նմանն ունենալու կարիք ուներ, խիստ կարիք. մանավանդ՝ դիմացը ուներ նորօրյա «գաղափարական» զինվորների հոծ բանակ: Մինչդեռ ամենախորին համախոհությամբ հանդերձ, զինվորի խառնվածք չունեին ո՛չ Դեմիրճյանը, ո՛չ Մահարին, ո՛չ էլ «արժեթղթերից» զրկված կամ զրկվող մյուսները: Ավելին. իմ զգացողությամբ ինքն էլ իր հերթին մշտապես խնայել է ծանր բախտի տեր թե՛ Դեմիրճյանին, թե՛ Մահարուն, ջանալով հնարավորին չափ հեռու պահել գրական պայքարից: Իսկ ահա, Ե. Սուրենի հետ կարելի էր մտածել, մտորել և ուզածիդ պես կոմսոմոլիստ՝ Ն. Չարյանի դեմ ճակատող պատրաստել նորօրյա կոմսոմոլիստի նույնպիսի տվյալներ ունեցող Արմենին: Հենց իր իսկ Արմենի *ինքնակարային հանձնարարականով*՝ քաղված Չարենցի վերը հիշատակված գրախոսականում: Ուրեմն և լրացնենք հիշարժան հաջորդ տողերով.

...Սենակ է՞դ, իսկ բջի՞ջ, միտի՞նգ,

կամպանիա, գյուղեր ենթաշեֆ,

քաղխմբակ, գրական սեկցիա.

ու էլի հազար գործեր...

Ոնց որ թելադրեն պայմանները,

ոնց որ հրահանգե Ցեկան (6, 185):

Ուստի այս տողերից մինչև 1937-ի մայիս, այնտեղից էլ 1946 ձգվող անցուդարձեր աղեղին հետևելով՝ հակված եմ մտածելու, որ հնարովի է նաև Արմենի այն հուշարկունը, թե իբր ինքը Երևան գալով մտադրություն ուներ աշխատանք գտնել Մեղրիում. «-Գնա՛ն, ընկեր Չարենց, հարկավոր է ավարտել մի փոքրիկ գործ և ապա՝ Մեղրի... Չարենցը շատ լուրջ զայրացավ. - Եղբայր, մենք երեխանե՞ր ենք, ի՞նչ է: Լուրջ

գո՞րծ ենք անում, թե խաղ: Խոսեցինք, խոսեցինք և դարձյալ Սեդրի: Դու ոչ մի տեղ չես գնա:

– Ընկեր Չարենց, ես ընտանիք ունեմ, ինձ հարկավոր է աշխատել... (ՅեՉմ, 1, 218):

Բայց մի՞թե Գյումրիում ավելի շատ աշխատանք չկա՞ր... ուրեմն կամ իրեն առաջին ու հետին թվով թանկացնում էր, կամ համեմարարված խաղ էր խաղում՝ այդ 18-ամյա կոմսոմոլ Սկրտիչը: Ինչ մնում է Չարենցին, արդեն գործ էր ունեցել ոչ միայն Վշտունու, Յախումյանի խաղերի հետ, այլև Թիֆլիսում, Մոսկվայում, Տրապիզոնում... Հռոմում, Վենետիկում, Փարիզում, Բեռլինում... հիմնավորապես ճանաչել-«վայելել» էր նման բազմապիսի տիպերի: Գուցե թե այդ օրերին դեռևս գլխի չէր ընկել, բայց գլխի էր ընկնելու շուտով...

* * *

«Նորքում» տեղ գտած Չարենցի ու Երզնկյանի վերը արծարծված գրախոսականներում առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, ասես, առերևույթ ոչինչ չասող, և սակայն, էսպես «էլեգիա, զրված Վենետիկում» պոեմի և «Քառասունքի» ներքին խոհերին, իմաստներին ու ենթաիմաստներին արծազանքող հարցադրումներ ու ձևակերպումներ: Դրանցից մի քանիսը պետք է որ կարևորվեն Չարենցի ու ընդհանրապես 20-ական թվականների բանաստեղծական միտումների ընթացքը բնութագրելու տեսակետից:

Ուշագրավ է նախ այն, որ 1922-1923թթ. «Հայ պոուլետարական պոեզիան» կրկնակի հոլովվումով համարվում է «շինարարական ռոմանտիզմի շրջանի դեկլամացիաների շարքի» կամ շնչի պոեզիա, որը հասկանալի է, մեծապես վերաբերում է «Ամենապոեմին» ու «Պոեզոգուռնային», դրանց կենսահաստատ լիցքին: Կից ասվում է, որ այդ միտումներին «տուրք են տվել» «պոուլետոգրողներից շատ շատերը», որոշակիորեն Մահարին ևս (ինչպես հետևում է «Երկու պոեմին» նվիրված գրախոսականից): Նույն տեղում դիտարկվում է և միտումնի դիմորոշ գիծը՝ դառնալ-սևեռումի փոխարեն «կոնկրետ ֆաբուլայի շուրջը»՝ «գործող անձինք գլխավորապես ոչ թե մարդիկ են, այլ էպոխաներ ու միջավայրեր»: Սրա կողքին Մահարու երկրորդ՝ «Բատրակ Բադին» պոեմի վերաբերյալ արդեն շեշտվում էր, որ՝ «Եթե առաջին պոեմի մեջ էպոխան ու միջավայրն էին գործոն ուժերը և նրանց ներգործությունը մարդու վրա, ապա երկրորդ պոեմի մեջ այդ էպոխայից ու միջավայրից

տպավորված *մարդն է* իր վերաբերմունքով դեպի շրջապատը»¹⁰:

Մահարու պոեմների նյութով ու միտումնային հենքով որոշակիորեն արձանագրվում էր «*Ամենապոեմից*»՝ «*Էպիքական լուսաբաց*» բանաստեղծական միտումների ընթացքը. այն է անցումն ու շրջադարձը դեպի *Էպոխայից ու միջավայրից տպավորված մարդը*»՝ շրջապատի, միջավայրի ու էպոխայի հանդեպ վերաբերմունքով: Ասել է թե՛ անցումը գեղարվեստական մի համալիրի, որը մարդուց մարդ երկդիմի փոխադարձումով գործում է «Էլեգիա, գրված Վենետիկում» պոեմում և գործելու էր «Էպիքականում»: Գործում է ըստ ամենայնի լիարժեք-լիակշիռ շնչառությամբ՝ գումարած լիցքային երկակի այն տարողությանը, որը Արաքսի «Պատմվածքներին» վերաբերող գրախոսակախում Ա. Շ.՝ Երզնկյանը նկատում է որպես թերություն այսպիսի ձևակերպումով. «...Նա (Արաքսը՝ Ալ. Ջ.) կամ շատ մռայլ գույներով է պատկերացնում իր տիպերը, կամ այնքան պայծառ, որ նրա օպտիմիզմը հասնում է տվյալ միջավայրի անճանաչության: Դրա վրա ավելացրած նաև ռոմանտիկական պաֆոսը, արդեն բավական է ցույց տալու համար, որ Արաքսը դեռ շատ բան ունի սովորելու»¹¹:

Պրոլետստոցիացիական ողջ գրականությանն ինքնահատուկ «հորթային-ուղեղային» աղաղակող ինքնագոհություն, որի դեմ մղած անմահանջ-անգիջում համառ ու հետևողական պայքարը բանաստեղծ Չարենցի վեհ դիմապատկերի անկապտելի հատկանիշն է:

Անկապտելի հատկանիշն է և Մահարու, հենց Նք նույն թվում գետեղված «Կես գիշերից մինչև առավոտ» պոեմի օրինակով, որի հերոսները նույնպես «էպոխայից ու միջավայրից տպավորված» մարդիկ են, յուր արվեստի էն գլխից անկապտելի կիսազվարթախոհ-կիսատխրախոհ հյուսվածքային կերպ ու թրծվածքով: Ամտարակույս գեղարվեստա-գաղափարական այս առումներով էլ «Նոյեմբեր» միության հունվարի 31-ի նիստում Մահարու ընթերցումով, Չարենցի և ուրիշների (այդ թվում Զ. Գյուլիքլիսյանի ելույթներով) քննարկվել է պոեմը, և համապատասխան դիտողությամբ էլ վերնագրի վերջին «արշալույս» նախնական բառը չափավորվել է՝ վերակերպվելով «առավոտի»¹²: Եվ այդպիսի այլ եզրահանգումներ... Ասելիքն ասել էր «Էլեգիա»-ով ու «Քառասունք»-ով...

¹⁰ Նք, էջ 258:

¹¹ Նույնը, էջ 260, 264:

¹² Խհ, 1926, 5 փետր.:

Առաջին դիմումը՝ «926, 1 փետրվարի, Երևան» տարեթվով Նաիրի Չարյանի դեմ

Բացահայտ նշաններով գրական տեսականով ու ամենօրյա պայքարով հունավորվում էր՝ ասոցիացիական մակերեսային ներբողեր-գությանը՝ հակոտնյա *գրականության մայր ուղղությունը* միմյանցից անբաժան հատկանիշներով: Այն է. հիմնավոր դարձ դեպի մարդը, դրանով պայմանավորված պատմողականության շոշափելի զորացում և դրա դիմաց «դեկլամացիոն» տարրերի նահանջ: Այսպիսով ինչպես գաղափարական, այնպես էլ գեղարվեստական-արտահայտչական կենտրոնափոխությամբ ու հարակից այլ համգամակներով «Նոյենբերը» սկզբունքորեն մերժենալով միավորվում էր, այսպես կոչված «ուղեկիցների» հետ՝ ի դեմս Թիֆլիսից Երևան փոխադրված Դեմիրճյանի ու Արագու, Թոթովենցի, Խանգադյանի և ուրիշների:

Բնականաբար հարցերի նշված շրջանակով էլ փետրվարի 7-ին Չարենցը հանդես է գալիս «Նոյենբեր» միության գրական երեկույթում, որի վերաբերյալ ԽՅ թիվ 36-ում «Ումն» ստորագրությամբ հաղորդվում էր, թե զեկուցողը «... կանգ առավ հայ հոկտեմբերյան պրոլետգրականության զանազան էտապների վրա, մատնանշելով ապագա հեռանկարը»: Ապա հայտնվում էր, թե զեկուցումից հետո Չարենցը, Մահարին ու Արմենը կարդացել են միության անդամներից Վ. Նորենցի, Գ. Սարյանի և Տարոնցու բանաստեղծությունները. «Յ. Մելիքյանը («Կոմսոմոլ քույր»), Գ. Մահարին (2 բանաստեղծություն «Մարմնավոր Դայաստան» շարքից) և Եղիշե Չարենցը («Էլեգիա, գրված Վենետիկում»): Դադորդվում էր նաև, որ մտքերի փոխանակությանը մասնակցել են Դ. Գյուլիքևիսյանը, Ց. Խանգադյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Պ. Արեվյանը. վերջում զեկուցողը «պատասխանեց բոլորին»¹³:

Այսքանը. և սակայն կցկտուր տեղեկատվությունը թիկունքում թաքցնում էր մի այնպիսի բեռ, որի ընդհատակյա անդդադարձը անտրոհելի է թե՛ «Էլեգիայից», և թե՛ Չարենցի հետագա բախտից ու ստեղծագործությունից: «Նոյենբեր» միության նախորդ՝ հունվարի 31-ի նիստից բորբոքված քաղաքական գետնաքարշ բանսարկությունների ժահրահոտ մի շաղախ, որը հասել է մեզ «926, 1 փետրվարի,

¹³ Խհ, 1926, 10 փետր.: Այս հաղորդումով երեկույթը համարվում է «Ցուցադրական երեկո»:

Երևան» տարեթվով բանաստեղծի ձեռքով շարադրված սույն դիմում-բողոքով: Դե՛, երևի թե, սա էլ է Աստծո ձեռքի գործ. պահպանվել-հասել է, որպեսզի ոչինչ չմոռացվի՝ թե՛ չար, թե՛ բարի:

Ահա փաստաթուղթը ամբողջովին.

*«Հայաստանի կոմունիստական
կուսակցության կենտրոնական
կոմիտեին*

Դիմում

Վերջին ժամանակներս մեր գրական կյանքում ստեղծվել է այնպիսի մի ծանր մթնոլորտ, որ դժվար է շնչել: Պրոլետարական գրողների ասոցիացիան, առնելով իր վրա մաքուր ու զտարյուն պրոլետարական տոգա և իրեն մոնոպոլիստի տեղ դնելով այդ ասպարեզում՝ ամեն կերպ վարկաբեկել ու արատավորել է ձգտում բոլոր նրանց, ովքեր չեն մտնում այդ ասոցիացիայի մեջ: Պայքարի ոչ մի պրիոմ ու ձև չի խնայվում մասնավորապես իմ դեմ, կարծես ես երդվալ թշնամի լինեմ պրոլետ-գրականության. ամեն տեսակի թույլատրելի և անթույլատրելի միջոց-ներով փորձում են վարկաբեկել ու արատավորել ինձ - ամբույն այնպիսի միջոցներով, որոնք վարկաբեկում են ինձ ոչ միայն որպես գրողի, այլ իբրև կուսակցականի: Եվ ամենացավալին այն է, որ այս պրովոկացիոն հալածանքն իմ դեմ արվում է երբեմն այնպիսի մարդկանց կողմից, որոնք *դեռ երեկ գործում էին բարիկադների այն կողմը և կրակում էին մեզ վրա բառիս ամենակոնկրետ իմաստով:* Սրա ամենացայտուն ապացույցը - այն դեպքն է, որ առիթ տվեց իմ այս դիմումին: Ամսիս 31-ին Կոմերիտական ակումբում կայացած Հ.Պ.Գ. «Նոյեմբեր» միության Երևանի կազմակերպության դռնբաց նիստին, որին ներկա էր նաև ընկ. Գյուլի-Քյովխյանը - Ասոցիացիայի անդամ և մեր կուսակցության թեկնածու Նաիրի Ջարյանը նետեց իմ հասցեին մի այնպիսի մեղադրանք, որ կարելի է նետել միմիայն սև հարյուրյակայինի հասցեին: Հիսունի չափ ընկերների ներկայությամբ նա հայտարարեց, իբր ես նրան մասնավոր խոսակցության ժամանակ ասել եմ, թե հայտնի պրոլետարետ Բեզինենսկին անկեղծ չէ, որովհետև նա «ջիդոլ» է, - ես բերում եմ նրա իսկական բառերը: Երբ նրա այս ամենաստոր տեսակի հերյուրանքին ի պատասխան՝ ելնելով հավասարակշռությունից, ես ասացի, որ նա պրովակատոր է և խուլիգան, - նա նույն ընկ. Գյուլի - Քյովխյանի ներկայությամբ հայտնեց, որ եթե մենք Կոմերիտական

ակումբում չլինեինք – նա ինձ «ցույց կտար» - այսինքն կղիմեր ֆիզիկականի: Այժմ ես հարց եմ տալիս՝ նախ՝ կարելի՞ է արոյոք կուսակցական ընկերոջ հասցեին *հրապարակով* նետել այսպիսի մի հերյուրանք, և ապա՝ *սպառնալ ֆիզիկականով*: Կարծում եմ, որ սա ամհարիր է այլ կերպ որակել, քան իսկական մաուզերիզմ, որ ավելի քան անթույլատրելի է մի անձնավորության կողմից, որ կրում է կուսակցության թեկնածուի անունը: Իբրև գրող, որ իր կարողացածի չափ օգտակար է ուզեցել լինել մեր ընդհանուր պայքարին, տվել է դրան իր բոլոր ուժերը, և իբրև կուսակցական, որ այլուր չի պատկերացնում իր գոյությունը՝ սրանով ես դիմում եմ մեր կուսակցության բարձրագույն օրգանին և խնդրում եմ վերջ դնել իմ դեմ տարվող այս անտանելի հալածանքին, որովհետև ինձ համար արդեն հեղձուցիչ է դարձել նման դրությունը: Ամեն տեղ, հրապարակով թե դուրսը, Աստղիացիայի յուրաքանչյուր անդամ և դրանց թվում անձնավորություններ, որ դեռ 1925 թվին գոյություն ունեն դաշնակցական «Հայրենիքում», - իր սրբազան պարքն է համարում քարկոծել ինձ, իբրև մեշչանինի և ինտելիգենտի, շատ անգամ դիպչելով անձնականիս, կարծես ես «պրուլետարական օրենքից» դուրս մի անձնավորություն լինեմ, որին *ամեն մի լակոտ ու խուլիգան կարող է խփել ու հարվածել*: Չկարողանալով այլևս տանել այս անտանելի դրությունը՝ ես խնդրում եմ Կենտրոնական Կոմիտեին կամ ամենախիստ պատասխանատվության կանգնել ում որ հարկն է, կամ հեռացնել ինձ կուսակցության շարքերից, իբրև անհույս կորած մի անձնավորություն, որի տեղը ոչ թե լեցնելու և կուսակցության շարքերում է, այլ էմիգրացիայի բանդաներում: *Այրել նման մթնոլորտում ես այլևս իմ ուժերից վեր եմ համարում* – խնդրում եմ այս ևս ի նկատի ունենալ գործը քննության առնելիս:

Մեղադրանքը, որ հրապարակով նետված է իմ հասցեին, այնքան է ծանր և արատավորող, որ ինձ հարկադրում է հարցը դնել իր ամբողջ սրությամբ՝ կամ ես եմ խուլիգան - և այդ դեպքում հարկավոր է *ինձ* հեռացնել կուսակցությունից, կամ նա - և այդ դեպքում *նրան*, և *հրապարակով ռեալիտացիայի ենթարկել ինձ*: Հարցը դնում եմ այսպիսի սրությամբ նաև այն պատճառով, որ իմ խորին համոզմունքով, միայն այսպիսի խիստ միջոցներով է, որ հնարավոր պիտի լինի մաքրել մեր գրական կյանքը այն ծանր աստիճանի հիվանդ մթնոլորտից, որ գոյություն ունի այժմ: Հարցի մեղմ լուծումը կլինի հարցի հակառակ լուծումը, որ տեղիք կտա նորանոր այնպիսի խուլիգանական արարք-

մերի, որոնց ամենացայտուն օրինակն է Նաիրի Ջարյանի հիշյալ արարքը:

Ընկերական խորին հարգանքով Եղիշե Չարենց: 926, 1 փետրվարի, Երևան»:

Առաջին էջերին մակագրված է. «Վերստուգիչ հանձնաժողովին. խնդրում եմ քննել այս դիմումը: Միաժամանակ անհրաժեշտ եմ համարում իմ ներկայությունը գործը վճռող նիստին: Աշոտ Հովհաննիսյան»¹⁴...

¹⁴ ՍԼԻ ՀՍԿԱ, ֆ. 91 ց. 3, գ. 5373, թ. 3-4:

Ի. Վ. Ստալինի՝ «Լենինիզմի» հարցերի շուրջը

Եվ սակայն, բազմաշերտ այդ ամենի հիմքում պատճառակցական շերտերը ինչ-որ տեղ մնում են չշոշափված. ուրեմն և հարկ է շոշափել. հասկանալի է, խորհրդային լայնածավալ երկրի պատմաքաղաքական-գաղափարական իրավիճակի բաց ու փակ վայրիվերումների արժարժումներով: Սույն դեպքում ևս բանաստեղծի գրադարանի ընձեռած օգնությամբ: Այն էլ բաց ու փակ տարբերակներով: Եվ այսպես...

1926-ի հունվարին լույս է տեսնում Ի. Ստալինի «» գիրքը, որից «Յե. Չարենց» ստորագրությունը կրող մի օրինակ պահպանվում է բանաստեղծի գրադարանում: Հարկ եղավ սովոր ժողովածուն թերթել՝ հնամաշ «Մեթոդ», «Թեորիա», «Պրոլետարական դիկտատուրա» և այլ փքուն հոլովումներով: Սկզբում տպավորությունն այն էր, թե գիրքը չի էլ թերթել, և, ահա՛, 1925-ի մայիսի 18-ին «Արևելքի աշխատավորների Կոմունիստական համալսարանի ուսանողների ժողովում» արտասանած «Արևելքի ժողովուրդների համալսարանի քաղաքական խնդիրների մասին» ճառում համարյա աննկատելի <> նշանով թանաքով առանձնացված ենք տեսնում ազգային կուլտուրային վերաբերող մի ծավալուն հատված (էջ 257-258), որից և քաղվում են *Մույնաբանության ծյուղին* պատկանող Ստալինի «ոճին» բնորոշ այս տողերը. «...Իր բովանդակությամբ պրոլետարական, ձևով ազգային, - այսպես է այն համամարդկային կուլտուրան, դեպի որն ընթանում է սոցիալիզմը: Պրոլետարական կուլտուրան չի վերացնում ազգային կուլտուրան, այլ ձև է տալիս նրան: Ազգային կուլտուրայի լոգունգը բուրժուական լոգունգ էր, քանի դեռ իշխանության գլուխ բուրժուազիան էր կանգնած, իսկ ազգերի կոնսոլիդացումը կատարվում է բուրժուական կարգերի հովանու տակ: Ազգային կուլտուրայի լոգունգը պրոլետարական լոգունգ դարձավ, երբ իշխանության գլուխ կանգնեց պրոլետարիատը, իսկ ազգերի կոնսոլիդացիան սկսեց ընթանալ Սովետական իշխանության հովանու տակ: Ով չի հասկացել երկու զանազան իրադրությունների այս սկզբունքային տարբերությունը, նա երբեք չի հասկանա ո՛չ Լենինիզմը, ո՛չ էլ ազգային հարցի էությունը՝ Լենինիզմի տեսակետից»¹⁵:

Այսպիսի և I, II մատիտագիր նշան է դրված և ճառի վերջնամասի այն հատվածների դիմաց (էջ 337), որոնցով մույնաբանական հարանույն

¹⁵ Ի. Ստալին, *Լենինիզմի հարցերի շուրջը*. 1926...

հավակնոտ տարտամությամբ բնութագրվում են ազգային կուլտուրայի հարցերում աջ ու ձախ թեքումները՝ «ուկլոնները», ինչպես ընդունված էր ասել ժամանակին: Դա նշանակում է, որ ճառին բանաստեղծը դարձել է ընդմիջումներով՝ ընթացքում մոլեգնություն, հիշոցներ ու ծանակող մտքեր փոխադարձել-փոխանակելով բարեկամների հետ կամ վստահելիների միջավայրում:

Ստալինյան այդ հետին պրիմիտիվ մույնաբանությունից, այնուամենայնիվ, հետևում էր, որ «Սոցիալիզմ ընթացող... համամարդկային կուլտուրայում» «պրոլետարական բովանդակությամբ» կից չի մերժվում «ծևով ազգայինը»: Եվ այլն...

Ահա և մյուսը՝ ըստ ամենայնի փակ, ասել է՝ «Յուլժ գաղտնի» հիշարժան «մասունքը»՝ լույս տեսած մույն 1926-ին, որ պետք է ներկայացվի փոքր-ինչ ավելի մանրամասն: 43 մեծադիր էջերից բաղկացած այդ փաստաթղթերի ճակատին կարդում ենք. «» իսկ ներքևում «»: Իսկ ներսում առանձին կետերով հարցադրումներ են ստալինյան «պարզաբանումներով»:

Ահա դրանցից մի երեքը կրճատումներով. «1. Ընկ. Ջինովկը և կայունացման հարցը... Ջինովկը բառացի կրկնեց ստալինիզացիայի մասին իմ զեկուցման հիմնական թեզերը... (էջ 3): 2. Ընկ. Տրոցկին և կայունացման հարցը... Դուք երևի թե նկատեցիք, որ ընկ. Տրոցկին շատ նախանձախնդրությամբ շրջանցում էր կայունացման հարցը...» (էջ 11): «6. Մի բան է լենինիզմը, «մի այլ բան տրոցկիզմը», որն ավարտվում է սույն եզրակացությամբ. «...Ի՞նչ են ասում այս ամենը, ասում են այն, որ Տրոցկին ու Ջինովկը դաշինք ունեն բանվորական օպոզիցիայի հետ»: Կուսակցության 13-րդ համագումարը որոշեց, որ Տրոցկու մոտ նկատվում է Լենինիզմը ռեվիզիայի ենթարկելու մեղք. 14-րդ համագումարն էլ ասում է՝ ընկ. Կամենևի ու Ջինովկի մոտ մեղքեր կան՝ մի առանձին երկրում սոցիալիզմի հաղթանակին չհավատալու մեղքեր»:

Սադրիչ լարախաղացությունն ակներես էր. բնականաբար, պլենումի մթնոլորտը շիկանում էր, կրկնապատկվում են ռեալիկները, հատկապես Կամենևի:

«Կամենևի Դրան ոչ ոք չի հավատում:

Ստալին Այդ ասաց մեր կուսակցության 15-րդ համագումարը, որը կուսակցության առանձին անդամների հետ չի կարող կատակ անել և չի անի:

Կամենն	Մի՛ վախեցրու, մի՛ վախեցրու:
Ստալին	Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, ի դեմս «Պրավդայի» ասաց, որ Մեդվեդևի նամակը - դա մենշևիզմ է: Ի՞նչ է ստացվում ուրեմն: Ստացվում է՝ Տրոցկու ռեվիզիոնիզմի և մենշևիկ Մեդվեդևի պես սոցիալիստական շինարարության հաղթանակին չհավատացող Կամենևի ու Ջինովևի դաշինք: Շնորհավորում եմ ձեզ այդ դաշինքի առթիվ, բարեկամներ:
Կամենն	Դու՛ պետք է եզրակացություններ անես: Շնորհավորել պետք չէ, պետք է եզրակացություններ անել:
Ստալին	Եզրակացությունն այն է, որ շնորհավորում եմ ձեզ այդ անփառունակ դաշինքի առթիվ: Դուք որքան իրար հետ ամուր գրկախառնվեք, կուսակցությունը նույնքան արագ կարող է տեսնել ձեր անսկզբունքայնությունը, ձեր սնանկությունը (Ծափահարություններ):
Նախագահ	Քանի որ խորհրդակցությունը երկարեց մի ժամով, ուրեմն և երեկոյան նիստը հետաձգվում է մի ժամով, ոչ թե 6-ին, այլ՝ 7-ին: Առարկություն չկա: Հայտարարվում է ընդմիջում մինչև երեկոյան ժամը 7-ը» (էջ 42-43):

Ահա այսօրինակ սադրիչ աճարարություն-աչքակապությամբ էլ տալանամյակներ տևած թոհուրոհով ու արյունահեղությամբ շարունակվում է սոցիալիզմի կառուցումը առանձին վերցրած մի տնտեսապես հետամնաց, հասարակայնորեն հեղհեղուկ, քաղաքականապես ջլատված անծայրածիր երկրում:

Սույն փաստաթուղթն արդեն նկատելիորեն քրքրված է՝ անպայման գաղտնաբար անցնելով ձեռքից-ձեռք, որոշ դեպքերում էլ անկասկած Չարենցի վերջնական բազմակի դիրքորոշումով Ստալինի անձի նկատմամբ. առավել ևս՝ մեկ ըստ ամենայնի հետամնաց երկրում սոցիալիզմի կառուցման անհնարինության սպառիչ անհեթեթությամբ:

Չարենցի համար հարցի վերջին դրվածքն ու պատասխանը, անշուշտ, նորություն չէր. մամավանդ Դեմիրճյանի, ապա Իսահակյանի հետ Վենետիկում, մի ամբողջ ամիս քննել-վիճարկել-քրքրելուց հետո: Այն թե մեկի, թե՛ մյուսի իմացությունների լայնքով ու խորությամբ: Նոր

չէր և հարցի հայ ժողովրդի համար անշահավետության կտրվածքով, որը Լոգանից հետո բորբոքել էր Յովի. Քաջագնունին: Իր վաստակի բոլոր տվյալներով՝ երկու առունով էլ սոցիալիզմի և դրա հաղթանակի վերաբերյալ Չարենցի դիրքորոշումը, համեմայնդեպս 1923-ից սկսած, միանգամայն բացասական էր: Թեկուզ միայն այն պարզ պատճառով, որ նման գաղափարներ հրամցնելով՝ ազգային աղետների բեռի տակ կքած հայ ժողովուրդը կարող էր օտարանալ յուր ազգային գոյության գերգաղափարին ու գերնպատակներին:

Ինչ վերաբերում է Ստալինի անձին, ապա կարելի էր տեսնել, որ աշկարա ժամ առ ժամ խեղվելով-խեղվում էր բնածին վիժվածքը, նույն արագությամբ էլ վերասերվում էր կուսակցություն կոչվածը: Փաստարկ փաստարկի վրա, դրանցից մեկն էլ այն փակ նամակն էր՝ խարդախ վարք ու պահվածքի լպիրշության հասնող անսամձությամբ:

Այսպես 1926-ի մայիս-հունիս-հուլիս-օգոստոս ձգվող միջոցով կարելի է պատկերացնել Չարենց-Ակսել-Մահարի, Երեմն և Միք. Արուտչյան, ամենօրյա խոսակցությունների բորբոքման չափը. սառն ու դառն դատողություններով, տաքսցած լրացում-կշռադատումներով, հայիությանը-հիշոցներով. երևի թե մեծ մասամբ Չանվզի ձորում կամ Նորքում, ամեն դեպքում պատերից դուրս ու հեռու... Եվ այսպես վիատությունից վիատություն անելանելիությունից մոլեգնած վերջնականապես վճռվում էր այն, ինչ ինքը որակում էր «իրերի դժբախտ բերում». իրականում-քրեական հանցանք գործելու դժբախտություն՝ *այդպիսի կուսակցության հետ առնչությունից հեռու մնալու համար...* որի համար էլ դատվեց ու ընկավ ուղղիչ տուն: Այո՛, միանգամայն հավաստի...

Փրական-գաղափարական ծանծաղուտ

Փրականագիտական շարունակվող առաջընթաց... այլև թատրոնով...

Համապատասխան ատյաններում դիմումի հարուցած քաշքշուկին, ըստ երևույթին, կարելի է և պետք է անդրադառնալ ուղղիչ տան դեպքերին առընթեր: Իսկ այստեղ հարկ է արձանագրել Երևանից Թիֆլիս և հակառակը՝ թափ առած պրոլետգրական մեծապես ցուցադրական, թափփված եռուզեռը, որոնց հասցեին՝ ի վերջո սպառած Արգաշ աղայից ժառանգած սովորական «Հալլա-հալլա», - որոշում է իր հերթին մույնպես դուրս գալ գրական ուղեպտույտի՞, թե՞ մրցախաղի:

Մայիսի սկզբներին Արփենիկի հետ արդեն Թիֆլիսում էր, և մայիսի 7-ին Հայարտան թատրոնում բանախոսում էր, բնականաբար, «Պրոլետգրական գրականության ուղիները» նյութով, իսկ մեկ-երկու օրից՝ Մոսկչ N106-ում տպագրված՝ ամենայն հավանականությամբ, իր գրչով շարադրված կամ «վրայով անցած» հետևյալ բովանդակությամբ. «Դասախոսը ընդգծում է այն էտապները, որ անցնում է պրոլետգրականությունը, սկսած 1921 թվականից: Նա բողաճողական պրոլետկուլտին հակադրում է Վ. Ի. Լենինի տեսակետները և նկատում, որ պրոլետարիատը չի կարող հրաժարվել մինչև այժմյան կուլտուրայի արժեքներից:

Խոսելով հայկական իրականության մասին, Չարենցը նկատում է, որ այստեղ էլ պրոլետարական գրականությունն անցնում է կազմակերպչական մույն էտապները, ինչ-որ ռուսականը: Սկզբնական շրջանում պրոլետգրողները Թիֆլիսում համախմբվում են «Դարբնոց»-ի, իսկ Երևանում՝ «Մուրճ»-ի շուրջը: Երկուսն էլ հանդես են գալիս որպես ռուսական «Кзыш»-ի պատճեններ և անհաշտ դիրք բռնում դեպի հին արժեքները և հասարակական այլ տարրերի գրողները. նրանց ստեղծած գրականությունը ուռառա՞ - հեղափոխական է և կրում է իր ժամանակի կնիքն ու տրամադրությունները:

Ռուսական իրականության մեջ «Кзыш»-ին հակադրվում է «Октябрь»-ը, հիմք դրվում հեղափոխական կենցաղի գրական ստեղծագործություններին, և նախկին պլանետային-կոսմոսային գրականությանը փոխարինում է մեր առօրյա հեղափոխական կյանքն ու շրջապատը: Հայաստանում ևս քայքայվում է «Մուրճ» խմբակցությունը,

և նրան փոխարինում է պրոլետգրողների ասոցիացիան, որը, սակայն, բռնում է БАИИ-ի վարդինյան գիծը և կատարում են նույն սխալները, ինչ որ վարդինիզմը ռուսական իրականության մեջ:

Հայաստանի ասոցիացիային զուգընթաց կազմակերպվում է պրոլետգրողների «Նոյեմբեր» միությունը, որը սկզբից ևեթ կանգնում է կուսակցական բանաձևի ճիշտ տեսակետների վրա թե՛ պրոլետգրողների հեգեմոնիայի և թե՛ ուղեկիցների խնդրում: Սկզբում Հայաստանի ասոցիացիան սուր վեճի է բռնվում «Նոյեմբեր» միության հետ...: Այժմ... խոշոր տարածայնություններ չկան և հավանորեն շատ մոտ ապագայում նրանք միանան և կազմեն մի միասնական գրական ֆրոնտ...»:

Էհ, միայն պատկերացնել է պետք. տարիներ շարունակ խորհրդային գրական-գաղափարական կյանքը հեղեղած, հազարավոր տոննաներով թուղթ, թանաք, տպագրական հնարավորություններ, էլ չենք ասում մարդկային նյարդեր մսխած նման անհեթեթությունների պատկերը՝ «Հալա՛-հալա՛» ասելով համտեսի կարգով Չարենցը սպառում է այդքանով... Ինչպե՛ս շնորհակալից շնորհակալ չլինել... Իհարկե մեջընդմեջ դիմելով-հոլովելով «ուկլոններն» ու մյուս նույնաբանությունները. պարզ է, պետք էր խուսափել սադրանքներից: Մանավանդ որ դասախոսությունը առանց այն էլ եռասուք հակաքայլ էր ուղղված՝ Երևանի Պետքատրոնում մարտի 7-ին կայացած Արտ. Կարինյանի «Հայ արդի գրականությունը և նրա ուղիները» դասախոսության, ապրիլի 22-ին Թիֆլիսի Հայարտանը «Պրոլետգրողների համամիութենական ասոցիացիայի արտակարգ կոնֆեդերացիայի մասին»՝ Ազ. Վշտունու զեկուցման, այլև մայիսի 6-ին բացված Վրաստանի պրոլետգրողների համագումարի հաղթարշավային տրամադրության դեմ (սրան ասոցիացիականների անունից ողջունել է Աբովը):

Անմարելի տուրք Վահրամ Փափազյանին

Միավորվելով գորանում էր հետադիմությունը: Կենսականորեն նույնը թելադրելով առաջադիմական ուժերին: Անկասկած հենց այդ նպատակով էլ՝ նախապես «ցրցամ տված» կարգով մեկնել էր Թիֆլիս: Իսկ հաջողությունն այստեղ սպասվածից շատ ավելին էր, այնքանով, որքանով վերաբերում էր նախ «Կապկազի» 1923-ից փայփայած բեմադրությանը Թիֆլիսում: Ուրեմն և խոսքը տանք առաջին նախաձեռնողին:

1926-ին դեռևս լիարժեք գործում էր Թիֆլիսի հայկական 89-րդ աշխատանքային դպրոցը, որի երգ-երաժշտության դասատուն, միաժամանակ դրամատիկական խմբի ղեկավարը Մարտին Մազմանյանն էր (Միքայելի հորեղբոր որդին)՝ դարձյալ Չարենցի մտերիմ բարեկամն ու զմահատողը: Եվ, ահա, նրա հրավերով այցելում է դպրոց: Մազմանյանի հուշերում այցելության օրը մշված չէ, երևի թե, բնավորության համաձայն՝ դասախոսության հաջորդ իսկ օրը: Դրա փոխարեն հանգամանորեն ներկայացված են ընդունելության մթնոլորտը, աշակերտական ներկայացման մանրամասներ. «Ղպրոցի դահլիճն այդ օրը տոնական տեսք ուներ: Դեռ երեք օր առաջ աշակերտությանը հայտնի էր, որ Եղիշե Չարենցը գալու է մեր դպրոցը, և բոլորը անհամբեր պատրաստվում էին հանդիպելու նրան: Բարձր դասարանի աշակերտները անգիր էին անում նրա բանաստեղծությունները: Ծնողները ուսուցչանոցում զգեստներ էին կարում «Կապկազ թամաշայի» դերասանների համար:

Աշակերտ Վանյա Վարձիգուլյանը, որը «Կապկազ թամաշայի» մեջ Ղարայի դերն էր կատարում. միաժամանակ պատրաստվում էր ողջույնի խոսք ասելու դպրոցի աշակերտության կողմից: Ուսուցչության անունից ողջույնի ջերմ խոսք ասաց դպրոցի դիրեկտոր Անահիտ Մանդինյանը, որը Չարենցի պոեզիայի սիրահարներից էր:

Երկու ժամից ավելի Եղիշե Չարենցը գտնվում էր մեր դպրոցում. նա անընդիստ շրջապատված էր մեծ և փոքր աշակերտներով. և ինքն էլ շատ լավ տրամադրության մեջ էր:

«Կապկազ թամաշայի» բեմադրությունը, որ լրիվ կերպով ուսանողների ուժերով էր կազմակերպված, մեծ տպավորություն գործեց բոլոր ունկնդիրների վրա:

Հեղինակը մեծ զովեստով արտահայտվեց պիեսում խաղացող դերակատարների՝ հատկապես Ղարայի դերակատար Վ. Վարձիգուլ-

յանի ընդունակությունների մասին: Հետագայում Վ. Վարժիգուլյանը դարձավ շնորհալի ռեժիսոր, սակայն, դժբախտաբար, շատ երիտասարդ հասակում վախճանվեց Երևանում՝ ողբերգական մահով» (ՀԵԶՄ, 1, 323)¹:

Հենց այստեղ էլ, ցավոք, հուշագիրն ընդհատում է մտաբերումները, ոչ մի խոսք չասելով «Կապկազի» բեմադրության մասին Թիֆլիսի Հայկական դրամատիկ թատրոնի բեմահարթակում. էապես փառավոր ավանդներ ունեցող հայոց դասական թատրոնի վերջին փայլատակումներից՝ կապված մեծ Վահրամ Փափագյանի անվան հետ:

Աշակերտական այդ ներկայացման ջերմ ընդունելության ալիքի վրա էլ սկսում են փորձերը՝ հանգամանորեն հուշարկված Փափագյանի երկգիրք «Հետադարձ հայացքի» երկրորդ զրքում: Թամաշայի բեմադրության հետ կապված մահ բանաստեղծի վարքի ու նկարագրի վեհաշուք բնութագիր, յուրօրինակ լուսապսակ նրա հիշատակին, իրոք, անկարելի է չքաղել: Ի հայրկե, որոշ հապավումներով: Ընդ որում, նկատենք սկզբից հետևելով թամաշայի թատերական-բեմական արժանիքների շեշտադրումներին, դժվար չի լինի տեսնել, թե որքան օրգանական են համընկնումները երկին տված բանաստեղծի գնահատությանը (մեջ բերված 1923-ի համապատասխան տեղում):

Եվ այսպես խոսքը տանք վսեմաշունչ Փափագյանին, և վալելենք թե՛ իր, թե՛ Չարենցի, թե՛ մեր դասական ողջ մտավորականության Վարդանանց փառք ու պատվին արժանի վսեմությունը... այլև ողբերգական վեհությունը...

¹ Այդ ռոմանտիկ, բարության խտացում անձնավորությանը ժանոթացել-ճանաչել եմ իմ նույնաման տղամարդ ընկերոջ՝ Նշան Մուրադյանի միջոցով, երբ նա գրական բաժնի վարիչն էր Սուրդուկյանի անվան դրամատիկական թատրոնի: Սուր-խորհրդավոր, երևի թե չեկայական պատմություն էր նրա «ողբերգական մահը» 50-ականի վերջերի հերթական թանձր հետադիմության օրերին մի ուշ երեկո ընկել, թե նետվել է Ռուբեն Չարյանի բնակարանի պատշգամբից...

Բոլորովին վերքերս կնոջ «ոչ մի մեղք չունեմ...» խոսքն էր, հուզված. տպագրված մի քերթում... ցավոք, կորցրել եմ հետքը... կպարզվի «մեղքը» Չարենց+Փափագյան= երկակի =«Կապկազ» թանաջա...

Բայց պատկերացնում եք մեր այդ Փափագը «Կապկազ» և «Բող» է բեմադրել-ներկայացրել՝ անգամ Չարենցի դատավարության օրը 1926-ի նոյեմբերի 9-ին Թիֆլիսի Հավաքաբյուրում =ասել է այդ օրը իրենց հետ է եղել Շանթը =«Բողի» արևմտահայ դրողանջով... երևի թե մասնակցել է և Վարժիգուլյանը... ստացվում է քառակի...մեղք...

Թերևս, տեղն է մտաբերել, որ Ս. Խանոյանը այդ միջոցին որոշակիորեն Չարենցի հակառակորդների հետ էր:

«...Վրաստանի Լուսավորության կոմիսարիատը՝ Հայ արվեստի տան ղիրեկտոր և Թիֆլիսի հայ մամուլի գլխավոր խմբագիր Սերգո Խանոյանի առաջարկությամբ հրավիրում էր ինձ՝ գլխավորելու Վրաստանի հայ պետական թատրոնի 1926-27 սեզոնը, որպես գեղարվեստական մասի ղեկավար, միևնույն ժամանակ և դերասան: Իսկ այդ հրավերի *անսպասելի կողմն* այն էր, որ Լուսավորության կոմիսարիատը խոստանում էր կատարել իմ հորեկյանը՝ սեզոնի վերջում: Հեռագիրը կարդալիս՝ կարծես հանկարծ ծերացա: Ի՞նչ հորեկյան, ինչու՞ հորեկյան և, վերջապես, ի՞նչ բանի համար հորեկյան...»:

Ապա անցնում է Չարենցին. «Չարենցն այն երևույթներից է, որոնց մոտից անտարբեր անցնելը նախ մեղք է, և հետո, վերջապես հանցանք: Իսկ ես մեկից ավելի պատճառներ ունեմ չկարենալու անբարբառ անցնել եղիշեի մոտից, մանավանդ, երբ այդ երջանիկ օրերի հիշողությունը ժանրանում է գրչիս ծայրին:

Եղիշեի կյանքի ընկերը չկարողացա լինել. բուռն էր նրա ապրելակերպը, և դժանով էլ ներհակ իմ ըմբռնած կենցաղավարության ձևերին, բայց եղա նրա ստեղծագործության ընկերը, որովհետև չէր կարելի մի սիրտ ունենալ և չզգալ ու չենթարկվել նրա լայնաշունչ բանաստեղծությանը, թեև երբեմն ուլտրա-ժամանակակից, բայց երբեմն էլ եզեկիելի² մարգարեությունը հիշեցնող բիբլիական շեփորումին, որի համատարած նվազը թե մեռնող անցյալի հուսահատ կանչը եղավ և թե՛ նոր ծագող վաղվա ուրախության աղաղակը:

Եղիշեն գրել էր մի փոքրիկ թատերգություն, ավելի շուտ մի քաղաքական պամֆլետ, որի կարճ տողերում և փոքրաթիվ էջերում կարողացել էր ամփոփել իր ժամանակի շունչը, երբեմն հասնելով նույնիսկ Արիստոֆանի ամեն ինչ ծաղկող հումորին, ամեն ինչ բուժող Ռաբլեի ծիծաղին, ամեն դիմակ պատռող Դանթեի ակնարկին...

² Ստորագրված է՝ «Քառարան սուրբ գրոց հանդերձ պատկերօք, աշխարհացուցօք եւ տախտակօք». Կոստանդնուպոլիս, 1881 = քառարանից կրճատ վերաքաղումով. «Եզեկիել, որդի Բուզեայ, մարգարե ի քահանայական ցեղէ, տարուած էր գերի ի Լաբուզողոնոտորայ ի Բաբելոն, Յուդայի Յովակիմ թագաւորին հետ 538-ին նախ քան գՔր...»

Եզեկիելի գիրքը լի է աստուածային փառաց վսեմ տեսիլներով եւ ահաւոր գուշակութիւններով Իսրայելի որդւոց դէմ անոնց ապստամբ ոգւոյն համար ընդդէմ Աստուծոյ, եւ անոնց կռապաշտութեան զարշուքեանց համար... Այս գիրքը կը պարունակէ նաեւ նոյնախի ահաւոր գուշակութիւններ ընդդէմ Տիրոսի եւ ուրիշ թշնամի ազգաց...», էջ 154: Համահունչ Հայաստանյաց ժամանակի գոյավիճակին...

Եվ ապա «Ապոլոն» հրատ., Երևան, 1992:

Այդ պամֆլետը կոչվում էր «Կապկազ թամաշա»: Եվ 1926 թատերաշրջանում, Թիֆլիսի Չայկական դրամատիկ բեմի վրա ինձ վիճակվեց բեմադրել այդ գործը և ինքս անձնավորել այդ գործի գլխավոր կերպար Ղարայի դերը: Ահա այդ կարճատև փորձերի ընթացքում ճանաչեցի ու հասկացա Չարենցին: *Մեր ազգի մեծագույն ու արժեքավոր մի հատվածի կործանումին ականատես այդ մարդը՝ աշխարհասասան մի ցասումի համառ կուտակումն էր, ինչպես և չտեսնված մի վրեժի ամենակործան պողոթյունը* (ընդգծ՝ Ալ. Զ.):

Քիչ է պատահել ինձ որևէ գործի վրա աշխատել հեղինակի ներկայությամբ, ինչպես և նրա մասնակցությամբ: Եվ ահա այդտեղ, խաղարկելիս գործը կամ այն վերլուծելիս, ականայից խուզարկեցի ու վերլուծեցի բանաստեղծ բարեկամիս սիրտը, մի ավելորդ անգամ ևս զարմանալով կենսունակության վրա բազմաչարչար ժողովրդիս, որ իր բազմադարյան գոյության ընթացքում կարողացել է միշտ ծնունդ տալ իր հավաքական պողոթյունը աշխարհիս չորս ճագերին խոսող բանաստեղծների:

Չարենցի նման մարդիկ եթե գնում են էլ՝ մնում են միշտ:

Մի ամբողջ ժողովրդի, ինչպես և մի ամբողջ ժամանակաշրջանի հավաքական ծայրն են այդպիսիները, միշտ լսելի, թեկուզ անհամար հորիզոններով մեզանից անջատված, միշտ ներկա, միշտ մեզ հետ, թեկուզ միջոցի անսահմանության մեջ հավիտյան կորած. միշտ կենդանի, թեև մեռած, և այսպես հավիտյան, քանի ժամանակը կա:

Հին քրիստոնեությունը սովոր էր գերեզմանաքարերի վրա փորագրել իր հնացած դավանանքի մորալը, թե՛ «Աստ վախճանի փառքն աշխարհի»: Նոր ժամանակների նոր մորալը տեսանող-բանաստեղծ բարեկամիս շիրիմին անսխալական ձեռքով կփորագրեի նոր դավանանքի ֆորմուլը, թե՛ «Աստ է սկիզբ փառքին աշխարհի», ըստ որում մահը, ինչ ձևի էլ որ եղած լինի այդ, ստեղծագործողի ծնունդն է, ծնունդ անմահ, քանի արմատը այդ ծնունդի իր ժամանակակիցն է, իր ժողովրդից, իր ցեղից, դասակարգից, մի խոսքով՝ միակ իրականությունը, որի իշխանը մահը չէ:

Ահա թե ինչու, ընթերցող, մի՛ ընդունիր իմ այս խոսքերը որպես լացակոնած մի «ողբ ի վերա բարեկամիս», այլ հիացմունքի մարմարակերտ հուշարձան մի մեծ բանաստեղծի, որովհետև ճշմարտություն է, որ եթե պատշաճ է փափկանկատ վերաբերմունքը ապրողներին, ապա պարտականություն է ճշմարտությունը՝ հանդես մեռածներին:

Հիշում են այդ քաղաքական պամֆլետի անօրինակ հաջողությունը Հավլաբարի հանդիսատեսի առաջ, ուր թատրոնը տալիս էր նույնպես հերթական և կանոնավոր ներկայացումներ: Դահլիճի ոգևորությունն ու ծիծաղը հասավ ծայր աստիճանի, մամավանդ այդ պամֆլետի վերջին տեսարանում, երբ ես, ըստ իմ մտահոլացման, աղբահավաքի մի մեծ ավել ձեռիս, հեղինակի պատկերած բոլոր հետադիմական զագրելի կերպարները ավելում էի բեմի տախտակամածից, լցնում մեծ պարկի մեջ ու դուրս քաշում կուլիսներից՝ Քուռը գցելու համար»³:

Այո, «Եզեկիելի մարգարեությունը հիշեցնող բիբլիական շեփոթում», «...նույնիսկ Արիստոֆանի ամեն ինչ ծաղկող հումոր», «...ամեն ինչ բուժող ծիծաղը». «...ամեն դիմակ պատռող Դանթեի ակնարկ»... - փակագծերը առկախենք... պարզապես ամեն ինչ թողնելով հասցեատերերի խղճին... բայց, երկի թե, ճիշտ կլիներ ասել՝ շլինքին...

Ավելացնենք, սակայն, որ թամաշան թիֆլիսում ներկայացվել է ամիսներ անց, երբ բանաստեղծն արդեն ընկել էր ուղղիչ տուն: Ասել է՝ ինչպես Փափազյանի, այնպես էլ դերասանական ողջ անձնակազմի, այլև հանդիսատես թիֆլիսահայության աջակցության թանկությունը՝ բառացիորեն գնահատելի է քառակի...

Ինչպես մտաբերում է Փափազյանը, Չարենցի հետ համատեղ փորձերը եղել են կարճատև: Հակված են կարծելու, որ այդ, ինչպես և հաջորդ ամիսներին շարունակված փորձերին, եթե ոչ մշտապես, ապա հաճախ ներկա է գտնվել հետազայում ճանաչված թատերագետ-

³ Վահրամ Փափազյան, *Հետադարձ հայացք*, գ. 2, 1957, էջ 54-55, 57-59:

Տարիներ, չէ, տասնամյակներ շարունակ զարմանքով մտածել են այդ ինչպե՞ս է մի՞թե Լենինգրադ փոխադրվելով՝ Վահրամ Փափազյանին =աչքից հեռու հաջողվեց խուսափել «հատուցումից»: Ախր, անկարելի է. «Թամաշայում» Դարայի դերը կատարած աշակերտ Վարժիգուլյանը պատժվեց... Իսկ ահա, բեմադրող և բուն դերակատար Փափազյանը չի պատժվել...

Եվ ահա. «Գրական թերթի» 2004-ի մարտի 5-ի թվում տպագրված տեսա Վարսիկ Գրիգորյանի «Սարեց Վահրամ Փափազյանի տան վերջին լույսը՝ ժաննան» ողբերգորեն անպատկերացելի հաղորդումը: Լուսանկարով՝ դաժանից դաժան: Վերջին հավատարիմների կողքից հիվանդոտ ժաննայի գլուխը...

...ժաննա դը Արկի անունով էր կոչել Փափազը իր միակ դստեր միակ թոռնուհուն...

Սիրելի Վարսիկ, սիրելիներս, բայց մենք ինչպե՞ս դիմանանք... դիմելով Աստծուն... ու անեծքի...

Փափազյանական՝ «Իջե՛ք, իջե՛ք երազներով»... «Հալեալ... Հալեալով...». տե՛ս Գթ, 2004, մարտի 5:

գրականագետ Վահրամ Թերզիբաշյանը: Եթե այդպես է, իսկ այդպես է. հավաստի վկայությամբ «Գիր ու արվեստ» գրքի լույս ընծայումն ու արձագանքները կրկին համընկնում են Չարենցի ուղղիչ տանը եղած օրերին: Դրա մասին առանձին խոսակցություն կլինի համապատասխան տեղում:

Այս դեպքում հետաքրքիր է 1926-ի նույն մայիսին վերաբերող մի այլ զուգադիպություն:

* * *

Ըստ երևույթին դարձյալ նախապես «ցրցամած» կարգով, այդ միջոցին «Ձարթոնք» խորագրով լույս է տեսնում «Գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ ժողովածու» (շապիկը նկարիչ Գ. Շարբաբյանի), որից պարզվում է, որ նույն ամսում թիֆլիսում տեղծվել է *Պարսկահայատուկ հայ հայրենակցական միությունը՝ գործադիր բյուրոյով*. այն «...որոշել է հրատարակել մի ժողովածու, որն իր մեջ ամփոփի պարսկահայ կյանքին և ընդհանրապես Արևելքին նվիրված գեղարվեստական երկեր ու գիտական ուսումնասիրություններ»⁴: Ասել է ամենայն «զգաստությամբ» ևսլափվում էր «տուրքը» «Մեծ հոր»՝ Արևելքի ժողովուրդների համալսարանի ուսանողությանը առաջադրած «խնդիրներին»: Ինչ արած, չէ որ առումին Զոր՝ Վշտունու հետևությամբ էլ պարսկականությանը «զինված» Ն. Չարյանը «արարում» էր այսպիսի չափատողեր, այն էլ՝ «Վերեթրագնա» պարսկական ամպրոպի աստված» խորագրով.

Արևը շվարել,

Ծվարել դեղնամուր մութով,

Ծորում է ստրուկ աշխարհին

Դարավոր թախիծ թոզ... և այլն...

Ժողովածուի բովանդակության ցանկից էլ հետևում է հայրենակցական միության և նրա գործադիր բյուրոյի, այսպես ասած, գրական ակտիվիստների կազմը. Մ. Դարբինյան, Վեսպեր, Գ. Գրիգ, Գ. Մելոյան,

⁴ «Ձարթոնք», 1926, Թիֆլիս, էջ 3: Ժողովածուում, ի դեպ, զետեղված են այսպիսի հետաքրքիր նյութեր. Գ. Մելոյան՝ Զովհաննես Թումանյանը կյանքի ու մահվան առեղծվածի հանդեպ. Վ. Թերզիբաշյան՝ Օմար խայամ Արևելքի մեծ սկեպտիկ «մատերիալիստը», Ալ. Տեր-Վարդանյան, Պարսից գրականության պատմությունը իր ծագումից ժ՛ր դարը. պր. Ա. Շահբազյան՝ Պարսկահայ բարբառներ. Այլն՝ Սաադի, հատված «Գյուլիստան»-ից. գիրք 3, պատմվածք... այլն պարսկական անծնագիր լուսանկարով... թերևս, հեռանալու դեպքում...

Ս. Ավչյան, Վ. Թերզիբաշյան և ուրիշներ: Այդ շարքում գեղարվեստական գործերից ամենաուշագրավը հայոց ջարդերի նյութով ստեղծված Վեսպերի «Սարսափ» «արևելապոեմն» է՝ «Վահրամ-ին սիրելի Թերզիբաշյան» նվիրումով: Եթե հիշենք, թե 1926-ից որպիսի նոր թափ էր ամռում հետադիմությունը՝ հայության դեպքում պատմական անցյալ ուրանալու հաշվեկշռով, ապա նոր միայն կարելի կլինի գնահատել քաղաքացի գրողի այդ սխրանքը: Իսկ գեղարվեստական միտումների ուղղությունն էլ, ահա, պոեմի «Նախերգից» քաղվող այս տողերն են.

Փչում են

Ու հանգչում

Յրաթափ սյուներն –

Արևին: –

Կայծկլտում են մարմար հարեմում

Աչքերը սուտակ՝

Յանըմին...⁵

Ի վերջո, Վ. Թերզիբաշյանի 1926-ի չարենցապաշտպան խիզախումը ակամա թե կամա սերմանել է այն միտքը, որ պարսկահպատակ հայերի հայրենասիրական միության, առավել ևս «Ջարթոնքի» հրատարակման նախաձեռնության մեջ մեծ բաժին ունի Չարենցը. նտահոգությունը Թիֆլիսում հենակետ ու պարբերական ունենալն էր՝ ընդդեմ Անդրկովկասի մեկ պաշտոնական բացահայտ հովանավորություն վայելող ասոցիացիականների: Ըստ այդմ էլ անհրաժեշտություն զգացվեց ներկայացնել «Ջարթոնքի» սույն կարճառոտ ակնարկը:

Այդու, դժվար չէ գծագրել չարենցյան «ֆուտուրիստական» հանգամանակների եզրագծերը. Վեսպերի դեպքում՝ ստեղծագոծաբար որպես օրինական բարեշքում օգտագործելու առումով, Ն. Ջարյանի դեպքում՝ ոչ միայն ապաշնորհաբար ընդօրինակելու, այլև թշնամական բոլոր գեմքերով Չարենցին վարկաբեկելու եզրագծով: Չայտնապես մայիսյան այդ օրերին Թիֆլիսում գտնվող Չարենցը զբաղված էր. ինչ-որ չափով ընդհատակյա այլ հարցերով ևս, որոնց անադմուկ պտուղներից մեկը հենց մայիսին Թիֆլիսում լույս տեսած այդ «Ջարթոնք» գրական-գեղարվեստական ժողովածուն էր. մյուսը՝ *Վահրամ Թերզիբաշյանի «Գիր ու արվեստ»* (1926, Լենինական) ըստ ամենայնի երևելի չարենցանվեր գիրքը:

Բայց ոչ միայն՝ հաջորդաբար...

⁵ ՆՔ, 1925, ք. 5-6, էջ 110:

Վահրամ Թերզիբաշյան «Գիր ու արվեստ»...

Բայց ի հեճուկս աղբանոց մետված պրոլետգրական ամենի, վերջապես պարտք ու պատիվ է վիճակված՝ մի առանձին սիրով ու հարգանքով հանգամանորեն անդրադառնալու 1926-ի այդ խառնակ օրերին Լենինականում լույս տեսած, ծավալով ոչ այնքան մեծ, բայց տարողությամբ ու որակով անգնահատելի *Վահրամ Թերզիբաշյանի «Գիր ու արվեստ (Դեմքեր, երկեր, հարցեր)»* գրքին: Հասկանալի է, անհրաժեշտաբար դիմելով հատվածական մեջբերումների, որոնց հետևելով՝ անգամ իսկ առանց խոսքի կամ բացատրության, ընթերցողը կարող է պատկերացում կազմել բարձրակարգ գրականագետի իմացություններից, վարք ու նկարագրից. անշուշտ ավստոսանքով, որքանով դաժան ժամանակների պայմաններում միշտ չէ, որ կարողացել է լիովին դրսևորել բնատուր տաղանդը, որ կառնչվեր մահ Չարենցին:

Ուրեմն նախ հիշեցնենք, որ դեռևս 1925-ի հունիսի 16-ին «*Ե. Չարենցի արվեստը և հայ մոր պոեզիան*» նյութով հանդես էր եկել զեկուցումով Թիֆլիսի Հայարտան դահլիճում⁶: Ասել կուզի. զեկուցման թեգերի հիմնավորումով էլ ձևավորվել է «Գիր ու արվեստի»⁷ Չարենցին վերաբերող ծավալուն բաժինը: Համոզված են մտքերի կանոնավոր փոխանակությամբ:

Իսկ գրքի առաջին 40 էջերը՝ «Գաբրիել Սունդուկյան Հայ խոշորագույն դրամատուրգը (Վերագնահատման փորձ) 1825-1925 (Ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ)» ակնարկը՝ դարձյալ հետաքրքիր է թե վերլուծական առումով, թե դիպուկ այսպիսի դիտարկումներով. «Պեպոյի» մեջ երևան եկած բոլոր տիպերը գեղարվեստորեն ամբողջացած են: Նրանք կենդանի տիպարներ են, օժտված մարդկային բոլոր հատկանիշներով և ցուացնում են իրենց ժամանակի և շրջապատի ճշգրիտ հոգեբանությունը»: Եվ դրա կողքին սա. «Լուկա կոլորիտը մեծ տեղ է բռնում Սունդուկյանի երկերի մեջ: Նա վարպետ նկարիչ է՝ թե արտաքին և թե ներքին կացություններ պատկերելիս» և այլն:

Էջ 41-ից արդեն սկսում է «Եղիշե Չարենց Հայ բանաստեղծական արվեստի զարգացման մոր էտապը» բաժինը՝ մուտքի ընդհանուր

⁶ Մտկչ, 1925, թիվ 135:

⁷ «Գիր ու արվեստ», 1926, Լենինական, էջ 25. հետագա մեջբերումների էջերը կնշվեն քաղվածքներին կից՝ բնագրում:

բնութագրական տողերով. «Բանաստեղծական արվեստը, ինչպես և մարդկային կուլտուրայի այլ բնագավառները կամ ճյուղերը, - ունի իր պատմական բարեշրջումը կամ պատմական զարգացումը...

Եղիշե Չարենցը, կարելի է ասել, ամբողջապես ընդգրկում է հայ բանաստեղծության նորագույն ֆազը, լինելով մեծագույն օղակը հնի և նորի միջև: Այս տեսակետից հետաքրքիր է գտնել այն կապը, որը միացնում է Չարենցին «նախաչարենցյան» հայ բանաստեղծական արվեստին» (էջ 41):

Բնականաբար «կապի» առաջին օղակը վերաբերում է սիմվոլիզմին, որով՝ ըստ Թերզիբաշյանի «տոգորված էր» «նախաչարենցյան» հայոց բանաստեղծությունը, որ «...ունեն կարկառուն վարպետներ, որոնց կարելի է բաժանել ձևի տեսակետից երկու կատեգորիայի – վերհարնյաններ՝ Սիամանթո, Վարուժան, և վերլենյաններ – Տերյան և Մեծարենց» (էջ 41-42):

Անշուշտ, «ձևի տեսակետից» «երկու կատեգորիայի» բաժանելը այն չէ. տարբերությունը դրանց միջև նախ գեղարվեստական մեկնակետային է: Ինչ վերաբերում է խորհրդապաշտության հետ Չարենցի աղերսներին, ապա իրավացիորեն դիտվում է յուրատեսակ շարժում վաղ շրջանի տերյանյան «մեկուղիական թախծի անել ցանցից» (էջ 45) դեպի վերհարնյան շնչի խառնապատկերային արագաթոյշ արվեստը: Այս ելակետից էլ «II» հատվածում մեր օրերում ընդունված բնութագրերով վերլուծվում ու գնահատվում են «Սմբոխներն» ու երեք ռադիոպոեմը, որոնցում դիտվում է նաև «թափի որոշ սանձազերծում» (էջ 47):

Չարենցապաշտպան քննական հետաքրքիր մասը սկսում է «Ամենապոեմ» ենթավերնագիրը կրող «III» հատվածից:

Ներսիսյան դպրոցում արեղյանական դրվածքով տաղաչափություն ուսանած Թերզիբաշյանը՝ գտնում է, որ «Հանրածանոթ «Ամենապոեմը» հայ պոեզիայի մեջ իր արտաքին ձևով նորություն է»: Գտնում է, և ապա շարունակում. «Նրա խուզված չափը, կոտորակված տողերը կարող են խրտնեցնել «շարքային ընթերցողին, որը՝ չկարողանալով հետևել ոտանավորի ներքին ռիթմականությանը, կարող է կից-կտոր ֆրագմենտ և ստանում ոչ բանաստեղծական տպավորություն». «...Ըստ երևույթին անկապ ու կից-կտոր տողերն ունին ներքին ամուր ռիթմիկա» (էջ 49): Եվ այնուհետև. «...ռիթմական խախտում չկա... բանաստեղծը՝ ցանկանալով հետևել ֆուտուրիստներին, փորձել է կոտրել ռիթմը

բռնագրոսիկ կերպով, և չի հաջողվել, ինչպես որ չի կարելի ստիպել սրտին, որ այլ կերպ բաբախի» (էջ 50):

Ըստ այդմ այդտեղից էլ ծայր է առնում «IV» և «Եղիշե Չարենցը և ֆուտուրիզմը» ենթավերնագրի տակ Չարենցի պաշտպանությունը ընդդեմ ֆուտուրիզմի: «Ամենապոեմի» արտաքին ձևի մանությունը Մայակովսկու և ֆուտուրիստների գործ դրած ձևի հետ երևութական է: «Ամենապոեմի» մեջ Չարենցը բնավ ֆուտուրիստ չէ, բառախաղությամբ և կալամբուրներով չի զբաղվում և չի խորտակում տաղաչափական տրադիցիաները» (էջ 51):

Խորաթափանց գրականագետը՝ հասկանալով, որ այնուամենայնիվ թշնամական հարձակումների նպատակը «տաղաչափությունը խորտակումի» պաշտպանելը չէ, այլ մանրբուրժուական գաղափարաքաղաքական պիտակի ամրագրումը, – տողատակին ավելացնում է. «Ինչ վերաբերում է ֆուտուրիստների առաջ բերած գաղափարական-գեղարվեստական շարժման սոցիալ-դասակարգային աստառին, որի մասին շատ է խոսվել թե՛ Խորի. Ռուսաստանում և թե՛ մեզ մոտ, – հարկ ենք համարում մեջ բերել մարքսիստ քննադատ Գ. Գորբաչևի կարծիքը, որն ասում է. «Ֆուտուրիստները չեն իդեալականացրել մանրբուրժուական կենցաղը. որպես անկասկած իմտելիզենտներ՝ չեն եղել ներկայացուցիչները որոշ տնտեսական բազա ունեցող շահագործված դասակարգերից մեկն ու մեկին, ոչ պրոլետարիատի, ոչ գյուղացիության, ոչ էլ քաղաքային տնտեսությամբ զբաղվող մանր բուրժուազիայի: Ուրեմն... մրանք խոսում են միայն իրենց անունից, քաղաքային իմտելիզենցիայի անունից, չունենալով փոքր ի շատե ապահովված դրություն բուրժուական աշխարհում, օտար նրա արտադրական սիստեմին, չարացած անճար լյուսպեն իմտելիզենտներ: Նրանք գնացին ընդվզման և բացասման ճանապարհով և դարձան «հեղափոխական խոսքի ֆանատիկներ» կամ «բառի հեղափոխականներ»:» («Очерки современной литературы», Георгий Горбачев, М., 1925, с. 134, 135):

Մարքսիստ-ոչ մարքսիստ կրթված, լայնահայաց մտածողներ պաշտպանում էին գրականությունը տգետական ափաբեկչությունից և, անշուշտ, Ռուսական կայսերապետության «արտադրական սիստեմին» առնչվող՝ «հեղափոխական խոսքի ֆանատիկներ»՝ այլապես ասած՝ ֆուտուրիստական շարժման, Գորբաչևի այս բացատրությունն ինքնին արժանի է ուշադրության:

Ավելացնենք, որ կասկած չունենք, որ այդ «Ակնարկներին» ծանոթ է եղել և Չարենցը. վկայությունը՝ «Երևանի ուղղիչ տնից» երկի էջերում առկա «յումպենական» կենսափիլիսոփայության» հակադարձ կամ ուղղակի արծագանքների յուրօրինակ ծալքերն են ոչ միայն Բաղդասարի «Գոյության պայքարի» հոլովումներում, այլև բանաստեղծի համանման դատողություններում: Անդրադառնալով, օրինակ, բանտարկյալների և տան վարչության փոխհարաբերության «հոգեբանությանը», հեղինակը գրում է. «...Ուղղիչ տան վարչությունը սրանց, այսպես ասած՝ կաստայական թշնամի էր՝ ինչ վարչություն էլ դա լիներ: Այս հակադրությունը չէր կրում, իհարկե, ոչ մի քաղաքական բնույթ: Սա պարզ է, ինքնին և ոչ մի բացատրություն չի պահանջում: Ինչպես չկան «լավ» թշնամիներ, այլ կան թշնամիներ, որոնց «վատությունները» կարող են տարբերվել իրարից քանակով ու աստիճանով, – այնպես էլ սրանց աչքին հավասարապես թշնամիներ էին նախկին բանտային վարչությունը և ներկա խորհրդայինը... թշնամին թշնամի էր մնում, և տարբերությունը նրանց աչքին միմիայն «ձևական էր...» (5, 475):

«Բացատրություն չպահանջող... ոչ մի քաղաքական բնույթ», «թշնամին մնում է թշնամի...» – սրանք Գորբաչևի հարցադրմանը համաձայնությամբ ծայնակցող տողեր են՝ ինչպես միութենական դրվածքով, այնպես էլ հայաստանյան՝ իր ու համախոհների և հակառակորդների հարաբերությանը վերաբերող կտրվածքով: Հասկանալի է, ասվում էր այնպիսի հանգամանքներում, երբ Եսենինին շարքից հանելուց հետո, հալածանքների թիրախ էր դարձել Մայակովսկին, և ստացվել էր այնպես, որ *բանաստեղծին անկարելի էր թե փրկեր նույնիսկ «Վլադիմիր Իլյիչ Լենին» պոեմը՝* կոմկուսակցության փառաբանությամբ հանդերձ:

Ուրեմն և նրիտասարդ քննադատ Թերզիբաշյանի շահախնդրությունը Չարենցին սահմանազատելն էր Մայակովսկու ֆուտուրիզմից, որին և հետամուտ է հաջորդ հատվածներում:

Քանի որ ռուս բանաստեղծի երկրորդ այցից հետո Թիֆլիս, վերստին թեժացել էին խժժությունները թե՛ նրա և թե՛ Չարենցի դեմ: «...Չարենցը, – գրում է Թերզիբաշյանը, – համակրելով բանաստեղծական արվեստի մեջ ֆուտուրիստների կատարած հեղաշրջումը, մնանվել է նրանց, սակայն մեր գրական միջավայրը թելադրել է մեղմացուցիչ նախազգուշացում գրական այս անարխիստական տենդենցների դեմ» (էջ 53): Ապա դառնալով ֆուտուրիզմին ավելի մոտ թվացող «Պոեզո-

գլուճնային» ու «Ռոմանս ամսերին», – նույն հետևողականությամբ շարունակում է ասելիքը. «...Այս երկու պոեմներն իրենց ձևով դարձ են դեպի մախառկոտեմբերյան Մայակովսկու ֆուտուրիզմը: Հայ պոեզիայի համար սա չտեսնված մի ընդլվզում էր արվեստի բոլոր տրադիցիաների դեմ – կոպիտ մետաֆորներ, արտառոց հիպերբոլներ, իմաժինիզմ, – այն բոլոր «մոդեռնիստական» արսենալը, որով ֆուտուրիստները ռմբակոծում էին հին արվեստը, նրա սիմվոլիստական միաստիցիզմը և նրբին հույզեր մարմնավորող երաժշտականությունը» (էջ 54-55):

Լայնահուն իմացությունների կողքին՝ ասելիքը տեղ հասցնելու շրջահայաց ճկունության այս որակը, պարզապես, կարելի է համարել անօրինակ, ավելի ճիշտ՝ *չճացող օրինակելի խիզախություն*: Ներառյալ, այսպես ասած, Չարենցը սիմվոլիզմի դեմ հարվածի սլաքը՝ ջախջախիչ ընդհանրացումով միանգամից բանաստեղծի հակառակորդների դեմ ուղղելու համաթմբակություն. «Չարենցից հետո՝ ֆուտուրիստական ձևական մվաճումներից օգտվեցին հայ պոլետ-պոետներ՝ Ա. Վշտունին, Ն. Ջառյանը և այլն, ինչպես Բեգիմենսկին Խորհ. Ռուսաստանում: Եղիշե Չարենցի փորձերը՝ ֆուտուրիզմը պատվաստելու մեր իրականությանը ֆիասկո կոչեցին» (էջ 55):

Ինչպես կասեին ռուսներն ու ռուսախոսները՝ «Прямо не в бровь, а в леза» – մանավանդ Բեգիմենսկու հիշատակությամբ. ասել կուզի Ն. Ջառյանի հետ Չարենցի բախման ու վերը հիշատակված բողոքի նշանառությամբ: Ընդամին նկատի ունենալով, որ ինչպես Վշտունին ու Ջառյանը, այլև ասոցիացիականների մեծ մասը, երևի թե կիսով չափ, վանեցի էր թեղալիքաշյանը, և տեղային-հայրենակցական գերադրական զգացողություն ունեցող նրանց շրջանում պետք է որ համարվեր, պարզապես աններելի մեղապարտ: Ամենաուշագրավը, սակայն, քննական այդ շարքում մնում է «V» «Ասպետական (Նեո-ռոմանտիզմ)» ենթագլուխը՝ վկայությունը գեղարվեստական բարձրակարգ զգացողությամբ և իմացական կարողությամբ օժտված գրականագետի: Առաջին իսկ տողից սկսած, որ հուշում է ժանրի նրբին այսպիսի զարմանալի զգացողություն. «...Ասպետական *ռասպտդիա* անվանված պոեմ-բալլադ... եթե ընդունենք... ենթադրությունը բանաստեղծի ապրած «տրագեդիայի», ապա կարող ենք եզրակացնել, որ այդ «տրագեդիան» արտահայտվեց «Ասպետական»-ով, կրելով մի տեսակ տուբլիմացիա (վսեմացում): Սա կարող ենք համարել յուրատեսակ *ռեակցիա* (հոգեբանական տերմինի առումով) բանաստեղծի ստեղծա-

գործական պրոցեսի մեջ, որն արտահայտվեց հոգեբանական կոնստրաստով, - խաչակիր ասպետը երևան եկավ Հոկտեմբերյան հեղափոխության քաղաքացիական կռիվներին մասնակցած կարմիր պոետի մեջ: Այնուամենայնիվ, «Ասպետականը» արվեստի տեսակետից խոշոր նվաճում է, ունի ներքին գեղարվեստական միություն, էպիտետներն ու մետաֆորները նոր են և հաճախ անակնկալ: Սակայն նկատվում է ինչ-որ ներվային անհամզատություն, որը հասնում է մինչև «փշաքաղության» (էջ 57):

Իրոք. նեոռոմանտիզմ և իրոք ռապսոդիա՝ պոեմ-բալլադ: Բանաստեղծի ապրած «*ստրագեդիայի*» *հոգեբանական վսեմացում*⁸՝ հոգեբանական կոնստրաստով: «Ենթադրության» ծածկույթով «Ասպետականի» պես ինքնօրինակ ստեղծագործության մեկնության ելակետ-բանալի, որի համաձայն հոկտեմբերյան հեղափոխության, քաղաքացիական կռիվներին մասնակցած պոետի մեջ երևան է եկել խաչակիր ասպետը: Կասկած չունեն, որ այս մեկնակետով՝ «Ասպետականը» համադրելով նույն ժամանակներում գրաքննադատության՝ մասնավորապես Մակինցյանի վկայակոչած Տ. Տասսոյի «Ազատագրված Երուսաղեմի»՝ հետ, - հասկանալի է, ժամանակի պատմագրական հանգամանքների մթնոլորտում և որոշակի բնորոշ ալֆոնս Անդոների շոշափումներով գրականագիտությանը կրթացահայտի խորունկ նորանոր ծալքեր: Մտաբերելով նաև, որ ստեղծման օրվա «փշաքաղության» հասնող «ներվային անհամզատության» պոռթկման մի պառի բանաստեղծը «Ասպետականը» պատշառոտել է և կտոր-կտոր հավաքելով պահպանել է *Մ. Գևորգյանը*:

Խոստովանանք լինի այս հատվածների շուրջը խորհելով էլ գտնվել է բանալին բացելու համար «Ասպետականի» բալլադային իրական ֆաբուլային առանցքը՝ երեքի դեկլարացիայի նսեմ հրահրողի («Ալֆոնս Անդրյի») դատափետուռնը՝ սեփական խաչակիր Մուսայի վսեմացման դրամատիկ հակադրությամբ⁹...

«Ստամբուլ» վերնագրով «VI» ենթագլխում արդեն փաստորեն գնահատվում է ֆուտուրիզմին ու Մայակովսկուն առնչվող այն ամենը, ինչ զգուշությամբ հերքվում էր նախորդ էջերում: «Ասպետականից» հետո, – գրում է Թերզիբաշյանը, – ձևի տեսակետից նույնպես խոշոր նվաճում է «Ստամբուլը»: Այստեղ ռիթմիկան ավելի բազմազան է, սինկրոպային երաժշտականությունը, ալիտերացիան, ասոնանսը

⁸ Ալմաստ Ջաքարյան, *Եղիշե Չարենց, գ. 1, էջ 929-946*:

հասած են կատարելության: Աչքի է զարնում չափի օրիգինալությունը, ամֆիբրաքով և անապետով խառը» (էջ 61):

«...ձկն տեսակներից նույնպես խոշոր նվաճում», – ավելորդ է ասել, որ հուշարարությամբ ինքնին հավաստվում է, որ «խոշոր նվաճում է» և բովանդակությամբ. ընդսմին հաջորդ հատվածում էլ ասվում է, թե՝ «Ստամբուլը»՝ իր տեսակի մեջ (ազիտկա), մի գլուխ գործոց է հայ նորագույն պոեզիայի մեջ, արվեստը հասել է կատարելության: Բանաստեղծությունը տալիս է ձևական ապշեցուցիչ էֆեկտներ, *ջազ-բանդը* և *ֆոքստրոտը* պատկերելիս՝ ռիթմը ստանում է նեգրական մուզիկայի սինկրոպային բախում» (էջ 63):

Այո՛. ամենուրեք «ձևական», այսինքն բանաստեղծության *բարե-շրջման* արվեստային «ապշեցուցիչ էֆեկտներ»՝ արդիական-հեռա-նկարային-հեռահար, որը և անվերապահորեն դիպուկ մատնանշում է գրաքննադատը. «...Զարեմցի արվեստն ունի բազմազան և բազմաթիվ ռեսուրսներ, որից օգտվելով նա կարողանում է հասկանալի ձևեր գտնել թե «Մաճկալ Սաքոյին», թե «պրուլետ Դամբոյի» և թե «գտարյուն էսքերի համար»: Համենատեղով Տերյանի արվեստի հետ՝ սա *հսկա առա-ջադիմություն է* (ընդգծ՝ Ալ. Զ.): Զարեմցի արվեստն ունի բոլոր տվյալները հայ պոեզիայի նոր և նշանակալի էտապը, որը բնորոշում է բանաստեղծության այդ ամբողջ էպոխան» (էջ 64):

Էսպես եվրոպական բանաստեղծության ու արվեստների զար-գացման միտումների «ամբողջ էպոխային» համահունչ «ռեսուրսներ», որպիսիք Թերզիբաշյանը արժեքավորում է այն օրերին, մինչդեռ փաստորեն գրականագիտորեն «կամաց-կամաց» ճանաչվում են միայն այսօր: Ինչպես, օրինակ, այս մեկը. «Զարեմցը, – գրում է նա, – գործ է ածում հաճախ խոսակցական պրոզայիկ արտահայտություններ – ինչպես- այսինքն, իհարկե, հասկանում ես, էնտեղ էս հասցրե, ռեխ, դդում, քիթ և այլն: Բայց բանն այն է, որ այդ *պրոզայիկ բառերին պետք է տալ մի այնպիսի ռիթմ, որ նրանց ներքին իմաստը շարժման և ժեստի փոխվի և գտնի բանաստեղծության մեջ գոյության իրավունք* (ընդգծ՝ Ալ. Զ.) – մեծավա՛ մասամբ Զարեմցին հաջողվում է այդ...» (էջ 65): (Ասել է Մայակովսկու արվեստի ամե-նաբնորոշ հատկանիշներից մեկը): Ընդգծված տողերի վերակերպության դաշտով էլ հատկանշվում է գեղարվեստական մտածողության «ամբողջ էպոխայի» հիմնական առանձնահատկությունը, որը և աքսիոմատիկ ձևակերպումով արձանագրում է Հովհ. Թումանյանից, Լ. Շանթից, Ավ.

Իսահակյանից, Մ. Արեղյանից, Խ. Սամվելյանից, Դ. Դեմիրճյանից, Ստ. Մալխասյանից... Գ. Դովսեփյանից, Գ. Լևոնյանից... գեղագիտական իմացությունների, ճաշակի ու զգացողության դասեր առած-քաղած, ընտելացած Վ. Թերզիբաշյանը. ի տարբերություն ոչ միայն առտնին նվագամիտների, այլև հռչակավոր չհավան Զակոբ Օշականի. որի նեղ-սիրտ դժգոհությունը արևելահայ՝ այդ թվում Զարենցի բանաստեղծությունից, – այդ հզոր առավելությունը թողած, զանց առած, պտտվում էր ինքնահինար «գույնի բացակայության» շուրջը:

Այա նույն առումներով Թերզիբաշյանը կտրուկ դառնում է Աբովին ու Վշտունուն, որոնք, ինչպես հայտնի է, *Զարենցից առաջ էին առնչվել ու որդեգրել ֆուտուրիզմը*: Քաղելով տողեր առաջինի «Ղանակը բկին» գրքից՝

-- Կոկորդիս տունելի մեջ գնացք է խորտակվում,

Գահը տապալել ենք, դառնում ենք տները, –

ինչպես և հիշատակելով Վշտունու «Պոեն թուրքականը», – առանց այլևայլության մրանց փորձերը համարում է կեղծ, բացատրելով, թե՝ «Երբեմն դժվար է լինում ջոկել կեղծը իսկականից, բայց դա կարճ է տևում: Իսկական արժեքները ռեկլամի հետ կապ չունեն» (էջ 67) և պարզապես գավառական խեղճություն են...

Իր հերթին հետաքրքիր է և այն, որ շուրջը թպրտացող հավակնորդ «պոլետներից» քննադատող առանձնացնում է Վեսպերին, նշելով թե՝ «...Վեսպերի արվեստը հետաքրքիր է որպես օրիգինալ բաղադրություն և արժանի է լուրջ ուշադրության» (էջ 64)⁹:

«Լուրջ ուշադրությունը», թերևս, կասկածելի թվա, բայց ամեն պարագայում Վեսպերը մի շատ հարգարժան անձ ու անձնականություն էր, առաջին բանաստեղծություններից իմ ստացած տպավորությամբ հարագատության որոշակի երանգներով հիշեցնում էր Վ. Թեքեյանին:

⁹ Վեսպերի *հանդես* համակրանքը գալիս էր 1920-ից: Ապացույց են. *Նախ Զկոռայ էջերում Տերյանի հիշատակին նվիրած նրա «Սուգը», որին հաջորդել է Զարենցի «Վահան Տերյանի հիշատակին» բանաստեղծությունների շարքը: Այսպես, որ նույնի էջերում տպագրված Վեսպերի «Քո վարդարանը» Զարենցը նույնությամբ դարձրել է վերնագիրը «Նվարդի համար» գրված բանաստեղծության (1, 216): Նվարդ և Լեռնիկ անունները (վերջինիս է նվիրված 1920-ին գրված «Պրինցեսան մահը» (1, 332) դուստրերն են արցախյան Տեր-Գրիգորյան հայտնի տոհմի: Այդ տոհմի դուստրերից էր և Զրաչյա Նճրսիսյանի տիկինը՝ Ալվան Տեր-Գրիգորյանը: Տես երկու բանաստեղծություն, երկու շարժառիթ ու առնչություն. Ալմաստ Զաքարյան, Գրական արժագանքներ և հուշեր, 1985, էջ 167-170:*

Հենց այդպես էլ սեփական «օրիգինալ» ինքնությամբ, մշտապես ապրեց մի կողմ քաշված գրական թոհուրոհից, այդուհանդերձ չկարողացավ խուսափել Սիբիրից: Որտեղից հաշմանդամ վերադարձավ և հոգին ավանդեց Երևանում¹⁰:

Նույն քննական ընթացքով չափազանց ուշագրավ է և գրաքննադատի «Չարենց» ակնարկի ամփոփում-եզրակացությունը. «Վերջացնելով մեր գրույցը Չարենցի արվեստի մասին, հարկ ենք համարում ավելացնել, որ Չարենցը՝ իր ստեղծագործության կարևոր շրջաններից մեկում հետևելով Մայակովսկուն, դավաճանել է իսկական Չարենցին, տարվել է ինչ-որ «*ռացիոնալ ցնորքներով*», ցանկանալով իր տաղանդի հիմնական կողմերից մեկը հաղթահարել - այդ կողմը *նրա ներքին անզուսպ լիրիկան է*¹¹. որ ամեն րոպե, ռիթմի խոր գգացումով գլուխը դուրս է հանում (ընդգծ.՝ Ալ. Չ.): Գուցե Չարենցի ապագա ստեղծագործություններն ավելի հաստատու ապացուցեն մեր ասածները: Այդ լիրիկան մենք նկատում ենք նույնիսկ նրա արծաշ երկի «Երկիր Նաիրիի» մեջ՝ Պիլնյակի ոճը հիշեցնող երկարաշունչ, ռիթմական պարբերություններով: Թյուրիմացության տեղի չտալու համար՝ արվեստի ստանդարտի մասին, կասենք հետևյալը. - հայ նորագույն (հեղափոխությունից հետո) բանաստեղծական արվեստը լավագույն կերպով արտահայտվել է Չարենցի երկերի մեջ. ամենաբարձր կետը, որին կարողացել է հասնել բանաստեղծական արվեստը, պետք է փնտրել Չարենցի մեջ. - ահա բանաստեղծական արվեստի

¹⁰ Տառապած հոգին. նաև ըստ սույն լրացուցիչ հուշապատմիկի. համրածանոթ Չրաչյա Քոչարը՝ մեծապես օրինավոր մարդկանց հասցեին, սիրում էր իր կամ իր «սրամիտ» դուստրերի անունից պատմել զանազան ծաղրական «անեկդոտներ». հատկապես մեծաթիվ մարդկանց խմբերի առջև, որոնց մեջ պատահել է երբեմն եղել են ես: Մի անգամ իր մշտական (լուսանկարներից աչքի զարնող) ժպիտով պատմում էր, թե Վեսպերը ռադիոընդունիչով Անկարա լսելիս ինչպես է «Յալան դոյիրսան, յալան դոյիրսան» (ասել է՝ «սուտ ես ասում»...) գոռալ-հոլովելով բռնացքով հարվածներ տեղում ընդունիչի ապակուրն... Եվ խումբը՝ «ու՛ն վրա, ծեզ վրա եք ծիծաղում» հայտնի տրամաբանությամբ քրքջալով ծիծաղում էր, քանի որ ինչպես ասվում էր՝ «Գրողների միությունը Քոչարի էր պարում»...

¹¹ Հանգանդորեն թողնելով իր հերթին, ասենք, որ «ներքին անզուսպ լիրիկան» այդ ժամանակից առ այսօր համարվում է նաև Մայակովսկու «տաղանդի հիմնական կողմերից մեկը»: Ըստ Չարենցի «Վ. Մ.» քառատողով ևս... Իսկ Բ. Պիլնյակի ոճի հետ համեմատությամբ, անշուշտ, կգեղավեն գալիք չարենցագետները:

Ի մասնավորի նմանատիպ ոճերի կարիք կգագցվի Կ. Ջալալյանի «Ժառանգությունը» դիտարկելիս...

այն հարաբերական ստանդարտը, որի վրա կարելի է չափել հայ նորագույն բանաստեղծական արվեստի նվաճումները» (էջ 67-68):

Խորին խոնարհումով, ինչպես ասում են, կարելի է երկու ձեռքով ստորագրել այս մարգարեական, խորաթափանց տողերի տակ. պարզապես, լուսավոր հայտնություն, մխիթարության սպեղանի՝ բանաստեղծի ապրած կյանքի 1926-ի մղձավանջային օրերի տարեգրությունը շարադրելիս...

Բայց, այնուամենայնիվ, հետաքրքիր է, թե այդ խորաթափանց գրականագետը հետագայում ինչու՞ չի անդրադարձել Չարենցին: Մի՞թե բացառվում է սպառնալիքը... որ, դժբախտաբար որոշ չափով գործել է Մայակովսկու դեպքում:

* * *

Քննության առարկա «Գիր ու արվեստ» գիրքը բնույթով, իսկապես որ «գրուցարան» է՝ օրգանապես Չարենցին նվիրված բաժնին սեպվող լրացուցիչ գլուխներով համոզե՛ք: Անմիջական փոքրածավալ հաջորդը (էջ 69-72) կրում է «*Մի քանի խոսք ընդհանրապես տաղաչափության մասին*» վերնագիրը:

Դրա կողքին պատմամշակութային հիշարժան վկայագիր է «*Գրականության և արվեստի այժմեական հարցեր*» բաժինը՝ ճշմարիտ գրականության և արվեստի պաշտպան մտավորականի անադարտ վարք ու նկարագրով, սկզբունքային ամնահանջ այսօրինակ արժարժումներով. «...մրցումը գրական ասպարեզում, անշուշտ, թույլատրելի է, սակայն մրցման եղանակները նույնպես կարևոր են, և հաճախ բացասական դեր են խաղում իրենց նեղ ու անհամբերող արտահայտություններով, հակառակորդին վարկաբեկելու ձգտումով...» (էջ 73):

Կամ. «...Հարյուր անգամ ավելի օգտակար կլիներ մասսայի համար հասկանալի լեզվով մի բրոշյուր գրել տրակտորի, ռադիո-կայանի, հիդրոկայանի և ուրիշ նման բաների մասին, քան թե խճճվել բանաստեղծական վերացական և սիմվոլական բարդության մեջ, հաճախ տանջելով մատաղ պիոների կամ գյուղացի կոմերիտի ուղեղը» (էջ 76): Ընդ որում որպես օրթոդոքս մարքսիստական հենակետ տողատակին նշվում է, թե՝ «ընկ. Ա. Կարինյանը» տեղին-ժամանակին՝ «...դատապարտել է նոր պոետների գերարտադրությունը՝ որպես հասարակական աննպաստ երևույթ»: Նրբամիտ-նրբանկատ որպիսի՝ ձևակերպում՝ «աննպաստ երևույթ». իրականում տասնամյակներով օրինականացված

անհամ-անհոտ հաստափոր վեպերի ու չափատողերի, տաղտկալի-
ճառային մեմագրությունների հրատարակություն-վերահրատարա-
կություն, որը *երբևէ չհամարվեց և չի համարվում ժողովրդական
միջոցների հափշտակություն...*

Այնպես որ երիտասարդ գրաքննադատի այս հարցադրումը ևս
արդիական էր, այլև նշանառությամբ հեռահար:

Այս գլխում չափազանց ուշագրավ են և ընդդեմ Լեւիչի ու նապոս-
տովականների Պլեխանովի գեղագիտական «գուսպ ու շրջահայաց»
հայացքների գրականագետի քննական մեկնությունները: Ինչպես սույն
կարևոր հարցադրումը. «...Պլեխանովը, ընդունելով հանդերձ, որ կյանքի
մեխանիզմի մեջ մեծ տեղ է բռնում դասակարգային պայքարը, բնավ
նպատակ չունի ապացուցելու, որ արվեստը և գրականությունը միջոց-
ներ չեն կյանքը ճանաչելու՝ օբյեկտիվ իրականության կոնկրետ
պատկերների միջոցով... Պլեխանովը բնավ չի դատասպարտում
օբյեկտիվ ճանաչողության «թեքումները», ընդհակառակը, նա շա-
րունակ դատապարտել է արվեստի այն երկերը, որոնք կոնկրետ
պատկերներ չեն եղել, այլ հեղինակի «տեմդեմքը» անցկացնելու
ցանկություններ: Երբ ասում ենք դատապարտել է, անշուշտ, մի քիչ
չափազանցնում ենք, որովհետև Պլեխանովի կիրառած գիտական
էսթետիկան աշխատում է հնարավորության սահմաններում օբյեկտիվ
գիտություն լինել, ինչպես ֆիզիկան: Այդ էսթետիկայով բնավ հնա-
րավորություն չունի դասեր կամ խորհուրդներ տալու գրողներին ու
արվեստագետներին այս կամ այն *ձևով* ստեղծագործելու, – ինչպես
այդ անում են «նապոստովցիները», որպեսզի նարդիկ այս կամ այն
ձևով արտահայտեն դասակարգային հոգեբանությունը» (էջ 81-82):

Համանման այլ հիմնավոր հարցադրում-բացատրություններ, որոն-
ցով կարելի է ժամանակի ոգով լուսաբանել Պլեխանովի երկերից
քաղած Չարենցի հատկապես «Standard»-ի չրջանի հայտնի հղումները:

Դիպուկ ու հեռահար էր և անցումը հայ պոլետատոցիականների
«տեսական դրույթներին»: Թիրախը հիմնականում Գուրգեն Վանան-
դեցու «գեղագիտական» մարզանքներն են. իրապես Ղ. Փարպեցու
ասած «*չարի պատրվակներ*», որպիսիք գործի էին դրվում մեծապես
նախ՝ Մ. Սարյանի ու Չարենցի դեմ. ապա Մահարի, Ակսել...

Օ, որպիսի՜ անիրավություն... որին և պատասխանում է Թերզի-
բաշյանը. «...էլ ու՞ր մնաց Գ. Լեւիչի և նրա հետնորդ Գ. Վանանդեցու
թութակորեն կրկնված «*գյուտը*», թե՛ *արվեստագետի դասակար-*

գային բնության անկախ են առանձին դետալները և համապատասխանում են օբյեկտիվ իրականությանը» (էջ 84-85), – երգիծաբար գրում է նա՝ պաշտպանության տակ առնելով հատկապես աշխրաթի ռիսակալ չարախոսությանը քարկոծվող նկարչի (դեռ չայրված) «*Երևանի պետական թատրոնի վարագույրը*» անգուգական կտավը. «... Չնայած որ Սարյանը պրոլետարական նկարիչ չէ, սակայն նրա արվեստը ավելի շատ ծառայություն կարող է մատուցել պրոլետարական արվեստին, քան մի *դյուժին* ինքնակոչ տեսաբանների և գեղագետների վերացական թեորիաները» (էջ 97):

1926-ի գարուն-ամառ ընթացքով գրապայքարը թեժանում էր, և քաղված այս անգնահատելի տողերով Թերզիբաշյանը պատասխանում էր մասնավորապես Գ. Վանանդեցու գրավոր-բանավոր, այսպես ասած – առօրյա ելույթներին: Բնականաբար, սպասվում էր առավել հիմնավոր հարձակում, և «Գիր ու արվեստից» ամմիջապես ինտո՝ «Հայաստանի պրոլետգրողների ասոցիացիայի գրադարան N2» «մատենաշարով» հրապարակ է հանվում Վանանդեցու «*Լ. Մարտիրոս Սարյան, Լ. Շղիշե Չարենց (Նրանց ստեղծագործությունների հասարակական արժեքը)*» «քննական ակնարկը»՝ լեզվ-լեցուն աշիրաթի հոխորտալի-վեհերոտ նման վարժություններով. «... Երբ պրոլետարական քննադատությունը թևակոխեց *նկարչության* սահմանները և փորձ արեց որոշելու *հին ավանդություններով* առաջնորդվող մտավորականության ամենասիրելի պաշտանունքի՝ Մարտիրոս Սարյանի ստեղծագործության դասակարգային արժեքը, քարն ընկավ վերոհիշյալ գուգնագետների ճահիճը: Եղան այնպիսի սմենովեխյան ցատկոտություններ, որոնք հայտարարեցին, թե Սարյանի ստեղծագործությունը *հեղափոխական է*, ավելի հեղափոխական, քան թե նույնիսկ պրոլետարական գրողների գործերը... *Գրական* ռեակցիան ուրիշ լեզու բանեցնել չի կարող...» (էջ 3, 4): Եհ...

Տեսեք թե հասկացությունները (և ոչ միայն) քանի աստիճանով են շրջվում, և ո՞վ է՝ ում համարում «ճահիճ», «գրական ռեակցիա»: Այնուհետև նույնպիսի որակումներով քարկոծվում է *Մ. Շահինյանը*՝ ժամանակի հետին ռեակցիոներներ համարվող իրար միախառնված Նիցշեի, Բլոկի, Մերեժկովսկու, Արցիբաշևի, Լ. Անդրեևի... Գոգենի-Սարյանի կողքին. վերջինիս հասցեին նորոգվող ուսուցողական դասերով: «Առանց ներկայի հետ հոգեբանորեն ծուլվելու, առանց առարկայական գալիքի շավիղների վրա կանգնելու, Սարյանին հա-

մարյա անհնարին կլինի կենսունակ արվեստ ստեղծել: Այս խնդրում նկարչին մեծ չափով վնասում է նաև նրա ապասկզբունքայնությունը» (էջ 3-4, 9, 19)¹²:

Անհամար սադրիչ տափակություններից անցնելով Չարենցին, Վանանդեցին սկսում էր այստեղից. «Մինչդեռ 1917 թվականը Չարենցը կրել է իր վրա Դաշնակցության քայքայիչ ազդեցությունը...»: Այս ոգով Վ. Ի. Լենինից քաղվող «դրությամբ» էլ հիմնավորվում է բանաստեղծի մանր-բուրժուական պատկանելիությունը, ստեղծագործական «դիմանկարի» այսպիսի բնութագրերով. «...ջարդերը... նրա երգը դարձրին հուսահատական, նրա միտքը վարակեցին հոռետեսությամբ»: Եվ ապա. Չարենցը մտածում է «ամոքչիլիմյան» կատարելատիպի գոյության մասին», «մարդու անցումը երկրային «սուտ» գոյությունից դեպի երկնային «ճշմարիտ» գոյությունը» (էջ 30, 33): Իսկ վերջնական եզրակացությունն էլ սա է. «...Չարենցը... հեղափոխությանը... չի արձագանքում որպես կոմունիստ՝ իր մտայնությամբ և քաղաքական իդեոլոգիայով, այլ պրոլետարիատին բոլորովին օտարոտի անհատապաշտ ինտելիգենտ» (էջ 38): Այո, «որպես կոմունիստ»...

Ուրեմն և նույն ոգով այնուհետև. «Նա իր զգացմունքները միջնադարյան զգեստներ էլ հագցրեց...» (էջ 66). «...Վստահ ենք, որ արդեն պատմությանն է պատկանում նրա անհատապաշտությունը, անարխիզմն ու ենթակայապաշտությունը, և ֆուրմանովի նման (որը 1915 թվին նույնպես տարվել էր անարխիզմի հովերով), նա կարող է ազատագրվել մանր-բուրժուական ապրումներից, դառնալ իսկական պրոլետարական գրող, ինչպիսին հետագայում եղավ և «Չապակի» հեղինակը» (էջ 74): Այո, և կրնակակոխ...

Ուրեմն և՛ թե՛ Սարյանի, թե՛ Չարենցի ստեղծագործությունը հասարակության համար, հասարակական առումով ճանաչվում-հռչակվում էր միանգամայն *անարժեք*:

Ի՞նչ արած, եղել է և այդպես: Եվ սակայն, ինչպես տեսնում եք, անբարենպաստ բնութագծերը մեծագույն մասով պատիվ են բերում բանաստեղծին. ներառյալ հուսահատություն-հոռետեսությունը... որպիսիք, անշուշտ, երբեք էլ ծանր չեն ծախու վարձկանությունից ու նենգ մատնիչության «վարակից»... Ըստ այդմ պարտավոր ենք

¹² Օ՝, *ինչպիսի գիտելիքներ՝ «մախամների» ծախվածությամբ... բայց ապարդյուն. վերջը Սիբերիան էր անհիշատակ:*

հիշեցնել, որ վերջ չունեցող այս թունոտ բանասարկությունները մատուցվում էին «Լենինյանայից» հետո, տաք հետքերով: Ասել է պահանջվում էր «էլի ու էլի»¹³. Ճորտային անմոռուչ հպատակություն ու գովասանքություն՝ ինչպես «ավանդություններով առաջնորդվող մտավորականության ամենասիրելի պաշտամունք Մարտիրոս Սարյանից», այնպես էլ եղիշե Չարենցից:

Ավելորդ չէ ասել՝ պատահական չէին ընտրված և մյուս նշանակետերը, այդ թվում Մ. Շահինյանը, որոնք մյաւնիկյանական հեմակետերն էին Հայաստանյայց և Ղարաբաղյան հարցերում¹³:

Պատահականությունը բացառված է հիմքից, այն էլ այսպիսի դաժան փաստերով. 1923-ի Ղարաբաղյան հարցի շիկացման օրերին «Ամպեր» հիդրոկայանի մոտ Չարենցի խեղդվելու դեպքի կողքին՝ Սարյանի ավագ որդուն՝ Սարգիս Սարյանին բաժին հասած ծանր դժբախտությունը: Պատահական չէր և Չարենցին ու Սարյանին արտասահման «գործողելը»՝ Ղարաբաղյան հարցի և Մյասնիկյանի սպանության համընկնումով. նպատակը «զխացավանքից» ազատվելն էր: Եվ սակայն երկուսն էլ վերադարձան. *համապատասխանաբար վճարելով ծանրից ծանր գին*. Չարենցը՝ նաև «Լենինյանայով», Սարյանը՝ նավի վրա այրված 40 կտավներով՝ «Երևանի պետական թատրոնի վարսագույրով» հանդերձ...

Ուրեմն և ամենևին էլ պատահական չէ, որ հետագա տարիների Ղարաբաղյան պահանջատիրության դիմումների տակ առաջին ստորագրողը մշտապես Սարյանն էր, և ոչ թե այսօր նկարչի շուրջը բամբասանքներ տարածողները...

* * *

«Գիր ու արվեստ (Դեմքեր, երկեր, հարցեր)» ենթախորագիր, ըստ այդմ «հարցեր» առունով չափազանց ուշագրավ են գրականության ու արվեստների մեկնակետային-ոճական ուղղությունների ու սկզբունքների թերզիբաշյանի շոշափումները, մոտեցումներն ու առանձին բնութագրեր: Ամենից առաջ, պատահական չէ, Չարենցի ու Սարյանի կողքին՝ նրա միանգամայն զգաստ վերաբերումները 20-րդ դարի հետընթաց-առաջընթաց համարյա բոլոր հոսանքների նկատմամբ: Այդ

¹³ Իսկ Մ. Շահինյանի պարագայում՝ ըստ հարկի առանձնակի տես մոտակա ծավալուն էջերով:

ամեն ոլորտներից լավը - արժեքավորը յուրացնելու-կիրարկելու, լայնահայաց կողմնորոշում, որը մեծ պատիվ է բերում 20-ական թվականների *հայոց գեղագիտական մտայնությունների ընդ-հանուր մթնոլորտին, գեղարվեստական բեղուն կյանքին*:

«Կարճ ծանոթություններ արվեստի և գրական ուղղություն-ների մասին» խորագրով գրքի վերջում ներկայացվող այդ էջերից պարզապես պարտավոր ենք քաղել հանգամանալի տվյալներ պատ-կերացում տալու համար՝ նախ մտավորականության առաջավոր թևի իմացության մասշտաբներից, անշուշտ, ծախսերի տգիտության համե-մատությամբ հանդերձ, - մյուս կողմից՝ գիտակցելու համար 70-ամյա երկաթե վարագույրի դատապարտված մեր անտեղյակ սերունդների ողբերգությունը:

Եվ այսպես. այդ գլխուն ներկայանում են գրականությանն ու արվեստի երեք հիմնական ուղղություններ.

Իրապաշտական (ռեալիստական)՝ հետևյալ ճյուղերով. ա) Հուզա-կան կամ ռոմանտիկական ռեալիզմ, բ) Կենցաղային կամ Սատուրալիզմ (բնապաշտություն), գ) Տիպոլոգիական (տիպերի միջոցով ընդհան-րացնող կամ տիպական), դ) Տպավորական ռեալիզմ կամ իմպրեսիո-նիզմ:

Իրապաշտականին հաջորդում է *Գեղագիտական* կամ *Էսթետի-կական* արվեստը, որը Թերզիբաշյանի հավաստումով՝ «...որպես նպատակ առաջադրում է ստեղծել այնպիսի կատարյալ ձևեր, որոնք, այսպես կոչված գեղեցիկի մարմնացում լինեն»։ սրա մեջ ևս նշվում են չորս ճյուղ. ա) Սկզբունքային պասսեյիզմ (դարձ դեպի հին ձևերը), բ) Ռճավորական մոդեռնիզմ (стилизаторский модернизм), գ) Սիմվոլիզմ, դ) Էքսպրեսիոնիզմ» (էջ 102):

Անցնելով վերլուծական (անալիտիկ) ուղղությանը, նա գտնում է, որ այդպիսիք կարելի է համարել «...արվեստի այն բոլոր հոսանքները, որոնք՝ հրաժարվելով նմանողությունից և ձևական (տրադիցիոն) կանոններից, ընթանում են արվեստի տարրերի, այսինքն նյութի ...թեորիական և գործնական ուսումնասիրության ճանապարհով, և առաջադրում են որպես նպատակ՝ այդ նյութերից ազատ և գյուտարար կերպով կառուցել նոր ձևեր, որոնց հատկանիշը բնորոշվում է ո՛չ իրական կյանքի արտաքին նմանությամբ և ո՛չ էլ պատրաստի շաբ-լոններով, այլ յուրաքանչյուր անգամին հատուկ առաջադրված նախ-տակով» (էջ 102):

Ինչ թաքցնեն, հայտնության նման մի բան եղավ *Կոնստրուկտիվիզմի* պատկանելը վերլուծական այս ուղղությանը՝ թերզիբաշյանի նույն սահմանումով. «Վերլուծական արվեստն անմիջականորեն անցնում է դեպի *կոնստրուկտիվիզմը* – որը զբաղվում է օբյեկտիվ-տեխնիկական կառուցումներով: Այս ուղղությանն այս կամ այն չափով պատկանում են. ա) Կուբիզմ, բ) Ռուսական ֆուտուրիզմ, գ) Սապրեմատիզմ, դ) Ինժեռիզմ, ե) Աղմուկների նրաժշտություն» (էջ 102) = որն այդպես տիրանալով՝ չափն անցկացրեց մեր երկրում...

Ինչպես և ընդունված էր ժամանակի գրական-գիտական էթիկայի չգրված անխախտ օրենքով, հենց տեղն ու տեղը նշվում է օգտագործված աղբյուրը. «Տես «Искусство и лит. в марксист. освещении» ժողովածուի 1-ին հատ. Բ. Արվատովի հոդվածը: Տե-ին վերաբերող էջերում հիշատակված ֆուտուրիզմի համրածանոթ տեսաբան, որի հասցեին այնուհետև թերզիբաշյանը գրում է. «Բ. Արվատովը այս կերպ է բնորոշում և բաժանում ժամանակակից ուղղությունները. նկատի պետք է ունենալ, որ այս բնորոշումները և դասակարգությունը վերջնական ու կատեգորիկ չեն և կարող են վիճելի համարվել... Մենք հատկապես մեջ բերինք այս հատվածը՝ որպես հետաքրքիր մի նմուշ, ընթերցողին թողնելով դատել, թե որքան խելքի մոտիկ է դասակարգության այս սխեման»¹⁴:

Եվ այսպես առկախելով հանդերձ, նույն աղբյուրի հետևությամբ գրաքննադատը շարունակում է գեղարվեստական ուղղությունների ու «ճյուղերի» բնութագրերը, որը նշանակում էր թե ինքը՝ համեմալայնդեսայս, հասարում է «խելքի մոտիկ»: Բնութագրվում է *պոստ-իմպրեսիոնիզմը* (հետ-իմպրեսիոնիզմ). խմբավորում նկարչության, քանդակագործության և երաժշտության մեջ. «ուճի մի ընդհանուր ձգտում-հակազդել նատուրալիզմին» (*իմպրեսիոնիզմ և նեո իմպրեսիոնիզմ*. «...ձգտում է *ինքնաարտահայտության*, խուսափելով իրականության վերարտադրությունից, ընդունված հին ձևերից». թվարկվում են՝ Սեզան, Մատիս, ապա՝ Սարյան, մասամբ Զ. Կոջոյան (էջ 105):

¹⁴ Զգ «Չաբենց 923» և «Չաբենց 1923, 7, 31» նշումներով պահպանվում են Лед-ի 1923-ի 4 համար և 1-4-ը (մայրտից օգոստոս): Դրանցում կան Բ. Արվատովի գրչին պատկանող հոդվածներ. հ. 1-ում այս վերնագրով. «Контр-революция форм» (О Вольпус Брюсове), այսպիսի բաժիններով. «Фактисит сателл-аггредит-ությունից, Фактисит կյանքից, Фактисит հեղափոխությունից»: 4-րդում Բ. Արվատովի հոդվածում Չաբենցի ծեռքով կան ընդգծումներ և նշումներ:

Կուբիզմը աշխատում է «պատկերել» կամ տալ (նկարչության մեջ) առարկայի ամբողջությունը... այսինքն իրը՝ ակտիվ և ստեղծագործական շրջապատի մեջ, այլ այն ամենը, ինչ զուգորդվում է առարկայի մտավոր պատկերի (հղացման) հետ: Սրա հետևանքը լինում է մի շարք երկրաչափական ֆիգուրներ, իրար խաչաձևվող, միջադիր ու հակադիր գծեր և հաճախ թափանցիկ մակերեսներ» (էջ 105-106): Իսկ «ֆուտուրիզմը նկարչության մեջ դիտողին դնում է նկարի մեջ, միաժամանակ արտահայտելու համար մի շարք իրար հաջորդող շարժումներ և տպավորություններ: Երաժշտության մեջ ֆուտուրիզմը բացասելով հիմը, աշխատում է գունել ինքնաարտահայտության բոլորովին նոր և օրիգինալ ձևեր (Ադոլֆների երաժշտությունը): Ինչպես տեսնում ենք Արվատովի բնորոշած Վերլուծական արվեստը, - շարունակում է թերզիբաշյանը, - բավական մոտ է պոստ-իմպրեսիոնիզմին, իր մեջ ընդունելով ֆուտուրիզմը. կուբիզմը, ադոլֆների երաժշտությունը» (էջ 106):

Իմպրեսիոնիզմ. Ֆրանսիայում առաջ եկած նկարչական դպրոց. Մոնե, Դեգա, Ռենուար և ուրիշներ. «Մրանց զխափոր նպատակը դարձավ գունավոր լույսի նկարչությունը: Նրանք կատարեցին հետաքրքիր փորձեր գուտ գույներ (ներկեր) գործածելու ուղղությամբ, առանց խառնելու ներկերը կողք-կողքի դնելով՝ աչքին տալով ուժեղ լույսի տպավորություն». ասել է թե՛ «մեկնում են գույնից և վստահ գնում դեպի լույսը»: Հիշատակվում են Սարյանը և Կոջոյանը: «Գրականության մեջ իմպրեսիոնիզմը ձգտում է դեպի անմիջական տպավորություն՝ հաճախ ծայրահեղ սուբյեկտիվ վերարտադրություն» (էջ 107):

Անցնելով *էքսպրեսիոնիզմին*, գրում է. «Նկարչության մեջ *իմպրեսիոնիզմի* հակառակը - էքսպրեսիոնիզմը (արտահայտություն բառից) ուշադրություն է դարձնում կոնստրուկտիվ (կառուցող) ոգին - «գիտակցությունից» դուրս ստեղծագործ երևակայության ուժի միջոցով ինքնիրեն դրսևորվում է իդեալական արտահայտությամբ». և ապա. «որպես գրականության ուղղություն էքսպրեսիոնիզմը հակադեցություն է նատուրալիզմին և ռեալիզմին: *Խարակտերիզացիայի* չի ենթարկում տիպարները, չի տալիս, մույմիսկ հաճախ շատ է հեռանում իրականությունից և հավանականությունից»: Եվ որպես օրինակ հիշատակվում է գերմանացի դրամատուրգ Գ. Կայզերը:

Յերթը հասնում է սիմբոլիզմին և հիշատակվում են արդեն Սիամանթո, Տեդյան, Մեծարենց, Չարենց: Նշելով, որ սկզբնական շրջանում

սիմվոլիզմը բացատրվել է տարբեր կերպ, թերզիբաշյանը, իրավացիորեն ավելացնում է. «...ինչ որ հասկանալի է, որովհետև գրական-գեղարվեստական ուղղությունները գիտական կամ փիլիսոփայական ամրակուռ սիստեմներ, օրենքներ և ֆորմուլաներ չունեն»:

Ըստ կարգի հիշատակելով, որ սիմվոլիզմը միաժամանակ ծագել-ծնավորվել է Ֆրանսիայում ու Բելգիայում, շեշտում է, որ առաջինում հակազդեցություն էր պառնասականությանը: Շեշտվում է և «... «երաժշտականության» հատկանիշը, որ կարելի է գտնել գրեթե բոլոր սիմվոլիստ բանաստեղծների մոտ», բայց և այլ օրինական այսպիսի առանձնահատկություններ. «Սիմվոլիստները գրեթե արհամարհում էին իրական երևույթները և ձգտում էին դեպի ընդհանուր ճշմարտություններ ու գաղափարներ, աշխատելով նրանց մարմնացնել անլուծելի «սիմվոլներին» միջոցով: Պոեզիան թեքելով դեպի երաժշտություն, օգտվում էին վերջինիս հաճախ տարտամ և անբացատրելի հատկություններից, արտահայտելով խորհորդավոր ու միստիկ հոգեկան կացություններ, աշխատում էին գտնել գաղտնի, անսեսանելի կապեր իրենց «եսի» և արտաքին աշխարհի երևույթների միջև... Մի քանի սիմվոլիստներ հաճախ ճգնում էին կապեր գտնել հնչյունների, գույների, նույնիսկ բույրերի միջև» (էջ 111) և այլն:

Ուրեմն և վայելում է գլուխ խոնարհել 1926-ին ընդամենը 27-ամյա Վահրամ Թերզիբաշյանի ինացությունների, գեղարվեստական զգացողության, ճաշակի, կողմնորոշումների առջև: Առհասարակ ողջ վաստակի առջև՝ օրինակելի թե՛ փաստական նյութի համակողմանի ինաստավորման կարողությամբ, թե՛ տրամաբանական կուռ ու ճկուն մտածողությամբ, թե նորի, հեռանկարայինի շրջահայաց կռահումներով: Հասկանալի է երբեմն ժամանակի պարտադրած շրջահայացության բացերով հանդերձ, որպիսիք դրսևորվել են նաև թատերագետ-գրականագետի «Հայ դրամատուրգիայի պատմություն» մեծարժեք երկ-հատորյակում (1959, 1964):

Հիրավի. երանություն կլիներ, եթե «Հին աստվածներն» ու «Կայսրը» առաջնակարգ բեմականացումներ-կատարումներով ճաշակած, այսր և անդր-կուլիսյան ասուլիսներից տեղյակ թերզիբաշյանի գրչով ունենայինք բնական խորաթափանց էջեր ինչպես Շանթի, այնպես էլ հայոց բեմարվեստի հռչակավոր ներկայացուցիչների մասին... *Մինչդեռ չունենք*: Նույնքան ցավալի է, որ տեսականորեն հիմնավորապես զինված ու զգայուն արվեստաբան-գրականագետը այդպես էլ հնա-

րավորություն չունեցավ փոքր-ինչ տևականորեն ավանդելու բուհերում: *Գեղարվեստի տեսությունը մնաց Լ. Տիմոֆեևի «սոցոնալիզմի մեթոդաբանության», տխրահռչակ Կարմիր պրոֆեսուրայի արհեստավորական մակարդակի «տեսական» տափակ կլիշեների հույսին: Գեղարվեստական անպարագիծ հատկանիշների համակարգում այլուժե կոչվածի գերաճած կոմպլեքսով հանդերձ, որով, ըստ հարկի, հաջորդական բովանդակություն պատմելով ներկայացվում էր «նոր մարդու» - «հերոսի» ձևավորման, ասել է թե՛ նաև «ինի կործանման «պրոցեսը»... Տե՛ր աստված...*

* * *

Այս ամենից հետո դառնալով Զարենցի ստեղծագործությանը, գեղարվեստական մտածողության ու միտումների էական կամ հպանցիկ ընթացքներին, որոշակիորեն նկատվում են սիմվոլիզմից սկսած նրա հիմնավոր արձագանքներն ու «տուրքերը» Արվատովի մոդելով Թեր-զիբաշյանի գրքում քննականորեն բնութագրվող գրականության ու արվեստի հոսանքներին, մեկնակետային կամ ոճական յուրօրինակություններին:

Այդպիսին էր դարասկզբի գեղարվեստական կյանքի իրավիճակը՝ բազմաշունչ-բազմազան մտայնություններով ու մթնոլորտով, միանգամայն օրինական դրսևորումներով թատրոնում, գրականության ոլորտներում... ներառյալ կիրառական արվեստներ: Եվ այդ ամենին երիտասարդ Զարենցը ձայնակցել է գեղարվեստի սեփական գերադրական զգայություններով ու շրջահայացությամբ:

Ուրեմն և համառոտակի թվարկենք մի քանիսը. խորհրդապաշտությունից ժառանգած սիմվոլների միջոցով ընդհանրական-հավիտենական գաղափարներ, խորհրդավոր-միստիկ հոգևոր կացություններ ու տրամադրություններ մարմնավորելու հիմնավոր հակվածություն՝ «Կապուտաչյա հայրենիք», «Դանթեական», «Լիթիկական բալլադներ», «Ողջակիզվող կրակ»... այլև «Ամբոխներ», «Սոմա»: Փոխակերպվող է երաժշտականության անմասնատելի հատկանիշով հանդերձ՝ թվարկված այդ և չթվարկված «Աթիլա», «Վահագն», «Հատված»... նույն հաջորդականությամբ, այլև հետագա տարիների ստեղծագործություններում «Եսի» և աշխարհի երևույթների, «Եսի» և հայրենիքի, «Եսի» և ոչ Եսի անտեսանելի, անիմանալի հաղորդակցություններ, փոխադարձվող պատճառակցական կապեր, առնչություններ... որսալու, իմաս-

տավորելու մղում ու տարողություն: Նույն ընթացքով՝ գույնը գույնով կամ գույներով նրբերանգելու («Ծիածանը»), լույսը լույսով ու արևով, մթնկան իրիկնայինի, խավարի երանգներով զորացնել-նվազեցնելու հմտություն. ասել է բացահայտ «տուրքեր» իպրեսիոնիստական մտայնություններին, ձգտմանը՝ «դեպի անմիջական տպավորություն»՝ հաճախ ծայրահեղ սուբյեկտիվ վերարտադրություն», որպիսին, օրինակ, «Գիշերը ամբողջ հիվանդ, խելագար, ես երազեցի արևի մասին» տողերով սկսվող բանաստեղծությունն է (1915) կամ «զերսուբյեկտիվ» «Մարմնիս երազը» (1916)... տաղային ու տրոբադուրային նվագայնությամբ հանդերձ՝ շրջանցել է «Տաղարանի» և «Ասպետականի» «Ոճավորական մոդեռնիզմը»...

Այս ամենին ձուլված տեսողական-լսողական շարժուն խառնապատկերներ, պատկերաշարեր հյուսելու հմտություն, - գեղարվեստական հատկանիշների բազմաբնույթ համակարգ, որով *20-ական թթ. մախաշենին Չարենցն արդեն հրաշագործ բանաստեղծ էր, ինչպես և ճանաչվեց*.

Նույնը տեսնում ենք բանաստեղծի ֆուտուրիստական շրջանի ստեղծագործություններում, անշուշտ, դարձյալ ըստ Թերզիբաշյան-Արվատով (ոչ միայն...) դասդասման այս անգամ արդեն Վերլուծական (անալիտիկ) ուղղության ներքո. վերլուծականից կոնստրուկտիվիզմ ընդհանուր սլաքով, ապա՝ կուբիզմ, ռուսական ֆուտուրիզմ, սուպերմատիզմ, ինժեներիզմ, աղմուկների երաժշտություն, - ճյուղերով: Եվ քանի որ ճյուղերը վերաբերում են միաժամանակ և՛ արվեստին և՛ գրականությանը, ապա, հասկանալի է, որոշակի տարաբաժանումով: Գրականության դեպքում, ասենք, վերապահելով ինժեներիզմը, կամ մյուսներից նկատի ունենալով այս կամ այն տարրեր:

Միաժամանակ նկատի ունենալով նախապայմանը, այն է թե՛ Սինթետիկ արվեստի դարի նշանաբանը. ասենք, Ա. Բլոկի 1911-ին վերաբերող սույն ձևակերպումով. «...ներ (հավանաբար և բոլոր) ժամանակներում կարող է արվեստի իսկական գործ ստեղծվել միմիայն այն դեպքում, երբ 1) պահպանում ես անմիջական (ոչ գրքային) հարաբերություն աշխարհի հետ և 2) երբ իմ սեփական արվեստը հարազատանում է մյուսներին (անձամբ ինձ համար՝ երաժշտությանը, գեղանկարչությանը, ճարտարապետությանը և մարմնամարզությանը)»¹⁵:

¹⁵ Ал. Блок, Соч. В 8-ми томах, т. 2, М., 1955, с. 650. Բլոկյան արժարժումներ տես նաև Ալ. Չաբայրյան, 20-րդ դարի սկզբի հայոց բանաստեղծությունը, գ. 2, 1977, էջ 408-414: Տես նաև հաջորդ հատորներում...

Էապես, դարի գրականության «հարազատամալը» մյուս արվեստ-ներին շարունակվում էր և 20-ական թվականներին. այժմ էլ կարելի է ասել Չարենցի համար հենակետ-մշակակետ ունենալով ճարտարապետությունը, քանդակը, կինոարվեստը, ասմունքը, թատերայնու-թյունը, նկարչության, երաժշտության, պարի, մարմնամարզության այլ տարատեսակներ: Ասել կուզի, հենց այնպես, սովորական բարեկա-մություն կամ համագործակցություն չէին Չարենցի հարաբերությունները Ավ. Իսահակյանի, Ա. Բակունցի, Դ. Դեմիրճյանի, Լ. Շանթի, Ռ. Սիմոնովի, Մ. Մազմանյանի, Կ. Չալաբյանի, փոքր-ինչ հետո Ա. Չոպանյանի, Մ. Սարյանի, Ա. Թամանյանի, Վ. Փափագյանի, Հ. Կոջոյանի, Ռ. Մելիք-յանի... հետ: Դարի գեղարվեստական տեղաշարժերին համընթաց՝ համատեղ քննարկվում-փորձարկվում-իրացվում էին արվեստների ու գրականության փոխառնչությունների ու բարեշրջման հիմնավոր հարցեր: Այնքան որ, կարելի է ասել, հենց թվարկված առաջինների ու վերջինների արվեստային միտումներով էլ առաջնորդվել է Թերզի-բաշյանը՝ օգտվելով նաև Արվատովի դասակարգումից:

Ստաբերենք-դիտենք, օրինակ, «Կապկազի» ձևավորումը՝ համոզ-վելու համար, թե որքան է այն տառացիորեն հարազատ կամ համագոր-«կուրիզմի» բնութագրին: Չարենց-Չալաբյան «մտավոր պատկերի հղացումը» Ղարաբաղն էր՝ իր բախտով, այն, ինչ թամաշայի էջերում հոլովվում էր կիսով չափ «Ղարա»-ով. և ահա՛, խոսուն ձևավորումը հուշում գորացնում էր նույնը՝ հենց երկրաչափական խաչավորվող գրաֆիկ ձևերով, հակադիր ու միմյանց ձայնակցող թափանցիկ երես-աստառով: Հիրավի, երկին արժանի կատարյալ ձևավորում, ներառյալ ներդիր *բանաստեղծի հասակով մեկ սևավոր սարսռեցուցիչ շարժուն պատկերը*, որոնք անկասկած էսքիզով իսկ արժանացել են Չարենցի ու Դեմիրճյանի հիացական գնահատանքին... բայց և Փա-փագյանի՝ մեծատաղանդ...

Դառնալով բուն «Կապկազին» ակներևաբար կարելի է տեսնել հանդիսատեսին «թամաշայի» մեջ դնելու-ներքաշելու հենց այն հատ-կանիշը, ինչ Թերզիբաշյանը բնութագրական է համարում ֆուտուրիզմի նկարչությանը: Իսկ ֆուտուրիստական երաժշտությանը ինքնահատուկ աղմուկների երաժշտությունն էլ՝ «Ինտերմացիոնալի» բազմիմաստ զուգակցությամբ բացորոշ ուղեկցում է թամաշայի ողջ գործողությամբ: Ակներևաբար «Կապկազում» դժվար չէ որսալ և կուրիստական մի-տումներ. ինչպիսին, ասենք, լայն շրջագծով տվյալ հղացմանը զուգորդ-

վող ամեն ինչ ներկայացնելու կուրիզմին հատուկ ազատությունն է. այսպես. թամաշայի առաջին իսկ դրվագում նույն ինքը գործողությունն վարող Ղարան՝ հնչեցնելով զանգը և ցուցադրելով չարխի պտտվելը ըստ կարգի թվարկում է գույներ. մասն՝ «Բոգ, կապույտ, դեղին, ալաճա, գինեռանգ կամ սև»: Եթե թամաշայական ընթացքով այդ «բոգը» ներկայանալու էր այսպես՝

Գեգեչկորին սոցիալիստ է,

Զխենկելին - բո՛գ,

Ժողովրդին էս երկուսը

Ծախեցին անփող. - (3, 80), -

ապա յուրօրինակ զուգորդական խորհրդանիշ է ԱԼԱՃԱՆ ուղղակի մեծատառով: Անունն է այն Ալաճայի, որի ճակատամարտում 1877-ին Լորիս-Մելիքովը՝ ջարդ տալով թուրքական զորամասերին, կրկնակի խայտառակ պսրտության ամոթանքից փրկեց Ալեքսանդր II ցարին, հեշտացնելով Կարսի գրավումը: Այնպես որ, թեկուզ միայն այս զուգադիպումով Չարենցը ժամանակակիցներին ու սերունդներին հուշում էր մեծ բովանդակություն. ամենից առաջ հիշեցնում էր հայ ժողովրդի զավակների ծառայությունները և ամենակարևորը՝ վստահեցնում էր, որ գալու են Լորիս-Մելիքովի, Զ. Լազարևի նման հայ զորականներ. ինչպես և եղև...

Արանց կողքին ավելորդ չէ մշել, որ Չարենցի ճարտարապետ-քանդակագործ-նկարիչ համախոհները՝ Զալաբյանն ու Մազմանյանը Տե շրջանում (առաջ և հետո) ինժեներիզմի հետ միասին չեն շրջանցել և սապերմատիզմը. պարզագույն երկրաչափական և այլ ուրվագծերով տարբեր հարթություններ, ձևեր ու ֆիգուրներ ներկայացնելու արվեստի ավանգարդիստական ուղղություններից մեկի՝ նման դրսևորումները տիպիկ նմուշներով սփռված են «Կոմալմանախի» էջերում: Ամշուշտ, այդ «հովերով» էլ դեռևս 1923-ին Չարենցն ու Զալաբյանը մտադիր էին հրատարակել «Ավանգարդ» խորագրով ամսագիր, ասել է՝ սկզբնավորել ավանգարդիստական որոշակի շարժում:

Ժամանակների, - ոչ միայն Ռուսաստանի այլև Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի, Լեհաստանի (որտեղ և իր գործունեությունն էր սկսել Բ. Արվատովը) - գեղարվեստական միտումների ու խմորումների ոգով, որոնց նպատակը ամեն դեպքում գրականության ու արվեստների արտահայտչական հնարավորությունների զուգակցությունն էր ու ծավալումը: Կարելի է ասել անհետաձգելիորեն հրատապ մանավանդ

Խորհրդային Միության Ժողովուրդների ճշմարիտ մշակութային կյանքում օրեցօր զորացող գաղտնագրություն-գաղտնասացության անհրաժեշտության թելադրանքով: Ի վերջո. 1926-ից լինելով Չարենցի, Հալաբյանի, Փափազյանի... գեղարվեստա-գաղափարա-քաղաքական բոլոր գրույցների մասնակիցը՝ Վ. Թերզիբաշյանը կարող էր և վերաքաղել արվատովյան արվեստաբանական հանգանակները...

Զարենց և Քակունց

...եվ բառերի համար քո մարմարյա...
Ե. Զարենց

Նախերգ ըստ «Ակսելյան քանդակների»

Պատմագրյանի պատմածով նախնական հիմնավոր ծանոթությունից հետո՝ «Նոյեմբեր» միության գործունեությանը զուգընթաց աստիճանական շփումներով, ի վերջո, հասունանում է Զարենցի ու Ակսելի բարեկամություն-«դաշինքը». որը ուղղիչ տանը սեպվող «դատական գործի» տվյալներով վերաբերում է 1926-ի մարտին: Ուրեմն և, կարելի է ասել, «հարուցիչ» են եղել մի կողմից վերը արժարժված պրուլետ-գրողների ժողովածուի առիթով բորբոքված զայրույթը, մյուսից՝ Եսենինի «ինքնասպանության» մոռոնքը:

Եթե հիշենք՝ «-Իմ դարդն Ակսելն է: Նա էլ որ միացավ մեզ, էլ դարդ չունեն» (ՀԵԶմ, 1, 168), ոչ թե մեկ, այլ հազար ու մեկ անգամ հուլվածը, ապա նոր միայն, թերևս, կարողանանք զգալ իր ապրած այդ օրերի ուրախության գեթ մի պահը... Եթե, իհարկե, կարողանանք չեղյալ նկատել կյանքի մատուցած հետագա «դժբախտ բերումները». նույնն է թե՛ նորանոր մեծամեծ «դարդերը»:

Բայց մինչև «դժբախտ բերումը», մարտից-սեպտեմբեր ահագին ժամանակ կար ամենօրյա հանդիպումների համալր, որի *վկան նորից Մահարին է իր անզուգական՝ այս դեպքում էլ «Ակսելյան քանդակներով»*:

Քանդակներով էլ սկսենք. որքանով, խոստովանում են, չէի ցանկանա թաքցնել կամ կեղծել... Ակսելի հանդեպ իմ հետաքրքրությունը, անբուժելի թուլությունը, մնում է առանձնակի ու յուրօրինակ՝ *որակապես տարբեր գրականից*¹:

¹ Ելման կետով, երևի թե, եղել է հայրենակցական, քանի որ իր ողջ ստեղծագործության ամեն տողի, դարձվածի, պատկերի, անգամ ակնարկի հետ վերապրել-վերաճաշակել են ընդամենը Կապուտջուղով Ջանգեզուրից բաժանված իմ հայրենի Լեռնային Գողթնի Փառակա գյուղի ալպիական լեռների, սար ու ձորերի, ջրերի, այգիների, մառանների ու կալերի, հանգստարանների... մեր տան... շնչառությունը, հովերը, բույրերը, համերը... մարդկային վարքը, մտել-վերկենալը... բառացիորեն

Թվականը հիշատակված չէ. արձանագրված են ԽՉ Խմբագրատան մի անկյունում քնած Ակսելի հետ ծանոթության առաջին բերկրալի պահերը. «Ձարթնեց. ժպտաց իր մուգ-կապույտ աչքերով. ժպտաց. այո՛, մանկական ժպիտով... թախիծով նայեց իմ աչքերից ներս: Չէր կարող նա իմ աչքերում չնկատել հիացմունք ու ուրախություն», - և այս տրամադրությամբ էլ գնում են «Նագասակի» կոչված գարեջրատուն. «- Նագասա՞կի» - ժպտաց, - այդ ի՞նչ «Նագասակի» է», - և պարզվում է, որ *գարեջրատան տեղն իսկ չգիտեք*: Հարց ու պատասխանը շարունակվում է գարեջրատանը: «Ձի՞ ունես», - Ակսելի

մարդկային բոլոր հատկանիշները... Ինչպես Բակունցը՝ Կոմիտաս երգելիս կամ ունկնդրելիս... ամեն անգամ էջերի վրա լացել են «իսկական արցունքներով»:

Տարածվել է Սևադա հրդու, իր կնոջ, դուստրերի, անգամ բոռան՝ անձամոր Ալեքսանդրի վրա: Անշուշտ, մի առանձին քնքշանքով են վերաբերվել Սևադային, որի առումն իսկ խորհրդանիշ է Բակունցի անհուն հայրենասիրության:

Մտերմական Սևադան հոր պես քնարական, մաքրամաքուր անհատականություն էր. արտաքինպես զուսպ, խաղաղ ու հանդարտաբարո, բացվելիս հուզվունքով հիշում էր հորը, ավելի շատ որպես գյուղատնտեսի. հայարտանում էր, որ խնձորի (Բելֆոր, դեղին) տեսակը հայրն է մուծել հայաստան. խոստովանում էր, որ իր ԳԱ թղթակից անդամ ընտրվելու օրը միայնակ հեկեկանքով հաշվետու է եղել հորը՝ Ակադեմիայի նախագահության շենքի պատերին իր տեղը գտած հոր մեծադիր նկարի առջև: Մի անասելի գորովանքով, սիրով ու երախտագիտությամբ էր հիշում Բախչազյու (Պարտեզածաղիկ) տատին՝ Ակսելի մորը. հիշում էր, թե ինչպես է տատը թև առած ուրախացել տան տղամարդ դարձած թոռան պատվին՝ Գորիսի կոլտնտեսության անասնաբույժ Սևադայի վաստակած ցորենը պապենական դատարկ կարասներից, իհարկե, միայն մեկը լցնելիս... մի առանձին տրամադրվածությամբ էր կնոջ՝ ճանաչված մոսկաբույժ Նովելլա Գյորգևայի ներկայությամբ պատնում նաև այս զարմանալի դրվագը. իրենց՝ Բժշկական հիստիտուտ ոտք դնելու առաջին իսկ օրը Սևադան աչք է դնում ու որոշում. որ ինքը, ինչ էլ լինի, պետք է ամուսնանա Նովելլայի հետ: Ուրեմն և «ինչ էլ լինի» տրամադրվածությամբ Նովելլան դառնում է իր կինը...

Եվ ինչ. պարզվում է Սևադայի համար Նովելլային վաղ հասակից հարսնացու է ընտրելիս եղել նաև իրենց հարևանությամբ բնակվող Ակսելի Անիկ քույրը: Սպա այլ զարմանալի եղելություն-իրողություններ: Նախ կապված Անիկի հետ. տարիներ առաջ Կամերային տան շարքով կային ցածրիկ հյուղականման տնակներ. 1946-ի հեղեղին Անիկը՝ այդ շարքի իր տնից բավական հեռացած, հիշում է, որ տանն է մնացել կուստոմսը. վերադառնում է վերցնելու և հեղեղի բերանն ընկած՝... խեղդվում: Սևադան պատնում էր իր պես մեղմ ժպիտով և այդպես էլ ընդունեց իմ տաքացած-գայրացկոտ վրա տալը...

Ավելի ուշ զարմացա, ապա և գլխի ընկա թե այդ ինչպես միանգամից Սևադան մտերմացավ ինձ հետ... Հասկացա. լռելյայն համծնարարել էին Սարյանները...

Վապերական-կիսավապեր մյուս զարմանալիների շղթան վերաբերում է Ակսելի

հարցով ու բացատրությամբ, որ այդտեղ նստած՝ միտքը իր ձիու հետ է. կուշտ է, արդյո՞ք թե քաղցած... Եվ նորից խոսք է վերցնում Սահարին. «Ես նրան ասացի, որ ըստ երևույթին նա գյուղատնտեսությամբ և արծակագրությամբ է զբաղվում ի միջի այլոց և որ նա հիմնականում... բանաստեղծ է:

– Ինչու՞, – հարցրեց ծիծաղելով:

– Այդպես կարող եմ տխրել միայն բանաստեղծները, – պատասխանեցի ես»:

Ամենայն հավանականությամբ, 1925-ին վերաբերող այս դրվագին,

մեծ սիրուն՝ հայ ժողովրդի շնորհաշատ դստեր մարիամ Ասլամազյանին (մեծ. Կարսի մարզի Բաշ-Շիրակ գյուղում) և իր հուշերին. Գ. Սահարու քանդակների հետ միասին Բակույնցի ազնվական-ասպետական վարքի ու նկարագրի իսկական հուշարձաններ:

Ամբողջ կյանքում պաշտած տղամարդու մեկը մյուսին հաջորդող յուրօրինակ կտավների շարք. «վրձնավորված» Ակսելի խոհա-զգացական աշխարհի մեկը մեկից գրավիչ խորքերով ու շոյլ հմայքներով:

Դասկանալի է. 1926-ի այս օրերից Չարենցի կյանքն ու ստեղծագործությունը անբաժան է Բակույնցից. ասել է ամենատարբեր առիթներով անխուսափելի են և վկայակոչումները Ասլամազյանի հուշերից: Այստեղ բավարարվեց միայն «Ճշտելով» այսքանը. մինչդեռ բազմազույմ-բազմիմաստ ժպիտներին վերաբերող մտաբերումներն համընկնում են, - փոքր-ինչ տարբեր են աչքերը նկարագրելիս. Սահարին մտաբերում է այսպես. «...Ժպտաց իր մուգ-կապույտ աչքերով»: Ասլամազյանի առջին և մշտական... տպավորությամբ ու զգացողությամբ՝ «բաց մոխրագույն կոստյում հագած» բարձրահասակ Ակսելը ուներ բաց գույնի մազեր ու խաժ աչքեր. ասել է Դևիկ նահապետի զարմից էր՝ ներառյալ մարդկային էության հիմնորոշ շինվածք-թրծվածքային երանգները:

Միաժամանակ դառնանք և Սևադային առնչվող ամակնկալ, թե ակնկալվող սույն հիշարժանին. ըստ երևույթին Սևադան (թերևս... և իր Անիկ հորաքույրը) 1935-1936-ի Ակսելի ու Ասլամազյանի մտերմության օրերին, ինչ-որ «օրինված վայրում», ինչ-որ «օրինված պսիի» տեսել է նրանց միասին. փոխադարձ սիրո ճիշտ և ճիշտ Դ. Սևակի յոթնադրամը «Գլխապտույտի» ոգով.

– Դու –

Իմ վերջինը, թյուրիմացաբար,

Եվ իմ միակը՝ ճակատագրով... –

ապա վերջնամասային մյուս տարբերակով.

.. Չեն մեռնում, ճիշտ է, բայց և չեն ապրում,

Ինչպես չի մեռնում, բայց և չի ապրում

Սերլս –

վերջինըս թյուրիմացաբար,

Բայց և միակը՝ ճակատագրով... (Դ. Սևակ, ԵԺ, հ. 1, 1972, էջ 289, 191):

ահա՛, հաջորդում են անմիջականորեն 1926-ի մարտից սեպտեմբեր ընկած օրերի նույն իմաստալի մտաբերումները. «...խորունկ էր նա, հմայիչ, հանգարտ ու հստակ...

Ամենայն օր դուրս գալով Նալբանդյանի նրբանցքից, ես պիտի անցնեի նրա մոտով, դուրս պիտի գար նա՝ մի ծխախոտ վառելով, պիտի գնայինք Չարենցի մոտ: Չարենցը պիտի հարցներ. – Ի՞նչ կա՝ չկա, տղերք ջան: – Ինչի՞ մասին էինք խոսում մենք. Բենվեճնուտո Չելլիմիի և ողբերգական Կոմիտասի՝ մասին, ժամանակակից գրական անառողջ երևույթների՝ «գրական փղշտացիների», Աբովյանի, Սիս-մանթոյի ու Սայաթ-Նովայի մասին, Երևանի ապագայի կամ գուցե Եսենիին ու Ջվարթնոցի՝ մասին... Խոսակցության տոն տվողը Չարենցն էր, որը, սակայն, իր ոչ մի դրույթը վերջնական ու վավերական չէր համարում, մինչև չստանար Բակունցի հավանությունը. Բակունցը

Տեսել է և պաշտելի ի՞նչ մահից հետո պատանեկան ուխտով ելազել է այդպես սրբազործել ի՞նչ հիշատակը. ըստ այդմ էլ որոնել, գտել է և շենք-շնորհքով Լևոնմարտի գարմին պատկանող Նովելային:

Գուցե Գառնիի մեր լեռնահայաց պատշգամբում Սևադան իր ամուսնության պատմությունն անում էր դիտավորյալ. գուցե հենտո պիտի պատմեր իսկությունը. եթե ապրեր... բայց 37-ի զոհերի տղաները շատ կարճ կյանք ունեին... 1983-ին վախճանվեցին շատերը...

Անկարելի է չարձանագրել: Դայտնի է. ժամանակի մտավորականների երեխաների հայկական դարձում՝ գրականագետ Խ. Սարգսյանի որդին՝ (ինտագայում տաղանդավոր պատմաբան) Գագիկն ու Սևադան սոսիոլոգն են դարձել նույն դասարանում: Եղբորական իսկության առաջին օրից իր որդու պես և մրա հետ կրթության է տվել և Սևադային = հանգուցյալ խորեն Սերգեյիչը, որ բոլորիս դիմում էր «մատաղ»ով...

Ճշմարիտ արվեստի էության ու հմայքի որպիսի զգացողություն... Եվ հենց նա էր. որ գրողի Սևադա որդու բացահայտ-ընդհատակյա խնամակալը եղավ՝ ներառյալ բարձրագույն բժշկականն ավարտելը: Նա էր, որ 40-50-ական թթ. քաղաքական-բարոյական ծանրածանր իրավիճակում հոգևոր-բարոյական խնամակալ-դաստիարակը դարձավ շատերիս. այդ թվում Պարույր Սևակ, 37-ի զոհերի զավակներից Մայիս Ավդալբեկյան, Սուրեն Սղաքաբյան, Ն. Մուրադյան, ապա Սերգեյ Սարինյան, Ս. Դարությունյան, Պ. Դակոբյան, Պողոս Խաչատրյան, Արշալույս Ղազինյան և ամենակրտսեր Լևոն Տեր-Պետրոսյան և ուրիշներ... Մեր օրինակից-օրինյալ ԳԱ Ս. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում... այլև սիբիրական ու հալածված Վ. Թերզիբաշյանին, Դ. Գրիգորյանին, Ա. Ինժիկյանին (գերությունից վերադարձած)... Ուրեմն և բոլորիս միահամուռ երախտագիտությունը իր հիշատակին...

Սահից ամիսներ առաջ չկարողացա և «մատենից» Դրանտ Մաթևոսյանին, որ Սևադան ու Գագիկը ապրել ու վախճանվել են արյան նույն հիվանդությունից: Տեղից վեր թռավ = «Վայ, Ալմաստ, դու ինձ սարսափեցնում ես...»: Դե, պետք է որ... Բայց...

երկար խոսել չէր սիրում, վիճում էր սակավադեպ, բայց երբ վիճում էր, վիճում էր անգիջում, շիտակ ու ամնահամը:

Լիրիկ էր ոչ միայն իր գրքերում, այլև կյանքում: Մոլություններ չուներ, եթե չհաշվենք ծխախոտը: Խնում էր առիթից-առիթ, առանց առիթների որոնելու: Երբ բարձրանում էր տրամադրությունը, «չարություններ» չէր անում... ամենամեծ «անկարգությունը», որ մա կարող էր թույլ տալ, դա այն էր, որ փողոցում կկռամար, կվերցներ մի հողակոշտ և ազահաբար կհամբուրեր:

— Ոչ մի հող այսպես չի բուրում. չէ...²

...Բարձր տրամադրության մի ուրիշ չափանիշ էլ ուներ Բակունցը, ինքն իրեն չափ էր տալիս և երգում էր Կոմիտասի երգերից³: Յիշում եմ, մի անգամ, Ջազվի ծորից, լուսաբացին, եկանք Չարենցի համարը, հոգնած երեխայի մման Չարենցն անկողին նետվեց և քնեց, ես տեղավորվեցի դիվանի վրա, իսկ Ակսելը բաց պատուհանի դեմ կանգնած

² Ն. Չարյանի «սալոնում» դասեր առած չմարդ-տմարդի մեկը 37-ի գոհերին արդարացնելու օրերին ստահակ բախտախնդրի վստահությամբ ամենուրեք կրկնում էր Չալոստանի վերջին ծառից իրեն շան պես կապելու Բակունցի խնդրամբը... Ստորացնել-վարկաբեկելու նպատակով. անշուշտ, միայն և միայն այդ նպատակով: ... Շքեղ կյանքի ու բախտի կոչված այդպիսիները իրենց հոգևոր բշվառությամբ ինչպես կարող էին հասկանալ լուսեղեն Ակսելի «ազահաբար» Չայոց հողը համբուրելու և կամ այդ վերջին սրբազան բաղձանքը...

³ Տակավին 1927-ին Բակունցի առաջին ժողովածուի՝ «Աթնածորի» խորախորհուրդ մեկնությամբ գրականագետ Խորեն Սարգսյանը գրում էր. «Ահա մի երիտասարդ գրող, որը իսկապես վերապրում է իր նյութը ու կարողանում իր վերապրումները ներդաշնակորեն դրսևորել խոսքերով: Ակսել Բակունցն առաջին իսկ տուրերից վերապրանափոխում է ընթերցողին ու ապրեցնում նրան իր քեմայով: Արժե կանգ առնել մի այդպիսի հեղինակի վրա:

Առաջին տպավորությունը, որ ստացվում է Բակունցի գրվածքներից - դա նրա լիրիզմն է: Բայց այդ լիրիզմը հիմնովին տարբերվում է մինչհեղափոխական լիրիզմից: Վերջինս ծայրահեղորեն սուբյեկտիվ էր, գոյությունը խոնարիված վիճակում էր նրա մեջ...

Չեղափոխությունը սթափեցրեց մարդկանց ու մմանվեց այն հորը, որի սաստունը հիշեցնում է իոխորտող որդուն, որ ինքն է նրա ծնունդը և ոչ թե ընդհակառակը: Բակունցի ստեղծագործությունը կրում է իր մեջ հեղափոխության այդ բարերար ազդեցությունը: Նրա լիրիկան այլևս սուբյեկտիվ չէ, այլ օբյեկտիվ, առարկայական: Նա չի ամփոփվում իր մեջ և չի զբաղվում իրենով: Ընդհակառակը, Բակունցն ամբողջովին լցված է գոյությամբ: Նրա գիտակցության շառավիղը չի սպառվում իր հոգով, այլ ընդգրկում է ամբողջ աշխարհը: Արտաքին աշխարհն արտահայտված է նրա մեջ իբրև մակընթաց ալիք, ուժեղ և այլևս գիտակցության հավելված չէ, այլ միանգամայն ինքնուրույն հողված:

Ասես նա պատրաստվում է ոչ թե պատմելու, այլ երգելու», Նք, 1927, էջ 32:

սկսեց երգել: Երբ ես զարթնեցի, արևը բարձրացել էր Երևանի վրա, քնից կշտացած զարթնեց Չարենցը: Իսկ նա բաց պատուհանի դեմ կանգնած ոչ մի կերպ չէր կարող սպառել իր միակ՝ կոմիտասյան ռեպերտուարը...

Մեծ հարգանք չուներ դեպի պոեզիան»:

Եվ այնուհետև.

«Ինչ-որ էլեգիական երանգ կար նրա թե՛ քայլվածքի, թե՛ շարժումների, թե՛ խոսակցության տոների և թե՛, նամանավանդ, նրա լռության մեջ՝ մինչև անգամ երբ պարծանքով խոսում էր իր պապերի երկարակեցության մասին...

Չէր սիրում երևալ հասարակական վայրերում ու, երբ հանդիպում էր փողոցում, խնդրում, առաջարկում էր միշտ միևնույնը. - Բարձրանա՞նք Նորք, մատենք, գրից անենք. - երբ արդյունքի չէր հասնում, հրաժեշտ էր տալիս ու գնում էր տուն...

...Յյուդանոցում Չարենցի համարում, դաշնամուրի մոտ նստած էր Ռոմանոս Մելիքյանը, և Չարենցի խնդրանքով նվագում էր Կոմիտասի երգերից և մեջընդմեջ երգում: Ըստ իր սովորության, հատակին, գորգի վրա նստել էր Ակսելը՝ մոխրամանը կողքին, ծխում էր և լսում էր Ռոմանոսին՝ ամբողջովին լսողությամբ դարձած: Հանկարծ նա վեր կացավ տեղից և պատշգամբ դուրս եկավ: Քիչ հետո դուրս եկա և ես: Պատշգամբն այն ժամանակ նայում էր պարսկական մզկիթին և գետնափոր արևելյան բաղնիքների վրա: Աշնանային լուսնկա երեկո: Ես չհավատացի իմ աչքերին: Նա լալիս էր իսկական արցունքներով. - Ու քեզ դեռ արծակագիր ես համարում. - ասացի ես մի բան ասած լինելու համար, ինքս էլ արտասվելու պատրաստ. - դու... ավելի վատ ես, քան ամենասենտիմենտալ բանաստեղծը...

- Ներս գնա, - ասաց նա երեխայի պես քիթը վեր քաշելով... կանցնի...

Սիրտս նման է էն փլած տներ,
Կուրեր գերաններ, խախտեր են սներ,
Բուն պիտի դնեն մեջ վայրի հավքեր...
Տո՛, լաճ տնավեր:

Երբ վերջացավ երգն ու նվագը, նա ներս մտավ պատշգամբից, դաշնամուրի վրայից վերցրեց գլխարկը և անշշուկ, առանց ցտեսության դուրս եկավ:

Տո՛, լաճ տնավեր...

...Մեզ հետ է նա. ինչպես ինքն էր կոչում իրեն՝ Ալեքսանդր Բակունց, որդի Ստեփանի, ի գեղջեն Գորիս...»⁴:

Խոնարհ հոգով նորից ու վերստին շնորհակալություն, սիրելի՛ Գուրգեն խան. այդպես միայն հրաշագործ քանքարավորը կարող էր ներկայացնել հրաշագործ քանքարավորին... Եվ ինչու զարմանալ, եթե թվում է, այնպե՛ս է թվում, որ գրում է միաժամանակ սեփական անձի, նույնքան գերքնարական-բանաստեղծական անձնականության, թախիծով դիմացինի աչքերից ներս նայելու և աչքերում հարազատ հոգեկանություն որոնելու տրվածք ունեցողներին... Իսկապես ասած «Ակսելյան քանդակներում»⁵ էապես գծագրվում-բնութագրվում է առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած թե՛ հայրենիքի, թե՛ սփյուռքի գրական սերնդի՝ Ակսելի կողքին իր, Շ. Շահնուրի, Ջ. Սուրմելյանի, Դանաստեղի, Դ. Օշականի, Թոթովենցի, Վ. Շուշանյանի... Սուշեղ Իշխանի, Անդրանիկ Ծառուկյանի... մյուսների անձնականության (ասել է և ստեղծագործության) դիմապատկերը՝ ամենաղնդիսներական հատկանիշով՝ *բանաստեղծականությանը*: Լծակիցը թախծաշաղախ ամափ քնարականության, որից այրական վեհանձնությանը երկնչել-խուսափելով Բակունցի պես զսպում-թաքցնում էին ամեն մեկը յուրովի.

⁴ Գթ. 1959, 23 հոկտ.:

⁵ «Ակսելյան քանդակներում» գտնում ենք և ստորև քաղվող հուշարկում. *Իսականալի է Չարենցի համապատասխան արծազանցով: Ուրեմն. «...Սիրում էր Պրիշվինին: Մոսկվայում օրերով լինում էր նրա մոտ և մեծ ոգևորությամբ պատմում նրա մասին: Չարենցը գիտեր, որ Պրիշվինը նրա թուլությունն է: Գրողների առաջին համագումարի օրերին, երբ Ակսելը կորչում էր, Չարենցը խանդում էր: Երբ երևում էր Ակսելը, անխուսափելի էր հետևյալ հարցը.*

– Ու՞ր էիր կորել:

– Պրիշվինի մոտ էի:

– Դու էլ մարդ ես գտել:

– Ոուս մեծագույններից է: Մարդ: Անտառային հեքիաթ:

– Թող է... – բարկանում էր Չարենցը:

Իսկ երբ մի անգամ նորից Ակսելը կորել էր, Չարենցն անկեղծացավ.

– Պրիշվինը մեծ. հետաքրքիր գրող է, հետաքրքրական ֆիգուրա: Իզուր չէ, որ Ակսելը սիրում էր նրան: Ընդհանուր շատ բան կա նրանց միջև...»:

Բանաստեղծի գրադարանում պահպանվում են՝ Մ. Սրսախի «Моё очерт» և «Жень-шень» գրքերը (1933, 1934, Մոսկվա):

Արդյոք հետքեր չե՞ն մնացել ռուս գրողի թղթերում: Իսկ ահա Չարենցի օրագրում 1934 մարտ տարեթվով պահպանվում է գրառում. «- Ինչքան ռուս մարդը սիրում է տկլորությունը... նույնիսկ այնպիսի «մաքրասեր» ռուս, ինչպիսին է Մաքսիմ Գորկին. . Սիավասիկ նա առաջաբան է գրել Սիխայի Պրիշվինի գրքին, իսկ այս

և ինչու միայն արծակում, այլև պոեզիայում, այլև նկարիչներ, ճարտարապետներ, ստեղծագործող-կատարող երաժիշտներ, թատերական գործիչներ...

Թերևս Բակունցի պես երբեմն՝ «մեծ հարգանք չունենալով դեպի պոեզիան», և սակայն մասնաճյուղ են հասցեատեղը Մահարու այս տողերի. «Ինչ-որ էլեգիական երանգ կար միայն թե քայլվածքի, թե շարժումների, թե խոսակցության տոների և թե, մասնավորապես, միայն լռության մեջ». ասել է՝ տերյանյան «Լռություն, լռություն, լռություն անսահմանի...» հոգեկանության հանգի: Ասել է և «էլեգիականության», որ համակ տոն ու տոնացությունն է Ակսելի իշխատակին Չարենցի գրած և «Ա. Բ.-ին» էլեգիայի... Բայց չէ որ մույնն են տոնն ու տոնացությունը Իսահակյանին մվիրած «էլեգիա, գրված Վենետիկում», այնպես էլ բանտում թաշկինակի վրա գրված վերջին էլեգիայի...

Աստուծո տվածին ծովված հայրենիքի ու ժողովրդի բախտի տրվածք էր դա՝ մահարիական հրաշագործ խոհականությամբ ճարտարապետորեն «մոդելավորված» - մարմնավորված իր իսկ Բակունցի բանաստեղծական այս բյուրեղյա «անկարգություններով». «փողոցում կկռանար, կվերցներ մի հողակոշտ և ագահաբար կհամբուրեր:

վերջինս մվիրել է նրան իր միակ երկը («Жыццёзастаеа ро́днма»), որն իբր թե երկ է ստեղծագործական պրոցեսի մասին: Այդ երկը, իհարկե, գրված է ստեղծագործական պրոցեսի մասին, այսինքն այն մասին, թե ինչպես է ծնվում երկը գրողի հոգում, - սակայն իբրև գրական «ժանր» այդ երկը չափազանց հիշեցնում է... տխրահոգակ, կամ - ավելի շուտ՝ երջանակահիշատակ - Վ. Վ. Ռոզանովին... Այս վերջինս ունի մի հոշակավոր աֆորիզմ՝ «Листопада — это мои мечты»... համեմարեղ աֆորիզմ, որ կարող էր հնարել միայն Տոլստոյի և Դոստոևսկու հայրենակիցը: - Սակայն ո՞րն է այդ համեմարեղ աֆորիզմի ներքին իմաստը: - Իհարկե այն, որ գրականությունն, իբրև ստեղծագործական ակտ, ինտիմ հանգամանք է: - Իր ֆիզիկական մեղքությամբ այս արտիստը համեմարեղ է: Սակայն ի՞նչ է անում Պրիշվինը սրանից... Նա իր այդ ստեղծագործական վարտիքը նախ «վաճում է» գրական «հարմարության» լորձուքով, «արդուկում է» «ընդունելի» ոճերով - և ապա ցույց է տալիս այդպիսի (մեան) ինտիմությունների սիրահարներին... Եվ Գորկին, արդեն գլուխը կորցրած, դիֆերանս է կարդում նրան... Իսկ իմ կարծիքով, եթե սիրում ես «ինտիմությունը» - որքան ավելի գերադասելի է «կեղտոտ» վարտիքը, քան - արթուկածը և օսլայածը... որքան էլ ոչ-էսթետիկ լինի կեղտոտ վարտիքը, նա, այնուամենայնիվ, նրանով է գերազանց, որ - բնական է (չէ՞ որ այդ ամբողջ «մեթոդի» «Մեխան» ու գերազույն իմաստը - հենց ֆիզիոլոգիական «բնականությունն է»): Ուրեմն էլ ինչ Պրիշվին, եթե կա Վ. Վ. Ռոզանով... Ըստ իս՝ Վ. Վ. Ռոզանովի «կեղտոտ վարտիքը» միլիոն անգամ բարձր է ու թանկ, իբրև ստեղծագործական ակտի մարմնացում, քան Սիխ. Պրիշվինի «արթուկած» վարտիքը... Sapientisat!!!!»:

Պլավտիոսի «Պարսիկներ» կոմեդիայից՝ «Հասկացողին բավական է»:

– Ոչ մի հող այսպես չի բուրում, չէ՛...»

Եվ ապա՝ «...Բարձր տրամադրության մի ուրիշ չափանիշ էլ ունեւ Բակունցը, ինքն իրեն չափ էր տալիս և երգում էր Կոմիտասի երգերից»:

Իսկ վերջում եղերգական միևնույն հիմնաթելային տոնայնության ալիքի վրա՝ համագգային վշտի գերադրական խորհրդանիշ դողանջը՝ «-Տո, լաճ. տնավեր»...

Ծանոթության սկիզբը... Կոմիտասով...

Հասկանալի է, անմիջական արձագանքով մեզ ծանոթ Պ. Սևակի «Անլռելի զանգակատան» դողանջներին... Բայց և փաստացի հիմնավորումով՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի արխիվային ֆոնդում պահպանվող վավերաթղթի: Ըստ որի 1926-ի մարտի 30-ին Կոլտուրայի տանը (մեր օրերի Ֆիլհարմոնիկի Փոքր (սրբավայր) դահլիճում) տրվում է Կոմիտասյան համերգ՝ Սպիրիդոն Մելիքյանի խմբավարությամբ և այսպիսի ծրագրով.

«1-ին բաժին

1. Հոլ արա եզո
2. ա) Կուժն առա, բ) Գնա, գնա
3. Գարուն ա
4. Անձրեն եկավ
5. Լորիկ
6. Իմ չինարի յարը
7. Հոպալըտա տմբա

2-րդ բաժին

8. Հով արեք
9. Երկինքն ամպել ա
10. Քելեր, ցոլեր
11. Քելե-քելե - կկատարի Ա. Աբրահամյան,
կնվագակցի Ա. Ադամյան
12. Լոռվա հորովել
13. Լուսնկան անուշ
14. ա) Սարերի վրայով, բ) Երի, երի

15. Քաղիանի երգ

16. Լո, լո, լո...

Կկատարի երգեցիկ խումբը»⁶:

Ժամանակի հայոց մտավորականության համար Կոմիտասը տա-
ռացի հայոց *բախտի հավաքական խորհրդանիշն էր*, և պատ-
կերացնել պետք է, թե ինչ է կատարվել համերգի երեկոյան այդ
«տնավեր լաճերով» լեփ-լեցուն փոքր դահլիճում...

Հիրավի դահլիճում տիրել է միևնույն տխրաշունչ համակվածու-
թյունը՝ Ալ. Սպենդիարյանից, Ռ. Մելիքյանից, Մ. Աբեղյանից, Թ.
Թորամանյանից, Ալ. Թամանյանից, Դ. Դեմիրճյանից, Մ. Մանվելյանից,
Գ. Լևոնյանից..., հանրաճանաչ բժիշկների, ճարտարապետների,
ինժեներների, գյուղատնտեսների... մի ամբողջ ֆալանգից... փո-
խանցվել-փոխադարձվելով Չարենցին ու Բակունցին, Մահարուն ու
Թոթովենցին... շա՛տ-շատերի՜ն. որի՞ն թվես այդ հրաշագործ սերնդի
«Մարտի նետված» «մատյան մի գնդի» (Հ. Մաթևոսյան) մտավորական
դասից ու դասակարգից... Համոզված կարելի է ասել, որ այդ վեհաշունչ
երեկոյին էլ կայանալով-կայացել է Չարենցի ու Ակսելի սրբազան մտեր-
մությունը՝ Կոմիտաս հիմնասյունով և, իհարկե, *Պատմագրյանի
միջնորդությամբ* ... Կարելի է կարծել, որ հաջորդական օրերից մի
օր էլ «Նորքի» քարտուղարին տպագրության է հանձնել «Իվան բեյը»:

Այդպես՝ ամենայն պարզությամբ, Մահարու մտաբերումների ոգով,
ինչ խոսք նաև՝ «Կոմիտաս լսելով», - հանդիպումները շարունակվել
են, առայժմ պսակ ունենալով հունիսի 6-ին ԽՀ տպագրված «Միրհավը»:
Անպայման ցնծության օր Թիֆլիսից վերադարձած Չարենցի, ուրեմն և
քառյակի համար, որը և ընդունված կարգով նշվել է Ձանգվի ծորում...

Այնպես որ իզուր չէ «14.10.1936, գիշեր, Երևան» տարեթվով թղթին
հանձնած «Ա. Բ.-ին» *էլեգիան ծայր առնում «Միրհավով»*.

...Եվ մյուռոնի նման սրբազնագույն

Քո երկերի մաքուր սկիհներում պահված՝

խորհուրդների համար մշտափրմա,

Որպես խորհուրդը մեր նաիրական ոգու, -

Քո «Միրհավի» համար... (Ամտիպ և... 164), -

տողերով ճշգրիտ հիշողությամբ մտաբերվում «Միրհավը». որին

⁶ ԳԱԹ, Հովի, Հովհաննիսյանի ֆ., թիվ 159:

հաջորդելու էր Արփենիկի «լուսեղեն հուշով սրբագործված» «Ալպիականը»...

Օ՛, «Նաիրյան ոգու խորհուրդներով» առլեցուն որպիսի օրեր Ձանգվի ձորում... երբ միատեղ ծրագրվում-մշակվում էր *Վենետիկում՝ Սուրբ Ղազարում Իսահակյանի հետ կտրականապես կայացված քոլշնիկներից վերջնականապես սահմանազատվելու վճիռը...* ինչ գնով էլ որ լինի... և գինը պետք է որ լիներ ամենաթանկը... Ուրեմն և առաջին քայլը Արփենիկին Երևանից ճանապարհելն էր, որ մոտավոր հաշվումներով համընկնում է հուլիսի վերջին-օգոստոսի առաջին օրերին: Ուրեմն և մնաս բարովի դրամատիկ օրեր. անքուն գիշերներ, ձևացողի ճիգեր, խնդրելով, համոզելով, թերևս, մի առ ժամանակ Թիֆլիսում մնալու «կաշառքով», բայց և մշտանույն փոխադարձփող-ամփոխադարձելի ներքին երկյուղով-տագնապներով... բայց և ամեն օր. ամեն ժամ ապավինած ... Ակսելին:

* * *

Եվ սակայն, ըստ հարկի, դառնալք անմիջականորեն 1926-ի մարտին վերաբերող հատվածին: Այս դեպքում արդեն՝ «...խորունկ էր նա, հմայիչ, հանդարտ ու հստակ...» հատկանիշների տոնայնությամբ, որի առանցքը Չարենց-Բակունց փոխհարաբերությունն է՝⁷ իր և Բակունցի փոխհարաբերության զուգորդական «նվազակցությամբ»:

Իրոք, խորն են ու անսպառ Չարենցի, Բակունցի, Մահարու դավանած գրական արվեստի զուգորդական հնարավորությունները: Այնպիսիք, ինչպիսիք ամենօրյա գրույց-խոսակցությունների, հետաքրքրությունների ու մտահոգությունների տարողությամբ տեղին է նշել կամ

⁷ Ըստ այդմ և «այլերի» սիրտս կախն է ու կախ... Սիրելի Գուրգեն խան... ախր Պարույրը (բնականաբար) տաքարյուն էր, այլև չէր կարող այնպես կռահել-իմանալ-պատկերացնել թշնամական նենգության չափերը... ախր Չարենցի, Իսահակյանի, Ակսելի, Ջապելի, Թոթովենցի... հետ դուք շա՛տ ու շա՛տ ավելին էիք ճաշակել... ուրեմն և ինչպես կարելի էր միամտորեն «սխալվել»-վրիպել: Զե՛ որ Պարույրի հանդեպ Մահարու վերաբերմունքը, ստեղծագործության գնահատությունը անկարելի է թե կարողանային երբևէ ներել այդ հավիտենական «գրական փոշտացիները»: Երկսլաք նենգությունները, իհարկե, ամխուսափելի էին ինչպես Սևակ-Մահարի, այնպես էլ Սևակ-Չամո Սահյան հարաբերությունների նշանակետերով... Բայց չէ որ վերջինը նույնպես տևականորեն ստացավ իր պատիժը «Ձանգակատունը» խմբագրելու համար... թեև փոշտացիների դոչիական նենգությունների չափերը հիմնավորապես և գիտեր, և՛ հասկանում էր ու պատկերացնում...

թվարկել հենց այդ կարճաժողով հատվածում. հիշատակված *ամեն անուն խորհրդանշի պես թաքցնում է անսպառ բովանդակություն*.

Ամենօրյա հանդիպում Նալբանդյան նրբանցքով (այժմյան բարբառոսաբար ավերված Բակունցի հուշատախտակի մոտով) մինչև Ռաֆֆու փողոցում գտնվող ԽՉ Խմբագրատան Չարենցի բնակարանը. անպարագիծ հետաքրքրություն, տազնապ ու մտահոգություն պարունակող Չարենցի հարց. «Ի՞նչ կա-չկա, տղերք ջան»: Եվ անմիջապես՝ «Ինչի՞ մասին էինք խոսում մենք». և միանգամից նախ՝ Բենվենտուո Չելլինիի և ողբերգական Կոմիտասի մասին, ժամանակակից գրական ամառողջ երևույթների՝ «գրական փղշտացիների»...: Ուրեմն և պատճառակցական բազմաշերտ ծավալումներով Չելլինիի հիշատակությամբ այս երկու տողում գործ ունենք 1926-ի այդ ամիսներին ծայր աստիճանի սրված գրաալայքարի հետ «գրական նախանձորդների»՝ պրոլետարացիական աշիրաթի և նույնբերական իրենց միջև. ալայքարի՝ «Աստվածաշնչից» սկսած մինչև չելլինիական *արկածային-արկածախնդիր միջոցների* փոքր ու մեծ ձևերով ու տարբերակներով, որոնցից վերջինը Չարենցի կրակելն էր Մ. Այվազյանի վրա:

Պարզվում է, ուրեմն, որ Ակսելի հետ իրագործված այդ արարքի «ծրագրի» մշակմանը մասնակցել է նաև Մահարին, որից և հետևում է, որ ինքն էլ ինչ-որ հարմար տեղից տազնապով, տեղից տեղ վազելով տեղյակ է եղել ողջ ընթացքին:

Կոմիտասի հետ կողք կողքի նույնքան բազմածալք են և Աբովյանի, Սիամանթոյի, Սայաթ-Նովայի, Զվարթնոցի... հիշատակումները. բնականաբար. ժողովրդի հոգևոր-մշակութային հարստության ու ճակատագրի խորհրդանշական լայնածավալ դաշտով, բայց և առանձին-առանձին հարակից կտրվածքներով ու հարցադրումներով: *Աբովյանի դեպքում, ինչ խոսք կրքոտ շնչով, բայց և համերաշխությամբ հանգամանորեն քննության են առնվել ռուսական «օրինատացիայի» հարցեր*. Կոմիտասն ու Սիամանթոն՝ Մեծ եղեռն, այլև արվեստի բացարձակ որակ նշանաբանով խոսք ու գրույց. Զվարթնոցի դեպքում «ասուլիսը» վերաբերել է հայկական ճարտարապետությանը՝ Թորամանյան-Թևանյանով, Երևանի ապագայով, բայց և էջմիածնով ու Դժիսիսիմեով, Անիով ու Կարսի Առաքելոց եկեղեցիով, Աղթամարով: ...Սայաթ-Նովայի դեպքում մտաբերվել է Ն. Աղբալյանը, ապա «Տաղարանը»՝ Արմենուհու հետ միասին Արփենիկը. «Նազասակիում», Նորքում

կամ Չանգվի ծոցում գինովի մտաբերվում էին տողեր, հատվածներ, ամբողջական բանաստեղծություններ, և սակայն ամենից ավելի Վրաստանի հետ կապված խոսակցություններ. թե ախր մեր վրաց եղբայրները և ոչ եղբայրները (մեղմ ասած. հակառակը՝ համեմված Չարենցի եռահարկ հիշոցով), ե՞րբ են իրենց հաշիվ տալու, զգալու, որ մենք դարավոր հարևաններ ենք. *դե՛, գոնե Սայաթ-Նովային և իր նահատակությունը հիշեն...*

Անկասկած այս դեպքում էլ մտաբերվում էր Ս. Եսենինը, իր եղերական վախճանով և եռահարկանիից յուր բաժինն էր ստանում նաև այն Ի. Գրուզինովը, որը՝ ժամանակակիցների ակնարկներով, ենթադրվում էր բանաստեղծին կցված սադրիչ անձնավորություն... և եռյակի փոխադարձումով հմշում էր «Քառասունը»՝ Չարենցի թարգմանությամբ... և գերբնարական երեքն էլ վերակերպվում էին *ժառանգած ցասման...*

Ակներևաբար օրգանապես սույն հատվածի հավելվածն են և հաջորդի առաջին՝ դարձյալ բազմիմաստ, այս երեք տողը. «Լիրիկ էր ոչ միայն գրքերում (Ակսելը՝ Ալ. Զ.), այլև կյանքում... Երբ բարձրանում էր տրամադրությունը, «չարություններ» չէր անում...»:

Տողեր՝ հասցեագրված ժամանակակիցներին ու սերունդներին, մեծապես նրանց, ովքեր (թերևս յոթը պորտով) հակված էին Չարենցի արդար պոռթկումները կամ «չարությունները» վերագրել խմելու «մոլությամբ»... Յուրատեսակ հետադարձ հարված այն մտքով, թե հո՛, Ակսելն էլ «մոլություններ» չունե՞ր, ուրեմն ինչու՞ էին հալածում... այդ ծնյալ փղշտացիք...

Միաժամանակ, և սա նույնպես կարևոր է, - Մահարին Մահարի չէր լինի, եթե չիմանար, որ մոտալուտ է օրը, երբ վեր է հանվելու «դեպքերի դժբախտ բերումով» ուղղիչ տուն ընկած Չարենցի արարքին վերաբերող ճշմարտությունը: Ուստի թողել է խոսում-հաստատում վկայություն առ այն, որ այդ քայլին ինչպես Չարենցը, այնպես էլ Ակսելը դիմել են տևականորեն կշռադատված, զգաստ վիճակում... Ուրեմն և Ակսելը կրակոցի վայրում է գտնվել *երեքի նախնական համաձայնությամբ*: Իսկ ինքը բացառված էր, քանի որ ատրճանակ բռնել իսկ չգիտեր...

Ուղղիչ տան սեմին...

Եվ ուղղիչ տանը...

*...Ո՛չ մի գործողություն մեծ չի լինում իր
պատճառից, քանի որ պատճառը՝ անկարելի
է թե տա այն, ինչ ինքնին չունի...*

Դանթե Ալիգիերի

«Իրերի դժբախտ բերումով ես առիթ ունեցա մոտ վեց ամսվա ընթացքում բավականին ծանոթանալու Երևանի Ուղղիչ տան կյանքին, և այժմ ես ուզում եմ նկարագրել այդ հետաքրքիր վայրը, որը թեկուզ կա, գոյություն ունի և ապրում է մեր աչքի առաջ իր յուրօրինակ կյանքով... Իմ ստացած տպավորությունները ես այժմ գրի եմ առնում «հիշողությամբ», որովհետև, դժբախտաբար, ժամանակին հնարավորություն չեմ ունեցել գրավոր «նյութեր հավաքելու», ինչպես այդ անուն են հմուտ գրականագետները, երբ ընկնում են որևէ արտասովոր աշխարհ» (5, 277), - այս տողերով է սկսել իր համերաիստ «Երևանի ուղղիչ տնից» երկը Եղիշե Չարենցը (Ասես ոչինչ չէր պատահել...):

Բանաստեղծին այդ դժբախտ հանգրվանը հասցրած «Իրերի» նախասպառնության պատճառ-հետևանքային շղթան երկար է, նախորդ էջերում ներկայացված դրվագներով՝ պարզապես, «*հայրենիքի գինվորի*» *կենսագրություն*: Ամբողջը: Այստեղ, սակայն, համառոտելով, թվում է, հարմար է սկսել ԽՍՀՄ 1925-ի գրական-գաղափարական իրավիճակից: Որոշակի 1925-ի հուլիսի 1-ին «Պրավդայում» հրապարակված ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի «Կուսակցության քաղաքականությունը գեղարվեստական գրականության մարզում» բանաձևից: Տասնամյակներով ծանված-ծանծմված այդ բանաձևով հռչակվում էր, թե՝ «...գրականության բնագավառում ղեկավարությունը պատկանում է ամբողջ բանվոր դասակարգին, նրա բոլոր նյութական և իդեոլոգիական ռեսուրսներով: Պրոլետարական գրողների հեգեմոնիա դեռևս չկա, և կուսակցությունը պետք է օգնի այդ գրողներին՝ իրենց համար նվաճի այդ հեգեմոնիայի պատմական իրավունքը»¹:

Ուրեմն և, հասկանալի է, «կուսակցության օգնությամբ» բազմա-

¹ Քաղված է Սովետահայ գրականության տարեգրությունից, 1957, էջ 99, (Կազմ. Դ. Դադարյան, Ալ. Չաքարյան, Ս. Սամուկյան):

պատկվում էր պրոլետգրողների բանակը, որի հակառակ նժարին՝ Մեծ Ռուսիայի առաջին հատուցումը լինում է Սերգեյ Եսենինի «ինքնասպանությունը»՝ Լենինգրադում 1925-ի դեկտեմբերի 28-ին։ Իսկ Հայաստանում՝ 1925-ի՝ հուլիսից-դեկտեմբեր և հետո արտասահմանից վերադարձած Չարենցի, Մահարու և մյուսների ջանքերով ստեղծված «Նոյեմբեր» միությունը՝ մտավորական համախոհության լայն շրջանակի աջակցությամբ, շարունակում էր պայքարը՝ ձերբազատվելու «մամր բուրժուական»-նացիոնալիստական պիտակից, որով պրոլետգրողների աշիրաթը մի անասելի համառությամբ քաղաքականապես *հետապնդում էր առայժմ հատկապես Եղիշե Չարենցին ու Մարտիրոս Սարյանին*։ Հետապնդում էր նախ մոտավոր նպատակով. «Նոյեմբեր» միությունը կազմալուծելու և ձուլելու համար աշիրաթի մաքրադավան «Պրոլետգրողների ասոցիացիային»։ Եվ որքան էլ զարմանալի թվա՝ բացահայտ մեմգամիտ քայլ՝ օրը օրին զուգահեռում է Եսենինի «ինքնասպանությանը»։ Այնպես որ, ինչպես և իր հուշերում մտաբերում է Մահարին (ՀԵՉՄ, 1, 172-173), ինքնասպանության բոլոր Չարենցն առնում է այդ քայլի դեմ նոյեմբերականների բողոքը շարադրելիս։ Պարզվում է, որ «բանվոր դասակարգի... նյութական և իդեոլոգիական ռեսուրսները» արդեն ի սպաս են դրվել Ասոցիացիային, և այն հասցրել է հրատարակել պրոլետգրողների 400 էջանոց ժողովածու։ Ըստ այդմ բողոքում ասվում էր. «...որ Ասոցիացիայի արարքը խմբակցական սպեկուլյացիա է հայ պրոլետարական գրականության ամունից, որի վրա հրավիրում ենք համապատասխան հիմնարկությունների ուշադրությունը...» և այլն (6, 181)։

Բացեիբաց բանաձևի ճիգվիտական անխնա տոտալ քաղաքականությամբ՝ հնարավորություն վերապահելով «կուսակցական գծին» զինվորագրվածներին, հարցականի տակ էր դրվում ճշմարիտ գրականության լինել-չլինելու հարցը. ի վերջո բուն մտավորականության կենսական գոյությունը։ Ուրեմն անկարելի է թե, բողոքի ձայն չբարձրացներ Չարենցը, և բողոքի երկրորդ ցույցն էլ լինում է մտավորականության ուժերով Եսենինի հիշատակին կազմակերպած նախորդ էջերում ներկայացված սգո երեկոյին։

Այսպես քայլեր-հակաքայլերով 1926-ի ընթացքով «Նոյեմբեր» միության և Ասոցիացիայի միջև պայքարը ծավալվում-բորբոքվում է, ամեն դեպքում ըստ բանաձևի հատկապես 15-րդ կետով նախատեսված «կուսակցական լծակների» թելադրանքի։ Իսկ ընդհանուր հրահանգն

այսպիսին էր. «...կուսակցությունը պետք է մտահոգվի անձնավորությունների մանրակրկիտ ընտրությամբ այն հիմնարկներում, որոնք վարում են մամուլի գործերը, - որպեսզի ապահովվի մեր գրականության իսկապես ճիշտ, օգտակար և խոհեմ ղեկավարությունը»²:

Երես-աստառային համապատասխան տվյալներով անձնավորությունների «մանրակրկիտ» ընտրությունը *Հայաստանում անթերի էր*: Մամուլի գործերը ղեկավարում էին Հայկ Գյուլիքնիսյանն ու Լևոն Արիսյանը, որը սույն պարտականությունները լավագույնս կատարելուց հետո, հետագայում Մոսկվայի հասարակական գիտությունների ասպիրանտուրայում՝ զինված «պրոլետիմացաբանությամբ»... դարձավ «Գիրք ճանապարհի» անխնա քարկոծող: Գլխավոր գրականության համար ստեղծված անասելի ծանր ու տխուր իրավիճակ՝ Չարենցի, Մահարու ստորագրությունը կրող խոսուն վավերագրերով, որպիսիք Դավիթ Գասպարյանի և Ամատուն Վիրաբյանի վերծանումներով ու մեկնությամբ «Գրապայքար» խորագրով վերջերս հասարակայնությանը ներկայացվեց Գթ էջերում³:

Բառացիորեն քաղաքական մեղադրանքների, նենգամիտ սադրանքների անվերջանալի տարափ, որոնց, ըստ հարկի, բողոքների կողքին նույնաբերականները պատասխանում էին մաւ ասոցիացիականների «անարվեստ ու ոչ պրոլետարական» անհեթեթություններն ու տգիտությունները ցուցահանելով, ինչպես ասենք Ն. Չարյանի «Ջրանցքի կապույտ երկրում» «բերված» այս «ցիտատը». «Հայաստանին հարկավոր է խորհրդային իշխանություն ու կանաչիզացիա: Լենին» (Նք, 1926, գ. Ա, էջ 260):

Եվ այսպես, ոչ առանց կուսակցության օգնության, ասոցիացիականների շարքերից Վշտունու և Ալազանի կողքին բարձրանում էր Ն. Չարյանի «մեծության» աստղը, որը և մի առանձնակի թափով մոլեգնած մարտնչում և Կենտրոնից անընդմեջ պահանջում էր «շտապեցնել» «Ասոցիացիայի» և «Նույեմբերի» միացումը՝ ասել է ենթակայությունը «Պրոլետ ասոցիացիային»:

Մահարու մտաբերումով (կրկնենք) Չարենցի առաջին արձագանքը սա էր. «-Նույեմբերը» ծուլում են Ասոցիացիային: Մեր գրական սկզբունքները խոսն չեն կարող ծուլել: Դա՛: Տխուր է զրնգում գերանդին» (ՀեՉն,

² Սովետահայ գրականության տարեգրություն, 1957, էջ 100:

³ Գթ. 1990, 12 հունվ.:

1, 173): Եվ Եսենիմի մարգարեական կանխատեսությամբ՝ գերանդին շարունակում էր հունձքը...

Նախորդ էջերում հիշատակված «Գրապայքար» հրապարակումներում, - ինչպես տասնամյակներ շարունակ նվաստիս, - հարկադիր զգուշավորությամբ կրճատված է հենց այն մեկը, որ ամմիջականորեն վերաբերում է Չարենցի ուղղիչ տուն ընկնելու իրողությանը: Ըստ այդմ պարտավոր ենք նշել տեղը. այն է սույն գլխի մերձակա 44-ը...

Ավելացնելով նաև. «Նոյեմբեր» միության «պրոլետական» (և ոչ թե՛ մանր բուրժուական) ճանաչումը վերահաստատող վերը նշված չնչին տեղաշարժով, ներքին և արտաքին, էապես ողորմելի, խլրտումներով էլ գրապայքարը շարունակվում է մինչև սեպտեմբերի 5-ի արդեն հիշատակված «իրերի դժբախտ բերումը»: Ուրեմն շարունակենք հետևել Չարենցի դիմումի գիզգազավոր ընթացքին՝ «վերաներում» ու «ներքևներում»...

* * *

Գթ կրճատումներով հրապարակմանը կից նշված է տեղը. ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 91, ց. 3, գ. 5373, թ. 3-4 ինչպես և քաղված են դիմումի վրա եղած երկու մակագրություն: Կրկնենք. «Վերստուգիչ հանձնաժողովին, խնդրում են քննել այս դիմումը: Միաժամանակ անհրաժեշտ են համարում իմ ներկայությունը գործը վճռող նիստին: Աշոտ Յովհաննիսյան»: Ապա մյուսը. «Մտցնել կուեգիայի նիստին: Յրավիրել ընկ. ընկ. Չարենցին, Նաիրի Ջարյանին, Գյուլիքեխյանին, պրոլետգրողների ասոցիացիայի նախագահ Ալազանին և Աշոտ Յովհաննիսյանին, Ստ. Մանուկյանին 3.02.26 Տատյան»:

Ըստ այդմ ՀԿ(բ)Կ Կենտրոնական վերստուգիչ հանձնաժողովը 1926-ի փետրվարի 9-ին քննության է առնում դիմումը, և հավասարակշռություն միտող անատամ մի որոշումով, - ըստ որի՝ «...գտնել անթույլատրելի այդ կազմակերպությունների անդամների անձնական հարձակումները ընդդեմ մեկը մյուսի՝ փոխադարձ վարկաբեկելու նպատակով». և ապա՝ «Ընդունել նշված կազմակերպությունների նկատմամբ ղեկավարության ուժեղացման անհրաժեշտությունը Կենտկոմի կողմից» (նույնը, թ. 5): Ուրեմն և իրավիճակը շարունակում է մնալ նույնը:

Դիրքորոշման փոփոխություն համարյա չի նկատվում նաև պրոլետգրողների կենտրոնական՝ այսպես կոչված ՎՄԴԴ-ի, «նախկին ղեկա-

վարության» «անհանդուրժողականության» քննադատությունից հետո ԴԿ(ք) Կ Կենտկոմի ընդունած «Հայաստանի Կոմկուսի քաղաքականությունը գեղարվեստական գրականության ասպարեզում» բանաձևում, որով ասվում էր, թե՝ «Մասնավորապես Հայաստանում գրական երկու պրոլետարական կազմակերպությունների զուգընթաց գոյությունը («Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիան» և «Հայաստանի պրոլետարական գրողների «Նոյեմբեր» միությունը») ներկայումս նույնիսկ պետք է միանգամայն նորմալ երևույթ համարել, որ պահանջում է կուսակցության զգուշավոր վերաբերմունքը և ճկուն դեկավարությունը»⁴ :

«Նորմալ» խլիտումներով էլ գրապայքարը շարունակվում է մինչև սեպտեմբերի 5-ը՝ նշանավորելով Չարենցի համար կարևոր երկու իրադարձությամբ. 1926-ի մայտին հաստատված մտերմությամբ Բակունցի հետ և «Երկիր Նաիրի» վեպի ռուսերեն իրատարակությունը՝ Դ. Խաչատրյանի թարգմանությամբ և Մ. Շահինյանի առաջաբանով: Անկասկած Չարենցը տեղյակ էր նաև այդ առթիվ ՎԱՊԴ-ի օրգան «Ha литературном посту» ամսագրում տպագրված Յու. Լեբեդինսկու դրական արձագանքին, որը հենց սեպտեմբերի 5-ի թվում թարգմանքար արտատպել էր ԽՀ-ն: «Երկիր Նաիրին», - գրում էր ռուս քննադատը, - ազգային երևույթ լինելու սահմանից այն կողմ է անցել... Այն առաջին երեսից սկսած մինչև վերջին երեսը գրավում է ընթերցողին և պահում լարված դրության մեջ...

Հայաստանի պրոլետարական գրականության զարգացման համար Չարենցի գիրքը չափազանց խոշոր նշանակություն ունի»:

Իհարկե, սրա կողքին ժամանակի ոգով «մանր բուրժուական» նացիոնալիստական տրամադրություններին հասցեագրված շեշտադրումներ - բոլորն էլ Չարենցի համար շահեկան՝ Ասոցիացիայի դեմ պայքարում:

⁴ *ԽԽ, 13 հունիսի:*

Դատական գործն ու քննության ընթացքը

Ահա այս հանգույցից էլ հարկ է սկսել Հայաստանի Հանրապետության նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվի

«Ֆոնդի անունը – Главный суд Армянской ССР, г. Ереван
ԳՈՐԾ N

Уголовное дело по обвинению Егише Чаренца

Սկսված է 26 сентября 1926

Ավարտված է 24 марта 1927

Բաղկացած է 101 թերթից

Պահել — տարի

ՀՍՍՐ Հոկտեմբերյան ռեվոլյուցիայի և սոց. շինարարության պետական կենտրոնական արխիվ Центральный государственный архив Октябрьской революции и соц. строительства Арм. ССР фонд 31-ը ցուցակ 2, գործ թիվ 1:

Գործի հ.-ի դիմաց մատիտով գրված, ապա ջնջված է՝ 973: «Բաղկացած է»-ի դիմաց 101-ը լրացվել է այլ՝ ոչ թանձր թանաքով:

Սկսեմք ուրեմն սույն դատական գործի քննություն-մեկնությունը՝ 1926-ի սեպտեմբերի 5-ի Չարենցի առաջին ցուցմունքից⁵. այն է. «Այսօր առավոտյան ժամը 11-ից մինչև երեկոյան ժամը 7-ը ես ընկ. Աշոտ Զովհաննիսյանի և իր կնոջ հետ Համալսարանի այգում էի»: Գումարած ցուցմունքի վերջին տողերը. «Ես այսօր ոչ մի տեղ ոչ մի ոգելից խմիչք չեմ խմել... Ես կրկին անգամ հրաժարվում եմ ասել Մարիանա Այվազյանին սպանել ցանկանալուս պատճառը»:

Բայց և ցուցմունքի միջնամասի սույն տողերը. «...Երբ Մարիանա Այվազյանը հոր հետ օպերայից վերադարձավ՝ Զինկոպի ճաշարանի դիմաց, քաղ. այգու ալեյում, ես քաշեցի ատրճանակս և երկու գնդակով արծակեցի Մարիանա Այվազյանի վրա, որպեսզի սպանեմ, սակայն իմ գնդակներից մեկը վրիպեց, իսկ մյուսը կապվ. բայց չսպանեց»:

Ահա այս հանցագործության համար էլ բանաստեղծը Երևանի 1-ին շրջանի ժողըննիչ Գրո Գրիգորյանի վարույթով՝ նախնական քննու-

⁵ Տե՛ս Եղիշե Չարենցի դատավարությունը (5 սեպտեմբերի, 1926թ.-24 մարտի 1927թ.) դատական փաստաթղթեր, 1995, էջ 9: Հրապարակման պատրաստեց Ալմաստ Չաքարյանը: Բանբեր Հայաստանի արխիվների 1, 1995: Այսուհետև քաղվածքների էջերը «Գործից» նշված են բնագրում:

թյունից սկսած դատվում-դատապարտվում է քրեական օրենսգրքի 14-142 հոդվածով:

Հենց սկզբից նշենք, որ «Երևանի ուղղիչ տնից» երկի ծանոթագրություններից սկսած՝ արդեն շուրջ 30 տարի մտովի ու փաստացի հետամուտ բանաստեղծի կյանքի այդ ճակատագրական եղելությանը, – համոզված եմ, որ «պատճառների» այլընտրանքային որևէ այլ վարկած, բացատրություն կամ մեկնություն չկա: Անմիջական «պատճառն» այն է, ինչ շարադրված է «926, 1 փետրվարի, Երևան» տարեթվով «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին» ուղղած բանաստեղծի էջեր առաջ քաղված դիմումում: Ուրեմն և, թող ներվի. քաղենք վերջին հատվածը՝ իր իսկ բանաստեղծի ընդգծած շեշտադրումներով. «...կարծես ես «պրոլետարական օրենքից» դուրս մի անձնավորություն լինեմ, որին *ամեն մի լակոտ ու խուլիգան կարող է խփել ու հարվածել*: Չկարողանալով այլևս տանել այս անտանելի դրությունը՝ ես խնդրում եմ Կենտրոնական Կոմիտեին, կամ ամենախիստ պատասխանատվության կանչել ում որ հարկն է, կամ *հեռացնել ինձ կուսակցության շարքերից* (ընդգծ.՝ Ալ. Չ.), իբրև անհույս կորած մի անձնավորություն, որի տեղը ոչ թե լենինյան կուսակցության շարքերում է, այլ էմիգրացիայի բանդաներում: *Ապրել մնան մթնոլորտում ես այլևս իմ ուժերից վեր եմ համարում* և խնդրում եմ այս ևս նկատի ունենալ գործը քննության առնելիս:

Մեղադրանքը... ինձ հարկադրում է հարցը դնել իր ամբողջ սրությամբ՝ կամ ես եմ խուլիգան - և այդ դեպքում հարկավոր է *ինձ հեռացնել* կուսակցությունից, կամ նա - և այդ դեպքում *մրան*, և *հրապարակով ռեաբիլիտացիայի ենթարկել ինձ*: Հարցը դնում եմ այդպիսի սրությամբ նաև այն պատճառով, որ, իմ խորին համոզմունքով, միայն այսպիսի խիստ միջոցներով է, որ հնարավոր պիտի լինի մաքրել մեր գրական կյանքը այն ծանր աստիճանի հիվանդ մթնոլորտից, որ գոյություն ունի այժմ: Հարցի մեղմ լուծումը կլինի հարցի հակառակ լուծում, որ տեղիք կտա նորանոր այնպիսի խուլիգանական արարքների, որոնց ամենացայտուն օրինակն է Նաիրի Զարյանի հիշյալ արարքը»:

«Պատճառը» *ահա՛, սա՛ է, ու սա՛. գրական կյանքի ու մթնոլորտի հեռանկարի ճշգրիտ կանխատեսումով*: Երևութական-տեսանելի պատճառն այս է, իսկ էությանը... քանի՞ ծալք ու տարողու-թյամբ...

Ուստի երևութանյութական այս ուղղությամբ էլ ընթանալու է դատական այս գործի քննություն-մեկնությունը՝ ժանոթագրություն-ներով՝ նախընթաց առանձին իրողությունների վկայակոչումներով հանդերձ. ինչպիսիք են, օրինակ, հիշեցնենք, Ղարաբաղյան հարցի քննության նախօրեին Երևանի «Ամպեր» հիդրոկայանի մոտ բանաստեղծի «խեղդվելու» դեպքը և նույն 1923-ի ամռանը կուսակցական տոմսը կորցնելու նախադեպը (տե՛ս ՀԵԶՄ, 1, էջ 260 և Ալմաստ Ջաքարյան «Եղիշե Չարենցը հանուն Արցախի», ՀՀ, 1992, հունիսի 27, թիվ 125):

Ակնհայտորեն այդ ժամանակից, ապա արտասահմանյան ուղևորության միջոցի ԿԳԲ-ական ծուղակների պարունակներով արդեն իսկ վենետիկում խստակյանի հետ զրույցներում ու վեճերում (տե՛ս նաև Վարազ Առաքելյանի «Չարենցի «Էլեգիայի» գրապատմությունից» հուշ-հոդվածը. Գթ, 1990, օգոստոսի 24, թիվ 35), - այնուհետև Ալ. Մյասնիկյանի եղերական վախճանի, շարունակվող տարածքային հափշտակումների հետքերով՝ Չարենցը վճռել է հրաժարվել կոմունիստական կուսակցությունից, որի առթիվ «Գրապայքար» կոչվածի բերումով ներկայացնում է Ն. Ջարյանի արարքով. ինչ խոսք ասոցիացիականների՝ մեղմ ասած անվայել, հետապնդում-հալածանքների համալիրով: Լմեն դեպքում պայմանավորված ժամանակի անբարո-անմարդկային մթնոլորտի հեռանկարի բանաստեղծի թե՛ գեղարվեստական և թե՛ ջաղաքական սուր զգացողությամբ:

Կասկած չի կարող լինել, որ այդ հարցերի շուրջը Աշոտ Յովհաննիսյանի (և իր կնոջ) հետ սեպտեմբերի 5-ի ժամը 11-ից 7-ը տևած խոսակցությունը եղել է կրճուտ, ամզիջում ու ամխնա: Արդյունքում Կենտկոմի քարտուղար Յովհաննիսյանը չի ընդառաջել Չարենցին, որը և իր հերթին սպառնացել է արդեն որոշված այդպիսի քրեական «սկանդալով»: Այդ է հետևում և նախնական հարցաքննությունների ու դատավարության ամբողջ ընթացքից, ներառյալ միանգամայն անհերքելի՝ կրակոցի պահին պատահաբար դեպքի վայրում հայտնված Սուրեն Բաբայան անուն ազգանունով մի չեզոք անձնավորության ցուցմունքը, ըստ որի «...երբ Չարենցին տանում էին միլիցիա, նա ասում էր՝ հայտնեք Աշոտ Յովհաննիսյանին, որ ես մարդ եմ խփել» (էջ 22, ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.):

Հետաքրքիր է նաև, որ վկաներից «տուժած Մարիանայի» հայր Սարգիս Այվազյանին և «կասկածելի» Չարենցից հետո հարցաքննվող

երրորդը՝ *եղել է Ակսել Բակունցը*: Առաջին տողից վերջինը որոշակիորեն հանցագործությունը մեղմացնող այնպիսի ցուցմունքներով, որպիսիք պարզապես մատնում են, որ «հանցագործությունը» մշակված-պատրաստված է եղել նախապես և միասին. ինչպես, «սիրահարված պիտի լիներ մոտ մի ամիս», երբ՝ «ամբողջատ հարբում էր: *Չարքած ժամանակ նա միշտ ասում էր, որ իրեն պիտի խփի. զանազան հայհոյանքներ էր տալիս, դժգոհում էր շրջապատից, երևանից*» (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.): Եվ այնուհետև. «մինչ այդ երեք անգամ գնացել էի նրանց տուն, սակայն նա տանը չէր». և որ ամենակարևորը. թե՛ սեպտեմբերի 5-ի երեկոյան ժամը 12-ին, երբ ինքը քաղաքային այգում հանդիպել է Չարենցին, հենց նույն պահին էլ՝ «*Ակսել, Ակսել, արի՛*» *ասելով ատորճանակից երկու անգամ կրակեց*» (էջ 12):

Միանգամայն որոշակի Չարենցի և Բակունցի միջև եղել է որոշակի պայմանավորվածություն առ այն, որ Ակսելը պետք է վերցներ ատորճանակը, պետք է բռներ Ալվազյանին, որպեսզի նա չկրակեր իր վրա: Որոշակի է և այն, որ 16-ամյա այդ աղջնակին Չարենցը սպանելու մտադրություն չի ունեցել. կանխավ որոշված է եղել մոտիկից երեք քայլի չափ հեռավորությունից կրակելով՝ թեթև վիրավորել, որը և 1926-ի սեպտեմբերի 7 տարեթվով հաստատվել է դատաբժշկական եզրակացությամբ. «Описанная рана относится к разряду легких повреждений» (էջ 17): ճիշտ այս նպատակով ու իմաստով, ինչ հետևում է նաև Մարիանա Ալվազյանի ցուցմունքից. «Ես ասացի՝ «Հիմարություններ եք դուրս տալիս և հեռացա. նա (Չարենցը՝ Ալ. Ջ.) ասաց. «Ժամը 12-ին մեծ սկանդալ է լինելու, ափսոս, որ Դուք ներկա չեք լինելու» (էջ 13):

Ուրեմն և սիրահարության պատմությունը հնարվել ու հրահրվել է այդ նպատակով, որը և հետևում է Բակունցից փոքր-ինչ տարբեր մյուս վկաների՝ Արաքսյա Մանուկյանի և Միքայել Արուտչյանի ցուցմունքներից: Նկարչի վկայություններից ըստ ամենայնի ուշագրավ է վերջին հատվածը, որով ասվում է, թե սեպտեմբերի 4-ի երկրորդ հանդիպմանը Մարիանայի հեռանալուց հետո «...մնացինք ես, Չարենցը, Արաքսյա Մանուկյանը և Տաճատ Թութունջյանը⁶: Չարենցը բարկացավ ընկեր-

⁶ Անտիպ և... էջ 44-50-ում զետեղված ենք գտնում «Արաքսյային», «Դու ես Արաքս» և «Բալլադ» վերնագրով բանաստեղծություններ, որոնց առթիվ գրքի «Ժանդագրություններում» (էջ 505-507) հայտնվում են այսպիսի տեղեկություններ. եղել է Չայաստանի կոմունիստական պատանեկան կազմակերպությունների

ների վրա, թե ինչու թույլ չտվին իրեն խմելու Մարիանայի կենացը: Տաճատը սկսեց Չարենցին ծեռ առնել: Չարենցն ասաց, որ Մարիանային վաղը խփելու է որպես շնիկի: Տաճատը՝ թե չես կարող: Դրանից հետո չգիտեմ խոսակցությունն ինչպես շարունակվեց, միայն տեսա՝ Չարենցը ստորագրություն տվեց Տաճատին վերջինիս բլոկնոտի վրա, որ Մարիանային վաղը խփելու է որպես շնիկի:

Մյուս օրը, այսինքն դեպքի օրը, գիշերվա մոտ ժամը 10-ին Չարենցին հարբած պատահեցի ակումբում, իմ հարցին ասաց, որ մի շիշ կոնյակ է խմել. որովհետև ես գործ ունեի, նրան թողի Դարություն Մաղաթյանի մոտ և հեռացա: Դրանից հետո Մաղաթյանի ասելով, իրենց պատահել է Տաճատը և ծեռքը գրպանին խփելով հիշեցրել Չարենցին, որ ստորագրությունը գրպանումն է:

Չարենցից բաժանվելուց մի ժամ հետո նորից պատահեցի նրան փողոցում. գնում էր օպերետկա: Դրանից հետո ինչ է եղել, չգիտեմ: Տաճատ Թութունջյանը այժմ կարծեմ գնացել է Ն. Բայազետ» (էջ 16):

Այս փաստացի ցուցմունքում, թերևս, նկատելու լինենք ժամանակի համար բնորոշ հրահրիչ-գրգռիչ արարք. առավել ևս այն պատճառով, որ ինչպես Կենտկոմի քարտուղար Աշուտ Ղովհաննիսյանը, այնպես էլ Թութունջյանը, ինչպես և Մաղաթյանը՝ Չարենցից վեցրած ստորագրությամբ, չեն երևում դատավարական որևէ մակարդակում:

Վկաների հարցաքննությունն ավարտելու հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 8-ին, ժողքնմիչ Գրիգորյանը կրկին հարցաքննում է Չարենցին: Պարզ է, նույն հոգեվիճակով, և պատասխանն այս անգամ էլ այն է, թե՝

հիմնադիր, կինոռեժիսոր Ստեփան Մամուկյանի (1901-1930) կինը. Չարենցի հետ ծանոթացել է 1924-ին, երբ «Արաքսը սովորում էր Վահրամ Արիստակեսյանի (1899-1979) պետական խորեոգրաֆիական ստուդիայի դասական և ժողովրդական պարերի խմբում: Չարենցի հետ նրանց բարեկամությունը շարունակվում է մինչև 1931թ.»:

Ուրեմն և հարկ կա լրացնելու: Անտիպ և... Էջերի վրա աշխատելիս (1970-1971թթ.) ես և բանաստեղծի դուստր Անահիտ Չարենցը հանդիպել ենք Արաքսյա Մամուկյանին իր աշխատավայրում. Շահումյանի արձանի դիմաց, «Սևան» հյուրանոցին կից երևանի ոսկեղենի կենտրոնական խանութում... բախտի” բերումով... որի երկար տարիների վարիչն էր ինքը: Ընդունեց չափազանց զուսպ, հասկացնելով, որ ցանկություն չունի զրուցելու: Ամենայն հավանականությամբ. ոչ առանց հիմնավոր պատճառի. Միջայել Մազմանյանի պատմածով՝ ամուսնու մահից անմիջապես հետո, «Չարենց ջանին» առաջարկում է ամուսնություն, և բարկացկոտ պատասխանը, մեղմ ասած, լինում է «բարեկամության» վերջը...

Իսկ Տաճատ Թութունջյանի և Մաղաթյանի վերաբերյալ չհաջողվեց ունենալ որևէ տվյալ:

«...սիրահարված էի, ցանկություն ունեի նրա հետ ամուսնանալ, առաջարկություն արեցի, մերժեց, որից դրդված ցանկացա նրան սպանել և մահափորձ կատարեցի...»: Ասել է թե՛ ցուցմունքը մի նկատելի չափով համընկնում է Բակունցի, փոքր-ինչ այլ տարբերակով Արուստյանի, - բանաստեղծի այդ օրերի մտերիմ ընկերների վկայություններին: Ընդունված կարգով դատական մանրախնդիր հարց ու պատասխաններից այս դեպքում առանձնակի ուշադրության են արժանի նախ 6-րդը. «Դուք այդ օրը որևէ ոգելից խմիչք խմե՞լ եք, թե՞ ոչ» հարցին՝ Չարենցը կտրուկ «Ո՛չ» պատասխանեց: Ապա 8-րդը, թե՛ «Ատրճանակը պատկանում է ինձ. 1922 թվից»:

Առավել ուշագրավ են 7, 9 և վերջին՝ 11-րդ հարցերի պատասխանները: 7-ը. «Դուք Այվազյանի վրա հետևի՞ց, առջևի՞ց, թե՞ կողքից կրակեցիք», և պատասխանը տառացիորեն թելադրում է ասել, որ Ակսելի հետ պայմանավորված-որոշված է եղել, որ երկու-երեք քայլի վրա պետք է որ կրակվեր կողքից. թեթև վիրավորելու նպատակով. «...այդ ժամանակ ինձ պատահեց Ակսել Բակունցը, ես նրան դիտմամբ բարձր ծայրով կանչեցի, որպեսզի Այվազյանն ու իր հայրը հետ դառնան և այդ ժամանակ խփեն: Երբ Մարիանան այդ իմ ծայրից հետ դարձավ կողքի վրա, ես կրակեցի կողքի ուղղությամբ»: Ուրեմն և կարելի է չկասկածել, որ խմիչքը խմելուն վերաբերող «ո՛չ»-ը ճիշտ էր, այլև որոշված էր Ակսելի հետ. այլապես են զլխից նյարդային վիճակների դատապարտված *բանաստեղծը շուտ էր հարբում և կարող էր ճշգրիտ չկրակել*⁷:

Հասկանալի է, սեպտեմբերի 5-ից սկսած հարցաքննությունը բուռն խոսակցությունների նյութ էր՝ ինչպես կուսակցական-պետական բարձր մակարդակներով, այնպես էլ հասարակայնորեն: Ըստ այդմ ակամա կասկածի տեղիք է տալիս մի համզամանք, թե այդ ինչպես է, որ հարցաքննության չի ներկայացել Տ. Թութունջյանը և նրա հարցը փակվել է մեկ հարց ու պատասխանով. «9. Դուք դեպքի նախորդ օրը Խորառձառի ակունքում ընթրիքի ժամանակ ինչ ստորագրություն եք տվել Տաճատ Թութունջյանին, ինչի՞ մասին»:

⁷ Դե՛, տարրական տրամաբանությամբ պայմանավորվածությունն էլ ինչպես է լինում: Միաժամանակ հունիս-հուլիսին լուծում է բնակարանի հարցը. Ակսելի տան դիմաց՝ ներքնահարկում, լուսամուտներով դեմ առ դեմ: Եվ ստանալ-տեղավորվելուն պես՝ չվայելած, Արփենիկը մեկնում է ուսանելու: Այնքան որ շտապում էր Չարենցը...

«Պատ. 9. Շատ մշուշոտ կերպով հիշում եմ, որ նրան տվել եմ մի աստղագրություն, թե ինչի մասին, չեմ հիշում»:

Եվ վերջապես՝ «Հարց 11. Ինչու՞ Ձեր նախորդ ցուցմունքում հրաժարվում էիք ասել Մարիանա Այվազյանի կյանքի դեմ մահափորձ կատարելու պատճառների մասին»: Պատասխանը՝ «*Ձուտ անձնակա-
ան-ընտանեկան նկատառումներով*» (էջ 20-21):

«Ձուտ անձնակաան-ընտանեկան նկատառումներով», - հեշտ է ասել. եթե Արփենիկին այս պատմությունից մեկ ամիս առաջ ճանապարհել էր Լենինգրադ՝ շարունակելու ուսումը: Իսկ հիմա արդեն վերադարձի ճանապարհին էր և օրը օրին հասնելու էր Երևան:

Հավանաբար, սույն քննության վերջում էլ, նյարդային պահերի իր յուրօրինակ ինքնագրով «1926.08.09» տարեթվով գրել է. «Ժողքննիչ ընկ. Գրոյին» գրությունը, որով հայտնում էր, թե «ջլային ծայրաս-
տիճան» քայքայված վիճակով տառապում է «ամբնությամբ» և «ան-
կարող է այլևս մնալ իր «ներկա կամերայում» (էջ 19):

Նույն տարեթվով էլ ժողքննիչ Գրո Գրիգորյանը թղթին է հանձնել «Մեղադրանքի առաջադրման որոշումը», որով՝ հաստատված համա-
րելով «...դիտավորյալ կերպով, սիրային իւանդից դրված, մահափորձ
կատարելու» հանցանքը և «ղեկավարվելով քր. դատ. 128 և 129
հոդվածներով» որոշում է. «...պատասխանատվության ենթարկել Նոյիշե
Աբգարի Չարենցին ԿԿ Կենտկոմի մամուլի բաժնի աշխատակից,
Կոմկուսի Երևանի կազմակերպության անդամ 1920, տոմս հ. 398647,
- առաջադրել նրան մեղադրանք. քր. օր. 14-142». ասել է սկզբնապես
արդեն նախատեսված հոդվածով: Միաժամանակ նույն օրը ժողքննիչը
որոշման պատճենը ուղարկել է Ղատախազական բաժին, Հ.Կ.Կ.
Երևանի կոմիտե և Հ.Կ.Կ.Կ. վերստուգիչ հանձնաժողովին՝ ի գիտություն.
նույնն է թե՛ «*ի տնօրինություն*»⁸:

⁸ Սիւս և քաղվածքը Կենտկոմի համապատասխան որոշումից.

«Քաղվածք ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի նախագահության 1926 թվականի 7, 09, միաստի
արձանագրությունից

1. ԼՍԵՑԻՆ - Նոյիշե Աբգարի Չարենց. կուսակցության անդամ 23թ. կ. տ. հ.
398647. Երևանի կազմակերպություն, մշակութական, գրող:

Սեպտեմբերի 5-ին, գիշերվա ժամը 12-ին, Չարենցը փողոցում աստրճանակով
երկու անգամ կրակում է քաղաքացուհի Այվազյանի վրա, ցանկանալով սպանել
նրան:

Քաղաքացուհի Այվազյանը վիրավոր փոխադրվում է հիվանդանոց, իսկ Չարենցը
ենթարկվում է ձերբակալության, որից հետո Չարենցը դիմում է ներկայացնում

Կարելի է կարծել, որ համապատասխան «տնօրինությամբ» էլ սեպտեմբերի 8 ամսաթվով որոշված «Քաղ միլիցիայի» կալանատան փոխարեն՝ հաջորդ օրը Չարենցի համար «իբրև խափանման միջոց» ընտրվում է Երևանի ուղղիչ տունը, որտեղ և բանաստեղծին վիճակված էր մնալ մինչև մարտի առաջին օրերը:

Բայց օրեր անց, անկասկած դարձյալ վերին տնօրինությամբ, իրադրությունը փոխվում է (մեր սերնդին ծանոթ «*կոնյուկտուրան*»): Ժողքննիչ Գրիգորյանը՝ հաշվի առնելով Չարենցի վերը հիշատակված խնդրանքը, որոշում է մեղադրյալին «ենթարկել բժշկական քննության՝ բժիշկ փորձագետների հանձնաժողովի միջոցով» և պատասխանել առաջադրվող հինգ հարցի: Դրանցից հիմնականը երկուսն են. «Որ չափով հանցագործությունը կատարելիս նա մեղսագիտակ է եղել (вменяемый) և ինչպիսին է «ներկայիս նրա հոգևոր ու մտավոր դրությունը»: «1926թ. 16.09. Երևան» թվակիր այդ գրությանը հաջորդում է «1926. IX.» տարեթվով Չարենցի սույն նամակը՝

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄ. ԿՈՒՍԱԿՏ. ՎԵՐՍՏՈՒԳՈՂ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ**

Այն ամենից հետո, որ տեղի ունեցավ, ինձ մնում է միայն ասել ամբողջ ճշմարտությունը, ինչպես ունենալով, որ ընկերները կհավատան ու կհասկանան: Որպեսզի պարզ լինի ամբողջ պատմությունը՝ ես ստիպված եմ սկսել ոչ թե անմիջապես դեպքից, այլ դրան նախորդող իմ հոգեկան ընդհանուր կացությունից – իմ քրեական արարքի այդ անմիջական աղբյուրից:

Վերջին ամսվա ընթացքում, կնոջս Լենինգրադ գնալուց հետո, ես գտնվում եմ հոգեկան ծայր աստիճան գրգռված դրության մեջ.

Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմ, որով ընդունում է իր հանցանքը-խնդրում իրեն ենթարկել պատասխանատվության:

Կենտկոմը՝ քննության առնելով Չարենցի արարքը, որոշեց. հեռացնել նրան Կ(բ)Կ շարքերից (զեկ. ընկ. Տատյան):

1ա) արձանագրել, որ իր այդ արարքով Չարենցը իրեն դրել է կուսակցությունից դուրս, հեռացնել նրան Կ(բ)Կ շարքերից դուրս:

բ) Հանձնարարել դատախազին ընդհանուր հիմունքներով Չարենցին ենթարկել դատական պատասխանատվության:

գ) Սույն որոշումը հրապարակել մամուլում:

ԿԿ նախագահ

Քարտուղար

Տատյան

Թորգոմյան» (էջ 23):

դրությունը բարդացավ նրանով, որ վերջերս ես սկսեցի տառապել խրոնիկական անքնությամբ: Սրան նպաստում է մի շատ փոքրիկ հանգամանք, որ կարող է անհավատալի թվալ: Դա այն է, որ իմ ապրած բնակարանում էլեկտրական լույս չլինելու պատճառով՝ ես ստիպված էի քնել մութ սենյակում – մի բան, որ ինձ շատ գրգռում է ու վախեցնում: Նյարդային նման գրգռված կացությունը երևի առաջացրեց իմ մեջ վախ սենակությունից. ես վախեցնում էի մենակ մնալ, ես խնդրում էի ընկերներին, որպեսզի քնեն ինձ հետ միասին: Գիշերվա ընթացքում բնակարանում հնչող յուրաքանչյուր ձայն ինձ սարսափի էր մատնում: Այս ամենին գումարեք և այն, որ եթե ինձ աջողվում էր քնել՝ այդ քունը անմիջապես փոխվում էր զարհուրելի զառանցանքի: Ամեն գիշեր, պարբերաբար, ես տեսնում էի միևնույն երազը, հազիվ էին աչքերս փակվում, երբ հանկարծ թվում էր ինձ, թե իջնում է երեսիս գունատ, խոնավ, կպչող մի թաթ, իջնում ու խեղդում (եսեմին՝ «Սև մարդու» հանգով՝ Ալ. Զ.): Այս բոլորից մի ելք գտնելու համար ես սկսեցի պարբերաբար խնել, վերջին ամսվա ընթացքում ես խնում էի յուրաքանչյուր օր միջին հաշվով մի շիշ օղի: Ես տեսնում ու զգում էի, որ այս ամենը ալլես չի կարող շարունակվել, որ հոգեկան նման կացությունը կարող է վերջանալ ողբերգությամբ:

Ես խնդրում էի իմ բոլոր ընկերներին, որ ինձ հնարավորություն տրվի գոնե մի ամսով զնալու ուրիշ տեղ, այս մասին ես հայտնեցի նաև ընկ. Աշոտ Զովհաննիսյանին, սակայն, դժբախտաբար, զնալու հնարավորություն չեղավ: Ահավասիկ այս ընդհանուր կացությունը, որի ֆոնի վրա առաջացավ այս պատմությունը:

Մարիանա Այվազյանին ես տեսա առաջին անգամ մեկ ամիս առաջ, և նա թողեց ինձ վրա անջնջելի տպավորություն: Երկար դիմումներից հետո ընկերներից մեկը մեզ վերջապես ծանոթացրեց: Որպեսզի հասկանալի դառնա նրա իմ վրա թողած ազդեցության տարօրինակ արագությունը և թափը – հարկավոր է նկատի ունենալ, որ հոգեկան վերոհիշյալ կացության հետևանքով շատ չնչին բաներ ինձ համար դառնում են идея фикс, навязчивая идея, бред - մի հանգամանք, որի մասին կարող են վկայել իմ բոլոր ընկերները: Մեր ծանոթանալուց երկու օր հետո ես արդեն զգում էի, որ արդեն կորցնում եմ կանքս, հասնում եմ խելագարության: Ինձ հարկավոր էր հեռանալ Երևանից և հանգստանալ. ես այդ զգում էի իմ ամբողջ էությամբ, բայց հնարավորություն չկար: Ես հասկացա, որ հոգեկան այդ կացությունը չի կարող

երկար տևել, որ մոտենում է վախճանը, որ հարկավոր է դիմել վճռական քայլերի: Նախ ես տեսնվեցի Մարիանա Այվազյանի հետ և բացատրվեցի, սակայն մախքան այդ ես շատ լավ հասկանում էի, որ ոչինչ էլ դուրս չի գա դրամից, որ ես ընկնում եմ հիմարության մեջ, որ այդ ամբողջ պատմությունը զառանցանք է և ուրիշ ոչինչ: Բայց և այնպես ես որոշեցի խոսել նրա հետ և երբ երկու լուսնի տևող խոսակցությունից հետո ես հասկացա, թե ինչ ծիծաղելի դրության մեջ եմ ընկել, ինձ համար պարզ դարձավ, որ հարկավոր է դիմել ծայրահեղ միջոցի. ես որոշեցի գնալ տուն, վերցնել ասորձանակս և կես ժամ հետո սպանել նրան: Այդպես էլ արեցի: Չմայած որ ես երկու անգամ կրակեցի երկու քայլ հեռավորության վրա - բարեբախտաբար ձեռքս վրիպեց, և նա ստացավ միմիայն մի անվնաս վերք: Ահալասիկ ամբողջը:

Այժմ, երբ ես արդեն իմ քրեական պատժով վերջ տվի իմ ամբողջ կյանքին, ամենատարբեր և վայրենի ծնով խեղաթյուրեցի այն - ինձ համար ոչ մի ելք չի մնացել: Ես զգում ու հասկանում եմ ավելի լավ, քան կարող է հասկանալ մեկ ուրիշը: *Քրեական արարքով ինքս ինձ դնելով կուսակցության շարքերից դուրս՝ պարզ է, որ ես չէի կարող գտնել ուրիշ միջավայր, որ ինձ հարազատ լինի և բավարարի* (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.): Այստեղ է, որ չկա վերադարձ. վերջ: Ենթադրենք, որ մի քանի ամիս կամ տարի բանտ նստելուց հետո ես մի օր դուրս գամ – ինչ պիտի անեմ: Ես չեմ պատկերացնում այդ վայրկյանը:

Я живу еще физически, — но я труп. Я чувствую уже свое разложение. Я с ума схожу. Եվ այժմ ես միայն մի խնդիրը ունեմ ընկերներին՝ պատժել ինձ որքան կարելի է խիստ և, եթե կարելի է, դատապարտել մահվան: Դա ամենալավ ելքը կլիներ թե՛ ինձ համար, թե՛ ընկերների:

Расстрел за маузеризм. Ведь это форменный маузеризм... Այսքան:

Եղիշե Չարենց

1926. 16. IX. Երևանի միլիցիայի բանտում»

Միաժամանակ «1926թ. 15.09. Երևան» տարեթվով ժողջնիչ Գրիգորյանի գրությանը բժշկական բարձրակարգ համեմատողովը պատասխանում է՝ «7 октября 1926г. г.р. Эриван», տարեթիվը կրող ընդարձակ «Акт»-ով (էջ 27-29), որը պարունակում է կարևոր տվյալներ

ինչպես այդ օրերի բանաստեղծի հոգե-բարոյական կացության, այնպես էլ ընդհանրապես հոգևոր աշխարհի բնութագրի, մարդկային խառնվածքի ու վարքի, այլև կենսագրական-գեմային հանգամանքների վերաբերյալ: Այսպիսիք.

«...Освидетельствуемый 29 лет, женат, по национальности армянин, родился в Карсской области. Со стороны наследственности отмечается вспыльчивый и тяжелый характер со склонностью к аффектным выступлениям у его отца. Из личного прошлого освидетельствуемого следует отметить некоторую замкнутость в ученические годы, появление поэтического таланта с 15-ти лет параллельно со знакомством с литературой; с этого же времени у него появляется определенная неуровновешенность характера. В 1918г. он принимал участие в военных действиях, причем приходилось присутствовать при расстрелах и избиениях. Хотя тогда факты как будто на него никакого вредного действия не оказывали и даже пробуждали в нем какое-то своеобразное состояние интереса к этим явлениям, однако, как видно, с этого времени его душевный склад коренным образом изменился: у него развивается тревожно-мнительное состояние со страхами и невозможностью пребывания в темном помещении и наедине, по ночам, почти ежедневно бывают устрашающего характера кошмарные сновидения с картинami пережитого. С этого времени стали появляться периодические приступы сильнейшей тоски со своеобразным состоянием возбуждения, для заглушения такового состояния он прибегает к алкогольным напиткам, причем в пьяном виде он учиняет антисоциальные поступки...

Освидетельствуемый вроде ориентирован, вполне ясно оценивает свой поступок, на вопросы отвечает вполне правильно. На вопросы:

1) об особенностях переживания при расстрелах во время войны.

На основании вышеизложенного и всех обстоятельств дела мы приходим к заключению, что освидетельствуемый Егише Согомонян-Чаренц принадлежит к числу психопатических личностей со смешанной циклотимической и шизотимической конституцией (циклотимический шизоид), на основа которой, с одной стороны, возникают приступы тоски и тревожно-мнительного состояния с патологическим опьянением дейсоматического характера, с другой — импульсивно-навязчивые явления с антисоциальными выступлениями... (էջ 27, 28-29):

Եթե քաղված հատվածի առաջին տողերը հուշում են հորից ժառանգած բնավորության գենային գծեր ու հակումներ, այնպիսիք, ինչպիսիք տարիներ անց բանաստեղծը *«Կոմիտաս» պոեմում հուշարկում է Կոմիտաս-Արզար տղա զուգորդությանը, քնարական համակշնչով սրբացնելով արնակցական ստացվածքները հորից*, ապա նույնքան հիշարժան հաջորդ տվյալները կենսագրական են. 15 տարեկանից գրական տաղանդի առկայծմանն ու գրասիրությանն ուղեկցող որոշ ինքնամփոփվածություն, անհավասարակշիռ վարմունքի դրսևորումներ: Իսկ 1918-ին վերաբերողներն արդեն բազմիմաստ-բազմաշերտ են:

Ըստ երևույթին «Սոմայի» տակ նշված *չարաքաստիկ «Ցարիցինի»* առիթով՝ Փարիզից սկսած իրեն ուղեկցող տազնապներից ազատվել չկար: Թև առած «Կոմունարների պատը Փարիզում» պոեմի (Սուլչ, 1925, N 191, 192, 195-197) արծարծումներից՝ երևանյան թշնամիների հրահրումներով տազնապները սաստկանում էին: Եվ ահա՛, հարկ է համարում բժշկական հանձնաժողովին պատմել 1918-ի Արմավիրի քաղաքացիական կռիվների սադսափներից. հայության ջարդից. *«...Ինձ էլ խառնած նրանց՝ դաշտը քշին... Հիմի դիակ դարձած ցիրուցան էշելոններ մսի... Կախված էին մերոնք...Հինգ ընկերներ մեկտեղ... Ինչ-որ կիներ, հարբած, շուրջը շրջում էին... Չորս ընկերներ էլտեղ մեկտեղ կախված էին, Սև լեզուները հանած և ոտքերը գետնից... Երկու հազար ընկեր մենք դրեցինք էլտեղ, լցրինք իրար վրա, ոնց որ ձիերը մզլած...»* և այլն (Չգ, 2, 359)⁹: Պատմում է դառնացած-

⁹ Հայտնապես գեներալ *Դենիկինի* բաղբարոսական հայահալած վերաբերմունքի արդյունքում:

Նույնն է վկայում 1919-1920-ին Արմավիրում ապաստանած ժողովրդական դերասան Վաղարշ Վաղարշյանը՝ գրելով. *«...Դենիկինյան բանակի ծանր նահանջը մղծավանքի նման անցավ, գնաց, իր հետ տանելով պատմության անեծքն ու նախատինքը»:* Եվ ապա. *«Դենիկինյան բանակը 1920 թվականի գարնանը արդեն նահանջում էր առանց դիմադրության».* տես Վ. Վաղարշյան, *Ընկերներս, բարեկամներս և ես*, գիրք Ա, 1959, էջ 407, 414: Տես և հայության Դենիկինի արյունոտ կոտորածը ողջ Ազովիայում. Մ. Шагурия, *Человек и время* (1980, М.) իմաստուն գրքում... ծավալուն անդրադարձով... ըստ հարկի...

Բայց բոլորովին վերջերս,ասել է 2006-ի հոկտեմբերի կեսերին մի առանձնակի հեռարձակումով՝ ըստ ամենայնի քրիստոնեական արարողական շուքով, հոծ բազմության երթով՝ Մոսկվայից ցուցադրվեց արտասահմանից փոխադրված Աճ. Դենիկինի կրկնաթաղումը: Որպես ազգային միաբանության ցուցանիշ... բացահայտ...

վիրավորվածի տառապանքով վերապրելով սարսափները՝ միախառնված շուրջը վիտացող անօրինակ քաղաքական բամբասանք-հալածանքներին, որին ականատես բժշկական անձնակազմը, բնականաբար, արձանագրում է համապատասխան ծանր հոգեվիճակ:

Մեղադրյալի հոգեվիճակից ելնելով և «հակա-սոցիալական ելույթների» կրկնակի շեշտադրումով էլ՝ հանձնաժողովը Գ. Գրիգորյանի հարցերին պատասխանում է կետ առ կետ եզրակացություններով: 'Դրանցից էական է առաջինը. այն, որ սեպտեմբերի 5-ի արարքը նույն օրվա հոգեկան դրության ու ապրումների արդյունք է (ասել է՝ ընդհատակում խոսքը վերաբերում է Աշ. Զովհաննիսյանի հետ ժամեր տևած խոսակցությանը): Եվ ապա հաջորդ երկուսը, ըստ որի հանցանքը գործել է «անմեղսագիտակ» վիճակում, և որ նման արարքները կարող են կրկնվել խմելը շարունակելու դեպքում:

Ակնհայտորեն, բժիշկներին հրահանգված և իրենք էլ տրամադրված են եղել դատական գործը թեքել Չարենցի համար իբր շահեկան հունով. հաստատել, որ հանցագործությունը կատարել է հարբած: Սակայն սեպտեմբերի 20 անսաթվով բժիշկ փորձագետների այդ եզրակացությունները և՛ իրավաբանորեն, և՛ տրամաբանորեն ու հոգեբանական առումով հիմնավորապես հերքում է ժողքննիչը: Պարզ է, որ սա նույնպես զալիս է հաստատելու հանցագործության վերը նշված բուն պատճառը: Ավելին. «1926թ., հոկտեմբերի 22» անսաթվով, այնուամենայնիվ ժողքննիչը լրացուցիչ հարցաքննության է ենթարկում մեղադրյալին, և այդ ցուցմունքը ևս փաստորեն վերստին հաստատում է նույնը. որքանով առավոտյան 9-ից 10 րոպե անց կես շիշ օղի, երեկոյան էլ 8-10-ը մեկ շիշ կոնյակ խմած մեկը՝ այդպիսի լարված պահի ինչպես կարող էր այդքան ճշգրիտ գործել, ճշգրիտ կրակել: Դատական ընթացքի բացահայտ ծաղր, և կարելի է պատկերացնել Չարենցի

Ի հիշեցում. 1918-1920 թթ. Դյուսիսային Կովկասում Արմավիրից-Նոր Նախիջևան... հայության արյունոտ նախճիրի:

Փաստացի. առավել ևս՝ եթե օրեր առաջ երևանյան եկրանից ներկայացվել էր զինավարժ կազակների ագրեսիվ մի խումբ՝ ինչ-ինչ անթաքույց նկրտումներով...

Ի լրումն ուշագրավ է, որ մոսկովյան եկրանում դեմիկինյան թաղմանը անմիջապես հաջորդեց Եսենինը՝ մի խղճուկ լուսանկարով և երկու խոսքով: Թերևս դրանով էլ հիշեցվում էր հանրահայտ «Անգլետերը»... Ուրեմն և արժե հիշեցնել նաև, որ այդ օրերին մոսկովյան դաիլիճներում երգում էր Շառլ Ազնավուրը: Դե, հիշեցնում ենք, էլի...

ցուցմունքը որպիսի խնդուքով ընդունած, վայելած պիտի լինեն մտերիմները, հոկտեմբերի 9-ին Երևան հասած Ավ. Իսահակյանի հետ¹⁰...

Ուրեմն ի՞նչ կասեք. չի եղել «Մեր պայմանը՝ պայման է»... Այն էլ Իսահակյան =Սարյան «մեջք + մեջքի» վենետիկյան լուսանկարի պայմանով հանդերձ... Ասեք...

¹⁰ Առանց այլևայլի համոզված եմ, որ կոմունիստական կուսակցության կապանքներից ամեն գնով ազատվելու վճիռը կայացվել է Իսահակյանի հետ միասին՝ վենետիկում. 1925-ի այն օրը, երբ առել են Ավ. Մյասնիկյանի սպանության բոթը:

Այս էլ «խնդուքի» մեզ հասած ինքնագիր վավերագիրը՝ հասցեագրված միևնույն փրկարար Մամիկոն Գևորգյանին.

Սիրելի Մամիկոն, ընդունի լր՝ հետ «Քաջ Նազարը» և ընդունի մեր խորին շնորհակալությունը: Ներիր, որ մի փոքր ուշացրիմք: Դազիվ արտագրեցին: Ժամանակ ունենաս՝ եկ մի անգամ մասլահաթ անենք: Այլև իմացիր, որ մենք միտք են լք՝ արել մի անգամ խնդրել Պետթատրոնին, որպեսզի ուղարկի դերասաններին մի փոքր ներկայացում տալու մեր բեմի վրա: Դետաքքիր էր իմանալ քո կարծիքը այս մասին. հնարավոր է ատյոյոք, թե՛ ոչ: Առայժմ այսքանը: Ողջ լեր ու խնդա: Բո – Չարենց [1] 926, 10, 7, Երևան, Տուն ուղղիչ»:

Ապա և երկրորդը.

«Սիրելի Մամիկոն, խնդրում եմ տաս մեր վարիչին Պետթատրոնի ունեցած պիեսների կատալոգը, մի օրում մենք ընտրությունը կանենք և կուղարկենք: Ապա խնդրում եմ հայտնես, թե մոտավորապես ե՞րբ հնարավորություն կունենաք մեզ մոտ ներկայացում դնելու»: Բարևներով քո՝ Չարենց

[1] 926, 10, 12, [Երևան, Ուղղիչ տուն]» (6, 427-248):

Հոկտեմբերի 29-ին արդեն Կուլտուրայի տանը տեղի է ունենում Ավ. Իսահակյանին նվիրված գրական-գեղարվեստական երեկո: Դադորովում էր, որ բանախոսել է Ց. Խանզադյանը՝ «կանգ առնելով նրա անձնական, ազգային և կոսմոկական մոտիվների վրա», և որ «Չեքոն, երկարատև ծափահարություններով ընդունեց դաշիլիճը Իսահակյանին»... Ստկչ, թիվ 254:

Անկասկած դաշիլիճում է եղել և Արփենիկը... Իսահակյանի, Սարյանի, Ալեսելի, Մահարու... գուցե և ուրիշների հայացքների ներքո... մեկ գլուխը կախ, մեկ բարձր-ծգված... իր հետ տարած և Չարենցին թողած բացատրելի-անբացատրելի, օ՛, ինչպիսի սպարումներով...

Դատ - դատավարությունը

Վերջապես «1926թ. հոկտեմբերի 23, Երևան» տարեթվով ժողքննիչ Գրո Գրիգորյանը ավարտին է հասցնում «Մեղադրական եզրակացությունը», որի «Համաձայն քր. դատ. յր. 26 հոդ. մեղադրյալ Եղիշե Չարենցը ենթակա է Գլխավոր դատարանի դատին»։ Կից ներկայացվում է և՛ «դատական հրավիրվելիք անձանց ցուցակը», և՛ իրեղեն ապացույցները։

Իսկ նոյեմբերի 2-ից էլ գործի է անցնում ՀՍԽՉ Գլխավոր դատարանը՝ տնօրինական նիստերով, որոշվում է՝ «Գործին տալ ընթացք. մեղադրական եզրակացությունը հաստատել. առաջադրելով մեղադրանք քր. օր. 14-142 հոդ. գործը լսել կողմերի մասնակցությամբ և խափանման միջոցը թողնել անփոփոխ»։

«Գործը նշանակված է քննության Երևանում նոյեմբերի 9-ին 26թ.»։

Ասել է՝ նոյեմբերի 7-ի տոնակատարությունից անմիջապես հետո, իսկ նախօրեին՝ «Երևանի ուղղիչ տնից» երկում՝ ի հակադրություն դրսի աշխարհի, – կալանավորների աշխարհում մարդկանց ազնիվ ու անազնիվ բարոյական ճշգրիտ չափանիշներով զանազանող, վստահող-գնահատող *ուղղիչ տան պետ Չախմախչյանը* թղթին է հանձնում մատիտագիր գրություն, որով հայտնվում էր, թե բանաստեղծը խնդրում է դատապաշտպան «նշանակել իրավաբան Գ. Չուբարին»¹¹։ Դրա

¹¹ Այս պատվարժան մարդկանց և իրենց նմանների ուսերի վրա է վերաշինվել և գոյատևել հայոց հայրենիքը... Փա՛ռք իրենց կյանքին ու հիշատակին...

Ուղղիչ տան պետի՝ Դմայակ Գաբրիելի Չախմախչյանի (1891-1963) մասին Չարենցի գրչով վկայվածը (հանգամանորեն տե՛ս ԵԺ, հ. 5 ժանոթագրությունները ևս, էջ 614-623), – վկայել են և ժամանակի կալանավորներից ուրիշները, որոնց հանդիպել են հատորյակը հրատարակելիս։

Ի դեպ, կալանավորների թվում է եղել և բանաստեղծին սեպտեմբերի 6-ի առավոտյան ծխախոտ առաջարկած Եփրենը՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի որդին՝ ձեռքակալված յուրացման մեղադրանքով։ Դե՛, ԳԱԹ Հովհաննիսյանի ֆոնդում էլ պահպանվում է «1920, հունվարի 14, Վաղարշապատ» տարեթվով բանաստեղծի «խնդիրը Էջմիածնի կառավարությանը»։

...Այսու դիմում են կառավարությանը և խոնարհաբար խնդրում՝ տալ ինձ Մայր Աթոռի շտեմարանից փոխարինաբար մի խալվար ցորեն. պարտավորվում են վերադարձնել կալի ժամանակ իմ ցամաքիցը, ինչ պայմանով որ հնարավոր կհամարեմ կառավարությունը։ Հ. Հովհաննիսյան»։

Տե՛ս ԳԱԹ, Հով. Հովհաննիսյանի ֆ, գ. 122։

Ինչպես հայտնի է «կառավարությունը» մերժել է... «Մայր աթոռը» նույնպես է՝ հայ ժողովուրդ...

կողքին էլ Բակունցի ինքնագիր հավաստումը. այն է «Հայտնված է մեզ, որ Եղիշե Չարենցի գործը նշանակված է ա.թ. նոյեմբերի 9-ին, Երևանում քննելու, ժամը 9-ին»։ ստորագրել են ինքն ու Արուստյանը՝ գալիք վիպասաններին ավանդելով այդ անմարդկային բռնատիրության դիմաստվերը մարդկային հոգեկան-բարոյական բարձրակետից արժե-վորելու դրվագներ (էջ 40):

Եվ այսպես նոյեմբերի 9-ին ժամը 10-ին «բացվում է» դատական նիստը, և առաջինը՝ նախագահ Խարմանդարյանի հարցերին պատասխանում է մեղադրյալ բանաստեղծը: Ըստ կարգի մեղադրյալին բացատրվում է «իդ օրինական իրավունքը», նախագահը կարդում է «մեղադրական եզրակացությունը» և բացատրում «մեղադրյալին նրան առաջադրված մեղադրանքը», որից հետո՝ *«մեղադրյալը ծանաչեց իրեն մեղավոր առաջադրած մեղադրանքում, ժխտելով հանցագործության մոտիվները»* (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.) – ուստի և փաստական բոլոր տվյալներով՝ *կրկնենք. սա է ու սա քրեական այդ գործի էությունը* (էջ 44):

Ապա դատարանի որոշումով հարցաքննվում է վկա՝ ասել է տուժածի հայր Սարգիս Այվազյանը (հայրը նաև *հանրահայտ երգահան Արտեմի Այվազյանի*. որքան հայտնի է, մասնագիտությամբ իրավաբան): Նրա հանգամանալի պատասխանների շարքում հիշարժան են վերջին հայտարարությունները. բնականաբար, համազոր արձագանքները այդ օրերին բանաստեղծի և մասնավորապես *«Կոմունարների պատը Փարիզում»* պոեմի շուրջը բորբոքված թշնամական բանբասանքների. «...նա - Չարենցը, չունի միջակից բարձր զրական-ստեղծագործական արտահայտության ուժ և բավականին կրթված չէ: *Կոմունարներին նվիրված Չարենցի «Մյուր դե Ֆեդերե» ստեղծագործությունը և ընդհանրապես նրա մեծանուն երկերը ինձ չեն հետաքրքրում»* (էջ 45-46): Ցավալի է... Կոտորած կոչվածը... «չի հետաքրքրում»...

Սրա կողքին բնորոշ է և դատական անձնակազմի բացասական տրամադրվածությունը. մինչդեռ դատապաշտպան Գ. Չուբարը խնդրում է հարցաքննել նաև մյուս «վկաներին, ապա անցնել մեղադրյալի հարցաքննությանը», - դատարանը մերժում է և հարցաքննում է Չարենցին:

Անշուշտ, բանաստեղծի այս ծավալուն խոսքի բոլոր հանգույցներն էլ բնութագրական են ու կարևոր: Այդուհանդերձ ամենահետաքրքիրը

այն տողերն ու հատվածներն են, որոնցով գաղտնագրության արվեստի մեջ հմտացող բանաստեղծը, ի վերջո, հայտնում է իր արարքի բուն պատճառներն ու իմաստը: Ասենք, այն հատվածը. «Ինչպես կարող էի ես գիտակցորեն և լուրջ միտք հղացնել ինձ մեջ սիրահարվելու Մարիանայի կամ՝ որևէ մի այլ աղջկա վրա, այն միջոցին, երբ ինքս արդեն ամուսնացած էի և ունեի կին, որի հետ ես երկար տարիներ կապված էի ու որին ես այնքան սիրում էի: Սիրային խանդը չի դրդել ինձ Մարիանայի կյանքի դեմ մահափորձ կատարել¹²: Ո՛չ: Դա իրականությունն է: Նման ցուցմունք տվել եմ ես միայն և միայն նրա համար, որպեսզի այդպիսով վերջ տամ այն անվերջ անհամապատասխաններին, որը պատճառում էր ինձ քննիչ մարմինը, իր հարցումով, թե՝ *«Ինչն է մոտիվը կատարածդ մահափորձի»*: Այդ մոմենտը ինձ համար կյանքի և մահու մոմենտ էր դարձել. այնպիսի մի կրիտիկական

¹² 1926-ի դատավարության-դատական դռնբաց միստին ներկա գտնված Ջապել Եսայանը Փարիզի «Երևան» լրագրի 1926-ի թիվ 163-ում տպագրած տպավորություններում պատմում էր. «Ե. Չարենց կգտնվեր մեղադրյալի հատկացված շրջակային մեջ: Մեծապես դժգոհ ինքզինքսն, խոժոռ և անձկալի, աչքերը հառած էին թուղթերու տրցակի մը վրա: Իր համակրելի պաշտպան փաստաբանը կխոսեր իր հետ ցած ծայրով... Չարենց մանրամասն կբացատրեր այն ջղային, գոթեթ հիվանդագին և հուսահատական վիճակը, որուն մատնված է եղեր չաբաթներ է ի վեր գիշեր: ու ցերեկ գերգրգռված վիճակի մեջ, օրերով տառապեր է անընդհատ, որ ապրելով տեսակ մը հարատև մղձավանքի մեջ կհուսար ազատվիլ անկե դիմելով ալքոլի: Իր հայտնության համեմատ սիրահարության խնդիր չկար, այլ տեսակ մը մույն գաղափարին հաճախումը, որ զինքը մղած է այդ անիմաստ արարքին գոթեթ անգիտակից վիճակի մեջ: Այդ հաճախումը (hantise) արդյունք էր իր գերգրգռված վիճակին, իր կառոզի պատճառ կդառնա զինքը մոլորելու դեպի արարք մը, որը ինքն իսկ կորակե «իհարկե, ցավալի և անիմաստ»: Իր շեշտը համոզիչ է, ծայրը երբեմն հուզյալ և ոչ մեկ տարակույս անոց համար, որ կարող են թափանցել բարդ ու հիվանդագին հոգեբանության մը կնճիռին, որ մեղադրյալը անկեղծ է: Անկա ոչ մեկ ծիգ կընե ինքզինքը արդարացնելու, այլ կբացատրե իր այդ օրերու խռովյալ վիճակը»:

Հասկանալի է, ի պատասխան այդպիսի տեղեկատվության 1926-ի հոկտեմբերի 22-ին Փարիզի «Յառաջը» «Ռոմանս անսեր» եղիշե Չարենց աղջիկ մը կը վիրավորե (Թղթակցություն Հայաստանեն) վերնագիր-ենթավերնագրով և Հայման ստորագրությամբ հաղորդում էր, որ Չարենցը «...դպրոցական աշակերտուհի օր. Ալվադյանն է մերժում ստանալով, ատրճանակի մեկից ավելի հարվածներով վիրավորում է օրիորդին և դեռ քաջություն էլ է ունենում պոռալու. «ոչ ոք չմոտենա, ես Կենտգործկոմի անդամ եմ և անձեռնմխելի...»

Չուր չէ ասված՝ ջուրի բերածը ջուրը կտանեն:

Դրանից առաջ էլ «Յուսաբերի» թղթակիցը հաղորդել էր, թե Չարենցը սպանել է աղջկան... Է՛հ, մենք միշտ մենա՛կ ենք...

մոմենտ, որ ես հանդուրժել չէի կարող...: Պատրաստ էի անգամ մահ պատճառել ինձ, ասել այն, որ ես հիմա երբեք չեմ ասի և որը իմ հանցանքս կխորացնեք, անշուշտ» (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.):

Ապա, ասես, անձամբ Ակսելի համար ասվածը. «...Հիշում եմ նույնպես, որ կռվի ժամանակ՝ Ս. Այվազյանը ինձ ձգել էր առվի մեջ, և ինքը ընկել էր վրաս, իսկ նրա վրա էլ ընկել էր Ակսելը, որն այնտեղ էր այդ պահին: Մեր շուրջը խռնված քաղաքացիները և միլիցիան միջամտեցին ու մեզ բաժանեցին... (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.): Սույն գործը ոչ մի սիրո խանդի բնույթ չի կրել: Թուֆունջյանը ինձ վրա ոչ մի ազդեցություն չուներ: Նա ինձ բարեկամա-ընկերաբար կուրյոզներ էր անում...»: Եվ այնուհետև. «...Ես ընտրեցի ամենաթեթև և հասկանալի մի վերսիս, որը առաջադրել եմ ես ինձ քննող մարմիններին, որպեսզի այդպիսով ազատվեմ մոտիվների բացատրություններից, որը սոսկալի էր ինձ համար և կապարի նման ճնշիչ»: Կամ. «...Ինքս ինձնից, կարծես թե ցանկանում էի այդ օրը վրեժ լուծել: Գիշտ է այն հանգամանքը, որ իմ ձեռքով Տաճատի բլրկնոտում գրված է, որ «Ս. Այվազյանին վաղը կսպանեն որպես շնիկի», սակայն ոչինչ չեմ հիշում, թե ինչ պարագաներում է այդ կատարվել: Այդ ինձ ցույց էին տվել, և ես կարդացել էի դեպքից հետո» (էջ 47—51):

Իր հերթին Ս. Այվազյանն էլ վկայում է, թե՝ «Նա (Չարենցը՝ Ալ. Ջ.) ինձ հետ արտահայտվում էր բավականին լուրջ և գիտակցորեն... նա խոսում էր ինձ հետ ջղածգործեն և հատ-հատ ընդմիջումներով, բայց ոչ հարբածությամբ» (էջ 54):

Հոգեբանական նույնափսի հակասական-շրջուն, հնարավոր-երկիմաստ պահեր ենք գտնում և Ա. Մանուկյանի, Ալ. Բակունցի, Ս. Արուտչյանի ցուցմունքներում, որպիսիք ընդհանուր հանրագումարով հաստատում են բանաստեղծի տառապանքը, մեղքի ու մեղավորության ապրում-վերապրումները, այն բանի համար, որ բախտի անիրավ բերումով վիճակվել է աղքեմակին: Եվ սակայն, ամեն դեպքում սեփական ամօին վիճակված գերադրական անիրավությունների հակառակ նժարով, որի վկայությունը Ակսելի այս ցուցմունքներն են. «Նա (Չարենցը՝ Ալ. Ջ.) երբեմն հայտարարում էր, որ ինքը սիրահարված է ինչ-որ արձանի վրա, և այդ միջոցին, եթե մեկն ու մեկը ճգներ ապացուցել, որ նման սեր գոյություն չունի, նա նրան կանվաներ կոպեկանոց մարդ և այլն: Նա շատ հաճախ արտասանում էր Եսենինի գրվածքներից,

հիշելով նրան. լինել դա փողոցում, թե՛ տանը, այլևայլ պայմաններում: Եթե այդ աղջիկը չլիներ անգամ՝ *նա պետք է Եսենինին հիշեր* (ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.): Կոնկրետ ես չգիտեմ, թե նա որ աղջկա մասին էր խոսում... Միլբաժնում-ներսում, Չարենցի քննողը թե՛ ով էր չգիտեմ, բայց մեկը այնտեղ հարցեր էր տալիս նրան, որին *պատասխանում էր Եսենինի բանաստեղծություններով*: Ես այդ պահին միջանցքում էի. որտեղից՝ լսելի էր այդ» (էջ 54-56):

Ենթաբնագրային բազմիմաստ տարողությամբ Բակունցի խոսքում ասված է ամեն ինչ. *շեշտված է Չարենցի առջև ծառացած երկընտրանքը. կամ «ինքնասպանություն» Եսենինի տարբերակով, կամ քրեական հանցագործություն՝ սահմանազատվել-բռնաթափվելու խորհրդային-կոմունիստական չարաղետ-չարագործ հաղթարշավի աղտեղություններից՝ Մյասնիկյանի վախճանից սկսած*: Փաստացի նաև Եսենինի ինքնասպանության բոթն առնելու պահից ներառյալ դատավարությունը և հետո Չարենցը եղել է Եսենինի ստեղծագործության հետ, նրա բախտից անբաժան, ինչպես և ներկայացված է նախորդ էջերում:

Անկասկած բարձրաձայն չասվող այս և նման իրողությունները հայտնի են եղել և դատապաշտպան Գրիգոր Չուբարին, որի պաշտպանական խոսքի վերաբերյալ Գլխավոր դատարանի «արձանագրության» մեջ կարդում ենք. «պաշտպանը՝ հենվելով բժշկա-փորձագիտական եզրակացության վրա, խնդրեց մեղադրյալ եղիշե Չարենցին ազատ կացուցանել պատժից. իսկ հակառակ պարագային՝ բավական համարել նրա մինչ այժմս կրած պատիժը» (էջ 57): Իսկ թե ինչպիսի հիմնավորում է պաշտպանը ներկայացրել խնդրանքով, ցավոք, չգիտենք. պաշտպանական խոսքը գործում չկա, չի պահպանվել և զավակների մոտ: Միայն կարող ենք ասել, որ այն անպայման կատարել է վճռորոշ դեր ճանաչված իրավաբանի սիբիրական ճակատագրում:

Ինչ վերաբերում է բանաստեղծի վերջին խոսքին, ապա արձանագրված է այսքանը. «Մեղադրյալը իր վիճակի տնօրինությունը թողեց դատարանի հայեցողությանը» (էջ 57):

Դե՛, դատարանն էլ հաստատում է դատախազի «խնդրանքը»՝ «մեղադրյալին ըստ քր. օր. 14-142 և 28 հոդ. հոդ. *ենթարկել երեք-չորս տարվա ազատազրկման*» (ամենուրեք ընդգծ.՝ Ալ. Ջ.):

Ժամանակի երիտասարդ օժտված գրասեր Վահան Զովսեփյանի մեծարժեք հուշերից՝ ՀԵԶմ երկրորդ գրքից հանվեց նոյեմբերի 9-ի դատավարությանը վերաբերող այն հատվածը, որում նկարագրվում էր, թե երիտասարդությունը դահլիճից ինչպես է աջակցել-պաշտպանել բանաստեղծին և հակառակը (պահպանվում է ինձ մոտ՝ Ալ. Ջ.): Ես պես դատավարությունն ունեցել է թեր ու դեմի լայն հնչեղություն. ըստ այդմ, ինչպես և արձանագրված է գործում՝ «նիստոր փակվեց գիշերվա ժամը 2-ին» (էջ 57):

Նույն օրն էլ Հայաստանի Գլխավոր դատարանը կայացնում է «Դատավճիռ» հանգամանալի նկարագրությամբ և վերստին բանաստեղծի համառ՝ *«չի կարող ասել, թե ինչն է դրդել նրան կատարելու այդ մահափորձը»* պնդումով, այլև եզրափակիչ այսպիսի «մեղմացուցիչով». «...աչքի առաջ ունենալով... որ Չարենցի նկատմամբ երկարատև ազատազրկումը կարող է կործանիչ անդրադառնալ նրա գրական ընդունակությունների վրա, ուստի քր. օր. 28-րդ հոդ. սոցիալական պաշտպանության միջոցը մեղմացնել և վերջին հաշվով ենթարկել ազատազրկման երեք տարի ժամանակով առանց խիստ մեկուսացման ու իրավունքների սահմանափակման և համաձայն քր. օր. 31 հոդ. դուրս գալով նախնական կալանքի 2 ամիս 5 օր ազատազրկման սկիզբը հաշվել ս/թ սեպտեմբերի 5-ից...

Այս դատավճիռը վերջնական է և ենթակա է բեկման 3 օրվա ընթացքում Հայաստանի Գերագույն դատարանում» (էջ 59-60):

Սույն պատեհությամբ էլ շարադրված է *Գր. Չուբարյանի «խնդիրը» ուղղված «Գլխավոր դատարանին»*, որով դատապաշտպանը խնդրում է «...խափանման միջոցը փոխել տնային ազատազրկման»: Եվ կարևոր պատճառաբանություններից մեկն էլ այն է, թե՛ «... իր տան ընտանեկան պայմաններում անհրաժեշտ է, որպեսզի նա ազատվի իր ծանր հոգեկան վիճակից և գտնի ներքին հանգիստը» (էջ 62):

«խնդիրը»՝ Գերագույն դատարանի 1926-ի նոյեմբերի 13-ի «տնօրինական նիստով», իհարկե, մերժվում է: Բայց, որքան էլ զարմանալի թվա, իրականում ուղղիչ տանը բանաստեղծը արդեն *«գտել էր ներքին հանգիստ»*. Ի հակադրություն դրսի փակից փակ աշխարհի: Եվ սա է «Երևանի ուղղիչ տնից» վերնագիրը կրող Չարենցի երկի գերգաղափարը, «միության կենտրոնը», որ ընթերցողը կարող է որսալ դառնալով կամ կրկին դառնալով թեկուզ և առաջին էջերին. «...ինձ

քաղցր տխրություն է պատում յուրաքանչյուր անգամ, երբ ես հիշում եմ Երևանի Ուղղիչ տունը և այն հասարակ մարդկանց, որոնք բավականին ժամանակ ինձ ընկերներ եղան այդ թեկուզև զարմանալի ու յուրօրինակ, բայց այնուամենայնիվ փակ աշխարհում...» (5, 278): Ասել կուզի՝ ի տարբերություն դրսի բաց աշխարհի, «կարևոր մարդկանց» անմարդավայել վարձկանական դիսկալության, պարզապես բնական տարրական կյանքով ապրելու ամենարհմության, որպիսին բանաստեղծը վայելում է ուղղիչ տան հենց առաջին օրը. «Շտապ հագնվեցի և առաջին հերթին լայն բաց արի պատուհանը և նայեցի... Եվ այն, ինչ որ բացվեց իմ աչքերի առջև - ես չեմ մոռանա երբեք, ինչպես մարդ չի կարող մոռանալ իր կյանքի ամենապայծառ վայրկյանները: - *Պարզ, անամպ առավոտ էր, կապույտ երկինք...*», հոգով «*հափշտակված*» ճաշակում-ըմբռնում է «*ամաստելի պայծառ*» տպավորություններ...

* * *

Բայց նույն Վահան Դովսեփյանի հուշարկունով շարունակենք. «Դատը տեղի ունեցավ ներկայիս Ալավերդյան փողոցի վրա գտնվող դատարանի շենքում: Դահլիճում ասեղ զցելու տեղ չկար: Նստարանները գրավել էին գրողներ, սկսնակներ, ուսանողներ, կոմերիտականներ, տպագրական բանվորներ: Դահլիճում տեղ չիներու պատճառով մեծ բազմություն էր հավաքվել միջանցքում և դեպի բակի պատշգամբը:

Դատարանի սեղանին դրված էր «Նազան» սիստեմի ատրճանակ (հավանական է հենց այն ատրճանակը, որը ես տեսել էի Էջմիածնի տպարանում) և երկու դատարկ պարկուճ, որպես իրեղեն ապացույց: Դատավորի սեղանից դեպի աջ դրված էր դատախազի փոքրիկ սեղանը, դեպի ձախ պաշտպանի սեղանը, դահլիճի հենց առաջին նստարանին նստել էին տուժողի հարազատները, այդ թվում հայրը: Դռան մոտ անկյունում մեղադրական աթոռին խցիկի մեջ մեղադրյալ Չարենցը:

Բենի դռնից ներս մտավ մի երիտասարդ սպասավոր և ասաց.

– Դատարանը գալիս է, ոտքի՝

Բոլորը վեր կացան: Տիրեց քար լռություն:

– Դատական նիստը հայտարարում եմ բացված, – հայտարարեց դատավորը և կարդաց մոտավորապես այսպես, որ այսինչ օրը, երեկոյան ժամը 12-ին, այսինչ հյուրանոցի մոտ քաղաքացի Եղիշե Աբգարի Սողոմոնյանը – Չարենցը «Նազան» տիպի ատրճանակից երկու

փանփուշտով կրակել է քաղ. Մարիանա Այվազյանի վրա և նրան վիրավորել: Տուժողի հայրը դիմել է դատարան և պահանջում է արժանի պատիժ դատապարտյալին:

– Դատարանի կազմի դեմ բողոք չկա, լա՛վ. անցնում ենք դատին, – հայտարարում է դատավորը:

Խոսքը տրվում է դատախազին: Այստեղ հնարավոր չէ դատախազի ամբողջ մեղադրանքը շարադրել: Մահափորձը, – ասաց դատախազը, – կատարվել է նախամտածված: Այս խաղաղ ժամանակ ի՞նչ գործ ունեն աւորճանակ կրելու: Դատավորը հայտնեց, որ իրենց մոտ է աւորճանակի թույլտվությունը: Դատախազը երկար խոսելուց հետո պահանջեց դատապարտյալին 5-6 տարի կալանք: Դատավորը հարցրեց, – քաղաքացի Եղիշե Աբգարի Սողոմոնյան, ի՞նչը դրդեց Ձեզ, որ կրակեցիք:

– Չեմ հիշում, – եղավ պատասխանը:

Երբ հարցաքննության ժամանակ տուժողի հայրը անթույլատրելի խոսքեր ասաց Չարենցի հասցեին, ողջ դահլիճը փոթորկվեց, քիչ էր մնում տաքարյուն երիտասարդները հարձակվեին նրա վրա: Սպառնում էին դրսում հաշիվ մսքրել նրա հետ:

– Քաղաքացիներ, – գոռում էր դատավորը, – այստեղ միտինգ չի, լռեցեք, հակառակ դեպքում դատը կհետաձգեմ: Բայց ժողովուրդը շարունակում էր: Ուժեղ տպավորություն թողեց հայտնի փաստաբան-պաշտպան Գրիգոր Չուբարյանի ելույթը, որը տևեց մոտավորապես կես ժամ:

– Քաղաքացի դատախազ, դուք գտնում եք, որ մահափորձը եղել է նախամտածված և ծանր: Եթե մտածված լիներ տուժողը չէր ապրի: Մեղադրյալը ոչ թե ուղիղ է կրակել տուժողի վրա, այլ աւորճանակի փողը ուղղել է դեպի ներքև և գնդակներից մեկը անցել է նրա փափուկ մասի վրայով, իսկ մյուսը՝ քերծել է և մտել հողի մեջ, վտանգ չսպառնալով նրա կյանքին:

«Ձակտազի» կուրեր Բառնետը դահլիճից գոռաց՝

– Ես թերթ տարա նրանց տուն, տուժողը սեմյակում ման էր գալիս:

– Ահա քեզ կենդանի վկա, – շարունակեց պաշտպանը:

Գրիգոր Չուբարյանի ամեն մի նախադասությանը դահլիճը դիմավորում էր որոտընդոստ ծափերով: Մեծ բանաստեղծի ամեն մի խոսքը հուր է, այրող կրակ: Նա մեզ տվել է «Ամբոխները խելագարված», «Սոմա», «Ամենապոեմ», «Դեպի ապագա», «Բրոնզե թևերը կարմիր

գալիքի», «Լենինը և Ալին» և այլն: Որ մեկը թվեմ վերջապես մեր անմահ «Ես իմ անուշ Հայաստանի»: Ես խնդրում եմ պրոլետարական մեծ, կարմիր երգչի նկատմամբ մեղմ և արդարացի վճիռ հանել»:

Երկար ժամանակ չէին լուրմ ծափահարությունները: Դատարանը անցավ վճռի: Դատարանում պարզվեց, որ Չարենցը, տուժողը և նրա հայրը Խորարծառի զբոսայգու ճաշարանում մեկ սեղանի վրա ճաշել են որպես հայրենակիցներ, իրար հանդեպ միշտ եղել են ջերմ և սիրալիր: Չարենցը եղել է գինովցած:

Մենք սկսնակներս կարծում էինք, որ ուժեղ ճառը բավական է, որ մեղադրյալին ազատեն: Բայց գոյություն ունի խորհրդային օրենք:

– Տղերք, ասաց մի երիտասարդ գրող, – Ես համոզված եմ, որ մի քանի րոպեից հետո Չարենցը ազատված կլինի: Դատարանի դռնից մինչև Նալբանդյան փողոց, իր տունը նրան կտանենք մեր ուսերի վրա:

Չարենցը խցիկում անընդհատ ետ ու առաջ էր քայլում:

– Ոտքի, – լսվեց սպասավոր Վանազի ծայնը, – դատարանը գալիս է:

Նորից դահլիճում տիրեց քար լռություն:

Դատական կազմը մերս մտավ:

Դատավորը կարդաց նախաբանը և մահափորձ կատարելը... մանրամասնությունները. շունչ քաշեց, ակնոցի տակից նայեց ունկնդիրներին և շարունակեց... բայց՝ նկատի ունենալով, որ մեղադրյալը եղել է գինովցած վիճակում և տուժողի կողմից նրա հանդեպ եղել է անվայել արտահայտություն, տուժողի վերքերը թեթև են, – եղիշե Աբգարի Սողոմոնյանին ազատագրվել երկու տարով:

Մեր հույսերը հօգս ցնդեցին:

Չարենցը իրեն պահում էր հանգիստ: Այդ պահին Չապել Եսայանը, որը համարյա նստել էր Չարենցի կողքին, նրան ասաց. «– Հոգ մի անի, ընկեր Ավետիք Իսահակյանի և այլ գրողների հետ կերթանք գործկոմի նախագահի քովը, քեզ ազատել կտանք»: Կալանավորի պահապանները մեղադրյալին հանեցին միջանցք և դուռը ամուր պահեցին այնքան ժամանակ, մինչև մեղադրյալը այլ պահապանների հետ բակից դուրս եկան:

Երբ մենք գրոհով դահլիճից դուրս թռանք դեպի բակը, ոչ ոք չկար: Չարենցը, ըստ երևույթին, ուղղիչ տան ճանապարհին էր...»¹³:

¹³ Բնագիրը (մեքենագիր) պահպանվում է ինձ մոտ. տպագրվում է առաջին անգամ:

Եվ սակայն Եսենինի «ինքնասպանության» բոթով սկսված տարին ողբերգական ճակատագրական բոթով էլ բոլորվում է. վախճանվում է Չարենցի հեղուսական կինը՝ Արփենիկը. Սարյանի և Ակսելի գեղարվեստական զգացողությամբ ու ընկալումով մանուշակակերպ ապրած ու մահկանացուն կնքած «Ալպիական մանուշակը»... Վախճանվում է անմխիթար հոգեվիճակի մատնելով բանաստեղծին, ցնցելով հայոց ողջ լուսավոր-լուսահոգի մտավորականությանը...

Վերհիշելով Արփենիկի թաղումը, նույն Վահան Յովսեփյանը գրում է. «Ներկայիս Նալբանդյան փողոցի 21 շենքից դուրս էին բերում մի դագաղ: Դագաղը իրենց ուսերին կրում էին գրողներ, նկարիչներ, պաշտոնյա մարդիկ:

Դագաղը Նալբանդյան փողոցից Ագիգբեկովի (ներկայիս Սախարովի) հրապարակով դեպի Աթոլյան փողոց... Ներկայիս Պետկեյսի մոտով տանում էին քաղաքային գերեզմանատուն: Յուդարկավորների միջից մինչև գերեզմանատուն լսվում էր մի բարձր, սրտաճնլիկ ծայն. Չարենցի լացն էր պաշտելի կնոջ դագաղի հետևից:

Երկու օրվա ընթացքում Չարենցն այնքան էր փոխվել, որ դարձել էր անճանչելի:

Արփենիկի դիակը մինչև գերեզմանատուն տանում էին ուսերի վրա, իսկ Չարենցին ուղղակի տանում էին թևերով: Չարենցը տնից մինչև գերեզմանատուն անընդհատ բղավում էր «Արփենի՛կ, Արփենի՛կ»: Իսկ երբ դագաղը պետք է իջեցներն գերեզման, չորս անգամ պահանջեց կափառիչը բացել, կրկնելով՝ «Մե՛կ էլ տեսնեմ, մե՛կ էլ տեսնեմ»: Ամեն

Ռոշակի Ալ. Սպենդիարյանի տուն-թանգարանի անկյունաշենքի ամենավերջին ներքնահարկի երկսենյակ բնակարանում՝ դեմ դիմաց Բակունցի ապրած շենքի բնակարանի դռանը = լուսամուտին: Երկուսի ընտրությամբ՝ որքանով մինչև վերջերս կանգուն այդտեղ էր 1919-ից գործել Յսմրային կրթության ու գեղարվեստի նախարարությունը. Նիկոլ Աղբալյան, սույա Աշոտ Յովհաննիսյան նախարարներով. ասել կուզի եղել է դասական մտավորականության հավաքատեղի: Գուցե պատկանվեր... չնորք է...

Լսել եմ ամծամբ Յոհանտ Մաթևոսյանից. ինքը, նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և Վանո Սիրադեղյանը օրերից մի օր նստել հաշվարկել են, թե որքան գումար է պետք Նալբանդյան փողոցի այդ շենքը՝ Բակունցի բնակարան+խաչքարով հանդերձ, - կարգին տեսքի բերելու համար: Ստացվել է 60 հազար դոլար: Ուրեմն և այդ ճեղ օրերին հետաձգվել է «լավ օրերի»... Ո՛վ կմտածե՜ր կամ իմանար, որ դուարով պղծվելու է մի ամբողջ Սրբավայր.. Ո՛վ պետք է ծայն հաներ...

անգամ կափարիչը վերցնելիս համբուրում էր կնոջ ձեռքերը, գլուխը, երեսը, ուսերը:

Չարենցին գերեզմանաթմբից վեր բարձրացրին ուշաթափ վիճակում» (ՀԵՀՄ. 2, էջ 190):

Ո՛վ հայ ժողովուրդ, մի՞թե կարելի էր կորցնել այդ գերեզմանը...

Ուրեմն և գործի են անցնում մերքժողկոմատ-արդժողկոմատները, Կենտգործկոմը՝ գաղտնի և ոչ գաղտնի որոշումներով ու քաղվածքներով, մակագրություններով ու եզրակացություններով: Բնականաբար պահանջելով ու հենվելով «8 հունվարի, 1927թ., Երևան» տարեթիվը կրող բժշկական այն եզրակացության վրա, ըստ որի. «...мы находим, что и настоящее поведение означенного *Е. Чаренца* является результатом психической травмы — смерти жены и объясняется вполне основной его психологической конституцией, почему комиссия врачей приходит к заключению, что дальнейшее пребывание в Исправдоме является вредным для его здоровья»¹⁴:

Այդ փաստաթղթի հիմքով էլ 1927-ի հունվարի 18-ին «Գլխավոր դատարանը՝ հետևյալ կազմով. նախագահ Ս. Արևշատյան, ժող-ատենակալներ 1. Լ. Քալանթար, 2. Ս. Խուրավերդյան, մասնակցությամբ դատախազ Ա. Սմիշյանի, ներկայությամբ քարտուղար՝ Վ. Նազարյանի, դռնբաց միստում քննելով կալանավոր Նիկիտե Չարենցի գործը... «Գտնում է, որ Ե. Չարենցին ուղղիչ աշխատանքային քաղաքականության տեսակետից ևս կալանքի տակ պահելը աննպատակահարմար է՝ միջնորդություն է հարուցում դատապարտյալին պայմանական վաղակետ կալանքից ազատելու»¹⁵:

Եվ այնուհետև՝ «Հայաստանի Գլխավոր դատարանի ներկա դատական նիստը՝ լսելով նյարդա-հոգեբանական կլինիկայի տեսուչ պրոֆեսոր Արզումանյանի գրավոր բացատրությունները և հոգեկան հիվանդամոցի բժիշկ Գրոյի և բժիշկներ՝ Լուսինյանի, դատական էքսպերտ Կրժիվինսկու բանավոր և գրավոր բացատրությունները, - գտնում է, որ կալանավոր Ե. Չարենցի հոգեկան դրությունը միանգամայն խախտված է և հետագայում նրան կալանքի տակ պահելը

¹⁴ Չարենցի դատավարությունը, Դատական փաստաթղթեր, 1955, էջ 102-104:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 104-105:

աննպատակահարմար ու վնասակար է, որ դատապարտյալ Ե. Չարենցը կարիք ունի հոգե-նյարդաբուժական բժշկության, ուստի լսելով դատախազի կարծիքը՝

Որոշեց

Համաձայն քր. օր. 46 հոդ. «Գ» կետի քր. դատ. օր. 457 հոդ. Առժողկոմատի, Արդժողկոմատի և Ներքոգործօղկոմատի N7 շրջաբերականի՝ կալանավոր Եղիշե Աբգարի Չարենցին (Սողոմոնյանին) Երևանի ուղղիչ տնից տեղափոխել հոգե-նյարդաբուժական սանատորիաներից մեկը:

Որոշումը վերջնական է և բողոքարկման ենթակա չէ» (էջ 75-76):

Եվ քանի որ որոշումը բողոքարկման ենթակա չէր, ուստի՝ նույն օրը Չարենցը ներկայացնում է սույն պատմական վավերաթուղթը. Օ՝, ինչպիսի ապտակ՝ վերից վար...

«Հանրապետական դատախազ
Վարդապետյանին
կալանավոր Եղիշե Չարենցից

ԱՂԵՐՍԱՆՔ

Այսօր ես բախտ ունեցա ներկայանալու Գլխավոր դատարանին ինձ վաղաժամ կալանքից ազատ արձակելու գործով, որ հարուցված էր Բաշխիչ հանձնաժողովի կողմից, և խորը գոհունակությամբ լսեցի Գլխավոր դատարանի որոշումը՝ ինձ իբրև հոգեկան հիվանդություն ունեցող կալանավորի՝ ուղարկել որևէ հոգեկան հիվանդանոց բուժվելու:

Ընկեր՝ Հանրապետության Դատախազ! Խորին շնորհակալություն! Խորապես զգաշված եմ այն միանգամայն մարդկային վերաբերմունքից, որ ցույց է տալիս դեպի նվաստ խորհրդային արդարադատությունը! Չարմանալի արդարադատություն! Պատմության մեջ չտեսնված! Միայն ես չեմ հասկանում, թե ինչու ի փառս այդ արդարադատության տոնակատարություն ու երթեր չի կատարում համայն մարդկությունը: Ա՛խ, հիմար, տխմար մարդկություն! Այդ մարդկության գլուխը հարկավոր է կտրել! Եվ հետո. խնդրում եմ հարգեք իմ այս փոքրիկ խնդրանքը. - Ազատեցեք ինձ հոգեկան հիվանդների հիվանդանոցից! Ես ոչ թե երեք, այլ 103 տարի համաձայն եմ նստել թեկուզ ցարական կատորգայում, միայն թե ազատեցեք ինձ ձեր

մեծահոգությունից: Եվ ընդունեցեք իմ խորին շնորհակալությունը ձեր զարմանալի հումանիտար արդարադատության համար:

Երևան – Ուղղիչ տուն

Կալանավոր Եղիշե Չարենց

18.01.1927թ»¹⁶:

Այս վավերաթուղթը քաղված է Գթ 1989թ. օգոստոսի 25-ի համարում «Չարենցը նորահայտ վավերագրերում (1927 հունվար-փետրվար)» խորագրով պատմաբան *Վլադիմիր Ղազախեցյանի* հրապարակած նյութերից: Կից նկարագրված է և ինքնագիրը. «Դիմումը գրված է աշակերտական գծավոր տետրի կես թերթի երկու երեսի վրա, սև թանաքով»¹⁷:

Ասել է ներկայացվող-մեկնաբանվող այս նույն գործում չէ: *Որտեղ էլ որ լինի, ում մոտ էլ որ գտնվի «Աղերսանքի» ինքնագիրը պետք է տասնյակ օրինակներով հասցեագրվի մարդկությանը, ներկայացվի հայոց դատի բոլոր ատյաններին՝ բանաստեղծի վաստակի ընտրանիով հանդերձ, որպես խորհրդային երկրի ամենաոտնա-հարված, խոշտանգված ժողովրդի սխրալի որդու ծառացում «Պատմության մեջ չտեսնված» ստալինյան հրեշավոր բռնա-տիրության դեմ.*

Ծառացում Գարսիա Լորկայի պես. ո՛չ, չա՛տ ու չա՛տ ավելին...

* * *

Բայց նույնքան ուշագրավ է, որ «*Վաղակետ կալանքից ազա-տելու*» Գլխավոր դատարանի վճռից հետո էլ քաշքշուկը շարունակվում է: Եվ, ահա՛, ՀԽՍՀ Լեռնաշենի կալանավորների բաժնին կից

¹⁶ Չարենցալի է. չէ՛. լինում են և այսպիսի զուգահեռումներ. ճիշտ նույն հունվարի 18-ի օրը Ամերիկայի Գոլոմպիայի համալսարանի սրահում Արշակ Չոպանյանը դատախազություն է կարդացել «Հայ բանաստեղծությունն ու գեղարվեստը» նյութով: Կարդացել է և թարգմանություններ (ֆրանսերեն) Քուլակ. Թումանյան. Սիսյանթ. Չարենց և ուրիշներ. Հայաստ. Կոչմակ, 1927, թիվ 5, էջ 151:

Հայտնապես՝ ի համերաշխություն Չարենցի... Մինչդեռ հայրենիքում Եսենինի օրինակով բանաստեղծը հռչակվում էր խեչագար... Եվ, իհարկե, Երևանում կողքին էին Իսահակյանը, Սարյանը, Ակսելը...

¹⁷ Ամեն դեպքում անուրանալի է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ղազախեցյանի վաստակը նաև տասնյակ տարիներով փականքի տակ եղած գրական կյանքին՝ Չարենցին, Բակունցին, Մահարուն, Դեմիրճյանին և մյուսներին վերաբերող վավերագրերի հրապարակման շնորհակալ գործում:

Բաշխիչ հանձնաժողովը 1927-ի փետրվարի 24-ի արտակարգ նիստին էլ յոթ հոգու ստորագրությամբ ընդունում է որոշման մի այլ տարբերակ, որի վերջին կետով ասվում էր. «...որ կալանավոր Չարենցի կողմից միջնորդություն է հարուցված դատարանի որոշումը ի կատար ածել իր սեփական միջոցներով, ուստի Բաշխիչ հանձնաժողովի արտակարգ նիստը գտնում է հնարավոր *եղիշե Չարենցին սեփական միջոցներով ուղարկել բուժվելու: Հսկողությունը վերապահել Ներք-գործժողկոմատին*» (ընդգծ.՝ Ալ. Ձ.):

Եվ վերջապես 1927-ի մարտի 9-ին ԽՅ հաղորդում էր, թե Բաշխիչ հանձնաժողովը որոշումը «ի կատար է ածել». ասել է թե՛ Չարենցին թույլատրվել է մեկնել Մայկոպ - հարազատների մոտ: Որտեղ և «*միանգամայն խախտված*», «*հոգեկան հիվանդ*» Չարենցը սկսելավարտել է հայոց գրականության այն ինքնօրինակ կոթողներից մեկը, որի վերնագիրն է «*Երևանի ուղղիչ տնիք*»:

Որը և վերջավորվում է մարդասիրական անարատ ավյունով՝ հարազատ ժողովրդի կենսական ուժերի հանդեպ անմահանջ հավատով ու հավատարմությամբ ներծծված այսպիսի տողերով. «...Մեծ ուրախություն և հաճույք պատճառեցին ուղղիչ տան բնակչության այդ երեք «խուժանները»: Նրանք երեքն էլ ութից-տաս տարեկան, բայց համարձակ, արդեն կյանքի հսկայական փորձ ունեցող, խելքները գլխներին «տղամարդիկ» էին...

Պետը հարց էր հարուցել, որպեսզի նրանց մանկատուն ընդունեն, բայց գործը ձգձգվում էր: Ես նրանց այդտեղ էլ թողի, այդ երեք փոքրիկ «խուժաններին» - Ուղղիչ տան վերջին օրերիս երեք այդ իմ փոքրիկ ընկերներին - իմ երեք եղբայրներին...» (ԵԺ, 5, էջ 506-507):

Անշուշտ, ի հակադրություն նաև ժամանակի գրական-հասարակական ղոչինների...

* * *

Ի վերջո, ամփոփելով այս չամփոփվող պատմությունը, ավելացնենք՝ Չարենցից ու Բակունցից բացի, դատական այս գործի, ինչպես և երկի մեկնության հստակ տվյալներ է տրամադրել Գուրգեն Մահարին. 1927թ. հունիսի 20 տարեթվով «*ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեին*» ուղղած դիմումով, մասնավորապես դիմումի այս հատվածներով. «...Ի՞նչ է ցանկանում միության ղեկավար վարդինյան դիրքերում համառոտ այդ խմբակը (ասել է՝ Պրոլետգրողների ասոցիացիան՝ Ալ. Ձ.). ի՞նչ է ուզում

ինձանից. այս վեց ամիսների ընթացքում, եթե չլինեիր կենտրոնի ներկայացուցիչը... իմ ստացած բարոյական (մի անգամ էլ ֆիզիկական) հարվածներից հետո ինձ պիտի մնար գտնել Երևան քաղաքում մի «Անգլետեր» հյուրանոց և զնալ Եսենինի ճանապարհով կամ գտնել մի «Ձիու մուր» և նագամ՝ երկրորդին կրակել. մի՞թե կարելի է մինչ այս աստիճան ծաղրել քաղաքական անպաշտպանությունը և օգտվել նրանից ամենավերջին չարչու պես...

Ես ունեցել եմ և ունեմ սուբյեկտիվ դժգոհություններ, բայց այդ դժգոհությունները «գրական» դժգոհություններ են, ես չեմ ունեցել Վանանդեցու գռեհիկ մարքսիզմը, որն այնքան ցայտուն էր վերջին երկու ելույթներում՝ Ակսելի և մի «պրոլետ» գրողի մասին, ես բողոքում եմ զարյամների կազմին պոեզիայի դեմ, բայց մի՞թե մարքսիզմը Վանանդեցին է, պրոլետպոեզիան՝ Ջարյանը, իսկ խորհրդային իշխանությունը... այդ էլ երևի Զյաբաբչյա՞նն է...

Հղված ներկա միությունը եղել է ամենաթունավոր ինտրիգների և փոխադարձ վարկաբեկումների ոլոր։ Եթե մի հասարակական կյանքի մյուս ասպարեզները ևս այն են, ինչ որ այս միությունը՝ ա՜հեննին լավ բան սպասելու իրավունք չունենք...» (ընդգծ.՝ Ալ. Ն.)¹⁸։

Ուրեմն և փա՞ռք ու պատի՞ր՝! հայոց մեծ գրականությանը... Եվ ոչ միայն...

* * *

Եվ սակայն հաջորդ ենթավերնագրերի տակ հիշատակելով ծավալվում են պատմական անցքեր, որոնց շարքում՝ եթե Եսենինին վերաբերողները, երևի թե, ինքնըստինքյան կռահելի-հասկանալի են, ապա անհասկանալի է մնում ի մասնավորի Մ. Այվազյանի հոր՝ «Կոմունարների պատը Փարիզում» = «Մյուր դե Ֆեդերե» և այլ արհամարհանքով հոլովվող ռեպլիկները դատարանում։ Եապես ամենաառանցքային եղելությունը «*իրերի դժբախտ բերումով՝ ուղղիչ տուն ընկած Չարենցի դատական գործի ու կյանքի՝* բազմապիսի միմյանց սեպվող-ուղեկցող հանգամանքներով։

¹⁸ Տե՛ս Ղավիթ Գասպարյանի և Ամատունի Վիրաբյանի «Գրապայքար 1920-ական թվականներ (ըստ նորահայտ անտիպ վավերագրերի)» հրապարակումներից. Գթ, 1990, 19 հունվ.։

Եվ այսպես. «1925-ի ապրիլի 12 – մայիսի 28, Բեռլին» (նվաստիս կարծիքով Բեռլին-Սոֆիա) նշումով և «*Նվիրվում է Ա. Մյասնիկյանի հիշատակին*» գրությամբ 1925-ի Սոկչ թիվ 191, 192, 193, 196, 197 էջերում տպագրված «*Կոմունարների պատը Փարիզում*» = Բայց մի՞թե միայն Փարիզում... Եվ ո՛չ թե ամբողջ Կովկասի հարավում՝ 1918-1920... տևական= Ուրեմն և... կդառնանք հերթականով...

* * *

Բայց նախքան սխրալին, մնում է և առանձնակի հիշեցման կարոտ այս մեկը: Դատավարության շենին նոյեմբերի 3-ին Թիֆլիսի պետական Հայկ. ակադեմիական դրամայում՝ թատերաշրջանի բացմանը *Վահրամ Փափագյանը բեմադրում է «Կապկազը»*: Եվ կողքին էլ Վ. Ա. ստորագրությունը կրող այս հայտը. «Պիեսի բեմադրության աջողությունը խոշոր չափով կապված է բեմադրողի ստեղծագործական ընդունակություններից և կարողություններից, որ կցուցադրվի այս երեկը»:

Վ. Ա. ստորագրությունն է կրում և բեմադրությունից հետո տպագրված արծագանքը. ամենայն հավանականությամբ, Ալ. Մյասնիկյանի և Չարենցի մերծավոր բարեկամներից *Աղասի Վարդանյանը* (թերևս նույնը), որը և «*Գեղարվեստ*» խորագրի տակ գրում էր. «...Անդրկովկասի ժողովուրդները ականատես են եղել այդ իրողությանը, որը իսկապես մի տրագեդիա էր: Այդ տեսակետից Չարենցի ստեղծագործությունը որպես ժամանակակից գրվածք բավականին աջող է և հարազատ արտահայտություն է մեր իրականության, նրա բալագանական սատիրան, որի մեջ ոչ մի տիպ չկա, ոչ հանգույց, ոչ զարգացում, այլ իրօրինակ ուրայնություն, մեր թատրոնական իրականության համար մի կատարյալ նորություն է: «Կապկազ թամաշայի» հապճեպ, մեկը մյուսին հետևող պատկերները գեղարվեստական դիմամիկա են ստեղծում և գեղեցկացնում բալագանական ստեղծագործության տպավորությունը: Սատիրան, որ համակված է որոշ փիլիսոփայությամբ, ավելի խոր ազդեցություն է թողնում կարդացողի վրա, ուստի վատ բեմադրված կամ անուշադիր ընթերցված «Կապկազ թամաշայից» չի ստացվում հարկավոր տպավորություն:

Գալով «Կապկազ թամաշայի» խաղին, կարելի է հանդուգն կերպով ասել, որ դա մի թյուրիմացություն էր, որով զարդարեցին մեր սեզոնի բացումը... Բացի Փափագյանից այդ ստեղծագործությունը և ոչ մի

դերասան չէր ըմբռնել. ոչ մի աշխատանք չէր թափված դերասանների ըմբռնողականության տեսակետից...»¹⁹:

Վերջին թվում դրա կողքին խոշոր տառերով «հիշեցվում» էր. «*խորհրդային ճավթը*»... Ինչ արած, լինում էին և մնան «տուրքեր»... Բայց դե՛, «Կապկազը» բեմադրվել էր... Այլև՝ գոախոսվել... Եվ խաղը եղել է փափազյանական ոգեշունչ = հանճարեղ...

Եվ այնուամենայնիվ գուցե ամփոփենք տասնյակ տարիներով հողովելով-հողվվող այդ «քրեական հանցագործության» պատմությունը:

Ամփոփենք Վ. Սարոյանի հուշերից քաղելով սույն հատվածը. «Լսիր, ես չեմ մոռացել, թե ինչ ասացիր, երբ Մաքսիմ Գորկու հետ մեր հանդիպումը ձախողվեց այն պատասխանի պատճառով, որ մի քանի ռուսների խնդրանքով ես էի գրել: Նրանք խնդրեցին իմ տպավորությունները Հայաստանից, Ռուսաստանից, և, առանձնապես, Ժողովրդի և կոմունիզմի ժամանակ ժողովրդական կյանքի մասին: Նրանք խնդրանքով ես դա գրեցի, ես այդ արեցի անվարձափատույց, և նրանք մույնիսկ ձեռագիրն իրենց պահեցին: Ես երբեք պատճեններ չեմ անում, այնպես որ իմ միակ օրինակը նրանց մոտ է, որը նրանք կամ ոչնչացրել, կամ կորցրել են: Ես ձեռագիրը չունեմ, հիմա չեմ կարող իմ այդ անկեղծությունը մանրամասնել, բայց և անկարող եմ ընդունել, թե իմ անկեղծությունն անհեթեթ էր:

Դու ասացիր. «Տղա՛ս, մի քիչ խելամիտ եղիր. վրամերը թջիր ու «այո» ասա»: Ուրիշ խոսքով ճշմարտությունդ քեզ պահիր ու գլխացավանքից հեռու մնա, հիմա ճշմարտության ո՛չ տեղն է, ո՛չ էլ ժամանակը: Եվ անմիջապես տեսա, թե որքան էիր դու իրավացի:

Շատ բարի, ուրեմն, Չարենց, այդ դեպքում ինչու՞ ինքդ «այո» չասացիր ու չթքեցիր»²⁰:

Իհարկե, Սարոյանը հիմնավորապես գիտեր իր հարցի պատասխանը... *Եվ սակայն պետք է որ այդ պատասխանը գիտենա*

¹⁹ Ստկչ, 1926, 249, 251, 254:

Այդ գյումրեցի Վարդանյանը հիշում են 40-50-ական թթ. հաճախ էր լինում Գրականության ինստիտուտում = երևի թե (և ինչու՞) շատ համախոհներ ուներ... Բայց, կարծես, միանգամից անհետացավ... Թեղևս Իսահակյանի ծերությունից ու մահից հետո:

²⁰ Գթ, 1997, թիվ 4. անգլերենից թարգմանեց Շողեր Մաքսոսյանը:

հայ ժողովուրդը, այդ հասկացության ընդհանրական առումով՝ ներառյալ այն յուրյանց, որոնց «ճորտի սերը» Չարենցը շարունակում էր փնովել հենց նույն 1935-ի Սարոյանի հետ հանդիպման միջոցին. այն էլ «Կոմիտաս» պոեմում: Ուրեմն և հարակավոր է զանազանել և պատկերացնել բոլոր ժողովուրդների սրբազան զավակներին ինքնահատուկ մարդկային նմանօրինակ էության որակը. տեղին-ժամանակին դիմելով մեծ մարդագետ-մարդաբան Կանտի օգնությանը. «...խիզախությունը՝ միայն խառնվածքի հատկությունն է, *արիությունն* արդեն հիմնված է սկզբունքների վրա և առաքինություն է...

Համբերությունն այդ պատճառով արիությունն չէ. այն կանացի առաքինություն է, քանի որ դրանով ուժերը չեն համախմբվում դիմադրության համար, այլ միայն հույսը դրվում է սովորության միջոցով տառապանքն աննկատ դարձնելու վրա...

Վճռական բնավորության նշաններից մեկն էլ խիզախելն է՝ անելու այն, ինչ հրամայում է պարտքը, եթե նույնիսկ ծագում է վտանգ, թե ուրիշները (դրա վրա) կարող են ծիծաղել: Դա նույնիսկ արիության բարձր աստիճան է, քանի որ *պատվասիրությունը* առաքինության մշտական ուղեկիցն է, և նա, ով առհասարակ բավականաչափ հանգիստ է վերաբերվում բռնությանը, հազիվ թե իր մեջ ուժ գտնի հակադրվելու այն ծաղր ու ծանակին, որով արհամարհելի ծաղրով մերժում են պատվախնդրության յուր հավակնությունները...»:

Եվ ապա. «Փոքրոգությունը, հետևաբար *ոգու անպատիվ անկում է...*»:

Հասկանալի է. «ճորտի սիրով» ապրողների հասցեով է ասված՝ «*ոգու անպատիվ անկում...*»²¹:

²¹ Кант, Сочинения, т. 6, М., 1966, с. 502-503.

Իսկ դրսի բաց աշխարհում... հաղթանակում էր «գյաղայությունը»...

60-ական թվականների սկզբներին Սկրտիչ Արմենը ՊԱ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի խորհրդային գրականության բաժնի քննարկմանն էր ներկայացրել «Յոկտեմբեր-Նոյեմբեր - միության պատմություն» խորագրով բավականաչափ հաստատվոր մի հավաքածու (առաջին էջից վերջինը տողատակերը խնամքով կտրտված): Հարյուրավոր գրություն-գրագրություն պարունակող հավաքածուի բացատրական-քարոզչական առանցքը հանգում էր այն մտքին, ըստ որի միությունը եղել է ոչ թե «Նոյեմբեր», այլ «Յոկտեմբեր-Նոյեմբեր», և որ անկապտելի հիմնադիր-տեսաբանն էլ եղել է ինքը: Այդ անտիպ աշխատությունից նվաստս վերքաղել է 5-6 տեղեկություն, որոնցից ուշադրության արժանի մեկի համաձայն «Ազգային գրողները մեղադրում են» ժողովածուում եղել են քննադատական հարծակումներ Չարենցի դեմ (եթե չեմ սխալվում Ս. Վալյուտսի)՝ Գ. Հայկունու «Կարմիր հրեշ» պոեմի հակադրությամբ «Երկիր Նաիրիին»¹:

Մի այլ տեղեկության համաձայն էլ ՎԱՊԴ-ի նոյեմբերյան պլենումում Չարենցի դեմ ելույթներ են ունեցել Ն. Չարյանն ու Գ. Հայկունին, և Չարենցին պաշտպանել են Ավերբախը, Կիրշոնը, Լիթիդիսկին: Այս ելույթներին Չարյանը պատասխանել է՝ արդեն բառացի. «Եվ Ձե՛զ, Կիրշոն, Օրջոնոկիձենն նախանգային կոմիտեում ասել է՝ Չարենցը մեծ ինդիվիդուալիստ է»:

Կիրշոն (տեղից) Օրջոնոկիձենն մեզ ասել է աջակցեցե՛ք Չարենցին»²:

ՎԱՊԴ-ի 1926-ի նոյեմբերյան (առանց անսաթվի) այդ պլենումը, ամենայն հավանականությամբ հաջորդել է կուսակցության նոյեմբերյան 15-րդ կոնֆերենցիայում Ի. Վ. Ստալինի «Սոցիալ-դեմոկրատական թեքման մասին մեր կուսակցության մեջ» զեկուցմանը: Որին իր հերթին (դարձյալ անհայտ անսաթվով) հաջորդել է Ի. Վ. Ստալինի երկրորդ՝ «Դարձյալ սոցիալ-դեմոկրատական թեքման մասին» (այս դեպքում էլ

¹ Իրոք, դժվարանում եմ հավատալ, որ այդ համառ նախանձորդ Գ. Հայկունին Ալաշկերտի հովտի ծնունդ է և ավարտել է Գևորգյան ծննարան. քրիստոնեության ոչ մի մշույլ...

² Ամշուշտ, «Երկիր Նաիրիի» ռուսերեն թարգմանության՝ «...Աշխարհիս ամենալավ մարդկանցից մեկի»՝ Հակոբ Խաչատրյանի - և թարգմանության «Առաջաբանի» հեղինակ Մարիետա Շահինյանի ծառայության արդյունքում:

դեկտեմբերյան) զեկուցումը՝ «Կոմիտերնի 7-րդ ընդլայնված պլենումում», որում արդեն նույնժամանակահատվածում՝ «Ի. Վ. Ստալինի համառոտ կենսագրության» էջերում գնահատում էր այսպես. «Ջախջախելով ու դեն շարտելով կապիտալիստներին ու կապիտալիզմի պաշտպաններին, բուլշևիկները շարունակեցին մեր երկրի սոցիալիստական ինդուստրալիզացիայի գործը»³ :

Ուրեմն և արձանագրենք. «Միասնական գրական ֆրոնտը», իհարկե, «մոտ ապագայում» կազմավորվում է, երբ արդեն Չարենցը չորրորդ ամիսն էր, ինչ ուղղիչ տանն էր. այն է 1926-ի դեկտեմբերի 21-22-ին: Գլխավոր դերակատարն էլ Յ. Գյուլիքեխյանն էր, որի զեկուցման համաձայն Ասոցիացիայի և «Նոյեմբերի» միացյալ միությունը վերանվանվում է՝ «Խորհրդային Չայաստանի գրողների միություն»: Ընտրվում է վարչություն. Յ. Գյուլիքեխյան, Գ. Աբով, Վ. Ալազան, Ստ. Մանուկյան, Ն. Ջարյան, Ամ. Վարդանյան, Մ. Արմեն (անդամներ). Գ. Մահարի, Արաքս (թեկնածուներ):

Անդրկովկասյան կոմֆեդերացիայի պատգամավորներ են ընտրվում՝ Գ. Աբովը, Գ. Վանանդեցին, Ստ. Մանուկյանը, Ն. Ջարյանը⁴ : Ասել է՝ «Նոյեմբեր» միությունից ոչ ոք:

Ուրեմն և 1927-ի ապրիլին էլ սկսում է գործել Երևանի Կարբիդի գործարանը...

Անգամ մեր օրերում որոշ վա՛յ գրականագետներ՝ (ասել է փղշտացիներ...) ճշմարիտ գրականությունն ու գրական մեծերին իրենցնելով մտավոր լյուսպենության ու լյուսպենների սանդղակին-նյեմիմախառն դատողություններով փորձում են «հավասարակշռություն» ստեղծել... բայց չէ որ Ե. Չարենց - Ն. Ջարյան հարաբերելուց. ոչնչով տարբեր չէ Յովի. Թումանյան-Դրամբյան հարաբերակցությունից. ճիշտ հակառակը. շա՛տ ու շա՛տ ավելին է: Դե՛, Դրամբյանը գոնե գրագետ էր, Թումանյանն էլ նրա ապաշնորհությունից այնքան դառնություններ ու վնասներ չի կրել, որքան աներևակայելի չափերով վիճակված էր Չարենցին... Ասում են «Չարենցն էլ է գրել»: Է՛, լավ է արել. ինչ կառաջարկե՞ք. անլեզու-առանց պաշտպանվելու հոշոտվեր, և ովքեր էին հոշոտողները... Ինչ է, ի պատասխան Ջարյանի արարքների՝ վերը հիշատակված Նք տպագրված գրախոսականով Արև-Շամս-Սուրեն

³ Տես, Սովետական գրականության պորբեմները, 1948, էջ 303:

⁴ Սովետահայ գրականության տարեգրություն, 1957, էջ 120:

Երգնկյանը շրջանցեր Զարյանի «կուրյոգային» տգիտությունները⁵...

Իրապես 1920-ից – 1937թթ. հասարակական ընդհանուր մթնոլորտը, հարափոփոխ իրավիճակները և բանաստեղծի վիճակը, տրամադրությունը եղել է ամենօրյա *դաժան պայքար*, ճիշտ և ճիշտ «Էլեգիայուն» յուրօրինակ սողոսկում-սքողումով բնութագրված սույն ահեղ բնության ու էությանը.

...Եվ այս պայքարը համր, լռին,

Այս մենամարտը մեր ամենօրյա:

Օ, ավելի է տագնապալի,

Քան բարիկադը հոկտեմբերյան... (2, 261):

Ուրեմն միամիտ չլինեմք կամ չձևանանք ու չփորձենք զուտ գրական կամ միայն գաղափարական համարել այդ մենամարտն ու պայքարը:

Դարասկզբի ռուս մտավորականության երկյուղին, ընդհատակյա ու «հատակյա» գաղափարական խոտորումներին քաջատեղյակ Զարենցը պարզապես գիտեր, որ կատարվում է այն, ինչ գուշակում էին «ռուս յոթ ականավոր» վեխականները (6, 53): Որպես «լիբերալ ռենեգատության հանրագիտարան» Լենինի «ջախջախիչ» քննադա-

⁵ 1939-ի փետրվարի 9-ի գրողների ընդհանուր ժողովում քննության է առնվում Սուրեն Վահունու նամակը Ն. Զարյանի և Զր. Քոչարի դեմ: Վահունին հայտնում էր. «Մեր խմբակը (Ն. Զարյան, Զր. Քոչար և ինքը՝ Վահունին. Ավ. 2.) որոշել էր Գ. Սարյանին ոչնչացնել որպես պոետ: Խմբակը Գ. Սարյանի «Գեղջկուհու երազը» բանաստեղծությունը դուրս բերեց կուլակային. դա պրովոկացիա էր և նպատակ ուներ վարկաբեկելու Գ. Սարյանին, որովհետև նա շնորհալի, սիրված բանաստեղծ է: Ես հավատացած եմ, որ եթե ժամանակին մասսայականացվեր, որ Ն. Զարյանը ավելի շնորհալի է, ավելի տաղանդավոր, քան Զարենցը, այն ժամանակ նա կդադարեցներ իր պայքարը Զարենցի դեմ»:

Ժողովում ազնիվ ու արդար ելույթներ են ունենում Դ. Դեմիրճյանն ու Արագին: Ինչպես նամակում, այնպես էլ ելույթներում լայնորեն շոշափվում էր Քոչարը ևս: Մի քանի ելույթից հետո, Գ. Դովմանը՝ ի վերջո ամփոփում է ասելիքը. «Իմ կարծիքով այդ խմբակում ամենազգվելին, թունոտը, գարշելին, դա Զրաչյա Քոչարն է» (ԳԱԹ, ԳՄՖ):

Ուստի խոնարհ հարգանք և օրհնություն՝ Մ. Սարյան - Ավ. Իսահակյան թևով Զայկանուշ Դանիելյանի, մյուսից՝ Զարենցի հայրենակից Զրաչյա Գրիգորյանի, իր ժամանակի կենսոկոմի քարտուղար Գրիգոր Արտեմի Զարությունյանի հիշատակին, որոնց շնորհիվ, այնուամենայնիվ, հայոց դասական մտավորականության մի որոշ մաս կենդանի մնաց ու բաժին հասավ մեզ... Այլապես բնաջնջվելու էր ամբողջովին... Նույնը բառացի վերաբերում է՝ դե՛, ոչ միայն աստվածային Յա. Զարոբյանին, այլև Ան. Քոչինյանին...

տությանն արժանացած⁶ «Вехи»-ի հենց առաջին՝ «Փիլիսոփայական ճշմարտություն և ինտելիգենտական իսկություն» («Филосовская истина и интеллигентская правда») հոդվածում Ն. Բերդյաևը գրում էր. «...Ռուս մտավորականությունը եղել է այնպիսին, ինչպիսին ստեղծել է ռուսաց պատմությունը. նրա հոգու կառուցվածքում անդրադարձված են մեր հիվանդոտ պատմության, մեր պատմական իշխանատիրության, մեր *հավերժական հետադիմության մեղքերը* (ընդգծ՝ Ալ. Ջ.):

Մեղավոր է և ինքը մտավորականությունը. նրա աթեիստական գիտակցության մեղավորը յուր կամքն է. նա ինքն է ընտրել մարդածնրադրումը և դրանով աղավաղել իր հոգին, իր մեջ մեռցրել ճշմարտության բնագոյը: Սույն մեղավորությունը գիտակցելու մեր կամքի մտաթափանցումը միայն մեզ կարող է հասցնել նոր կյանքի: Մեր արտաքին ճնշումից կազատագրվենք միայն այն ժամանակ, երբ *կազատագրվենք մերքին ստրկությունից*, ասել է թե՛ պատասխանատվությունը կվերցնենք մեզ վրա և կդադարենք ամեն ինչում մեղադրել դրսի ուժերին: Այդ ժամանակ էլ ծնունդ կառնի մտավորականության նոր հոգին...»⁷:

Նույն մեկնակետից քննության առնելով մտավորականություն և ժողովուրդ հարաբերակցությունը, Ս. Գերշենգոյնը եզրակացնում էր, թե ժողովրդական ցասման արդյունքում գլուխ կբարձրացնի «գյաղալությունը»⁸:

Էապես վաղուց արդեն Չարենցը խորապես գիտեր, որ գլուխ է բարձրացրել և բարձրացնում է անաստված, անսեր, անտոհմ, անհոգի գյաղալությունը. և՛

...Օ՛, ավելի է տագնապալի...

Ուրեմն և օրինական անարգանք ու ցասում բոլոր նրանց կամ յուրյանց հասցեին, ովքեր՝ լինելով աննախադեպ եղեռն ու դժբախտությունների ճաշակած, Հայրենիք կորցրած ժողովրդի վա՛յ գավակներ, - կարող էին մատնությամբ ու ստությամբ դավերի գոհ դարձնել իրենց հարյուր-հազարավոր արյունակիցների...

Եվ դարձյալ. համելուկային, չե՛ առեղծվածային է մնում՝ պատասխանը այն հարցի, թե՛ այնուամենայնիվ *այդ ինչպե՞ս է որ Հայաստանի անկախ պետականության՝ Դ. Քաջազունու, Ալ.*

⁶ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 16, էջ 155:

^{7,8} Bezou, П. узд., М., 1909, с. 22, 88-89.

Խատիսյանի, Յ. Օհանջանյանի... կառավարության դեմ պայքարող նույն անձինք շարունակեցին պայքարը Խորհրդային Չայաստանի իշխանության, մասնավորապես Ալ. Մյասնիկյանի և Ս. Լուկաշինի կառավարության դեմ: Ինչպես և հետագայում. պարբերաբար.... փոխվող-փոփոխվող՝ Չայաստանում կարծեցյալ «նացիոնալիզմ» թեժացնող մի ահավոր եռանդով՝ ներառյալ 1937-1939թթ. ... Ի՞նչ անուն տալ յուրյանց...

* * *

Բայց դառնանք 1927-ի փետրվարի 26-ին Երևանի ուղղիչ տնից, - բոլորին՝ այդ թվում ամենասրտառուչը՝ «երեք խուժաններին», մտովի նրկենիկի շիրիմին... հրաժեշտ տալով, մնաս բարովի խոսքեր հեգելով՝ Մայկոյ ճանապարհված Չարենցին: Ներողամտորեն հիշեցնելով, որ բուն Մայկոպին վերաբերողը կիսով չափ ներկայացված է սույն աշխատասիրության գիրք 1-ում: Ուրեմն և մարտից ապրիլի 20-22 բանաստեղծի ապրած «օրերն ու վաստակները» ընթերցողը կարող է պատկերացնել նշված գրքում ներկայացված վարքուբարքին, եղելությաններին գումարելով իր ամենօրյա ներքին կյանքը, որ առաջին տարբերակով կրում էր «*Հիշողություններ Երևանի Ուղղիչ տնից*» վերնագիրը⁹:

⁹ Երկի վերաբերյալ հանգամանորեն տես Եժ, հ. 5. ժանթագրություններ և տեքստային տարբերություններ բաժնից, էջ 614-648:

Արփենիկ Չարենց

Մահը չմարդկ լեզենդաշարով...

Բոլորը քեզ...

Ե. Չարենց

Իմ արքան ինձ չի տեսնում:
Ավելի ճիշտ նայում է իբրև
քաղաքական հակառակորդի.
Աստված իմ, ո՞ր մեղքիս համար...

*Հասնիկ Չարենց =
քանաստեղծի թողնուհի*

Վերստին մոտավոր հաշվարկով՝ Արփենիկը Երևան է հասել սեպտեմբերի 12-14-ին՝ ամենաուշը: Ինչ խոսք, սովորական գրչով՝ թեկուզ և մակերեսով, անհնար է մատուցել շեքսպիրյան կարգի պատկանող իրենց հանդիպումը. ապրումների ներքին ու արտաքին խաչավորվող-փոխադարձվող գույն ու երանգների հազարահանգույց խառնապատկերը. ինչ-ինչ տպավորություններ-դիտարկումներ համատեղելով, սակայն, կարելի է ասել, որ *երկու կողմից էլ հանդիմանանք կոչվածը պետք է եղած լինի զրոյական, հասկացողությունը՝ միանգամայն: Անհատականության հարց է: Չէ որ Արփենիկը նմանօրինակ քննություններ էր հանձնել իրենց հանդիպման օրից մինչև փորձություններով լի կյանքի այդ օրը: Մանավանդ ունենք իր իսկ Չարենցի հուշերը՝ հասցեագրված մտերիմներից Մ. Գևորգյանին՝ «ողջ լե՛ր ու խնդա՛»: Եվ ամենակարևորը. ընթերցելու ունակությամբ օժտվածներին կամ տիրապետողներին հասցեագրված ուղղիչ տան այդ օրերի անխառն-ամանյա կենսասիրական պայծառատեսությունը՝ հայոց ամուսնական ավանդական յուրօրինակ «ազատախոհության» ու հավատարմության՝ «Ուղղիչ տմից» երկում շեշտված արծարծումով հանդերձ:*

Ուրեմն և, թվում է, Արփենիկի օրինակով՝ ի պատիվ մեր մեծերի, նվաստիս տպավորված, տեսած կամ մոտիկից ճանաչած կանանց, - կարելի է և հարկ է արծանագրել, որ նման իրադրություններում ճիշտ

և ճիշտ այդպես կվարվեին (և վարվել են) ինչպես *Լուսիկ Սարյանը* ու *Սոֆի Իսահակյանը*, այնպես էլ *Մարգարիտ Բաբայանը*, *Մարիամ Ասլամազյանը*, *Վարվառա Չիվիջյանը*, *Անտոնինա Մահարին*, *Մայա Ավագյանը*, *Նելլի Մենաղարիշվիլին*, *Վերգինե Մովսիսյանը*, *Ռուզան Տոնոյանը...*

Ուրեմն և խորին ակնածանքով ու երախտագիտությամբ փառք ու պատիվ իրենց ...*փառք ու պատիվ և գալիք հայոց նման եկվորներին...* *Սիրելիներս:*

Միաժամանակ կարելի է ասել, որ Երևան հասնելու պահից Արփենիկը շրջապատված է եղել մտերիմների՝ Սարյանների, Մակինցյանների, Գևորգյանների, Թոթովենցի, Ակսելի, Մահարու... գորովալի հոգատարությամբ: Բայց տեսնես հոկտեմբերի 9-ին Երևան հասած Իսահակյանը մխիթարանքի, հանգստացնող ինչ խոսքերով է այցելել Արփենիկին. վենետիկյան հուշերի նստվածքներով, անշուշտ, բայց... գուցե թե, գրառումներում պահպանված լինի որևէ նշխար, որևէ արձագանք: Հապա՛ որպիսի գորովանքով է ամեն անգամ այցելել՝ նոյեմբերի 9-ի դատավարությանը հասնելու համար շուտափույթ Երևան ժամանած Ջապել Եսայանը. մի ոտքը՝ դատարանում-ուղղիչ տանը, մյուսը՝ Արփենիկի մոտ... քանի անգամ է հոլովվել և՛ այնտեղ, և՛ այստեղ՝ աղվո՛րս, ... աղվո՛րս... Եվ սակայն, հասկանալի է, ամենածանր իրավիճակում գտնվողը՝ դեմ դիմաց բնակվող՝ Արփենիկի տառապանքին ականատես-կարեկից Ակսելն էր, ինչպես ասում են մատերի ծայրերով իսկ զգայուն-մրբազգած Ակսելը, որը անպայման գիտեր, որ լինելու է զոհ... *իր գրչով օրինականացվող ամենափխրունը...* *Արփենիկ Չարենցը: Եվ եղև...* *գրվեց «Ալպիական մանուշակը»*. պատահական զուգադիպությա՞մբ արդյոք, թե՞ հղացում-իրացումով այն օրվանից, երբ Չարենցը որոշեց դիմել այն քայլին, որի աջակից-մասնակիցը դարձավ և ինքը:

Ակսել Բակունցի Եժ առաջին հատորի համապատասխան ծանոթագրությամբ հայտնվում է թե «...1933-ին լիովին վերամշակված և *Արփենիկ Չարենցի հիշատակին* նվիրագրությամբ տեղ է գտել *«Սև ցեղերի սերմնացանը»* ժողովածուում: Հիշյալ նվիրագրության պատճառը կան պատճառներից մեկը, հավանաբար, եղել է այն, որ Չարենցի կինը՝ Արփենիկը մահացել է *«Ալպիական մանուշակը»* հրապարակելու ընթացքում, հունվարի 2-ին: Նախորդ օրը լույս է տեսել

պատմվածքների առաջին մասը, շարունակությունը տպագրվում է ԽՀ հաջորդ համարում, որտեղ տպագրվել է մաս Արփենիկի մահվան ազդը»¹:

Անշուշտ, «հավանաբար» ընդունված բնագրագիտական սովորական մշում է «պատճառներից մեկը»՝ այլ առումով նույնպես: Գրականագիտական իմաստով, սակայն, էականն այն է, որ խորհրդանշական «Սև ցեղերի սերմնացանը» խորագրով ժողովածուում տեղադրված «Ալպիականը»՝ «Արփենիկ Չարենցի հիշատակին» նվիրումով՝ արդեն ներկայացնում է ֆաբուլային որոշակի իմաստ ու բովանդակություն: Դրանով *այդ դաժան ժամանակների լեգենդար սերմնացան գոհերի շարքին է դասվում և Չարենցի «Ալպիական մանուշակ» Արփենիկը*:

Բայց ինչու չասենք մաս, որ ինչպես լեգենդակերպ «Սև ցեղերի սերմնացանը» արձակ նովելը, այնպես էլ նույն վերնագրով ամբողջ ժողովածուն՝ էապես սրբագործված նվիրում են «Գիրք ծանապարհի» վերնագիրը կրող *Սև ցեղերի սերմնացան Չարենցին*: Նվիրում, որ շուտով երկրորդեց Դեմիրճյանը համրահայտ «Գիրք ծաղկանցով» (1935):

¹ Ակսել Բակունց, ԵԺ, 4 հատորով, հ. 1, 1976, էջ 645:

Գորիսի շրջակա ալպիական բնության և, հասկանալի է, ալպիական մանուշակի գրողի սերն ու սիրահարվածությունը այս տողերով է մտաբերել կրտսեր եղբայրը՝ Գրիգոր Բակունցը (Ակսելի անվանումով՝ Գիշը, ծնվ. 1925-ին, գրողի որդու՝ Սևադայի հասակակիցը):

«...թեև հեղեղատը մեծ չէր, սակայն վաղ առավոտի այդ ժամին շրջակա լեռները ծայնակցում էին արծազանքով, ստեղծելով՝ այնպիսի տպավորություն, թե կարծես բարձունքում ինչ-որ տեղ կա ջրվեժ...»

Երբ նա մոտեցավ մեքենային, ես տեսա նրա ձեռքին խնամքով պատրաստված և կանաչով կապած ալպիական մանուշակի փուխը... հիմնական տեսակը նուրբ-մանիշակագույն գույն ուներ, իսկ նրանց միջից երևում էին գորշա-սպիտակագույն երանգի մանուշակներ: Փունջը բոլորում էին մի քանի նուրբ, կանաչ տերևներ...

Այդ մանուշակները հրաշալի էին: Խոշոր, հյութեղ թերթիկները բռնեցքի տեսքով՝ ցողունի վրա, իրենց դեղին թավ լեզուներով ներծծելով արծակում էին արեցնող բուրմունք»:

Այնուհետև հուշագիր (նույնպես բանաստեղծական) եղբայրը մտաբերում է, որ Ակսելը ալպիական մանուշակների մի այդպիսի փուխը է մատուցել Չարենցի տիկնոջը, երբ նրանց հյուրընկալել է եղբայրը Գորիսում: Մի՞թե 1926-ի ապրիլից-հունիս-օգոստոս միջոցին... բայց գուցե Իզաբելլա Չարենցին և 30-կամ թթ. սկզբներին... Տեսնես ո՞ր թվին, Արփենիկի հետ, թե՞ Իզաբելլայի... երջանիկ ո՞ր օրը. տես *Императорская Армения*, 1959, N24 с. 103.

Ինչ վերաբերում է «Միրհավին» հաջորդած «Ալպիականին»՝ ընդհանրացնելով արձանագրենք, որ այդ երկու քնարաշունչ պատմվածքով ծայր է առնում հարազատ ժողովրդի դուստրերի բակունցյան անգուգական պատկերասրահը: Ամեն դեպքում յուրատեսակ վարքապատում-բախտապատումներ՝ մեկը մեկից տարաբախտ, մեկը՝ մեկից վեհահոգի կանացի կերպարանքով. բայց որ ամենից հետաքրքիրն ու կարևորն է, որքան էլ միմյանցից տարբեր, իրենց բաժին հասած բախտով, տառապանքով ու զոհաբերումով սրբագործվող հայոց հնօրյա վարքագրության *տոհմիկ դրոշմանիշով*: Արնակցական դրոշմանիշ, որ տարիներ անց կոչվածներից ընտրյալի օրինական ճակատագրով ժառանգեց Յրանտ Մաթևոսյանը:

Բակունցյան կերպարները Յրանտը սիրում էր սկսել թվարկել «*Տիգրանուհիով*»... փորձեք թվարկել իրենը: Բայց չդավաճանեք *Արփենիկին*...

* * *

Իսկ Արփենիկը մահացել էր... 1927-ի տարեմուտին. եղել էր անհապաղ վիրաբույժական անհրաժեշտություն... և հունվարի 2-ին՝ ականատեսների ասելով, երևանյան ողջ մտավորականությունը սգի մեջ էր: Հասկանալի է, դեկտեմբերի ամենավերջին օրերին հատուկ թուլություններով Չարենցն արդեն Արփենիկի հետ էր, որը և արձանագրված է հունվարի 4-ին ԽՅ-ում զետեղված (տեսնես ու՞մ ձեռքով շարադրված) մահագրում. «Եղիշե Չարենցը, Շուշանիկ և բժ. Քրիստինե Տեր-Աստվածատուրյանները հայտնում են Արփենիկ Չարենցի մահվան մասին, որը տեղի ունեցավ ամսի 2-ին, առավոտյան ժամը 5-ին, առաջին հիվանդանոցում, օպերացիայից հետո»²:

Վիրահատվել էր արտարգանդային հղիության ախտորոշումով. բժշկական, այլև կողմնակի անձանց հավաստումով³:

* * *

Արփենիկի հոգևոր դիմանկարը ամբողջացնելու առումով, հիրավի, շատ կարևոր են «Արփիկ» նշումով Չգ պահպանվող գրքերը: Բնա-

² Կից Լուսաշխի կենտրոնական վարչության կոլեկտիվի ցավակցությունն է. *Արփենիկը հաստատության աշխատակից էր*:

³ Այդ թվում Չարենցի հանրաճանաչ դատապաշտպան Գրիգոր Չուբարի որդու՝ քանդակագործ Դ. Չուբարի պատմածով, որով շեշտադրվում էր հանգուցյալի թթի ծայրամասի սպիտակությունը:

կանաբար, հիմնականում վերաբերող յուր ընտրած մանկավարժի մասնագիտությանը, և ռուսերեն. որքանով ուսանել է Մոսկվայի ու Լենինգրադի կրթարաններում: Դրանցից փաստացի 1921-ին գնած առաջինները երկուսն են⁴. մեկը Н. Крынская. *Народное образование и демократия* գրքի երկրորդ հրատարակությունն է (Բեռլին) առաջարան-ներածականով և առանձին՝ Ռուստ, Պեստալոցի, Ֆեյլենբերգ և Ռ. Օուեն գլուխներով: Ամեն դեպքում շարադրված արդիական մի նշանաբանով, ինչպես հուշում են Պեստալոցուց քաղված տողերը. «Ես զգում էի, որ ժողովրդին ամենից առաջ պետք է հասցնել այն բանին, որ լավ հասկանա ինքն իրեն և իր դրությունը» (էջ 27):

Մշակման ու մաշվածության նշաններ չունեցող դրա կողքին, անգլերենից թարգմանված մյուսը. Дж. Дьюи. *Введение в философию воспитания* (Մոսկվա) գիրքն է (որոշ մշակումներով), որ առանձնանում է դաստիարակության հասարակական դերի շեշտադրումներով և հետաքրքիր ման նկատումներով. «...իմացաբանական փոխհարաբերական թեորիաները շարունակում էին անհատի մտավոր զործունեությունը ճանաչել որպես հայացքների վերափոխման հիմք: Նրանք շարունակում էին առանձնաէական մեկուսացնել բնությունից ու հասարակությունից: Այդ պատճառով մտավոր անհատապաշտությունը հասցրեց *բարոյական անհատապաշտության*» (էջ 47):

Կարելի է թե հավաստի...

1922-ին վերաբերող պրոֆ. В. А. Михельсон. *Физика* (Մոսկվա) սովորածավալ հատորյակն է (2-րդ մաս)՝ «Լույս և էլեկտրականություն» ենթախորագրով: Սրա բովանդակության մեջ արդեն մատիտով նշված են բավականաչափ լուրջ հարցերի վերաբերող գլուխներ՝ թե՛ 3-րդ Լույս, և թե՛ 4-րդ էլեկտրականություն և մագնիսականություն բաժիններում: Երկի թե կարդացել է Չարենցը:

1923-ին վերաբերող Плеханов. *Основные вопросы марксизма* (Օրյոլ) գիրքն է. և քանի որ տպավորությունն այն է, թե թերթված է հիմնավորապես (թերևս թերթել է Չարենցը ևս). թվեմք Դ. Ռյազանովի առաջաբանին հաջորդած գլուխները. Մարքսիզմի հիմնական հարցերը, Բնության և պատմության «թռիչքների» մասին, (որը, ի դեպ, վերջավորվում է՝ Над неправдою лукавою Глоснуть Божью грозю... չափատողներով). Պատմության մեջ անհատի դերի հարցի շուրջը. Դիալեկտիկա և լոգիկա գլուխներով:

⁴ Չարենցի Երկերի երկհատորյակի համար ստացած հոնորարով գնած:

1924-ին վերաբերող երկուսից առաջինը թարգմանություն է գերմաներենից. *Проф. Циген Душевная и половая жизнь юношества* (Մոսկվա): Մակարդակը, իհարկե, նախանձելի է: Ի հակադրություն Ֆրեյդի դպրոցից ծայր առած դաստիարակության հարցում սեռային պատճառակցության միակողմանի չափազանցության՝ կարևորվում է «Էսթետիկական ամենօրյա հաճույքի» անհրաժեշտությունը, միաժամանակ շեշտվում է «գործնականում ոչ այնքան» բայց «հոգեբանական նույնպես հետաքրքիր *էսթետիկական* զգացողությունների վերակերպությունը տվյալ հերթական ժամանակաշրջանում» (էջ 99-100):

Մյուսը՝ *Проф. Ерузалемь. Введение в философию*. Սրանից պահպանվել են միայն բուն գրքից բաժանված հինգ հրատարակության առաջաբանները. 1889, 1902, 1906, 1909, 1913 (Վիեննա): Ըստ երևույթին բուն մասով շատ հետաքրքիր է, որ ունեցել է՝ նաև *Философия культуры* ենթաբաժին, թե՛ հարցադրում: Ուշագրավ է և գրքի վրա եղած մակագրությունը. «Նվեր ընկ. Արփիկին Դրաստամատից 15.III.24թ. Մոսկվա»։ Մեծ որջանով Չարենցի 1923-ի հունիսյան փորձությունից հետո, 1924-ի այդ օրերին ամուսինները դեռևս շարունակում էին մնալ լքված-մեկուսացվածների կարգին, և Դր. Սիմոնյանի նվերը ուշադրության նշան էր:

Սակայն, ամենահիշարժանը Չգ պահպանվող Արփենիկի գրքերից անգլերենից թարգմանված այս երկուսն են *Джемс Селли Гениальность и помешательство* (СПб., 1985) և նույն հեղինակի *Основы общедоступной психологии* (СПб., 1897): Թեև աչքով չգտնվեցին հետքեր, պատկածի նշույլ իսկ կարելի է չունենալ, որ թե՛ Չարենցը, թե՛ Արփենիկը գրքերին դարձել-անդրադարձել են բազմիցս: Ամենատարբեր հանգամանքներում և տրամադրություններով, միմյանցից բաժան ու հեռու և միասին. հոգեբանական բացատրելի-անբացատրելի ապրումներով ու կացության մեջ: Եվ որ անկասկած դրանցից առավել թանկն ու խոստունը Արփենիկի համար եղել է առաջինը, փաստացի՝ աշխարհում, այդ թվում Ռուսաստանում մեծ տարածման արժանացած իտալացի հոգեբան Լոմբրոզոյի *Гениальность и помешательство* նույնանուն գիրքն է՝ հիմնական հարցադրման քննական ճշտում-լրացումներով: Այն է. եթե Լոմբրոզոն հոգեկան հիվանդությունը համարում էր հոգևոր ունակությունների բարձրագույն արտահայտություն, ապա Սոյլը սկսում է հոգեկան հիվանդների և հանճարեղ մարդկանց տարբե-

րություններից. ահա՛ այսպիսի փաստարկներով ևս. «...Հաճախ պատահում է այնպես, որ մեծ մարդու նշանակությունը ճանաչում են միայն մարդիկ, որոնք իրենց խելքով կամ առավել դեպքում իրենց գլխով բարձր են ամբոխի նախապաշարմունքներից»: Կողքին էլ ի մասնավորի հարվածվում է գռեհկությունը (էջ 6):

Եվ ապա. «...ինքնատիպ մտածողը, իրոք, նման է խախտվածի, այն իմաստով, որ իրենից ներկայացնում է ինչ-ինչ ինքնօրինակություն և, եթե մենք ուշադրություն չդարձնենք խախտվածության բնույթին՝ մտքի ինքնօրինակությունը հեշտությամբ կարող ենք շփոթել բթագլխի տարօրինակության հետ: Եվ թռուցիկ հայացքը բավական է, եթե այդպիսով հանճարեղ մարդկանց համարձակ ու անսովոր մտքերը, և անգամ կենսածնը՝ անհարմար վիճակի մեջ զգի սովորական մահկանացուների»:

Այնուհետև. «...դասական աշխարհում գերբնական (ասել է՝ անսովոր) մտավոր ունակությունները ընդունվում էին համընդհանուր ակնածանքով» (էջ 6-7):

«Պլատոնը իր Ֆեդրայում հաստատում է, որ փիլիսոփայական ինտուիցիայի էությունը առանձնակի աստվածային սրբություն է «...որպիսին է և մարգարե բանաստեղծը. mantis — ясновидец, пророк - ծագում է խելագար - rousinomia - բառից» (էջ 8):

«...Տակավին Պլատոնն է նկատել այն կարծիքի անհեթեթությունը, թե իբր լիակատար սառնարյունությամբ կարելի է ստեղծել ստեղծագործական երևակայությամբ լեցուն երկ: Ղրա համար հոգին պետք է զգա տաքություն ու սառնություն, ինչպես տենդում» (էջ 36):

«...Համճարը... իրեն ուրիշների համար զոհաբերող մարդու նման՝ մարդկային ոգու տարատեսակներից է. ինքնապաշտպանության համար անօգուտ, բայց և չափազանց կարևոր՝ տեսակի պահպանության համար» (էջ 43):

Մեզ հասած այս ութանուն գրքերը, ինչ խոսք, չնչին են Արփենիկի «գրքերի աշխարհից». այդուհանդերձ չնչին մասով էլ ընթերցողը կարող է գաղափար կազմել բանաստեղծի արժանավոր կնոջ հետաքրքրությունների, հոգևոր ունակությունների ու կառուցվածքի մասին. ոչ միայն Արփենիկի, այլ և 20-ական թվականների նախաշեմի կրթություն ունեցող հայ կանանց հոգևոր մակարդակից... մեզ համար ու մեր ապրած օրերում, իրոք, նախանձելի...

Այո՛, կրկնենք. «...Հանճարը... իրեն ուրիշների համար զո-

հաբերող մարդու նման՝ մարդկային ոգու տարատեսակներից է. ինքնապաշտպանության համար անօգուտ, բայց և չափազանց կարևոր՝ տեսակի պահպանության համար», ընդգծված տողերի առաջին տարբերակով այդպիսի առանձնատեսակ էր և Արփենիկ Տեր-Աստվածատուրյան-Չարենցը՝ ինքնին բնածին լեգենդար էակ՝ հանուն տեսակի պահպանման՝ ընդդեմ փղշտացիների հայկական չարորակ տեսակի...

Տիկնայք, եկեք, ուրեմն, աչքի լույսի պես պաշտպանենք մեր այդ տեսակը...

* * *

Ուրեմն և վերստին քանիեորոր անգամ հանգույցները վերջնակետ են տանում՝ *դեպի Մահարու «Չարենց-նամե»*. «Ու նորից կայծակ: Այս ամեն անգամ ծանոթային երկնքից: Արփիկը մահացավ: Այդպես մարում է մեծ, լուսավոր, պայծառ ջահը...

Այս մթնում նստել ու լալ,
Ի՞նչ է մնում ինձ, էլ ի՞նչ,
Բալիկ իմ, լավ իմ, զուլալ,
Աստղիկ իմ ջինջ...

Հատուկ որոշում. Մի շաբաթ արձակուրդ:

«Նազասակի» գարեջրատան երկրորդ հարկում՝ փոքրիկ պանդոկ-հյուրանոց:

Փոքրիկ սենյակ՝ մի մահճակալով: Այցելուներ:

Արուս Ոսկանյանը.

– Իմը վերջացավ, Արուս ջան... (Չն, 69):

Ապա մեծատաղանդ «տարեգրի» գրչով այս անգամ էլ բանաստեղծի բազմաշերտ, բազմախորհուրդ հանճարեղ տարերքի, ասես, մանկական, ինքնապատկան ալիքով նույնպես.

«Արձակուրդը» շուտ թռավ: Եկան հրաժեշտ տալու: Իսահակյանը, Գյուլիքնիսյանը: Երևաց և բանտապետը՝ միաձի, երկտեղանոց կառքով:

– Չեմ գնա: Արագ հանվեց, մտավ անկողին:

Գյուլիքնիսյան. – Չարենց, դու՛ գիտակից մարդ ե՛ս, պե՛տք է, ո՛ր հաշվի՛ առնեն...

– Չեմ գնա, Գյուլի՛...

Իսահակյան. – Եղիշ, պետություն կա, օրենք կա...

– Չեմ գնա, Ավո՛...

*Բանտապետ Չախմախյան*⁵. (որը լուռ ժպիտով լսում ու դիտում էր) Ընկերներ, ինձ ու Եղիշին մենակ թողեք...

Հինգ ռուպե անցած... դուրս եկավ հագնված, առույգ ու արագ իջավ աստիճաններից կախարդ բանտապետի հետ... նստեցին կառք ու...

Ի՞նչ ասաց բանտապետը: Մնաց գաղտնիք» (Հմ, 69-70):

Ապա և ըստ կարգի ամենավերջում.

Սիրտը, սիրտը քո հուրհրան՝

Խոցված մահու դաժան տեգով,

Քո լուսավոր շիրիմի վրա

Մեծ պոետի խիղճը երգող... (Հմ, 69):

Ասել է՝ դարձյալ Գ. Մահարու փրկարար օգնությամբ հասանք Արփենիկի շիրիմին ու շիրիմաքարին...

Արփենիկի շիրիմաքարը...

*(Ի պատասխան... գազրախոսության)*⁶

Պետք չէ շրջանցել: Ի պատասխան Սիարոն Խաչատրյանի զագ-րախոսական հուշերի իր տեղում տված խոստման՝ հարկ է դառնալ Արփենիկ Չարենցի գերեզմանին վերաբերող ինչ-ինչ իրողությունների:

Նախ ներկայացնելով ճարտարապետ Միք. Մազմանյանի հուշերից այս ամբողջական էջը. «Արփիկի մահից հետո անցել էր վեց ամիս:

⁵ Մարգկային ամենաբարձր հատկանիշների տառացի հառնումով «Երևանի ուղղիչ տնից» դասական երկի բոլոր էջերից: Պետք է միայն պատկերացնել, թե Չարենցը Արփիկի հանդեպ տածած որպիսի սիրով է ապրել: հետագա կյանքում, ինչպիսի հուշերով... և որքան է տարել իր հետ...

1956թ. Փարիզ տարեթվով և «Եղիշե Չարենցը և կինը» վերնագրով կարսեցի էլեն Բյուզանդը գրում էր. «Չարենցի մասին, եթե շարունակվի խոսակցությունը... թե ինչպես է նա արտահայտվել կամացի սիրո մասին, որ բոլոր բանաստեղծների քնարի առաջին լարն է, մարդիկ մոայլվում են, իջեցնում ծայները և դառը վշտով ասում. «Լավ է՝ չխոսենք այդ մասին, նա սիրո բանաստեղծ չէ, ու եթե գրել է կնոջ սիրո մասին, այն իջեցրել է շնացման». գրում է և հերքում քաղելով հատվածներ հատկապես վաղ շրջանի, ապա և Արփենիկի իիշատակին գրած բանաստեղծություններից: Նկատենք, որ հողվածում կան և գզալի վրիպումներ-սխալներ: Տես Չարենիք, 1965, թիվ 3, մարտ, էջ 1-12:

Հարկ է քաղաբերել «Գիրք ճանապարհի»՝ ապստամբներին, խիզախ ճանապարհորդներին... ծոնած տաղ-խորհուրդներից, «Նավգիկեից» և այլ պատգամաշունչ էջերից... իսկ շնամալը քողներ անքանքարներին... ամեն դեպքում...

⁶ Տես Ալմաստ Ձաքարյան, Եղիշե Չարենց՝ կյանքը..., 2003, գ. 2, գլուխ՝ «Դոմ. Չարախոսությունների կծիկ...». էջ 383-ից...

Չարենցը գնացել էր քարհանքեր ու մի շաբաթ այնտեղ մնալուց հետո մի հսկայական քար է փոխադրում սայլով՝ Արփիկի մահարձանի համար: Ծանապարհին սայլը շուռ էր եկել ու Չարենցի ոտքը վնասել: Մեծ դժվարություններով նա քարը հասցրել էր գերեզմանատուն (ներկայիս Կոմիտասի անվան հանգստի պարկը), որտեղ և մշակման էր ենթարկվում՝ համաձայն Չարենցի ցանկությամբ կազմված մահագծի:

Չարենցը խնդրեց ինձ իր հետ զնալ գերեզմանատուն՝ Արփիկի գերեզմանը տեղափոխելու համար. նրան թաղել էին մի մեղ տեղ, ուր քար դնելու և ցանկապատ քաշելու հնարավորություն չկար:

Մեր ներկայությամբ սկսեցին փորել գերեզմանը: Փորողը նիհար ու բարձրահասակ մի կին էր, հողագույն դնքով գերեզմանատան պահակը: Իր օգնականի ընկերությամբ հողը հանեցին և հասան գերեզմանին:

Չարենցը կարգադրեց բանալ դագաղը: Ես արգելեցի, սակայն նա կտրուկ պահանջեց իրենը:

Պահակը բարձրացրեց կափարիչն ու դրեց մի կողմ:

Խեղճ Արփիկ... ինչպես էր փոխվել...

Չարենցը լուռ մայում էր, կարծես ուզում էր ըմբռնել, թե ի՞նչ եղավ Արփիկը:

– Տես ի՞նչ է դառել, – ասաց Չարենցը վշտացած ու զարմացած:

Կափարիչը ծածկեցին: Վերոհիշյալ գերեզմանապահ կինը գրկեց դագաղն ու փոխադրեց նոր փոսը:

Մի քանի օր հետո Արփիկի մոր գերեզմանն արդեն ձևավորված էր, ուներ գերեզմանաքար, ցանկապատ ու մի հատ ծառ շվաք էր տալիս նրա շիրմին: Չարենցը ծաղիկներ ցանեց գերեզմանի շուրջը, և այցելում էր հաճախակի:

Արփիկի մահը ճշող ազդեցություն ունեցավ Չարենցի վրա: Մի օր հանդիպեցի նրան Թիֆլիսում, Արփիկի ծնողների տան մոտ՝ մախկին առևտրական դպրոցի կողքին: Հուսահատ էր Չարենցը, լաց եղավ:

– Կյանքն այլևս գին չունի ինձ համար:

Մխիթարեցի ու տարա մինչև Արփիկի ծնողների տուն ու հեռացա:

Այդ վիշտը մնաց անբուժելի մինչև մեծ պոետի կյանքի վերջը» (ՀԵՁմ, 1, 75-76):

Բարեբախտաբար մեզ է հասել նաև Մազմանյանի մտաբերածը լրացնող-հաստատող վկայություն: Այս անգամ լրացնողը մասնա-

գիտությանը հիդրոտեխնիկ Արամ Զովհաննիսյանն է⁷ : Նրա պատմածով գարնանային մի օր Չարենցը իր հայրենի Գյամրիզ գյուղում շիրմաքար է պատվիրել կնոջ համար. Ստ. Շահումյանի հուշարձանի շինհրապարակում՝ իր Լևոն հորեղբոր հետ հաստատած ժանոթությամբ ու պայմանավորվածությամբ: Գյուղ է հասել կառքով. վարպետ Լևոնը բանաստեղծին հրավիրել է տուն, հյուրասիրել, և քանի որ դպրոցական արձակուրդի օրեր են եղել, պատանին մասնակցել է ինչպես քարհանքի աշխատանքներին, այնպես էլ կատարել է մանր գործեր, եղել ակամատեղ 2-3 օր տևած իրողությունների. «Չարենցի ժամանելու երկրորդ օրն էր, – գրում է նա, – սրած գործիքները չալակած գնում էի քարհանք... Զարեան տան դարպասի մոտ մի մանկահասակ աղջիկ թևի վրա դարսած թարմ լավաշներից երկու լավաշ տալիս էր նրանց. վարպետը վերցրեց, Չարենցը չուզեց, և նա էլ չմերժեց, երբ վարպետը ասաց. – Եկեք չնեղանցնենք փոքրիկին: Նա վերցրեց և ասաց ընդունված խոսքը. «Ընդունելի մատաղ լինի»». ինձ նկատելով զույգ լավաշը տվեց ինձ, ես այդ տարա քարհանք, դրեցի նրանց նախաճաշի մոտ:

Չարենցը, երբ հասավ քարհանք, արտելականները մի պահ դադարեցրին աշխատանքը, ոմանք իրենց արտահագուստի վրայից մաքրեցին բազալտի փոշին և իրենց կոշտացած ձեռքերով սկսեցին սեղմել Չարենցի ձեռքը: Բարի գալուստ մաղթելով, քիչ-միջ հարցազրույցից հետո, անցան իրենց գործին:

Չարենցը նստեց բազալտի մի մեծ քարի վրա և սկսեց նայել, թե ինչպես նրանք ճեղքում ու հղկում են այդ կարծր քարը: Ես կուժը դրեցի քարերի ստվերում, վարպետ Լևոնը վերցրեց մի բաժակ մի քանի անգամ ողողեց և մեկնեց Չարենցին. – Ընկեր Չարենց, սա մեր աղբյուրի ջուրն է, խմիր, էն որ ասում են անմահական՝ սա է, որ կա. սա էլ բազալտի ճեղքից է ելած:

Չարենցը խմեց, քիչ գովեց և դիմեց վարպետին: – Վարպետ Լևոն, ես խնդրում եմ ինձ շատ չուշացնեք, ես քաղաքում անհետաձգելի գործեր ունեմ, և ինձ սպասողներ շատ կան:

Չեք ուշանա, *հենց այդ քարը, որի վրա նստած եք, հենց դա էլ Ձեր ուզած շիրմաքարն է դառնալու: Չարենցը մի պահ*

⁷ Շատ համակրելի, գրասեր Զովհաննիսյանը անհամբեր սպասում էր յուր հուշի տպագրությանը: Դե, շա՛տ ուշացավ գիրքը... հանդիպում էի հաճախ...հիվանդ էր... չտեսավ. երևի թե թաղվեց իրենց գյուղում (եղանի՝ իրեն...): Թող հայրենի շիրմաքարը շա՛տ թեթև լինի...

խրտնածի պես վեր թռավ, մեկ-երկու քայլ հետ գնաց նայե՛ց, նայե՛ց, հետո մոտեցավ, շոյեց բազալտի կոշտ մակերեսը և առանց բառ արտասանելու շտապ-շտապ տուն գնաց» (ընդգծ՝ Ալ. Ջ.):

Եթե գիտեր (իսկ կարելի է ասել, թե, իհարկե՞, գիտեր) իր պես սայաթ-նովայապաշտ Ի. Գրիշաշվիլու նվիրական սերը Մարիջանի հանդեպ, ապա քայլերի հետ կրկնելով-հոլովել է Գրիշաշվիլու տողերը.

...Երբ ես մեռնեմ սիրելիս,

Տապանաքար իմձ դարձիր,⁸ –

և այդ հոլովումով էլ համառել-բացել է Արփենիկի դագաղը...

Ուրեմն և վարպետը խոստանում է, որ «Մի շաբաթից պատրաստ կլինի», Չարենցին էլ առաջարկում է գնալ սար, համզստանալ... վերադառնում է լավագույն տպավորություններով. արտելականներն էլ կերուխումով, բաժակաճառերով հրաժեշտ են տալիս բանաստեղծին: «Բաժակաճառ ասաց նաև Չարենցը», – գրում է հուշագիրը, ամփոփելով վկայությունը. «Չարենցի պատվերը պատրաստ էր: Շիրիմաքարը տեղավորեցին ծղոտով կիսալիքը մի սայլի վրա, իսկ Չարենցը երևան պիտի վերադառնար այն կառքով, որով գյուղ էր եկել շինարարության ինժեները: Նորից արտելականները շրջապատեցին Չարենցին. հրաժեշտի խոսքեր, նորից ձեռքի սեղմումներ: Ես չէի համարձակվում մոտենալ, բայց նա ինձ կանչեց, սեղմեց ձեռքս, շոյեց մազերս և նվիրեց մի նոր հրապարակված գրքույկ, որի շապկի վրա գրված էր «Հիշողություններ Երևանի ուղղիչ տնից»:

Ուրեմն և խորին շնորհակալություն ծերունագարդ Արամ Յովհան-նիսյանին. մանավանդ որ սովորաբար նման հուշեր՝ ասել է գրողը, արվեստավորը, ժողովրդի մարդկանց միջավայրում, նրանց հետ, – չեն գրում: Մինչդեռ այդպիսիք պակաս կարևոր չեն. ճիշտ հակառակը...

⁸ Տես Ալմաստ Ջաքարյան, *Ավանդների ուժը*, 1981, էջ 223:

Գթ 1991-ի հունվարի 11-ի համարում տպագրած «Մի հին լեգենդի հետքերով» հայտով գրականագետ Թևոս Պետրոսյանը՝ Յրանտ Մաթևոսյանի և Ալբերտ Իսոյանի հետ միասին փորձել են Արփենիկի գերեզմանում հայտնաբերել Չարենցի թաղած բանաստեղծությունները: «Լեգենդը» 1967-ի դեկտեմբերին իրենց պատմել էր Գուրգեն Մահարին: Նա էլ իր հերթին լսել էր ժամանակի ուղղիչ տան պետ Յովհաննես Յովհաննիսյանից: Վերջինս նույնությամբ պատմում է երեք այցելուներին և Կոմիտասի այգում տեղը-տեղին ցույց է տալիս շիրիմաքարը: Երկրորդ այցին Մարտին Գիլավյանի հետ, լինգով-քլունգով գինված, փորձում են հասնել թաղված շշին, բայց վրա են հասնում «կապույտ համազգեստով մարդիկ»... և փորձը խափանվում է: Յետքերը հապա ու՛ր են տանում...

Դե՛, եթե վարպետին պատվիրել է Շահումյանի հուշարձանի մոտ՝ նշանակում է այցելել է հաճախ: Ուրեմն և դառնա՞նք հուշարձանին և շուրջը ծավալված վեճերին Չարենցի մասնակցությամբ:

* * *

Ինչպես կարելի է նկատել ո՛չ Մազմանյանի, ոչ էլ Հովհաննիսյանի հուշերում տարեթիվ չկա. Մազմանյանը մտաբերում է Արվինդիկի «մահից վեց ամիս հետո» ասել է 1927-ի հուլիս-օգոստոսին՝ հակասելով Հովհաննիսյանի մտաբերած Ստ. Շահումյանի հուշարձանի շինհրապարակին: Իրականում Կենտգործկոմի 1927-ի հունիսի որոշումով հայտարարված հուշարձանի նախագծի մրցանակաբաշխության հարցերը լուծվում են միայն 1928-ի սկզբներին, և շինհրապարակն էլ բեռնավորված գործում էր 1928-ի ամռան ամիսներին՝ մինչև սեպտեմբերի 20-ի բացման հանդիսավոր օրը: Ինչը և ստույգ արձանագրված է ճարտարապետ *Մարկ Գրիգորյանի հուշերում*՝ նախագծի շուրջը ծավալված վիճաբանությամբ, այլև Չարենցի շահախնդիր այս այցելությամբ. «1928թ. սեպտեմբերի 20-ի վաղ առավոտյան հանդիպեցինք... շինարարության վայրում... Հենց նոր ճախարակով պատվանդանին էին տեղադրել Շահումյանի արձանը, որին ուղղակի մոտեցավ Չարենցը: Երևում էր, որ նա շատ էր հետաքրքրվում արձանով: Հուշարձանի բացումը տեղի էր ունենում Բաքվի 26 կոմիսարների գնդակահարության տասներորդ տարեդարձի օրը... Հոգնած էի ու փոշոտ, իսկ Չարենցը առավոտյան ժ. 6-ին եկել էր բաց մոխրագույն բարետես կոստյումով ու թարմ սպիտակ վերնաշապիկով: Արձանը դիտելով բոլոր կողմերից, նա ինձ ռուսերենով հարցրեց. «Ինչու՞ Շահումյանի գլուխը այդպես թեքված է մի կողմի վրա, ինչու՞ է նա համարյա կիսամերկ, թվում է, կարծես սպիտակեղենով. ինչո՞ւ բացատրել այդ ամենը»... Ինձ հավաքելով ու սրտապնդելով, ասացի. «Ըստ երևույթին քանդակագործ Ս. Դ. Մերկուրովը ցանկացել է Շահումյանին պատկերել գնդակահարության պահին»:

«Հավանաբար, – ասաց Չարենցը և շարունակեց. – Բայց չէ՞ որ, բացի Շահումյանից, գնդակների տակ կանգնած էին նաև մյուս կոմիսարները: Ըստ իս կոմպոզիցիան չի պատկերում Շահումյանին որպես Անդրկովկասի բոլշևիկների առաջնորդի»⁹: Քանդակը սլար-

⁹ Որքան հաջողվել է հետևել, Լենինը, իսկա՞նք դեպս, 1918-ից հետո Շահումյանի հասցեին «բոլշևիկ» չի օգտագործել... և առհասարակ...

զապես չհամոզեց բանաստեղծին, նա մնաց չբավարարված: Բայց քիչ անց նկատեց. «Շնորհիվ արտահայտիչ ճարտարապետության՝ հուշարձանն ամբողջությամբ, բավականին տպավորիչ է ստացվել»: Հետո նա հարցրեց. «Այնուամենայնիվ, Ձեր կարծիքով, արդյո՞ք ավելի լավ էր Քեփինովի նախագիծը»:

Այա ճարտարապետը մտաբերում է նախագծի շուրջը ծավալված վեճը Թամանյանի համձնաժողովի (որ պաշտպանում էր Գրիգոր Քեփինովի նախագիծը) և Մ. Շահինյանի միջև, որ պաշտպանում էր Ս. Մերկուրովի և ճարտարապետ Ի. Ժելտովսկու նախագիծը, որը և հաղթում է ու իրագործվում: Բայց և ինչպես հավաստում է Գրիգորյանը, վեճը, սակայն «չխախտեց նրանց բարեկամական հարաբերությունները», միաժամանակ հավաստելով, որ «...Շահինյանի երևանյան հուշարձանը օժտված է կոմպոզիցիոն խոշոր արժանիքներով, մանավանդ ճառարատարածական, քաղաքաշինական տեսակետից» (ՀԵՉՄ, 2, 312-314): Միանգամայն իրավացիորեն. բայց և օժտված է նաև Չարենցի՝ «ինչու՞ Շահինյանի գլուխը այդպես թեքված է մի կողմի վրա... ինչու՞ է նա համարյա կիսամերկ...» հարցադրման առումով, որքանով կեցվածքային-արտահայտչական այդ առումներով ևս Մերկուրովի նախագծով կառուցված հուշարձանը հարազատ է *Շահինյանին ծնած ժողովրդի «խաչվածության»*. «*Հար աշխարհի խավարի դեմ՝ քրիստոնեական արժանապատիվ հպարտության տերյանյան խորհուրդների ելակետով...*

Այդ հարցերի շուրջը, թերևս, ժամանակին Չարենցը վեճի է բռնվել նաև անձամբ Շահինյանի հետ (որով մույնպես չի խախտվել իրենց բարեկամությունը): Նշված տարածայնությունների ընթացքով վեճի է բռնվել և «1927, դեկտեմբերի 19 տարեթիվով հյուսված «*Բալլադ քսանվեցի մասին*» բալլադի ֆաբուլային մեկնակետով. «Կարմիր Կոմանդորի» և քսանվեցի «եռանդի ձայնով», որն արդեն *բալլադային հերոսական է՝* սույն ոգով և ժանրային թելադրանքով...

...Եվ ասում է նա-Կոմանդորը.

«—Տոկացեք, ընկերներ անգին...

Ձեզ համար գիշերով մի սև

Ավազե դաշտերում մենք ընկանք:

Քսանըվեց էինք մենք, քսանըվեց,

Բայց անթիվ, անթիվ է մեր անունը...

Մեր երթին - վախճան չկա,
Մեր պայծառ գործին-պարտություն:
Տոկացե՛ք, ընկերներ՛, մենք ձեզ հետ ենք,
Տոկացե՛ք, ընկերներ՛ անգին,
Որ անցնենք այս մեղ արահետը
Եվ հասնենք ցանկալի կյանքին...» (2, 269-270)...

Այսպես ամեն անգամ բանաստեղծի անձնական կյանքի դրվագները միահյուսվում են ազգային հասարակական-քաղաքական հանգամանքների, դժվարացնում՝ զատել-մեղակայացնելը:

Առանձնակի սուրբ **«Երևանի ուղղիչ տնից» երկի ֆաբուլային**

Ժամանակին հանդիպել են և Չախմախչյանի տիկնոջը՝ Վարդուշ Թարախչյանին: Նա Թիֆլիսի Հովնանյան-Գայանյան դպրոցում աշակերտել էր մահ Դ. Դեմիրճյանին. հիշում էր գրողի պատմածները Շվեյցարիայում ուսանելու տարիներից: Ջարգացած կին էր, և, թեև բաժանված, վկայում էր Չախմախչյանի մարդկային բարձր օրինավորությունը: Նրա հաղորդածով Չախմախչյանը աշտարակցի էր, ունեցել են երկու զավակ՝ Ռոզա և Սպարտակ, որոնց և մտաբերում է Չարենցը իր երկի էջերում, — և որ ուղղիչ տնից հետո երկար տարիներ ձգել էր շրջագործկոմի նախագահ:

Նույն 60-ական թթ. Եժ 5-րդ հատորը ծանոթագրելիս հաւոդիպել են և բանաստեղծի հետ ուղղիչ տանը «բնակված» Միհրան Միհրանի Տեր-Գրիգորյանին (ծնվ. 1900): Նա նույնպես հիացնումնքով էր մտաբերում իրենց «պետին»: Պատմում էր, որ երբ «պետը մտնում էր թուրք բանտարկյալների «կամերա», ակնթարթաբար բոլորը ոտքի էին կանգնում և ձեռքերը կրծքերին խոնարհվում»: Ուղղիչ տանը Հրաչ անունով հայտնի Տեր-Գրիգորյանի պատմածով (հետագայում Հայաստանի էներգետիկ շինարարության բնագավառի երկարամյա աշխատակից), ավելի ճիշտ՝ մեկ առ մեկ ցույց տվածով «Ե. Չարենցը ուղղիչ տանը. 1926թ.» լուսանկարում կարող ենք ճանաչել «ծանոթ բնակիչներին». աջից. Բելազուրով, Եփրեմ (Հովհ. Հովհաննիսյանի որդին). Սուրիկ, Բրավելման, Բենժամեն (Մովսիսյան Բենիկ), Չարենց, Հրաչ, Նիկոլ: Բենիկի մասին մտաբերում էր, թե զնդակահարվել է 1937-ին:

Պոռթկացող ծիծաղով էր պատմում Հրաչը կառավարական խմբով Մռավյանի այցը ուղղիչ տուն՝ դիպվածով հանդերձ, որին և հաջորդել էր Չարենցի հայիոյանքը հեռախոսով: Սկարագրում էր արագաշարժ-եռանդուն բանաստեղծին. իր քայլերը՝ «մի թեթև ոտքերը ծռած», երևի թե, տեղեկություն չունեի «Ամպեր» հիդրոկայանի պատահարից:

Ահա և նամակը ուղղած Մռավյանին.

«Հարգելի ընկ. Մռավյան,

Այսօր առավոտյան արթնանալիս ես մշուշոտ կերպով հիշեցի, որ կարծես երեկ երեկոյան հեռախոսով Ձեզ հետ խոսելիս թույլ եմ տվել գործածել Ձեր հասցեին մի քանի անպատշաճ խոսքեր: Այս տիպի հանգամանքը ես հնարավոր եմ գտնում, որովհետև երեկ երեկոյան ես եղել եմ միանգամայն ինքնակորույս դրության մեջ. առանձնապես ինձ խոր ցավ է պատճառում այն, որ իմ ինքնակորույս այդ դրությունը զուգահեռիս է մի անձնակորության, որի հանդեպ ես չեմ կարող ունենալ ոչինչ, բացի խորագույն հարգանքից: Այսօր ես հեռանում եմ Հայաստանից, հեռանում եմ անչափ լքված ու դառնացած սրտով: Միակ բանը, որ ինձ մխիթարում է դա Ձեր համարյա եղբայրական վերաբերմունքն էր դեպի ինձ¹⁰. այդ վերաբերմունքը ես ամենագոյնիկ ձևով

¹⁰ Իսկապես ասած՝ այն զլխից այս գլուխ, չի հանդիպել Ա. Մռավյանի մարդկային վարք ու նկարագիրը աղավաղող-արատավորող որևէ լուրջ արարք: Մի այսպիսի նամակ էլ «հույժ օրինական» պահանջով և «20 սեպտեմբերի, 1926թ.» տարեթիվով հղել էր Մռավյանին Արփենիկի Լենինգրադից վերադարձին. ահա այն. «...Երբ դեռ մոր էր համվել որոշում իմ «Երկիր՝ Նաիրի» վեպը առանձին գրքով հրատարակելու մասին. և ինձ Ռշտունին հայտնեց, որ խմբ./ազրական/ կոլեգիան որոշել է տալ ինձ հոնորար 300 ռ. ես հայտնեցի, որ համաձայն չեմ. կարծում եմ, որ 500 ռուբլի էլ կարելի է տալ մի ամբողջ վեպի համար: Այս իմաստով ես խոսեցի նաև Սնարի հետ, և նա ինձ հայտնեց, որ գիրքը լույս տեսնելուց հետո կհաշվենք մամուլները և ըստ այդ հարցը կորոշվի: Դրա համար էլ. որպեսզի հաշիվը չփակվի, ես այն ժամանակ ստացա ի հաշիվ հոնորարի 275 ռուբլի: Այժմ խնդրում եմ կարգադրեք վճարել նաև 225 ռուբլի: Իս գիրքը կբռնի 7-8 մամուլ: Ստ. Չորյանը իր պատմվածքների համար Պետհրատից ստանում է 50 ռուբլի յուրաքանչյուր մամուլին: Կարծում եմ, որ վեպս մի փոքր ավել արժե: Չորյանի այդ պատմվածքները ևս նախապես լույս են տեսել զանազան պարբերականներում: Այսպես թե այնպես, խնդրում եմ ի նկատի ունենաք այս խնդիրս և հետևանքը հայտնեք ընկ. Գյուլիքիսյանին, որը և կհայտնի ինձ: Եթե հարցը դրական լուծում ստանա՝ խնդրում եմ, եթե հնարավոր է, դրամը դուրս գրեք անմիջապես, զի հույժ կարիք ունեմ».

տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1990թ., ք. 2, էջ 114-115:

Չարենցի գրչին պատկանող այլևայլ վավերաթղթերի շարքում, այս նամակը ևս խնամքով հրապարակել է պատմաբան Վլ. Ղազախեցյանը:

ոտմահարեցի, կրկնում եմ ինքնակորույս վիճակում: Եթե ես հույսի մշույլ անգամ ունենայի, որ Դուք կներեք իմ ծայրահեղ *идеи*՝ քայլը՝ դա արդեն բավական կլիներ, որպեսզի ես հեռանայի այստեղից միանգամայն սփոփված ու միխթարված: Простите, тов. Мравян, ради бога, ներեցեք:

Ընկ. խորին հարգանքներով՝ Ե. Չարենց» (Ամստիպ և... , էջ 454-455):

Ուրեմն և. անպայման մեկի ձեռքով ուղարկված, պատասխան ակնկալող և, երևի թե, բանավոր ստացած, բանաստեղծը՝ մտերիմների, թերևս նաև մեկնելու նախօրեին Մռավյանի (ասել է՝ կառավարության) տրամադրած որոշ դրամական օգնությամբ 1927-ի փետրվարի 26-ին Երևանից մեկնում է Մայկոս: Մեկնում է, և մինչդեռ տակավին օրեր առաջ ճանաչվել էր, ոչ ավել-ոչ պակաս, *հոգեկան հիվանդ*, - երկու ամիս իսկ չտևած միջոցում ստեղծում է ժանրային-արտահայտչական առումով կառուցիկ, կերպարների, նրանց հոգե-բարոյական մթնոլորտի՝ հղկվածությամբ լիարժեք մի երկ, որ կարող է պատիվ բերել ուզածը գրականության: Ամշուշտ, ամենից առաջ իրավ գրականությանը ներկայացվող գեղարվեստական չափումներով ու պայմանով: Պայմանը՝ տվյալ դեպքում միասնական գաղափարի հետևողականության ապահովումն է. այնպիսին, ինչպիսին առկա է «ուղղիչ տան» 21 գլուխների միջև՝ հաջորդական հետևողական շնչառությամբ: Իսկ ո՞րն է այդ շնչառությունը. դիմենք դարձյալ հեղինակին. «Յուրաքանչյուր առավոտ ժամը յոթից սկսվում էր աշխատանքը, և հիվանդանոցի բակը լցվում էր աշխուժով ու եռանդով: Գուցե այդ աշխատանքն ինձ առանձնապես հմայիչ է թվում այն պարզ պատճառով, որ տեղի է ունենում փակված մի վայրում, ուր մարդ այսպես, թե այնպես «կես մարդ» է զգում՝ առանձնացած դրսի չայն աշխարհից, կարծես հակադրված այդ աշխարհին, որպես անհավասար պլեբե... Այսպես, թե այնպես չափազանց հաճելի էր յուրաքանչյուր օր տեսնել դրսի աշխարհից առանձնացած այդ մարդկանց՝ Ուղղիչ տան բակում աշխատելիս: Աշխատանքով տարված՝ նրանք մոռանում էին իրենց մեկուսացած դրությունը և դառնում զվարթ ու սիրալիր: Առանձնապես զվարթ մարդիկ էին հյուսները. սպիտակ, չոր փայտի տաշեղներում կորած՝ աշխատանքի ընթացքում ձեռ էին առնում իրար, սրամիտ անեկդոտներ պատմում կալանավորուհիների մասին...» (5, 379-380):

Եվ սա ի հակադրություն Դոստոևսկու պատկերած տաժանակիր աշխատանքի...

Քիչեցնենք, որ Չարենցի դեպքում խոսքը վերաբերում է 1927-ին.

երբ դեռ ոչ կոլեկտիվացում կար, ոչ էլ «սոցիալիստական ռեալիզմ» կոչված գունազարդ անհեթեթություն: Խոսքը վերաբերում է հայ ժողովրդի *ինսվանդ սեփականատիրական տոհմիկ ապրելակերպ-կենսակերպին*, ասել է՝ տոհմիկ-ինքնագործությանը, որը, ասես, *ռեֆրենի դեր ստանձնած՝ առանցքն է երկի գաղափարական ուղղվածության*։ Իսկապես ասած, միայն «հայրենիքի զինվոր» Չարենցի (Ս. Սարյան) բանաստեղծական խորագրին հոգով կարելի էր՝ կենսագրական նման իրադրության մեջ առանց մաղձոտության հեռավոր նշույլի. ճանաչել հաբազատ ժողովրդի *ինքնագործունեության առաքելական դերը*, ինչպես խեղված-չխեղված հոգիների սփոփման-ապաքինման առումով, այնպես էլ՝ հանուն բուն իսկ մարդկային գոյության ու կատարելության: Հասկանալի է, ինչպես ուղղիչ տան կալանավորական «փակ», այնպես էլ «ազատ» աշխարհում: Ըստ այդմ, ինչ ասես, որ չարժե ինքնին երկի մտահղացումը. սեփական ինքնագործունեությամբ հառնումը բազմաչարչար մի ժողովրդի՝ *ուղղիչ տան «փակ»*, «անազատ» աշխարհում. բայց չէ որ Չարենցի բացահայտ հայեցակետ-մեկնակետով *էապես «անազատ»*, «փակ» *աշխարհ էր «չորրորդ ռայոն» հայրենիքը...*

Հիրավի, առանց չափազանցության և ոչ մի գործում այնպես ինքնաբուխ, այնպես բնական չի անդրադարձված-արտացոլված 20-ական թթ. հայ ժողովրդի ստեղծարար ինքնագործ-արարչագործությունը՝ ինչպես *Չարենցի «Երևանի ուղղիչ տնից»՝ դեռևս ըստ արժանվույն չգնահատված երկում*: Հայտնապես հասարակական-սոցիալական-ազգային տարբեր-տարբեր խավերի պատկանող, մարդկային տեսակ-տեսակ անհատականությունների պատկերասրահ՝ գեղարվեստական համալիր այն իրականության, ավելի ճիշտ ժողովրդական կյանք-կենսակերպ, վարք ու բարքի, փոխհարաբերությունների, որ ընդունված կարգով համարում ենք 20-30-ական թթ. հայ իրականություն: Ա. Թամանյանի, Ս. Սարյանի, Ե. Չարենցի... կողքին խորապես բնական ու տիպական հյութեղ անձնականություններ... Չախմախչյանի պես հազարավորներ՝ անմոռանալի-անկրկնելի քանիցս սրբագործված բուն ժողովրդական խավերից, այն էլ նույնիսկ ուղղիչ տան... Սերունդ, որի ուսերին էր ծանրացած ավերված, գաղթականներով ու որբերով լի՝ հայրենիքի վերաշինություն-վերածնունդը. *նույն է թե փրկությունը...* այն էլ ներկայացված չարենցյան աստվածային գրչով...

Երիցս փառք...

Վերադարձին՝ Մայկուպից Թիֆլիս...

1927-ի ապրիլի 16-ին՝ (ասել է՝ Ջատկական օրերին)՝ ավարտելով «Երևանի ուղղիչ տնից» հուշագրությունը, շտապում է Թիֆլիս։ Եվ ահա, Մտկչ ապրիլի 24-ի համարում հայտնվում էր, թե՛ «Այս համարից տպագրում ենք մի շարք հատվածներ եղիշե Չարենցի «Հիշողություններ ուղղիչ տնից» գրվածքից, որ ամբողջությամբ լույս կտեսնի մոտ ապագայում առանձին գրքով»։ Տպագրվում են 1-ին-4-րդ գլուխները, առանձին գրքով էլ (մոյս խորագրով) շուտով հրատարակում է Թիֆլիսի «Ջակնիգա» հրատարակչությունը։

Իր բնավորության համաձայն՝ այդ միջոցին էլ անհրաժեշտ է համարում գրել և Մտկչ մայիսի 15-ի թվում տպագրել «Ձիու մոռութ» վերնագրով մի բանաստեղծություն. հասկանալի է արդեն հայսնի Մարիանա Այվազյանի¹ հասցեով՝ վերստին հրովարտակելու նպատակով ամենքին, որ ինքը ո՛չ սիրահարված է եղել, ո՛չ էլ ցանկացել է կին դարձնել օրիորդին։ Մնացյալը թողնելով թշմամի ու բարեկամ հասկացողներին։

Բնավորության համաձայն, «Ուղղիչ տան» ավարտին, հավանաբար, նաև ինչ-որ կերպ իմաց էր տվել Բակունցին ու Մահարուն, որ ինքը շուտով կլինի Թիֆլիսում, գուցե թե, Թիֆլիսում հանդիպելու բաղձանքով էլ «Երևան, 12 ապրիլ. 1927» տարեթվով Մահարին նստել-գրել է «Չարենցի հետ» բանաստեղծությունը. յուրօրինակ հավատարմության երդում, որ ամիսներ անց, անշուշտ, Ջապել Եսայանի նախաձեռնությամբ տպագրված ենք տեսնում «Երևան» (Պարիսում)։

...Ա՛խ, մենք շատ շքեր ջարդեցինք՝ միատեղ,

Ու շատ բան մեռավ մեր սրտում,

Ու իջավ մեր ուղեղում տերևաթափը՝

Մշուշոտ, թաց ու տրտում...

Բարեկամ, մարտիկ, ընկեր ինչ լավ է որ

մենք կանք դեռ,

Կարող ենք դեռ ուղի հարթել,

¹ Դարկ է ծշտել. Դե՛Յմ 2-րդ գրքին կցված առաջաբանում «Ձիու մոռութ» բանաստեղծությունը համարել են հասցեագրված չլուսի Թառայանին։ Կոպիտ սխալ է (քրեական գործի անտեղյակությունից)։ «Ձիու մոռութը» գրել է Թիֆլիսում, մինչև փոխադրվելը Բաքու և ընդհարվելը Թառայանի հետ, որի վերաբերյալ խոսք կլինի հաջորդ էջերում։

խորտակել ինչ-որ կյանքում թունոտ է

ու ժանտադեմ

Ու տնկել նոր կյանքի վարդեր...²

Եվ մինչդեռ մայիսից-նոյեմբեր զբաղված էր հուշագրության, «Ժողովածու պոեմների» և «Ռուբայաթի» խմբագրմանն ու տպագրությանը հետևելու գործերով, - ԽՅ, ԳԳ և Երևանյան այլ պարբերականների էջերում թափ առած ծավալվում էր «դիսկուսիան»՝ «Պրոլետարականության և աշխատավորական գրականության հարցերի շուրջը»: Մի կողմից՝ Խանոյան, Սնար, Վշտունի³, Ալազան, Ն. Դաբալյան... մյուս կողմից՝ «Նոյեմբեր» միությունը՝ հիմնականում Գ. Մահարի անձնակազմով: Ինչ խոսք, վերադին առաջին հերթին ուղղված՝ այս անգամ արդեն նաև քրեական հանցագործ Չարենցի դեմ:

Այդուհանդերձ Թիֆլիսում հաստատված Չարենցը ուներ հավատարիմ պաշտպաններ, առաջին հերթին Դ. Սուրխաթյանը, Ս. Երզնկյանը՝ Սոկչ և ապա դրան փոխարինած «Պրոլետարում» տպագրվելու հնարավորություն: Բայց Երևանում գործում էր մի ամբողջ «բաստիոն», և առաջնորդն էլ Ալ. Մյասնիկյանին փոխարինած Ս. Խանոյանն էր: *Էսպես ամենահամգուցային կետում գրապայքարը թաքցնում էր հենց այդ վերջին իրողությունը:* Հակառակ Մյասնիկյանի «Պրոլետարական գրականության Ու»-ի, - որ ծխտվում էր Պր 1927-ի նոյեմբերի 6-ի համարում, «Խորհրդային Հայաստանի գրականությունը» ծավալում ակնարկով Սուրխաթյանը հավաստում էր, այն է. «...Մեր հետհոկտեմբերյան պրոլետարական գրականության վրա շարունակում է իշխել *Չարենցի* պոեզիան... Այժմ Չարենցը զբաղված է վերջացնելով

² Երևան (Պարիս), 1927, 17 հուլիսի

³ Բնորոշ է, որ Չարենցի Թիֆլիս հասնելուն հաջորդած օրերին Դ. Հակոբյանը դիմում է Ազ. Վշտունուն՝ խնդրելով գալ Թիֆլիս, և «Բաստիոնը» չլքելու մտահոգությամբ պատասխանը լինում է այս. «Սիրելի Հակոբ,

Բարև սիրելի բարեկամս,

Բարև սիրելի պապաշա,

...ես ցանկանում եմ մի օր ընկնել Թիֆլիս և քեզ այցելել, սակայն այդ օրը կհաջողվի որոշապես չեմ կարող ասել, համենայն դեպս ոչ ուշ, քան հունիսի վերջերին:

Բարևներ տիկնոջը և որդուդ:

Ճերմագին բոլշևիկյան բարևներով

քո Ազատ Վշտունի»:

Նամակը կրում է «1927, V, 26, Երևան» տարբերիվը. Չարենցի անվան Գաթ, Դ. Հակոբյանի ֆոնը: Բայց ի՞նչ հմայիչ ոճ...

իր մեծ գործը՝ նվիրված դարձյալ «Հոկտեմբերյան էպոպեաներից մեկին» և այլն:

Բայց Չարենցը Չարենց չէր լինի, եթե հարձակումներին չպատասխաներ անձամբ, և պատասխանը լինում է այն, ինչ *Մարտին* ստորագրությամբ հաղորդում էր նույն *Պր.* «Կիրակի, հոկտեմբերի 30-ին, Հայարտանը տեղի ունեցավ Վրաստանի պրոլետգրողների ասոցիացիայի հայկական սեկցիայի հերթական հավաքույթը: Սեկցիայի անդամ Եղիշե Չարենցը զեկուցեց «Գրականության և գրական կազմակերպությունների դրությունը Հայաստանում» նյութի մասին:

Ընկ. Չարենցը մանրամասնորեն կանգ առավ Հայաստանի գրական հոսանքների վրա և շեշտեց, որ այնտեղ աշխատանքի թափն ընդհանրապես թույլ է: Աշխատանքների թուլության պատճառն այն է, որ գրական ուժերը ջլատված են: Այնուհետև ընկ. Չարենցը կանգ առավ «Պրոլետգրողների միության» աշխատանքների վրա և ցույց տվեց նրա ղեկավարության սխալներն ու թերությունները: Թույլ է նաև քննադատությունը: Չեկուցողն իր ասածները հաստատելու համար բերում է ցիտատներ «Գրական դիրքերումից»:

Չեկուցումից հետո տեղի ունեցավ մտքերի փոխանակություն և ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. «Լսելով ընկ. Չարենցի «Գրականության և գրական կազմակերպությունների դրությունը Հայաստանում» զեկուցումը՝ Վրաստանի պրոլետգրողների ասոցիացիայի հայկական սեկցիան անհրաժեշտ է գտնում շուտափույթ կազմակերպել Անդրկովկասյան գրողների ֆեդերացիա, որը կընդգրկի իր մեջ բոլոր գրական հոսանքներն ու կուժեղացնի նրանց աշխատանքները»⁴:

⁴ Գաղափարական հակամարտության և գրախոսության առումով ուշագրավ են մասնավորապես Ալազանի «Դարձյալ Պետիրատի, Վարդինիզմի և հարակից մանրութների մասին» (ԽՀ. N191), իսկ մյուս կողմից՝ Գ. Մահարու «Նամակ խմբագրությանը» (ԽՀ. N207):

* Նշանով տողատակին կարդում ենք. «Պրոլետարի» մոտակա NN-ից մեկում կտրվի մանրամասն հաշվետվություն ընկ. Չարենցի զեկուցման, ընդդիմախոսների և զեկուցողի եզրափակման խոսքի մասին»: Բայց որքան հայտնի է, նման հաշվետվություն չի տպվել: Կարելի է հավաստել, որ «ցիտատներ է բերել» նաև ԳԴ N3-4-ում (մարտ-սպրիլ) տպագրված «Դեղափոխության պրոբլեմը մեզ՝ գրականության մեջ» ծավալուն հոդվածից, որի հեղինակ Ն. Դաբադյանը երկար-երկար անդրադարձել էր Չարենցին: Սիաժումանակ կասկած չի կարող լինել, որ հաղորդման ու որոշման տողերը ամեն դեպքում ձևավորվել են Չարենցի մասնակցությամբ:

Ի դեպ, հաղորդմանը դրականորեն է անդրադարձել «Հայաստանի կոչմակը». 1927, դեկտ. 31, թ. 53, էջ 1682:

Բայց որքան էլ գրապայքարում զորեղ (թվացյալ), ուղղիչ տնից ու Արփենիկի մահից հետո հոգեպես, իհարկե, ընկճված-կոտորված էր: Այլևս չունեի այն թափը և «ա՛յն չե՛ր», որի ցուցանիշը 1927-ի ամռան ընթացքով Թիֆլիսում լույս տեսած «Ռուբայաթն» է: Բանաստեղծի հոգևոր ու քաղաքացիական կյանքի ու կեցվածքի համար բնութագրական առայժմ հայտնի 44 ռուբայիներով, որոնց միջանցուկ էլետսոտիվը դիպելիտիկան է՝ հասկացության դասական-ավանդական և խորհրդային տարբերակների «կենսակցությամբ»: Յուրօրինակ, այլև ավետարանական խորհուրդներով միախառնված մեկնակետ, որի արդյունքում ռուբայիների ընդհանուր տպավորությունը թվում է զգալիորեն բռնագրոս: Բնականաբար պայմանավորված իր ճգնաժամային հոգեվիճակով, բայց և երևի թե, ժամանակի ընթերցողին, այդ թվում թշնամիներին՝ հասկանալի լինելու մտահոգությամբ: Այդուհանդերձ, գերակա հատկանշականը դիպելիտիկայի օրենքներով ռուբայիների առաջին էջից վերջինը բեկբեկվող Չարենցի ընդդիմադիր աներեր-հաստատական գաղափարական-քաղաքական կեցվածքն է, ուստի և ծաղկաքաղով ներկայացնենք հատկանշական մի քանիսը. «Բայց ներկան քո-հունտ է գալիքի՝ մեռնելով-մա սնում է գալիքը»։ «Քո ամեն ակնթարթը մի սերմ է, Որ կրում է իր մեջ իր մահը. Բայց հոգին քո - խնդուն ու անմահ է: Եվ մի՛շտ խանդավառ է ու ջերմ է» (3, 207). կամ՝ «Դու ամեն վայրկյան քեզ ժխտում ես՝ Ու այդպես ժխտելով՝ հաստատում. Պարտըվում ես դու քեզ ու հաղթում ես. Սակայն մի՛շտ դու՝ ես - ու դու՝» (3, 209). «Բացվում ես, լինում, գոյանում-հառնելով հենց ի՛նքդ քո դեմ՝ Պատմում ես դու մի՛շտ քո մասին. — ինչ որ կա՝ նա կա ու այդպես է» (3, 212). «Դու ասիր՝ ամփոփել ամբողջը, հաշտըվել ու խաղաղ լինել, - Նա ասաց՝ ամբողջին տիրանալ, որպեսզի ամբողջը-փոխել» (3, 213): Եվ վերջապես գերբնութագրական ու առանցքային այս երեքը.

Մտե՛լ եմ տոնական դռներից - և դրախտ եմ
կարծել այս տունը.
Սահմանված ձեռքով մի վերին՝ *անխախտ*
եմ կարծել այս տունը. -
Հետևի դռներից մենք մտանք՝ քանդելով
սյուներն ու հիմերը -
Եվ գիտենք՝ ձեռքերով ձեր շինված մի
զնդան է անձն այս տունը (3, 215):

Եվ ապա՝

Ապրեցիր դու ըմբոստ մի դարում - և
ոչինչ քեզ հար չթվաց,
Դու տեսար մոտիկն ու հեռուն - և ոչինչ
քեզ հար չթվաց.
*Դու տեսար փլուզումն ու գարթնումը,
անսասան հիմերի կործանումը -
Եվ, քացի պայքարից, աշխարհում
քեզ ոչինչ հար չթվաց:*

Եվ վերջինը.

Դեռ երեկ քո միտքը խավար էր, - իմաստուն
ես արդեն հիմա դու.
Դու տեսար վիթխարի այս արարը, - իմաստուն
ես արդեն հիմա դու.
*Դու տեսար պատմության խոհանոցը,
մխացիր ճենճերում դու նրա -
Եվ գիտես, թե ով է խոհարարը... Իմաստուն
ես արդեն հիմա դու (3, 216),
(ընդգծ. ամենուրեք՝ ԱԼ. Ջ):*

Հիրավի. դիալեկտիկական սահմանումների առարկայական-մյուսական փոխանյութով ու «ժեստերով» մարմին առած ընդգծված տողերի շարունակականությամբ դժվար չէ ընթեռնել ծանր փորձությունների բովով անցած ու անցնող բանաստեղծի քաղաքացիական ու ստեղծագործական դավանանքի անպարագիծ տարողությունը:

* * *

Եթե անցնելու լինենք հաշվապահության, կստացվի, որ միայն 1927-ի մայիսից դեկտեմբեր Թիֆլիսում Չարենցն ունեցել է երեք հրատարակություն. «Հիշողություններ Երևանի ուղղիչ տնից», «Ժողովածու պոեմների», «Ռուբայաթ»՝ զումարած տպագրվածները մամուլում: Անմախաղեպ յուր կյանքում, որ նշանակում է թե՛ վայելել է հրատարակչական (տվյալ պարագայում՝ քաղաքացիական-բարոյական) որոշակի հնարավորություն: Եվ հովանավորը (դես ու դեն չընկնենք) «Կապկազի» բեմադրության մույն խիզախ գրախոս-թատերախոս Վ. Ա.-ն է՝ Աղասի Վարդանյանը: Զակֆիզի՝ ասել է Անդրկովկասյան գրահրա-

տարակնության տնօրեն, որ աշխատել էր Ալ. Մյասնիկյանի հետ. ըստ այդմ հուշերի մի զգալի մասը նվիրված է «մեզ բոլորիս համար սիրելի Մյասնիկյանին»։ Չարենցի պես ու հետ պաշտամունքի հասնող սիրո, հարգանքի, ավստսանքի, նվիրվածության փոխանակում-փոխադարձումով: Ինչպես. «-Աղասի՛, - ասում էր նա (ընդգծ՝ Ալ. Չ.) ինձ, - ես կյանքումս առաջին անգամ եմ տեսնում այսպիսի մի մարդու...

Ինչպիսի վիթխարի ուժ կա այդ մարդու աչքերում: Դու նկատե՞լ ես որքան լուրջ է, խիստ և միևնույն ժամանակ բարի է նրա հայացքը: Որքան բախտավոր եմ, որ այդպիսի մարդ ինձ գնահատում է և ամեն կերպ աջակցում:

– Այո, նա դեպի քեզ ավելի քան լավ է վերաբերվում: Քանի անգամ նա ինձ ասել է, որ ես աջակցեմ քեզ հարկավոր դեպքերում:

Չարենցը գոհ իմ պատասխանից, զուխը մի քիչ ծռեց դեպի իր աջ ուսը, ինչպես նա սովորաբար անում էր, երբ ցանկանում էր, կարծես, ստուգելու խոսակցի արտահայտած միտքը և ժպտալով հաղցրեց.

– Դո համաք չե՞ս անում...

Երկար խոսեցինք... թե ինչպես և ե՞րբ է մեկնելու նա արտասահման...

Քանի անգամ նա լսել եմ նրա բերանից, թե արդյոք կարողանալու՞ է գրել Մյասնիկյանին նվիրված մի այնպիսի երկ, որ արժանի լինի այդ ականավոր գործիչի հիշատակին:

Ճիշտ է նա «Կոմունարների պատը Փարիզում» պոեմը նվիրվել էր Մյասնիկյանի հիշատակին. բայց նրա ցանկացածը դա չէր, նա ուզում էր Մյասնիկյանին քանդակել իր պոեմներից մեկում... *բայց նա դա չարեց, թե ինչու՞, դժվար է ասել այսօր* (ընդգծ՝ Ալ. Չ.)⁵: Դետազայում Չարենցը նվիրեց նրան մի քառյակ, որում նա հակիրճ, սակայն այնպիսի խոր ու ցայտուն խոսքերով է բնութագրել Մյասնիկյանին, ինչպես գուցե չէր կարելի այդ անել մի ամբողջ պոեմում:

⁵ Որպես թեկնածուական թեզ 50-ական թթ. չեմին ինձ համար ընտրված էր «Ալ. Մյասնիկյանը և գրականության հարցերը»: Մի հարվածով հանվեց և փոխարինվեց «Ս. Սպանդարյանը և գրականության հարցերը» թեզով: Հասկանալի է, դեռևս հրուսպարակի վրա չէր Սպանդարյանի և Ջուղաշվիլու հետ սիբիրական բանվոր իվանովի գիրքը... ընթացքում պարզվեց, որ Սպանդարյանի Ս. ստորագրությամբ հոդվածները տեղ են գտել Ստալինի «հատորներում». տազմապաժ հասա հայտնելու ղեկավարիս էր. Թովչյանին... պատասխանը եղավ «սու՛ս... սու՛ս...». հանգամանորեն տես նաև «Գրականության և պատմության ընթացքները», 1989. էջ 240-246:

Վերհիշենք այդ քառյակի երկու տողը.

Նաիրյան արև՛ն էր քո մեջ՝ լենինյան հրով
ճառագած.

Կործանվող մեր երկրի համար դու եղար
փրկության առաջաստ...:

Այնուհետև անցնելով բանաստեղծի բնավորությանը, այն նմանեցնում է «ծովի մակերևութի», նկատելով, որ «նրա դեմքի և փոթորկուն հոգու բնորոշ գծերը նկարագրելու համար հարկավոր է ունենալ հմուտ նկարչի վրձին», և որ ամենակարևորն է. «Չարենցը հակասություններ քիչ չուներ, բայց նրա մեջ միշտ անփոփոխ էին նրա մարդկային և քաղաքական անկաշառ ազնվությունն ու նվիրվածությունը»:

Ուշագրավ է և Վարդանյանի մտաբերումը, ըստ որի Սուրխաթին Չարենցը համարում էր. «- Սառն է, սառն է Սուրխաթի գրիչը... քննադատը պետք է լինի միայն Բելինսկու նման, ինչպես նա՝ неистовый, իսկ Սուրխաթի մեջ չկա մոլեգնության այդ կրակը...»

Եվ, հիրավի, ինքը միշտ «մոլեգին» էր, իհարկե, այդ բառի դրական իմաստով» (ՀԵՉՄ. 1, 352-355):

Ի հակադրություն բանաստեղծին «դիվայնություն» վերագրող «սալոնային նրբագեղ», իրականում մինչև վերջ պատվերին հավատարիմ այս ու այն չքմեղացող «էսթետի»... և ամեն դեպքում անքանքարների...

Կարծառոտ հուշերի մի անկյունում էլ Վարդանյանը արծանագրում է՝ ուղղիչ տուն և Արփենիկի կորստյան փորձությունն թաքցնող այս տողերը. «...Ես, իհարկե, *անչափ ուրախ էի տեսնելով նրան ողջ և առողջ, և որքան կարելի է հանգստացրի նրան*, որ ձեռագիրը կկարդանք մեծ հրձվանքով և ամեն միջոց ձեռք կառնենք այն հրատարակելու համար:

Այդպես էլ եղավ: «Ձակկնիզան» համաձայնեց հրատարակել Չարենցի այդ գրվածքը, նկատի ունենալով այն *դրական կարծիքները*, որ հայտնեցին... ձեռագրի հետ ծանոթանալուց հետո այնպիսի ընկերներ, ինչպես՝ Սերգո Խանոյանը, Սուրխաթյանը և Արշակ Մելիքյանը...» (ընդգծ. Ալ. Չ. ՀԵՉՄ, 1, 355):

Ավելացնենք նաև, որ այդ միջոցին, Վարդանյանի նախաձեռնությամբ է հրատարակվել և Ավ. Իսահակյանի «Լիլիթը». բարոյական-դրամական անգնահատելի օգնություն ինչպես Չարենցին, այնպես էլ արտասահմանից նպաստավոր, թե աննպաստ հանգամանքներով Հայրենիք հասած Իսահակյանին...

Նախ այնպիսին, ինչպիսին 1926-ի հոկտեմբերի 12-ից սկսած ներկայացնում էր Իսահակյանը տիկնոջը՝ Սոֆի Իսահակյանին, ու որդուն ուղղած նամակներում. «...Երևանը շա՛տ է փոխված, եռուզեռ, կենդանի, բազմամարդ: Անվերջ քանդում են ու շինում. մեծ աշխատանք են թափում: Ջարմանալի ժողովուրդ է հայը. ապրելու ընդունակ. լալիս է, բայց նորից շինում է ու ստեղծում, քարից հաց քանում...»:

Ապա հաջորդ նամակում. «...Անվերջ նոր, հսկա շենքեր են շինում, տներ, հիվանդանոցներ, ֆաբրիկաներ, ջրանցքներ և հազար ու մեկ բաներ:

Վրաստանն ու Ադրբեջանը ժառանգեցին շեն ու հարուստ երկիր, քաղաքներ, ճանապարհներ, իսկ Հայաստանը – միայն ավերակներ, որբեր և հիվանդություններ, սով և մեղկություն...»:

Դրա կողքին էլ՝ Աբասը «...(եղբոր որդին՝ Ալ. Զ.) լավ տղա է, բայց իր հիմարության գոհն է դարձել. բանտարկված է, իմ գալուցս առաջ: Կառավարության հակառակ իր կարծ խելքով. սխալ, վնասակար ընթացք: Այն, ինչ որ անում է կառավարությունը, նրանից ավել ի՞նչ կարող է անել. երկիրը աղքատ, քանդված, անընդհատ պատերազմներ տեսած: Ի՞նչ է, եթե մի ուրիշը լիներ, ուրիշ կառավարություն, ավելի՞նչ պիտի գործեր: Երբեք»:

Եվ կրկին դառնալով Աբասին, գրում է. «...Բայց աբասները հիմար են, և ցավալին այն է, որ *գործիքներ են անհայտ ուժերի ձեռքին* (ընդգծ. Ալ. Զ.), որոնք գտնում են անձնուրաց, ազնիվ երիտասարդներ ու գործադրում»:

Իսկ այդ անենից հետո էլ «...Երևանը ունի չափազանց հարուստ գրադարաններ. ազգային, իսկալսարանի, էջմիածնի:

Հետո, շա՛տ հաճելի կյանք կա Երևանում, շա՛տ ընտիր, բարձր հասարակություն: Ես շա՛տ սիրված եմ ու հարգված: Կառավարությունը ամեն ոլորություն է տալիս ինձ՝ երկիրն ու ժողովուրդը ճանաչելու: Սա իմ տեղն է ու տարերքը: Ի՞նչ պիտի անեն Եվրոպայում: Զգվել եմ և երբեք փափագ չունիմ նորից այնտեղ ծանծրանալու...»⁶:

Կարելի է ենթադրել, թե «աբասների» թվում նկատի ուներ և ակնարկում էր նաև Չարենցին, բայց և ենթադրել, որ, այո՛, ցանկացել է ամրապնդել Հայրենիք վերադառնալու շանսերը: Ամեն դեպքում

⁶ Ավ. Իսահակյան. ԵՃ, հ. 6, 1979, էջ 233, 236-23 , 246-248 և այլն: Նկատենք նաև, որ «Ձատկի կիրակի օրը» եղել է ապրիլի 17-ը:

նամակներում բարեններով և այլ հանգամանքներով հիշատակվում են Դերենիկ, Սնար, Արեւյան, Շիրվանզադե, Գարեգին Լևոնյան, Միշո Մանվելյան, Մամիկոն Գևորգյան, Երվանդ Լալայան և այլ ազգանուններ... չկան ու չկան ո՛չ Սարյան, ո՛չ Չարենց:

Իսկ իսկությունն էլ այն է, որ տեղյակ Չարենցի վերադարձին Մայկոպից Թիֆլիս (ինչպես դարձյալ հետևում է նամակներից) մայիսի կեսերին Իսահակյանը ևս մեկնում և *շուրջ երկու շաբաթ լինում է Թիֆլիսում*: Ուրեմն և ուժերից վեր համարելով, շրջանցենք, և ընթերցողին թողենք նրանց երկշաբաթյա հանդիպումների, հուզախոհական մտորումների պատումները. (իսկապես ասած նաև համոզված, որ՝ եթե ոչ Վարպետի թղթերում, ապա վեներտիկյան ֆոնդերում ժամանակի ընթացքում կհայտնաբերվեն այլևայլ բնույթի ծանրակշիռ շատերը):

Բայց հարկ է արձանագրել այս ևս. տարիներ անց «աբսսներից» կարճատև կյանքով Սիբերիայից վերադարձավ Աբասը՝ հյուծված, ուժասպառ՝ հանձնվելով Վարպետի ցավոտ-դարդոտ գիրկը... խնամքին:

Չարենց և Տիգիան Տաբիձե...

(Ըստ Նինա Տաբիշևի հուշերի և ոչ միայն...)

...Сколько жить, про то я не ведаю...

Т. Табидзе

1927-ի գարնանը Թիֆլիս հասած Չարենցի ապավեն-բարեկամներին գումարված ամենահավատարիմ մարդկանցից մեկն էլ եղավ Հովհ. Թումանյանի, Չարենցի և Իսահակյանի, այնպես էլ հայ ժողովրդի անգուգական բարեկամ Տիգիան Տաբիձեն: Որին և պատկանում են նաև այս տողերը. «...Հրով ու սրով երկրի վրայով արշավում էր Էմվերփաշայի զորաբանակը... (1918-1920-ին՝ Ալ. Ջ.) և ով այդ մասին կարդացել է միայն լրագրային հաղորդումները, միևնույն է չի կարող պատկերացնել, թե որքան զրկանքներ պատճառեցին այդտեղ Օսմանյան զորքերը՝ ասես Աթիլայի հորդաներ... երբ Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումից հետո մահմեդական բեկերն ու խաները ոչնչացնում էին ամապաստան փախստականներին... միևնույն է, նա չի կարող պատկերացնել այդտեղ տակնուվրա խլրտացող հրաշեջ-

ալենկո՞ Գեհենը... պետք էր սեփական աչքերով տեսնել ամայացած վայրերը, հասկանալու համար, թե ինչեր վիճակվեց այդ ժողովրդին, և զարմանալ, թե դեռ ինչպես նրան հաջողվեց ապրել...»⁷։

Ե. Չարենցի «Ազգային երազին», Ս. Թեխերյանի «Վերհիշումներին...», Չորավար Անդրանիկի, Վ. թոթովենցի, Հովհ. Բաղդասյանի,

⁷ Т. Табидзе, Статьи, очерки, переписка, Тб., 1964, с. 221.

Միս և հատված Տ. Տաթևոնի «Տալանութ բվական» պոեմից.

...Вознесенская улица

Дом 18.

Как патриарх,

Сидит Ованес Туманян.

Детей и внуков своих

Заставляет он клясться,

Что не примут участия

В войне

Грузии и армян.

Потом-к перу

Поднимает руку,

Гневное письмо

Ведет к концу:

“Стыдно

Нам-соседам

Избисать друг друга,

“Франции”

Кавказской

Это не к лицу!”.

Տե՛ս Т. Табидзе, Избранное, М., 1957, с. 200.

Միս և

В древней Наире, в Ванском соборе

Воспоминания душу томят.

Древней Хатдеи вижу предгорья,

Звездный жанглер я, верный ваш брат...

...Только пустите канатоходцев!

Там будь, что будет — жизнь видней:

Многими ей панихида поется,

Некто поет и танцует над ней!

տաթևոնի «6 января. 1918». տե՛ս Т. Табидзе, Стихотворения и поэмы, М. Л., 1964, с. 89.

Հայկ Բժշկյանի... մտաբերումներին ու խոհերին տառացիորեն արծազանքող, ականաստեսի տեսած-վերապրած գրառումով՝ Տիցիան Տաբիձեն մորից մոր հաստատում է Հայոց Մեծ Եղեռնը՝ նաև՝ այսպես

Ահա և երկու տուն 1932-ին գրած «Հովհաննես Թումանյանին» քերթվածից.

Хотя память о прошлом из сердца гоню,

Она не уходит и робитет...

Уцельем навстречу вестному дню

Идет вереница усопших...

...Слепец, кто, вражду затеяв глубоко,

Не верит прозревшим впервые...

Учитель! Ты — нашего стяга древо,

И мертвому внемлют живые...

Г. Табидзе, Избранное, М., 1936, с. 71-72.

Ահա և 1916-ին վերաբերող Ս. Մ. Կիրովի վկայությունը.

«Թուրքերը փայփայում են մի հշեշավոր երևազանք. բնաջնջել Թուրքիայի ամբողջ հայ բնակչությանը...Բարբարոսների ծեռքով աներևակայելի սարսուռիներ և տանջանքներ ապրած խաղաղ հայ բնակչության թափած արյունը տալիս է միայն որոշ հեռավոր պատկերացում հայ ժողովրդի Գողգոթայի մասին: Այդ պատկերները կմտնեն մեծ պատերազմի պատմության մեջ. բայց ամենքը չէ որ ուժ կունենան ուշադիր անդրադառնալու դրան, որովհետև դա կլինի համատարած մի մղձավանջ: Թերևս հետագայում, երբ մարդկային արյան հոսքը կանգնեցվի, մոր Դանթեն կնկարագրի միլիոնավոր մարդկանց սուսավոր տանջանքները»: *Народ страдающий, Терек, 1916, 14.9.*

Ուրեմն և... հարազատ ժողովրդի այդ Գեհենը տեսած-ճշակած զավակներից Դաշնակցության ժամանակի գաղափարախոս Ռուբեն Դարբինյանը լիիրավ հիմունքներով կարող էր ծառանալ և եզրակացնել. «Ռուսական ամեն մի միջամտություն հայկական զործերին, հայկական ամեն մի հակում դեպի ռուսները՝ անխուսափելիորեն կործանարար կերպով պիտի անդրադառնա Հայաստանի քաղաքական բախտի վրա:

...Այդ պատճառով Հայաստանը մի անգամ ընդմիջտ պետք է դադարի զործիք լինելուց Ռուսաստանի ծեռքում: Ռուսական որևէ ազդեցություն չպետք է լինի այլևս Հայաստանի մեջ և Հայաստանի վրա...

...Ոչինչ չկա ավելի վնասակար և, ես կասեմ՝ մուլսիսկ կործանարար հայ ժողովրդի համար, քան կույր ու ստրկամիտ ռուսասիրությունը, որ այս կամ այն ձևով երևան է գալիս մեր քաղաքական կյանքում:

Վերջին երկու տասնյակ տարիների ընթացքում մեր բոլոր քաղաքական սխալների, սայթաքումների և հուսախաբությունների գլխավոր պատճառը եղել է մեր ազգային մոլեգին ռուսասիրությունը և ռուսական օրինետացիան, որ ահագին վնասներ է տվել մեզ, անգամ վերջին երկու տարիների մեր անկախ գոյության ժամանակ»։ Մենք Ռուբեն Դարբինյան, Բոլշևիզմը և Հայաստանը (երկրորդ տպագրություն), Իզմիր, 1922, էջ 46, 49 (առաջին տպագրություն՝ 1920, երևան):

կոչված ռուսահայաստանում... այլև ու՞մ մեղքով ու մեղավորությամբ... Մեկ անգամ կարելի՞ է խոստովանել...

Խորապես համոզված կարելի է ասել, որ եթե մինչ այդ ծանոթ էլ եղած լինեին, - մտերմությունը Տաբիժեի հետ ծայր է առնում 1927-ի այդ օրերից ու ամիսներից: Նույնքան համոզված կարող ենք հավաստել, որ նախաձեռնողը եղել է Տիցիանը՝ միանգամայն տեղյակ Չարենցի ծանր փորձության պատճառ-հանգամանքներին: Միանգամայն անկեղծ են եղել և իրենց զրույցները, մարդկայնորեն մաքրամաքուր խղճով, հոգևոր հարազատությամբ, աննահանջ-անվերապահ անկեղծությամբ՝ 30-ական թթ. ահեղ փորձությունների բովում և... ապացույցներով:

Ուրեմն և դիմենք Տիցիան Տաբիժեի տիկնոջ՝ *Նինա Տաբիժեի հուշերին*, որոնցից առաջինը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է 1927-ի սեպտեմբերի սկզբներին.

«Շոգ էր: Ես նախորդ օրն էի ամառանոցից վերադարձել Թիֆլիս: Երեկոյան մեր տուն եկան Տիցիան Տաբիժեի մտերիմ ընկերները՝ Պաուլո Յավլիլին և Վալերյան Գափրիանդաշվիլին, որպեսզի միասին դուրս գանք զբոսնելու: Գնացինք Սուլուակիում գտնվող զբոսայգի: Այնտեղ հանդիպեցինք Սիմոն Փիրումյանին, Պողոս Մակինցյանին, Ալեքսանդր Շիրվանզադեին, Նիկոլոզ Միծիշվիլուն: Գրավեցինք մեր սիրած տեղը զբոսայգու աջ ակունքում, բաղեղափաթաթ տաղավարում: Սեղանի շուրջը նստած և սառնորակ գինի ըմպելով, զրուցում էինք զրականության և ընդհանրապես արվեստի մասին:

Շիրվանզադեն ասաց, որ օրերս Երևանից ժամանելու է Եղիշեն Չարենցը: Այդ անունն առաջին անգամ լսել էի Հովհաննես Թումանյանից: Հիշում եմ, թե ինչպես իրենով կախարդված՝ մենք նստել էինք իր սիրած քուրայի շուրջը, ինքը ոգևորությամբ պատմում էր երիտասարդ բանաստեղծ Եղիշեն Չարենցի մասին»⁸:

Այդ երեկո Պողոս Մակինցյանը, որը նուրբ ճաշակի տեր մեծ էսթետ էր, մեզ համար կարդաց Եղիշեի անվերնագիր մի բանաստեղծությունը, որը Ս. Փիրումյանը տեղնուտեղը տողացի թարգմանեց վրացերեն: Ահա այն.

Ես մի անգին գոգալ տեսա - Գյուրջստանի

քաղաքումը, -

Վզին՝ վարդեր ու խալ տեսա - Գյուրջստանի

քաղաքումը, -

⁸ Իսկ ահա՝ պրոլետ գրողներն էլ տարիներ շարունակ պնդում են հակառակը:

Կանգնել էր լեճն քուչի մեջը, հագին ատլաս ու
խաս ուներ,
Գլխին ոսկի ու շալ տեսա - Գյուրջստանի
քաղաքումը:

Արեգակի շողքն էր ընկել վրեն ոսկի չիքիլի պես՝
Շրթերը խաս ու ալ տեսա - Գյուրջստանի
քաղաքումը:

Անցա, կամաց աչքով արի, ուզի ասեմ՝ ջա՛ն ես
էլի՛, -
Դենս կեցած մի սա՛ր տեսա - Գյուրջստանի
քաղաքումը:

Հիմի տխուր երգ եմ ասում, էշխս կրակ ըլի ասես՝
Ամսահական մի յա՛ր տեսա - Գյուրջստանի
քաղաքումը:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների բարեկամության ու սիրո երգիչ Սայաթ-Նովայի շնչով բուրոդ այդ ոտանավորը բոլորիս հիացրեց, և էքստրա ըմպեցիմք Չարենցի ու նրա պոեզիայի կենացը:

Մեր հաճախակի հանդիպումները բազմիցս վկայեցին, որ համծին Չարենցի մենք ունենք բազմագիտակ և շատ խելոք պոետ: Իմ Տիցիանը շատ էր սիրում նրան և ընկերակցում էր հետը⁹:

Խոշոր ակնոցներ կրող Շիրվանզադեն ձեռնափայտի վրա հենված¹⁰, այդ երեկո սեղանակիցներին պատմում էր արտասահմանում Չարենցի, Իսահակյանի և Մակինցյանի հետ ունեցած հանդիպումների մասին: Ինչպիսի հրապուրանքով էր կարողանում պատմել նա ունկնդիրներին, ինչպես էր ծանոթացնում իր ժողովրդի տառապանքներին, հոգևոր ու կոլտուրական հարստություններին...

Մի քանի օրից կրկին հավաքվեցիմք «Ստեղլայում», կրկին նստեցիմք

⁹ Մինչև իսկ, թերևս, երկուսի էլ կյանքի ամենասև օրը, երբ Չարենցին ընդունել էր Բերիան:

¹⁰ Շիրվանզադեն արտասահմանից Թիֆլիս էր ժամանել 1926-ի մարտի սկզբին, երևան է հասել ապրիլի 4-ին: Չարենցի հետ արտասահմանյան հանդիպման վերաբերյալ առայժմ ձեռքի տակ ոչինչ չունենք:

նույն սեղանի շուրջը: Սրախոսում էր Փիրումյանը¹¹: Այդ ժամանակ Ն. Միծիշվիլին, որ Չարենցին գիտեր դեռևս արտասահմանից, բացականչեց.

– Ահա և Եղիշեն:

Ընկերները ձայն տվին, Չարենցը մոտեցավ մեր սեղանին: Նա ցածրահասակ էր, ուներ ամսովոր խելացի աչքեր: Նրանց մեջ նայելով, դուք տեսնում էիք նրա զարմանալիորեն ազնիվ, բարի, կարեկից հոգին: Սակայն, երբ նա նկատում էր, որ հետևում ենք իր հոգուն, կարծես թե աչքերի վրա վարագույր էր իջնում: Այդ պահին նրա աչքերն այնպես էին թախծոտվում, որ նույնիսկ ցավալի էր: Տիցիանը Չարենցին ճանաչել էր այդ աչքերի, իսկ նա Տիցիանին՝ ժախտի միջոցով: Երբ Տիցիանը ժպտում էր, երևում էր ամբողջ հոգին: Այդ օրերին նա խելահեղորեն հմայված էր Վաժա Փշավելայով: Չարենցի հետ խոսում էր նրա ստեղծագործության ու ժողովրդական պոեզիայի մասին և տողացի թարգմանեց «Վազրը և պատանին» բանաստեղծությունը:

Եղիշեն խոսեց Իսահակյանի մասին, նրա «Աբու-Լալա-Մահարի» պոեմի մասին, այն մասին, որ այդ պոեմը թարգմանված է աշխարհի ժողովուրդների քսան լեզուներով: Նա խոսում էր այնպիսի սիրով ու հրապուրանքով, որ հենց այդտեղ Տիցիանը խոստացավ «Աբու-Լալա-Մահարի» պոեմը թարգմանել վրացերեն, ինչը և կատարեց հետագայում¹²:

Հայաստանից թիֆլիս գալով, Եղիշեն Չարենցը կամ լինում էր մեր տանը, կամ հեռախոսով զանգում էր: Եղիշեի և Տիցիանի ամեն հանդիպումը հայրենի գրականության նկատմամբ մեծ սիրո արտահայտություն էր հանդիսանում:

Մի անգամ Տիցիանը, սովորության համաձայն, իր կլոր սեղանի մոտ նստած աշխատում էր, երբ Եղիշեն եկավ ու Տիցիանի համար բերեց իր «Երկիր Նաիրի» վեպը ռուսերեն թարգմանությամբ: Չարենցը ցավով էր խոսում, որ մեր երկու եղբայրական ժողովուրդները միմյանց գրականությունը չգիտեն, որ անհրաժեշտ է ինտենսիվ կերպով թարգմանել և ընթերցողներին փոխադարձաբար ծանոթացնել հայրենի գրականությանը: Տիցիանը նույնպես զգում էր այդ ամենը և նրսն

¹¹ Ցավոք Բեռլինից (թերևս և Բալկաններից) Չարենցին մոտիկից ծանոթ Սիմոն Փիրումյանի մասին այլ տվյալներ չունենք: Սյասնիկյանի գրքի հրատարակման փաստից բացի:

¹² Անշուշտ, «Աբու-Լալա-Մահարիի» մասին կարելի է թե զրուցած լինեն ոչ միայն 1927-ին, այլև հետագայում՝ 1928-1929թթ., այդ մասին հերթական էջերում:

պատասխանեց, որ ինքը կգործադրի բոլոր ուժերը, որպեսզի իր ժողովրդին ծանոթացնի հայ գրականությանը: Նկատելով Տիցիանի կլոր սեղանի վրայի ձեռագրերը, Չարենցը հարցրեց.

– Այդ ի՞նչ է, վե՞պ ես գրում, Տիցիան:

– Գրում եմ 19-րդ դարի վրաց գրականության համառոտ պատմությունը, – պատասխանեց Տիցիանը: Հայ բանաստեղծը ուրախացավ և նրան առաջարկեց այդ աշխատությունը տալ հայերեն տպագրելու համար: Տիցիանը խոստացավ աշխատանքն ավարտելուն պես ուղարկել Երևան: Սակայն Չարենցը երկար չսպասեց. մի քանի օրից նա կրկին թիֆլիսում էր, եկավ մեզ մոտ, համարյա զոռով վերցրեց և հայաստանում առանձին գրքով առաջին անգամ լույս ընծայեց Տիցիանի ձեռագիրը, որը մինչև հիմա էլ վրացերեն հրապարակված չէ: «Վրաց նորագույն գրականությունը (19-րդ դար)» անունը կրող այդ գրքից Չարենցը մի օրինակ ուղարկեց Տ. Տաբիժեին հետևյալ մակագրությամբ.

«Թանկագին Տիցիան: Օ՛, Տիցիան: Քանի որ քոթի ճգնաժամի պայմաններում քո գիրքը տպագրել ենք ոչ շատ երևելի կերպով. ապա կարգադրեցի սույն օրինակը ոսկեգծով ամրոջրհեղեղյան ժամանակների մեր կազմերի ոճով: Ընդունիր և մի վշտանա հայպետիրատից. ողջուն՝ն սրտագին: Քո Եղիշե Չարենց, 1932. 3, 14, Երևան»¹³:

Հիշում եմ, երբ մի անգամ էլ Չարենցը եկել էր Թիֆլիս, մի թուպեով ներս վազեց մեզ մոտ, Մ. Սարյանի նկարած իր պատկերը թողեց և շտապ հետ գնաց: Իմ հանգուցյալ ամուսնու արխիվում վերջերս գտա Եղիշեի հետևյալ գրությունը.

«Թանկագին Տիցիան: Գրքիս համար հարկավոր է Սարյանի նկարած իմ պատկերը, որ Ձեզ մոտ է: Վաղը բեր, խնդրում եմ, և թող այստեղ, ես կգամ ու կվերցնեմ: Կվերադարձնեմ երկու օրից: Ողջուն՝ն: Ինչու՞ չես երևում: Քո Չարենց: 13.6.1927թ.»¹⁴:

Հայաստանում շրջագայելուց հետո Տիցիանը գրեց բանաստեղծությունների մի շարք¹⁵:

¹³ Վրաց նորագույն գրականությունը խորագրով լույս է տեսել 1931-ին:

¹⁴ Մ. Սարյանի վրձնած իր դիմանկարը վերցրել է «Ժողովածու պոեմների» գրքին կցելու համար. տպագրվում էր հոկտեմբերյան հեղափոխության տասնամյակի առթիվ և նվիրված: Չէր երևում, որովհետև գիտեր հետևում են:

¹⁵ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային գրողների պատգամավորության շրջագայությունը հերթականորեն այդ հանրապետությունում տևում է 1929-ի հունիսի 6-ից հունիսի 29-ը: Այդ միջոցին Չարենցը արդեն մեկնել էր վիրահատության:

«Ամապատի ավտոդորը» բանաստեղծության մեջ նա հիշում է Եղիշեին.

Ասես հյուր էի օտար աշխարհում,
Չտեսա ոչ մի օտար, սակայն,
Չարենցին էի ես ունկնդրում,
Գերվում հմայքով սարյանական...

Կերջին անգամ Եղիշեն մեզ մոտ եկավ զարհուրելի հուզված վիճակում և Տիցիանին ասաց, որ կանչված է Բերիայի մոտ: Պա առավոտյան էր, մոտավորապես ժամը 11-ին: Չարենցի գնալուց հետո Տիցիանը չափազանց անհանգիստ էր, շարունակ քայլում էր սենյակում, տեղ չէր գտնում իր համար: Հաճախ դուրս էր գալիս պատշգամբ, որպեսզի նայի, թե արդյոք չի՞ գալիս Եղիշեն: Բայց նա չկար: Երբ լրացավ երեկոյան ժամը հինգը, Տիցիանը գնաց՝ ասելով, որ կանցնի Անդրերկրկոմի մոտերքով: Եթե մինչև իր վերադարձը Եղիշեն գա, թող սպասի, իսկ եթե զանգահարի, ապա թող անպայման տուն գա:

Մի ժամ էլ չէր անցել, երբ մոտեցավ կառքը, որի վրայից իջան մտերիմ բանաստեղծները: Եղիշեն հագիվ էր քայլում: Տիցիանը պատմեց, որ Ջափարիժեի փողոցով անցնելիս Անդրերկրկոմից ոչ հեռու Եղիշեին հանդիպել է կիսաամզգա վիճակում և կառք է նստեցրել, տարել պոլիկլինիկա, որտեղ նրան մորֆի են սրսկել, ուշքի բերել:

Նկատելի էր, որ ինչ-որ բան խելահեղորեն տանջում էր նրան: Նա տեղից ելավ և Տիցիանի հետ միասին անցավ մյուս սենյակը: Քիչ անց այնտեղից վերադարձավ որոշ չափով հանդարտված:

Ուշ գիշեր էր, երբ Տիցիանը ճանապարհեց Չարենցին: Ղրանից հետո ես նրան այլևս երբեք չտեսա: Շուտով զրկվեցինք և՛ նրանից, և՛ Տիցիանից: Իրենց Հայրենիքը ամիսներին սիրող, նրա համար տառապող, ամբողջ ուժն ու ստեղծագործությունը նրան նվիրաբերող երկու մտերիմ բանաստեղծները շատ վաղ հեռացան կյանքից»¹⁶:

¹⁶ Ամբողջությամբ քաղված է «Կամուրջ» ալմանախից (Թիֆլիսում հրատարակված) 1960:

80-ական թթ. «Вопросы литературы» ամսագրի էջերում հետաքրքրությամբ էինք կարդում Բ. Պաստերնակի նամակները հասցեագրած Նինա Տաբիժեին... հարկ է հետամտել...

Եվ հետո. արդարև հետաքրքիր է, այն էլ չափազանց. «Երեք ժամ Տիցիան Տաբիժեի տանը» վերնագիրը կրող իր՝ երևի թե 5-6 մեքենագիր էջերում, պատմելով 1989-ի մարտի 5-ին Թիֆլիսում բանաստեղծի դատեր՝ Տանիտի ու թոռնուհու, Մ. Փոցխիշվիլու, Գիվի Շահնազարի և ուրիշների հետ անցկացրած օրվա տպավորությունները հանրահայտ Լևոն Հախվերդյանը՝ անգամ իսկ հեռավոր ակնարկով

Ինչևէ, հարկի-անհարկի այս ամենով նպատակն այն է, որ ի վերջո ժամանակն է, որ ընթերցող հանրությունը ցանկանա (ո՛չ՝ տենչա) և կարողանա պատկերացնել-հասկանալ ու գիտակցել, թե որպիսի խոշտանգումներով, կտտանքներով են յուրյանց սպանդային մեղադրանքները հորինել-վերագրել և խոշտանգվողի «ստորագրությամբ» ներկայացրել այդ գազանաբարո անհամար դահճագրերը:

Ասել է թե մարդկային տարրական խղճմտանքով, թե բարեհաճորեն՝ զգան, որ շատ անոթալի ու անարժանապատիվ է չքմեղանալ՝ ուրանալով այն սպանդանոցային ստորացումները, որպիսիք կրել են սեփական ժողովուրդն ու իր մեծ ու հերոսական զավակները: Դստճություններ՝ առաջին հերթին տնտեսական-սոցիալական, հոգևոր-բարոյական, որոնք տեսեք թե որպիսի անձնուրաց ցավ ու տառապանքով է վերապրել նվիրականից-նվիրական վրաց բանաստեղծ *Տիգրան Տաբիժեն*.

...Сколько жить мне, про то я не ведаю,
Но меня со второго апреля
Всю неделю тревожат, преследуя,
Карфагенские паразиты.

Я в Тбилиси, но дерево всякое,
Травка, лужица гонят отсюда,
И лягушки весенние, квакая,
Шлют мне весть с деревенского пруда.

Сплю, не подозревая ни малости,
Как мне страшно под нашею крышей,
Как я мучуюсь тоскою и жалостью
Ко всему, что вижу и слышу.

2 апреля 1926 ¹⁷

չի մտաբերում Չարենցի ու Տաբիժեի ողբերգորեն վեհ ու սրբազան մտերմությունը... Ինչու՞... Տե՛ս Գթ, 1989, 17 մարտի: Պարզ է...

Ի՞նչ խորհրդով. մանավանդ հայտնի է, որ «...Չարենցը ծշտապես հիացնումըով է խոսել Լիճա Տաբիժեի մասին.

– Ահա ինչպիսին պետք է լինի բանաստեղծի կինը»։ Տե՛ս Բ. Կարսկի, *Դպրոց, Կոմունիզմ*, 1971, № 1, с. 277.

Եվ դա անկասկած հայտնի էր Տիգրան և Լիճա Տաբիժեների դստերը՝ Տանիտ Տաբիժենին...

¹⁷ Տե՛ս Բ. Կարսկի, *Избранное*, М., 1957, с. 41-42.

Կարթագեն, Հանիբալ հռչակումները հուշում են ստրկատիրական իրավակարգ, բռնադատության անելանելի իրավիճակ: Հայտնապես ապրիլի 2-ին Տաքիձեն հրավիրված է եղել համապատասխան ատյան...

Եվ հետաքննություն-հավատաքննությունը վերաբերել է ինչպես Մայակովսկուն ու Եսենինին, այնպես էլ Չարենցին ու Իսահակյանին... հայոց մտավորականությանը...

Իրոք, ողբերգորեն ասպետական բանաստեղծություն. ողբերգորեն հերոսական անձնավորություն... *Տիցիա՛ն Տաքիձե...*

Փաստացի, երբ «ուղղիչ» դատավարությունից և կնոջ մահից հետո Մայակովսկուն ապաստանած Չարենցը մի քանի օրից հասնելու էր Թիֆլիս... Ապա հասնելու էր Իսահակյանը... ևս:

Չարենց և Վլադիմիր Մայակովսկի

(«Թվերի լեզվի» թելադրանքով)

*Ճշմարտությունից լավ ոչինչ չկա,
միայն այն է սիրո արժանի...*

Ֆրանսերենից

Արդարև, արդեն տեղին է, շարունակելու Մայակովսկու հետ Չարենցի հանդիպումները դարձյալ միանգամայն հավաստի ընդհատակյա իրողություններով՝ առկախված կամ ակնարկված: Սկսելով Վասիլի Քաթանյանի համրահայտ Մայակովսկու «*Կյանքի ու գործունեության ժամանակագրության*» տվյալներից, հասկանալի է, և կրկին առաջնորդվելով թվերի լեզվով ամսաթվերի օրը օրին փաստացի համընկումներով, ինչպես 1924-ին՝ երբ արտասահման մեկնելու նախօրեին Թիֆլիսում էին գտնվում Մայակովսկին ու Չարենցը - այն է՝ օգոստոսի վերջ-սեպտեմբերի առաջին օրեր. այդպես էլ հետագայում:

Եվ այսպես. ֆուտուրիստ երեքի՝ Դ. Բուրլուկ, Վ. Կամենսկի, Վ. Մայակովսկի, - 1914-ի այցելություն-երեկոներից¹ տասը տարի անց՝ 1924-ի օգոստոսի 28-ին Մայակովսկին ժամանում է Թիֆլիս: Օգոստոսի 30-ին «Заря Востока»-ն հայտնում է ժամանելը². և սակայն, պարզվում է, որ «մենշևիկների հակահեղափոխական ելույթների»³ պատճառով

¹ Տես Մնուշալան Չաքարյան, Ռուս գրողները Անդրկովկասում և հայ գրական կյանքը. 1914-1924, էջ 9-38:

² Երբ այցելությունն այսպես է վերհիշում Վ. Քաթանյանը. «Կարճ միջոցով 1924 թվականի օգոստոսին Թիֆլիսում հանդիպեցի ես Մայակովսկուն «Չարյա Վոստոկայի» խմբագրությունում: Նա Վլադիկավկազից Թիֆլիս էր եկել, այսպես կոչված «մենշևիկյան ապստամբության» օրերին: Քաղաքն անհանգիստ էր, փողոցներում շրջում էին պարեկներ, և զբոսնող ու այս ու այն կողմ նայող նրանցից մեկին կասկածելի է թվում ավելի քան նկատելի հասակ ունեցող այդ մարդը: Մայակովսկին իր «Մայրաքաղաքում ծնվածները» ակնարկում դիպվածը վերհիշում է երկու տողով. «Փողոցային պարեկներից կարմիր բանակայինը (3 տարի առաջ Թիֆլիսում) ինքը հաստատեց բանաստեղծի իմ անձը»:

Ի դեպ այդ մեկ կարմիր բանակայինը բավական չեղավ: Կոմիսարիատից զանգեցին «Չարյա Վոստոկայի» խմբագրություն... տես Василий А. Катаня, Распечатанная бытовка, Нижний Новгород, 1999, с. 24.

³ Սա տխրահռչակ ստալինյան կուսպատմության էջերից հայտնի վրաց հարսովի «գյուղացիական խռովությունն» է, որին հայության չմասնակցելը՝ Չարենցի արտասահմանյան ուղևորության միջոցին Սփյուռքի մամուլը համարում էր Դաշնակցության և ոչ թե Սյասմիկյանի ծառայություն... հանուն ԴՕԿ-ի գործունեության ու ներգաղթի... և առհասարակ...

մախտօրենին թիֆլիսում հայտարարված է եղել ռազմական դրություն. ըստ այդմ Մայակովսկին բանտարկվում և ազատվում է սեպտեմբերի 1-2-ին: Սեպտեմբերի 3-ին ու 7-ին նույն լրագիրը տպագրում է «Վլադիկավկազ-Թիֆլիս» և «Հորեյրամական» («Юбилейная») բանաստեղծությունները: Սեպտեմբերի 4-ին Մարջանաշվիլու հետ Մայակովսկին բանակցում է «Միստերիա Բուֆը» Ս. Դավիթի լեռան վրա բեմադրելու շուրջը: Նշվում է նաև, որ *Բաքվի 26 կոմունարների զնդակահարության* վեցերորդ տարեկիցին գրել է «Гулом восстаний, на эхо помноженным...» բանաստեղծությունը, որը նույնպես տպագրվել է 38 սեպտեմբերի 20-ի համարում, երբ սեպտեմբերի կեսերին Մայակովսկին արդեն վերադարձել էր Մոսկվա⁴: Ուրեմն և. որքան էլ գտնվել են կասկածողներ, քվերի լեզուն թելադրում է իրենը. «924.13,9, Թիֆլիս» տարեթիվ-ամսաթիվով Չարենցը Աշոտ Ղովհաննիսյանին հայտնում էր. «Ես այստեղ արդեն վերջացրի գործերս, թղթերս ստացա, գնում եմ Մոսկվա...» (6, 410): Դե՛, նամակի շեշտված կամային շնչի հետ գումարելով էլ՝ նվաստս գտնում է, որ միանգամայն հավանական է. (առայժմ) որ Թիֆլիսից Մոսկվա Մայակովսկին ու Չարենցը մեկնել են միասին...

Բնականաբար, երկուսի համար էլ ունենալով տվյալային անառարկելի կռվաններ: Այն է. թե՛ Մայակովսկու և թե՛ Չարենցի երկուստեց սերտ բարեկամությունը մինևույն անծանց հետ, 1914-ից Թիֆլիսում հայտնի N1 ֆուտուրիստ Կարա Դարվիշի⁵ և Քութայիսի դասական գիմնազիայից Մայակովսկու դասընկեր Գարեգին Բեյբութովի հետ: Հայտնապես միանգամայն անառարկելի է...

Բայց եթե անգամ Չարենցը եղել է միայն մեկի՝ հաստատապես 1917-ից Կարա Դարվիշի բարեկամը, «իր ուսուցիչը» հռչակած Մայակովսկուն (6, 42), անկարելի է թե Կարա Դարվիշի հետ ռուս բանաստեղծին հանդիպած չլինի առանց չափազանցության, բազմիցս. բաժանած չլինի բանտարկության պատճառած անհանգստությունը.

⁴ В. Катанян, Маяковский, Хроника жизни и деятельности, М., 1985, с. 280. 38 ասել է - "Заря Востока" - այսուհետ:

⁵ 1914-ի մարտին Հզ հայտնում էր. «...նոսկովյան ֆուտուրիստները Բուրյուկ, Մայակովսկի և Կամենսկի... կառքով ման են գալիս Թիֆլիսի փողոցներով. նրանց հետ էր և հայ գրող Կարա Դարվիշը: Երեկ ֆուտուրիստներին և Կարա Դարվիշին Գոլովինսկի փողոցում մայրաքաղաքի պատկերազարդ թերթերից մեկի թղթակիցը լուսանկարեց»: Իրոք, արժե որոնել և պարզել այդ ո՞ր «պատկերազարդ թերթում»...

առավել ևս սակավաթիվ ունկնդիրների շարքում ամենքից ավելի հափշտակությամբ ունկնդրած չլինի Մայակովսկու դասախոսությունը...

Բայց, դե՛, Թիֆլիսում հայտարարված էր «ռազմական դրություն», կամ ինչպես նտաբերում է վրաց բանաստեղծ Սիմոն Զիկովանին՝ «...Այդ օգոստոս ամսին Վրաստանում տիրում էր, այսպես կոչված «քսանչորս քվի ավանտյուրան», որն, անշուշտ, առաջին հերթին կարող էր վերաբերել համբավավոր մայակովսկիանետ Զարենցին: Մինչդեռ տակավին մեկ բանաստեղծության հեղինակ Սիմոն Զիկովանին՝ իր իսկ վկայությամբ Մնաթրբի նկարիչ Կիրիլ Ջոաննիչի միջոցով հենց օգոստոսի 29-ին ծանոթանում է Մայակովսկու հետ «Մնաթրբի» ամսագրի խմբագրատանը. տեղնուտեղը ծանոթացնում ամսագրի արդեն իսկ սեպտեմբերյան համարում զետեղելու պատրաստ ռուս բանաստեղծի «Ода революции», «Сволочи». «Приказ по армии искусств», «Необычайное приключение»... բանաստեղծությունների Պաոլո Յավիլիու թարգմանություններին. այլև տեղեկանում է, որ Մայակովսկին «քութայիսեցի է, սովորել է Քութայիսիի ռեալական գիմնազիայում», գիտի վրացերեն, ուրեմն և խոստանում է թե՛ վաղը ևեթ «երկու քութայիսցիներս կնայենք թարգմանությունները»⁶: Միաժամանակ ընթացիկ գրույց պոեզիայի շուրջը, մինչև որ Ջոաննիչը առաջարկում է գնալ նախաճաշելու և խմբագրատնից ուղղվում են դեպի Պուշկինյան փողոց:

«...Պուշկինյան փողոցում այն ժամանակ կար երկու ներքնատուն-ճաշարան, - շարունակում է Զիկովանին: - Մեկը հանրաճանաչ «Սիմպատիան» էր, որի պատերը զարդարված էին մեծ մարդկանց դիմանկարներով: Այդ յուրատեսակ որմնանկարը կատարել էր թիֆլիսյան նկարիչ Ա. Գրիգորյանը⁷: Դրա կողքին գտնվում էր երկրորդը՝ «Օլիմպիա» դուքանը. այն կառավարում էր հանրահայտ խոհարար Ավետիքը⁸, որ ստվերի տակ էր թողել Թիֆլիսի բոլոր խոհարարներին: Ծանապարհին մենք գրավում էինք անցորդների ուշադրությունը... Մինչ իջնում էինք Պուշկինյանով՝ մեզ միացան Նիկոլայ Շենգելայան և Ժանգո Գոգոբերիժեն:

Երբ մենք իջանք ներքնատուն, Կոլյա Շենգելայան կանչեց Ավետի-

⁶ С. Чиковани, Мысли, Впечатления, Воспоминания, М., 1968, с. 54-55.

⁷ Մխալ է՝ Կարապետ Գրիգորյան: Ինքնության մասին տե՛ս Աղասի Այվազյանի ինքնագրում (էջեր հետո)...

⁸ Թյուրինացության ճշտումը հաջորդ էջերում:

քին և նախագգուշացրեց, որ մեզ հետ է ռուս հայտնի բանաստեղծ, և որ նրան հարկավոր է ցույց տալ արժանի ընդունելություն: Ավետիքը պահանջեց իրեն ծանոթացնել հյուրին: Նրան մենք ներկայացրինք Մայակովսկուն և ներկայացրեցինք որպես Թիֆլիսի լավագույն խոհարարի և ճաշարանի տնօրենի: Մեր հյուրը հարգալից սեղմեց նրա ձեռքը և ողջունեց վրացերեն... Ավետիքը սկսեց հոգալ, դես ու դեն ընկավ, հրավիրեց մեզ հատուկ առանձնասենյակ. «Այստեղ ձեզ ոչ ոք չի անհանգստացնի», - ուրախությունից, ինչպես ասում են մեր միջավայրում, գլուխը տանիքին էր խփում... և շուտով, իսկապես, բացեց հոյակապ սեղան: Թամադա էր Նիկոլայ Շենգելայան: Փառավոր խնջույք ստացվեց: Մայակովսկին, ճիշտ է, գինու առանձին վերաբերմունք չէր ցուցաբերում... նա շուտով վարակվեց մեր ուրախությամբ: Նրան ինքնահատուկ սրախոսությունը վերջ չուներ... և դա առանձին փայլ էր տալիս սեղանակիցների ուրախությանը»⁹:

Մանրամասնությունների ընթացքով պարզվում է, որ Մայակովսկին իջևանել է «Օրիանտ» հյուրանոցի երկրորդ հարկի համարներից մեկում, որը հետագայում վերանվանվել է «Ինտուրիստ»... Բայց քանի որ ժամը 8-րդ հետո արգելված էր երթևեկությունը, - ծանոթությամբ ձեռք բերված թույլտվությամբ մեծապես հանդիպում են նախ Զդանկիչների, ապա և վրաց մտավորականների տանը, դառնալով, - զրուցելով պոեզիայի, իհարկե, առավելապես ֆուտուրիստական համարվող՝ էապես դարի հռետորիկ բանաստեղծությանը վերաբերող հարցերի շուրջը:

Հարաբերական զգացողությամբ քաղենք դրանցից մի քանիսը, որպիսիք հարազատ են թվում Մայակովսկու ստեղծագործական էությանն ու սկզբունքներին: Նախապես նկատելով նաև, որ Զիկովանու հուշերը ծավալուն են (երեք ենթամասից) և ներկայացվում են մասնակի ծաղկաքաղով. ավելի բնորոշները: «...Մի քանի տարի առաջ, - գրում է Զիկովանին, - ռուսական պոեզիան հավիտենապես զրկվեց կախարդական և խնդության մշտական աղբյուր Ալեքսանդր Բլոկից: Համարյա նույն միջոցին ռուսերեն բառի հիմնալի գաղտնատես Վելեմիր Խլեբնիկովը: Այժմ ռուսական պոեզիայում մրցում են միմյանց հետ երեք մեծություններ. Վլադիմիր Մայակովսկին, Սերգեյ Եսենինը և Բորիս Պաստերնակը»¹⁰:

⁹ С. Чиковани... էջ 56. էջերն այսուհետև բնագրում:

¹⁰ Նկատենք. 20-ական թթ. Բ. Պաստերնակը այդպիսի մեծություն ու մցակից չէր համարվում: Վ. Խլեբնիկովի մասին տե՛ս В. А. Катанян, Распечатанная бутылка, 1999, с. 94-98, 161-169:

Եվ այսպես քաղենք հաջորդաբար. «Մայակովսկին բանաստեղծական ընթերցանությունը ընկալում էր ինքնին որպես բանաստեղծության հատկանիշ: Հավաստում էր, որ եթե պոետը իր բանաստեղծությունները կարդում է վատ, ապա դա վկայում է, որ ստեղծագործությունը ինքնին անկատար է, և որ բանաստեղծը պարտավոր է ոչ միայն լավ բանաստեղծություն գրել, այլև լավ կարդալ գրածը...» (էջ 59): Այնուհետև. «Նրա բանաստեղծական պատկերները կապված էին իր ծայրի ֆիզիկական յուրօրինակությունների ու հմարավորությունների հետ, և երբ նրա քնարական պատկերային տարերքը հենվում էր ծայրին, դրսևորվում էր առավել որոշակի ռեյեֆ: Շեքսպիրյան մենախոսությունների ուժով էին հնչում «Յոթ տարի ես կանգնած եմ», «Մարիա...» և մյուս պոեմների հատվածները»: Եվ ապա. «Բորիս Պաստերնակը և Նիկոլայ Ասենը չունեն այնպիսի ծայր-ինչպիսին ես, բայց նրանք այնուամենայնիվ իրենց բանաստեղծություններն ու պոեմները կարդում են հիմնալի...» (էջ 60), - ավելացրել է Մայակովսկին:

Դառնալով իր բանաստեղծությունների Պ. Յաշվիլու թարգմանությանը՝ Մայակովսկին գտնում էր թե՛ «Իմ կարծիքով լավ է. բանաստեղծությունները վրացերեն հնչում են ուժեղ, բայց մի քանիստն պահպանված չէ բնագրի ռիթմը»: Ես առարկեցի, որ վրաց բանաստեղ-

Ուրեմն և ավելորդ չէ Վ. Ա. Քաթանյանի գրքի հենց սկզբից քաղել Պաստերնակին վերաբերող տողերը. «Նա՝ Պաստերնակը..., - այդպես է՝ Ասենի ասելով Մայակովսկին արտահայտվել Պաստերնակի մասին՝ «որին նա շատ էր սիրում»։ Պա մի մարդ է, որը մտածում է, թե կարելի է էպոսայի հետ սակարկել և իրեն զնահատել, ինչպես աուկցիոնում (բաժնետիրական հրապարակում՝ Ալ. Զ.)»:

Եվ ապա. «Ավելին. հեզնական երկու տող ունի Պաստերնակի մասին «Голубой лопнос» բանաստեղծության սևագրության մեջ. գիշերային Նովոչերկասկի նկարագրության մեջ.

Туман,

пятна,

Темно,

непонятно.

Здесь жить, и я бы начал

Писать по-пастерначьи”.

Տես В. А. Катанян, նույնը, էջ 131:

Նկատենք, որ իր ժամանակին չտպագրված բանաստեղծությունը Մայակովսկին գրել է 1928-ի փետրվարին, արձանագրելով նաև, որ Հապես այդ մտայնությունների մթնոլորտում ու խորացող ոգով էլ խորհրդային գրողների 1934-ի առաջին համագումարում Չարենցը քննադատել է Պաստերնակին. հիշու՞մ եք քայլամի փոխաբերական համեմատությամբ...

ծության բնույթը այնքան տարբեր է, որ դրանից ավելի ռիթմական մերձեցումն համարյա անհնար է: «Ինչու՞ չէ, - պատասխանեց նա (ասել է՝ Մայակովսկին Չիկովանուն՝ Ալ. Ջ.), - ֆրանսական բանաստեղծությունը նույնպես սիլաբիկ է, բայց ֆրանսիացիները իրենց թարգմանություններում կարողացել են պահպանել բնագրի կշռության ընթացքը» (էջ 60):

Սա էլ գրույցների արդյունքում Չիկովանու հետևությունն է. «...Մայակովսկին դարձավ քաղաքային բնակարի վարպետ, երգիչը զանգվածների և առարկայական աշխարհի՝ շարժման մեջ ու դինամիկայի: Նրա բանաստեղծական լեզվի ձևավորմանը մասնակցություն են բերել քաղաքային ժողովրդական բանաստեղծությունը, փողոցի բանավոր խոսքը, իսկ նրա բանաստեղծության կշռության ընթացողությունը ինչ-որ տեղ ծնվել է մեքենաների ու մետաղալարերի աղմուկից» (էջ 62):

Պոեզիայի շուրջը նմանօրինակ գրույցներով, տարբեր-տարբեր հանդիպումներով ու շրջագայություններով էլ վերջավորվում են Մայակովսկու 1924-ի Թիֆլիս այցելությանը վերաբերող Չիկովանու «Մտածումների. Տպավորությունների. Հուշերի» առաջին մասը. ներառյալ մեկնելը Թիֆլիսից. 1924-ի սեպտեմբերի 6-ին երեկոյան ժ. տասին՝ Թիֆլիս-Մոսկվա գնացքով¹¹. և հասկանալի է. ճանապարհողների մեծ խմբի ուղեկցությամբ... բայց ճանապարհին պատահած տողատակին ներկայացվող տհաճ դիպվածով¹²...

Ըստ ենթամասը վերջավորող մյուս հատվածի էլ՝ այդ օրերին Թիֆլիսում է եղել Նիկոլայ Տիխոնովը, որին «Մայակովսկին ցանկացել է հանդիպել». սլարգվել է՝ մեկնած է եղել Երևան: Հետաքրքիր է, որ արձագանքներ չկան սովետահայ գրականության հրապարակի վրա

¹¹ Նախ նկատենք. մեկնելու ամսաթիվը վրիպում է. իրական-փաստական ճիշտը՝ «Սեպտեմբերի կեսերին Մայակովսկին վերադարձել է Մոսկվա» - նշված է. տե՛ս В. Котанян, Маяковский. Хроника жизни и деятельности, М. 1985, с. 280: Թերևս վրիպակ է՝ 16-ի փոխարեն:

¹² Դիպվածն էլ սա է. կայարանի ճանապարհին որպես թե իբրև Լիլիա Բրիկի ազգական (ասել է հրեա) Մայակովսկուն մոտեցել է «ոմն» հարբեցող-թափառական Անդրեյ Սորոլ, որին բանաստեղծը ընդունել-պատասխանել է կտրուկ տհաճությամբ: Մի «ոմն», որը Եսենինի հետևությամբ շուրջ մեկ տարի անց ինքնասպանություն է գործել միևնույն «Անգլետեր» հյուրանոցում: «Крат. номер. энцикл.» համառոտ բնութագրից ու թվարկված գրականությունից էլ (ի դեպ ստորագրված С. И. Грощаев) հետևում է, որ այդ աքսորական տարագիր Սորոլը բավականաչափ ուշագրավ պատմվածքների ու վեպերի, հրատարակած երկերի ժողովածուների հեղինակ է:

եղած տարեգրություններից ո՛չ մեկում (1948), ո՛չ էլ երկրորդում (1957):

Չկան. բայց ահա իր «Չեղափոխական փոթորկի բանաստեղծը» վերնագրով հուշերում Նիկոլայ Տիխոնովը գրում է. «Առաջին անգամ ես Չայաստանը տեսա 1924 թվականին: Ապրում էի մերկայիս քաղաքին չնմանվող Երևանում: Արմյան փողոցում ձգված էին այգիների հողեղեն պատեր, որոնց հետևից բարձրանում էին բարդիներ ու պտղատու ծառեր, հաջորդում էին տնակներ. երեկոն իջնելուն պես փակում էին տան դռները, կափույրներով ծածկում լուսամուտները:

Բուլվարի շատրվանի հետևում մտնում էին Արևմտյան Չայաստանից փախած գաղթականներ: Սովորական քարավաններով անցնում էին ուղտեր: Խանութպանները հանգստանում էին մզկիթի առջևի քարվանսարայում:

Անցյալի ստվերները դեռևս մնացել էին և՛ փոքր տնակների, և՛ այգիների կավաշեն պատերի, և՛ շուկայի, և՛ հրապարակների, ծուռ, նեղ ու փոշոտ փողոցների վրա...

Աշխուժացել էին մանավանդ արվեստի ու գրականության մարդիկ... Դա վառվռում, հախումն տաղանդավոր բանաստեղծ ու արձակագիր Եղիշե Չարենցի անունն էր: Նա դեռ քսանյոթ տարեկան էր, մինչդեռ նրա մասին խոսում էին որպես հայ գրականության հույսի...

Այդ տարին Չայաստան կատարած իմ այցելության ժամանակ ես, ցավոք սրտի, չկարողացա ծանոթանալ նրա հետ (ասել է՝ Չիկովանին հիշում է ճիշտ՝ Ալ. Ջ.), բայց նրա բանաստեղծություններն այնքան մոտ էին իմ տրամադրություններին ու զգացողություններին, որ դրանց ծանոթանալուն զուգընթաց զգում էի, որ Չարենցի հանդես գալով... ծագել է մի նոր լուսատու, և նրա տաղանդի լույսը շատ թանկ է բոլորի համար...

...Իմ երևակայությանն ապշեցնում էին ոչ միայն բանաստեղծությունները: Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպը՝ երիտասարդ, տաքարյուն ու խռովահույզ կրքի այդ ստեղծագործությունը, նոր հայտնագործություն էր այդ ժամանակի արձակում, և հիշում եմ, թե ինչպես դրա մասին շատ էին խոսում Երևանից հեռու՝ Լենինգրադում...

Երիտասարդ Չարենցի բանաստեղծություններում գրավիչ էին մանավանդ բնածին անսանձ ոգեշնչումն ու այդ ոգեշնչման հեղափոխական սլացքը: *Ջուր չէ, որ նրան այնքան մոտիկ էր խորհրդային պոեզիայի մեր ընդհանուր մեծ տրիբուն Վլադիմիր Մայակովսկին:* Չարենցն իր թեմաներով, պաթոսով, չափածոյով

թվում էր նրա եղբայրը (ընդգծ. Ալ. Ջ.) կարծես ստեղծված հեղափոխական ամբոխով լի հրապարակների ու փողոցների համար:

Տարիներ են անցել այն օրվանից, երբ լռեցին իրար մոտիկ այդ երկու ձայները, բայց նրանց բանաստեղծությունների նշանակությունը ոչ միայն չի նվազել, այլ նույնիսկ ինչ-որ կենսունակություն է ձեռք բերել...

Երբ Չարենցն ասում էր, որ մեր կյանքի ահեղ ճշմարտությունը գրական ու գեղագիտական բոլոր վեճերից բարձր է, իրավացի էր նրանով, որ իր ժամանակակիցներին ասելիք ունեցող բանաստեղծը չի կարող այդ գլխավորը չասել և չի կարող չասել ամենագլխավորը առավելապես ճշգրիտ ու վառ... (ընդգծ. Ալ. Ջ.):

...Նրա խիստ ուժեղ տաղանդը երևում է և՛ կերպարի կերտման, և՛ թեմայի լայնության, և՛ նրբարվեստ լիրիկայի, և՛ իր Նաիրի երկրի անցյալի ու ապագայի մասին արած խորհրդածությունների մեջ:

Եղիշե Չարենցը իր բանաստեղծական գութանով լավ հերկեց դաշտը՝ հանուն գալիք օրվա: Եվ սքանչելի է նրա պոետական հունձը» (ՀԵՉՄ, 1, 24-28):

* * *

Մայակովսկու հաջորդ այցը Անդրկովկաս՝ կրկին ըստ Վ. Քաթանյանի, վերաբերում է 1926-ի փետրվարին: Ռոշալի. «Փետրվարի 15-ին կամ 16-ին Կրասնոդարից ճանապարհվում է Բաքու»: 19-ին «Бакинский рабочий» լրագիրը տպագրում է «Ես սիրում եմ Նյու-Յորքը» («Ամերիկայի իմ հայտնագործումը» գրքից) աննարկը և «Դեպի տուն» բանաստեղծությունը: Նույն օրը ցերեկը Ժ. 1-ին էլ օպերային թատրոնում հանդես է գալիս «Ամերիկայի իմ հայտնագործումը» բանախոսությամբ ու բանաստեղծություններով: Իսկ երեկոյան Լուսավորության տանը ելույթ է ունենում «Գարուն» գրական խմբակի հավաքում: Եվ այսպես, նավթաշխարհի տարբեր կետերում՝ Ս. Երզնկյանի «Չարենցյան օրերի» գործունեությամբ արդեն իսկ սովորական ու ընտանի, - 7 բանախոսություն-եկույթներ. ամենուրեք բուռն ընդունելությամբ: Այնքան որ, նույն լրագիրը փետրվարի 21-ին հավաստում էր. «Մայակովսկին որպես ասմունքող հոյակապ է. հզոր ձայն, հստակ արտասանություն և արտասանական շեշտադրումների... տիրապետում...» և այլ արժանիքներ: Իսկ ինքն էլ փետրվարի 20-ին Լիլիա Բրիկին գրում էր. «Ապրում եմ զվարթ.

հենց սա է ու սա. կարդում եմ «Ձախ մարշը» և անսխալ պատասխանում հարցերի. ի՞նչ է ֆուտուրիզմը և որտե՞ղ է Դավիդ Բուրյուլևը... Երեքշաբթի կամ չորեքշաբթի առավոտյան գնում եմ Թիֆլիս և... շտապ Մոսկվա»:

Փետրվարի 24-ին արդեն Բաքվից մեկնում է Թիֆլիս, և 26-ին Ռուսթավելու թատրոնում վերստին հանդես գալիս «Ամերիկայի իմ հայտնագործումը» բանախոսությամբ ու բանաստեղծություններով¹³:

Այս դեպքում պետք է որ արձանագրվեր. «Դաիլիճը կիսով չափ լիքն էր. կամ՝ ինչպես կասեր հոռետեսը՝ կիսով չափ դատարկ». Մայակովսկին հոռետես էր»: Այդուհանդերձ՝ դաիլիճի հետ սպահպանելով կիսակատակ-կիսալուրջ բարեհոգություն, - բանախոսում է ու ներկայացնում բանաստեղծություններ: Բայց և այրական պատվախնդրությամբ անկարելի է թե կարողանար սքոռել իրողությունը. «Ովքե՞ր

¹³ 1926-ի Մայակովսկու թիֆլիսյան այցելության մասին էլ Վ. Ա. Զաքարյանը գրում է. «1925-ի փետրվարին նա վերադարձավ Ամերիկայից և երևաց Թիֆլիսում:

Ռուսթավելու պողոտայում զբոսնելիս Վլադիմիր Վլադիմիրովիչը չէր կարող անտարբեր անցնել Թիֆլիսում ռուսական գրքի ամենամեծ խանութի «Չակկնիգայի» կողքից: Առավել ևս, երբ հիմա «Դադարենք մեղադրել բանաստեղծներին» հողվածում կարող ենք կարդալ, - «դեռևս Ռոստովում նա սկսել էր յուրատեսակ վերաքննություն, որն իհարկե, իրեն ոչ ոք չէր հանձնարարել, - այն է թե զրավաճառ ցանցը ինչպես է վերաբերում բանաստեղծություններին: Ռոստովում, Կրասնոդարում, Բաքվում նա մտնում էր զրախանութ գրուցում զրավաճառների հետ, պահանջում նորությունների ցուցակը, ստուգում՝ չէր վաճառվել՝ բանաստեղծություններից մնացածը, - թե ե՞րբ է ստացվել այս կամ այն գիրքը և այլն և այլն:

«Իսկ արդյունքում: Դետեկտիվը մեկն է: Դայտնի չէ: Ամեն ինչ հայտնի չէ: Դայտնի չէ՝ ով է գալիս. հայտնի չէ՝ ինչպես է գալիս: Դայտնի չէ, գալիս է արդյո՞ք այն, որ վաճառված է: Դայտնի չէ՝ վաճառվել է արդյո՞ք նա՝ ով գալիս է: Դայտնի չէ, ով է գալիս իր գրքով: Եվ, վերջապես, երբ ամեն ինչ հայտնի չէ, ուրեմն հայտնի չէ, թե այդ հայտնի չլինելը արդյոք հայտնի է դարձել ճշգրիտ կամ պատահական թվերի հիմնավորումով»:

Այսպես նա պետք է գրեր մի ամիս անց այդ հողվածում: Իսկ այժմ մտնում է «Չակկնիգայի» խանութ և խոսակցություն բացում մեր աշխատակից կուլտուրական և շահագրգիռ երիտասարդ մի մարդու Գ. Վ. Բերուսովի հետ: Դարմար միջոց գտնելով Գարիկը վազում է զրախանյակ, որը գտնվում էր խանութի հետևում.

- Մայակովսկին խանութում է:

Ես դուրս եկա, բարևեցի և հրավիրեցի իրեն մտնել...». նույնը, էջ 24-25:

Նախապես նկատենք նաև, որ երևանյան մամուլում չի հաջողվել գտնել փետրվարի կեսերից-մարտի կեսեր՝ Երևանում Չարենցի ներկայությունը հաստատող վկայություն: Ըստ Չիկովանու հուշերի Թիֆլիսից վերադարձել է Մոսկվա 1926-ի մարտի 12-ին. սխալ է. մեկնել է մարտի 2-ին:

կարդացել են Ազդ թող ձեռք բարձրացնեն... Կամ գուցե թա՞նկ էին տոմսերը»... Եվ Քաթանյանի ու Չիկովանու մտաբերումներից նույնպես հետևում է՝ նախապատրաստված և կոծկվող անհաջողություն: Ըստ այդմ հիշեցնենք, որ Մայակովսկու այցը հաջողվել էր Եսենինի «ինքնասպանությանը»... և շարունակենք:

Ուրեմն և, բնականաբար, ըստ մտաբերումների հենց բանախոսությունից հետո՝ վրացական շուքով, «կառքերի շարքով», մեկնում են Ջդանկիչների տուն՝ դիտելու նրանց՝ դուքանչիներից գնած, ձեռք բերած-փրկած Նիկո Փիրոսմանաշվիլու հարյուրավոր նկարների հավաքածուն.. շրջանակով, առանց շրջանակի...կախված-տեղադրված ոչ միայն ճաշասենյակում, այլև մյուս սենյակներում, ինչպես գեղանկարչական արվեստի զգացողությամբ ներկայացնում է Վ. Ա. Քաթանյանը (էջ 333-334)¹⁴:

¹⁴ Վ. Ա. Քաթանյանի վերջին հուշարկումով էլ Կիրիլ Ջդանկիչի տանը այդ երեկոյին Մայակովսկին այդպես էլ չնստեց. «...գինու բաժակով նա անցնում էր տեղից տեղ: Թախտից՝ բազկաթոռ: Դոփում էր, հեգում էր, երգում.

*Маркета,
Маркета,
Маркета моя,
Зачем ты,
Маркета,
Не любишь меня...*

Իսկ հետո էլ այդ բանաստեղծության վերջին տունը, որ այն ժամանակ դեռևս հայտնի չէր.

*Я хочу быть понят моей страной,
А не буду понят-
что же?!*

*По родной стране
пройду стороной,
Как проходит
косой дождь,*

Ոչ մեկ և ոչ երկու, այլ շա՛տ, շա՛տ անգամ կրկնում էր նույն տողերը և նորից դառնում դրանց.

*Я хочу быть любим
моей страной,
А не буду любим --
что жс,,*

Եվ այդ հիպնոսային համառ կրկնություններում ու վարիացիաներում ավելի ու ավելի էին լսվում տագնապներ ու դրամատիկ ելևէջներ:

Գնաց նա առանց մնաք բարոյի: Պարզապես դուրս եկավ նախասենյակ, վերցրեց գլխարկը. վերարկուն և չիկացրեց դուռը». տես նույնը, էջ 28-29:

Ուստի հիմա էլ խոսքը տանք Չիկովանուն. նախ վերաբերող հենց այդ առաջին բանախոսությանը, ինչպես հուշարկվող այս մեկը, ըստ որի՝ տեսնելով կիսադատարկ դահլիճը, Մայակովսկին «Ծիշտ է որ պատրաստ էր ճակատամարտի», ապա դահլիճը նվաճելու պահից՝ «...առաջին ռոպեների լարվածությունը, կարծես անհետացավ. բանաստեղծը կարծես առանց փորձության փրկվեց փոթորկից և շուտով վերադարձավ իր հայտնագործած Ամերիկայի մասին խոսակցությանը: Նրա ամերիկյան տպավորությունները հետագայում հրապարակվեցին փայլուն ակնարկների տեսքով»: Այնուհետև թվարկվում են կարդացած բանաստեղծությունները. «Լոլանտյան օվկիանոս», «Իսպանիա», «Խոր տեղանքի մանր փիլիսոփայություն», «Բրոդվեյ», «Վեց միամեծուհի» և այլն: Եվ այդ ամենին ուղեկցող դիտարկումներ, բանաստեղծի «Ձայնի հնչեղությունը և արտահայտչական ելևէջները ինքնին ստեղծում, նկարում, կենդանագրում էին բանաստեղծական պատկեր: Դրանով նա բառացիորեն հասնում էր դասական պարզ պատկերավորության... Երա ծայնը արտաբերվում էր այնպիսի հաբուստ ու տարողունակ ելևէջային արտահայտչականությամբ, որ այլևս հարկ չկար դիմելու գեղարվեստական լրացուցիչ միջոցների: Եշտագույն և գերարտահայտիչ ելևէջների տոնայնության վրա դրված բառը՝ ինքնին իր վրա է վերցնում թե՛ գույնի և թե՛ գծի դերը» (էջ 72)¹⁵:

¹⁵ Նույնը արձանագրում է Վ. Ա. Զաթանյանը՝ գրելով և մեքսերելով սույն տողերը.

«Հիրավի - գործ գրելը նրա համար գործի կեսն էր:

Այն դեռ հարկավոր էր կարդալ:

Շատ ծիշտ է նկատել Մ. Դ. Սպասսկին իր հուշերում, որ «բանաստեղծություններ կարդալով Մայակովսկին առավել լիակատար էր դոսևորում իրեն: Ամեն բանաստեղծություն, ինչպես ասում էր նա, ունի «հարյուրավոր նրբերանգային կշռության չափավորված և այլ գործոն յուրօրինակություններ. որպիսիք և ոչ ոք իրենից՝ վարպետից բացի, և ոչ ոքով՝ ծայնից բացի, անկարելի է հաղորդել»:

Եվ ով կարող է ավելի լավ իմանալ այդ գործոն... յուրօրինակությունները...

Եվ վերջապես. կարելի՞ է ներկայացնել այն մարդուն, որի նյութական կերպարը ծճորիտ համընկնի իր բանաստեղծությունների լիրիկական հերոսի այս կերպարին.

Но если

я говорю

“А!”, —

это “а”

атакующему человечеству угроза.

Если я говорю

“бэ” —

Это новая бомба в человеческой борьбе.

Նման հունով անցնելով գեղանկարչության ոլորտին, Չիկովանին հավաստում է, որ Մայակովսկին՝ «հոյակապ նկարիչ էր, գեղանկարչության փայլուն գիտակ և կերպարվեստի հիմնալի գնահատող»։ որ գրել է հողվածներ Պիկասոյի ու ֆրանսիական ուրիշ նկարիչների մասին և որ Փիրոսմանիի արվեստի նրա գնահատությունը «խսկական ուրախություն է» պատճառել իրեն (էջ 74)։

Ավելացնելով նաև, որ հյուրասիրության սեղանի վրա էլ իր «Վերադարձ հայրենիք» բանաստեղծությունից հետո կարդացել է էջեր Բլոկից, ապա «Վարտիքավոր ամալի» հանգով՝ «հազվադեպ հուզիչ սրտի թրթիռով Աննա Ախմատովայից», և որ վերջինս իր հերթին շատ բարձր է գնահատել Մայակովսկուն...

* * *

Պարզ է. այս ամենը քաղվել ու քաղվելու է որոշակի միտումով, ասել է թե՛ ամենից բխող բացատրություն-հետևություններով։ Այն է, թե՛ գիտենալով, որ ինչպես պոեզիայի, այնպես էլ գեղանկարչության մեծ ու փոքր հարցերը բառացիորեն մշտապես ու խորապես հուզել-հետաքրքրել, հիմնավորապես զբաղեցրել են և Չարենցին, և որ - եթե համոզված կարող ենք պնդել, թե Մայակովսկին ու Չարենցը, համենայն դեպս, հանդիպել են երեք այցելություններից թեկուզ և մեկի միջոցին, - ապա նման ծավալի անդրադարձը ամեն դեպքում մերձավոր շրջանակն է և՛ Մայակովսկի-Չարենց զրույցների, ելակետերի, կարծիքների, մտածումների ու խոհերի...

Այս կապակցությամբ, թվում է, հարկ է արձանագրել հետևյալը. հաստատապես տեղյակ, որ Մայակովսկի նկարիչը նկարել է Կարա Դարվիչին՝ այնքան հաջող, որ տևականորեն ցուցադրված է եղել Մայակովսկու տուն-թանգարանում, - ինչ-ինչ զգացողությամբ մտածում են, որ հազիվ թե «ընդհատակյա» նկարած չլինի Չարենցին... Բայց իմացողները երկյուղած լռել են, չիմացողներս էլ գլխի չենք ընկել։ Ըստ այդմ վերստին հույսներս կապենք Քաթանյանի, Մահարու, Տիխոնովի,

Կարդալը գործի ստեղծման շարունակությունն էր...»:

Հասկանալի է. Մայակովսկու համար:

Եվ այնուհետև. «...բառերի արտաբերում-առողջանությամբ կառավարվում է «ոտանավորի առանցքային եռանդը» - դիթը: Որոշակի, բայց այնպես ճկուն ու զգուշությամբ, որ խոսակցական լեզվի կենդանի ոչ մի ելևէջ թաքնված չի մնում:

Նրա ծայրը մեկ հնչում է կտրուկ, մեկ մեղմ, խստորեն, փաղաքշալի, համոզիչ, կրքի ամբողջ խորքով»: Տես Բ. Ա. Котанян, *նույնը*, էջ 65-66:

Շահինյանի, Բեյբուրնի... թերևս և ուրիշների թղթերի, միաժամանակ Մայակովսկու արխիվային ժառանգության հիմնավոր պրպտումների հետ։ գուցե իսկապես նկարել է Չարենցին ևս, գուցե գտնվի որևէ նկար կամ նախանկար... համառորեն թվում է կգտնվի...

Սակայն զգացողությունը՝ զգացողություն, այն էլ իր հերթին նույնպես ենթադրում է պատճառակցական ինչ-ինչ հարուցիչներ։ Ուստի շարունակենք հետևել մարտի 1-ի երկրորդ բանախոսության միջև ընկած անցուդարձին։ Նորից դառնալով Քաթանյանին, որի վկայությունը փետրվարի 27-ին արդեն 38-ում տպագրվել է Մայակովսկու հետ հարցազրույց «Գրական և կուլտուրական կյանքը Ամերիկայում» վերնագրով. իսկ ահա՛ դրան էլ հետևել է նույն լրագրում առաջին բանախոսության մասին տպագրված մի «վկտի ու անփույթ» գրախոսական, որում ասվում էր, թե Մայակովսկին՝ առանց Ամերիկա գնալու էլ կարող էր գրել Մոսկվայում։ «Ձորս պատմիրեսցես բարձրաժայն Մայակովսկին քրքրում էր նրան՝ զայրությո՜ւ ու վրդովված, իսկ այս տողերը գրողը, անճարակ մի հիմար, նստած էր երկրորդ կարգում, և ամբողջ տեսքով ջանում էր ցուցադրել իբր գրողը ինքը չէ»։ Այնպես որ՝ շարունակելով հավաստում է Քաթանյանը, այդ օրը «Մայակովսկին արդեն այնքան էլ բարեհոգի-բարեկամական չէր» (էջ 334)։

Մեղքս ինչ թաքցնեմ, կարծում եմ ակնարկվող «անճարակ հիմարը» մեր առտնին պրոլետգրողներից մեկնունեկն է՝ թիկունքում ընդդեմ Մայակովսկու եղովյալ ռխակալ Կարինյան Լյան Վշտունի... Դիշենք...

Ուրեմն և, հակառակ առաջինի՝ նման «մարտահրավերը» ապահովում է լեփ-լեցուն դահլիճ և ավելի քան բուռն մթնոլորտ. արձանագրված թիֆլիսի լրագրերից «Рабочая правда»-ի մարտի 2-ի համարում. «Երկրորդ բանախոսությանը նա (Մայակովսկին՝ Ալ. Ջ.) արդեն այնպես բարեհոգի-բարեկամական չէր» և ինչպես հարկն է հողվածագրին դատափետում է ոտքից գլուխ...

Ապա ավարտելով խոսքը, մի անասելի վերելքով կարդում է «Ձախ մարշը», հաջորդում է՝ «Անօրինակ արկած, որ տեղի է ունեցել Վլադիմիր Մայակովսկու հետ ամառը դաշայում», որի վրացերեն թարգմանությամբ և ընթերցումով հանդես է եկել Յաշվիլին։

«Երեկոն կոչվում էր «ԽՍՀՄ գրականության դեմքը» և, ահա՛, դահլիճից տեղում են հարցեր՝ բանաստեղծի պատասխաններով.

«— Ինչպե՞ս եք վերաբերում Ղենյան Բեդնուն։

— Կարդում եմ, — պատասխանում է Մայակովսկին։

– Իսկ Եսենինին (Երկու ամիս էր անցել նրա մահից):
– Ընդհանրապես հանգուցյալների հանդեպ ես նախապաշարված եմ:

- Ու՞մ փողերով եք գնացել արտասահման:
- Ձեր:
- Դուք հաճախ եք անդրադառնում Պուշկինին:
- Երբեք չեմ անդրադառնում...» (էջ 334)¹⁶:

¹⁶ Իր հերթին Չիկովանին էլ մտաբերում է, որ մտնելով բեմ Մայակովսկին դառնում է հոգվածին. «...սկսվեց հիմար ու մակերեսային գրախոսության անխնա քննություն. խստորեն ծանակվում էին նույնատիպ բոլոր ավգուրները, տառացիորեն ոչնչացնում էր կեղծամվան տակ քողարկված անհայտ բանավիժողին: Հանրահայտ է, որ Մայակովսկին օժտված էր բանավիժելու տաղանդով, և իր համար ոչինչ չարժեք ուզածը հակառակորդին վայրկենապես ոչնչացնելը: Երեկոյին հավաքված հասարակայնության բոլոր հավանությանը Մայակովսկին հայտարարեց, որ ինքը կարող է գրախոսին այնպես ոչնչացնել, որ անդրավարտիքից թափանցելով լուսավորի հետույքը: Այդ բառերը ընդունվեցին բոլոր ծափահարություններով...».

տե՛ս С. Чубовани..., 1968, с. 76.

Գ. Բեյբութովն էլ մտաբերում է, թե երբ Յաշվիլին ու Մայակովսկին իրար հետևից կարդում են «Լեֆոն мор»-ը, ապա գրկախառնվում, - ողջ դահլիճը թնդում է՝ «Լեֆոն, Լեֆոն, Լեֆոն...» գոչելով. տե՛ս Б. Бедяков, О. Маяковском. Гимнозия, лухом к луху, Тбилиси, 1977, с. 238-239.

Թերևս ավելորդ չհամարվի, եթե Գ. Բեյբութովի գրքերից քաղենք Մայակովսկուն վերաբերող որոշ հետաքրքիր տեղեկություններ:

Բանաստեղծի նախապապը Կոնստանտին Կիրիլովիչը, եղել է գնդի յասավուլ խերտոնի նահանգում: Ստանալով «Ռուսական կայսրության տարբեր քաղաքներում ու գյուղերում» լինելու և ծամփողոթնելու իրավունք՝ կնոջ և որդու հետ հաստատվում է Վրաստանում: Նրա որդին Կոնստանտին Կոնստանտինովիչը (բանաստեղծի պապը) մեծացել է Վրաստանում, որպես քարտուղար երկար տարիներ աշխատել Ախալ-ցխայի գավառական կառավարչությունում: Այնտեղ էլ ամուսնացել է ուկրաինական ծագում ունեցող Եֆրոսինա Օսիպովնա Դանիլևսկու հետ, որը քույրն էր գրող Գ. Պ. Դանիլևսկու: Այդուհանդերձ, ինչպես գրում է Գ. Բեյբութովը.

«Երբ Ալեքսանդրա Ալեքսանդրովնան Մայակովսկուն պատմում էր որդու հնօրյա նախապապերից» - նա հայտարարում էր.

– Ես ոչինչ չեմ տեսել ու չգիտեմ...

...Այնուամենայնիվ առանց իմանալու տոհմագրությունը, նա գտնում էր, որ իր մեջ կա երեք տարբեր լեզվական ակունք»:

Վլադիմիր Կոնստանտինովիչը ծնվել է Ախալցխայում, սովորել Քութայիսում և Թիֆլիսում: 1882-ից սկսել է աշխատել Ալեքսանդրապոլի անտառպետությունում: Ստանալով անտառապետի պաշտոն, հաստատվել է Նիկիտենկո (Հայկական ԽՍՀ Կիրովականի շրջանի Ֆիոլետովո) գյուղում: Մեկ անգամ իր եղբոր՝ Սիխայելի հետ այցելելով (աշխատում էր Լոռու անտառապետարանում) Զալալօղլի (ասել է՝ Ստեփանավան) ծանոթանում է 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում

Ա. Չիկովանու հուշերից էլ հետևում է, որ այդ միջոցին Մայակովսկին ծանոթացել էր «իր թարգմանիչ Պաուլ Յաշվիլու և նրա բարեկամների՝ Տիցիան Տաբիժեի, Վալերիան Գափրինդաշվիլու և Գեորգի Լեոնիժեի հետ»¹⁷ և որ բանախոսությունից հետո Յաշվիլու պատվիրած ընթրիքի սեղանին «Սիմպատիա» ռեստորանում եղել են Յաշվիլին տիկնոջ հետ, Մայակովսկին, Տիցիան Տաբիժեն, Նինո Մակաշվիլին (Տաբիժեի կինը), Վալերիան Գափրինդաշվիլին, Նիկոլայ Շենգելայան, Նիկոլայ Չաչա-վան, Պլատոն Կեշեվալան...

Քանի որ հաջորդ այցելության միջոցին ևս Մայակովսկին հյու-րասիրվել է միննույն «Սիմպատիա» ռեստորանում, վերստին համոզված

գրիված շտաբս-կապիտան Ալեքսեյ Իվանովիչ Պավլենկոյի դստեր՝ Ալեքսանդրա Ալեքսանդրովնայի հետ. ամուսնանալով շարունակում են բնակվել Նիկիտինկոյում, որտեղ և ունենում են իրենց զավակներից՝ ասել է բանաստեղծի քույր-եղբայրներից Յ-ին: 1889-ի ապրիլին Վլադիմիր Կոնստանտինովիչը ամուսնապետի պաշտոնով փոխադրվում է վրացական Բաղդադի:

Այնուհետև Բեյքութովը հաղորդում է հետաքրքիր այլ տեղեկություններ ցարական ազգային-սոցիալական քաղաքականությանը վերաբերող փաստական տվյալներով, այլև բանաստեղծի մանկական օրերի տպավորություններից. հոր հետ ծիեք հեծած ամուսնունդի հսկելիս... տեղական բնակիչների հետ հոր և իրենց ընտանիքի հարա-բերություններից, ինչպես Ալեքսանդրաշվիլի, այնպես էլ Բաղդադիի ամուսնապետու-թյունում աշխատելու միջոցին...

Հետաքրքիր են և Ի. Բ. Կարախանի հետ 1905-ի հեղափոխության օրերի գոր-ծունեությանը նվիրված էջերը, որի համար Մայակովսկին բանտարկվել է երկու անգամ: Տե՛ս նույնը, էջ 70, 20, 156 և այլն, առիստարակ...

¹⁷ Չարենցի իրավունքները վերականգնելուց հետո Գ. Լեոնիժեն «Բարեկամիս հիշատակին» խոսքում գրում է. «...(Չարենցը՝ Ալ. Չ) «սերտած խոսքերի, կուտած մտքերի» թշնամի էր, ասում էր իր զոհվածներին, որոնք ուզում էին փչրել նրա քնարը: Նա վստահ էր իր պոեզիայի հաղթանակին, որովհետև նա հավատարմորեն էր ծառայում ժողովրդին...

Այդ երեկոյան մեր խոսակցությունը շոշափեց նաև բանաստեղծների համագոր-ծակցության, նրանց եղբայրական, ինտերնացիոնալ կապերն ամրապնդե-լու հարցը, որ այնքան հուզում էր Հայաստանի ու Վրաստանի գրող-ների (ընդգծ՝ Ալ. Չ.):

Վերջին անգամ եղիշե Չարենցին հանդիպեցի Թիֆլիսում, Մաչաբելու փողոցում, Վրաստանի գրողների միության շենքի մոտ (ասել է՝ 1935-ի ամռանը Ալ. Չ.):

Դրանից հետո այլևս չտեսա զմայլելի բանաստեղծին, որն այժմ արդեն զրոգում է պոետական փառքի բրոնզով:

Հայ բանաստեղծ եղիշե Չարենցը իր «բարեկամությանը բազմապատկեց մեր երջանկությունը»:

Փա՜ռք եղբայրական ժողովրդի անմահ երգչին» (ՀեՉՄ, 1, 35):

Ուրեմն և փա՜ռք Լեոնիժեի ամբիժ խոստովանությանը...

եմ, որ այդ *հետևողական ընտրությունը ամեն դեպքում պատկանում է Մայակովսկուն*։ Սկսած 1924-ի այցելությունից, հոգեբանական-տրամաբանական մեծ աներկբայելի բացատրությամբ, այն է թե. եթե Գարեգին Բեյրութովը Քուրախիի ռեալականից իր դասընկերն էր տևական փոխհարաբերությամբ, նույնը և Ի. Բ. Կարախանի, ապա և Կարա Դարվիշի պարագայում (1914-ից), այլև մասշտաբով Կարա Դարվիշից հետո ֆուտուրիստ ու մայակովսկիական էր *հռչակված Չարենցը*, ապա պարզ չէ՞, որ այդ ոչ այնքան լավ ժամանակներում իրեն դիմավորող-ընդունողները պետք է լինեին հենց նրանք։ Պարզ չէ՞, որ նրանք էլ հենց պետք է լինեին Մայակովսկու առաջին հյուրասիրողները Ավետիքի «Սիմպատիայում»։ այն էլ Չարենցի բարեկամներով հանդերձ թերևս նաև Մոսկվայի հայկական դրամատիկական ստուդիայի թիֆլիսում գտնվող անձնակազմից. Ռ. Սիմոնով, Գ. Յակուլով... և այլք։

Հասկանալի է, Ս. Չիկովանու հետ ծանոթանալուց առաջ։ Ուրեմն Մայակովսկուց հետո ժամանելով թիֆլիս՝ նույն ներքնատանն է հյուրասիրվել և Եսենինը՝ Գ. Յակուլովի ու Չարենցի հետ... թերևս և ուրիշների¹⁸։

Բայց այսքանից հետո «Սիմպատիային» վերաբերողը հետաձգենք և դառնանք Մայակովսկուն։

¹⁸ *Չմոռանանք, որ Չարենցը՝ 1924-ի աշնանը թիֆլիսում հանդիպելով Գ. Մահարուն, նույնպես հյուրասիրում է «Սիմպատիայում»։ «Սիմպատիա» պաշտպանեստորան։ - Ներքնատուն։ Պատերի վրա նկարված յուղաներկեր. Շեքսպիր ու Բաֆֆի, Տոլստոյ ու Ադամյան...*» (2003: 38)։

1926-ի այցելության առթիվ նույնը արձանագրել է Վ. Զաթանյանը իր վերջին գրքում, ցավոք, չհիշատակելով որևէ այլ անուն.

«Ծաղեցիմը, ինչպես և հարկ էր. Ավետիքի մոտ։ Պուշկինի փողոցում գտնվող այդ փողոցի դուռանից, թվում է, չէր խուսափում և ոչ մի եկվոր հյուր. Ավետիքը անձամբ ընդունեց պատվերը և շատ զարմացավ, երբ ուտելիքի մեր ընդհանուր ընտրանիից ցոցխալի, պանիր, կանաչի և այլն - բոլոր առումներով բարձրակարգ հյուրը իր համար պատվիրեց խորոված՝ մաջուր վրացերեն լեզվով.

...Գիտես ինչքան եմ սիրու՞մ.

– Կի բատոնո, մի անհանգստացեք, – ... պատասխանեց Ավետիքը։ Իսկ հետո, ինձ կանչեց մի կողմ, խնդրեց հատվածական օրացույցում գրել մոսկովյան բանաստեղծի ազգանունը։

...Երեկոյան Ռուսթավելու թատրոնում ես առաջին անգամ լսեցի Մայակովսկուն...»։ նույնը, էջ 26։

Ուրեմն և հենց դա՝ Եսենինի հետ հաստատված բարեկամությունն էր ակնարկելով վկայում Ակսելը, – Չարենցի դատավարության միջոցին կրկնելով՝ «հիշում էր Եսենինին» արտահայտությունը...

Հասկանալի է. Եսենինի մահից հետո երկու ամիս չանցած 1926-ի փետրվարին Անդրկովկաս հասած Մայակովսկու ուշքն ու միտքը ամեն դեպքում Եսենինի ու նրա Բաբու-թիֆլիսյան «հետքերի» հետ էր. քուն թե արթուն վերապրելով թղթին հանձնվող «Սերգեյ Եսենինին» բանաստեղծության հետ և ուղեկցությամբ. բառ առ բառ, կետ առ կետ, բառ-բառադարձում-բառախաղ, հնչում ու կշռույթ տեղադրում-փոփոխելով, հղկելով տողերը...

Ըստ այդմ և ըստ այլևայլ իրողությունների՝ բնագրային-ենթաբնագրային առումներով, հիշարժան է, որ «Սերգեյ Եսենինին» բանաստեղծության հրապարակումը հեղինակային առանձին պայմանագրով Մայակովսկին վստահել է «Закнига» հրատարակչությանը, որի պատասխանատուներից էր Գ. Բեյբուրովը: Բայց, ահա՛, Մայակովսկու մեկնելուց հետո՝ առանց տեղեկացնելու, չգիտես ինչպես բանաստեղծությունը հայտնվում է «Заря востока»-ի ապրիլի 16-ի համարում¹⁹:

Այնպես որ պատահական չէր 1926-ի հունվարից-մայիս գրական կյանքի բացահայտ իրարանցումը՝ Մոսկվայից-Թիֆլիս-Երևան... գուցե և հակառակը: ՎՊՊ-ԶՊՊ եռամբուն բանավեճերով ու որոշումներով. առաջինը՝ ընդդեմ, այսպես կոչված, «Վարդինի, Ռոզովի ու Լելևիչի խմբի»- որով որոշվում է. «...վերամշակել ասոցիացիայի կանոնադրությունը. դրական լուծում է ստանում նաև խորհրդային գրողների կազմակերպությունների ֆեդերացիա ստեղծելու խնդիրը»... Այլև վարչության կազմում է ընտրվում Ա. Վշտունին, որը և ապրիլի 22-ին, հասկանալի է՝ կոնֆերանսի նյութով, զեկուցում է Հայարտանը: Ապա և իր նյութով՝ «Պրոլետարական գրականության ուղիները» թեմայով հետևում է Զարեմցի դասախոսությունը՝ նույն դահլիճում մայիսի 7-ին²⁰:

¹⁹ Բանաստեղծությունը համարելով 1926-ի առաջին կեսի իր «ամենաազդեցիկ» էջը, Մայակովսկին գրում էր. «...այն գաղտնի հանել ու տպագրել էին գավառական լրագրում, ընթերցելը լսարանի պահանջ էր... Կարդալուց հետո մարդիկ սեղմում են ձեռքերը. կուլուարներում մոլեգնում ու հիամում են, լույս տեսնելու օրը եղան գրախոսականներ, միաժամանակ՝ հայիդյանից հաճոյախոսություններ»։ տես В. Маяковский, Полн. собр. соч. т. 7, с. 480]

Ուրեմն և պայմանագիրը սխառճենահանված Գ. Բեյբուրովը հրապարակեց միայն 1984-ին. տես Г. Бегубов, Маяковский встречает век двадцатый первый, Тбилиси, 1984, с. 64-65 (մեղդիրով):

Հավանաբար, պայմանագիրը կնքվել է տող-բառ փոփոխելու-ուղղելու դեպքում Բեյբուրովին իմաց տալու նպատակով...

²⁰ Տես Սովետահայ գրականության տարեգրություն, 1957, էջ 111, 113-114: Նույնի էջ 113-ում Վ. Մայակովսկու «Սերգեյ Եսենինին» բանաստեղծության հրապարակման ամսաթիվ է նշված ապրիլի 5-ը. իհարկե, սխալ:

Ասել է Եսենինի «Ինքնասպանությունը», լրագրային ոճով ասած, այնքան էլ «էժան չի նստում» ստալինյան կայունացող բռնատիրության վրա...Երևանում հունվարի 13-ին Չարենցի կազմակերպած սգո երեկոյից ու «Քառասունքի» քարգմանությունից մինչև Մայակովսկու «Սերգեյ Եսենինին» բանաստեղծություն ձգվող գրապատմական իրողությամբ...

Հայտնապես, եթե այդ օրերին Թիֆլիսում եղած էլ չլիներ, ամենաուշը ապրիլի 19-ին իր ձեռքին պետք է լիներ որքան տառապալի, նույնքան առնականորեն մոլեգին ու մարգարեական Մայակովսկու «Սերգեյ Եսենինին» բանաստեղծությունը:

Հրամայաբար քաղենք որոշ հատվածներ.

Вы ушли,
как говорится,
в мир иной.

Пустота...
Трезвость.
Нет, Есенина,
это
не насмешка.

В горле
горе комом —
не смешок.

Вижу —
врезанной рукой помешкав,
собственных
костей
качаете мешок...

Цыц!
...А по-моему,
осушествись
такая бредь,
на себя бы
раньше наложили руки.
Лучше уж
от водки умереть,
чем от скуки!

Надо
 вырвать
 радость
 у грядущих дней.
 В этой жизни
 помереть
 не трудно.
 Сделать жизнь
 значительно трудней.

Բայց քանի որ հայտնի է՝ այդ նույն բանաստեղծությունից Չարենցը բնաբան է ընտրել ու կցել 1931-ի վերջերին հյուսված «Բորիս Չմեւածե» բալլադին (2, 306)՝ սխառտավոր ենք քաղել միջնամասից այս իմաստալի հատվածը ևս.

...Тяжело
 и неуместно
 разводить мистерии.
 У народа,
 у языкотворца,
 умер
 звонкий
 забулдыга подмастерье.
 И несут
 стихов заупокойный лом,
 с прошлых
 с похорон,
 не переделавши почти.
 В холм
 тупые рифмы
 загонять колом —
 разве так
 поэта
 надо бы почтить?
 Вам
 и памятник еще не слит, -

где он,
 бронзы звон
 или гранита грань? –
 а к решеткам памяти
 уже
 понаесли
 посвящений
 и воспоминаний дрянь.²¹

Ըստ այդմ. եթե փոքր-ինչ սևեռումով հետևելու լինենք թե՛ Չարենցի և թե՛ Մայակովսկու ինչպես շոշափվող ծրագրային այս երկու, այնպես էլ 30-ական թթ. նախաշեմի ստեղծագործությանը, - անկարելի է թե չնկատենք *ապագայապաշտության հիմնավոր միտվածություն*. որոշակիորեն և՛ որպես երկերը միմյանց շաղկապող հիմնասյուն, և՛ որպես ընդհանրական հիմնագույն: Որպես առանցք ու համակ տրամադրվածություն՝ դեպի ապագան ու մշտապես համառ պայքարով, անգամ իսկ «լուռ պայքարով»: Ֆուտուրիստական ժառանգություն համարենք, թե չհամարենք, իրողությունը մնում է իրողություն. *մաքառման բանաստեղծություն*՝ մինչև էլ համամարդկային առումով, թե՛ ազգային. անջատ-անջատ, թե միատեղ... և այդ ամենը միտվածությամբ հանուն պատմական գալիքի: Հասկանալի է, հետևմնաց երկիրը առաջատարների շարքում տեսնելու բնական-լավատեսական տրամադրվածությամբ ու մղումով՝ տարբեր-տարբեր դրսևորումներով ու հնչեղությամբ, բոլորն էլ համահնչուն մեծ աշխարհի գիտատեսիս-նիկական առաջընթացի նսխանշանների...

Եվ սակայն, «մաքառման» բանաստեղծության, գրականության ու արվեստների այդ անադարտ միտվածությունը շուտով թունավորվում-խաթարվում է բռնատիրական գորացող տագնապների անդուռ-անելանելի դաժանությամբ:

Ամբեկանելի-անշոջանցելի վկայագիրն է «2 ապրիլի 1926» տարեթվով թղթին հանձնված Տիցիան Տաբիձեի մանկահասակ դստերը նվիրած հենց «Танит Табидзе» վերնագրով արդեն քաղված բանաստեղծությունը:

Բայց դառնանք Մայակովսկու երրորդ այցին Անդրկովկաս՝ Բաքու և Թիֆլիս... ինչ արած. ձգձգվում է հանուն ճշմարտության...

²¹ Вл. Маяковский, Полн. собр. соч., т. 7, М., 1958, с. 100-105.

Ի վերջո հերթը հասնում է 1927-ի նոյեմբերի վերջերից դեկտեմբեր՝ Ուկրաինայով դեպի խորհրդային հարավ և Անդրկովկաս Մայակովսկու վերջին «բանաստեղծական արշավին»։ «Արշավի» ընթերցացանկում սկզբից մինչև ավարտ՝ առաջին տեղն զբաղեցնում էր «Хорошо!» («Լավ է») պոեմը։ Ընթերցում էր հատվածներ, ամենուրեք բերելով թեր ու դեմ արծագանքներ։ Հաճախ զարմանալի. եթե Ա. Լունչարսկու՝ թվում է պաշտոնական, զնահատականը «բրոնզածուլն» էր, ապա ռոստովյան մամուլը համարում էր «Սովարաթոթյա պոեմ»՝ «սառնաշունչ հիացում», «պաշտոնական պաթոս, դեպքերի սովորաբոլային շքերթ» որակումներով...

Ոչ միայն Մայակովսկի-Չարենց, այլև հայերիս վերաբերող տեսանկյունից ուշագրավ են և ուղևորության ընթացքով բանաստեղծի, ասես, առանձնակի-պարտավորված այցերը հայաշատ վայրեր։ Առանձին նշաններով. Նովոչերկասկի ուսանողության առջև ելույթին (նոյեմբ. 27) հիացնումքով արծագանքած Վ. Գալֆայանից (В. Галфаян) սկսած՝ նոյեմբերի 28-ի ելույթը Նոր Նախիջևանի «Красный Аксай» գործարանի տարածքում. այն էլ ընդառաջելով «...բանաստեղծին լսելու և նրա ստեղծագործության յուրօրինակություններին հասու լինելու» «բանվորների խնդրանքին ու զանգվածային ցանկությանը» (էջ 141)։ Ապա մույն և հաջորդ օրերին չորս ելույթ Ռոստովի տարբեր հաստատություններում, իսկ նոյեմբերի 30-ին Արմավիրի «Соловей» կինոսրահում։ Արմավիրի «Трудовой путь» («Աշխատանքային ուղի») թերթի թղթակիցն արդեն դեկտեմբերի 4-ի համարում հաշտ ու խաղաղ արծանագրում էր. «Տափոք, արմավիրյան լսարանին չվիճակվեց ծանոթանալ ամբողջ պոեմին, քանի որ հիվանդության պատճառով Մայակովսկին կարգաց միայն առանձին կտորներ և ոչ ամբողջ պոեմը։ «Լավ է» պոեմի առանձին հատվածների համեմատությամբ հասարակայնության վրա անհամեմատ բարձր էր տպավորությունը նրա առանձին բանաստեղծություններից. ինչպես, օրինակ, «Նամակ Գորկուն» և «Զախ մարշը»։ Այնուհետև անդրադառնալով 7-8 հոգու մասնակցությամբ եղած բանավեճին, թղթակիցը արծանագրում էր, թե՛ «հասարակեցման» վերաբերյալ Մայակովսկին հայտարարեց, որ ինքը չի ցանկանում հարմարվել և իջնել բանվորա-գյուղացիական առանձին խավերի հասկացողության աստիճանին, - և որ իր պոեզիան, գլխավորապես, նախորոշված-ուղղված է ավանգարդին՝ զանգվածների ավելի գիտակից առաջավոր մասին»։

Ապա հայտնվում է, թե երեկոն հաղորդվել է քաղաքի ռադիոկայանով (էջ 416)²²:

Հայտնապես (շեշտելով-շեշտենք) Մայակովսկու հայտարարությունը նույնությամբ վերաբերում է «Լեֆյան թմբուկը թողած մի կողմ» (4, 57), «Էպիքական» նոր շրջան թևակոխած Չարենցին. անշուշտ, գեղարվեստական համակարգի ամբողջությամբ:

Իսկ 1927-ի դեկտեմբերյան այդ օրերին, հավանաբար, մեկ-երկու օր Արմավիրում ապաքինվելուց հետո՝ դեկտեմբերի 3-ին, կամ 4-ին հասնում է Բաքու: Հասնում է և 4-ի օրը նույն «*Լաւ է*» պոեմով ելույթ է ունենում Թուրքական կուլտուրայի պալատում, և լեփ-լեցուն հասարակայնության առջև երկու ժամից ավելի կարդում պոեմը: Ապա տեղում են հարցեր, որոնց հասցեին մասնակից մեկը (Ս. Յուդին) մտաբերում է թե՝ Մայակովսկուն ուղղված առաջին իսկ հարցը եղել է սա. «Երբ մարդու հոգին դատարկ է, ապա նա ունի երկու ճանապարհ. կամ լռել, կամ գոռալ: Ինչու՞ եք դուք ընտրել երկրորդ ճանապարհը»: Ըստ երևույթին, - շարունակում է Յուդինը, - այդ հարց տվողը եկել էր երեկոյին, որպեսզի ուժով Մայակովսկուն հագցնի կանացի դեղին զգեստ...»: Բայց առանց հապաղելու հետևում է պատասխանը.

– Այդ երկտողի հեղինակը մոռացել է, որ կա նաև երրորդ ճանապարհ. այն է - չգրել այսպիսի անտաղանդ գրություններ»:

Այնուհետև Յուդինը թերևս «ակամջը կանչի» երանգով, ավելացնում է. «Երեկոյթից հետո նախկին միլիոնատիրոջ նախկին առանձնատանը - այժմ թուրքական կուլտուրայի պալատում - զանգեր... Ընկեր Մայակովսկի... քեզ սպասում են... դոկերը» (էջ 415):

Պարզենք. ուրեմն այստեղ ևս Մայակովսկին գիտեր, որ գտնվում է հայերի կառուցածում, հայերի կայքում...

Եվ այսպես ներառյալ դեկտեմբերի 7-ը՝ յոթ ելույթ Բաքվում. հաճախ Ս. Երզնկյանի սահմանած չարենցյան հայտնի օրերի հետքերով, ինչպես Սպիտակ քաղաք կոչված Շահումյանի անվան ակումբում... Հենց 26-ին նվիրված բանաստեղծության ասմունքով...

Բայց, թերևս, կառուցվածքային խախտումով Բաքվի ելույթները, երևի թե հարմար է փոխադրել հաջորդ էջերին՝ տևականորեն չընդհա-

²² Երևի թե նմանօրինակ այցերից առհասարակ վերջինը՝ թե՛ Նոր Նախիջևանի, թե՛ Արմավիրի. որոնցից առաջինը շուտով մասը դարձավ Ռոստոմի, Արմավիրն էլ երկաթուղին փոխադրելով կորցրեց վաղեմի մշանակությունը. ասել է՝ հայկական երկու գաղթավայր ինչքով ու բնակիչներով հայտնվեցին «խաղից դուրս»... կլամված...

տելու միտումով՝ Մայակովսկի-Չարենց ընդհատակյա խորացող սրբազան եղբայրության «հիպոթեզի», ավելի ճիշտ «լեզենդի» հիմնաթելը...

* * *

Ուրեմն և 1927-ի դեկտեմբերի 9-ին Մայակովսկին թիֆլիսում էր. և մինչև Ռուսթավելու անվան թատրոնում ելույթ է ունենում կարդալով «Լա՛վ է»-ն: Եվ հաջորդ օրն իսկ «Рабочая правда»-ն լիաշունչ հաղորդում էր. «...նույնիսկ Մայակովսկու թշնամիները պետք է ընդունեն, որ «Լա՛վ է»-ն մեծարժեք ներդրում է հեղափոխական պոեզիայում» (էջ 418):

Չետևում է դեկտեմբերի 10-ի երկրորդ ելույթը՝ Վրաստանի համալսարանի ուսանողական ակումբում. «նշանավորված» բանաստեղծի ստեղծագործության հանդես հակառիկ վերաբերմունք ունեցող երկու ուսանողի ծեծկռտոցով. բեմում՝ Մայակովսկուց երկու քայլ հեռավորության վրա: Բանաստեղծն, իհարկե, ընդհատում է ելույթը, *կո՛վող-ներին վրացերենով բաժանում*. և էլեկտրականացած լսարանը խաղաղեցնում (ինչպես նտաբերում է հուշագիրը)՝ «Ձախ մայրշով»:

Դեկտեմբերի 11-ին արդեն դարձյալ Ռուսթավելու թատրոնում հանդես է գալիս «Даешь изысканую жизнь» զեկույցով. իսկ 12-ի չորրորդ երեկոյին Անդրկովկասի կոմունիստական համալսարանում՝ համալսարանի ուսնկողիների և պրոլետ գրողների համար զեկուցում է «Բանաստեղծությունը և բանաստեղծի խնդիրները» վերնագրով: Այնուհետև թիֆլիսում է լինում ևս չորս օր և Մոսկվա է մեկնում դեկտեմբերի 17-ին (էջ 417-419)²³:

Ուստի ըստ հարկի վերստին դառնանք Չիկովանուն, այս անգամ նրա հուշերի անհամեմատ կարճառոտ երրորդ ենթամասին: Այն ծայր է առնում հենց ժամանման օրը փողոցներում փակցված «Ազդերի» յուրատեսակ քացատրությամբ. «Այս անգամ, - գրում է Չիկովանին, - նրա զեկուցման թեմայի նշանաբանը «Տալիս ես նրբագեղ կյանք!» հեզնական լոգունգն էր: Ձեկուցումն ուղեկցվում էր բանաստեղծությունների, և որ կարևոր է՝ Չոկտեմբերին նվիրված «Լա՛վ է» պոեմի ընթերցումով: Ինչպես հայտնի է, դրանից շատ առաջ Եվրոպայում այդ վերնագրով հանդես էր եկել անգլիական հայտնի բանաստեղծ և արծակագիր *Օսկար Ուայլդը*: «Լա՛վ է»-ի հեղինակը կրկնում էր

²³ Եվ ոչ մի կասկած, որ Չարենցը ներկա է գտնվել այդ բոլոր երեկոներին և Մայակովսկուն հանդիպել ամեն օր՝ մերառյալ 4 օրը և ծանապարհելը Մոսկվա:

«Սալոմնեի» հեղինակի ելույթի անվանումը: Դա բանավիճալին միջոց էր, քանի որ Մայակովսկին դավանում էր բոլորովին այլ ուսմունք և հաստատում էր բոլորովին այլ էսթետիկական ծրագիր՝ կոչված գործնականորեն նպաստելու աշխարհի վերափոխմանն ու վերակառուցմանը» (էջ 82):

Իր իսկ Չիկովանու մտաբերումով հենց նույն դեկտեմբերի 8-ի օրն էլ Ռուսթավելու պոդոտայում հանդիպել է Մայակովսկուն, որի խնդրանքով գրուցելով քայլել են Մուշտեիդի կողմը. քաղենք այդ ըստ ամենայնի ուշագրավ տողերը. «...Քչերս մնացին մեզնից... պոեզիայի հավատարիմներից... Շուտով, մեզնից բացի, էլ բանաստեղծներ չեն լինի, երիտասարդները խուսափում են բարդ գործից... Իսկ թիֆլիսը շատ է փոխվել, գեղեցկացել է, խանութները լի են ապրանքով: Հիմա ես գնում եմ Մուշտեիդի կողմը՝ Թիֆլիսի ազգականներիս մոտ... Մի փոքր ուղեկցիր ինձ... Մայրս պատվիրել է անպայման նրանց տեսնել...»: Այս ամենն ասաց ուրախ-տխրությամբ: Կամ տխուր հեզմանքով: Ես ուղեկցեցի նրան մինչև «Պլեխանովյան...»: Իսկ ամենավերջում էլ. «Ի՞նչ ես կարծում, իմ երեկոներին ժողովուրդ կլինի»: Ես կրկին նրան հավատացրի, որ լինելու են ժողովրդի բազմություններ: Նա ծիծաղեց. «Քո մարգարեությունները ինչ-որ չեն կատարվում», - և գնաց ...» (էջ 83):

Ըստ երևույթին միանգամայն ճշգրիտ Չիկովանին այնուհետև հիշում է, որ հենց հաջորդ դեկտեմբերի 9-ի օրը Մայակովսկին, Շենգելայան²⁴, Նատո Վաչնաձեն, ինքը՝ հին, բայց փոքր-ինչ այլ կազմով, արդեն երրորդ անգամ իջնում են Ավետիքի ներքնատուն... և նորից *մեր երևելի Ավետիքին նվիրված այսպիսի տողեր*. «...Ավետիքը, ինչպես սովորաբար, իրար անցավ, տաքավ մեզ վաճառասեղանի դիմացի ամենալավ սեմյակը, տեղավորեց մեզ սեղանի շուրջը: Հատակը ծածկված էր թեփով, որպեսզի հաճախորդների ոտքերը չմտնեն... Ավետիքը պատրաստեց մեզ համար փառահեղ սեղան...» (էջ 83): Սեղանին արդեն թամադայել է Ն. Վաչնաձեն՝ առաջարկել, ապա և Մայակովսկու պատվին կրկնել կենացը («Լա՛վ է»-ն ընթերցելուց հետո): Իր հերթին բանաստեղծին էլ հիացմունք է պատճառել Վաչնաձեն՝ ոչ միայն որպես

²⁴ Դամր կինոնկարներից սկսած վրաց կինոարվեստի նոր շրջանի հիմնադիր Նիկոլայ Շենգելայային է պատկանում նաև «Քսևանվեց կոմունարներ» (1933) նորարարական համարվող կինոնկարը:

«գեղեցիկ արտիստուհի», «բարեկամի ու ընկերոջ», այլև պոեզիայի սիրով ու իմացությամբ, ասմունքողի թովչանքով...

Ահա այդ 9-ի երեկոյին, թե ցերեկն էլ, ինչպես մտաբերում է հուշարկուն, վերաբերում է չակերտների մեջ առնված Մայակովսկու բանաստեղծական հանգանակներից կարևոր այս մեկը. «Բանաստեղծությունները գրում են հենց այն նկատառումով, որպեսզի միտքը արտահայտեն կարճ ու հասկանալի: Այդպիսով հասնում են նաև ժամանակի խնայողության»: *Ասել է թե՛ բանաստեղծությունը նաղլ չէ, դարի բոլոր ճշմարիտ՝ ոչ միայն բանաստեղծների... հավատամքով ու ճաշակով...*

Պոեմի ընթերցանության ընթացքում էլ՝ ընդհատելով, իրեն հատուկ հպարտ կեցվածքով հրովարտական է. «Ոչ մի ռուս կամ վրացի բանաստեղծ չէր կարող հավաքել այսքան ժողովուրդ... որքան ժողովուրդ կա իմ երեկոյին - դա պոեզիայի հաղթանակ է: Ես այդ հնագույն արվեստի ծառան եմ ու քարոզիչը: Այժմ պոեզիայի անկում է... բայց իմ նպատակն է վերադարձնել այդ վաղեմի արվեստի պատիվն ու փառքը...»: Այստեղ էլ ընդմիջելով խոսքը՝ դաիլիճով մեկ հայտարարում է, թե հիմզ թույլ առաջ ստացվել է հաղորդագրություն՝ «որ վախճանվել է ռուս հայտնի բանաստեղծ *Ֆեոդոր Սոլոգուբը*: Մեր սերունդն անցել է մեծ փոթորիկների միջով, և մենք թեթև ենք հաշտվում նման կորուստների հետ: Բայց *Ֆեոդոր Սոլոգուբը* մեծ վարպետ էր... Սոլոգուբը միամտորեն հեղափոխությունը պատկերացնում էր որպես մեկօրյա մենամարտ, մինչդեռ հեղափոխությունը շարունակվում է և հիմա: Կյանքը նորովի վերստեղծել, վերակառուցել մեր կենցաղը - ահա՛ որն է այժմ մեր խնդիրը. «Հարկավոր է նախ կյանքը վերափոխել, վերափոխելով էլ՝ կարելի է գովերգել...»²⁵:

«*Էպիքական լուսաբացի*» առաջին տողից *վերջինը՝ կարմիր թելի պես ձգվող նշանաբան...* իսկ ծլարծակող «սոցիալիստական ռեալիզմի» «տեսությունն» ահա՛, պարտադրում էր վերստին տառացի տարտամ աբսուրդ...

Ի վերջո ամբողջացնելով հուշերը, Չիկովանին նկատում է, որ այդ երեկոյի հաջողությունն եղել է անմախաղեպ, տրվել են մեծաքանակ հարցեր, որոնց պատասխանել է կտրուկ, սպառիչ սրամտությամբ. «Ինչպե՞ս եք զգում ձեզ ռուս գրականության մեջ». Մայակովսկին

²⁵ «Սերգեյ Եսենին» բանաստեղծության «հատված» տողերից են:

կարողում է երկտողը և համգիստ պատասխանում. «Ուշի՛նչ չի՛ սեղմում»: Ինչ-որ մեկն էլ հարցնում է Լիլիա Բրիկի մասին. «Շնորհակալություն, նա կենդանի է ու առողջ, ոչ մի հիվանդություն չունի»... «Դուք մի՞թե իսլեբնիկովի աշակերտը չեք...». և թնդում է պատասխանը. «Այո՛, լավ ուսուցիչ ունենալը վատ չէ...». և այլև և այլև (էջ 86-87):

Ուրեմն պատկերացնենք թե ինչպիսի ինքնաբերիկ հրճվանքով է արծազանքել Չարենցը այդ «թնդացող» պատասխաններին, հիացել մայակովսկիական առնական վարակիչ բառով ու բառախաղով... դեմքի, ձեռքերի, մարմնի կրքոտ ու կորովի պլաստիկայով...

Դահլիճում ու դահլիճից դուրս, բայց արդեն խորամուխ հազար ու մի տանջալի հարցերի ու մտորումների, ասեմք, վերաբերող կամ ինչ-ինչ թելերով ամռնչվող Սոլոգուբին: Չէ որ բավականաչափ տեղյակ նրա պոեզիային ու արձակին՝ տակավին 1922-1923-ի ելույթ-դասախոսություններում ներկայացրել էր այսպիսի բնութագիր. «...Սիրել գեղեցիկը, կինը, ցմրոքը, երգը, հաճույքը՝ հաճուն «ամհատի ազատագրման» - ահա սիմվոլիզմի փիլիսոփայությունը: Եվ այս փիլիսոփայությունը ոչ ոք այնպես լավ չի արտահայտել, ինչպես Ֆ. Սոլոգուբը, որ թերևս ռուս լավագույն սիմվոլիստներից մեկն է, եթե ոչ ամենամեծը...» (6, 54): Ինչ խոսք. Չարենցը գիտեր և մոտիկից տեսած-ճաշակած ռուսական գավառի հետին թշվառությունը, - *Սոլոգուբը 1905-ի ժամանակներից և հետո առհասարակ դեմ էր հեղափոխություն կոչվածին Ռուսաստանում...*

Ուրեմն և առկա իրավիճակով ինչպես Մայակովսկին, այնպես էլ ինքը, ինչպե՞ս հասկանան՝ ի հակադրություն «Սալոմեի» հեղինակի՝ «Տալիս ես նրբագեղ կյանք» նշանաբանով առաջադրվող «Լավ է»-ով հնչող ... պարադոքսը: Եվ ու՞ր մնաց «ամհատի ազատագրումը». երբևէ կարելի էր պատկերացնել այդպիսի դաժան-դահճային ուտրկություն՝ ամհատի ու ժողովուրդների... Թնջուկը թնջուկին հյուսվող Բլոկից-Եսենին, Սոլոգուբ... այլև Մայակովսկի ու Չարենց ողբերգական շղթայով... Չարենցի դեպքում ամեն դեպքում սրբորեն սեպված հեղափոխության նահատակ Տերյանին. որքանով ինչպես վկայում է գրականագետ Խ. Սարգսյանը «...Չարենցը հրաշալի գիտեր գրականությունը, ժամանակակից պոեզիան՝ առանձնապես: Այդ պոեզիայի ներկայացուցիչներից շատերին էր նա սիրում, բայց այն սերը, որ նա տածում էր դեպի Տերյանը, բացառիկ էր ու հյուսված ամենամուրթ թելերով...» (ՅԵՉՄ, 1, 345):

Տեսական որոշ դիտարկումներ

Հիրավի, բացառիկ սեր՝ «հյուսված ամենամուրբ թելերով»... և դա մի մեծ չափով էլ թելադրանք էր մշտանույն զգացողություն-գիտակցության, ըստ որի Տերյանին հաջորդած հեթական *հեղափոխության մահատակ է, և լինելու է ինքը*։ Տարբեր նշաններով Մյասնիկյանից հետո ենեմինի «ինքնասպանությանը» հաջորդած օրեցօր սրվող ներքնա-զգացողություն՝ երևի թե *ինչ-որ չափով էլ փոխադարձված Մայակովսկու և իր միջև*։ Ինչպես 1926-ի, այնպես էլ 1927-ի թիֆ-լիսյան հանդիպումների միջոցին. հանդիպումներ՝ որոշակի մասով Բեյ-բութովի հետ երեքով. ապա և՛ «դեմ դիմաց», բայց զուցե թե 1929-ի վիրահատության օրերին ևս... ո՞վ գիտի...

Սակայն երկուսն էլ սխրագործության համար ծնված կորովամիտ այրեր էին, և՛ հաստատապես կարելի է ասել՝ որքան էլ ինչ-որ չափով թախծոտ ու հալածական, ամեն ինչ չքանում էր, երբ խոսքը դառնում էր բանաստեղծական արվեստի զարտնիքներին. հնադարյան, հնօրյա, ժառանգական-դասականից... նորօրյա-սեփական՝ ծայր առած 1924-ի սեպտեմբերյան օրերից, երբ սպառված էին թվում հարցերը խորհրդապաշտության հետ, ապա և ֆուտուրիզմի (ասենք, ինչպես Ի. Սևերյանինի ուլորտներում...): Ուստի փոքր-ինչ ուշադիր հետևելու դեպքում, հարկ է արձանագրել, որ համարյա միաժամանակ ֆուտուրիզմի շեմից անցել են «կոնստրուկտիվիզմի», ապա «կուբիզմի» ... հրաժեշտ տվել Լեֆ-ին... համանման կողմնորոշումներով ժամանակի բանաստեղծության ու արվեստի բազմազան հոսանքների խառնարանում յուրացրել-սինթեզել-փորձարկել ու իրացրել են համաբնույթ տարրեր, հանգանակներ ու միտումներ:

Կարիք չկա կրկնելու և վերակրկնելու՝ ամեն պարագայում ժամանակի հրամայական պահանջով ու թելադրանքով, «ժամանակի շունչը» դառնալու մտահոգությամբ: Անշուշտ, մի անգամ չէ որ թե՛ Մայակովսկուն և թե՛ Չարենցին նվիրված հետազոտություններում «ժամանակի շունչ» կոչվածը քննականորեն մեկնաբանվել է պատմական հեղաբեկումների մեկնակետից ու պատմականորեն: Եվ սակայն, երբևէ սպառված չհամարելով այդ մեկնակետն ու մեկնությունների անհրաժեշտությունը (ճիշտ հակառակը), այնուամենայնիվ Մայակովսկի-Չարենց առնչակցությամբ պատմականության առումը այս անգամ փոխանցվում է ոչ թե զուտ, այլ բուն բանաստեղծական

արվեստի ու վարպետության ոլորտ: Այն է թե հաճախ «այդ վաղեմի արվեստի պատիվն ու փառքը» վերադարձնելու և շարունակելու որպիսի փոխակերպություններ ու նորամուծություններ էր պահանջում ու թելադրում «նույն ժամանակը»՝ ապահովելու համար «շունչը»՝ այդ առումով կամ ելակետից:

Պարզ է, համարձակվելը ենթադրում է լուրջ ու հիմնավոր կովաններ՝ այնպիսիք, որպիսիք հարցադրումով իսկ պատմականորեն սեպվում են բանաստեղծական արվեստի և առհասարակ արվեստների ընդհանրական բնույթին. բնույթ, որն ի վերջո Չարենցը համարեց սինկրետիկ-խառնածին-համախառն՝ հայերենի հոմանիշ-համանիշներով, որպիսիք, թերևս, հուշում են և սինկրետիկի որոշակի տարբերություններ Մայակովսկու ու Չարենցի արվեստի միջև: Բայց և ամեն դեպքում օրգանապես ինքնահատուկ 20-րդ դարի արվեստներին, այդ թվում բանաստեղծական արվեստին՝ տարբերություններով ու տարբերակներով հանդերձ:

Սկսեմք ու շարունակեմք հեղինակությունների հենարանով: Մայակովսկու մահից հետո գրած մի մամակում՝ արձանագրելով առաջին հանդիպումներից հիացմունքը բանաստեղծի արտակարգ տաղանդով. - Մ. Գորկին խոստովանում է. որ հենց այդ ժամանակ էլ նրա համար գուշակել է «շա՛տ մեծ, թեպետ, հավանորեն շատ դժվարին ապագա»։ ավելացնելով. «Ես վարժվել եմ ամեն տեսակ մարդկանց, բայց նրա հետ դժվար էր լինում: Նա կարծես մի տեսակ երկու ձայնով էր խոսում. մեկ՝ որպես ամենամաքուր քնարերգակ, մեկ խիստ՝ ցատիրական...»²⁶:

²⁶ Յր. Գրիգորյան, *Վլադիմիր Մայակովսկի. 1970, էջ 412-413*:

Եվ, սակայն, պարզապես կարելի էր հանցագործություն համարել, եթե Յր. Գրիգորյանի գրքից չքաղվեն Շկլովսկուն վերաբերող այս հատվածները ևս. «Մայակովսկու լեճական ընկերներից Վ. Շկլովսկին պատմում է, թե բանաստեղծի հակառակորդները շարունակաբար փորձե՛ր էին անում կտրել նրան իր ընկերներից, որպեսզի հետո միայնակ հաշիվ մաքրեին Մայակովսկու հետ. «...Ասեակն սկսեցին գուլել, ասում էին, որ նա երկրի առաջին բանաստեղծն է, որ նա Մայակովսկուց ավելի լավն է: Ասե՛նը դեսպուտում կանգնեց Մայակովսկու կողքին և խոսեց իրենց անբաժան բարեկամության մասին:

Քաշեցին Պաստեռնակին:

Պաստեռնակին Մայակովսկին շատ երկար ժամանակ սիրում էր:

Պաստեռնակը կտրվեց:

– Մեկին տարան, – ասաց Մայակովսկին...»:

Լև Կասիլի մտաբերումով էլ, երբ 1929-ի դեկտեմբերի 30-ին Մայակովսկու գրական գործունեության 20-ամյակի առիթով ընկերները նրա տանը կազմակերպում

Նկատելիորեն Չարենցին ինքնահատուկ բնութագիր՝ Չարլզ Չապլինով նշանավորվող 20-րդ դարի արվեստի *խառնածին հիմնագույն* - 1918-ի շենից. գարնանալի հրաշքով: Հայ ժողովրդի ու սեփական ծանրագույն կացության մեջ ազդարարված «Ազգային երազ» պոեմի քնարական-երգիծական խառնածին բնույթով՝ տեսլայինի ու փոխաբերականի դեռևս կիսաձուլածո ատաղձով: Եթե գիտենք, որ 1913-ից Հրանտ Նազարյանցի հուշագրությամբ արդեն գիտեր Մարինետտին, կարելի է ենթադրել, որ Թիֆլիսում, ապա Մոսկվայում պետք է որ հետևած լինի ռուսական կուլտուրոլոգիստների ելույթներին, և սակայն «Ազգային երազի» արտահայտչականությունը ազգային-ավանդական է՝ անգամ իսկ հռետորիկ հնչեղությամբ: Ասել է Գորկու դիտարկած «շատ դժվարինը» Չարենցը կարող էր հաղթահարել հեշտությամբ. տվյալ դեպքում Մայակովսկու համեմատությամբ, որին պակասում էր այն, ինչ դիտարկված ենք գտնում Վ. Շկլովսկու «Գեղարվեստական արձակ: Մտածումներ ու վերլուծություններ» գրքում:

Մասնավորապես գրքի այն էջերում, որոնք վերաբերում են փոխաբերություն կոչվածի «գործընթացին» ռուսական պոեզիայում: Եվ այսպես. հիշեցնելով, որ Լև Տոլստոյը Շեքսպիրին չէր ընդունում փոխաբերության պատճառով, Շկլովսկին նշում է, որ այդուհանդերձ Տոլստոյի ստեղծագործության մեջ ևս առկա են փոխաբերություններ և, այսպիսիք. «...Տոլստոյի լավագույն փոխաբերությունները այնքան ծավալուն են, որ դրանց միանգամից չես տեսնում. դրանք, այսպես

են կատակ-երեկո, - տեսարանը լինում է այսպիսին. «Այսօր նա (Պաստեռնակը՝ Ալ. Զ.) եկել էր, որ գրկի Մայակովսկուն և մոռացած գծությունը՝ շնորհավորի...

— Ես տխուր եմ առանց ձեզ, Վոլոդյա: Ես եկել եմ ոչ թե վիճելու, ես ուզում եմ պարզապես գրկել և շնորհավորել:

Ասկայն Մայակովսկին դանդաղ շրջվեց. խոսում էր առանց հյուրին նայելու:

— Ոչինչ չհասկացալ: Թող գնա: Այդպես էլ ոչինչ չհասկացալ: Կարծում է, թե դա, ինչպես կոճակը, այսօր պոկեցի՝ վաղը կարելի է կարել նորից տեղը... Ինձնից մարդկանց պոկում են մսի հետ միասին... Թող գնա:

Եվ հյուրը, միջանցքում մոռանալով գլխարկը, վազում է դեպի սառնամանիք: Հյուրերից մեկը հասնում է հետևից, տալիս գլխարկը: Նա գնում է Գեմրիկովի փողոցով, գլուխը բաց, գլխարկը ձեռքին պահած»:

Այդ հյուրը Բ. Պաստեռնակն էր»:

Այնուհետև Հր. Գրիգորյանը քաղում է Մայակովսկու մասին Շկլովսկու հուշերից այս հատվածը. «...միշտ թվում է, որ եթե ես ապրեի Պուշկինի դարաշրջանում, ամբաժան կիեռնեի նրան: Բայց տես որ չես հետևում: Չհսկեցինք, և գրողը դառավ ամպաշտպան: Նշանակում է մեղավոր եմ ամենից առաջ ընկերները, հետո միայն թշնամիները...»:

ասած, կրում են աշխարհայացքային, սյուժե-հյուսվածքային բնույթ»:

Ապա անցնելով բանաստեղծության ոլորտին գրում է. «Փոխաբերությունը երբեք չի խամրել:

Եթե դառնանք պոեզիայի փոխաբերությանը, ապա տոլստոյական ժամանակաշրջանի փոխաբերականը, ինչպես թվում է ինձ, սպառել էր իրեն: Փոխաբերությունից մնացածը՝ ուներ, այսպես ասած՝ քաղվածքային բնույթ:

Ասկայն պոեզիայում ևս փոխաբերությունը չի համգել: Ես չպետք է խոսեմ խորհրդապաշտների գրքային փոխաբերության մասին: Ակնեխտների դպրոցը պայքարում էր փոխաբերությունների դեմ, ջանում էր առարկային տալ ստույգ, բայց և միաժամանակ զրական դպրոցը կամ միտումնավոր շեշտում էր առարկան՝ կոպտությամբ, կամ էլ հակառակը՝ մոտերմությամբ. և կամ էլ պոեզիա էր ներմուծում ռեալիստական պատմվածքի նովելային միջոցներ:

Փոխաբերությունը պոեզիա է վերադառնում մեր դարի առաջին քառորդում. նրա վերադարձը վեհաշունչ էր, և միաժամանակ իրոնիկ, որքանով այն ժխտում էր ողջ հինը, նախահեղափոխական փոխաբերականը: Հեղափոխության այդ ժամանակաշրջանում երևան եկավ կծու-սրամիտ փոխաբերությունը: Մայակովսկու դեպքում կանոնիկ բառախաղ-փոխաբերությունները...

Մայակովսկու բանաստեղծություններում բառախաղերը հաճախ ստանում են հանդիսավոր, հուզականորեն լարված հնչեղություն:

Բառախաղի իրոնիկ սայրը ընդգծում է վսեմի ռեալականությունը... Հեղափոխության ժամանակաշրջանի բանաստեղծները մշակեցին այլախոսական բազմազան համակարգ:

Եսենինի դեպքում երբեմն մենք հանդիպում ենք ծանրակշիռ և կարծես արխայիկ համակարգի բիբլիական փոխաբերություններ՝ իմաստավորված բոլորովին նոր ենթաբնագրով:

Բլոկի «Տասներկուսում» ծանրակշիռ է ոչ այնքան վերջին տողը՝ շուտափույթ հայտնված սրբապատկերի, քան Քրիստոսի տեսքով, որի գլուխը ձմեռային բուքին շրջավորված է վարդապսակով. - առավել ծանրակշիռ է այն, որ կարմիր գվարդիականների պահակախումբը՝ տասներկուս են: *Դրանք նոր տասներկուս են, որոնք պետք է փոխարինեն տասներկու առաքյալներին...*

Նոր փոխաբերությունը նեղում է հնին՝ նրանից օգտվելով ստեղծելու համար մասշտաբայնություն: Բանաստեղծը վերցնում է որպես ֆոն,

յուր ապրումների տիեզերք և աշխարհայացքի հիմնագույն, և այդ հիմնագույնի վրա խոսում է իր այն անձնականից, որը կարող է ծավալվելով լուծվել միայն այդ հիմնագույնի վրա:

Մայակովսկու փոխաբերությունը ամենից առաջ ծավալվող է գործողությամբ, - այն դարձել է, - և դա տիպական է Մայակովսկու համար, - սյուժեական, դիպվածային՝ ծավալվող ժամանակի մեջ:

Մայակովսկու վաղ գործերում բավականաչափ շատ են նմանատիպ գործողություն-փոխաբերությունները»...

Եվ սա Շկլովսկին համեմատում է Շեքսպիրի «Ռոմեո և Ջուլիետ» դրամայի հետ գրելով. «Ջուլիետի փոխաբերությունը գործընթացի փոխաբերություն է...

Գիշեր, աստղեր, երկինք, արև՝ ընթանում են բախումով: Այդ պատճառով Շեքսպիրի փոխաբերությունները դրամատիկ են և իրենց դրամատիզմով չափազանցված, որը և թյուրիմացության մեջ է գցել Տոլստոյին:

Շեքսպիրյան մերկ բեմահարթակում փոխաբերությունները կարծես թե փոխարինում էին թատերաբեմին. *խոսքը վերստեղծում էր իրադրությունը, - իսկ որ գլխավորն է այն՝ աստիճան առ աստիճան ստեղծում էր սանդուղք*, որով բարձրանում էին հերոսները՝ արտասովորից մարդկայինին»²⁷ (ընդգծ. Ա. Չ.):

²⁷ Ապա և հետևում է Դ. Գրիգորյանի սույն հուշարկունքը. «1939 թվականին Ա. Ֆադեևի հետ ունեցած իմ մի հանդիպմանը ներկա էր նաև Շկլովսկին: Երբ մեր զրույցը վերջացրինք, Ֆադեևն ինձ հարցրեց, ու՞ր են այդտեղից գնալու: Ասացի, որ գնալու եմ Մայակովսկու տուն-թանգարան, դեռ չեմ եղել այնտեղ: Ֆադեևը կարգադրեց ինձ մեքենա տրամադրել: Վ. Շկլովսկին մի տեսակ անհանգստացած հարցրեց. «Կարելի է ես ընկերամամ ծեգ»: Երբ մեքենա նստեցինք, նա խիստ հուզված էր: Ծանապարհին արտասվեց.

– Ինձ տարի է չեմ եղել այդ տանը, Վոլոդյայի մահից հետո չեմ կարող մերս մտնել այդ շենքը:

Վիկտոր Բարխուլիչի հայտնվելը մեծ իրարանցում առաջացրեց տուն-թանգարանի աշխատողների մեջ...

Մոտ երեք ժամ մենք մնացինք տուն-թանգարանում... Շկլովսկին մի քանի անգամ արտասվեց և անընդհատ կրկնում էր.

– Մենք, մերծավոր ընկերներս, շատ ենք մեղավոր նրա առաջ, այդ ողբերգությունը կարող էր չլինել, եթե մենք մի փոքր զգայուն գտնվեինք նրա հանդեպ». տես Դրաչյա Գրիգորյան, Վլադիմիր Մայակովսկի, 1970, էջ 429-431:

Անհրաժեշտություն է զգացվում և ժանրություն-ժանրագրությունների՝ հայտնելու համար հետևյալը.

Ճիշտ և ճիշտ նույն եղանակով կամ հմտությամբ «հաշիվ են մաքրել» Չարենցի

Ուրեմն մաև նկատենք. 20-րդ դարի տասականից քսան ձգվող ժամանակահատվածում *տեսություն* կոչվածը վերին ընթանումով առաջնահերթ դիմագիծն էր համաշխարհային հոգևոր կյանքի (ինչպես և ռուսական): Ըստ այդմ տարվածությունը տեսությամբ, հասկանալի է՝ առաջին հերթին բանաստեղծության տեսությամբ, ինքնահատուկ էր ինչպես Մայակովսկուն, այնպես էլ Չարենցին: Ուստի՝ որքան էլ Ստան-դարտի շրջանում կամ ԼԵՖ-ից հրաժարված-չհրաժարված՝ ֆուտուրո-ավանգարդիստական միտումները արդեն իսկ Չարենցի համար զգայական աշխարհ էր՝ գումարված խորհրդապաշտությունից ժառանգածին: Մեծապես սեպված *հիմնավորապես կատարյալ հայոց խորհրդապաշտական դպրոցի երկու թևին՝ ռուսականից տարբեր խորհրդանիշների ու փոխաբերականի հարուստ գինանոցով ու արտահայտչականությամբ*: Համոզվելու համար բավական է համեմատել Տերյանի Սոլոգուբից թարգմանած էջերը՝ Տերյանի՝ սեփական բանաստեղծությունների հետ. մինչդեռ բնության

ու Բակունցի հետ... Չվերջացրած՝ անգամ Գեղամ Սարյանի, Խաչիկ Ղաշտենցի, Սողոմոն Տարոնցու... Տասնամյակներ անց նույն եղանակի այլևայլ տարբերակներով՝ Սահարուն կտրելով Սևակից, «հաշիվ են մաքրել» նախ Սահարու. ապա Սևակի հետ. միաժամանակ մի այլ տարբերակով Սահյանին հակադրելով Սևակին, յուրօրինակ տարբերակով՝ նաև Սահյանի հետ... մերօրյա տարբերակներով էլ «հաշիվ են մաքրում» Մաթևոսյանի հետ...

Ամեն դեպքում (մեղմ ասած) չխնայելով կին-երեխա... Լայնորեն տարածվում էր և գնահատողների վրա: Ինչպես ամենամիսնա դրսևորումներով Հրաչյա Գրի-գորյանի, որին և պատկանում է Չարենցի որբերին կենսաթոշակ նշանակելու նախաձեռնությունն ու իրագործելը՝ վերը հուշարկած 1939-ի Ա. Ֆադեևի հետ հանդիպման միջոցին՝ Սոսկվայում:

Տափալի է, որ նա վախճանվեց և չարժանացավ անգամ «Վլադիմիր Մայակովսկի» խորագրով իր ծավալուն գրքի լույս տեսնելուն...

Բայց, դե՛, վերջապես վայելեց «Երկիր Նաիրիի» ու «Գիրք ճանապարհիի» հրատարակվելը ե՛ժ չորրորդ և հինգերորդ հատորներում (1965, 1968) և հասցրեց իր գրքի էջերում արժանագրել գնահատանքի այսպիսի լիասիրտ տողեր. «Երկիր Նաիրիի» մասին. «Հայնեական իր ռեմինիսցենցիաներով, պատմելու հայնեա-կան իր ձևով, հեզանքի ու սարկազմի իր խարազանով Չարենցը վերագնահատման է ենթարկում ու դատապարտում ազգային ազատագրական շարժումների անցյալ ռոմանտիկ-ուտոպիական ուղիները: Սա «նիհիլիզմ» չէր անցյալ արժեքների նկատմամբ, այլ ազատագրական պայքարի ոչ ճիշտ ուղիների ժխտում և ազատագրական նոր ուղիների հաստատում» (էջ 515):

«Գիրք ճանապարհիի» հասցեին. «...Գիրք ճանապարհին»... հայ ժողովրդի պատմության, նրա ճակատագրի փիլիսոփայական ընդհանրացման և քերթողական արվեստի հարցերին նվիրված մի հոյակապ բանաստեղծական հանրագիտարան է:

խորհրդանիշներով ու փոխանյութով փոխաբերականը անտրոհելի է տերյանական հյուսվածքներից (ինչպես Վերլենի), Սոլոգուբի խորհրդանիշներով՝ փոխառնովի-օրից կախված են՝ պատմողական տարրի միալար կշռելիությամբ: Հենց այն, ինչ հետևում է Ալ. Բլոկի՝ Սոլոգուբի ստեղծագործության բնութագրից. «...Նրա պոեզիայի առարկան առավելապես աշխարհը իր մեջ բեկբեկող հոգին է, և ոչ թե հոգում բեկբեկվող աշխարհը»²⁸, 29:

Բայց, ահա, ժամանակի թելադրանքով նորովի վերակոչվող հռետորիկ բանաստեղծությունը կարիք ուներ նոր արտահայտչամիջոցների: Իրապես, «Սոմայով» և «Ամբոխներով» Չարենցը այդպիսի հայտնագործում է խորհրդանշականի ու փոխաբերականի տոհմիկ հունում: Իսկ Մայակովսկի²⁹:

Ռուսական գրականագիտությունը, իրավացիորեն, իմաստավորում է դա՝ մի կողմից մատնանշելով «բլոկյան սյուժետային իրադրության «թափերայնության» գեղարվեստական երկակի տրամաբանությունը, (միաժամանակ շեշտադրելով բանաստեղծի քնարական սյուժեների

...«Գիրք ծանապարհի»-ում բանաստեղծական գերագույն վարպետության աստիճանի հասցրած իր խոհերում Չարենցը շարադրեց գեղագիտական իր հայացքները... Այդ գեղագիտության խտացած մի արտահայտությունն է «Յոթը խորհուրդ գալիքի երգասաններին» հոյակապ բանաստեղծությունը» (էջ 561):

Ցավալի է, բայց և «Եղե՛լ է, եղե՛լ»։ Կյանքի վերջին տարիներին Գրիգորյանը գրել էր նաև սփյուռքահայ գրականության ծեռնարկ. քննարկման համար ներկայացրել էր 94 Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ... այդպես էլ ծեռքից ծեռք անհետացավ:

Եվ ամենացավալիմ. չապրեց և չշարադրեց Չարենցին նվիրված իր կարևորից կարևոր նվիրական հուշերը...

²⁸ В. Шкловский, *Художественная проза. Размышления и разборы*, М., 1961, с. 137-141.

Նախորդ գլուխներում ներկայացված «Նամակներ սիրո մասին...» գրքից բացի, Չգ պահպանվում են և հեղինակի «Литература и кинематограф» (1923, Բեռլին) և ըստ ամենայնի հետաքրքիր «Матерьял и стиль. О романе Льва Толстого «Война и мир» ծավալուն գիրքը (Չարենց նշումով), ապա և «Грoуски oптимизма» (Մ., 1931) գրքույկը: Տես նաև «Ալեքսանդր Ֆադեև» ծավալուն հուշերը. Նորք, 2001 թիվ, 1, էջ 109-136:

²⁹ Ал. Блок, *Собр. соч*, т. 5, с. 162.

Պատահական չէ, որ Տերյանի թարգմանությունները Սոլոգուբից՝ նկատելիորեն մնացել են անավարտ . կատարելությամբ թարգմանված «Սալոմեի» կողքին: Անկարելի է թե «Позняя Армения» տողացի թարգմանության և խմբագրական ընթացքներով Տերյանը զգացած չլինի ռուսական սիմվոլիզմի, այլև ակմեիզմի, ասենք, այդ բնույթը: Հետագայում Չարենցը նույնպես:

պայմանական թատերայնությունն» ու «թատերական դրամատիզմը»³⁰. մյուսից՝ Բրյուսովի վերհարմաշունչ հանգանակները: Այս երկուսի մերծավոր կամ մոտավոր սինթեզն էլ հենց այն է, ինչ տեսնում ենք վերը Շկլովսկուց մեջբերված քաղվածքում:

Դե, Շկլովսկին, նվաստիս «մախաստեղծ» թուլությունն է, և շարունակում է հիացնել արվեստների էության ու տարերքի զգայական-խոհական մոզական կռահումներով ու սահմանումներով: Այս դեպքում խոսքը վերաբերում է շեքսպիրյան ծավալուն փոխաբերականի սանդղակային պայմանականի նույն երկակի տրամաբանությանը, որով աստիճան առ աստիճան «բարձրանում էին հերոսները՝ արտասովորից մարդկայինին»:

Եիշտ այդպես էլ «մերկ բեմահարթակում» հաստատելով երկակի պայմանականության տրամաբանությունը՝ Մայակովսկին վերադարձնում էր հռետորիկ բանաստեղծության՝ «այդ վաղեմի սրվեստի պատիվն ու փառքը»: Ասել է, թե՝ որտեղից որտեղ Մայակովսկու «բանաստեղծական աշխարհագրողության կամ տեսության» ծննդաբանությունը սեպվելով-սեպվում է Ջուլիետի «գործընթացի փոխաբերությանը»:

Այն է, թե՝ «խոսքը վերստեղծում է իրադրություն», որի պայմանական-մթնոլորտում սանդղակ առ սանդղակ ծավալվում է Ջուլիետի ու Դոմեյի գործողությունների փոխաբերական «գործընթացը»՝ խոսքով ու խաղով (շարժումով):

Ուրեմն և, ըստ այդմ էլ դառնանք բանաստեղծի «հանդիսատես» Չիկովանու անմիջական տպավորությանը. «...ինձ զարմացնում էր, որ նրա (Մայակովսկու՝ Ալ. Ջ.) քնարերգությունը ոչ մի տեղ չէր հենվում բնությանը. բնության պատկերները համարյա թե ամբողջովին վտարված էին նրա քնարական երգերից: Եվ ես համոզվեցի, որ բնության բացակայությունը, կարծես թե, զբաղեցնում է նա ինքը՝ յուր մարմնական էությունը: Բանաստեղծություններն արտահայտում էին այդ մարդկային օրգանիզմի ուրախությունն ու ցավը. օրգանիզմ, որ սրությամբ ընդունում և զգում է քաղաքային բնանկարը, բայց և բոլորովին անտարբեր է բնության գաղտնիքների, անտառների, սարերի ու գետերի ձայներին...»³¹:

Ուշագրավ է, որ կռահող-գուշակող Շկլովսկին «Ջուլիետի գործընթացի փոխաբերության» դեպքում շեշտում է բնության ներկայությունը՝

³⁰ П. Громов, А. Блок, Его предшественники и современники, М. - Л., 1966, с. 118.

³¹ С. Чиковани ... с. 77.

այն էլ «բնության երևույթների» չափազանցված բախման շեքսպիրյան դրամատիզմով, բնականաբար այդ ամենը թողնելով մայակովսկիական մարմնական էությանն ու հնարավորություններին՝ ծայնային-շարժումնային-դինամիսադային «թատերական» երկակի արտահայտչականությանը:

Ի վերջո չերկարացնենք և անցնենք հետևությանը. ծավալուն փոխաբերությամբ Մայակովսկին իր «ֆուտուրիստական» «գեղարվեստական աշխարհգագաղությանը» իրապես հռետորիկ բանաստեղծական արվեստի վաղեմի պահանջը և ունակությունները հարստացնում էր նոր հնարավորություններով. *բանաստեղծությանը հրավիրելով բեմ-էստրադա հռետորիկ* կոչվածը ուժավորում-գինում էր խոսք-ծայն-շարժում միաժամանակյա եռակի արտահայտչական միջոցներով: Եապես կռահելով, խթանել-ապահովելով միաժամանակ առնվազն երեք արվեստի՝ ասմունք, թատրոն, կինեմատոգրաֆ հունավորվող ընթացքն ու հեռանկարը: Հասկանալի է, հեռանկարային ողջ համալիրով կռահելով-պատկերացնելով մարդկության գիտական առաջընթացի թելադրանքն ու դերը՝ հավասարապես թե՛ գրականության, թե՛ արվեստների ճակատագրում ու հեռապատկերում:

Ճիշտ և ճիշտ հենց սկզբից այդ ամենը տակավին Մայակովսկուն չաշակերտած միանգամայն տոհմիկ հունով հետևողականորեն կիրարկում-իրագործում էր Չարենցը՝ հայոց մշակույթի պատմության մեջ սկզբնավորելով նույնպես երեք արվեստ. եթե ոչ չորս-հինգը...

Ասմունք. «Սոմային» ու «Ամբոխներին» հաջորդած ռադիո-պոեմների իրողությամբ. հռետորիկ ասմունքայինից ամենացայտունը՝ *ռադիոկայանի նորամուլ* ծավալուն փոխաբերությունն էր, որով տարբերակվելով ապահովում էր եռերգի կառուցվածքային միասնությունը՝ դրա ներսում տոհմիկ փոխաբերականի հզոր հոսքով հանդերձ: Փաստացի հենց 20-ական թթ. հունավորված Սուրեն Քոչարյանից³² մոտալուտ ժամ էլոյան... ապա մերօրյա... մաս լայնորեն չարաշահվող աղեղով...

³² Հայտնի է Վ. Կաչալովի տարվածությունը Մայակովսկու բանաստեղծական-ասմունքային արվեստով: Ապա և մեծ դերասանի սերտ փոխհարաբերությունները Գ. Յակուլովի ու Ս. Սարյանի հետ. հետագայում էլ ասմունքային համերգները Վ. Փափազյանի ու Ս. Քոչարյանի: Հայտնի է նաև, որ Կաչալովը 1935-ին հանդես է եկել Չարենցի «Խմբապետ Շավարշի» ասմունքով: Բեմահարթակային ասմունք, որին շուտով պետք է հաջորդեր Ս. Ռայկինի հանճարեղ արվեստը՝ հետագայում աստղերով ու արքայակներով:

Փոխաբերական «Սոմայի» ներսում՝ *երաժշտական* հզոր տոնայնությանն ուղեկցող դիմամիկ-եռանդուն շարժումնային դրամատիզմ՝ անտրոփիի հիմնագույն-խարիսխ. Վահրամ Արիստակեսյանից Արամ Խաչատրյան պարարվեստի աննախընթաց վերելքով: Բնույթ, որ նույնությամբ, բայց և այլ տարբերակով վերաբերում է «Ամբոխներին»:

Կինեմատոգրաֆիկ համարյա պատրաստի կինոսցենարներ՝ արդեն Մայակովսկու արվեստին արծազանքող դիմաստվեր-դիմապատկերներով. «Սնոուդեն ամուսիններ կամ ինքնիրեն կոմունիզմ», «Տիրապետողների դեմքը». որքան երգիծական գծանկարային կամ նկարչական արվեստ, այնքան էլ՝ որպես ամբողջական հնչեղ տեսանելի մուլտֆիլմեր... Վերջապես «Կապկազ թամաշա», («Աքիլլե՞ս, թե՞ Պյերո» հեռանկարով հանդերձ), որի բեմադրողը, դերակատարը, այլև հիացական լիաշունչ գնահատողը պետք է լիներ ոչ այլ ոք, քան ինքը՝ շեքսպիրյան թատերախաղով հասակ առած, վեհացած Վահրամ Փափազյանը:

Եվ դա նաև՝ որքան էլ թատերայնորեն «թամաշա», այնքան էլ օժտված «խոսքով վերստեղծված դրության» կինոսցենարային բազմապիսի տարրերով, որպիսիք նկատելիորեն անբաժան են արդեն իսկ 1920-1921-ին հյուսված «Ամենապոեմից»: Նախ դանդաղ-քնաթաթախծույլ, ապա մեկը մյուսին հաջորդող, միմյանց ծայնակցող շատերի, մարդկային բյուրերի ընդհատական-անընդհատ հարափոփոխ՝ մու՛լտ, թե՞ ոչ մուլտ կինեմատոգրաֆիկ ժապավեն, այն էլ մի այնպիսի վերջնահանգույցով, որով մի հայ Պողոս լծված բյուրերի «օրերի երթին»՝

...Բյուրերի հետ մեկտեղ, միասին

Այս երկրագունդը հին

Քաշում է դեպի Ապագան...

..... (2. 148):

Օրինականորեն կարող ենք ասել, որ արդեն իսկ 1920-1921թթ. բանաստեղծի «գեղարվեստական աշխարհազգացողությունը» կինեմատոգրաֆիական էր, բնույթով ու պատկերացումներով՝ որոշակիորեն արծազանքող Չգ պահպանվող 1923-ին Բեռլինում լույս տեսած Շկլովսկու «Литература и кинематограф» գրքույկում շարադրված սկզբունքներին:

«Չնադարյան մաթեմատիկոսները, - գրում էր Շկլովսկին, - լավ էին հասկանում փոփոխական մեծությունների անընդհատության ու ընդհատության տարբերությունները թվաշարքերի և, օրինակ, գծերի միջև:

Նրանք գտնում էին, որ երկու ինքնաբավ մեծությունների շարքերից մեկով ապացուցված թեորեմը՝ անհրաժեշտ է կրկին ապացուցել մյուսի համար:

Մարդկային շարժումը անընդհատության մեծություն է, մարդկային մտածողությունը իրենից ներկայացնում է անընդհատություն՝ մոլորմների շարքի տեսքով, անվերջանալի մանր հատվածների, մանր անընդհատությունների շարքով:

Արվեստի աշխարհը անընդհատության աշխարհ է, անվերջանալիություն է խոսքի. ոտանավորը չի կարելի տրոհել շեշտերով, այն չունի շեշտադրվող կետեր, այն ունի ուժային գծերի բեկման տեղեր:

Բանաստեղծության ավանդական տեսությունը ընդհատության բռնություն է՝ անընդհատության վրա: Աշխարհը ընդհատական չէ՝ տեսանելի աշխարհը, ընդհատական աշխարհը՝ ճանաչվող աշխարհն է: Կինոն ընդհատական աշխարհի ծնունդ է, մարդկային միտքը ստեղծել է ըստ պատկերի յուրում իր տեսակի նման ինտուիտիվ աշխարհ: Այդ տեսակետից կինոն այժմեականության ամենավիթխարի երևույթն է և կարելի է թե՛ ոչ թե երրորդ, այլ առաջին մեծության»³³:

Ավելացնենք նաև, որ վաթսուն էջանոց գրքուկի վերջին էջերն էլ կրում են «Չապլին» և «Կինոյի ապագան» խոսուն վերնագրերը»:

* * *

Բայց քանի որ Չարենցի (ինչպես և Մայակովսկու) պարագայում խոսքը առաջին հերթին վերաբերում է բանաստեղծական արվեստի զենքերի զենքին՝ բառին ու խոսքին՝ քաղելով կրկներբ Շկլովսկու տեսական ելակետը: Այն է թե. «Արվեստի աշխարհը անընդհատության աշխարհ է, անվերջանալիություն է խոսքի. ոտանավորը չի կարելի

³³ В. Маяковский, *Литература и кинематограф*, Берлин, 1923, с. 24-25.

Ինչպես Չարենցը, Մայակովսկին ևս ունեցել է հարուստ գրադարան. ըստ անկետային հարց-պատասխանի գերակշռող մասը վերաբերել է գրականության տեսությանն ու սոցիոլոգիային. գրքերի թվում եղել է ու կա 1916-ին Պետրոգրադում ոռւսերեն լեզվով հրապարակված Ալ. Էյնշտեյնի «О специальной теории относительности» գիրքը: Ուշագրավ է. «Маяковский встречает век двадцатый первым» գրքում Գ. Բեյքոնովի ֆուտուրիստական ապագայապատկերում + Էյնշտեյնի հարաբերակցությամբ հետաքրքիր հարցադրումներով և քննությամբ անդրադառնում է 70-80-ական թթ. լայնորեն արժարժված ֆիզիկա և պոեզիա առնչակցության հարցերին. տես էջ 5-42: Ուրեմն հիշեցնենք, որ Էյնշտեյնի տեսությանը մեծ հետաքրքրությամբ էր վերաբերվում և Չարենցը:

տրոհել շեշտերով, այն չունի շեշտադրվող կետեր, *այն ունի ուժային գծերի բեկման տեղեր*։

Բանաստեղծության ավանդական տեսությունը ընդհատության բռնություն է՝ անընդհատության վրա։ Աշխարհը ընդհատական չէ...»։

Պարզ է. քաղում ենք առանց որևէ չափի համգամանալի քննության հավակնության, այլև՝ որպես մոտեցման փորձ հարցադրմանը։ Սկսելով հենց շեշտադրումից, որն ինքնին բացատրությունն է Մայակովսկու, ինչպես և Չարենցի *հատվող տողերի*։ Եապես երաժշտության պես ստույգ հաշվարկով «նոտայագրկված» - ռիթմագրկված-ուժագրաված բանաստեղծական խոսք, ասելիք կամ ոտանավոր։ Լսելիքի խոսք, լսելիքի պոեզիա, որի օրենքներով բացառվելով չէր ընդունվում ոչ մի չեզոք կամ անիմաստ բառ, պահանջում էր բառերի՝ գծերի, գույների, հենաբառերի, հնչյունների ուժային, կշռության խոսքի դինամիկա՝ ցածրից բարձր-կիզակետային և հակառակը. ասել է երաժշտական երգեցողական հատկանիշներ։ Դրա հետ միասին երգեցողությանը հակառակ՝ ռիթմի առավել բացարձակ տիրապետություն և կրկին սանդղակային սկզբունքով։

Հայտնապես հայոց բանաստեղծության պարագայում հատկապես պոեմի ժանրով արդեն նկատելիորեն նվաճված իրողություն («Լոռեցի Սաքո», «Աբու-Լալա-Մահարի» և այլն), կամ հատկանիշներ, որպիսիք, ըստ երևույթին, դժվարություն էր ներկայացնում ռուսական պոեզիայում։ Մինչդեռ հայոց պոեզիայում կատարելագործվում էր ուժային կրքոտ-կորովի այնպիսի պաթոսային դինամիկայով, ինչպիսին տեսնում ենք Չարենցի «Խմբապետ Շավարշում»։

Վահան Տերյանի նշած մի այլ դժվարության կողքին, որի համաձայն՝ «...Մեր լեզվի առավելություններից մեկն էլ կազմում է գոյականներից կազմված բայերը.

անծրև-ել	անծրենլ
արև-ել	արևել
կրակ-ել	կրակել, -

որ ռուս ֆուտուրիստներն են ճգնում մտցնել և այնպիսի խոչընդոտների են հանդիպում, թեպետ մասամբ հաջողել են այդ բանում, սակայն պրիորիտետը նրանց չի պատկանում այդ բանում, այլ սիմվոլիստներին»³⁴։

³⁴ Հանգամանորեն տես Ալմաստ Զաքարյան, 20-րդ դարի սկզբի հայոց բանաստեղծությունը, գ. 2, 1977, էջ 380-384 և այլն։

Ահա այդ որոշակի դժվարության կողքին հնչական-գունային ուժայնության տեսակետից չափազանց հետաքրքիր է նաև չնչին միջանորոգումը ստորև ներկայացվող Ն. Ասեկի դիտարկումը, որ քաղում ենք կրկին Գ. Բեյբուրթովի միջնորդությամբ նույն գրքից:

Ըստ այդմ. 1935-ի ապրիլի 23-ին Թիֆլիսում Մայակովսկու հիշատակին նվիրված երեկոյին ելույթ է ունեցել և բանաստեղծի մերձավոր բարեկամ Ն. Ասեկը: Տպագրության համար էլ բնագիրը ներկայացրել է Գ. Բեյբուրթովին, որը և, բնականաբար, տարիներ անց քաղվածաբար վկայակոչել ու բնութագրել է «Նիկոլայ Ասեկի հիպոթեզը և մի քանի հետևություններ» վերնագրով: «Մայակովսկու պոեզիայի շարժիչ ուժը հսկայական է, - շեշտել է Ասեկը, - բայց քննադատությունը հաճախ այն մեկնաբանում է հենվելով միայն ստեղծագործական առանձին շրջաններին. գրում են նրա ուրբանիզմի մասին և այլն: Սակայն Մայակովսկու պոեզիայում կան գծեր որպիսիք ավելի ուժեղ են զգացվում ընթերցանության հեռավորությունից, երբ ընթերցողները բանաստեղծին տեսնում են առավել խորությամբ՝ շարժման մեջ, դինամիկայով...»:

Այնուհետև Ասեկը ասում է. «Մայակովսկու ծայնի լայնքը գալիս է հեռավորության լայնությունից, ձորերի, լեռնային մթնոլորտի արծազանքով, լեռներում կանչի զգացողությունից, իր ծայնի իրողության զգացողությունից:

Ես չեմ ցանկանում ծանրացնել ոչ գիտական ընդհանրացումներով, - շարունակել է Ասեկը, - բայց համեմայնդեպս նկատում եմ տոնային որոշ մոտիկություն Մայակովսկու վաղ շրջանի բանաստեղծության և վրացական լեզվի միջև:

Բ.Ժ.Ղ. բաղաձայն տառերի հակադրությունը ծայնավորներին գործիքավորում չէր և կամ էլ բառերի հնչեցում մերկ էսթետիկական առումով: Մայակովսկին ձգտում էր հնչականական մոր միացությունների, և նրա պոեզիայի այդ կողմը դեռևս սպասում է ուսումնասիրության»:

Ապա դառնալով «հետևություններին», Բեյբուրթովը գրում է. «Ասեկի հիպոթեզը իր հաստատումը և զարգացումը գտավ վրաց մի շարք լեզվաբանների կողմից:

Ասեկի նշած վրացական լեզվի բնույթի Մայակովսկու իմացությունը թույլատրում է հատկապես վերանայել Մայակովսկու «Վլադիկավկազ-Թիֆլիս» բանաստեղծությունից այս տողերը. «*Ես վրացի եմ, բայց ոչ թե կոնարար, սրախոս կինտո...*» (ընդգծ.՝ ԱԼ. Չ.):

Որպիսի՞ դիտարկումներ ու հետևություններ կարող են թելադրել այդ բառերը: Բանաստեղծը և ոչ մի բան երբեք չէր դատում լսածով: Այդպես էլ՝ եթե նույն բանաստեղծության մեջ օգտագործել է «շահիր» բառը... ապա անպայման հաստատապես գիտեր այդ բառի ուղղակի իմաստը: Տիցիան Տաբիժեն նշում էր, որ Մայակովսկին հասուն տարիներին էլ էր «հիշում մանկության օրերին լսած (վրացական շահիրները-քառյակները)»³⁵:

Գրականագիտությունը զարգացման ճանապարհի մորանոր հրամայականներով, անշուշտ, Ն. Ասենի դիտարկումների մշանակետերով պետք է որ նաև անդրադառնա Չարենցի (և ոչ միայն)՝ հեռավորության, մթնոլորտային արձագանքի, «կանչի արձագանքի» «ջինջ ուրախության» (Ակ. Բակունց)... առհասարակ իրեն բանաստեղծի-գրողի սեփական ծայնային զգացողության նրբություններին: Ամեն դեպքում գիտության առաջընթացի չափումներով: Բայց դե՛, ինչ խոսք, վաղուց լեզվաբանների հետ միասին պետք է որ զբաղված լինե՛ր մեր լեզվի բնույթով պայմանավորված նույնամասն «հիպոթեզներով», ինչ ասվում է վրացերենի հասցեին. տոնայնության առումով, և միաժամանակ այն կապակցությամբ ու իմաստով, ըստ որի «բ. ժ. չ. բաղաձայն տառերի հակադարձություն-հակադրությունը ծայնավորներին՝ գործիքավորում չէր և կամ էլ բառերի հնչեցում. մերկ էսթետիկական առումով: Մայակովսկին ձգտում էր հնչակազմական մոր միացությունների, և նրա պոեզիայի այդ կողմը դեռևս սպասում է ուսումնասիրության»: Որին և տեղն ու տեղը Բեյբութովն ավելացնում է թե՛ «Ասենի հիպոթեզը՝ իր հաստատումը և զարգացումը գտավ *վրաց մի շարք լեզվաբանների կողմից*» (ընդգծ.՝ Ակ. Չ.):

Տեսեք թե ինչքան ենք հետ մնում, և մտածենք թե ինչու՞... մանավանդ որ «հիպոթեզ» կոչվածը հենց կուպիտ ու մեղմ ծայնավորների, բառերի «կոտորատման» ֆուտուրիստական հսնգով՝ տակավին «Մեր լեզուն» (1933, 1, 28) բանաստեղծությամբ՝ (ասել է թե՛ «Գիրք ճանապարհիի» ընթացքով) ակնհայտորեն առաջադրել է Չարենցը.

Մեր լեզուն ճկուն է ու բարբարոս,
Առնական է, կոպիտ, բայց միևնույն պահին
Պայծառ է նա, որպես մշտաբորբոք փարոս,
Վառված հրով անշեջ դարերում հին...

³⁵ Г. Бебутаов, Маяковский Встречает Век двадцать первый. Статьи, воспоминания, Тбилиси, 1984, с. 70-71.

...Եվ փայլել է նա մերթ, ինչպես բյուրեղ,
Մերթ կոպտացել, ինչպես լեռնային քար:

Բայց միշտ պահել է նա իր կենդանի ոգին, -
Եվ եթե մենք այսօր կոտրատում ենք այն մերթ -
Այդ նրանից է, որ ուզում ենք *մեր*
Նոր խոհերի վրա ժանգ չչորքի... (4, 429):

Իսկ սա ի՞նչ է նշանակում, եթե ոչ՝ բառակազմական - «հնչակազմական նոր միացությունների» պահանջ ու անհրաժեշտություն՝ «նոր խոհեր», մտածումներ, գիտության ու արվեստի, կենսականության նոր ձևեր... իմաստավորելու համար և արտահայտելու: Մինչդեռ տարված «տաղաչափական հաշվետարությամբ» չենք էլ պարզել, թե առավելապես կամ սովորաբար ո՞ր բաղաձայնների ու ձայնավորների հեմաբառային համադարձությամբ ու հակադարձությամբ, ներհակությամբ ու ներդաշնակությամբ է գործիքավորել Չարենցը իր այս կամ այն ստեղծագործության էջերը՝ զարգացման այս կամ այն շրջանում, ժանրատեսակներում, ինչպիսի հաճախականությամբ և ինչպիսի տոնայնություն ապահովելու մղումով: Որ նույնությամբ վերաբերում է Պարույր Սևակի արվեստին:

Իր «Լավատեսական տրագիզիա» վերնագրով հուշերում Մաքսիմ Ռիլսկին Չարենցին դասելով այն գրողների շարքը, որոնց «...երկերը կարդալիս մտածում ես, որ այդ մարդիկ, ասես, նպատակ են ունեցել իրենց մարդկային մեկ կյանքում ընդգրկել ամբողջ մարդկության կյանքը՝ իր անսահման բազմազանությամբ, ամբողջ աշխարհը, ամբողջ բնությունը իր գույների, երանգների ու գծերի անհամար հարստությամբ...» (ՀԵՉՄ, 1, 31), – միաժամանակ վերհիշում է 1934-ի օգոստոսին խորհրդային գրողների Յամամիլոբենական առաջին համագումարի օրերի՝ իր, Պ. Տիշինայի, Ն. Ասեկի, Վ. Լուգովսկոյի հանդիպումներն ու զրույցները Չարենցի հետ: Անկարելի է, որ զրույցներում բազմիցս անդադարձած չլինեին Եսենինին ու Մայակովսկուն. ուրեմն և կարելի է չկասկածել, որ այդ վերհիշումներով են արձանագրված Ռիլսկու այս տողերը ևս. «...Չարենցը ապշեցնում էր մեզ ընդհանրապես գրականության և մասնավորապես ռուս գրականության մասին ունեցած իր հայացքների խորությամբ ու լայնությամբ...» (ՀԵՉՄ, 1, 33):

Հիրավի. կարելի է կարծել, որ Ն. Ասեկի դիտարկումները ձևավորված

են եղել այդ գրույցներում՝ Չարենցի գործոն մասնակցությամբ: Որքանով Մայակովսկու գործերի բարձրակարգ թարգմանության ընթացքով հետամուտ էր ռուս բանաստեղծի արվեստի գաղտնիքներին ու նրբություններին, այդ թվում հնչային-հնչական ու կշռության գործիքավորմանը... և այլ յուրօրինակությունների ու հմտության: Իսկ թարգմանությունները՝ «Մի քանի խոսք իմ կնոջ մասին», «Վաղիմիր Մայակովսկի» (Տրագեդիայի պրոլոգը), «Լավ վերաբերմունք դեպի ձիերը», «Այ քեզ», «Պատերազմ և խաղաղություն (Պրոլոգ)»³⁶, «Մայրիկը և գերմանացիների կողմից սպանված երեկոն», «Ռուսաստանին», «Լնօրինակ արկած, որ տեղի է ունեցել Վաղիմիր Մայակովսկու հետ ամռանը դաչայում» (3, 282-303), թարգմանված են, իսկապես որ, բնագրային հատվող տողերի միանգամայն «ստույգ հաշվարկով», հենաբառերի, շեշտերի կշռության տեղաբաշխման, «սառը և տաք» գույների համազոր հակադրանիասմությամբ... Ընտրովի՝ ծայրեծայր ճշմարտությամբ ողողված անլռելի դուղանջներ, անբողջական կուռ «բանաստեղծական աշխարհագրություն»՝ ապացույց երկկողմանի հազվագյուտ հոգեհարազատության: Թեկուզև «Պատերազմ և խաղաղություն» «Պրոլոգից» քաղվող հատվածների վկայությամբ.

Չե՛շտ է ձեզ.

Ննջեցյալք ո՛չ ամաչեն:

Մեռած մարդասպանների հանդես

Ոխրդ մարի՜ր:

Մաքրագործող ջրով մաքրվում է արդեն

Մեղքը հոգու,

Որ թռել է այս աշխարհից:

Չե՛շտ է ձեզ:

Իսկ ե՛ս

Այս շաչունի,

Այս բիրտ շառաչումների միջից

Ի՞նչպես տանեն

³⁶ Վլ. Մայակովսկու եԼԺ (13 հատորով) 1-ին հատորի ծանոթագրություններում «Война и мир» պոեմի վերաբերյալ կարդում ենք. «В заглавии поэмы слово “мир” писалось через “л”, т. е. “Вселенная” (էջ 444), ասել է էապես պոեմի վերնագիրն է «Պատերազմ և տիեզերք»:

Սերը
Դեպի մարդը:
Ընդունում եմ.
Սիրո,
Փշրանքն անգամ վերջին
Այս ամենի ծխում
Խեղդվել է արդեն... (3, 291) և այլն:

Եվ այսպես մյուս եղերը ևս նվաստիս խորին համոզմունքով թարգմանված 1924-ի հանդիպման օրից՝ 1926-ի ու 1927-ի հանդիպումները՝ կարելի է ասել ամեն անգամ նոր թարգմանություն ունենալու՝ Յաշվիլու օրինակից ծանոթ սովորությամբ³⁷: Կարելի է կարծել սովորության «օրինականացնողն» էլ եղել է Մայակովսկին, երկկողմանի բանաստեղծություններ կարդալ-փոխադարձելը նույնպես: Ասել է՝ եթե գիտենք, թե իր թարգմանությամբ և հայակոկորդ ռուսերենով ո՞ր բանաստեղծություններն է կարդացել Մայակովսկու համար, ապա չգիտենք իրենից կարդացածը. ամենահավանական ենթադրությամբ կարող ենք ասել միայն երկուսը՝ «Քամին» և «Մահվան տեսիլը»... Իսկ որ չափազանց հետաքրքիր են եղել նրանց գրույցները՝ հայ ժողովրդի ճակատագրից սկսած մինչև Ստ. Շահումյանի - 26-ի ու Մյասնիկյանի ճակատագիր, մարդկայնության չափանիշներից մինչև գրականության ու արվեստի

³⁷ Ըստ այդմ. եժ 3-րդ հատորի ծանոթագրություններում եղած՝ «...թարգմանել է Վլ. Մայակովսկու ինքնաստանությունից (14 ապրիլի 1930 թ.) անմիջապես հետո...» - սխալը պետք է համարվի ուղղված: Առավել ևս հաջորդ տողի՝ «տպագրվել է նույն թվին Նու («Նոր ուղի» ամսագիր Ալ. Ջ.) հ. 4-5» հարևանությամբ:

Մամալանը երբ արդեն ծեռքի տակ ունենք սույն վկայությունը. 1919-ից Թիֆլիսից ծանոթ Վասիլի Կամենսկուն, ապա հենց նրա միջոցով 1921-1922-ի միջև Մոսկվայում ծանոթանալով Մայակովսկու հետ, - հետագայում հանրաճանաչ մայակովսկիագետ Վասիլի Քաթանյանը առաջին տպավորությունների վերհուշով գրում է. «...Ինձ վիճակվեց խոսակցությունը սկսել այն ուղղությամբ, ինչ առաջադրել էր Կամենսկին: Մայակովսկուն ես պատմեցի, որ իրեն թարգմանել և պատրաստվում են թարգմանել վրացերեն և հայերեն լեզվով: Ինչպե՞ս է նա վերաբերում դրան (ընդգծ. Ալ. Ջ.)

– Դրժվանքով, – ասաց Մայակովսկին: – Իսկ դրան կտա՞ք:

Ես բացատրեցի, որ ԽՍՀՄ հանրապետությունների միջև գրական կոնվենցիա գոյություն չունի: Խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդները կարող են ազատ թարգմանել ռուս մեծ ժողովրդի գրողների ստեղծագործությունները, չվճարելով ոչ մի գրոշ: Որ դրանով ռուս գրողները մի տեսակ կուլտուրական օգնություն են ցույց տալիս եղբայրական ժողովուրդներին:

հիմնահարցերից՝ ոճական տարրական-ընդհանրական հարցեր... ամենաբազմապիսի տեսակետներից և առումներով... այդ արդեն վեր է ամեն երևակայությունից: Իսկ որ այս և նման հետևությունները օդից կախված չեն՝ հաստատում է սույն իրողությունը Չգ՝ համծնել է Աշոտ Զախունյանի կինը նշումով սլահպանվում է «На литературном посту» ամսագրի 1930-ի թիվ 8-ը (ապրիլ), որի ճակատին կարմիր թանաքով (ասել է՝ արյունով) գրված Չարենցի ինքնագիր տողերն են.

Սիրտըս խոց է,

Սիրտըս բոց է -

Ես ու՞մ ասեմ

Երգերըս... Չարենց» (4, 607):

Ներքևում՝ կից «Մայակովսկին դագաղում» լուսանկարով...

Մայակովսկին լսում էր շատ սիրով:

– Դիանալի է, – ասաց նա: – Բայց եթե դուք չեք ցանկանում վճարել ինձ, ապա ի՞նչ եք ուզում ինձնից:

– Այդպիսի ժողովածու հրատարակելու վերաբերյալ Ձեր համաձայնությունը: Թեև, խստորեն ասած, մենք կարող ենք այդ էլ շրջանցել:

– Ո՛չ, ինչու չէ. – ասաց Մայակովսկին: – Ես համաձայն եմ: Թարգմանք ինչպես քեֆներդ ուզի:

Դրանով զորույցի կիսագործնական մասն ավարտվեց բարեհաջող: Տե՛ս. А. Катанян, Распечатанная бытовка, Наскныи Возрожд, 1999, с. 20-21.

Ի դեպ նույն այս էջերում ներկայացված է Վ. Մայակովսկին ըստ ամենայնի հնայիչ արտաքինով, վաղրով, կեցվածք-պահվածքով... Ի հեճուկս բազմապիսի այլաբանողների...

Վ. Մայակովսկու հետ ժամոթանալու նույն օրը Վ. Բաթանյանը ծանոթացել է և նրա մերձավոր բարեկամներից Օ. Բրիկի և Վ. Շկլովսկու հետ: Ուշագորավ այսպիսի մտաբերումներով. «...Սենյակ էին ստնում մարդիկ: Խոսակցությունն ընդհանուր էր:

Մայակովսկին ավելի շատ լսում էր միջատներով սռանձին դարձվածներով: Իրար մեջ խոսակցում էին առանձին խմբերով: Շկլովսկին կանգնած էր զրբերի պահարանի մոտ և դիտում էր Գոգոլի բեռլինյան «Սկոպո» հրատարակությունը: Նրա մոտ, կարկինակերպ պտտվում էր Օսիպ Մաքսիմովիչը և պատմում ինչ-որ հետաքրքիր բան:

Այնուհետև Շկլովսկին մոտեցավ ինձ և սկսեց հարցնել Դայաստանից, որտեղ ես երբեք չէի եղել: Նա հետաքրքրվում էր իմ կարծիքով՝ թե «կարող է արդյոք այդ երկիրը առաջադրել եռանդուն մարդկանց ևս մի քանակակազմ (դաշնակներից հետո): Ես նրան հանգստացրի»: Նույնը, էջ 22: Բաանյանների նշանավոր տոհմը (թիֆլիսյան) եղավ Լիլյա Բրիկի + Մայակովսկու ժառանգության խնամակալը: Վերջին Վասիլի Բաթանյանը Փարաքանովի բարեկամներից էր: Վերջերս ամսպատելի վախճանվեց... Ասել է՝ Մայակովսկու արխիվը շատ պետք է հետաքրքրի հայերիս... առհասարակ...

Բայց ասեմք. էլ ուրիշ ի՞նչ կարող են նշանակել հարցականով՝
ես ու՞մ ասեմ
երգերըս..., -

– հատած տողերը, եթե դաշնամուրի վրա էլ Ս. Մերկուրովի քանդակած
Մայակովսկու դիմաքանդակի հաստատուն տեղն էր:

Այդ հականիասնությունների կծիկի հուշարարությամբ էլ հարկ է
իմաստավորել ու մեկնաբանել Մայակովսկու մահվան օրը՝ «1930 ,<IV>,
14», տարեթվով հյուսված «Վ. Մ.» վերնագրով հանրահայտ քառյակ-
շահիրը, և վերծանել միանգամայն իրական լեզենդը.

Նա սիրում էր մեռնող քաղաքների տեմդը
Եվ պատկերներ գարիուր և հռնդուն երգեր: -

Նա - պայքարող մարտի՞կ: - Դա լեզենդ է,

Որ իր մռայլ մահով նա հավիտյան հերքեց (4, 438)

Ինչ արած, երևի թե կարելի է վերծանել հակադարձ առումով. այն
է թե՛ հերքեց Աստծու պարզևած «մաքրա-մաքուր քնարերգակի»՝ իր
էությանբ ու կոչվածությամբ, որքանով ի վերուստ այդպիսին էր բնատուր
տրվածքով: Մինչդեռ *«պայքարող մարտիկը»* ժամանակի ամենակույ
հրատապ պարտադրանքն էր: Ասել է՝ իրականում խեղված ճակա-
տագիր՝ ինչպես Մայակովսկու, այնպես էլ Չարենցի: Այնպես որ «Գիրք
ճանապարհիի» էջերում իզուր չէ «Վ. Մ.» քառատողը տեղադրված «Մ.
Մ.»-ի (Միսաք Մեծարենց) դեմ-հանդիման: Ասել է՝ արդեն ոչ թե
«հիպոթեզ», այլ *«լեզենդի խաչակիր ճակատագրի»*... Այն էլ
երկկողմանի-երկուստեք... Ուրեմն և շարունակենք մերծենալ լուծմունք-
ներից... Ինչպես և հարկն է՝ նախ դառնալով *«Ավետիքի լեզենդին»*...

Լեզենդ Ավետիքի և իր «Սիմպատիայի»...

*Ցուցանակը մոզական ուժ ունի,
փոխես ցուցանակը՝ կփոխվի և՝
եությունը...*

Մոդեռն ըմբռնում

Եթե չգիտենք, բայց այնուամենայնիվ կարող ենք ասել, որ այդ հռչակավոր «Սիմպատիա» դուքանում *մեր լուսահոգի Ավետիքը՝* Եսենինին՝ Յակովլովի ու Չարենցի հետ հյուրասիրել է բազմիցս, - իսկ Մայակովսկուն՝ վրաց բանաստեղծների ու մտավորականների հետ 3-4 անգամ, ապա անհաշիվ են Չարենցի պարագայում: Ո՛վ գիտի, զուցե հենց 1923-ի հունվարին մի անասելի հաճույքով իր «հզոր խորհրդատու-բարեկամ» (Յր. Գրիգորյան) Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հետ. նույն 1923-ի օգոստոսին Ս. Երզնկյանի, թերևս, մեկ-մեկ էլ Դեմիրճյանի հետ. 1924-ի սեպտեմբերին Մահարու և Մակիմցյանի հետ հյուրասիրվելուց առաջ... Մոսկվայի հայկական դրամատիկական ստուդիայի անձնակազմի ընկերակցությամբ. նույն 1924-ից, 1926, 1927-ին Մայակովսկու երեք այցելության միջոցին Մայակովսկու հետ՝ Կարա Դարվիշի կամ Բեյբութովի ընկերակցությամբ. 1926-ի մայիս-հունիսին՝ օ՛հ, ինչպիսի համով-հոտով՝ Վ. Փափազյանի հետ. 1927-ի մայիսին կրկին համարյա ամեն օր Ավ. Իսահակյանի, և ապա Յամլիկ Թումանյանի ու Ադ. Վարդանյանի... բազմիցս Վրաստանի հայ գրողների... բայց և անձանք Տիգիան Տաթևի ընկերակցությամբ... մոտավոր հաշվարկ անհաշիվ... եթե գիտենք, թե որքան էր սիրում ընկերովի սեղան նստել և որքան առատաձեռն էր...

Ուրեմն և այդ օրինյալ Ավետիքը՝ իր օրինյալ «Սիմպատիայով» - իր մարդկային լեզենդար գոյությամբ անկարելի է թե վրիպեր բանաստեղծի ուշադրությունից. և արժանացել է նման «Լեզենդար» իրադրության մեջ և այսպիսի նրբանկատությամբ.³⁸

³⁸ Մեքենագիրը «Քայքայված տողերը» և «5.10.1936, Երևան գիշեր» տարեթիվը՝ Անահիտ Չարենցի:

Սի թերև էլ՝ Ալմաստ Չաքարյանի:

ՆԱԻՐՅԱՆ «ՕՎՈՂՆԵՐԻՆ»

* * *

Ես չեմ մոռանում
Թե ոնց «դուք» երեկ՝
Նստած դուխանում
Լորի եք կերել: -
Եվ դու, Ալազան,
Եվ դու, Մահարի,
Եվ Գուրգեն թսսան,
Եվ Ակսել «արի», -
Ոնց Ավետիքի
Նստած դուխանում
Խանդով խնդագին
Քեֆ էինք անում...

Շուրջը սեղանի
Նստած խմբովին՝
Լափում էիք դուք
«Վիրական լոբին»...
Առավոտ ծեզին
Հարձակվում էիք
«Լոբու» վրա դուք՝
Թափելով փսիինք,
Եվ լորձունք, և՛ թուք, -
Ո՛, այնքա՛ն, այնքա՛ն
Ամեհի, որ խեղճ
Ավետիքն անգամ
Ձեզ «լոբի» կոչեց...
Եվ ամոթանքով
«Հայկական վիրի»-
Քշեց զգվանքով
Ձեզ իր տրակտիրից...

5. X.1936. Երևան,
գիշեր

Վերստին, քանիտրորդ անգամ, ինչ իմանաս, խոցված արժանապատվությամբ ու սրտնեղությամբ թղթին հանձնած վերիուշ-ամոքանք. ինչ-որ ժամանակ պատվարժան Ավետիքի «տրակտիրում» թվարկված երեքի անվայել պահվածքի համար... (թերևս, արդար դատավորին բողոքել էր ինքը՝ Ավետիքը...):

Եվ սակայն, որքանով լեզենդ կամ ավանդություն ասածդ պատկանում է ժողովուրդների պատմական հիշողության ամենից մնայուն, ամենից անմոռաց տեսակին, - անկարելի է թե մեկ-երկու անգամ արժարժվելուց հետո՝ անգամ իսկ օտարներ նվաճած այդօրինակ բարի համբավը մատնվեր մոռացության:

Ուրեմն և տասնամյակներ անց՝ յոթանասունականների վերջերին տոհմիկ նույն արժանապատվությամբ Ավետիքի և իր «Սիմպատիա» «տրակտիրի» ավանդապատումը *«Թիֆլիսի ցուցանակները» խոսում վերնագրով հնչեցրեց Աղասի Այվազյանը*: Հատվածական ծաղկաքաղը պարտք է, ուրեմն.

«Սիմպատիա» գետնափոր միկիտանի սանդուղքը տասնութ աստիճան ուներ: Իջնելը դժվար էր, բարձրանալը՝ էլ ավելի դժվար...

Եթե կարճ լինեիր, ձեռ էին առնում «Սիմպատիայում», եթե բարձրահասակ լինեիր՝ գլուխդ կաչում էր ցածր առաստաղին: Պետք է բարձր լինեիր և այնպես անցկատ ճկվեիր, որ ոչ ոք չնկատեր, թե խոնարհվում ես, որովհետև «Սիմպատիայում» չէին սիրում, երբ տղամարդը խոնարհվում էր... Սի քիչ տուտուց էր Թիֆլիսը, մի քիչ իմաստուն, մի քիչ շռայլ, ասպետ ու դարդիմանդ... օդորմի՝ հոգում...

«Սիմպատիայի» պատերին Շեքսպիրի, Րաֆֆու, Կոպերնիկոսի. Թամար թագուհու և Պուշկինի դիմանկարներն էին: Գրիգորն էր նկարել: Մյուս պատերն էլ էր Գրիգորը նկարագարողել: Ու բոլորը լավ ճանաչում էին Շեքսպիրին, Րաֆֆուն, Կոպերնիկոսին ու Գրիգորին: Բոլորին սիրում էր Գրիգորը. լավ մարդիկ էին. ուտում-խմում էին, ուրախ էին, կռվում էին, տխուր էին, մեկ-մեկ լաց էին լինում, երգում էին... Ասես բոլորը ինքը լիներ... Տարօրինակ մի բան գիտեր Գրիգորը, եթե ինքը չանկեղծանա, չբացի իր թուլությունները, իր վախերը, իր հավատը, իր տգեղությունը, ապա ինքը չի ապրի... Ու դրա համար Գրիգորը պահանջ էր զգում ներքին ճշմարտության. դա միակ փաստն էր նրա գոյության:

Գրիգորը ապրում էր իր խելքով, ու նրա անկեղծությունը փռվել էր Թիֆլիսով մեկ. նա նկարել էր ցուցանակներ միկիտանների դռներին, վարսավիրանոցների ապակիներին, դուբանների վրա...

Գրիգորը Կապլոյի դուքանի ճակատին նկարել էր կինտոներին թռիչքի մեջ ու տակը գրել մի տեսակ ազատ ու պարզ, ուրախ ու հասարակ.

Танцую я
Танцуют все
Хочишь смотри
Хочишь нет.

Գրիգորը համոզված էր, որ այդ գռեհիկ խոսքերը, որոնցից գինու հոտ էր գալիս և որոնց տակ հաճախ պետք է փսխեին՝ կենդանի են, ապրում են: Իսկական ազատություն էր...

Բանը միայն բառերի բովանդակությունը չէր, Գրիգորը ամեն ինչի մեջ էր. նրա ներքինն առանց մնացորդի դուրս էր գալիս ցուցամակի ձևով:

Գրիգորի անկեղծությունը թիֆլիսի անկեղծությունն էր, ու երևի մի մարդու անկեղծությունը հերիք էր քաղաքի ամբողջ սուտն ու կեղծիքը ծածկելու համար: Գրիգորի ցուցամակները թիֆլիսի դրոշմերն էին: Ամեն ծուռտիկ փողոց իր ցուցամակն ուներ, ու այդ ցուցամակը բացում էր փողոցը, լույս տալիս: Գրիգորի անկեղծությունն էր քաղաքի վրա ապրում, նրա յուրաքանչյուր զգացումը մի գույն էր տալիս քաղաքի մասերին... Բացվել էր Գրիգորը քաղաքի վրա ու ապրում էր...

Բուդդանը ուզեց բարություն անի Սոնյային և որոշեց նրան ամուսնացնել Գրիգորի հետ:

Գրիգորը որոշեց բարություն անել Սոնյային և որոշեց ինքը ամուսնանա Սոնյայի հետ:

Հենց միկիտանում հավաքվեցին կինտոները, դարաչոխելիները, արդանշիկները, դուրուկչիները, վառեցին գույնզգույն մոմեր, պարեցին շալաֆտ ու ամուսնացրին Քալինկայի հիմնարկի աղջիկներից մեկին՝ Սոնյային Գրիգորի հետ:

«Սիմպատիայի» ցածր, կամարածև առաստաղը խեղդել-խտացրել էր օդը, ու խիտ էր կարմիր լույսի մեջ, խիտ էր կարմիր լույսի մեջ, խիտ էր գինու գույնը կարմրի մեջ, խիտ էր արխալուղների կարմիրը կարմիրների մեջ, սև էին չուխաները կարմիրների մեջ, ու այդ խտության արանքներում ոստոստում էին արդանի հնչյունները, անցք փնտրում, կիրք տալիս, տնքոց տալիս, ախուվախ տալիս կարմիր խտությամբ. պատերից նայում էին Շեքսպիրը, Րաֆֆին, Կոպերնիկոսը, Թամար թագուհին, Խաչատուր Աբովյանն ու Պուշկինը: Մամաշա Քալինկան

աչքերն էր սրբում: Ու արդանը նվագեց շարական... Խառնվել էին իրար մեղքը, բարին, երկինքն ու գետինը: Ամեն ինչ միասին էր, ամեն ինչ մեկն էր, ամեն ինչ խեղճ ու ուրախ էր, և ամեն ինչ ճիշտ էր...

Գետնափոր միկիտանը և՛ հարսանիք էր, և՛ քեֆ, և՛ եկեղեցի...

Գիշերը Գրիգորը Սոնյայի հետ մենակ մնաց, Գրիգորը նայում էր Սոնյային ու նրան թվում էր, թե ինքն է իր դիմաց... Ու սիրեց Գրիգորը Սոնյային: Ամեն գիշեր Գրիգորը Սոնյային պատմում էր սիրո մասին...

Սոնյան ու ինքը այդ բազմաթիվ մարդկանց միությունն են՝ իրենց տառապանքներով, իրենց ապրած հին և կրկին նորացած կրքերով, այդ բոլոր մարդկանց հարաբերությունների, զգացմունքների ամբողջացումը...

Գրիգորի գիշերները ցուցանակներ դարձան, տարածվեցին, մտան քունը ու պուճախ: Նրա խենթ սերը թառեց հիվանդանոցների ճակատներից, փողոցների լապտերներից, եկեղեցիների պատերից, չարչիների խանութներից... Սոնյան մի նոր կատաղությամբ հանեց Գրիգորի անկեղծությունը, Թիֆլիսը առավել լուսավորվեց Գրիգորի ցուցանակներից, Թիֆլիսի արյան շրջանառությունն արագացավ...

Գրիգորը բաժանում էր իրեն աջ ու ձախ... Նա իր սերը դնում էր ցուրտ ու բաց փողոցներում, միաչքանի նկուղների մուտքերին, միջանցիկ քամու դիմաց... Ու ցուցանակները սկսեցին սիրել...

Թիֆլիսը սիրահարված էր...

Սիրահա՛ր՝ քաղաք...

Շեքսպիրի, Րաֆֆու, Կոպերնիկոսի, Թամար թագուհու, Խաչատուր Աբովյանի կողքին մի սպիտակ տեղ էր մնացել, Գրիգորը որոշեց նկարել Սոնյային: Ինչ իմանար Գրիգորը, որ Սոնյան էլի է գնում Բուլղղանի միկիտանը, կրկին կրքոտ վեհերոտությամբ լիզում է Բուլղղանի ձեռքերը...

Տանը օդի խմեց Գրիգորը և սկսեց հարվածել իր գլխին:

Ամբողջ գիշեր Գրիգորը ման էր գալիս Թիֆլիսի փողոցներով և գողանում էր իր ցուցանակները. իջավ Շեթան բազար, բարձրացավ Հավլաբար, գնաց Դիդուբե, մտավ Խարփուխ... Հավաքեց ինչ կարողացավ, քերեց պատերը, հանեց թիթեղները, ներկեց ապակիները...

Արթնացավ Թիֆլիսը, և Գրիգորի ցուցանակները չկային...³⁹

³⁹ Թիֆլիսի երևանյան հրապարակին Բերիան արդեն իր ամունն էր կպցրել: Կանոյի արծանը հրապարակից այլևս հանել էին. ոչ այն բանի համար, որ նա բուլճին էր ու դրամատունն էր թալանել, այլ որովհետև հայ էր, ու հեղափոխականների

Թվում էր՝ չէին նկատում Գրիգորի բացակայությունը՝ սակայն կամաց-կամաց Թիֆլիսը տխրեց, ու մի զարմանալի գորշություն եկավ նրա վրա. ասես հորանջում էր քաղաքը ու սառնասիրտ էր ամեն ինչի նկատմամբ... Ոչ ոք չէր կարող պատկերացնել, որ մի թույլ մարդու անկեղծությունը, մի խեղճ մարդու ճշմարտությունը կարող էր պահել մեծ ու հարուստ, կրքոտ ու տաք, կոշտ ու խորամանկ, շռայլ ու աչքաբաց, գեղեցիկ ու դաժան քաղաքը...

Ինչ-որ մի հեռավոր բնագրով Դարդիմանդները կրկին հավաքվում էին «Սիմպատիա» գետնափոր միկիտանում, որտեղ դեռ երկար ժամանակ մնում էին Գրիգորի միամիտ Շեքսպիրն ու միամիտ Րաֆֆին, միամիտ Թամար թագուհին ու միամիտ Կոպերնիկոսը, միամիտ Խաչատուր Աբովյանը և միամիտ Պուշկինը... ու մի կտոր սպիտակ պատ, որի վրա չհասցրեց նկարել Սոնյային: Երկար ժամանակ մնում էին այդ նկարները գետնափոր միկիտանում... Հետո սվաղեցին այդ պատն էլ...

Շատ ուշ, երբ գլխի ընկան, թե ինչ է պակասում քաղաքում, սկսեցին փնտրել Գրիգորի ցուցանակները...

Ու մինչև հիմա, որևէ կոմիսիոն խանութում, հնավաճառի մոտ, սև շուկայում տեսնում են հին նկար՝ թեկուզ թիթեղի վրա, թեկուզ պատառոտած ջվալի վրա, թեկուզ փայտի վրա, ագահորեն վրա են ընկնում, զգուշորեն պտտեցնում ձեռքերի մեջ, հույս ունենալով, որ կառող է հանկարծ ձեռք բերեն անկեղծությունը...»⁴⁰:

Եվ այսպես տասնամյակների հեռուներից Աղասի Այվազյանի անկեղծության ծաղավլը՝ անքակտելի աղեղով ձգելով հետ, սեպվում է

շրջապատում նրա հեղինակությունը Ստալինից բարձր էր: Այսպիսի Թիֆլիսում եմ սկսել իմ կյանքը և վկա եմ դարձել շատ հայակործան իրադարձությունների: Վանքի եկեղեցին, որտեղ ես մեռնօրինություն էի ստացել, քանդեցին հայկական դպրոցների աշակերտության «խնդրանքով»: Վերացվում էր ամեն հայկականը: Վերացվեցին նաև, կարծես թե մեծ նշանակություն չունեցող, Կարապետ Գրիգորյանցի որմնանկարները Ավետիքի «Սիմպատիա» գետնափոր ճաշարանում: Թե ում էր խանգարում... Ես նախաճաշում ու ճաշում էի Րաֆֆու, Կոպերնիկոսի, Թամար թագուհու և թիֆլիսեցու սրտին ու ճաշակին մոտ ամհատականությունների դիմանկարների ներքո: Դեռ ներկեցին-ծածկեցին նկարները, հետո քերեցին-սրբեցին հիմնովին: Դա դարդիմանց Թիֆլիսի վերջին հայեցի, սղաձայն մնասբարովն էր, որի թախծոտ ծպիտը մինչև օրս շարունակում է ծիկրակել հեռվից:

Աղասի Այվազյան

Տրամադրել է իմ խնդրանքով:

⁴⁰ Աղասի Այվազյան, *Ընտիր երկեր*, 1987, էջ 297-303:

երևելի Տիցիան Տաբիձեի եղեռական դրամային... և ինչքան էլ հավաստումներն ամպագոռգոռ... դժվարությամբ է մոռացվում Սում-գայիթ, 1988-ի երկրաշարժ... եղբայրակա՞ն օգնություն... դաժաղներով... գազամուղի շարունակվող պայթեցումներ՝ ահեղ շրջափակման մեջ հայտնված եղբայրական ժողովրդի...

Թերևս խնայվեր Սերգեյ Փարաջանովը... ի վերջո հաղթական «Ես երջանիկ եմ, որ ապրել եմ այնպես, ինչպես ապրել եմ» մեծ կյանքի նշանաբանով...

* * *

Դե՛ ինչ անենք. երկարեց. բոլոր մեղքերը, ինչպես տեսնում եք այդ մեղսագործ ժամանակներինն են, և վերստին դարձյալ պետք է հետևենք Չարենց-Մայակովսկի «հիպոթեզի» հանգույցներին: Հիմա էլ Թիֆլիսից փոխադրվելով Բաքու...

Կարճատև գործունեությունը Բաքվում

Եվ այսպես անելիքները Թիֆլիսում ավարտած, թե չավարտած, 1927-ի նոյեմբերի կեսերին պատրաստվում է մեկնել Բաքու: Կարելի է ենթադրել Ս. Երզնկյանի խորհրդով՝ նաև հետ. կարելի է ենթադրել ևս տեղյակ Մայակովսկու մոտալուտ գալստյանը Բաքու: Չշտապենք: Կարևորն այն է, որ նոյեմբերի 16-ին *Կոմ առաջին* էջում տեղադրված ենք տեսնում ջանաստեղծի լուսանկարը, որին կից ծանուցվում էր («Նրա Բաքու գալու առթիվ»): Այնուհետև մինչև նոյեմբերի 23-ը *Հարունակ-վոր լռություն*, և հենց այդ օրը Կոմ զետեղված ենք գտնում բանաստեղծի հետ նոյեմբերի 25-ին հանդիպելու հայտարարություն:

Լրագրի 25-ի համարում արդեն տպագրվում է «*Եղիշե Չարենցը Բաքվում*» վերնագրով հաղորդում. հայտնվում էր. «Աղբբեջանի սլոտ-լետգորդների ասոցիացիայի... հայկական սեկցիայի նախաձեռնությամբ թուրքական կուլտուրայի սիանը (Կոմունիստական փող. հ. 10) պրո-լետգորդ ընկ. Եղիշե Չարենցը կկարդա հրապարակային զեկուցում «Յետիոկտեմբերյան հայ գրականության ներկան և նրա հեռանկարները» նյութի մասին:

Կասկածից վեր է, որ չափազանց հետաքրքրական է լսել, թե ինչ է ասում ընկ. Չարենցը հետիոկտեմբերյան հայ գրականության մասին, որի խոշորագույն սյուներից մեկն է հենց ինքը՝ Չարենցը: Առաջին անգամն է, որ ընկ. Չարենցը մեզ մոտ Բաքվում հանդես է գալիս հրապարակային զեկուցումով: Բայց նրան Բաքվում արդեն լավ ճանաչում են իր գրվածքներով, որոնք վերջին տարիների ընթացքում մեզ մոտ էլ նվաճում են իրենց հատուկ տեղը ոչ միայն գրական շրջաններում և դպրոցներում, այլև բանվորական ընթերցող մասսաների մեջ:

Ընկ. Չարենցը Բաքու է եկել մի կարևորագույն նպատակով. — ուսումնասիրել պրոլետարական Բաքվի 1918թ. Կոմունան և զեղարվեստորեն վերարտադրել այն մի խոշոր վիպական գրվածքի մեջ: Դրա համար նա մտադիր է մոտ 2 տարի մնալ Բաքվում: Այդ ժամանակաշրջանում նա մտադիր է նաև ակտիվ մասնակցություն ցույց տալ Բաքվի պրո-լետգրական շարժման մեջ և չխնայել իր ջանքերն ու գրական փորձառությունը մեր սկսնակ պրոլետ գրողների գրական աշխատանքներին գարկ տալու գործում:

Կարևոր է մատնանշել, որ գնալով ավելի և ավելի բեղմնավոր է

դառնում եղիշե Չարենցի գրիչը: Վերջին տարիների ընթացքում նա տվել է մեր նորագույն գրականությանը այնպիսի գրվածքներ, ինչպիսիք են «Ստամբուլը», «Կոմունարների պատը», «Պոեն հերոսականը» (Հայաստանի քաղաքացիական կռվի շրջանի) և այլ գրվածքներ:

Ինչ խոսք, որ ամեն կերպ պետք է աջակցել ու նպաստել բանաստեղծին իրագործելու իր առաջադրած մեծ նպատակը Բաքվում, և գեղարվեստական գրականության մեջ տաղանդավոր վրձինով պատկերացված տեսնել Բաքվի հերոսական Կոմունան»¹:

Կոմ նոյեմբերի 28-ի թվում արդեն գտնվում ենք զեկուցմանը վերաբերող ընդարձակ հաղորդում, որից հետևում է, որ հրավիրված են եղել «բոլոր պրոլետ գրողները, բանթոթակիցներն ու բանֆակցիները, ազատ մուտքով», առհասարակ գրականությամբ հետաքրքրվողները: Ասվում է նաև, որ «Աուդիտորիան շատ ջերմ ընդունելություն ցույց

¹ Հանգամանալի հարցազրույցին հետևած հաղորդումը՝ ստորագրված է Գ. Ն.: Հավանաբար, նույն ինքը Գ. Ներսիսյանը, որը՝ 1927-ի Կոմ ՄՈՉ-ում տպագրած իր «Լենինն ու Ալին» պոեմին կից հայտնում էր. «Այս պոեմի նյութը վերցրել են ես եղիշե Չարենցի նույնանման պոեմի վերջը գետնոված ծանուցումից (տպագրված է «Խորհրդ. Հայաստան» թերթի 1925 թվի հունվարի 22-ի համարում): Ինձ թվում է, թե պոեմի բովանդակությունը ստեղծողը ոչ Չարենցն է և ոչ էլ ես. իսկ իրականության մեջ կատարված ամեն մի դեպք իրավունք ունի այս կամ այն կերպ գրի առնելու ամեն մի գրասեր»: Թերևս, երկսայրի-երկիմաստ աջակցություն՝ ուղղիչ տալը գտնվող Չարենցին:

Հավանաբար, այս մթնոլորտում էլ Չարենցի «Լենինն ու Ալին» բարգձմանվել է ադրբեջաներեն, որի մասին իր կարծառոտ հուշերում Մուլեյան Ռուստամը գրում է, թե՝ «Չարենցի ադրբեջաներեն թարգմանված «Լենինն ու Ալին» և այլ բանաստեղծություններ այն ժամանակ ադրբեջանցիների մախասիթած երկերն էին» (ՀեՉՄ, 1, էջ 40): Սես ուղղակի հաստատումն է մախորդ էջերում հիշատակված վարկածի...

Կոմ հաղորդման նույն էջում Ն. Հիքմեթի «Արևելք և Արևմուտք» բանաստեղծության Չարենցի հայտնի թարգմանությունն է՝ ծանոթությամբ. «Նազիմ Հիքմեթը երիտասարդ թուրք կոմունիստ պոետ է, քուրճական հեղափոխական պոեզիայի առաջնակարգ դեմքերից մեկը: Նա առաջինն է, որ քուրճական բանաստեղծության մեջ մտցրեց ազատ տաղաչափությունը» (3, 271, 366):

Ապագայում Չարենցի երկերը հրատարակելիս Նազիմ Հիքմեթի «Արևելք և Արևմուտք» և «Անատոլիայի ռոմանտիկան» բանաստեղծությունների չարենցյան թարգմանությունները (1927, 1928) ծանոթագրելիս, թերևս, արժե հիշատակել և Մայակովսկու սույն «առնչությունը». «...գեղեցիկ շիկավուն մի պատանյակ փորձում է սիրահետել Նորա Պոլեմսկայային (Մայակովսկու վերջին սիրուն Ալ. Զ.). դա Նազիմ Հիքմեթն է, թուրք, Արևելքի աշխատավորների կոմունիստական համալսարանի ուսանող: («Թուրք: Այո, թուրք...»), Վլադիմիր Վլադիմիրովիչը բարկացած հեռացնում է նրան Նորայից». տես Բ. Ա. Комухин, նույնը, էջ 135:

տվեց Չարենցին և մեծ գոհումակությամբ լսեց նրա դասախոսությունը»²։

Արդ, դառնալից բանաստեղծի Բաքվում իրագործած-չիրագործած ծրագրերին։ Նախ ասենք, որ Բաքվի կոմունայի նյութով Չարենցը «խոշոր վիպական գրվածք» չգրեց։ Գրեց Թոթովենցը, եռահատոր «Բաքուն» (1932-1934) համոզված կարելի է ասել՝ նաև բանաստեղծի խորհուրդներով։ Ուրեմն և՛ որքան էլ, ընդունված կարգով ասած, թերություններ ունենա, - անկարելի է թե այդ «նպատակադրված» երկը չունենա ազգային շահախնդրությամբ ու ցավով տրոփող վերծանման կարոտ բնագրային-ենթաբնագրային էջեր։ Թեկուզ և այն իմաստով, որ ազգային բուրժուազիան (իննց Ալ. Մանթաշովը կամ պատանեկությունից Չարենցին ծանոթ եղբայր Նոբելյանների գործակից Տեր-Աբրահամովը... ինչպես և մյուսները), - զլացել են ինչ-որ չափի ներդրումներ հատկացնել հայոց հողին... Անշուշտ, վեպում կլինեն և Չարենցի «...քսանվեցի մասին»³ և «Բալլադ գնդապետ Տոմսոնի, կոմերիտ տղի և գործադուլի մասին» բալլադներին ծայնակցող գաղափարական երանգներ, գուցե և... ծածուկ հոսքեր։ Չմոռանանք, օրինակ, որ իր ժամանակին այդ Թոմսոնը համարվում էր «Ղարաբաղը թաղող», և որ մտավորականության շրջաններում առանց նահանջելու շարունակվում էր հետաքրքրությունը՝ Ստ. Շահումյանի, Բաքվի կոմունայի ու կոտորածների «առեծվածների» հանդեպ։ Այդ թվում Չարենցի հետաքրքրությունը՝ իր գրադարանում պահպանվող գրքերի խոսուն վկայությամբ⁴։

² Անկասկած բանաստեղծը անմիջականորեն մասնակցել է խանոյանի հետ բանավեճով սկսվող «...Շեքսպիրներ ու Վոլտերներ է տալու մեր գրականությունը» և այլ հոլովումներով շարունակվող Ս. Ն.-յան ստորագրությունը կրող հաղորդման շարադրանքին։

Բոլորովին վերջերս հայտնի դարձավ, որ (երևի թե հենց այդ օրերին) Թուրք-մենստան է մեկնել Ս. Սարյանը-ուրեմն և՛ վերադարձել է Ախա-կունայի ավազուտներում մատնությամբ գնդակահարված 26 կոմիսարների կտավներով։

Դերթական ականջը կանչի պրավդիստ Ա. Կարինյանի...

³ Ըստ պատմաբան Սորոս Դասրաթյանի Չարենցի մասին գրած հուշերի՝ «կոմերիտ տղայի» դրվագը բանաստեղծին հուշողը և կոմերիտի բնորոշ եղել է ինքը։ Ծավալով մեծ, փոքր-ինչ ինքնակենսագրական - ինքնագոհ այդ հուշերը հնարավոր չեղավ զետեղել Դեժմ երկրորդ գրքում։ Մեքենագիր մի օրինակը պահպանվում է ինձ մոտ և կհանձնվի Չարենցի տուն-բանգարան։

⁴ Ինչպես. В. Покушевский, Положение бакинского пролетариата накануне революции (1914-1917), 1927, Баку. Сурен Шаумян, Бакинская коммуна (1927,

1927-ի դեկտեմբերին ստեղծված այդ բալլադներից և Կանտոնի կոմունարների հիշատակին նվիրված «Մահվան քայլերգից» զատ, որքան հայտնի է, Չարենցը այլ գործեր չգրեց: Ժամանակի մնացած մեծ մասով զխափորապես զբաղված էր այսպես ասած՝ գրական քաղաքականությամբ: Համառ փոխհատուցումով փորձում էր ապացուցել, որ ինքը հետհոկտեմբերյան շրջանի առաջնակարգ «պրոլետգրող» է՝ այն էլ որպես այդպիսին ճանաչված բանվորական այնպիսի քաղաքում, ինչպիսին է Բաքուն: Հասկանալի է, հայ հոծ բանվորության, արհեստավորների, ինժեներական գործիմաց անձնակազմի ազգային «բազայի» հիմքի վրա, որոնց *օրինական մեծ ծառայությունը*՝ վերհարմյան հանգով և ուժով հրովարտակել էր ինքը՝ դեռևս 1922-ին հյուսված «Բաքու» բանաստեղծությամբ.

...Երբ դեռ Ոսկին դեղին,
Ստրկության Ոսկին
Հոսում էր վեր՝ երկաթե վիշկաների միջով –
Եվ իրեն կյանք տվող բանակաների զլխին
Վառվում էր սև մաղձի դառնության բոցով...

Баку), А. Райевский, *Английская интервенция и мусаватское правительство* (1927, Баку), Вадим Чайкин, *К истории российской революции, Казнь бакинских комиссаров*. Вып. 1, М., 1922. նակագրությամբ՝ *“Созомонян Сергей, Москва 1, 3, 1922 От Саака Мурзоевича Тер-Габриеляна”*.

Ասել է՝ գիրքը Չարենցին՝ Մոսկվայում ուսանող եղբորն է նվիրել Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը:

Ղարաբաղին և Ստ. Հահումյանին վերաբերող բեկորները ենք գտնում նաև Վարսենիկ Աղասյանի «Եղիշե Չարենցը իմ հուշերում» մտաբերումներում. «Տարիներ հետո Չարենցին հանդիպեցի Բաքվում «Կոմունիստ» թերթի խմբագրատանը: Մենք քերտորեն ժպտացինք իրար: - Բաքվում ես ապրում, - հարցրեց: - Այո, տեղափոխվել ենք այստեղ: Նա մի պահ լռեց: - Բոլորովին... - Առայժմ այդպես է: - Հասկանալի է, չէ՞ որ ամուսինը Ղարաբաղցի է: Իսկ Բաքուն՝ Ղարաբաղցիների կենաց տեղը: - Ասաց և ծխամորժը վառելով առաջ անցավ. - Գնա՛նք, գնանք ծովափ...»

Եվ ապա. «- Երբ ամեն անգամ նայում եմ Կասպիական ծովին, սիրտս տակն ու վրա է լինում... հիշում եմ մեր բոցաշունչ Հահումյանին ու նրա ընկերներին, որոնք զոհվեցին ազատության արշալույսին... Մոսկվաի օրեր էին... Արյունոտ և կարկտահար...»

Նա լռեց: ...Մենք շարունակում էինք լռել: Թռչունների համերգի տակ ծովափի ալիքների ձվաճնքն ավելի էր դուրեկան... Նրա մոայլ դեմքը հետզհետե պարզվեց, ինչպես զարման երկինքը՝ հորդահոս անձրևից հետո...»: (ԴԵՉԺ, 2, 52-53): Եվ սա նշանակում է համակ սրտմենդություն... ամենաքիչը...

եվ ապա.

Երբ դեռ Բաքուն, Կասպից հոնդալից ափով
Ու երկաթե դաժան ժանիքներով իրա
Բացվել էր սև, որպես բազմություններ լափող
Մի վիթխարի բերան.

Երբ, երկաթե իր սև ծնոտներով խոնավ
Նա քրտինք էր ուտում ու մկաններ ծամում –
Ու թքում էր հետո, դեղին խորխի մման
Նրանց-Կասպյան ճղճին, թարախահամ
քանում... (3, 222)⁵:

Բայց չէ որ կացությունը անփոփոխ մնում էր մույնը... ուստի այդ դառնադի գիտակցությամբ, Ս. Երզնկյանի արմատավորած գործելակերպով, ինչպես և հակառակորդների օրինակով՝ առաջին քայլերից մեկը լինում է բանֆակային և սովորող երիտասարդություն «հավաքագրելը»: Այդ նպատակով էլ, ահա՛, *Կոմդեկտենբերի 14-ի* համարում հայտնվում էր, թե Չարենցի ղեկավարությամբ լրագիրը պարբերաբար ունենալու է «*Գրական-գեղարվեստական ամսյուն*»՝ չափածո, արձակ ու քննադատական նյութերով, և որ նյութերն ընդունվելու են խմբագրատանը. «ամեն օր Տրոցկու փ., N4, երրորդ հարկ»: Ըստ Մարգար Դավթյանի և Սամվել Գրիգորյանի հուշերի (ՀԵՁՄ, 1 և 2 էջ 373-378 և 318-132)՝ հենց այստեղ էլ, երբեմնի հյուրանոցում, թաթուլ Դուրյանի հետ քանաստեղծն ընդունել է իրենց. բացատրելով ուսուցանել... ասելիք շարադրելու ինչ-ինչ ունակություններ:

Եվ սակայն 1927-ի Մոյենբերից-դեկտենբերի վերջը ընդմիջումներով Չարենցի Բաքվում անցկացրած կյանքի օրերին վերաբերող առավել իմաստալի ու օգտակար հուշարկունները պատկանում են պատմաբան, թարգմանիչ *Չարություն թուրշյանի* գրչին: Նախ պարզվում է, որ քանաստեղծը Բաքու էր հասել մահ Լյուսի թառայանին գտնելու, նրա համակրանքը նվաճելու հույսով, որը, սակայն, ունենում է «տխուր բնույթ ու վախճան». «– Լյուսին այստե՞ղ է, – եղավ Չարենցի առաջին հարցը: – Ի՞նչ Լյուսի, – ասացի ես, բայց վերհիշելով թառայան Լյուսիին

⁵ *Ժամանակ անց, Սայակովսկին պետք է գրեր «Баку. Журное пятно в пиджаке мира». տե՛ս Вл. Маяковский, Полн. собр. соч., т. 5, 1957, с. 57.*

Չարենցի նվիրած շարքը՝ ավելացրի. «—Թառայան Լյուսին այստեղ է, խաղում է հայկական թատերախմբում, բայց կարծեմ արդեն մտերմացել է մի ուրիշ երիտասարդ դերասանի հետ: Չարենցը նույն օրը գնացել է Բուենիաթ-գադեի անվան թատրոնը, որտեղ հայկական թատերախումբը ուրբաթ օրերը (Ադրբեջանում կիրակին ուրբաթ օրն էր) ներկայացումներ էր տալիս շաբաթական մեկ անգամ: Գտել էր *Լյուսիին*, բայց շատ էր հիասթափվել թոքախտավորի նման բարալիկ մնացած այդ օրիորդից» (ՀԵՀՄ, 2, 62-63):

«Բարալիկն» անշուշտ կարևոր չէ. եթե Լյուսին մտերմություն ուներ ուրիշի հետ. նշանակում է մերժողը եղել է ինքը: Մնում է կարծել, որ երկուսն էլ կամային բնավորությամբ, ինչպես 1919-ի դեկտեմբերին Կարսում, այս անգամ էլ իրենց ջուրը մի առվով անկարելի է, թե հոսեր: Այդ է վկայում և «Սասունցի Դավիթ» պիեսի բեմադրության պատմությունը, հավանաբար, նկատելի չափով թելադրված ոչ միայն Լյուսիին վերաբերող շարժառիթներով: Համեմայնդեպս իրենց ջլագրգիռ պահվածքով հաստատում էին և բեմադրության դերակատարներից Թառայան քույրերը, որոնց համդիպել են 1960-ին Արմավիրում (նախկին Յոկոտնմբերյան): Նրանց պատմածով մինչև թատերախոսելը, դիտելով փորձերն ու ներկայացումները,— Չարենցն անտեղի վիրավորել է Աթուրյանին ու դերակատարներին, միանգամայն անտեղի է եղել և ծավալուն հորվածը:

Ինչ արած. պետք է ընդունենք և հաշվի առնենք բանաստեղծի մեղք ու մեղավորության չափը. անշուշտ, թատերախոսության քննությանը դառնալիս, նկատի ունենալով նաև, որ Արիենիկին կորցրած, Երևանից վտարանդի, թերևս այլ բնույթի պատճառներով, Չարենցին առանձին առիթ պետք չէր դիմելու նման քայլերի... իսկ Լյուսիի մերժելը, երևի թե, առիթից ավելին էր... Մանավանդ որ փոքր-ինչ հոգեբանական նրբանկատությունը թելադրում է ասել, որ բանաստեղծի «սկանդալային» պահվածքի ընդհատակում երևի թե թաքնված էր վաղեմի ճշմարիտ սիրո զգացմունք... այդ պատճառով էլ մերժումն ընդունվել է խոցված արժանապատվությամբ՝ ինչպես մտաբերում է Թուրշյանը:

Եվ այսպես, քանի որ այլևս առիթ չիք, լրացնենք ու ամփոփենք Լյուսի Թառայանի կենսագրական տվյալները. բեմական գործունեությունը սկսել է Թիֆլիսի Արտիստական թատրոնից. 1914-ի թատերաշրջանում, օրինակ, Շիրվանզադեի «Քաոսում» խաղացել է Շողի: 1919-ի Կարսի կյանքի մասին խոսք է եղել տեղում: Բաքվից հետո

1928-1940թթ. աշխատել է Արտաշատի, ապա մինչև 1949-ը Հոկտեմբերյանի թատրոններում, 1950-ից տեղի գրադարանում: 1960-ին թոշակառու էր, ապրում էր քրոջ հետ՝ հանրակացարանանման մի սենյակում, և իմ տպավորությամբ այսպիսին էր. ուներ բավականաչափ պահպանված տեսք, կամային բնավորություն, բարալիկ կամ սլացիկ փոքր-ինչ չոր հասակ, հավաք կեցվածք, երկարավուն գլուխ՝ ձիգ պարանոցին, խոհուն նյարդային արտահայտություն, բրոնզագույն, ազդու ծայն⁶:

Այդ պատմությունից զատ, Թուրշյանը մտաբերում-արձանագրում է այլ անձանց ու իրողությունների առնչվող հետաքրքիր դրվագներ: Մեկը այն, թե Բաքու հասած առաջին օրերին ինչպես են Գ. Անթելեայանի հետ երեքով եղել համերգում: *Ճարտարապետ Տեր-Միքայելյանի կառուցած այն նշանավոր շինության համերգասրահում, որ նախկինում եղել է մեծահարուստ հայերի Ամառային ժողովարան:* Ճարտարապետական, իրոք, զարմանահրաշ կոթող, որի ամառային բացօթյա դահլիճում նստողներն անգամ «ամենևին չէին զգում դուրսը մոլեգնող», «Մարիամ» ու մանավանդ «Նորդ» քամիներն ու փոթորիկները: «Համերգային դահլիճում, – ավելացնում է հուշագիրը, – կանանց հագուստների մետաքսն ու խշխշոցը շշմեցրել էին Չարենցին: Երևանում այն ժամանակ շատ պարզ ու հասարակ էին հագնվում: Բաքվում սիրում էին հագնել հաստ մետաքսից կարված սպիտակեղեն, որ շարժումների ժամանակ հագուստն ավելի խշխշար: Թե տղամարդիկ և թե կանայք պատվիրում էին նախապես մոմել ներբանի կաշին, որ կոշիկները շարունակ ճռճռային: Ոսկե ապարանջանը և նրանից կախված կարճ ու բարակ փայտը շատ մոդայիկ էր տղամարդկանց համար: Կանանց ականջները, լանջերն ու մատները շողշողում էին ադամանդներից:

– Խեղճ Երևան... ասաց Չարենցը, – երբ ոտքը կախ էր արել ու կանգնել... ավելի մոտիկից դիտելու համար Բաքվի հուրի-փերիներին» (ՀԵԶՄ, 2, 63):

Ահավասիկ մոլեգնելու որպիսի պատճառ... *վասն քանիսի՝ կողմից և քանիցս թալանված հարազատ ժողովրդի...* Բայց և նույնքան խեղճ Եղիշե Չարենց, որին Լուսժողկոմատի ազգային փոքրամաս-

⁶ Ստոիկից ճանաչելով Թառայանին, այդպիսին է ներկայացնում նրա բնավորությունն ու կյանքի հանգամանքները Ռուբեն Հովսեփյանը իր «Որդան կարմիր» վիպակում. տե՛ս «Երկար, հրաշալի օր» գրքում, 1980:

նությունների բաժնի վարիչ Սերո Մանուցյանը տեղավորել էր Բուլշայա Մորսկայա փողոցի նույնանուն հյուրանոցում, «սամոլուքի տակ գտնվող մի նեղիկ ու փոքրիկ սենյակում» (ՀԵԶմ, 2, 63):

Հարություն Թուրշյանը Ներսիսյան դպրոցն ավարտած, ոչ թե ճառող, այլ ստույգ մտածող ու շարադրող մտավորական էր, և, ինչպես պարզվում է, 1927-ի միջոցին հայոց լեզու և գրականություն էր ավանդում Բաքվի միակ երկաստիճան Յովի. Թումանյանի անվան դպրոցում: Հիշենք: Բնականաբար, հանդիպման առաջին օրերից Չարենցն այցելել է դպրոց, մասնակցել գրական խմբակի պարապմունքներին, որը ղեկավարելիս է եղել Թուրշյանը: Թվարկվում են և խմբակի անդամներից Սողոմոն Սողոմոնյան, Գարեգին Բես, Թաթուլ Յուրյան, Գարեգին Սևունց, որոնցից առաջին երեքը՝ լինելով բանաստեղծի մեծ կյանքի ուղեկիցներից, տարբեր ժամանակներում մոտիկից շփվել, ազնվորեն սատար են կանգնել նրան՝ ինչպես կյանքի օրերին, այնպես էլ հետո: Հայտնի է, որ Բեսը 30-ական թթ. տևական ժամանակով աշխատակցել է Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ Չարենցին⁷:

Երախտագիտությամբ, ակնածանքով, ջերմ սիրով են համակված Չարենցի գրադարանում պահպանվող Թ. Յուրյանի «Հասակ» գրքի վրա եղած 4 տողը. «Գրքույկս սիրելի Չարենցին, մեծ պոետին, նրան, որ իմ գրական կյանքում վճռական դեր խաղաց, որից ես սովորել ու

⁷ Այդ մասին առանձին գրքով լույս տեսած իր «Իմ Չարենցը» հուշերով հանդերձ (1979), խոսք կլինի ժամանակագրական կարգով: Այստեղ նկատենք այսքանը. արձակագրուհի Աղավնու Չարենցի մասին հուշերում գտնում ենք թունոտ տողեր նաև Բեսի հասցեին. էապես թայֆայական փոխհատուցում՝ Չարենցին մոտ լինելու «մեղքի» համար:

Ավելացնենք նաև. բանաստեղծի գրադարանում՝ «Ամենայն սիրով Չարենցին 23.09.32թ. Գ. Բես» գրությամբ պահպանվում են Մ. Лермонтов, Полн. собр. сочинения, СПб, т. 1 (1913), т. 2, 3 (1910), т. 5 (1913) հատորները:

Ժամանակին Գարեգին Բեսը (ինքնագրով) տրամադրել է «Գիրք ճանապարհի» իրեն նվիրած օրինակի վրա եղած Չարենցի տողերը. «Սիրելի Գարեգին Բեսին՝ բարի գանկություններով, որ կապվի հայ գրականության լավագույն տրադիցիաներին և դառնա արժանի, իբրև հեղինակ, այն գրական հունին, որ գալիս է միջնադարյան հայ աշխարհիկ գրականությունից, անցնում է այսօր մեր միջով և գնում է հավիտյան դեպի համաշխարհային դեմոկրատիկ գրականության միջազգային սիմֆոնիան:

Ե. Չարենց»
1933, 1, 8.

Այսպես մինչև վերջ էլ բանաստեղծը նվիրական վերաբերմունք ուներ Բաքվի ուսանող-դպրոցական երիտասարդության հանդեպ: Հասկանալի է՝ փոխադարձ...

սովորում են վարպետություն: Գուցե վատ, շատ վատ աշակերտ են, բայց այս ասում են առանց քծնելու, առանց քսվելու, – միևնույն է, ավելին չեն ստանա... «25.11.34թ., Բաքու»: Հիշենք, որ տարեթիվը համընկնում է «Գիրք ճանապարհի» պատճառով Չարենցին վիճակված ծանր օրերի, ուրեմն և կասկած չի կարող լինել, որ «*Մեծ պոետը*» Զուրյանի հետ էր Սևաստոպոլի պաշտպանության ահեղ օրերին...

Նույն ահեղ օրերին «*Մեծ պոետը*» նաև Սողոմոն Սողոմոնյանի հետ էր⁸, որին վիճակվեց Չարենցի գործունեությունն ու պոեզիան պաշտպանել հատկապես սկզբունքորեն շատ կարևոր երկու հարցում: Դրանցից առաջինը վերաբերում է «Նոյեմբեր» միությանը. «սպեցիֆիկյան» քաղաքականի նենգափոխած հարցադրումով, որին անգամ իսկ 60-ական թթ. շեմին ոչ ոք չէր համարձակվում մոտենալ: Ինչպես և իրավացիորեն արձանագրել է գրականագետը՝ ՀեՉմ առաջին գրքի «*Եղիշե Չարենցը ժամանակակիցների հուշերում*» առաջաբանում շեշտելով. «Բազմակողմանի և օբյեկտիվ լուսաբանման կարոտ են նաև Չարենցի գործունեությունը «Նոյեմբեր» գրական միությունում, ինչպես նաև այդ միությունն ինքը: 1957թ. լույս տեսած սովետահայ գրականության ձեռնարկում այդ մասին ոչ մի խոսք չի ասված: Այդ հարցի կողքով լռությամբ են անցնում Չարենցի մասին եղած գրքույկների հեղինակներն ու հոդվածագիրներից շատերը: Իսկ այն հինգ-վեց տողը, որ տեղ են գտել 1954 թվին լույս տեսած սովետահայ գրականության ձեռնարկում, ցույց է տալիս, թե ոմանք ինչպիսի խեղաթյուրված կարծիք ունեն գրական այդ կազմակերպության մասին: Այնտեղ գրված է. «Իր էությամբ բուրժուա-մացիոնալիստական բնույթ էր կրում նաև 1925թ. կազմակերպված «Նոյեմբեր» գրական խմբակցությունը, քանի որ վերջինիս դեկավարները, ելնելով Զայաստանի իբր թե «առանձնահատուկ» պայմաններից՝ առաջադրում էին սովետահայ գրականության մեջ «ազգային գծերի խտացման» պահանջը» (ՀեՉմ, 1, էջ 10):

Եվ առհասարակ ուշագրավ է. ժամանակի Բաքվում ապրած, կրթու-

⁸ Չինաստանում գտնվող հարազատ եղբոր անուն-ազգանունակից պատանի Սողոմոնը իր սուր, խաղացկուն մտքով ու պահվածքով, անկարելի է, թե գրաված չլինի բանաստեղծի ուշադրությունը: Իր հերթին անկարելի է նաև, որ բանաստեղծի ոգեպարար խոսքը, վերաբերմունքն ու սուրբ հիշատակը սնած չլինեն Սողոմոնյան քաղաքացու և գրականագետի ըստ ամենայնի ազստախոհ մարդկային վարքն ու պահվածքը: Ինքնին քաղաքացիական արիություն, որ ՀեՉմ առաջին հատորի խմբագրել համծնառնելը, էլ չենք խոսում «վտանգավոր» հուշերի պատասխանատվությունից...

թյուն ստացած երիտասարդությունը տասնամյակների ընթացքով չդավաճանեց, քար չնետեց Չարենցիկ, չարենցյան ավանդներին: Բնորոշ է, տղամարդկանց կողքին կանանց հավատարմությունը մերձգրական ու գրական բոլոր առումներով՝ անմահանք, հիշենք կրչալույս Բաբայան, Արֆո Պետրոսյան, բանաստեղծուհի Շողիկ Սաֆյան, Մարիա Հակոբյան = անձամբ իմ շատ սիրելի Համո Սահյանի կողքին՝ վկայությամբ թեկուզ սույն տողերի.

...Էլ հոգնած ինչպես դիմանաս...

Կանցնեն տարիներ և ո՞վ կիմանա,

Թե քանի «Պատրանք», քանի «Փարվանա»,

«Ասպետական» ու «Բինգյոլ» կորցրի...⁹

Բայց Չարենցի քրքրված ձեռագրերը կարդալուց հետո (4-10-60թ., Երևան) հասցրեց ընթերցողին ներկայացնել այս էքսպրոմտը.

Այս դարակում դաժան մի դար,

Մոխիր ցավի ու մորմոքի

Այս դարակում մի ողջ աշխարհ,

Մի ողջ հոգի:

Այս դարակում

Մարած կյանքի մի պատմություն,

Սիրտ, ինչպես է, որ չես պայթում¹⁰:

Դե, հերթական իր և մեր պատմությունից էլ թողեց այսքանը.

Սիրելի Ալմաստին ու Գարիկին - մեր աղքատ հարստության-
ջահեղության հուշերով... Երեկ էր, թե հազար տարի է անցել:

Համո Սահյան

3.11.87

Երևան

⁹ Համո Սահյան, *Ինձ բացակա չղենք*, 2004, էջ 36:

¹⁰ Ռեգինա Ղազարյան, *Հուշեր Չարենցի մասին*, 1995, էջ 42:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԻ ԽՈՍՔԸ.....	5
ԱՎԱՆԴԱՆԵՐԸ ԱՐԴԻԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԻՑ.....	7
Եղիշե Չարենցը Ավետիք Իսահակյանի հետ...	
Վենետիկում.....	11
Վիգեն Իսահակյանի... և Մարտիրոս Սարյանի «ուղեկցությամբ».....	22
Չարախոսությունները շարունակվում են...	
գրախոսությամբ.....	29
Այցելություն Սուրբ Ղազար.....	35
Իսահակյանի հետ ս. Մարկոսի հրապարակում, Եկեղեցում, Դոժերի պալատում,	
գրադարան-թանգարանում.....	42
Տիաճ ու հաճելի անակնկալներ.....	46
Ընդդեմ բոլշևիզմի.....	50
Հայդուկային շարժման նվիրական հուշերով ու...	
ցավով «Խմբապետ Շավարշ».....	58
Հավելված. լրացումներով ու	
համեմատական մեկնությամբ.....	61
Հավելված. ըստ հարկի շարունակվող.....	69
Հայր Արսեն Ղազիկյանի... և վերստին Դանթեի հետ.....	72
Դանթեականի աղերսներ «Գիրք ճանապարհի»-ում.....	81
Բազմափեղկ հուշարարություն.....	87
«Մահվան տեսիլ».....	89
Լատինամետ-իտալամետ գեղարվեստական- գաղափարական հետևություններ.....	97
Վերջին օրերը Վենետիկում...	
Ալ. Մյասնիկյանի մահվան բոթով.....	106

Տագնապալի օրեր... Փարիզում.....	111
Եվ այսպես... անուն-ազգանունով	
«Կոստան Ջարյանին» էպիգրամ.....	119
Մեկ համար «Հայրենիք»՝ Չարենցի ընդգծումներով...	
Բայց և Ն. Տաստեկյուլի «Տիրոջը այգիին մեջ».....	121
Հովհ. Թումանյանի որդու՝ Համլիկ Թումանյանի...	
և «Բանաստեղծությունների» հետ.....	126
Ոճրափորձեր Փարիզում... և Ն. Միծիշվիլի՝ «Пережитое».....	143
Փարիզից Բեռլին ճանապարհին.....	148
Բեռլինում. ըստ Աշոտ Պատմագրյանի հուշերի...	
գնած գրքերի և... բալլադների.....	150
Պատմագրյանի անձը... Չարենցից՝ Բակունց	
առնչությամբ... և անցումով Վազգեն Ա. Վեհափառին.....	159
Բեռլինում գնած գրքեր՝ որոշ դիտարկումներով.....	164
Ամփոփում արտասահմանյան ուղևորության.....	171
Իսկ հայրենիքում հավատարմությունը հանուն	
Չարենցի աննախադեպ էր.....	173
Սուրեն Երզնկյանը Բաքվում.....	174
Նամակ «Վիշկայի» խմբագրությանը.....	184
«Երկիր Նաիրին» ռուսերեն... Մ. Շահինյանի և	
Հ. Խաչատրյանի հետ Մոսկվայում.....	190
Վերադարձը Մոսկվայից՝ Թիֆլիս-Լենինականով...	
Երևան.....	199
Լենինականում... «Ընդունեց «Ռապորտը»...—	
խիստ ուրախ եմ.....	206
«Կուսակցության քաղաքականությունը	
գեղարվեստական գրականության ասպարեզում»...	
և ըստ հարկի խլրտումներ «ասպարեզում».....	215
Առանց Ե. Սուրենի մշակութային կյանքը Բաքվում...	
«Կապկազի» բեմադրությունը.....	221

Հավելված. Ս. Երզնկյանի հետագա գործունեությունը՝ ըստ Ա. Չոպանյանին գրած նամակների.....	227
--	-----

Իսկ վերադառնալով Երևան...

Վերստին Վահան Տերյանի հետ.....	236
«Նոյեմբեր» միություն... «Դեկլարացիան», «Պլատֆորմը»... «Սոդուսը».....	244
Հատուցում Մերեժկովսկու «Պավել I»-ով.....	254

Չարադետ 1926 թվական.

Տարեմուտ Ս. Եսենինի «Ինքնասպանությամբ».....	261
Հիշարժան հավելված... առաջին.....	274
Հիշարժան հավելված... երկրորդ.....	279

«Էլեգիա, գրված Վենետիկում»... Երևանում.....	287
Դիտարկում է... Գուրգեն խանը.....	296

Հանուն Տերյանի... Ընդդեմ Ավետիս Ահարոնյանի.....	301
Խորեն Սարգսյանը հանուն Վահան Տերյանի.....	301
Ցուլակ Խանզադյանը՝ ընդդեմ Ավետիս Ահարոնյանի.....	313

«Նորք» հանդեսի իր համարը.....	322
Առաջին դիմումը՝ «926, 1 փետրվարի, Երևան» տարեթվով Նաիրի Չարյանի դեմ.....	334
Ի. Վ. Ստալինի՝ «Լենինիզմի» հարցերի շուրջը.....	338

Գրական-գաղափարական ծանծաղուտ.....	342
Գրականագիտական շարունակվող առաջընթաց... այլև թատրոնով.....	342
Անմարելի տուրք Վահրամ Փափազյանին.....	344
Վահրամ Թերզիբաշյան «Գիր ու արվեստ».....	351

Չարենց և Բակունց.....	374
Նախերգ ըստ «Ակսելյան քանդակների».....	374
Ծանոթության սկիզբը... Կոմիտասով.....	382

Ուղղիչ տան սեմին...	Եվ ուղղիչ տանը.....	387
Դատական գործն ու քննության ընթացքը.....		392
Դատ-դատավարությունը.....		406
Իսկ դրսի բաց աշխարհում... հաղթանակում էր		
«գյաղայությունը».....		424
Արփենիկ Չարենց.....		429
Մահը չմարող լեզենդաշարով.....		429
Արփենիկի շիրիմաքարը.....		437
Առանձնակի տուրք «Երևանի ուղղիչ տնից»		
Երկի ֆաբուլային.....		443
Վերադարձին՝ Մայկոպից Թիֆլիս.....		447
Չարենց և Տիցիան Տաբիձե.....		455
Չարենց և Վլադիմիր Մայակովսկի.....		465
Տեսական որոշ դիտարկումներ.....		492
Լեզենդ Ավետիքի և իր «Սիմպատիայի».....		511
Կարճատև գործունեությունը Բաքվում.....		518

ԱՆՍԱՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ.
ԿՅԱՆԹԸ, ԳՈՐԾԸ, ԺԱՍԱՆԱԿԸ

ԳԻՐԸ 3

Խմբագիր՝

Էջաղրումը

Սրբագրիչ՝

Շարվածքը՝

Սերգեյ Սարինյան

Միքայել Միրիջանյանի

Վահան Գևորգյան

Ալինա Մելքումյանի

Տպագրված է «ՖԵՆՈՄԵՆ» հրատարակչության տպարանում

Թուղթը՝ օֆսեթ 80գ/մ², չափսը՝ 60x84 1/16

Ճափալը՝ 33.25 տպ. մամուլ. տպաքանակը՝ 300:

Գինը՝ պայմանագրային:

2000-01-01

ԳԼԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0060281

ЦЕНА

A 11
93323